DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TANZÎMÂT DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK

ZAFER GÖLEN

1931

TÜRK TARİH KURUMU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çalışmalarım esnasında verdiği destek
ve bu eserin ortaya çıkma sürecinde hayatın
bütün yükünü omuzlarımdan alan
Eşim Berşan'a

TANZÎMÂT DÖNEMİNDE BOSNA HERSEK

-Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Durum-

Gölen, Zafer
Tanzîmât döneminde Bosna Hersek : siyasî, idarî, sosyal ve ekonomik durum / Zafer Gölen. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2010.
xxxvii, 507 s. : 64 res., 9 tıpkıbasım, 8 hrt., tablo, grafik ; 24 cm.—(AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-2.12. Dizi-Sa. 1).

Bibliyografya ve indeks var..
ISBN 978 – 975 – 16 – 2299 – 0

1.Bosna Hersek_Osmanlı İmparatorluğu_19. Yy. I. E.a. II. Dizi.

949.74

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 04.09.2008 tarih ve 572/11 ve 21.04.2010 tarih ve 609/46 sayılı kararları gereği 2.000 adet basılmıştır.

ISBN 978 – 975 – 16 – 2299 – 0

Raportör: Dr. Ayhan Pala

Türk Tarih Kurumu Basımevi
Akhun Cad. No: 1
Sincan Organize Sanayi Bölgesi Ankara
Tel: (0312) 267 16 11

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ XII
GRAFİK LİSTESİ XIV
BELGE LİSTESİ XV
RESİM LİSTESİ XV
HARİTA LİSTESİ XVIII
TEŞEKKÜR XIX
ÖNSÖZ XXI
KISALTMALAR XXV

KONU VE KAYNAKLAR

A) KONU XXVII
B) KAYNAKLAR XXXI
1- Arşiv Vesikaları XXXI
a) Vesika Tasnifleri XXXI
b) Defter Tasnifleri XXXIII
c) Yayınlanmış Arşiv Vesikaları XXXV
2- Gazete ve Salnâmeler XXXVI
a) Gazeteler XXXVI
b) Salnâmeler XXXVI

GİRİŞ

A) TANZÎMÂT 1
B) BOSNA HERSEK 6
1- Coğrafi Yapı 6
Dağlar: 8

Nehirler: 9
İklim: 10
2- Etnik Yapı 10
3- Demografik Yapı 17
4- Tanzîmât'a Kadar Bosna Hersek Tarihi 32
a) Osmanlı Öncesi 32
b) Osmanlı Dönemi 39

I. BÖLÜM

SİYASÎ GELİŞMELER (1800-1878)

A) TANZÎMÂT'A GİDEN YOL 59
1- III. Selim Dönemi 59
2- II. Mahmud Dönemi 61
B) TANZÎMÂT'IN UYGULANMASI 65
1- Tanzîmât'ın Uygulanmasına Dair İlk Çalışmalar 65
2- Kargaşa Dönemi (1840-1843) 68
3- Kararsızlık Dönemi (1843-1847) 77
4- Silahlı Tepki Dönemi (1847-1851) 81
a) Mehmed Tahir Paşa'nın Faaliyetleri 81
b) 1849-51 İsyanı 86
5- Tanzîmât'ın Uygulanması (1851) 88
C) TANZÎMÂT'IN UYGULANMASINDAN SONRAKİ GELİŞMELER 93
1- Silahların Toplanması 93
2- Avusturya'ya Yapılan İlticalar 95
3- Sırbistan - Karadağ Sorunu 104
D) 1857-62 AYAKLANMALARI 107

E) AHMED CEVDET PAŞA'NIN BOSNA MÜFETTİŞLİĞİ 115

1- Hersekli Çiftçiler ile Çiftlik Sahipleri Arasındaki Problemlerin Halli 116

2- Asker Toplama Meselesinin Halli 117

3- Hersek'teki Karışıklıkların Önlenmesi 119

F) 1875 HERSEK AYAKLANMASI 122

G) AVUSTURYA İŞGALİ ve OSMANLI HÂKİMİYETİNİN SONU 126

II. BÖLÜM

İDARÎ TAKSİMAT ve YÖNETİM

A) EYALET DÖNEMİNDE İDARÎ TAKSİMAT 134

B) VİLÂYET TEŞKİLATI 139

1- Vilâyet Döneminde İdarî Taksimat 144

a) Saray Sancağı 145

b) Banaluka Sancağı 146

c) İzvornik Sancağı 147

d) Bihke Sancağı 148

e) Travnik Sancağı 148

f) Yenipazar Sancağı 148

g) Hersek Sancağı 150

C) EYALET YÖNETİMİ 152

1- Vali 152

2- Vali Muavinliği 157

3- Kapı Kethüdası 158

4- Mektupçu 160

5- Mutasarrıf 161

6- Kaymakam 163

7- Müdür 166

D) EYALET MECLİSLERİ 174
1- Eyalet Meclisi 174
2- Vilâyet İdare Meclisi 177
3- Meclis-i Umûmî 178

III. BÖLÜM

SOSYAL ve KÜLTÜREL KURUMLAR

A) EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI 181
1-Tanzîmât Döneminde Eğitim-Öğretimin Genel Durumu 181
2- Bosna Hersek'te Eğitim-Öğretim 182
3- Okullar 191
a) Sıbyan Okulları (İlkokul) 191
b) Rüştiye Okulları (Ortaokul) 194
c) Askerî İdadi (Askerî Lise) 199
d) Darü'l-Muallimin (Erkek Öğretmen Okulu) 201
e) Medreseler 203
f) Dârüşşafaka (Islahhâne) 205
g) Sabah Mektebi 209

B) BASIN-YAYIN 209
1- Vilâyet Matbaası 210
2- Gazeteler 213
a) *Bosna Gazetesi (Bosanski Vjesnik)*: 1866 213
b) *Bosna*: 1866-1878 214
c) *Gülşen-i Saray-(Sarajevski Cvjetnik)*: 1868-1872 218
d) *Neretva*: 1876-1878 220
3- Salnâmeler: 1866-1878 221

C) SAĞLIK KURUMLARI 225
1- Hastahaneler 227
a) Gazi Hüsrev Bey Vakıf Gureba Hastahanesi 227
b) Mostar Gureba Hastahanesi 230
c) Kızılay Hastahaneleri 230
d) Saraybosna Merkez Askerî Hastahanesi 230
e) İzvornik Askerî Hastahanesi 232
f) Travnik Askerî Hastahanesi 233
2- Karantinalar 233
a) Storina Karantinası 234
b) Klek Karantinası 235
3- Eczaneler 236
D) DİNÎ KURUMLAR 237
1- Camiler 237
2- Tasavvuf ve Tekkeler 239
3- Kiliseler 241
a) Kilise İnşasında Dikkat Edilecek Noktalar 242
b) Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetlerinden Örnekler 244
4- Havralar 247

IV. BÖLÜM

EKONOMİ, ULAŞIM ve HABERLEŞME

A) GENEL EKONOMİ 248
1- Tarım 249
2- Hayvancılık 256
3- Madencilik 258
4- Ticaret 263
5- Sanayi 269

6- Ormancılık 271

B) VERGİ 277
1- Vergi 282
2- Aşar 287
3- Cizye 295
4- Bedel-i Askerî 298
5- İâne-i Askeriye 299
6- Ağnam Resmi (Koyun Vergisi) 301
7- Canavar Resmi (Domuz Vergisi) 304
8- Gümrük Vergileri 305
9- Müskirat (Sarhoşluk Veren Maddeler) Vergisi 307
10- Damga Resmi (Vergisi) 309
11- Mahkeme Harçları 309
12- Kontrat Harçları 310
13- Müteferrik Vergileri 311
C) ÜRETİM İLİŞKİLERİ 313
1- Angarya 317
2- Kontrat Uygulaması 324
3- Çiftlik Nizâmnâmesi 326
4- Tımar 334
D) ULAŞIM 344
1- Karayolu 346
2- Demiryolu 351
E) HABERLEŞME 357
1- Posta Teşkilatı 358
2- Telgraf Şebekesi 360

SONUÇ 363
TABLOLAR 369
BİBLİYOGRAFYA 419
DİZİN 447
EKLER 463
EK: 1- ARŞİV BELGELERİ 463
EK: 2- RESİMLER 478
EK: 3- HARİTALAR 514

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Bosna Hersek Tapu Tahrir Defterleri Listesi 369
Tablo 2: Çeşitli Yıllarda Bosna Hersek Nüfusu 370
Tablo 3: 1850-52 Ömer Lûtfî Paşa'nın Nüfus Sayımı 374
Tablo 4: 1864 Tarihinde Gustav Thoemmel'e Göre Nüfus Dağılımı 374
Tablo 5: 1870 ve 71 Yıllarına Ait Salnâmelere Göre Erkek Nüfus Dağılımı 374
Tablo 6: 1870'de Justin McCarthy'ye Göre Bosna Hersek Nüfusu 375
Tablo 7: 1875'de Ceride-i Havâdis'e Göre Bosna Hersek Nüfusu 375
Tablo 8: 1877 ve 1878 Senelerinde Bosna Hersek Nüfusu 375
Tablo 9: 1878 Senesi'nde Bosna Hersek Erkek Nüfusu 376
Tablo 10: 1858 Senesi'nde Hersek Kazaları'nın Nüfusu 376
Tablo 11: 1850-1851 Gayri Müslim Nüfus ve Ödedikleri Cizye (Kuruş) 377
Tablo 12: 1800 Yılında Bosna Hersek'te Bulunan Kapudanlıklar 378
Tablo 13: 1866-1878 Senelerinde Bosna Vilâyeti İdarî Taksimatı 379
Tablo 14: Tanzîmât Dönemi Bosna Valileri ve Görev Süreleri 381
Tablo 15: Bosna Kapı Kethüdaları 385
Tablo 16: Kaymakamlar 386
Tablo 17: Yıllara Göre Eyalet İdare Meclisi Üyeleri 395
Tablo 18: Yıllara Göre Bosna Hersek'te Okul ve Öğrenci Sayısı 399
Tablo 19: 1873-1878 Seneleri Arasında Dârüşşafaka Görevlileri 400
Tablo 20: Matbaa Çalışanları ve Görevleri 401
Tablo 21: 1873-77 Tarihleri Arasında Cami ve Mescit Sayıları 402

Tablo 22: 1870-71 Senesinde Bosna Hersek'te Elde Edilen Ürün Miktarı (Kıyye) 404
Tablo 23: 1870-71 Senesinde Bosna Hersek'te Yetiştirilen Hayvan Sayısı (Adet) 404
Tablo 24: 1868-1871 Yılları Arasında Bosna Hersek'te Bulunan Pazar Yerleri 405
Tablo 25: Bosna Hersek'te Kurulan Panayırlar 407
Tablo 26: 1857 Yılında Bosna Hersek'in İhracat ve İthalatı 410
Tablo 27: 1863-1864 Yıllarında Bosna Hersek'in İhracat ve İthalatı (Kuruş) 410
Tablo 28: İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1283-1292 (1867-1877) Senelerinde Vergi Gelirleri (1. Satır £ T.- 2. Satır Kuruş) 412
Tablo 29: 1870-71 Salnâmelerine Göre Eyaletin Vergi Gelirleri (Kuruş) 413
Tablo 30: 1873 Senesinde Tren İstasyonları ve Hareket Saatleri 413
Tablo 31: 1873 Senesinde Tren Yolcu Ücreti 413
Tablo 32: 1874 Senesinde Tren İstasyonları ve Hareket Saatleri 414
Tablo 33: 1874 Senesinde Tren Yolcu Ücreti 414
Tablo 34: 1875 Senesinde Tren İstasyonları ve Hareket Saatleri 414
Tablo 35: 1875 Senesinde Tren Yolcu Ücreti 415
Tablo 36: İstanbul-Bosna Hattı 415
Tablo 37: Bosna Hersek'te Telgrafhâne Bulunan Merkezler 416
Tablo 38: İstanbul'dan Bosna'ya Gönderilen 20 Kelimelik Telgraf Ücreti (Kuruş) 417
Tablo 39: 1870-1878 Senelerinde Saraybosna Telgrafhanesi'nden Diğer Vilâyet Merkezlerine Gönderilen 20 Kelimelik Telgraf Ücreti (Kuruş) 418

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: 1864 Tarihinde Gustav Thommel'e Göre Bosna Nüfusu 26
Grafik 2: 1870 Salnâmesine Göre Bosna Nüfusu 27
Grafik 3: 1876 Devlet Salnâmesine Göre Bosna Nüfusu 27
Grafik 4: 1885 Avusturya Sayımının Kazalara Göre Oranı 29
Grafik 5: 1870 Osmanlı Nüfus Sayımının Kazalara Göre Oranı 31
Grafik 6: XIX. Yüzyılda Bosna Genel Nüfus Verileri 32
Grafik 7: 1867-77 Yılları Arasında Toplam Öğrenci Sayısı 190
Grafik 8: 1867-77 Yılları Arasında Müslüman ve Hıristiyan Öğrenci Sayısı 190
Grafik 9: 1868-1877 Yıllarında Orman Gelirleri 277
Grafik 10: 1867-1877 Yıllarında Toplam Vergi Gelirleri 281
Grafik 11: 1867-1877 Yıllarında Rumeli Eyaletleri Vergi Geliri 281
Grafik 12: 1867-1877 Yıllarında Vergi Gelirlerinin Birbirlerine Oranları 282
Grafik 13: 1867-1877 Yıllarında Bosna Vergi Gelirleri 287
Grafik 14: 1867-1877 Yıllarında Bosna Aşar Gelirleri 295
Grafik 15: 1867-1877 Yıllarında Bosna Bedel-i Askerî Gelirleri 299
Grafik 16: 1867-1877 Yıllarında Bosna Ağnam Gelirleri 303
Grafik 17: 1867-1877 Yıllarında Bosna Domuz Vergisi Gelirleri 305
Grafik 18: 1867-1877 Yıllarında Bosna Gümrük Gelirleri 307
Grafik 19: 1867-1877 Yıllarında Bosna Damga Vergisi Gelirleri 309
Grafik 20: 1867-1877 Yılları Arasında Bosna Mahkeme Gelirleri 310
Grafik 21: 1867-1877 Yılları Arasında Bosna Kontrat Gelirleri 311

BELGE LİSTESİ

Belge 1: Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'ya Tanzîmât'ın Uygulanmasına Dair Gönderilen Emir. 463
Belge 2: Tanzîmât'ın Bosna'da Uygulanmasına Dair Takvim-i *Vekâyi*'de Yayınlanan Kararnâme 464
Belge 3: Tanzîmât'ın Bosna'da Uygulanmasına Dair Ömer Paşa'ya Gönderilen Emir 465
Belge 4: Çiftlik Nizâmnâmesinin 19 M 1276/28 Ağustos 1859 tarihli ilk nüshası, varak: 1 466
Belge 5: *Bosna Gazetesi*'nin İlk Sayısı, s. 1 469
Belge 6: Bosna'da Meclis-i Umûmî'nin Toplanmasıyla İlgili Arz Tezkiresi 473
Belge 7: 1869 Tımar Nizâmnâmesi 474
Belge 8: 1869 Tımar Nizâmnâmesi'nin Ardından Bosna'da Yayınlanan İlânnâme 476
Belge 9: 1874'de Bosna'da Kazalar Arasındaki Yol Mesafesini Gösteren Cetvel 477

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Ortaçağ'dan kalma Bogomil mezar taşları 478
Resim 2: Ortaçağ'dan kalma Ortodoks mezar taşları 478
Resim 3: Bosna'nın Krallık başkenti Yayçe 479
Resim 4: Bosna Eyaleti'ne başkentlik yapmış olan Travnik 479
Resim 5: Travnik'den başka bir görüntü 480
Resim 6: XIX. yüzyıl sonlarında Travnik 480
Resim 7: Hersek Mutasarrıfı Ali Rızvanbegoviç'in İstolçe'deki kalesi 481
Resim 8: 1879'da Mostar'dan Bir Görünüm 481
Resim 9: XX. yüzyıl başlarında Banaluka Ferhad Paşa Cami Şadırvan ve Saat Kulesi 482
Resim 10: 1879 Senesinde Bosnalı Erkekler 482

Resim 11: 1879 Senesinde Bosnalı Kadınlar 483
Resim 12: Bosnalı bir bey 483
Resim 13: Bosnalı Müslüman kadın 484
Resim 14: Bosnalı Müslüman erkek 484
Resim 15: Bosnalı Ortodoks bir erkek 485
Resim 16: Bosnalı Ortodoks kadın ve erkek 485
Resim 17: Bosnalı Katolik kadın ve erkek 486
Resim 18: Bosnalı işçi bir çingene 486
Resim 19: Sava Nehri kenarında yaşayan çiftçiler 487
Resim 20: Katolik çiftçiler 487
Resim 21: Çiftçi Kızlar 488
Resim 22: Odun Satıcısı 488
Resim 23: Pazar Yeri 489
Resim 24: Tüccar Kervanı 489
Resim 25: Bosnalı Beyler ve bir papaz 490
Resim 26: Bosna'yı fetheden Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmet 490
Resim 27: Rahip Angelo Zvidoviç'i Fatih Sultan Mehmet'in huzurunda gösteren bir tablo 491
Resim 28: XIX. yüzyılda Bosna tarihine etki etmiş Osmanlı Padişahları. Soldan Sağa: II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, V. Murat, II. Abdülhamid 491
Resim 29: Fatih Sultan Mehmet'in Rahip Angelo Zvidoviç'e verdiği Ahidnâme 492
Resim 30: Tanzîmât hareketinin mimarlarından Mustafa Reşid Paşa 493
Resim 31: Bosna'da çıkan isyanları iki kez bastırmış olan Ömer Lûtfî Paşa 493
Resim 32: Ahmed Cevdet Paşa 494
Resim 33: 1861-69 yılları arasında valilik yapan Topal Şerif Osman Paşa 494
Resim 34: Son Bosna Salnâmesini hazırlayan Ebüzziya Tevfik 495
Resim 35: Saraybosna Vakıf Gureba Hastahanesi Doktorlarından Josef Koetschet 495
Resim 36: Tam bir Anadolu Kasabası görünümdeki Poçitel 496

Resim 37: Güzelliğiyle ünlü Mostar Köprüsü'nün yıkılmadan önceki hali 496
Resim 38: Romanlara konu olan Višegrad'daki Drina (Sokulu Mehmet Paşa) Köprüsü 497
Resim 39: Saraybosna'nın imarında önemli katkıları olan Gazi Hüsrev Bey'in türbesi 497
Resim 40: Ali Rızvanbegoviç Paşa'nın İstolçe'deki Konağı 498
Resim 41: Avusturya işgali zamanında yapılan Hükümet Konağı 498
Resim 42: Avusturya işgali zamanında yapılan Latin Katedrali 499
Resim 43: Saraybosna Başçarşı'dan günümüze ait bir görünüm 499
Resim 44: Saraybosna Müzesinde bulunan Osmanlı Dönemi Bakır İşçiliğine ait örnekler 500
Resim 45: XX. yüzyıl başlarında bakır ustaları ve dükkanı 500
Resim 46: Bosna'da halen devam eden bakır işçilik örneklerinden biri 501
Resim 47: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm 501
Resim 48: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm 502
Resim 49: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm 502
Resim 50: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm 503
Resim 51: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm 503
Resim 52: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm 504
Resim 53: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar'da bir düğün alayı 504
Resim 54: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar 505
Resim 55: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar pazarı 505
Resim 56: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar pazarı 506
Resim 57: XIX. yüzyıl sonlarında Bayramda kuzu çeviren Boşnaklar 506
Resim 58: Sipahilerin anısına Bosna Hersek'te 1996 senesinde basılmış bir posta pulu 507
Resim 59: Çayniçe'de Eski Ortodoks Manastırı'nın duvarında bulunan 1574 tarihli bir ikon 508
Resim 60: Vakıf Gureba Hastahanesi ve Dârüşşafaka'nın temsili çizimleri 509
Resim 61: Dârüşşafaka'nın planı 510

Resim 62: *Neretva Gazetesi*'nin Kapağı 511
Resim 63: Saraybosna'nın 1905 tarihli Kent Planı 512
Resim 64: Saraybosna'nın 1905 tarihli Kent Planı 513

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: 1695'de Bosna Beylerbeyliği ve Komşuları 514
Harita 2: 1794'de Bosna Hersek ve çevresi detay 515
Harita 3: 1856-1878 tarihleri arasında Bosna Hersek ve çevresinin siyasî değişimi 516
Harita 4: 1870'de Bosna Hersek ve çevresi 517
Harita 5: 1870'de Bosna Hersek ve çevresi 517
Harita 6: 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Balkanlar 518
Harita 7: 1325/1907'de Bosna Hersek İdarî Bölünüşü 519
Harita 8: Modern Bosna Hersek ve Komşuları 520

TEŞEKKÜR

Bosna Hersek'le ilgili çalışma maratonu yaklaşık on beş yıl önce Samsun'da Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde küçük bir odada başladı. Yüksek Lisans tez danışmanım Prof. Dr. Nedim İpek bana, Bosna Hersek konusunda her hangi bir çalışma olmadığını ve bu konuda yapılacak bir araştırmanın büyük bir boşluğu dolduracağı tavsiyesinde bulundu. Bu alanda hemen hemen hiç çalışma yoktu ve yıl 1993'tü. Yani, Bosna'da Müslüman katliamının ve insanlık dışı olayların zirvesi yaşanmaktaydı. Yoğun ve yorucu geçen üç yıldan sonra nihayet *Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın Uygulanması* adlı yüksek lisans tezimi hazırlayabildim. 1993'te başlayan yüksek lisans macerası makalelerle devam etti. Bosna Hersek beni, ben de onu hiç bırakmadım. Bosna konusuna beni yönlendirdiği için teşekkürlerin en büyüğü hocam Prof. Dr. Nedim İpek'e aittir. Ayrıca beni yetiştiren hocalarım Prof. Dr. Bayram Kodaman ve Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a şükranlarımı sunarım.

Teşekkürde en büyük pay, tüm zamanımı bu çalışmaya sarf ederken, onlarla ilgilenmemi bekleyen, ama sonunda kendileri için hayalî bir insan olduğuma karar veren eşim Berşan, kızım İlayda ve oğlum İlber'e aittir.

Sıcak dostlukları ile bunaldığım zamanlarda biraz nefes almamı sağlayan mesai arkadaşlarım İsmail Atıcı, Kadir Şeker, Yaşar Büyükoğlu, Önder Topdaş kesinlikle bir teşekkürü hak etmektedirler.

Balkanlar konusunda engin bilgi ve tecrübesini esirgemeyen, kendisi de Bulgaristan konusunda ülkemizdeki en yetkin isimlerden biri Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu değerli tavsiyeleri ve Balkan dillerinde yaptığı tercümelerle, bana hem yardımcı hem de yol gösterici oldu. Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Atayeter eserin haritalarının düzenlenmesinde mesleğinin inceliklerini benim için kullandı. Yrd. Doç. Dr. Mustafa Şevik hem arkadaşlığı hem de İngilizce tercümelerimde sağladığı yardım ile çalışmaya büyük katkıda bulundu. Yine Almanca

tercümelerde destek ve yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Mustafa Bilgen bu zor işin üstesinden gelmemi sağladı. Hepsine sonsuz teşekkür borçluyum.

Son olarak İstanbul'da kalma meselesini benim için tatile dönüştüren Kezban Anne şahsında Yıldız ailesi ve Asiye Yılmaz'a; Ankara'da aynı konuda büyük destek ve yardımlarını gördüğüm Filiz Çelik Yeşilobruk ve Celâl Yüksel'e minnettarım.

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin reform yüzyılı olarak bilinir. İlber Ortaylı tarafından *En Uzun Yüzyıl* olarak adlandırılan bu yüzyılda, Trablusgarp'dan Kafkasya'ya kadar uzanan coğrafyada hemen hemen her konuda yüzlerce yenilik yapılmış, değişen dünyaya ayak uydurmak için muazzam bir refleks gösterilmiştir. Ancak merkezde, reformların neler olacağı, nasıl uygulanacağı, toplumun hazır olup olmadığı konularında tam bir fikir birliği yoktu. Merkezde, yenilikçiler ile muhafazakârlar kıyasıya bir iktidar mücadelesi yürütmüş, her gurup kendince devleti kurtarmak adına, karşı tarafın her icraatına muhalefet etmiştir. Çekişme doğal olarak halka yansımış, halk da bu çekişmede saflarını belirginleştirmiştir. Yeniliklerin çekişmeli, karmaşık doğasının en fazla etkilediği yerlerden biri de Bosna Hersek olmuştur. Zira daha fetihten itibaren, Müslümanlığı kabul ettikleri için Boşnaklara ayrıcalıklı davranılmıştı. Eski feodaller yeni Müslüman toprak ağaları olmuşlar, toplumsal yaşam fetihten önceki gibi devam etmiştir. Karlofça'dan sonra Bosna'nın *uç eyaleti* kimliğine bürünmesiyle Bosna'nın ayrıcalıklı durumu daha da pekişmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'un emirlerini dinlemeyen, yarı bağımsız, kibirli askerler olan *kapudanlar* neredeyse tüm Bosna'yı yönetiyorlardı. II. Mahmud'un iktidarıyla beraber tüm devlet gibi, Bosna'nın kaderi de değişmeye başlamıştır. II. Mahmud hayalindeki merkezî devleti kurmak için çalışmaya başlayınca, doğal olarak Bosnalı beylerle de çatışma içine girmiştir. Çatışma, Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla daha da şiddetlenmiştir. Bu olay karşısında Boşnaklar'ın verdiği sert tepki İstanbul'u dahi şaşırtmış, olaylar güçlükle kontrol altına alınmıştır. Ancak, İstanbul'a boyun eğmeye niyeti olmayan Boşnaklar, kısa süre sonra bu kez *Bosna Ejderi* Hüseyin Gradescviç'in (Hüseyin Kapudan) liderliğinde isyana devam etmişlerdir. Böylece neredeyse elli yıl sürecek *devlet-bey* çekişmesinin tohumları atılmıştır.

Tanzîmât'ın ilânıyla birlikte Bosna'da yeni bir döneme girilmiştir. Tanzîmât'ın uygulanmasıyla birlikte yüzlerce yıldır uygulanan teamül ve gelenekler dikkate alınmamış, bir fermanla tüm kesimler hukuken eşit ilân edilmiştir. Üstelik Tanzîmât'ın ilân edildiği tarihte eşitliğin gerçekten uygulanabilir olup olmadığı da sorgulanmamıştır. Hıristiyanlar lehine yapılan reformlarla, onların ayrılıkçı isteklerinin önüne geçilebileceği sanılmıştır. Dağılma *eşitlik* ile aşılmak istenirken, o güne kadar var olan tüm isyan nedenlerinden daha itici bir gücün; *milliyetçiliğin* insanlar üzerindeki etkisi gereği gibi değerlendirilememiştir. Üstelik tüm bunlar yapılırken devlet kendini halka anlatamamış; Boşnaklar da kendilerine gönderilen emirlerin *neden ve niçinini* hiç sorgulamamış, İstanbul'dan gelen her emre, anlama çabasına dahi girmeden karşı çıkmışlardır. Tanzîmât döneminde, *yenilikçi devlet* ve her reformu kendi ayrıcalıklarına darbe olarak algılayan *beyler-Müslüman halk* olmak üzere iki saf belirginleşmiştir. Saflar belirginleştikten sonra, kazananın olmadığı bir mücadeleye girişilmiştir. Bu mücadeleler, merkezî hükümetin ve Bosnalı Müslümanlar'ın bölgedeki iktidarını zayıflatırken, bölge üzerinde tarihi hedefler güden Avusturya, Sırbistan, Karadağ ve Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır.

Bosna deneyimi, Tanzîmât dönemi merkez-taşra ilişkilerini anlayabilmek için kayda değer bir örnektir. Çalışmada, Bosna'da yapılan hatalar veya gerçekleştirilen yeniliklere değinilmiş, bu bağlamda bölgenin Tanzîmât döneminde geçirdiği süreç ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma bir giriş ve dört bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde kısa bir Tanzîmât tahlilinin ardından, okuyucunun Bosna Hersek'i tanıması hedeflendiğinden, bölgenin coğrafî, etnik, dinî, demografik yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu bölümde yörenin XIX. yüzyıla kadar kısa tarihi yer almıştır. Birinci bölümde, XIX. yüzyıl başlarından 1878 Avusturya işgaline kadar gelişen siyasî olaylara değinilmiştir. İkinci bölümde, Bosna'nın idarî taksimatı ve Tanzîmât döneminde bölgenin geçirdiği idarî değişim aydınlatılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, sosyal kurumların profili ortaya konulmuştur. Dördüncü bölümde ise, Tanzîmât Dönemi'nde Bosna Hersek'te iktisadî faaliyetler ve üretim ilişkileri ele alınmıştır.

Araştırmada çok sayıda veri değerlendirilmiş olduğundan, tablolarla çalışma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Tablolar okumada güçlük çıkaracağı ve konu bütünlüğünü bozacağı endişesiyle, toplu olarak eserin sonuna yerleştirilmiştir. Referanslarla tablolara atıfda bulunulmuş ve tabloların konu ile ilişkisi sağlanmıştır.

Çalışma esnasında karşılaşılan en büyük güçlük, yer ve şahıs isimlerinin okunuşu sırasında ortaya çıkmıştır. Aynı yer ismi, yazana göre değişmiştir. Mesela Banaluka, Banyaluka veya Banjaluka olarak yazılabilmiştir. Biz Osmanlıca okunuşu olan Banaluka'yı kullanmayı tercih ettik. Bosna'daki yer isimlerinin yarıdan fazlasının farklı okunuş ve yazılışları bulunduğu iddiası kesinlikle abartı olmayacaktır. Şahıs isimleri ise yine ülkeden ülkeye değişmektedir. Mesela Andrić, Türkçe'de Andriç olarak okunmakta ve yazılmaktadır. Böyle durumlarda yazarın eseri hangi ülkede basılmışsa imlâsı aynen verilmiştir.

Çalışmanın tüm hataları şahsımıza aittir. Şimdiden muhtemel hatalarımızın affi için, okuyucunun engin hoşgörüsüne sığınıyoruz. Bu araştırmanın daha detaylı çalışmalara ilham kaynağı olması ümit ve dileğiyle.

Zafer GÖLEN

Burdur, 2008

KISALTMALAR

a.g.d.	Adı geçen defter
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.mlf.	Adı geçen müellif
a.g.t.	Adı geçen tez
A. AMD.	Sadâret-Mektûbî, Âmedî Kalemi
A.E.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Tasnifi
A. MKT. NZD.	Sadâret-Mektûbî, Nezâret ve Devâir Kalemi
A.MKT.MHM.	Sadâret-Mektûbî, Mühimme Kalemi
A.MKT.MVL.	Sadâret-Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.MKT.UM.	Sadâret-Mektûbî, Umum Vilâyât
A.Ü.D.T.C.F.	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
B	Receb
BEO.	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
bkz.	Bakınız
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
C	Cemaziyelahir
CA	Cemaziyelevvel
C.-Sıh.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi Sıhhıye
Çev.	Çeviren
D.İ.A	*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
EI^2	*The Encyclopedia of İslâm* (New Edition)
EM	Ethnic Minorites in the Balkan States
FA	British Documents on Foreign Affairs
FO	Foreign Office
hk.	Hüküm
Haz.	Hazırlayan
İ.A.	*İslâm Ansiklopedisi*
İ.D.	İrâde Dahiliye
İ.H.	İrâde Hariciye
İ.M.M.	İrâde Meclis-i Mahsûs

İ.M.Müh.	İrâde Mesâil-i Mühimme
İ.M.V.	İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.Ş.D.	İrâde Şûrâ-yı Devlet
İ.Ü.E.F.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
km.	Kilometre
£	Sterlin
L	Şevval
M	Muharrem
M.D.	Mühimme Defterleri
nr.	Numara
N	Ramazan
ö.	Ölümü
POF	Prilozi Za Orijentalnu Filologiju
R	Rebiülahir
RA	Rebiülevvel
s.	Sayfa
S	Safer
Sad.	Sadeleştiren
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÂO	Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniyye
SO	*Sicill-i Osmanî*
S.V.B.	*Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*
Ş	Şaban
vol.	Volume
Yay.	Yayınlayan
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

KONU VE KAYNAKLAR

A) KONU

Yugoslavya'nın efsanevî lideri Tito[1] ülkesinde kendine has bir siyasal sistem kurmuştu. Temeli, *halkların kardeşçe bir arada yaşaması* formülüne dayanan bu sistem, onun döneminde iyi işliyor gibi görünüyordu. Her ne kadar Tito'nun 1970'lerden itibaren uyguladığı, *halkları birbirlerine karşı kullanarak yönetme* mantığı içten içe Yugoslav sistemini kemirse de o, ölene kadar farklılıkları ustaca kullanmayı bilmişti. 4 Mayıs 1980'de ölünce, yaratmaya çalıştığı *Yugoslav Milleti* ideali de onunla birlikte öldü. Yugoslavya'nın gerçek hakimi olduklarını düşünen Sırplar, diğer cumhuriyetlerin haklarını gasp ederek milletlerin arasındaki anlaşmazlıkları derinleştirdiler. Sistem, 1986'dan itibaren işlemez hale geldi ve Yugoslavya parçalanma sürecine girdi. Eski Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'daki etkisini neredeyse tamamen kaybetmesi ve ardından dağılması, Yugoslavya'yı kaderiyle baş başa bıraktı. Yugoslav sisteminin işlemediğini gören cumhuriyetler teker teker birlikten ayrıldılar[2].

Yugoslav birliğinden ilk kopanlar Slovenler ve Hırvatlar oldu. Özellikle Hırvatistan'ın ayrılışına Yugoslav Federal ordusu çok sert tepki verdi. Ancak, Batı koruması sayesinde, ayrılış en az zayiatla atlatıldı. Bosna Hersek Parlamentosu, 15 Ekim 1991'de Sırp milletvekillerinin boykot ettiği bir oturumda cumhuriyetin bağımsızlığının ilk adımı olarak egemenliğini ilân etti. Buna karşı Bosnalı Sırplar da

[1] Tito, II. Dünya Savaşı'nda Nazi işgalcilerine karşı amansız bir mücadele vermiştir. Bu durum onun halk nazarındaki itibarını çok yükseltmişti. Tito'nun II. Dünya Savaşı'ndaki mücadelesi için bkz. Josip Broz Tito, *Selected Military Works*, Belgrade 1966; Tito'nun politik yaşamı hakkında kısa bir özet için bkz. Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik Savaş ve Büyük Güçler*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2001, s. 456-474.

[2] Yugoslavya'nın ayrılış süreci hakkında bilgi için bkz. İrfan Kaya Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı? Balkan Dramının Perde Arkası*, Ankara 2003, s. 97-159; Halil Akman, *Paylaşılamayan Balkanlar*, İstanbul 2006, s. 172-175.

9 Ocak 1992'de Bosna Hersek'te ayrı bir Sırp Parlamentosu kurduklarını açıkladılar. Bosna Hersek Parlamentosu'nun daha önce aldığı karar gereğince, 29 Şubat 1992'de bağımsızlık kararı halk oylamasına sunuldu. Halkın, % 64 gibi büyük çoğunluğunun bağımsızlık fikrini kabul etmesinin ardından, 1 Mart 1992'de bağımsızlık ilân edildi[3]. Bosna Hersek bağımsızlığını ilân ettiğinde, bu işin kolay olmayacağı ve bölgede karışıklık çıkacağı bekleniyordu. Ancak, hiç kimse sürecin bu kadar kanlı geçeceğini ve hatta dünyanın gözü önünde bir soykırım yaşanacağını tahmin etmiyordu[4]. İç savaş NATO'nun Sırbistan'a hava müdahalesine kadar sürdü[5]. Nihayet, tartışmalı bir antlaşma olan Dayton Barışı ile iç savaş sona erdi[6].

1992'de olaylar başlayınca, tüm dünyanın ilgisi Tito döneminde örnek olarak gösterilen Bosna Hersek'e döndü. Dünya, bölgede yüz yıldır değişen bir şey olmadığını, orada yaşan insanlar arasındaki anlaşmazlıkların, hesaplaşmaların kaldığı yerden devam ettiğine tanıklık etti. Tüm dünyada bölgeyi anlamaya yönelik hummalı bir çalışma başladı. Anlama çabasının en yoğun hissedildiği yerlerden biri de Türkiye oldu. Fakat Türkiye bu konuya hazırlıksız yakalandı. Çünkü ülke, bölgedeki olayları anlayacak bilgi birikiminden yoksundu. Konuyla ilgili yayınlanan az sayıdaki makale ise istenilen bilgi birikimini temin etmekten uzak kaldı. Bilgi boşluğu, belli bir ölçüde derleme kitap ve tercümelerle karşılanmaya çalışıldı.

O tarihe kadar ülkemizde doğrudan Bosna Hersek'le ilgili çok az sayıda araştırma yayınlanmıştı. Bunlardan ilki, 1965'de Ahmet Cevat

[3] Şule Kut, *Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul 2005, s. 55-56.

[4] Savaşın dramı hakkında bir fikir edinmek için bkz. Elena Doni-Chiara Valentini, *Etnik Tecavüz. Bosnalı Kadınların Dramı*, Çev. Sevcan Tutan, İstanbul 1994; Nadja Halilbegovic, *Sarajevo's Childhood Wounded by War*, Ankara 1995; Münir Gavrankapetanoviç, *Direnen Saraybosna. Savaş Günlüğü*, İstanbul 1998.

[5] Kimi Batılı yazarlar, söz konusu Bosnalı Müslümanlar olunca, olayları çarpıtmakta sınır tanımamaktadırlar. Dünyanın gözü önünde gerçekleşen katliamları görmezden gelmekte, olayları Sırplar lehine tahrif etmekte ve müdahaleyi gerçekleştiği için NATO'yu suçlu görmektedirler. Bkz. Diana Johnstone, *Ahmakların Seferi: Yugoslavya, NATO ve Batının Aldatmacaları*, Çev. Emre Ergüven-Ergin Bulut, İstanbul 2004.

[6] Savaş zamanında barışı sağlamak adına yapılan diplomatik çalışmalar ve Dayton Barışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Holbrooke, *Bir Savaşı Bitirmek*, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 1999.

Eren tarafından kaleme alınmış olan *Mahmut II Zamanında Bosna Hersek* adlı çalışmadır. Eren'in çalışmasında, Yeniçeriliğin ilgasıyla bölgede ortaya çıkan kargaşa Osmanlı arşiv vesikalarına dayalı olarak incelenmiştir. İkinci çalışma, Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1981'de yayınlanan *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri* adlı abidevî çalışmasıdır. Bu külliyatın II. cilt, 3. kitabı Yugoslavya'ya ayrılmıştır. Ayverdi'nin çalışması, bizzat saha tetkiklerine dayanmakta olup, Ayverdi neredeyse tüm mimarî eserleri bizzat tetkik ederek çalışmasına dahil etmiştir. Çalışmada, mimarî bilgilerin yanında, Bosna Hersek tarihiyle ilgili de bir hayli malumat yer almaktadır. Üçüncü çalışma, Aydın Babuna'ya ait olan *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar* adlı araştırmadır. Babuna'nın Bosna Hersek ve Avusturya arşivlerine dayalı olarak gerçekleştirdiği ve 1996'da Almanya'da basılan kitabının çevirisi olan bu araştırma, 2000 yılında yayınlanmıştır. Babuna özellikle işgal dönemi Bosna Hersek'ini incelemiştir. Dördüncü ve beşinci çalışmalar yazarların doktora tezlerinin basımıyla ortaya çıkmıştır. Mithat Aydın tarafından kaleme alınan ve 2005'de yayınlanan *Balkanlar'da İsyan: Osmanlı-İngiliz Rekabeti: Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)* adlı çalışma, adından da anlaşılacağı gibi 1875 Hersek Ayaklanması üzerine odaklanmıştır. Aydın, çalışmasını İngiliz ve Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Son çalışma ise, Mehmet Emin Yardımcı'ya aittir. 2006'da basılan, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna* adlı araştırma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir defterlerine dayanılarak gerçekleştirilmiştir ve önemli bir boşluğu doldurmuştur. Osmanlı Fethi sonrasında bölgedeki sosyal ve demografik yapı arşiv kayıtlarına dayalı olarak ortaya konulmuştur.

Türkiye'deki çalışmaların yanında Boşnak araştırmacılar tarafından kaleme alınan bazı eserler mutlaka zikredilmelidir. Bu eserlerden ilki Hazım Šabanović'in, 1959 tarihli *Bosanski Pašaluk Postanak i Upravna Podjela* adlı çalışmasıdır. Araştırmada, Bosna Paşalığı'nın idarî yapısı ortaya konulmuştur. Haritalarla desteklenen çalışmada, Osmanlı ve Bosna Hersek arşivleri kullanılmış olup, zengin bir bibliyografyaya sahiptir. Hamdija Kreševljaković'in, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* adlı eseri ise, bu konuda klasik olmuş ve Bosna Hersek'in

askerî ve idarî yapısı ile ilgilenen araştırmacıların mutlaka istifade etmesi gereken bir kaynaktır. Ahmed S. Aličić'in, 1983 tarihli *Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789. Do 1878. Godine* ve 1985 tarihli *Poimenični Popis Sandžaka Vilajeta Hercegovina* adlı eserleri ise özellikle XIX. yüzyıl Bosna çalışmaları için aydınlatıcı bilgilere sahiptir. Aličić eserlerinde Türkiye ve Bosna Hersek'teki arşiv kaynaklarını kullanarak eyaletin idarî yapısını ortaya koymuştur. Her iki çalışma da alanlarındaki en yetkin araştırmalardır. Ayrıca, Nedim Filipoviç, Adem Handžić, Amir Pašić, Avdo Sućeska, Mehmet Süleymanpaşiç ve Ciro Truhelka tarafından gerçekleştirilen çalışmalar, araştırmaya ciddi katkılar yapmıştır.

Araştırma tamamen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen arşiv vesikalarına dayalı olarak gerçekleştirilmiş olup, konuyla ilgili bir çok ezberi bozma niteliği taşımaktadır. Mesela Nedim Filipoviç, Osmanlı yönetiminin eski imtiyazları tanımadığını savunmaktadır. O bu anlayışın Safvet Başagiç ve Ciro Truhelka'nın uydurması olduğunu iddia eder. Ona göre, kendi iddiasının en güzel kanıtı Osmanlı tahrir defterleridir. Bu defterlerde çiftlikler için "*hin-i fetihten beri*" ifadesinin hiç kullanılmadığını belirterek, Osmanlılar'ın bölgeyi fethedince beylerin ayrıcalıklarına son verdiğini ve tüm Bosna'yı mirî araziye dahil ettiklerini ifade etmiştir. Halbuki bizim bulduğumuz arşiv kayıtları Filipoviç'in iddiasını tamamen çürütmektedir. İ.M.M. 661 numaralı arşiv belgesinde "*hin-i fetihten beri*" ifadesi aynen yer almakta ve çiftliklerin geçirdiği tarihsel süreç en ince detayına kadar açıklanmıştır. Buna benzer biçimde, Balkan tarihçileri tarafından defalarca dile getirilen ve özellikle 1850'den sonra Bosna Hersek Hıristiyanları'nın isyanlarına temel gerekçe olarak gösterdikleri, "ibadet edecek mabetlerinin bulunmadığı" gerekçesinin de tamamen mesnetsiz bir iddia olduğu ortaya çıkarılmıştır. Buna benzer biçimde, Bosnalı Müslümanlar'ın eğitim ve kültüre verdikleri önem, sözden öte arşiv belgeleri ile gözler önüne serilmiştir.

Mevcut araştırma, bir yandan XIX. yüzyıl Bosnası'nın genel profilini arşiv kayıtlarına dayalı olarak ortaya çıkarmayı hedeflerken, bir yandan da kamuoyundaki boşluğu bir nebze olsun doldurmayı ve araştırmacıların ilgisini bu konuya çekme amacı taşımaktadır. Eser

incelendiği zaman görüleceği gibi, bu çalışmadaki her başlık ayrı bir araştırma konusu olacak kadar geniştir. Bu nedenle çalışmada zaman zaman yoğun teknik ayrıntılara girilmesi hoş karşılanmalıdır.

B) KAYNAKLAR

1- Arşiv Vesikaları

a) Vesika Tasnifleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bosna Hersek tarihine dair en zengin bilgileri içeren kaynaktır. Sadece Tanzîmât dönemine ait ekleri hariç, 5.000'in üzerinde belge değerlendirilmeyi beklemektedir. Mevcut belgelerin bir kısmı atama kararnâmeleri veya alt üst yazışmalarından ibarettir. Ancak önemli bir miktarı bölgedeki siyasî ve sosyal yapıyı açıklamaya yarayan vesikalardır. Osmanlı bürokrasisinin bir eseri olarak, müsvedde yazışmalar dahi atılmamış, tasnife tabi tutularak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yüzden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Bosna Hersek'i ilgilendiren her hususta arşiv vesikasına rastlamak mümkündür.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yararlandığımız ilk tasnif, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadâret Evrakı*'dır. 1256/1840 yılından Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar geçen zamanı içeren Sadâret evrakı mülkî, askerî, adlî, siyasî, malî ve benzeri konuları ihtiva etmektedir. Tasnife ait; 1256-1275/1840-1859 tarihleri arasındaki nâme-i hümâyûnlar, hatt-ı hümâyûnlar ve mârûzat-ı rikâbiye özetlerini ihtiva eden *Sadâret-Mektûbî, Âmedî Kalemi* belgelerinden; 1256-1266/1840-1850 tarihlerini kapsayan isyan, deprem, sınır meselesi, kıtlık, savaş, iskan gibi mühim ve gizli evrakın yer aldığı *Sadâret-Mektûbî, Mühimme Kalemi* belgelerinden; 1266-67/1849-50 yılları yazışmalarını içeren Sadâret'in nezaret ve daireler, bu makamların da Sadârete yazdığı mülkî, idarî, malî ve askerî evrakın kayıtlarının yer aldığı *Sadâret-Mektûbî, Nezâret ve Devâir Kalemi* belgelerinden; 1256-1266/1840-1850 yıllarını içeren Meclis-i Vâlâ ile Sadâret arasındaki yazışmalarla, Sadâret adına Meclis-i Vâlâ'nın çeşitli makamlara yazdığı idarî ve malî konulardaki anlaşmazlık ve nizâmnâme türü belgelerin yer aldığı *Sadâret-Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Kalemi* belgelerinden; taşra ile Sadâret arasın-

daki yazışmaları ihtiva eden 1266-1278/1850-1861 tarihli belgelerin yer aldığı *Sadâret-Mektûbî, Umum Vilâyât* belgelerinden istifade edilmiştir[7].

Yararlandığımız ikinci tasnif, Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi'dir. Osmanlı padişahı tarafından herhangi bir mesele hakkındaki yazılan emir ve buyruklardan oluşan bu tasnif, 1255/1839 senesine kadar olan belgeleri ihtiva etmektedir. Hatt-ı Hümâyûn vesikalarından konumuza uygun olanlar II. Mahmud devri sonlarına kadar olan bölümde değerlendirilmiştir. Fakat çalışmanın özü Tanzîmât öncesini kapsamadığından, bu tasniften sınırlı oranda faydalanılmıştır[8].

Yararlandığımız üçüncü tasnif *Cevdet Tasnifi*'dir. Tasnifte 960-1322/1553-1904 tarihlerini içeren askeriye, bahriye, belediye, dahiliye, iktisat, sıhhiye, maarif ve benzeri konulara ait vesikalar mevcuttur. Bu tasnifin sadece *Sıhhiye* kısmından, konumuzla ilgili iki belgeden yararlanılmıştır[9].

Konumuz itibariyle en fazla istifade ettiğimiz tasnif, *İrâde Tasnifleri* olmuştur. Oldukça değerli ve ayrıntılı bilgilerin yer aldığı irâde tasnifleri araştırmamızın temel kaynağı durumundadır. İrâde tasniflerinde merkezin talimatları, atama kayıtları, nizâmnâmeler, vali ve diğer yetkililerin raporları ve bölge ile ilgili İstanbul'da yapılan tartışmalar, vergi kayıtları, sosyal kurumlara ait planlar, izin ve onay vesikaları gibi akla gelebilecek her konuya ait belge mevcuttur. İrâde tasnifi, *Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsûs, Şûrâ-yı Devlet* olmak üzere alt guruplara ayrılmaktadır. *Dahiliye* 1255-1309/1839-1892, *Hariciye* 1255-1309/1839-1892, *Meclis-i Vâlâ* 1256-1284/1840-1868, *Meclis-i Mahsûs* 1270-1309/1853-1892, *Şûrâ-yı Devlet* ise 1284-1309/1867-1892 yılları arsındaki evrakları ihtiva etmektedir. İrâde

[7] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992, s. 341-348, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 5; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, Ankara 1995, s. 50-60, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 26.

[8] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 391-393; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, s. 140-143.

[9] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 396-398; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi*, s. 83-88.

tasnifinde yararlandığımız bir diğer gurup ise *Mesâil-i Mühimme İrâdeleri* olmuştur. 1255-1265/1839-1849 yılları arasını kapsayan bu tasnifte, konumuzla ilgili bazı belgeler incelenmiştir[10].

Vesika tasniflerinden son yararlandığımız belgeler *Yıldız Evrakı, Yıldız-Esas Evrakı*'na aittir. Bu tasnifte de gerekli görülen bazı belgelerden yararlanılmıştır. 1876-1909 yılları arasını ihtiva eden belgelerde, II. Abdülhamit dönemine ait her türlü yazışmayı bulmak mümkündür. Bizim çalışmamızda yaralandığımız *Yıldız-Esas Evrakı*'nda, padişahın özel olarak ilgi duyduğu işler hakkında bizzat kendisi tarafından görevlendirilmiş şahısların raporları mevcuttur[11].

b) Defter Tasnifleri

Defter tasniflerinden ilk yararlandığımız gurup, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Vilâyât Gelen-Giden Kayıt Defterleri*'dir. 1864 Vilâyet nizâmnâmesi ile Osmanlı idarî sistemi eyaletten, vilâyet sistemine geçmiştir. Bundan sonra her vilâyet için ayrı defterler tutulmuştur. Bu defterlerde her türlü evrakın özeti mevcut olup, aslı kayıp ya da ulaşılamayan konular hakkında malumat olduğu için, bazı hususların aydınlatılmasında önemli katkılar sağlamışlardır. Bosna'ya ait dört gelen, dört giden olmak üzere sekiz defter mevcut olup, bu defterler 1278-1295/1861-1878 yılları arasını kapsamaktadır[12]. Araştırmamızda 467, 469 ve 470 numaralı defterler kullanılmıştır.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Ayniyât Defterleri, Sadâret Dairesi'nden diğer devlet dairelerine, vilâyetlere ve diğer makamlara yazılan tezkirelerin ve muharrerâtın aynen suretlerinin kaydedildiği defterlerdir. Bosna'ya ait 1283-1294/1866-1877 yıllarına ait beş defter bulunmaktadır. Bunlardan 853, 854, 855, 857 numaralı dört defterden yararlanılmıştır[13].

[10] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 317-337; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 149-161.

[11] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 366-369; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 256-261.

[12] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 168-169, 171; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 16-17, 23.

[13] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 157, 159; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 37, 40.

Konumuz açısından faydalanılan diğer bir defter gurubu ise, *Dîvân-ı Hümâyûn Bosna Ahkâm Defterleri*'dir. Bosna'ya ait 1155-1285/1742-1867 tarihleri arasına ait dokuz defter mevcuttur. Bu defterlerde Bosna ve kazalarına ait çoğunlukla adlî kayıtları içeren hükümler mevcuttur. Konumuzun zaman sınırları nedeniyle, 1241-1284/1826-1867 tarihlerine ait dokuz numaralı ahkâm defterinden istifade edilmiştir[14].

Dîvân-ı Hümâyûn İmtiyaz Defterleri'nde hükümetin resmî izni sonucu şahıslara ve kurumlara vermiş olduğu imtiyazlar yer almaktadır. 1245-1334/1829-1916 yıllarını kapsayan altı defter mevcuttur. Araştırmada Bosna Hersek'i ilgilendiren tek kayıt 1 numaralı defterde yer almaktadır[15].

Bosna Hersek'te çok milliyetli bir yapı olduğundan, incelenmesi gereken bir diğer defter gurubu da *Dîvân-ı Hümâyûn Kilise Defterleri*'dir. Kilise defterlerinde gayrimüslimlere ait, kilise, yetimhane ve benzeri binaların izin ve yapımına dair kayıtlar yer almaktadır. Bu defterler on adet olup, 860-1340/1553-1922 tarihlerini kapsamaktadır. Araştırmada, 1286-1304/1869-1887 tarihli kayıtları ihtiva eden 1 ve 2 numaralı defterlerde Bosna Hersek'e ait kayıtlar incelenmiştir[16].

Dîvân-ı Hümâyûn Meclîs-i Tanzîmât Defterleri, 1271-1306/1854-1888 tarihlerini ihtiva eden yedi defterden oluşmaktadır. Meclis-i Tanzîmât her türlü nizâmnâmeyi hazırlamakla sorumluydu. Araştırmada, Bosna Hersek'te maden imtiyazı verilmesi süreci bu defterlerin 3 ve 6 numaralılarından faydalanılarak ortaya çıkarılmıştır[17].

Dîvân-ı Hümâyûn Tanzîmât-ı Hayriye Defteri'nde, 1255-1274/1840-1858 tarihleri arasındaki nizâmnâme ve kararnâmeler yer almaktadır. Özellikle Tanzîmât'ın uygulanması ve asayişin sağlanmasına dair

[14] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 45-46.
[15] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 72.
[16] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 76-77.
[17] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 77-78.

hükümlere rastlamak mümkündür. Bu defter bir adet olup, konuyla ilgili hükümlerden yararlanılmıştır[18].

Dîvân-ı Hümâyûn Tevcîhât-ı Mülkiye Defterleri, mülkiye memurlarının atama kayıtlarının yer aldığı defterlerdir. 1280-1330/1863-1912 yıllarını içeren üç defter mevcuttur. Araştırmada, 1280-1301/1863-1884 tarihlerini kapsayan 2 numaralı defter kullanılmıştır[19].

Mühimme Defterleri her konuda bilgi bulunabilen en önemli arşiv kayıtlarından biridir. 961-1323/1553-1905 yıllarına ait 266 adet defter mevcuttur. Araştırmada 258 numaralı mühimme defteri kullanılmıştır[20].

Kullanılan son defter gurubu ise *Mühimme-i Mektûme Defterleri*'dir. Dîvân-ı Hümâyûn'da karara bağlanan gizli konuları içeren defterlerdir. 1203-1302/1788-1855 tarihleri arasını içeren 10 defterden müteşekkildir. Araştırmada, 9 ve 10 numaralı defterlerden faydalanılmıştır[21].

c) Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

Türkiye, İngiltere ve Avusturya olmak üzere 3 ülkenin yayınlanmış arşiv belgelerinden istifade edilmiştir. Bunlardan ilki, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanan, "*Bosna Hersek'le İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*" adlı eserdir. Bu eserde, özellikle 1878'den sonraki belgeler yoğunluktadır. Yine, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanan, "*5 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım)*" yararlanılan başka bir çalışmadır. Osmanlı Devleti zamanında çıkarılan her türlü nizâmnâmeyi içeren *Düstûr* külliyatı ise faydalanılan diğer bir kaynaktır.

[18] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 102; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 103-104.

[19] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 102-103; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 104-105.

[20] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 82-90; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 189-202.

[21] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 94; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, s. 206-207.

Çalışmamız için hayati öneme sahip en önemli kaynaklardan biri İngiliz Arşiv belgelerini içeren, *British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From the Foreign Office Confidential Print* adlı eserdir. Bu kaynak, özellikle vergi gelirlerinin tespiti ve karşılaştırılması hususunda vazgeçilmez konumdadır. Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunan eser, XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi alanında yapılacak çalışmalarda mutlaka başvurulması gereken bir kaynaktır. İngiliz arşiv belgelerini içeren diğer kaynaklar ise Anita L. P. Nurdett tarafından hazırlanan, *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents And Maps 1815-1945* ve B. Destani tarafından hazırlanan *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860-1971* adlı eserlerdir. Her iki eserin konumuzla ilgili vesikalarından yararlanılmıştır.

Araştırmada kullanılan en önemli kaynaklardan biri de Avusturya-Macaristan'ın olaylara yaklaşımını izleyebildiğimiz, Avusturya'nın Bosna Konsolosları ve diğer yetkililerin raporlarından oluşan Berislav Gavranović tarafından hazırlanan *Bosna i Hercegovina od 1853-1870 Godine* adlı eserdir. 1956'da Saraybosna'da basılan çalışmada, seçilmiş 203 belge mevcuttur. Eserdeki vesikaların büyük kısmı Almanca olup, bazı vesikalar İtalyanca ve Sırpça'dır. Eser çoğunlukla Hıristiyanlar'ın durumuyla ilgilidir.

2- Gazete ve Salnâmeler

a) Gazeteler

Araştırmada müracaat edilen başlıca gazeteler, *Takvim-i Vekâyi* ve *Ceride-i Havâdis*'tir. Özellikle *Ceride-i Havâdis* 1875 Hersek İsyanı'na özel bir alaka göstermiş, Bosna'yla ilgili hayli bilgi vermiştir. *Takvim-i Vekâyi*'de ise çeşitli nizâmnâmeler ve duyurular yer almıştır. Bunlar ilgili konular da değerlendirilmiştir. Bu iki gazete haricinde, arşiv vesikalarına ait dosyaların içinde yer alan çeşitli gazetelerden de yararlanılmıştır. Bu gazeteler; *Bosna Gazetesi*, *Notizie Del Mondo* ve *Srpske Novine* (*Sırp Haberleri*)'dir.

b) Salnâmeler

Araştırmanın ana kaynaklarından birini salnâmeler oluşturmuştur. İlk olarak 1263-1295/1847-1878 tarihleri arasında yayınlanmış

31 devlet salnâmesi değerlendirilmiştir. Devlet salnâmeleri, Bosna Hersek'teki üst düzey memurlar ve idarî yapının tespitine yardımcı olmuştur. Ancak bu sürede yayınlanan 1276/1859-60 ve 1288/1871-72 tarihli iki salnâmeye ulaşılamamıştır. Çalışmanın mahiyeti açısından hayati önem sahip en kıymetli kaynak ise 1283/1866'da yayınlanmaya başlayan *Bosna Salnâmeleri*'dir. İşgale kadar geçen sürede on üç salnâme yayınlanmış ve bunlardan on ikisi araştırmada kullanılmıştır. Fakat tüm çaba ve araştırmamıza rağmen 1289/1872 tarihli *Bosna Salnâmesi*'ne ulaşmak mümkün olmamıştır. Bosna Salnâmeleri'nden vilâyetteki bürokratik kadro, idarî yapı, nüfus, vergi gelirleri, yolların durumu, yer altı ve yerüstü kaynakları gibi konularda çok değerli bilgiler elde edilmiştir.

GİRİŞ

A) TANZÎMÂT

Osmanlı Devleti topraklarını genişletme, halka adil davranma ve İslâm'ın savunuculuğu görevini XVII. yüzyıl başlarına kadar başarıyla yürüttü. Fakat bu yüzyılın başlarından itibaren Batı karşısındaki kesin üstünlük sona erdi. Ardından yüzyılın başından beri süren denge durumu, yüzyılın sonunda Karlofça Antlaşması (1699) ile gerilemeye dönüştü. Bu tarihten itibaren reformlar çağı başladı. Yüzyıl süren askerî yenilikler, XVIII. yüzyılın sonunda yerini sosyal reformlara bıraktı. II. Mahmud'la başlayan bu süreç Tanzîmât Fermânı ile iyice pekiştirildi[1].

Tanzîmât Dönemi, 3 Kasım 1839'da *Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu*'nun ilân edilmesiyle başlar, 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilânıyla son bulur. Bu süreyi II. Meşrutiyet'in ilân tarihi olan 1908 veya saltanatın kaldırıldığı 1922 yılına kadar uzatanlar da mevcuttur. Tanzîmât'ın kapsadığı bu zaman dilimini uzatmak veya kısaltmak araştırmacının konuya bakış açısıyla ilgilidir[2].

Mustafa Reşit Paşa[3] tarafından kaleme alınan fermân, 26 Şaban 1255/3 Kasım 1839'da Gülhâne Köşkü önünde büyük bir törenle

[1] Zafer Gölen, "Osmanlı Devleti'nde Islahât Hareketleri ve Tanzimat", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 118, İstanbul Şubat 1999, s. 100-106; Avigdor Levy, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Otoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, vol. 18, no: 3, London 1982, s. 227-245.

[2] Ahmet Cevat Eren, "Tanzimat", *İ.A.*, c. XI, İstanbul 1979, s. 709 (Bundan sonra *Tanzimat* olarak gösterilecektir.); Cemil Birsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 693; Dennis P. Hupchick, *The Balkans: from Constantinople to Communism*, New York 2002, 238-239.

[3] Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 723-746; Ercümend Kuran, "Reşid Paşa" *İ.A.*, c. IX, İstanbul 1988, s. 701-705; Bayram Kodaman-A. Turan Alkan, "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 1-10. Bkz. Resim: 30.

okunmuştur[4]. Fermânın ilânı İstanbul'daki bazı muhafazakâr çevrelerin memnuniyetsizliğine rağmen[5], geçici de olsa bir kaç gün bayram havası yaratmıştır. Fermân, Avrupa'da da olumlu olarak karşılanmıştır. Yayınlanan gazetelerde bu yeni ıslahât hareketinin başarılı olacağına olan inanç yansıtılmıştır[6]. Fermân okunduktan sonra Takvim-i Vekâyi'nin 15 Ramazan 1255/22 Kasım 1839 tarihli 187. nüshasında yayınlanarak yürürlüğe girmiştir[7]. Böylece ıslahât programının uygulanacağı dönem resmen başlamıştır.

Tanzîmât'ın kelime anlamı nizâm verme, nizâma koyma demektir. Ancak kelime anlamı yerine, terim anlamı kullanılır ve birçok anlama gelmektedir. Batılı yazarların çoğu Tanzîmât'ı "*Osmanlı Devleti'nin kesin olarak Batılılaşmaya başladığı dönem; Osmanlı Devleti'ne Avrupaî bir görünüm vermek için yapılan çalışmaların tümü; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak için Batı'nın desteğini almaya yönelik bir adım*; *Hürriyetlerin ilk kabulü ve Osmanlı halkına tanınan ilk garantileri toplayan fermân olarak*" açıklamışlardır[8].

Yerli araştırmacılar için Tanzîmât; "*Eski idare usulünü yeni idare usulüne çevirme; Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya yaklaştırma; mecburi bir kültür değişmesi; Türkiye'de meşrutî bir idarenin kurulmasına, İslâm ve Hıristiyan alemlerinin birbirlerine yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahât hareketi; idarî ve hukûkî yapının ıslahı, kanun ve*

[4] Metin için bkz. *Düstûr*, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289, s. 4-7; Ahmed Reşid, *Haritâlı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmanî*, İkinci Kısım, Dersaâdet 1327, s. 494-497; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 175.

[5] Mesela Rum Patriği fermân okunup tekrar yayınlandığı torbaya konulduğu zaman, "*İnşallah o torbadan bir daha çıkmaz*" diyerek fermânın ilânından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, s. 103.

[6] Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umûmîyesinde Uyandırdığı Akisler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 747-756; Birsel, a.g.m., s. 662.

[7] *Takvim-i Vekâyi*, nr: 187, 15 Ramazan 1255/22 Kasım 1839, s. 2-3.

[8] Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermânının Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 32; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1987, s. 107; Baron Joseph von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mümin Çevik, c. IX, İstanbul 1992, s. 396.

düzen getirilmesi" demektir[9]. İnalcık'ın ifade ettiği gibi Tanzîmât'ı, "*Temel kuralları bozulan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma teşebbüsünün kesin bir aşaması*" olarak kabul etmek kanaatimizce en doğru yaklaşımdır[10].

Fermân klasik Osmanlı adâletnâme geleneğinin devamıdır, bir anayasa, hatta bir kanun değildir. Tanzîmât daha ziyade "esas prensipler beyannâmesi" kıymetini haiz olan bir belgedir[11]. Fermânın ilânıyla birlikte hükümdar mutlak otoritesinden vazgeçmiş değildir. Aksine Abdülmecit Meclis-i Vâlâ'da okuttuğu nutkunda fermândan, "*İhsân-ı Hümâyûnumuz olan hukuk ve imtiyazat*" şeklinde bahsetmiştir. Yani fermân bizzat hükümdarın kendi irâdesiyle yayınlanmış bir vesikadır. Ortaya çıkan durum, yetki devrinden ziyade alınacak kararlara uyma hakkında verilen sözdür. Hükümdar, Hatt-ı Hümâyûn'da "*münderic olan kâvânin-i şer'iyyenin harf be harf icrâsına ve mevâdd-ı esâsiyenin fürûhâtına dair*" danışma meclisi hüviyetinde olan *Meclis-i Âhkâm-ı Adliye*'nin alacağı kararlara uyacağına yemin etmiştir. "*Vaz olunmuş ve olunacak kâvânînin tağyirini tecviz buyurmayacağını*" açıklayarak elindeki kanun koyma yetkisini fermânın ruhuna aykırı şekilde kullanmayacağını teyit etmiştir. Bu da tamamen Padişahın inisiyatifi altındadır. Çünkü, fermâna uymaması halinde onu bağlayacak her hangi bir yaptırım gücü yoktur[12].

Tanzîmât Fermânı içerik bakımından incelenecek olursa, fermânın giriş bölümünde sık sık şeriat hükümlerinin doğruluğundan bahsedilmiştir. Ancak çeşitli nedenlerle şer'î kanunlar bozulduğuna ve yeni bir takım kanunlar koyma ihtiyacına vurgu yapılmıştır. Bizzat

[9] Abadan, a.g.m., s. 33; Eren, *Tanzimat*, s. 710; İlber Ortaylı, "Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara 1985, s. 1545. (Bundan sonra *Tanzimat* olarak gösterilecektir.).

[10] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992, s. 2. (Bundan sonra *Bulgar Meselesi* olarak gösterilecektir).

[11] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 208; Abadan, a.g.m., s. 41; Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991, s. 24.

[12] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 346, 353; (Bundan sonra *Gülhane Hattı* olarak gösterilecektir.); Abadan, a.g.m., s. 43.

Padişah da "*mevâdd-ı esâsiye mugayir hareket etmeyeceğine*" dair söz vererek, Tanzîmât'ın kanunlaştırma hareketinin önemini artırmıştır[13]. Tanzîmât'ın öz anlamı budur. Bunun dışında Batı ile artan ilişkileri de kurallara bağlama ihtiyacı kanunlaştırma hareketi için itici güç olmuştur[14]. Özellikle Fransız İnsan Hakları Evrensel Beyannâmesi'nin etkisi, kanunlaştırma hareketinde kendisini açıkça göstermiştir. Bu yüzden fermânda can, mal ve namus güvenliği temel kabul edilmiştir. Şahısların kanunda suç olarak belirtilmiş davranışlarda bulunmadıkları sürece veya kendisine isnat edilen suç mahkemece kararа bağlanmadıkça suçlu sayılmayacağı kuralı getirilmiştir. Yöneticiler, can ve mal emniyeti sağlandığı takdirde herkesin işiyle gücüyle uğraşacağı devletine ve milletine faydalı olacağını düşünmüşlerdir. Bu yüzden devlet sınıf ve milliyet gözetmeksizin herkese can ve mal emniyeti garantisi vermiştir[15].

Osmanlı tebaası olan Müslüman ve gayrimüslimlerin kanun önünde eşitliğinin sağlanmasındaki amaç, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmasının önüne geçilme isteğiydi. Ancak Müslümanlar tarafından fermânın dine aykırı diye nitelenen can alıcı noktası işte bu yenilikti. Gayrimüslimlere, Müslümanlarla eşit haklar tanınması hem dine aykırı olarak nitelenmiş, hem de Müslüman halkın tepkisini çekerek daha sonra bir dizi kargaşaya zemin hazırlamıştır[16].

[13] İnalcık, *Gülhane Hattı*, s. 353; Koray, *a.g.e.*, s. 6; Ortaylı, *Tanzimat, s.* 1545-1546; Abadan, a.g.m., *s.* 39; Berkes, *a.g.e.*, s. 210, 215-222; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 139-209.

[14] Berkes, *a.g.e.*, s. 215; Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usûlleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 15; Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümâyûnunda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, c. XXVII, Sayı: 112, Ankara 1964, s. 581-601; Hupchick, *a.g.e.*, s. 239.

[15] Fermânın metni için bkz. *Düstûr I. Tertip*, s. 4-7; Kaynar, *a.g.e.*, s. 176-180; Koray, *a.g.e.*, 19-22; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, İstanbul 1963, s. 2982-2984; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, c. IV, İstanbul 1327, s. 101-102; Ortaylı "*Yazdıkları şeyin ne manaya geldiğini bilmediklerini, Tanzimat'ı ilân edenlerin insan hakları kavramından haberdar olmadıkları*" düşüncesindedir. Bkz. Ortaylı, *Tanzimat*, s. 1545; Abadan, a.g.m., s. 50-53.

[16] Engelhard konuya ilişkin olarak: "*Hatt-ı Şerîf'in nikat-ı esâsîyesi bâlâda mezkûr (kanun önünde eşitlik) fıkarâtdan ibâret olup, birçok Müslümanlar bunun ahkâm-ı şer'iye mugâyir olduğunu beyân itmişlerdir; zirâ bunlara nazaran Hatt-ı Şerif küffara Müslümanların haiz oldukları aynı hukuku bahş itmekle Sultan Mahmud'un mevki'-i tatbike vaz'ına cür'et idemediği ahkâm-ı Kur'âniyeye mugayir bir kanunu i'lân idiyordu. Hiç kimseye meçhûl olmadığı vechle Türk hey'et-i ictimâiyyesi bi'l-hassa demokrat, yani hâkimiyet-i amme esâsına müsteniddir. Türkiye'de bir*

Fermânda ele alınan konulardan biri de vergiler olmuştur. İlk olarak tekel usulünden vazgeçilmiştir. İltizam lanetlenmekle birlikte hemen kaldırılmamış, ancak en kısa sürede kaldırılacağı taahhüt edilmiştir. Fermân uygulanmaya başladıktan sonra herkesin ekonomik gücüne göre bir vergi tayin edileceği, kimseden gücünün üzerinde vergi alınmayacağı açıklanmıştır[17].

Gülhâne Hattı'nda ele alınan önemli konulardan biri de askerlik meselesidir. Fermânda askerliğin vatan borcu olduğu belirtilmiştir. Ancak o zamana kadar bölgelerin nüfus oranları dikkate alınmadan kimi yerden çok, kimi yerden az asker toplanmıştır. Bu durumun karışıklığa ve tarımsal üretimin düşmesine neden olduğu belirtilerek, ekonominin kötü etkilendiği ifade edilmiştir. Tanzîmât'ın uygulanmaya başlanmasıyla her bölgeden nüfus oranında asker toplanacağı ve asker toplamanın bir düzen dahilinde yapılacağı açıklanmıştır. Toplanan askerlerin dört-beş sene hizmet etmelerini sağlayacak bir kanunun yapılacağı vaat edilmiştir. Bu suretle Tanzîmât ilk defa olarak tebaa için hak ve ödevler kabul etmiştir[18].

Böylece XVII. yüzyıldan beri devam eden ıslahât hareketleri Tanzîmât'la birlikte yeni bir çehre altında, devletin tamamında ve her alanda uygulanmaya başlanmıştır. Bu hareketi bundan önceki reformlardan ayıran fark Tanzîmât'ın her alanda uygulanmış olmasından kaynaklanmıştır[19].

---

asilzâdegân sınıfı, daha doğrusu Avrupa'nın tarz-ı telakkisince bir sınıf-ı mümtaz yoktur. Lakin şerîat heyʾet-i ictimaiyyesinin teşkilât-ı esâsiyesine esâs olan müsâvâtın Hıristiyanlara teşmiline cevâz göstermedikden başka Hıristiyanlar'ın tenzîl-i kadr ve şerefine maʿtûf efʿâl ve harekâtı şâyân-ı medh ve tahsîn bile görür." diye yazmıştır. Bkz. Edouard P. Engelhard, *Türkiye ve Tanzîmât. Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islâhâtı 1826-1882*, Çev. Ali Reşad, İstanbul 1328, s. 39-40; Eleştirel bir bakış için bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 361-424. (Bundan sonra *Sosyal Tepkiler* olarak gösterilecektir.).

[17] İnalcık, *Gülhane Hattı*, s. 350-351; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, Ankara 1988, s. 175-177; Kaynar, *a.g.e.*, s. 178; Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 259-275, *Netâyicü'l-Vukuât*, c. IV, s. 102-105; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 86.

[18] İnalcık, *Gülhane Hattı*, s. 351; Kaynar, *a.g.e.*, s. 178; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 178.

[19] A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umûmi Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 7-8.

Tanzîmât önce merkeze yakın eyaletlerde uygulanmaya başlamıştır. Ancak vergi, askerlik ve eşitlik uygulamaları belli gurupların çıkarlarının zedelenmesine yol açmış, sonuçta Tanzîmât'a tepkiler artmıştır. Bu nedenle bazı eyaletlerde Tanzîmât'ın uygulanması gecikmiştir. Aynı nedenlerden dolayı Tanzîmât, Bosna Hersek'te ancak 1851 yılında uygulanabilmiştir[20]. Bosna'da dünyaya gelen ve İstanbul'da da önemli görevler üstlenen Hersekli Arif Hikmet'e göre, Tanzîmât, "*Düvel-i ecnebiyyenin ilhâh-ı ısrârı üzerine*" yapıldığından uygulamada pürüzler çıkmıştır. O, Tanzîmât hükümlerinin istenildiği gibi uygulanamayışını iki nedene bağlar. Birincisi, "*..efkâr-ı umûmiyye, hürriyet ve musâvâtın kavâid-i medeniyesini anlayabilecek kadar henüz intişâr-ı maârifle terbiye-pezîr-i hüsn-i muvâsat*" değildir. Yani halk Tanzîmât'ın getirdiği hürriyet ve eşitlik düşüncesini anlayacak kadar eğitimli değildir. Onun ifade ettiği bu durumun en fazla problem olduğu yerlerden biri de Bosna Hersek olmuştur. İkincisi, "*Tanzîmât'a riâyet bir mecbûriyet-i siyâsiyye ile mukayyed ü müeyyed olmadığından, bu bâbda sudûr eden hatt-ı hümâyûnu me'mûrîn-i devletin uhde-i insâf ü dirâyetlerine tevdî kılınmış bir tenbih-nâme demektir.*". Yani Tanzîmât'ın uygulanması memurların insafına bırakılmıştır. Halbuki, onlar bu kurallara uymaya hiç niyetli değillerdir. Zira, rüşvet vemekte ve almaktadırlar. Dolayısıyla Tanzîmât'ın uygulanması, onların keyfi uygulamalarının sonu olacağından, memurlar da Tanzîmât'ın yürürlüğe girmesine muhalefet etmişlerdir[21].

B) BOSNA HERSEK

1- Coğrafi Yapı

Balkan yarımadasının kuzey-batısında yer alan Bosna Hersek Eyaleti'nin XIX. yüzyıldaki yüzölçümü 62.000 kilometre kareydi. Batı'da Avusturya'ya ait Dalmaçya'nın meydana getirdiği dar arazi şeridi ile Adriyatik denizi sahilinden ayrılmaktaydı. Ancak Neretva

[20] Eren, *Tanzimat*, s. 729.

[21] Metin Kayahan Özgül, *Hersekli Arif Hikmet*, Ankara 1987, s. 28-29.

Nehri'nin denize döküldüğü bölgenin güneyi ile Kotor Körfezi'nin batı kıyısı arasında 20. km. uzunluğunda bir sahile sahipti. Kuzeyinde Avusturya'ya bağlı Hırvatistan bulunmaktaydı. Una ve Sava nehirleri Hırvatistan ile Bosna arasında sınır oluşturmaktaydı. Doğuda Drina Nehri ile Sırbistan'dan ayrılmıştı. Güneyde Kosova, güneybatıda Karadağ ile'la çevriliydi[22]. Osmanlı Devleti'nin bu bölgede Klek ve Storina adlı iki limanı mevcuttu. Fakat Avusturya'nın engellemesi yüzünden bu limanlar ya kullanılamamış ya da Avusturya'nın iznine tabi olarak kullanılmıştır[23]. Örneğin 1849 İsyanı sırasında Bosna'ya Osmanlı askeri sevk edilirken bu limanlar kullanılmak istenmiş, ancak Avusturya'nın muhalefetiyle karşılaşılmıştır. Sorun ancak bir dizi görüşmeden sonra çözülerek, Osmanlı askerleri bölgeye çıkabilmiştir. Konuyla ilgili 1850 yılında İşkodra Mutasarrıfı'nın verdiği bilgiye göre: "*Avusturya'nın İşkodra Konsolosu 13 Aralık 1850'de mutasarrıfa gelmiş ve Klek ve Storina İskeleleri'nin Osmanlı Devleti'ne, denizlerinin ise Avusturya'ya ait olduğunu bu sebepten Avusturya'nın izni olmaksızın bu limanlara Osmanlı gemilerinin yanaşmasına izin verilmeyeceğini bildirmiştir.*"[24].

[22] Besim Darkot, "Bosna Hersek", *İ.A.*, c. II, İstanbul 1988, s. 725; Branislav Djurdjev, "Bosna Hersek", *D.İ.A.*, c. VI, İstanbul 1992, s. 297; Hupchick, *a.g.e.*, s. 4.

[23] Avusturya, Kotor Körfezi'ndeki komutanını 1850'de Bosna Valisi Hayreddin Paşa ve beraberindeki askerlerin Storina'dan karaya çıkmasına izin verdiği için azletmiştir. Hatta Avusturya konuyu uluslararası bir mesele haline getirerek İstanbul'a özel bir heyet göndermiştir. Ardından körfezi tamamen kontrol altına alan bir kale yaparak Klek ve Storina Limanları'nı kapatmıştır. *FA*, Doc.12, vol. 1, s. 24. Klek Limanı sonraki yıllarda da mesele olmaya devam etmiştir. Mesela 1858'de de asker sevkiyatı sırasında Avusturya ile yine anlaşmazlık yaşanmıştır. Bkz. Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul 2007, s. 126-127.

[24] B.O.A., *İ.H.*, nr: 3577. Lef: 1, 15 S 1267/20 Aralık 1850 tarihli İşkodra Mutasarrıfı'ndan gelen tahrirat. Ahmed Cevdet Paşa da Bosna müfettişliğine giderken bu limanlardan Hersek'e çıkmıştır. Ancak o da "*Osmanlı Devleti'ne ait olan bu limanları kullanmak için başka bir devletten izin alınmasının kendisine çok güç geldiğini*" belirtmiştir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 267-268. 1875 Hersek İsyanı sırasında bu limanlar kullanılarak Hersek'e asker sevk edilmek istenmiş, ancak Avusturya'nın karşı çıkması yüzünden limanlar kullanılamamıştır. Limanların kullanılamaması isyana müdahaleyi geciktirmiştir. Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s. 153-154. Klek Limanı'nın kullanılmasında yaşanan sorunlar Osmanlı idarecilerini de çok rahatsız etmiş ve sadece bu konuyu görüşmek üzere bir toplantı dahi yapılmıştır. Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. I, İstanbul 1982, s. 112. Son iç savaşta da Bosna'nın 20 km.'lik bir kıyı şeridi olmasına rağmen tıpkı XIX. yüzyılda olduğu gibi, Boşnaklar'a ait kıyı şeridi

Bosna, eyaletin Verbaç, Sava ve Drina nehirleri arasında kalan kısmına verilen addır. Bölge ismini Sava ile birleşen Bosna Irmağı'ndan almıştır. Irmağın ismi İllirya kökenlidir[25]. Bosna Krallığı döneminde ülke sınırları içinde bulunan Hersek ve Yenipazar bölgeleri de Bosna ismiyle anılmışlardır. Diğer bir iddia ise Bosna'nın adını Trakya'nın Vesyen (Latince'de Besien) halkına verilen addan aldığı yöndedir[26]. *Hersek*, Neretva Nehri'nin yatağını içine alan takriben 9.000 km^2 büyüklüğünde bir bölgedir. Adını XV. yüzyıl ortalarında Bosna Krallığı'na isyan ederek kendini bu yörede St. Sava Dükü ilân eden Stefan Vukçiç'in toprağı anlamına gelen Hersegovina'dan (Herseg=Dük ve Ovin=Toprak) almıştır[27].

Dağlar:

Bosna ve Hersek bölgeleri birbirinden Alp-Dinar dağ silsilesiyle ikiye ayrılır. Bosna son derece dağlık ve ulaşım üzerinde olumsuz etki eden sarp bir arazi yapısına sahiptir. Irmakların açtığı derin vadiler ve uçurumlar dağların karakteristik özelliklerindendir[28]. Bu dağlar çoğunlukla kireç taşından oluşur. Dağların yüksekliği güneye doğru gidildikçe artar. Bölgenin hemen hemen tamamı genellikle çam, kayın, meşe, gürgen, ceviz, kavak ve fındık ağaçlarından oluşan ormanlarla kaplıdır[29].

Hırvatistan kontrolünde olduğu için dışarıdan askerî yardım almak mümkün olmamıştır. Bkz. Rıdvan Canım. *Mostar'dan Tiflis'e Gezi Notları*, İstanbul 2002, s. 166.

[25] M. Lütfullah Karaman, "Bosna Hersek ve Bosna Hersekliler". *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 1; Darkot, a.g.m., s. 725; Djurdjev, a.g.m., s. 297.

[26] Şemseddin Sâmî, "Bosna", *Kâmûs'ül Alâm*, c. II, İstanbul 1309, s. 1384; L. İnciciyan-H. D. Andreasyan. "Osmanlı Rumelisinin Tarih ve Coğrafyası", *GDAAD*, Sayı: 4-5, İstanbul 1976, s. 101.

[27] Karaman, a.g.m., *s.* 1; Darkot. a.g.m., s. 725; Djurdjev. a.g.m., s. 297; Canım, *a.g.e.*, s. 166.

[28] İ. Halil Sedes, *1875-1876 Bosna Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasi Olaylar: Başlangıç*, I. Kısım, İstanbul 1946, s. 62; Evliya Çelebi, "*..bu vadilerin kıyısından bakanın gözünün kararıp düşme tehlikesi olduğunu...*" anlatır. Bkz. *Seyahatnâme*, c. V, İstanbul 1984, s. 292.

[29] Evliya Çelebi bu ormanlardan birini hayranlıkla şöyle anlatır: "*...Rauna yaylağını aşarken seyrettiğimiz yüksek ağaçları yazmakla bitiremem. Bir çok büyük ağaçların ömürleri son bulmuş olup, ölüm rüzgârı kendisine yapışıp , dalları ve gövdeleri toprak olmuş yatardı... Attan inip birinin boyunu ölçtüm tam 470 adım idi. Kalınlığı da o kadar fazla idi ki; on sekiz adam güçlükle kucakladık. Bütün Tuna gemilerine kereste bu yaylaktan gider...*" Seyahatnâme, c. V, s. 294.

Hersek ise kuru ve taşlıktır. Özellikle küçük çukur ve yarıklarla belirginleşen kireçli bir arazi yapısına sahiptir. Buradan doğuya doğru yaklaşıldıkça ekilebilir ovalar gözükür. Bununla beraber asıl verimli ve yaygın ekim yapılan ovalar kuzeyde Bosna arazisindeki nehir yatakları ile dağ silsilesinin arasında kalmış yerlerde bulunur[30]. Eyaletin bu bölümünde de ormanlar coğrafyanın büyük bir kısmını kaplar. Ormanların çokluğu nedeniyle, bölgeye komşu Avusturya vatandaşlarının bu ormanlardan yararlanma isteği Osmanlı Devleti ve Avusturya arasında tıpkı Bosna bölümünde olduğu gibi sorun oluşturur[31].

Dağlar bölgenin yerleşim özelliklerini de etkilemiştir. Bosna'da köyler dağ ve ormanlar nedeniyle dağınık ve birbirinden uzak olarak kurulmuştur. Ev sayısı 10'dan 300'e kadar değişkenlik göstermiştir. Evlerin birbirlerine yakınlıklarını yüzey şekilleri belirlemiştir. Köylerde evler birbirlerine yarım saat ile iki saat arasında değişen mesafelerde kurulmuştur. Dağınık yapılaşma nedeniyle kırsal alanlara her türlü kamu hizmetinin götürülmesinde ciddi aksaklıklar meydana gelmiştir. Mesela köylerin en temel ihtiyacı olan yol ağı 1865 gibi ileri bir tarihte hâlâ en ciddi sorundu. Yolların olmayışı veya yetersizliği ekonomiyi de derinden etkilemiş, üretimin istenilen oranda gerçekleşmesini önlemiştir[32].

Nehirler:

Bosna Hersek zengin su kaynaklarına sahiptir. Başlıca büyük akarsuları Una, Verbaç, Neretva, Bosna, Sava ve Drina nehirleridir. Bu nehirler birçok küçük çay tarafından beslenerek su rezervlerini yaz kış muhafaza etmekteydiler[33]. Nehirlerin bazıları kayık ulaşımına elverişli olup, özellikle odun nakli gibi bir takım işler tamamen bu

[30] Sedes, *a.g.e.*, I. Kısım, s. 62-70; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs*, s. 1384-1385; Darkot, a.g.m., 725-729; Mark Mazower, *The Balkans. From the End of Byzantium to the Present Day*, London 2003, s. 20.

[31] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8978.

[32] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38057, Lef: 15; Wolf Dieter Hütteroth, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi Coğrafyası", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 50.

[33] Evliya Çelebiye göre; "*...bölgenin su ve havası güzel olduğundan halkının yüz rengi kırmızı ve bu yüzden halkı dinçtir...*", *Seyahatnâme*, c. V, s. 292-379.

nehirlerin yardımıyla gerçekleştirilmiştir[34]. Mesela 1851 yılında Bosna Seraskeri Ömer Lûtfî Paşa özellikle Sava Nehri'ndeki kayık işletmeciliğinin kontrol altına alınmasını istemiştir. Paşa'ya göre Avusturya bu nehir aracılığıyla ajanlarını Bosna'ya göndermekte ve halkı devlet aleyhine kışkırtmaktaydı[35].

İklim:

Bosna ve Hersek iklim özellikleri de birbirinden farklıdır. Bosna'da genel olarak yumuşak bir iklim hüküm sürer. Yazlar serin ve yağmurlu geçer. Yağmur mevsimi bazı zamanlarda oldukça uzun sürmüş, kimi zamanlarda da beklenmedik biçimde kar yağmıştır. Mesela 1874 senesi Nisan ayı boyunca hiç durmadan yağmur yağmış, ardından 4 Mayıs'ta Saraybosna'ya bir karış (yaklaşık 15 cm) kar yağmıştır[36]. 1874 senesi bahar aylarının Bosna'da oldukça çetin geçtiği anlaşılmaktadır. Zira Mayıs ayında Saraybosna ve İzvornik'de sel meydana gelmiştir. 14 Mayıs'ta İzvornik'de meydana gelen selde dört ev ve iki değirmen yıkılmıştır[37]. Ancak bu durum olağanüstü bir olay olduğundan gazete manşetlerine taşınmıştır. Kış mevsiminde sis ve kuru soğuklar belirginleşir.

Hersek'te ise Akdeniz ikliminin özellikleri görülür. Yazlar aşırı sıcaktır. Ekim-Ocak arasında bol yağışla belirginleşen nemli bir iklim mevcuttur[38].

2- Etnik Yapı

Bosna coğrafyasında ilk olarak Hint-Avrupa kökenli bir kavim olan İlliryalılar oturmaktaydı. İlliryalılar birçok küçük kabileden oluşmaktaydı. Bunların sahilde oturanlarına *korsan*, içerlerde oturanlarına *eşkıya* denilmekteydi. İlliryalılar son derece savaşçı kavimlerdi. Romalılar bunların mukavemetlerini uzun süren savaşlardan sonra kırabildiler. Bundan sonra İlliryalılar 400 yıl süreyle Romalılar tara-

[34] *S.V.B.-1291*, s. 162-172; *S.V.B.-1293*, s. 159-168.

[35] B.O.A., *İ.H.*, nr: 3957, Lef: 1, 13 Z 1267/9 Ekim 1851 tarihli Ömer Lûtfî Paşa'nın tahriratı.

[36] *Cerîde-i Havâdis*, nr: 2495, 2 CA 1291/17 Haziran 1874, s. 3.

[37] *Cerîde-i Havâdis*, nr: 2498, 5 CA 1291/20 Haziran 1874, s. 2.

[38] Karaman, a.g.m., s. 2; Secles, *a.g.e.*, I. Kısım, s. 70; Mazower, *a.g.e.*, s. 19-20.

fından yönetildiler. Roma döneminde yüksek dağlarda yaşamaya devam eden İlliryalılar, mümkün olduğu kadar kendilerini Latin veya Helen kültüründen uzak tuttular. Bu sayede dil ve kültürlerini yaşatmayı başardılar[39]. Roma Devri VII. yüzyıldaki Avar ve Sloven saldırılarıyla son buldu. VII. yüzyıldan itibaren Slavlar, çok geçmeden Sırp-Hırvat kabileleri Dalmaçya'ya yerleşmişlerdi. Ancak bölgeye dışarıdan gelen halklar sadece bunlarla sınırlı değildi[40]. V. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk boyları da Bosna'yı yerleşim alanı olarak seçtiler. Yüzyıllar boyu devam eden tüm bu göç ve dış saldırılar Bosna Hersek'e bugünkü etnik mahiyetini verdi.

Yüzyıllardır birçok milletin kaynaşma noktası olan Bosna'da tipik bir Bosnalı çehresinden bahsetmek mümkün değildir. Osmanlı kaynakları Boşnak veya Bosnalılardan uzun boylu, güçlü kuvvetli, beyaz tenli, renkli gözlü insanlar olarak bahsederler. Niteleme daha çok devletteki diğer topluluklarla yapılan karşılaştırmadan kaynaklanmaktaydı. Oysa Boşnakları birlikte yaşadıkları diğer Slavlardan ayıran temel bir unsur hemen hemen yok gibidir[41].

Bosna'da ırkın, dilin[42] veya geleneğin[43] yapamadığı ayrımı din yapmıştır[44]. Dinî ayrılık farklılaşmaya neden olmuş ve bugün bahse-

[39] Bu konuda güzel bir özet için bkz. Charles Pertusier, *La Bosnie Considérée Dans Ses Rapports Avec L'empire Ottoman*, Paris 1822, s. 1-32.

[40] Slav halklarının etnik kökeni ve Balkanlar'a göç nedenleri hakkında çeşitli tartışmalar bugün de bilim dünyasında sürüp gitmektedir. Bu konuyu aydınlatmaya yönelik son dönemde yapılmış bir çalışma için bkz. Florin Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001.

[41] *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 80, (*FO*, nr: 881/910, 22 Temmuz 1860 tarihli İngiltere'nin Saraybosna Konsolosu Zohrab'dan İngiltere İstanbul Başkonsolosu Sir H. Bulwer'e gönderilen rapor); J. Krcsmarik, "Bosna Hersek", *İ.A.*, c. II, İstanbul 1986, s. 729; Robert J. Donia-John V. A. Fine JR., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, New York 1994, s. 13-16; Noel Malcolm, *Bosna*, Çev. Aşkım Karadağlı, İstanbul 1999, s. 29-44; Ivan Lovrenović, *Bosnia A Cultural History*, London 2001, s. 13-43; Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, Translated From Slovenian by Rang'ichi Ng'inja, Texas 2003, s. 21-22; Hupchick, *a.g.e.*, s. 10, 23, 28-32.

[42] Aynı dil Osmanlı döneminde Katolikler tarafından Latin, Ortodokslar tarafından Kiril, Boşnaklar tarafından ise Arap harfleriyle yazılmaktaydı. Bkz. Pertusier, *a.g.e.*, s. 103-104; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 67; Ahmet Maranki, *Balkan Mezalimi*, İstanbul 1993, s. 21; Okey, *a.g.e.*, s. 15; "Bosnia-Hercegovina". *Chambers's Encyclopedia*, vol. II, London 1950, s. 457; Wayne S. Vucinich, "Some Aspects of the Ottoman Legacy", *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Edited By: Charles and Barbara Jelavich, Los Angeles 1963, s. 102.

dilen kimlikleri ortaya çıkarmıştır. Doğu ve Batı arasında geçiş köprüsü[45] ve daha çok çatışma alanı olan Bosna, din konusunda coğrafyanın kendisine sağladığı dezavantajın kurbanı olmuştur. IX. yüzyıldan itibaren Katolik ve Ortodoks dünyanın baskılarından bunalan halk, her iki mezhebi de benimsemeyerek Bogomilizm'e meyletmiştir. Daha sonra Osmanlı Fethi ile bu üçlemeye İslâmiyet de dahil olmuş ve sorun gittikçe karmaşıklaşmıştır. Bogomillerin ilerleyen tarihlerde tamamen ortadan kaybolmasıyla, iki dinli üçlü bir bölünme günümüze kadar Bosna tarihini etkilemeye devam etmiştir[46]. Din farklılığı sebebiyle bu üç unsur kendilerini sürekli olarak farklı mil-

---

[43] Geçmişle tek fark İslâmî kimliğin eski gelenek içine dahil edilmesiydi. Mesela Bosna'lı Müslümanlar St. Elijah (İlija-İliya) ve St. George günlerini yaygın olarak kutlarlardı. Onlar aynı gün öğleye dek İliya, öğleden sonra Alija (Ali) gününü kutlarlardı. Bkz. Vucinich, *Ottoman Legacy*, s. 96; a.g. mlf., "The Nature of Balkan Society Under Ottoman Rule", *Slavic Review*, vol. XXI, no: 4, Washington 1962, s. 616; Velikonja, *a.g.e.*, s. 69. Irby eski geleneklerin XIX. yüzyıl Bosnası'nda nasıl devam ettiğini çok canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Bkz. G. Muir Mackenzie- A. P. Irby, *Travels in The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, c. I, London 1877, s. 8-9; John V. A. Fine, "The Various Faiths in the History of Bosnia: Middle Ages to the Present", *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, Editör: Maya Shatzmiller, Montreal McGill-Queen's University Pres 2002, s. 7-8.

[44] Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. II, Ankara 1987, s. 8. Özellikle 1990'lardan sonra Bosna hakkında yazılan kitaplarda bu ırk birliği özenle vurgulanan noktalardan biri olmuştur. Bu durum tarihi bir hakikattir ve Bosna'da yaşanan etnik soykırımın saçmalığını göstermeye yönelik iyi niyetle yapılmış açıklamalardır. Ancak dinî ayrımın güçlü etkisi aynı ırka mensup dahi olsalar Bosna'daki sosyal yapının belki de tek belirleyici faktörüdür. Çünkü bölgedeki acıların temelinde din farklılığı yatmaktadır. Bkz. Osman Karatay, *Ba'de Harâbi'l Bosna*, İstanbul 1997, s. 20-24; Roger Cohen, *Yıkık Evler Kırık Yürekler*, Çev. Füsun Doruker, İstanbul 1999; Ayşe Kulin, *Sevdalinka*, İstanbul 1999; Robin Okey, *Eastern Europe 1740-1985. Feudalism to Communism*, London and New York 2004, s. 15, 33; A. Osman Demiral, *Bosna Krallığı: Bağımsızlıktan Osmanlı Fethine Kadar Bosna*, Ankara 2002, s. 2 (Gazi Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

[45] XIX. yüzyılın sonlarında uzun süre bölgede kalan ve Güney Slavları'nın "*ezilmişliğini*" Dünya'ya duyurmayı kendilerine görev edinen Mackenzie-Irby ikilisi kaleme aldıkları seyahatnâmelerinde "*Bu toprakların sınırlarını geçtiğiniz an kendinizi Asya'nın vahşiliğinde bulabilirsiniz.*" ifadesini kullanmaktan çekinmezler. Bkz. Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 1. Mazower, *a.g.e.*, s. 10; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar. Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul 2002, s. 16-17.

[46] Velikonja eserinde, bu durumu çok güzel bir bölüm başlığı kullanarak açıklamıştır. *One God, Three Religions: Bosnia, Croatia, and Serbia* (Bir Allah Üç Din: Bosna, Hırvatistan ve Sırbistan). Velikonja, *a.g.e.*, s. 21; Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 16.

letler olarak kabul etmiştir[47]. Şemseddin Sâmî de ırk birlikteliğine karşı, dinin toplumları farklılaştırdığına vurgu yapmıştır. Ona göre, "*Boşnaklar (Bosna Halkı) güney Slav ırkından Sırp kavmine mensup iseler de ahlâk ve âdetçe Sırplardan hayli farklı olup, eskiden beri ayrı yaşamış ve idare olunmuşlardır*"[48]. Belgrad'da yayımlanan *Sırp Haberleri* gazetesi Boşnakların kökenleri hakkında iki ayrı görüş bulunduğunu ileri sürmüştür. İlk görüşe göre, "*Bosna'da Slav olan Sırp milleti bulunurken bunlar üç ayrı guruba ayrılmışlardır. Bunların bir bölümü Katolik mezhebini kabul etmiş, bir bölümü Ortodoks mezhebini kabul etmiş, diğerleri ise Müslüman olmuştur*". Gazete tarafından gerçek olduğu kabul edilen ikinci iddiaya göre ise "*Bosna Türkler tarafından fethedildiği zaman orada Macarlara mensup bir millet vardı. Bunların ne dinleri ne mezhepleri bulunmaktaydı. Fetihten sonra bunların tamamı Müslüman oldular ve halkı yönetmeye başladılar*"[49]. Avusturya'nın Bosna Konsolosu Sax da, pek çok Bosnalı Müslüman'ın kendilerini Türk olarak kabul etmelerine rağmen aynı Bosnalı Ortodokslar gibi Sırp kökenli olduklarını, bunların çok azının Osmanlı kanı ile karıştığını yazmıştır[50].

Dinî bölünme XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar çatışına nedeni olmamıştır[51]. 1850'lerden önce sadece Bosna değil tüm Balkanlar'da kişiler kendilerini herhangi bir milletin mensubu olarak değil, bir

[47] Bu yapılanma temelde günümüze kadar gelmiştir. Balkanlar'da Müslümanlık Türk kimliğiyle eş anlamlı tutulduğundan Boşnaklar etnik olarak Türk olmamalarına rağmen Müslüman oldukları için diğer Slav unsurlardan ayrı tutulmuşlar ve çoğu zaman *"Türk"* olarak nitelenmişlerdir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 323, 327 (Bundan sonra *Osmanlı Nüfusu* olarak gösterilecektir.); Okey, *a.g.e.*, s. 20.

[48] Şemseddin Sâmî, *Kâmûs*, s. 1386.

[49] *Srpske Novine* (*Sırp Haberleri*), Belgrad, 4 Şubat 1849, Yıl: 16, Sayı: 11, s. 44.

[50] 25 Ekim 1870 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Sax'ın raporu. Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina od. 1853.-1870. godine*, Sarajevo 1956, s. 355.

[51] Mesela Saraybosna'da cami, Katolik ve Ortodoks kiliseleri, sinagog yan yana bulunur. Bosna'da dinî mabetlere ilk saldırı 1697'de Prens Eugene tarafından gerçekleştirilmiştir. Onun yaktığı Katolik kilisesinin yerine yenisi ancak 1854'te yapılabilmiştir. Bkz. Amir Pasiç, *Bosnia-Herzegovina*, İstanbul 1993, s. 30-31 (IRCICA Newsletter Bulletin D'information Nr: 31); Adem Handžić, *A Survey of Islamic Cultural Monuments Until The End of the Nineteenth Century in Bosnia*, İstanbul 1996, s. IX; Henri Moser, *An Oriental Holiday: Bosnia and Herzegovina. A Handbook for the Tourist*, London 1895, s. 18-19; Fine, a.g.m., s. 9.

dinin üyesi olarak tanımlarlardı[52]. Ancak 1850'lerden sonra kişiler kendilerini aynı inancı paylaşan etnik bir gurubun üyesi olarak görmeye başladı. Daha önce etnik özellikler dinin bir parçasıyken, din etnik özelliklerin bir parçası haline geldi. Bu sürecin ardından etnisiteyle yoğrulmuş dinî kimlikler bugüne kadar gelen savaşların nedenini oluşturdu[53]. Zhelyazkova, Bosna'daki durumu *"politik millet"* açıklar. Ona göre, dil akrabalığı önemli değildir, etnik ve dinî bir karışım bu milletleri ortaya çıkarır[54].

Osmanlı fethi bölge halkının yaşamında hiçbir şeyi değiştirmedi. Millet sistemi içerisinde örgütlenen toplumlara hiç müdahale edilmedi[55]. Onlar eski dil ve geleneklerini aynen muhafaza ettiler[56]. Sadece gayrimüslimler değil Müslüman Bosnalılar da eski geleneklerinin bir bölümünü ve dillerini muhafaza ettiler[57]. Bu yüzden kendilerini daima devletin diğer yörelerindeki insanlardan farklı gördüler[58]. Bosnalılık veya günümüzde kullanılan deyimiyle Boşnaklık bilinci çok eskilerden beri mevcuttu[59]. Boşnaklar kendilerini Müslüman,

[52] Robin'e göre, cahil ve lidersiz kalan çiftçi kitleler çoğu Ortaçağ ulusal krallık terimlerine ait kimliklerini unuttular ve kendilerini dinleriyle tanımlamaya başladılar. Bkz. Okey, *a.g.e.*, s. 20. Ortaylı, tam tersine daha XVII. yüzyıldan itibaren Slav Milliyetçiliği'nin ortaya çıktığına dikkati çeker. Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, s. 372-380.

[53] Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara 2004, s. 36-37 (Bundan sonra *Balkanlarda Osmanlı* olarak gösterilecektir.).

[54] Antonina Zhelyazkova, "Islamization in the Balkans as an Historiographical Problem: The Southeast-European Perspective", *The Ottomans and Balkans A Discussion of Historiography*, Edited by: Fikret Adanır and Suraiya Faroqhi, Brill 2002, s. 228.

[55] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 216-220; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 27-38; Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, s. 372-373.

[56] George W. Hoffman, *The Balkans in Transition*, New Jersey 1963, s. 53.

[57] Boşnaklar'ın Türk-İslâm kültürünü benimseyen veya ondan ayrılan yönleri detaylarıyla çok güzel bir biçimde incelenmiştir. Eserde çok güzel anlatıldığı biçimiyle Müslümanlığa bakış tamamen Osmanlı geleneği içerisinde kabul edilirken, aynı etki sosyal yaşamda görülmez. Mesela flört geleneği XX. yüzyıl başlarında hâlâ devam eden bir gelenekti. Bkz. Anton Hangi, *Die Moslim's in Bosnien-Hercegovina ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche*, Sarajevo 1907, s. 167-191.

[58] Bugün de Bosnalıların kendilerini diğer Müslümanlar'dan farklı tanımlamaları aynen devam etmektedir. Bkz. Edisa Palikuča, *Mostar'ı Unutma: Savaştan Kaçan Boşnak Bir Kadının Trajik Öyküsü*, Çev. Filiz Nayır Deniztekin, İstanbul 1994, s. 141-142.

[59] Lovrenović, Boşnaklık bilincini Bogomilizmle ilintilendirir ve onların kendilerini *Bošnjani* olarak niteleditklerine dikkati çeker. Bkz. Lovrenović, *a.g.e.*, s. 93. Dinî farklılık

sultana bağlı (belki de devletin diğer yerlerindeki tebaadan daha fazla ve sadık) ancak Türklerden farklı olarak tanımlıyorlardı[60]. Farklılık bilinci 1699 sonrasında kendi topraklarını savunmak zorunda olmaları nedeniyle daha da gelişti. Hüseyin Kapudan'ın isyanı Boşnaklık bilincinin zirveye ulaştığı bir dönemdi. Onun isyanı sadece reformlara karşı değildi. İstekleri incelendiğinde özerklik ve Boşnakların kendi kendilerini yönetme arzusu kendiliğinden ortaya çıkar. İsyan sonrasında bilinçli veya bilinçsiz merkezin dahi bu farklılığı kabul ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü XIX. yüzyılda kaleme alınan bazı resmî kayıtlarda Bosna Hersek'ten *Boşnaklık Kıtası,* Bosnalılardan ise *Boşnak, Bosnalı Takımı, Boşnak Taifesi* olarak bahsedilmekteydi[61]. Buna karşı dışarıdan bir gözlemci İslâm'ı benimsedikleri için Boşnaklara "Türk" demeyi tercih etmekteydi[62]. Medreseler ve camilerle bezenmiş Bosna'nın bu şekilde görülmüş olması doğaldı[63].

Bosna'da sayıları fazla olmamakla birlikte son derece hareketli ve yayılmacı iki grup daha vardır. Bunlar Çingene ve Yahudilerdir. Çingeneler Osmanlı Fethi'nden önce de zaten Bosna'da mevcuttu. Geniş alanlarda göçün doğal sonucu olarak Ortodoks ve Müslüman olarak ikiye ayrılmışlardı. Devlet tarafından bir ayrımcılığa tabi tutulmamalarına rağmen, genellikle dış görünüşlerindeki kötü durum nedeniyle yerli halkla bir türlü kaynaşamamışlardır. Bosna genelinde hemen hemen bütün kentlerde Çingenelere rastlamak mümkündü.

---

onları Hıristiyan olarak nitelemenin dışında bir noktaya itmiş olmalıdır. Bkz. Velikonja, *a.g.e.*, s. 54.

[60] Karpat, *Balkanlarda Osmanlı,* s. 62-63; İslâmî doku için bkz. Amir Pašić, *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina,* Translated by Midhat Rijanović, İstanbul 1994; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 37.

[61] Aydın Babuna, "Nationalism and the Bosnian Muslims", *East European Quarterly,* vol. XXXIII, no: 2, June 1999, s. 199; Velikonja, *a.g.e.*, s. 68. Bu terim Boué tarafından da tercih edilmiştir. O eserinde "*Bosniak ve Boschniak*" terimlerini kullanmıştır. Bkz. Ami Boué, *La Turquie D'europe,* Tome II, Paris 1840, s. 8.

[62] 1908 gibi geç bir tarihte dahi Bosna'yı gezen Amerikalı bir seyyah Boşnaklar'dan Türk olarak söz etmekteydi. Onun mesela Arnavutlar'dan etnik kimliğiyle bahsederken, Boşnaklar için herhangi bir etnik tabir kullanmaması dikkat çekicidir. Bkz. Frances Kinsley Hutchinson, *Otomobille İlk Gezi 1908-Dalmaçya, Karadağ, Bosna ve Hersek Yollarında,* Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1999, s. 194, 201, 208, 211-216, 222, 232 247-248, 251, 272, 278.

[63] Nur Akın, *Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları,* İstanbul 2001, s. 112-151.

Göçebe olmaları nedeniyle kesin sayıları bilinmemekle birlikte 10.000'in biraz üzerinde bir nüfusa sahiptiler. Çoğunlukla kimsenin yapmaya yanaşmadığı işlerde ve metal işçisi olarak herhangi bir yere bağlı kalmadan çalışmaktaydılar[64]. Bosna Valiliği 1805 yılında, eyaletteki huzur ve asayişi bozdukları gerekçesiyle Çingeneler'i yerleşik hayata geçmeye zorlamış ise de başarılı olamamıştır[65].

Musevîlerin ise hemen hemen tamamı Sefarad kolundandır. Bosna Hersek'e Yahudi yerleşimi, 1492'de Yahudilerin İspanya ve Portekiz'den kovulmasından sonra geçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ne sığınan Musevî mültecilerin bir kısmı Saraybosna, Travnik, Mostar ve Banaluka'ya yerleştiler. Sayıları hiçbir zaman fazla olmamakla birlikte, engin Osmanlı hoşgörüsü içinde, aynı tarihlerde kıta Avrupa'sında karşılaştıkları hiçbir güçlükle karşılaşmadan yaşamışlardır. Özellikle Saraybosna onlar için güvenli bir sığınak olmuştur. Saraybosna'ya ilk Yahudiler 1565'de gelmiştir. Bu tarihte on beş Selânikli tüccar aile kente yerleşmiştir. On altı yıl sonra bu sayı altmış aileye yükselmiştir. XVIII. yüzyıldaki Yahudi nüfusu 1.000'e ulaşmıştır. Kısa bir süre sonra Yahudiler kenti *Küçük Kudüs* olarak adlandırmaya başlamışlardır[66]. Saraybosna'da Bursa Bedesteni yakınlarında kendilerine ait bir mahalleleri ve sinagogları bulunan Musevîler, burada kendi geleneksel kültürlerini rahatlıkla muhafaza etmeyi başarmışlar, dinlerini gereği gibi icra etmişlerdir. Mesela Saraybosna'da bulunan Sinagog 1581'den bu yana ayaktadır. Musevîlerin Osmanlı yönetiminde yaşama tercihi o kadar belirgindir ki Belgrad elden çıktıktan sonra orada yaşayan Yahudiler kaderlerini Müslümanlarla birleştirerek Bosna'ya göçmüşlerdir. Bu göç 1878'deki Avusturya işgalinden sonra İstanbul'a yönelmiştir. Musevîler genel-

[64] Çingeneler ve Osmanlı Devleti içinde Balkan Çingeneler'i hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Elena Marushiakova-Vesselin Popov, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2006; Malcolm, *a.g.e.*, s. 193-200; William Sloane, *Bir Tarih Laboratuarı: Balkanlar*, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1987, s. 69-70. Günümüzde bütün Balkan ülkelerine yayılmış şekilde 400.000 civarında Çingene vardır ve yaşadıkları yerlerde hâlâ *ötekiler* olarak görülmektedirler. Bkz. Hupchick, *a.g.e.*, s. 7.

[65] Marushiakova-Popov, *a.g.e.*, s. 67.

[66] Esther Benbassa-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri*, Çev. Ayşe Atasoy, İstanbul 2003, s. 90.

likle seyyar satıcılık, tüccarlık, tefecilik ve bankerlik işleriyle meşguldüler[67].

Sonuç olarak XIX. yüzyıla gelindiğinde Bosna Hersek'te; Türk-İslâm kültürünü benimsemiş kendilerini Boşnak[68] olarak adlandıran Müslümanlar[69], Bizans ve Slav kültürünü benimsemiş resmî yazışmalarda Rum olarak sözü geçen Ortodokslar, kayıtlarda Latin olarak geçen Katolikler (Hırvatlar), nüfusları çok az da olsa Çingene ve Yahudiler mevcuttu[70].

3- Demografik Yapı

Osmanlı nüfus bilgileri klasik dönem için tahrir defterlerinden sağlanmıştır. Devlet fethedilen veya daha önce fethedilmiş olan yerlerin yetişkin erkek nüfusunu, ellerindeki toprak miktarını, görevli zümreleri, köylerin idarî ve malî durumunu tespit için tahrirler yaptırmıştır[71]. Bu şekilde devletin vergi kaynakları, malî örgütlenmesi,

[67] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 450. (20 N 1284/15 Ocak 1868 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı); *A.MKT.NZD.*, nr: 282/7; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 323, 327; Pašić, *Islamic Architecture*, s. 9; Sloane, *a.g.e.*, s. 69-70; Pasiç, *a.g.e.*, s. 30-31; Tülay Sobutay-Cem Akgün, *Bosna ve Hersek Ülke Etüdü*, İstanbul 1998, s. 17; Hutchinson, *a.g.e.*, s. 259; Malcolm, *a.g.e.*, s. 183-193; Hupchick, *a.g.e.*, s. 7, 11, 148; Vucinich, *Ottoman Legacy*, s. 101; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 145-146; Velikonja, *a.g.e.*, s. 56, 82-83; Alojz Benac, *Bosnien-Herzegowina*, Belgrad 1986, 148.

[68] Bosnalı veya Boşnak, Bosna'da yaşayanlara verilen isimdir. Önce tüm dinlere üye olanları kapsarken, zamanla Bosnalı Ortodokslar'ın Sırp kimliği, Bosnalı Katolikler'in Hırvat kimliğini benimsemesiyle sadece Müslüman Bosnalıları adlandıran bir terim haline gelmiştir. Bkz. Rusmir Mahmutćehajić, *Benim Güzel Bosnam Gelenek ve Birlikte Yaşam*, İstanbul 2004, s. 45.

[69] 1878 işgali sonrasında Saraybosna'ya giden bazı seyyahlar Avusturya'nın bütün çabasına, kent dokusuna uymayan tarzda inşa edilmiş Batı karakterli devlet binalarına rağmen (Bkz. Resim: 41-42), kentin Türk-İslâm dokusunun bozulmadığını itiraf ederken, Avrupa'nın göbeğinde İslâm'ın beşiği gibi duran bu kente hayranlıklarını da belirtmeden geçememişlerdir. Bkz. Moser, *a.g.e.*, s. 14. Bosna'da İslâm mimarisinin tartışmasız bir üstünlüğü vardır. Bosna'daki mimarî gelişim için bkz. Andrew Petersen, *Dictionary of Islâmic Architecture*, London and New York 1999, s. 35-36. Bosna Hersek'teki Türk-İslâm kültürü bugün dahi o kadar baskındır ki, 1990'lardan sonra bölgede görev yapan Türk yetkililer her vesile ile Bosna kentlerinin Anadolu kentlerine ne kadar benzediğine vurgu yapmak zorunda kalmışlardır. Örnek olarak bkz. Gürbüz Bahadır, *Batı'dan Doğu'ya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türkler*, Konya 2002.

[70] Bkz. Resim: 13-24.

[71] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, İstanbul 1993, s. 376; Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998,

askerî güç ve imkanları ortaya çıkarılmıştır[72]. Tahrirler doğal olarak Bosna'da da yapılmıştır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*'ne göre; Bosna'nın otuz altı Hersek'in yirmi, İzvornik'in on bir, Saraybosna'nın üç, Tuzla'nın bir, Yenipazar'ın iki olmak üzere toplam yetmiş üç adet tapu tahrir defteri vardır[73].

Tahrir düzeninin bozulduğu 1700'lerden 1850'lere kadar geçen sürede nüfus konusunda Osmanlı kaynaklarından sağlıklı bilgiler almak son derece zordur. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde nüfusu tespit etmek amacıyla ilk düzenli sayım 1831 yılında yapılmıştır. Bu sayım da sadece Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Adana, Trabzon, Kars, Çıldır ve Cezayir eyaletlerinde yapılmış, devletin geri kalan kısımları sayıma tabi tutulmamıştır[74]. Bu yüzden Bosna ile ilgili herhangi bir değerlendirmede 1831 sayımı kullanılamamaktadır.

Osmanlı kaynaklarının yetersiz olduğu zamanlarda başvurulan kaynaklar, Avrupalı gezgin ve diplomatlarının tahminleridir. Onların anı ve raporlarında, XVII özellikle XVIII ve XIX. yüzyıl Türk şehirlerinin nüfusuna ilişkin veriler yer almaktadır. Avrupalı yazarların verdiği bilgiler reddedilecek değerler değildir. Fakat tedbirli olarak kullanılmaları gerekir. Her şeyden önce mutlak rakamlardan uzak

---

s. 168; Hüseyin Arslan, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 86-90.

[72] Cevdet Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, İstanbul 1977, s. 185; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s. 119; Bruce W. Mcgowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, s. XVII-XLVII.

[73] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 194-220. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan tapu tahrir defterleri listesi için bkz. tablo 1. Tabloda yer alan tahrir defterlerinin tamamı klasik tahrir kayıtları değildir. Defterlerin bir kısmı tımar yoklama, evkaf (vakıf) ve maliye kayıtlarından oluşmaktadır. Bu tahrir defterlerinin tamamı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki merkezi bilgisayarlara aktarılmış olup, araştırmacılar bütün defterlere kolayca ulaşabilmektedir. Ancak nüfus bilgilerinin edinilebileceği tahrir defterleri üzerine bir kaç çalışma dışında herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Bu incelemeler de genellikle Bosnalı araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Oldukça az sayıdaki çalışmalara örnek olarak bkz. Hazım Šabanović, *Bosanski Pašaluk Postanak I Upravna Podjela*, Sarajevo 1959; Ahmed S. Aličić, *Poimenični Popis Sandžaka Vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985; Mehmet Emin Yardımcı, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna*, İstanbul 2006.

[74] Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, c. XV, Sayı: 60, Ankara 1951, s. 617-628; Panzac, *a.g.e.*, s. 128; Küçük, a.g.m., s. 186.

durulmalıdır. Her zaman *yuvarlak* hesapla verilen bu rakamlar, mevcudu gösteren sayım sonuçları değil tahminlerdir. Bu yüzden hem verilerin kaynağı hem de yazarların ciddiyeti sorgulanmalı, mümkün olabildiğince diğer tanıklar ile karşılaştırılmalıdır[75].

Bosna nüfusu hakkında bir değerlendirme yapılırken elde edilebilen bilgilere *özelikle* şüpheyle yaklaşma zorunluluğu vardır. Çünkü bölgedeki farklı guruplardan faydalanmayı uman çeşitli devletlerin araştırmacıları, kendi çıkarlarına uygun düşen gurupların nüfusunu yüksek gösterme gayreti içine girmişlerdir[76]. Bosna Hersek; Rusya, Sırbistan, Karadağ, Avusturya ve zaman zaman Fransa[77] gibi ülkelerin etki sahasındaki bir bölge olduğundan nüfus konusunda tahmin yürütenlerin amacı, bölgedeki Hıristiyanlar ile kendileri arasında organik bir bağ kurmaktır. Bu nedenle farklı seyyahların aynı tarihlere ilişkin verdiği nüfus bilgileri birbirlerinden farklı olmuştur. Bilgiler seyyahın bağlı bulunduğu millet hatta dinî mezhebe göre farklılıklar arz edebilmektedir. Bölgeyi gezen seyyahların büyük çoğunluğu XIX. yüzyıl öncesinde, ülkeleri tarafından bilgi toplamaları amacıyla casus olarak gönderildiklerinden topladıkları bilgiler objektif olmaktan çok kendilerini gönderen kişi veya kurumların hissiyatına tercüman olacak şekilde kaleme alınmışlardır[78]. XIX. yüzyıldan son-

[75] Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 41; Panzac, *a.g.e.*, s. 120-126; Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye: Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, s. 10.

[76] Panzac politik atmosferin, özellikle 19. yüzyılda milliyetçiliğin yükselişi ile, azınlıkların öne sürdüğü verilerin çok hassas, hatta bazen kuşkulu olduğunu belirtir. Bkz. Panzac, *a.g.e.*, s. 124; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London 2002, s. 235-236. Özellikle bazı Batılı araştırmacılar, Türkler ve Müslümanlar'ın nüfusunu az göstermiş veya kimi durumlarda Türk-Müslüman nüfusu hiç dikkate almamışlardır. Ami Boué'nun durumu bu anlayışa güzel bir örnektir. Bkz. Bernard Lory, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Türkçe Konuşmak", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon-Paul Dumont, İstanbul 2003, s. 295.

[77] "Reisülküttap Raşid Efendi'nin Mora'ya Dair Kaleme Aldığı Layıha", *Sultan Selim-i Sâlis Devrine Aid Muhâberât-ı Siyâsiyye*, İ.Ü. Kütüphanesi Türkçe Yazma No: 886, s. 3-5; Charles Yriarte, *Bosnie et Herzégovine Souvenirs de Voyage Pendant L'Insurrection*, Paris 1876, s. 260; Stavrianos, Bosna Hersek'i Alsas Loren'e benzeterek Fransız ve Alman etki sahasının tam ortasında kaldığını belirtir. Buna bir de Ortodoks, Katolik, İslâm ve etnik olarak da Slav unsur eklendiğinde durum içinden çıkılmaz bir hal alır. Bkz. Stavrianos, *The Balkans: 1453*, s. 235.

[78] Karpat, *a.g.e.*, s. 41. 1875 Bosna Hersek İsyanı esnasında bölgeye gezen Fransız seyyah Yriarte'nin kaleme aldığı seyahatnâmesi bu konuya güzel bir örnek oluştur.

ra ise bu seyyahlar devletin hakimiyeti altındaki Hıristiyanlar'ı kurtarmayı kendilerine amaç edindiklerinden, ilgilendikleri millet veya gurubun nüfusunu fazla gösterme çabası içine girmişlerdir. Tersi bir iddia da Bosna Hersek'in Avusturya konsolosundan gelmiştir. Konsolos Sax, 1870 nüfus sayımında, Ortodokslar'ın nüfusunun az, Müslümanlar'ın fazla gösterildiğini iddia etmiştir. Ona göre, Osmanlı yetkilileri Ortodokslar'ın sayısını, Büyük Sırbistan planlarının önüne geçebilmek için düşük göstermişlerdir. Yine özellikle Ortodokslar'ın bedel-i askerî vermemek için erkek çocuklarına gizlediklerini veya kız elbisesi giydirdiklerini, bu nedenle Ortodoks nüfusun bu sayımda az çıktığını belirtmiştir. Sax'ın bir başka iddiası da Katolik nüfusa ilişkindir. Katolikler'in salnâmede yer aldığı gibi 78.384 kişi değil daha fazla olduklarını, üstelik elde ettiği rakamların kesin olduğunu ifade eder. O, salnâmeye göre toplam Katolik nüfusu 157.000 olarak hesaplar, halbuki kilise kayıtlarına göre Bosna Hersek'te 185.000 Katoliğin yaşadığını yazar[79].

Resmî kayıtların dışındaki verilerin güvenilmezliğine karşı, XIX. yüzyılda kullanılan Osmanlı nüfus defterleri de devletin tüm çabasına rağmen düzenli olarak tutulamamıştır. Resmî kaynaklardan da tatmin edici bilgiler elde etmek güçtür[80]. Mesela 1851 senesinde

---

Yriarte'nin ifadeleri kendisiyle çelişecek derecede önyargı ve nefretle doludur. Yazar, eserinin bazı bölümlerinde reayanın korkudan yerin dibine girecek şekilde ortadan kaybolduğundan, her gece bir katliam beklediğinden, dinî baskının had safhada olduğundan bahsederken, bazı bölümlerde de tam tersine dinî hürriyetlerin zaten var olduğunu belirtmiştir. Bkz. Yriarte, *a.g.e.*, s. 128, 130, 175, 234.

[79] 25 Ekim 1870 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Sax'ın raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s. 355; tablo 2, 5.

[80] Defterlerin içerdiği bilgilerin düzensiz olduğuna dair en bariz örneklerden biri Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna Hersek müfettişliği esnasında ortaya çıkmıştır. Ahmed Cevdet Paşa asker toplama meselesini halletmek için eyalette tutulan nüfus defterlerine baş vurmuş; ancak bu defterlerdeki bilgilerin yetersizliği karşısında yeni bir nüfus sayımı yaptırmak zorunda kalmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 31-32. Karpat örnekler vererek Osmanlı sayımlarının güvenilir olmadığı fikrine karşı çıkar. O, Bâb-ı Âlî'nin istatistiklerinin güvenilir olduğunu,

Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanmasının ardından eyalette nüfus sayımı yapılmıştır. Fakat bu sayımın da istenilen sonucu verdiğini iddia etmek güçtür. Zira nüfus sayımından sorumlu yetkililer eyaletin birçok yerinde nüfus sayımının yapılamadığını merkeze bildirmişlerdir. Bu yüzden cizye toplamada sorunlarla karşılaşılabileceği konusunda merkez uyarılmıştır[81]. Nüfus sayımlarının bitirilememesi veya hiç yapılamaması bölge için alışıldık bir durumdur. Mesela 1861'de yapılmak istenen sayım da bölgenin içinde bulunduğu karışık durum nedeniyle ertelenmiştir[82].

Merkez nüfus defterlerinin düzenli tutulabilmesi amacıyla Müslümanlar'dan köy imamı ve muhtarları, Hıristiyanlar'dan ise papaz ve kocabaşları görevlendirilmiştir. Yukarıda adları sayılan yetkililer uyarılarak, nüfus konusunda bir aksaklık çıkarsa kendilerinin sorumlu olacağı bildirilmiştir[83]. Bu konudaki diğer bir güçlük de resmî sayım sonuçları değerlendirilirken ortaya çıkan belirsizliktir. Nüfusu hesaplamak için devletin bazı yöreleri hakkında belli bir formül vardır[84]. Ancak henüz Bosna için böyle bir çalışma yapılmadığından, tamamen mantığa aykırı değilse ileri sürülen rakamlar ne reddedebilir ne de tamamen doğruymuş gibi kabul edilebilir.

XIX. yüzyılda devletin nüfus verilerindeki karışıklık ve değişkenliğin sebebi Bosna Hersek'in fiziki, sosyal ve iktisadi yapısıyla yakından ilgilidir[85]. Bu nedenler şunlardır:

1- Bölgenin dağlık olması nedeniyle halkın dağınık yerleşim bölgelerinde yaşaması nüfus sayımlarını güçleştirmiştir[86].

---

güvenilirliğin yabancı araştırmacılar tarafından da teyit edildiğini ifade eder. Bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 43-44.

[81] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 29/33, 13 CA 1267/16 Mart 1851 tarihli Maliye Nezareti'ne yazılan tezkire.

[82] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 346/39, 6 N 1277/18 Mart 1861 tarihli kayıt.

[83] B.O.A., *İ.D.*, nr: 14557, 22 ZA 1267/18 Eylül 1851 tarihli arz tezkiresi.

[84] Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü.E.F.D.*, Sayı: 32, İstanbul 1979, *s.* 331-348.

[85] Yukarıda sayılan nedenlerin yanında, dinî düşünce de nüfus sayımına engel olmuştur. Halkın düşüncesine göre, nüfusun kesin sayısını araştırmak Allah'ın işine karışmak olarak değerlendiriliyordu. Bkz. Collas, *a.g.e.*, s. 43.

[86] B.O.A., *İ.D.*, nr.38057.

2- Halk çocuklarını askere göndermemek için erkek sayısını az göstermiş veya askerlik çağına gelmiş erkek çocuklarını saklamıştır[87].

3- Gerek Müslüman gerekse Hıristiyanlar daha az vergi vermek için sayılarını daima düşük gösterme veya mümkünse sayım yaptırmama çabası içindedirler[88].

4- Bosna'nın sınır eyaleti olması sebebiyle sürekli dış tazyiklere açık bulunması nedeniyle dışarıdan Bosna'ya ve Bosna'dan dışarıya sürekli göç olması[89]. Mesela 1863 yılında Belgrad, Özice, Sokol ve Böğürdelen kazalarından gelen 3.949 yetişkin 1.392 çocuktan oluşan

[87] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 19, 19 RA 1257/11 Mayıs 1841 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hüsrev Paşa'nın tahriratı; 1849'da Mostar'da Bosna Müslümanlar'ın başlattığı isyanın sebepleri arasında asker toplama ve nüfus sayımı da vardır. Devlet isyancılara gönderdiği buyrulduda "*... asker toplama ve nüfus sayımına karşı çıkmanın şer'an ve kânunen uygun olmadığını ..*" bildirmiştir. *İ.D.*, nr: 13192, Lef. 2, 15 Z 1266/22 Ekim 1850 tarihli Mostar'daki isyancılara gönderilen buyruldu. Askerlik sorunu tüm XIX. yüzyıl boyunca sürdüğü gibi, işgal sonrasında Avusturya'yı da ciddi biçimde uğraştırmıştır. Bkz. Odile Moreau, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", *Devletin Silâhlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul 2003, s. 145-154.

[88] Bosna Valisi Mehmed Vecîhî Paşa fazla cizye evrakı kestiği suçlaması ile mahkemeye verilmiş ve müteakiben görevden alınmıştır. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 326; *A.MKT.NZD.*, nr: 29/33; *İ.M.M.*, nr: 661; 25 Ekim 1870 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Sax'ın raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s. 355.

[89] Örneğin 1849 yılındaki karışıklıklar esnasında 3.000 aile Avusturya ve Karadağ'a iltica etmiştir. İddiaya göre Avusturya ve Karadağ kabul etmiş olsa 20.000 aile çoktan iltica etmiş olacaktır. B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef. 17 (1849) isimsiz ve tarihsiz tahrirat. Yine 1865 tarihinde Derbend, Gradişka ve Banaluka reayasından 2.000 kişi Sırbistan'a kaçmıştır. nr: 37316, Lef: 3, 11 Mayıs 1281/23 Mayıs 1865 tarihli arz tezkiresi; *Y.EE.*, nr: 79/39. Bosna'da göç olgusunu anlatan çok güzel bir çalışma son zamanlarda ülkemizde yayınlanmıştır. Bu eserin kurgusu göç temeli üzerine kurulduğu için Bosna'dan başka yerlere ve başka yerlerden Bosna'ya yapılan göçlerle ilgili yüzlerce sayısal rakam vardır. Bkz. Safet Bancoviç, "Müslümanlar'ın Karadağ'dan 19. Yüzyıldaki Göçü", *Muhacirlerin İzinde. Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s. 20-21; Hoffman, *a.g.e.*, s. 53. 1687'de Lika'da yaşayan 30.000 Müslüman'dan çoğu Bosna'ya göç etmiştir. Bkz. Nedim İpek, "Bosna Hersek Göçü (1878-1914)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 295; 1683-1699 yılları arasında Macaristan, Slovenya, Lika ve Dalmaçya'dan 130.000 kişi Bosna'ya sığınmıştır. Bkz. Enes Pelidiya, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra Bosna'daki Toplu Göç Hareketleri", *Çevren*, c. XVI, Sayı: 72, 1989, s. 31; Engelhard da Osmanlılar Bosna'yı fethettikleri zaman 30.000 kişinin Macaristan'a göç ettiklerini iddia eder. Engelhard, *a.g.e.*, s. 86. Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

5.341 kişi İzvornik kazalarında iskana tabi tutulmuşlardır[90]. Aynı şekilde 1870 yılında da Belgrad ve çevresinden göç eden aileler, Bihke Sancağı'na bağlı Kostayniçe Kazası'nda devlet tarafından yaptırılan yüz seksen eve yerleştirilmişlerdir[91]. Bu dönemde Bosna'ya göç edenler sadece Müslümanlar değildi. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilmesiyle paralel olarak, terk edilen bölgelerde yaşayan Yahudiler de Osmanlı yönetimindeki topraklara dönmeyi tercih etmişlerdir. Mesela 1868'de Yahudi bir aile Belgrad'dan Bosna'ya sığınmış ve Breçka'da iskan edilmiştir[92].

5- Bu yüzyılda altısı büyük olmak üzere bir dizi ayaklanmaya sahne olan Bosna nüfusu hakkında kesin bir rakam verme zorluğu ortadadır. Zira neredeyse her on veya on beş yılda, bazen daha kısa sürede meydana gelen isyanlar nüfus dengesinin tamamen değişmesine yol açmıştır[93].

Bosna için düzenli nüfus verileri vilâyet salnâmesinin yayımlanmasıyla yeniden elde edilmeye başlanmıştır. Ancak tahrirlerde olduğu gibi bu kayıtlarda da sadece erkek nüfusun sayıma dahil edilmiş olması, bu kez de toplam nüfus konusunda tartışmalara yol açmıştır. Bosna'da 1878'e kadar on üç salnâme yayımlanmıştır. Fakat bunlardan sadece 1287/1870 ve 1288/1871 yıllarına ait salnâmelerde nüfusa ilişkin bilgiler yer almıştır[94].

Bosna nüfusu hakkında bir değerlendirme yapmadan önce, bölge nüfusunun hiç bir zaman yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı durağan olmadığını dikkate almak gereklidir. Örneğin XVII. yüzyıldaki Osmanlı-Avusturya savaşları Bosna'daki sosyal dengeyi alt üst etmiştir. İnsan kayıpları, Müslüman nüfusun devletin diğer bölgele-

[90] B.O.A., *İ.D.*, nr: 34280, Lef: 2-3, 21 B 1279/12 Ocak 1863 tarihli İzvornik Kaymakamı Muhiddin Paşa'nın raporu; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 145, 157, 168 (12 C 1280/24 Kasım 1863, 3 Ş 1280/13 Ocak 1864 ve 16 L 1280/25 Mart 1864 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratları). İzvornik'te Aziziye-i Zir ve Bâlâ kazalarına gelenlerin çokluğu karşılığında kanuna aykırı olmasına rağmen, Hüseyin Kapudan arazisinin 50 dönümü onlara tahsis edilmiştir. *İ.Ş.D*, nr: 470.

[91] B.O.A., *İ.D.*, nr: 42420, 21 Z 1286/24 Mart 1870 tarihli arz tezkiresi.

[92] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 450.

[93] Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle 1983, s. 324.

[94] *SVB.-1287*, s. 144-145; *1288*, s. 134-135; Todorov, *Balkan City*, s. 320.

rine göçü, tam tersi Hıristiyan nüfusun Bosna'ya göçü demografik yapıyı kökünden değiştirmiştir[95].

Tablolar 2-11 ve grafikler 1-3'den anlaşılacağı gibi, yüzyıl boyunca en kalabalık gurup olan Müslümanlar ve Ortodoksların nüfus oranları birbirine yakındır. Ahmet Cevad Eren, XIX. yüzyılın ilk yarısı için Boué'nin verdiği rakamın gerçeğe en yakın olduğunu belirtir[96]. Eren, Mehmed Vecîhî Paşa'nın 1835-1841 tarihleri arasında 80.000 cizye evrakı kestiği için mahkemeye verilmesinden dolayı bu kanaattedir. Hıristiyanlar da fazla cizye evrakı kesildiğinden şikâyetçilerdir. O bu şikâyette Hıristiyanlar'ın haklı olduğunu kabul ederek Hıristiyan nüfusun toplamının kesinlikle 300.000'i geçmeyeceğini vurgular[97]. O Bosna'yı incelediği yıllarda (1840'dan önce), Hersek'in engebeli coğrafi yapısı nedeniyle burada 300.000 veya 400.000 kişinin yaşadığı kanaatindedir. Aynı dönemde tam bir ayrım yapmadan Bosna, Hersek ve Karadağ'da 1.400.000 ila 1.500.000 kişinin yaşadığını öngörmektedir. Bosna için verdiği rakam ise toplam 1.200.000'dir. Nispeten kabul edilebilir bir rakamdır. Nüfusun 700.000'ini Bosna'da yaşayanlar, 300.000'ini Hersek'te yaşayanlar oluşturmaktaydı. Kalan 200.000 kişi Hırvat olarak gösterilmiştir. Fakat bu ifade Katolikleri ifade eder biçimde de (Croates) kullanıldığından, Katolikleri mi yoksa coğrafi bir mekanda yaşayanları mı kastetmiştir açık değildir. Daha önce bazı çalışmalar ve Ahmet Cevad Eren, Boué'nin *Bosniaques* başlığı altında gösterilen 700.000 kişiyi Müslüman, *Herzegoviniens* başlığı altında gösterilen 300.000 kişiyi Ortodoks kabul etmişlerdir. Bu değerlendirmede hata olduğu kanaatindeyiz. Aynı verilerin yer aldığı sayfada Müslümanlar'a ait bir 400.000 rakamı yer alsa da bu verinin neye dayanarak tabloya dahil

[95] II. Viyana kuşatmasını izleyen yıllarda Bosna'daki göç hareketi ve bu göçün beraberinde getirdiği kargaşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pelidiya, a.g.m., s. 31-34.

[96] Hakikaten de Boué'nin çalışması değerlendirildiğinde bölgeyi nasıl derinlemesine incelediği ortaya çıkar. Fakat onun da bölgeyi Fransa hükümeti adına incelediğini gözden kaçırmamak gerekir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Bosna'nın coğrafi etüd ve küçük bazı kasabaların nüfusları hakında bkz. Ami Boué, *Recueil D'itineraires Dans La Turquie d'Europe*, Tome II, Vienne 1854, s. 174-263.

[97] Ahmet Cevat Eren, *Mahmut II Zamanında Bosna Hersek*, İstanbul 1965, s. 18-19. (Bundan sonra *Bosna Hersek* olarak gösterilecektir.).

edildiği açık değildir. Bu nedenle onun toplam ve coğrafi mekan üzerinde yaşayan nüfusa ilişkin verileri, dinî bir ayrım gözetmeksizin değerlendirilmelidir. Pertusier'in ondan az evvel (1822) verdiği bilgilerin çok düşük olduğu da gözden kaçırılmadan değerlendirilmelidir[98].

1836 tarihi için Hıristiyanlar hakkında verilen rakamlar doğru kabul edilse dahi, Müslüman nüfusun 700.000 olması sonraki verilere bakarak mümkün görünmemektedir. Aynı tarihlerde ve XIX. yüzyıla ait en yüksek tahmin Konstantinopler'inkidir. Onun 1845 tarihi için verdiği rakamın kabul edilmesi mümkün değildir. Diğer verilerle karşılaştırıldığında o tarihler için Bosna nüfusunun 1.250.000'i geçmemesi lazımdır. Özellikle seyyahların verdiği rakamlarda Ortodokslar daima fazlalık teşkil eder. Sadece Gyurkovics'in verdiği rakamlarda Müslümanlar çoğunluktadır. Ancak 1870 sayım sonuçlarıyla karşılaştırıldığında Gyurkovics'in verdiği bilgiler tablo 2'deki en istikrarlı ve güvenilir rakamlar olarak kabul edilebilir. Bunun yanında bölgeyi çok iyi tetkik ettiğine inandığımız Ahmed Cevdet Paşa ve Şemseddin Sâmî'nin verdiği rakamlarda da Ortodokslar çoğunluktadır. Tablo 3'de 1850-52'de Ömer Lûtfî Paşa'ya atfen gösterdiğimiz bilgilerdeki sınıflama yazara aittir. Yazar Ömer Lûtfî Paşa'nın yaptırdığı bir sayıma dayanarak bu sonuçlara ulaştığını iddia eder, tablo 3'de ayrıntılı bir şekilde verildiği gibi, Ömer Lûtfî Paşa'nın yaptırdığı sayımda sadece Hıristiyan nüfus belirtildiğinden Ortodoks ve Katolik nüfusun oranları hakkında bir fikir ileri sürülememektedir. Verilerden en istikrarsız olanı Blau'nun tahminleridir. 1851 ve 1855 verilerinde belli bir istikrar var gibiyse de 1865 verilerindeki tutarsızlık ortadadır. Blau'nun 1865 tahmininde 1855 göre 72.662 kişilik bir düşüş vardır. Blau verdiği genel toplam nüfuslarda da yanılmış gibidir. Tüm veriler değerlendirildiğinde, Blau'nun tahmin yürüttüğü tarihlerde Bosna nüfusunun en az 1.100.000-1.300.000 arasında bir rakam olması gerekir.

[98] Boué, *Turquie d'Europe*, Tome II, s. 10-11, 32; Pertusier, *a.g.e.*, s. 78; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 4., Eren, *Bosna Hersek*, s. 18-19.

En önemli bilgi kaynağı olarak kabul edilebilecek 1870 nüfus sayım sonucuna göre Müslümanlar çoğunluktadır. Ancak sayımda sadece erkek nüfus tespit edildiğinden toplam nüfus daima yoruma açıktır. Sayım sonuçları doğru kabul edildiğinde Müslümanlar % 49.84, Ortodokslar % 36.50, Katolikler % 12.64, Yahudiler % 0.2, Çingeneler ise % 0.9 oranındadır[99].

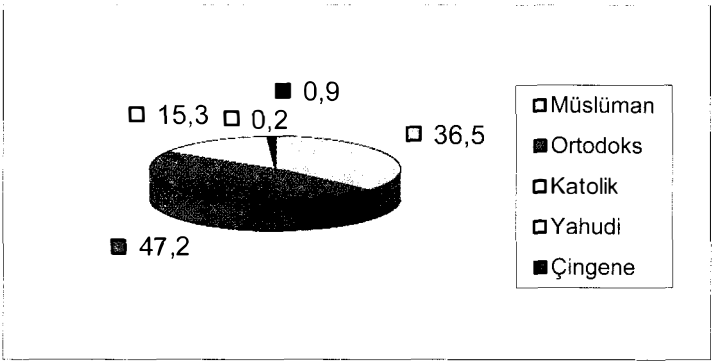

Grafik 1: 1864 Tarihinde Gustav Thommel'e Göre Bosna Nüfusu

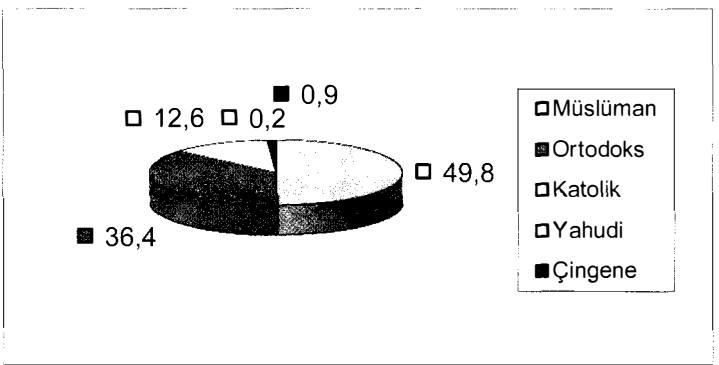

Grafik 2: 1870 Salnâmesine Göre Bosna Nüfusu

[99] *SVB.-1287*, s. 144-145; *1288*, s. 134-135; Tablo: 5; Todorov, *Balkan City*, s. 325.

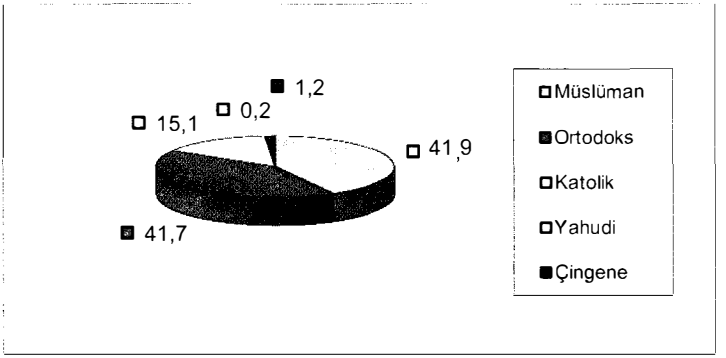

Grafik 3: 1876 Devlet Salnâmesine Göre Bosna Nüfusu

Tablo 2'de Müslümanlar'a ait en yüksek rakamı Justin McCarthy vermiştir[100]. Onun elde ettiği sonuçlar İnalcık tarafından da doğru kabul edilmiştir. Ancak diğer rakamlarla karşılaştırıldığında 1870 için hesaplanan 1.746.399 sayısı yüksek görünmektedir. Aynı tarihe ait diğer bir tahmin olan, Manner'in iddia ettiği gibi 1.023.750 olması da mümkün değildir. 1870 nüfus sayımını değerlendiren Sedes'in en tutarlı tahminde bulunduğu kabul edilebilir. Sedes'e göre 1870'de Bosna'da 1.337.393 kişi yaşamaktaydı. Ancak o da Müslüman ve Ortodoks nüfusu ayrı ayrı hesaplarken hata yapmış gibidir. Sedes 309.522 Müslüman erkek nüfusu toplamda 480.596 hesaplarken, 304.696 Hıristiyan erkek nüfusu 850.425 kişi olarak hesaplamıştır[101]. Avusturya konsolosu Sax, Müslüman toplam nüfusu 621.229 kişi, Katolik nüfusu 157.000 toplamda nüfusu ise 1.243.000 olarak vermiştir. O, Müslüman nüfus sayısına bir itiraz yapmazken, Ortodoks nüfusun 500.000'in üzerinde olması gerektiğini, Katolik nüfusun ise 185.000 olduğunu iddia eder[102].

1878'de Avusturya'nın işgal sonrası yaptığı ilk sayımda genel nüfus içinde Müslümanlar'ın oranı % 38.73, Ortodoksların oranı % 42.88, Katoliklerin oranı %18.08'dir. İşgal ve daha önceki 1875 Her-

[100] Bkz. Tablo: 6.

[101] Fakat Sedes toplam nüfusu hesaplarken uyguladığı formülü açıklamadığından, bu sonuçlara nasıl ulaştığı açık değildir. Sedes, *a.g.e.*, I. Kısım, s. 72.

[102] 25 Ekim 1870 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Sax'ın raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s. 354-355.

sek isyanı sırasında Müslümanlar'ın insan kayıpları ve göç sebebiyle[103] nüfuslarındaki azalma olağan görülebilir. Ortodoks nüfustaki artış nispeten istikrarlıdır. Ancak Avusturya işgali sonrası en kalabalık nüfusa sahip olma özelliğini tartışmasız Ortodokslar ele geçirmiştir. Diğer dikkati çeken bir husus ise Katolik nüfustaki artıştır.

Avusturya'nın 1885 nüfus sayımı ile Osmanlı Devleti'nin 1870 ve Avusturya'nın 1878 sayımları karşılaştırıldığında Müslüman nüfusta azalma meydana geldiği görülür[104]. Bu sayımda Müslümanlar % 36.88, Ortodokslar hemen hemen 1878'deki oranlarında % 42.75, Katolikler % 19.89 oranındadır. Azalma sadece genel nüfus oranında meydana gelmemiş, aşağıda grafik 4'de görüleceği gibi sancak nüfuslarında da Müslümanlar aleyhine ciddi azalmalar meydana gelmiştir[105].

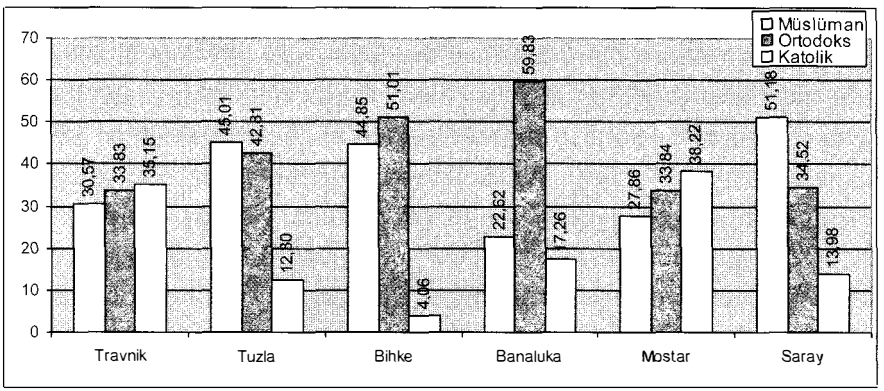

Grafik 4: 1885 Avusturya Sayımının Kazalara Göre Oranı

[103] 1878'deki işgal Osmanlı Devleti'nin içlerine doğru ciddi bir Müslüman göç dalgası yaratmıştır. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İstanbul 2002, s. 129. (Bundan sonra *Osmanlı Modernleşmesi* olarak gösterilecektir.); H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, İstanbul 2001, s. 36-38; Nedim İpek, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri 1877-1890*, Ankara 1994, s. 49; Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c. I, Ankara 1989, s. 695-698, 714-715.

[104] Bkz. Grafik: 13.

[105] Anita L. P. Nurdett, *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents And Maps 1815-1945*, London 1995, s. 428.

Müslüman nüfustaki azalma 1895 sayımı içinde geçerlidir. Müslümanlar % 34.99, Ortodokslar % 42.94, Katolikler % 22.87 oranındadır. Görüldüğü gibi Müslüman nüfus sürekli azalırken özellikle Katolik nüfus sürekli artmaktadır[106]. Popoviç, Müslüman nüfustaki azalmanın sebeplerini açıklarken, göçün yanında Müslümanlar'ın şehirlerde yaşaması sebebiyle doğum oranının az olduğunu yazar[107]. Avusturya işgali döneminde Müslüman nüfustaki azalmanın esas nedeni, Avusturya'nın baskıları sebebiyle Müslümanlar'ın sürekli göç halinde olmasıdır[108]. Avusturya bölgede kendine bağlı bir gurup teşkil etmek için Müslümanlar'dan boşalan yerlere Katolikleri yerleştirmiştir. Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhak tehlikesine karşı kamuoyu yaratmayı hedefleyen Ali Rüşdî, biraz abartılı da olsa Avusturya'nın kendine yandaş bir gurup oluşturmak için 400.000 Katoliği Bosna'ya yerleştirdiğini yazar. Bu amaçla, Müslümanlar'ın ellerindeki topraklara, ormanlara, iş yerlerine el konulmuştur. Takip edilen yıldırma politikasının yanında münferit de olsa Müslüman kızlar zorla kaçırılarak Katoliklerle evlenmeye zorlanmış, Katolik olmaları sağlanmıştır[109].

Nüfus bilgileri sancaklara göre değerlendirilecek olursa, İzvornik'in en kalabalık sancak olduğu görülür. Buna karşı eyaletin idare

[106] 1882-1900 tarihleri arasında 150.000'i aşkın Boşnak Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir. Bkz. Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 37. Göç sonraki yıllarda da devam etmiştir. Boşnaklar arasında göçün büyüklüğüne ilişkin kanaat, bugün Türkiye'de yaşayan Boşnak nüfusa ilişkin değerlendirmelerle açığa çıkar. Bosna Hersek'te yaşayan bazı Boşnaklar Türkiye'de 1 milyon ila 6 milyon arasında Boşnak yaşadığını ifade etmektedirler. Bahadır, *a.g.e.*, s. 76.

[107] Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslâm*, İstanbul 1995, s. 197.

[108] Mesela işgal sonrasında Avusturya askerlerinin Müslüman evlerinde oturması dolaylı da olsa halkı göçe teşvik etmiştir. Bu durumdan tedirgin olan aileler çareyi Osmanlı topraklarında göçte bulmuşlardır. Bkz. Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c. II, Ankara 1989, s. 348-349, 367.

[109] Ali Rüşdî, *Bosna Hersek'in Memâlik-i Osmaniyeden Tefrikiyle Avusturya'ya Satmak Fikrinde Bulunanların Vücûb-ı Telinini Nâtık Bosna Hersek Ahâlisi Namına Mebûsân ve Ayân-ı Osmanî Meclislerine Verilen Lâyıhadır*, İstanbul 1324, s. 2; *Bosna Hersek Ahâli-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Mebûsân-ı Osmaniye Takdim Olunan Lâyıhadır*, Dersaâdet 1324, s. 6-28; Bu lâyıhada yer alan baskı ve diğer şiddet uygulamaları, Osmanlı Arşivi'ndeki resmî kayıtlar tarafından da doğrulanmaktadır. Lâyihanın değerlendirilmesi ve transkripsiyonu için bkz. Zafer Gölen, "Bosna Hersek Hakkında Bir Lâyıha", *S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, Isparta 1996, s. 291-321.

merkezi Saray Sancağı en az nüfusa sahiptir. Ortodokslar sadece Banaluka'da tartışmasız bir üstünlüğe sahiptir. Diğer sancakların tamamına yakınında Müslümanlar en kalabalık grubu oluştururlar. Katoliklerin en kalabalık olduğu sancak Travnik'tir. Musevîler'in en yoğun olduğu sancak Saray'dır. Çingeneler ise İzvornik'te en kalabalık olarak bulunmaktadır. Thommel'e göre 1865 yılında 230.000 kişi şehirlerde, 981.772 kişi köylerde yaşamaktadır. Bu tarihte nüfusu 5.000'i geçen şehirler ise şunlardır[110]: Saraybosna 40.000, Tuzla 5.300, Biyelina 6.100, Banaluka 15.000, Travnik 12.000, Mostar 12.000, Foça 10.000, Yenipazar 8.000. Sâmî'ye göre eyalette nüfusu 5.000'in üzerinde olan şehirler: Saraybosna 50.000, İzvornik 14.000, Banaluka 18.000, Travnik 12.000, Mostar 9.000, Trebin 9.000, Tuzla 7.000. 1907 tarihli Osmanlı Atlası'nda sancak merkezlerinin nüfusu ise şu şekildeydi: Saraybosna: 42.000, Banaluka: 14.800, İzvornik: 12.000, Bihke: 4.300, Mostar: 17.000, Travnik: 6.600 [111]. Ancak bu tarihteki rakamlar değerlendirilirken 1878 Avusturya işgali sonrasında ciddi oranda Müslüman'ın Bosna'dan göç ettiği unutulmamalıdır.

[110] Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien 1867, 119-136.

[111] Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları (Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsûs Mükemmel ve Mufassal Atlas)*, Haz. Rahmi Tekin-Yaşar Baş, İstanbul 2003, s. 37.

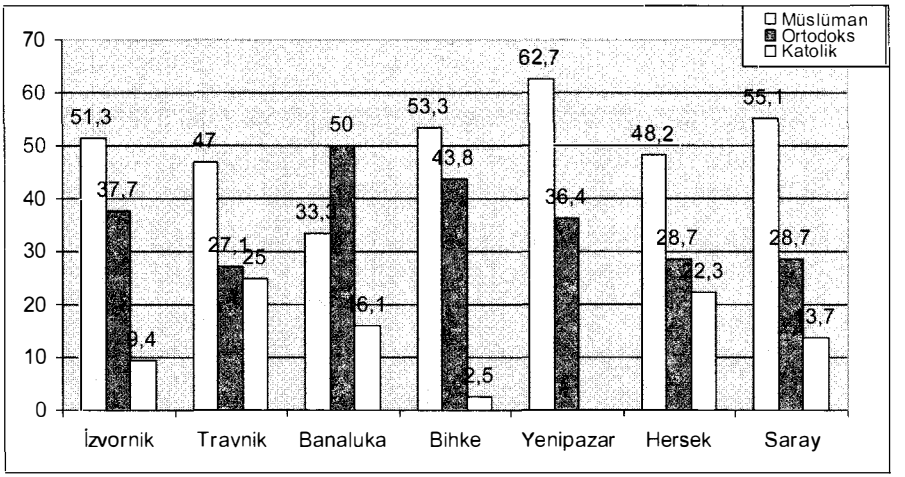

Grafik 5: 1870 Osmanlı Nüfus Sayımının Kazalara Göre Oranı

Bosna Hersek'te nüfus bilgileri incelendiği zaman yukarıda birbiriyle çelişir gibi görünen sonuçların ortaya çıkması son derece doğaldır. Zira, Bosna Hersek sadece bir dine veya bir ırka mensup insanların yaşadığı bir bölge değildir. Bu nedenle elde edilen her türlü bilgiye şüpheyle yaklaşma zorunluluğu mevcuttur. Çünkü Avusturya Selânik'e giden yolda Bosna'yı bir atlama taşı olarak görürken, Rusya Balkan Slavizmi'nin tamamlayıcı halkası olarak Bosna'yı kabul eder. Bu olumsuz etkilerin odağında olan bir bölgenin nüfus yapısı hakkında yapılan tahminler de ona göre yapılmıştır.

Grafik 6 ve tablo 2'de görüldüğü gibi XIX. yüzyıl Bosna Hersek nüfusu hakkında bir değerlendirme yapıldığı taktirde, bu yüzyılda Bosna nüfusu 1.250.000 ile 1.500.000 arasındadır. Müslüman ve Ortodoks nüfus birbirine yakın olarak 500.000-600.000 civarındadır. Katolikler ise Avusturya işgaliyle ortaya çıkan olağanüstü nüfus artışı dikkate alınmazsa, 150.000-200.000 arasında bir nüfusa sahiptir. Bosna'da bir başka gurubu oluşturan Musevî ve Çingeneler hiçbir zaman dikkat çekecek bir nüfus potansiyeline sahip olamamışlardır.

Musevî nüfus 2-3.000 kişi, Çingene nüfus ise 5-10.000 kişi arasında seyretmiştir[112].

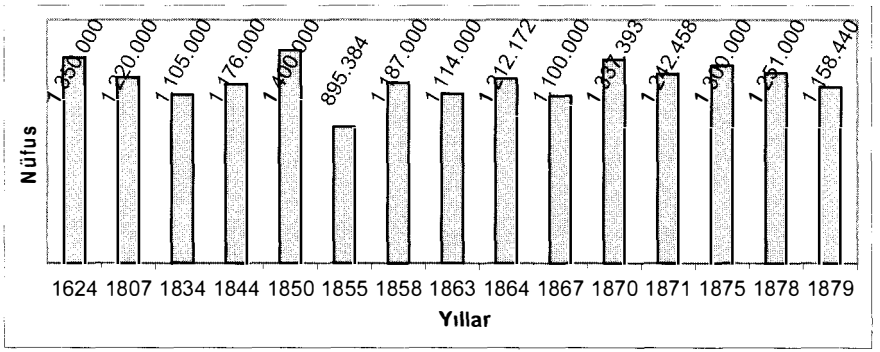

Grafik 6: XIX. Yüzyılda Bosna Genel Nüfus Verileri

4- Tanzîmât'a Kadar Bosna Hersek Tarihi

a) Osmanlı Öncesi

i. Kraliyet'e Kadar Bosna

İlliryalılar ve ardından Roma hakimiyetine giren Bosna Hersek uzun süre Balkanlar'daki siyasî gelişmelerin uzağında kalmıştır. X. yüzyıl gibi ileri bir tarihte dahi Bosna toprakları, adı Avarlar'dan kalan "Ban" denilen prensliklere bölünmüş durumdaydı ve herhangi bir politik gücü yoktu. XII. yüzyılla birlikte Bosna Balkanlar'daki politik aktörlerden biri olmaya başlamıştır[113]. Macar Kralı II. Bela, Neretva ırmağı havzası ile Bosna'nın bir kısmını işgal ederek, 1137'de beş yaşındaki oğlu Ladislas'ı Bosna Dukası yapmıştır[114]. Fa-

[112] Todorov'a göre Bosna nüfusu 1851-1876 seneleri arasında 200.000 kişi artmış, yıllık nüfus artış oranı % 0,8'de kalmıştır. Bosna'da sükun ortamının hakim olduğu yıllarda ortalama artış % 1,5 düzeyinde gerçekleşmiş, fakat isyanlar nüfus artışını durdurmuştur. Bkz. Todorov, *Balkan City*, s. 326.

[113] Bosna'nın Balkan siyasetindeki yükselişi ve Bosna Krallığı'nın tarihi gelişimi için bkz. Vjekoslav Klaić-Ivan von Bojničič, *Geschichte Bosniens von den altesten Zeiten bis zum Verfalle des Königreiches. Nach dem Kroatischen*, Leipzig 1885.

[114] Dışarıdan yapılan tüm baskılara rağmen, genelde bu dönemde Balkanlar'da kurulan tüm krallıklar günümüzün milli devletlerini andırmaktaydı. Her krallıkta baskın bir gurup vardı. Baskın etnik gurup çevre için bir cazibe merkezi oluyordu. Bu nedenle dışardan yönetim mekanizmaları pek etkili olamıyordu. Bkz. Okey, *a.g.e.*, s. 17. P. Coquelle, *Histoire du Monténégro et de La Bosnie Depuis Les Origines*, Paris 1895, s. 75-79; Karaman, a.g.m., s. 5; Hupchick, *a.g.e.*, s. 76.

kat bölgedeki siyasî bölünmüşlük Macar idaresi döneminde de aynen devam etmiştir.

Bosna'yı Balkan siyasetinde önemli bir unsur haline getiren Ban Kulin (1180-1204) olmuştur. Kulin Bosna tarihinde efsanevi bir yer edinmiştir. Onun şöhreti XX. yüzyıla kadar ulaşmayı başarmıştır. Onun adı Bosna'da refah, barış ve huzurla birlikte anılmıştır. Kulin Bosna'nın ekonomik gelişimi için Raguza ile 1189'da ticarî bir antlaşma imzalamış, Raguzalı tüccarları Bosna madenlerinden yararlanmaları için teşvik etmiştir. Onun zamanında Bogomilizm hızla yayıldığı gibi Ban Kulin'in kendisinin de Bogomilizm'e sempati duyduğu iddiaları gündeme gelmiştir. 1203'te Kulin samimi bir Katolik ve Papa'ya bağlı olduğunu açıklayarak hakkındaki suçlamalara bir son vermek istemiştir. Fakat onun bu davranışı Bosna üzerindeki sapkınlık suçlamasını engellemeye yetmemiştir. Bu tarihten sonra Bosna üzerinde hakimiyet iddiasında bulunan veya bölgeyi topraklarına katmayı düşünen bütün idareciler kamuoylarını Bosna'ya yöneltebilmek için sürekli "Bosna'nın sapkınlığı" söylemini kullanmışlardır[115].

Kulin'in ölümünden sonra karışık bir döneme girilmiştir. Özellikle Macaristan'ın Bosna üzerindeki yayılmacı emelleri bölgedeki istikrarsızlığının en önemli nedeni olmuştur. Macarlar papalığın Bosna'daki rahatsızlığını kullanarak, Katolik Dünya'dan aldıkları destek sayesinde Bosna'yı sürekli baskı altında tutmuşlar, orta Bosna'ya kadar ilerlemişlerdi. Ancak Moğol istilasının Macarlar üzerindeki baskısını iyi değerlendiren Mate Ninoslav (1232-1250) Bosna'da düzeni sağlamıştır. Fakat onun ölümünden sonra 1250-1260 yıllarında Bosna yeniden kargaşa içinde kalmıştır[116].

Zayıf Banlıklar döneminden sonra, XIV. yüzyılda Bosna'nın büyük aileleri Kotromaniçler ve Subiçler arasında iktidar için bir iç

[115] Coquelle, *a.g.e.*, s. 79-82; Malcolm, *a.g.e.*, s. 47-48; Krcsmarik, a.g.m., s. 730; Demiral, *a.g.t.*, s. 42-47; Bosna'nın Balkan siyasetinde yükselmesinde 4. Haçlı Seferi'nin Bizans üzerinde yarattığı yıkıcı etkinin de önemli etkisi olmuştur. Bkz. Hupchick, *a.g.e.*, s. 75-76; Benac, *a.g.e.*, s. 15, 32, 42-43.

[116] Coquelle, *a.g.e.*, s. 82-89; Malcolm, *a.g.e.*, s. 48-49; Krcsmarik, a.g.m., s. 730; Demiral, *a.g.t.*, s. 49-53.

savaş yaşanmıştır. Mücadele sonunda Stefan II. Kotromaniç (1322-1353) ülkede dengeyi sağlamayı başarmıştır. Ardından ülkesinin sınırlarını Adriyatik kıyılarına kadar genişletmiştir. İlk kez Hersek'i topraklarına katarak Bosna Hersek'le birlikte siyasî bir birlik oluşturmuştur. 1334'te Raguza, 1335'de Venedik ile ticaret antlaşmaları imzalamış, Macar Kralı ile iyi ilişkiler kurmuştur. 1340'da Papa ile ilişkilerini düzeltmek amacı ile Fransiskenlerin Bosna'da bir misyon kurmalarını kabul etmiştir. Bu izinle Fransiskenler 1463'e kadar bölgede on iki manastır kurmuşlardır. Kotromaniç de samimi olarak Katolikliği kabul etmiş ve bu mezhebin Bosna'da yayılması için çalışmıştır. Öldüğü zaman Katolik kimliğinin göstergesi olarak Fransiskenler tarafından kurulan Visoka Manastırı'na gömülmüştür[117].

ii. Krallık Dönemi

Kotromaniç'in ölümünden sonra yeğeni I. Twartko 1360'da yönetime geçmiş ve 1377'de kral unvanını alarak Bosna Krallığı'nı kurmuştur. Osmanlılar'ın Rumeli'de yayılmaya başladıklarında Twartko Bosna Kralı'ydı. Twartko bu esnada Dalmaçya'yı ülkesine dahil etmekle uğraşıyordu. Türklerin Niş'i almaları karşısında Dalmaçya'yı ele geçirme planından vazgeçen Twartko dikkatini Türk tehdidine yöneltmiştir. Twartko aynı tehdit algılamasında bulunan Hırvat, Macar ve Sırplarla ittifak yaparak Türkleri durdurmak için çalışmalara başladı. İttifak ilk olumlu sonucunu 1388'de Ploşnik Vadisi uç komutanı Şahin Bey'in akıncı birliklerinin Sırp ve Bosna kuvvetleri tarafından bozguna uğratılmasıyla verdi. Bu bozgun Türkleri Balkanlar'dan çıkarmak için umut olduysa da I. Kosova Savaşı tüm umutları söndürdü. Twartko, 1389'da I. Kosova Savaşı'nda Sırp Knezi Lazar'ın müttefiki olarak Osmanlılar'a karşı savaştı ve büyük bir yenilgiye uğradı[118]. Savaş Osmanlılar'ın Sırbistan, Makedonya,

[117] Coquelle, *a.g.e.*, s. 89-106; Benac, *a.g.e.*, s. 32; Malcolm, *a.g.e.*, s. 50-52; Hupchick, *a.g.e.*, s. 76-77; Velikonja, *a.g.e.*, s. 32; Demiral, *a.g.t.*, s. 57-62.

[118] Bu savaş günümüze kadar gelen Sırp milliyetçiliğinin ve Güney Slavları arasında Osmanlı yönetimi ve Türklere karşı kinin başlangıcını oluşturmuştur. Son Bosna Savaşı da bundan önce Sırpların karıştığı tüm diğer ulusal meselelerde olduğu gibi Kosova'nın intikamı olarak nitelendirilmiştir. Kosova Savaşı'nın Sırp milliyetçiliğine etkileri için bkz. Florian Bieber, "Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering: The Kosova myth from 600th anniversary to the present", *Rethinking History*, vol. 6, no: 1, 2002, s. 95-110;

Arnavutluk, Bulgaristan ve Bosna Hersek'e doğru ilerleyişini başlattı. Ancak savaşta Sırp Knezi Lazar'ın ölmesi Twartko'nun işine yaradı. Twrtko ilk olarak Macarlar'a karşı isyan eden Hırvatlar'a yardım etti, ardından 1390'da Hırvatistan'ı ele geçirdi, Dalmaçya'yı ilhak etti ve kendisini Bosna, Hırvatistan ve Dalmaçya kralı ilân etti. Twartko bu olaydan kısa bir süre sonra 23 Mart 1391'de öldü[119].

1. Twartko'dan sonra yerine kardeşi Stefan Dabiça kral oldu. Ancak onun döneminde, Macarlar Dalmaçya ve Hırvatistan'ı geri aldıklarından Bosna krallığı küçüldü. Dabiça'nın 1398'de ölmesiyle Dabiça'nın eşi Helen Gruba kral naibi sıfatıyla ülkenin başına geçti. Gruba döneminde Bosna krallığı iyice nüfûzunu yitirdi. Üzerlerindeki baskı kalkan soylular merkezi otoriteye karşı çıktılar. Bu dönemde Osmanlı baskısı da Bosna'da iyiden iyiye hissedilmeye başladı. Gruba'nın ölümü üzerine Stefan Ostoya hakim kral oldu. Ancak o, basiretsiz yönetimi nedeniyle tahttan indirilerek, yerine 1404'de II. Twartko getirildi. II. Twartko Bosna tahtında ancak 4 yıl kalabildi. Twartko'nun tahta çıkışıyla Macarlar Bosna'ya karşı baskılarını artırdılar. Bunun üzerine Twartko Osmanlılar'dan yardım istedi. Çelebi Mehmet, Twartko'ya destek verdi. Ancak Twartko Macarlarla yaptığı Dobor Savaşı'nda yenildi ve Macarlara esir düştü. Budin'e gönderilen Twartko 1415'e kadar orada hapis tutuldu. II. Twartko'nun hapsedilmesiyle 1408'de Bosna tahtına ikinci defa Stefan Ostoya getirildi. İç karışıklıkların yaşandığı bu dönemde Bosna'ya Osmanlı hücumları sıklaştı. II. Twartko 1420'de ikinci defa tahta çıktı. Tahta çıkışında hemen sonra Osmanlı hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı ve Bosna kralları Osmanlılar tarafından haraca bağlandı[120].

II. Twartko'nun 1443'de ölmesinin ardından yerine banların kararıyla oğlu Stefan Tomas tahta çıktı. Tomas bir taraftan Türkler'e

---

Mediha Akarslan, *Bosna-Hersek ve Türkiye*, İstanbul 1993, s. 28; L. Carl Brown, *İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 31.

[119] Coquelle, *a.g.e.*, s. 107-119; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1988, s. 218-219; Malcolm, *a.g.e.*, s. 52-55; Hupchick, *a.g.e.*, s. 77; Benac, *a.g.e.*, s. 31; Velikonja, *a.g.e.*, s. 33; Demiral, *a.g.t.*, s. 63-71.

[120] Coquelle, *a.g.e.*, s. 119-135; Malcolm, *a.g.e.*, s. 55-58; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 219-220; Hupchick, *a.g.e.*, s. 77-78; Demiral, *a.g.t.*, s. 73-85.

haraç vermeyi sürdürürken diğer taraftan Macarlarla anlaştı. 1450'den itibaren Türkler'e karşı Papa'dan yardım istedi. Papa, vereceği desteğin karşılığı olarak Tomas'dan Katolikliği kabul etmesini ve sapkın olarak nitelediği Bogomilizm'in önlenmesini istedi. Tomas Papa'nın isteğini kabul etti ve Bogomil gruplara yoğun bir baskı uyguladı. Tomas, Papa'dan aldığı destekle ülkesini koruduğu gibi bazı Sırp topraklarını da ele geçirmeyi başardı. Tomas'ın 1461'de ölmesiyle yerine oğlu Stefan Tomaseviç tahta geçti. Tomaseviç Osmanlılar'a haraç ödemeyi keserek Macarlarla işbirliği yaptı. Bu Osmanlı hükümranlığını kabul etmediği anlamına gelmekteydi[121].

iii. Bogomilizm

Bosna'nın Müslümanlaşmasıyla birlikte en fazla tartışılan ve hakkında onlarca rivayet, teori ve tartışma yaratılan diğer bir konu Bosna Kilisesi'nin yapısı veya yaygın bilinen adıyla Bogomil inanç ile Boşnaklar arasındaki bağdır. Dahası bu bağın Boşnak halkın geleceğinde oynadığı roldür. Konu hâlâ aydınlığa kavuşmadığı gibi, daha uzun süre de halledilecek gibi görünmemektedir[122].

Bogomilizm X. yüzyılın ortalarına doğru Bulgaristan'da ortaya çıkmıştır. Adı mezhebin kurucusu Bogomil'den gelmektedir. Bog= Tanrı, mil=dost kelimelerinden oluşur ve Tanrıdostu manasına gelir. Hıristiyan dininin genel kaidelerini reddetmeleri nedeniyle Hıristiyanlık'ta sapkın bir mezhep ve düşünce akımı olarak görülür. Akımın yaymaya çalıştığı düalist Maniheist teolojiye göre, kainatta Tanrı tarafından yaratılmış, ancak onun gibi yaratma gücüne sahip bir başka varlık daha vardır. O varlık şeytandır. Şeytanın gücü de en az Tanrı kadardır. Tanrı manevi dünyanın, şeytan insanların etrafındaki her türlü maddi dünyanın yaratıcısıdır. Dolayısıyla görünen dünya şeytanın eseridir. Bu nedenle görünen dünyaya kapılmamak gerek-

[121] Coquelle, *a.g.e.*, s. 135-150; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, s. 220; Benac, *a.g.e.*, s. 43. 78; Djurdjev, a.g.m., s. 298; Malcolm, *a.g.e.*, s. 58-59; Martin Sicker, *The Islâmic World in Ascendancy: From Arab Conquests to the Siege of Vienna*, Westport-Connecticut-London 2000, s. 175; Hüseyin Çolak, *Bogomilizm Doktrini ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1997, s. 51. (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Demiral, *a.g.t.*, s. 85-90.

[122] Lovrenović, *a.g.e.*, s. 51.

lidir. Görünen dünyanın insana sunduğu et, şarap ve cinsel ilişki gibi bütün nimetlerden uzak durulmalıdır. İsa peygamberdir, ancak Tanrı'nın Hazreti İsa'nın vücudunda cismanileşmesi söz konusu değildir. Hal böyle olunca haç, kilise kurumları ve vaftiz gibi şeyler batıl itikadın bir sonucudur[123]. Bu yüzden Bogomil Kiliseleri evler gibi basit yapılardan oluşmaktaydı. Kiliselerde ikona, süs, resim, heykel ve haç gibi şeyler bulunmazdı. Kutsal sudan zehir gibi nefret ederlerdi. Çan şeytanın sesi olarak nitelendiğinden, çan çalınması yasaktı[124].

Bogomil Kilisesi çok basit bir hiyerarşiye sahipti. Kilisenin başında *djed (senior, ancianus)* adı verilen bir dede bulunmaktaydı. Onun altında *strojnici veya strojnik (regulators, teachers, magistri)* adı verilen vekilharçlar bulunurdu. Vekilharçlar on iki kişiden oluşuyordu. Daha alt basamakta ise *gost ve starac (guest and elder)* denen yaşlılar bulunmaktaydı. İbadet çok basitti. *Strojnici* Kitab-ı Mukaddes'ten *İncil'in Duası (Lord's Prayer)'nı* okur, günah çıkarılır ve yeni inanışa dahil olunurdu.[125].

Bogomilizm XI. ve XII. yüzyıllarda Anadolu ve yoğun şekilde Balkanlar'daki topraklarına yayılmıştır. XII. yüzyılın ikinci yarısında

[123] Coquelle, *a.g.e.*, s. 80-81; Fred J. Powicke, "Bogomils", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, vol. II, New York 1955, s. 784; Malcolm, *a.g.e.*, s. 65-66; Tayyip Okiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırıcısı: Aleksander Vasiljeviç-Solovjev", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V, cüz: 1-4, İstanbul 1973, s. 209-213; Lidia Denkova, "Bogomilism and Literacy", *Etudes Balkaniques*, no: 1, Sofia 1993, s. 90-96; Velikonja, *a.g.e.*, s. 27-31. Bogomillerin eski Türk inanışıyla benzeştiğine dair iddialar hakkında bkz. Emel Esin, "Bosna-Hersek'de Bogomillere Atfedilen, XIII-XVI. Asırlarda Lahdler İle Anadoludaki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese", *POF*, vol. 30, Sarajevo 1980, 107-117; Hupchick, *a.g.e.*, s. 51-52. Bu düşüncenin Batı dünyasındaki temsilcileri Catharen ve Albigenler üzerinde günümüzde ciddi tartışmalar devam etmektedir. Kimine göre bu tartışmalar Hıristiyan dininin temellerini sorgulamak amacıyla yapılan saldırılardır. Ancak amaç ne olursa olsun iddiaların çok ilgi çektiği bir gerçektir. Dünyada en çok okunanlar listesine girmeyi başaran eserlerden birinin kurgusu bu konuyla ilgilidir. Bkz. Michael Baigent, Richard Leigh, Henry Lincoln, *Savaşçı Keşişler Tarikatı Tapınak Şövalyeleri*, Çev. Mehmet Topdaş, İstanbul 2004, s. 45-52.

[124] Ivo Andrić, *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule*, London 1990, s. 12 (Bundan sonra *Spiritual Life* olarak gösterilecektir); Bogomil inanışı hakkında sade ve özet bir çalışma için bkz. Çolak, *a.g.t.*, s. 17-41.

[125] Andrić, *Spiritual Life*, s. 12; Malcolm, *a.g.e.*, s. 76.

Sırp hükümdarı Stefan Nemanja Bogomilizm'in yayılmasını önlemek için bir konsül toplamak zorunda kalmıştır. Bogomilizm'in Bosna'ya uzanması daha önemli sonuçlar doğurmuştur. Mezhep, yöneticiler ve soylular tarafından da benimsenerek ulusal bir halk hareketine dönüşmüştür. Bunun üzerine Papalar Bogomil öğretiyi sapkın ilân etmişler ve Bogomillere karşı savaş açmışlardır. Bogomilizm'in yok edilmesi için ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir. Siyasî karalama sonucu Papa'nın baskısını ilk Ban Kulin hissetmiştir. Papa III. Innocent gerçeği öğrenmek üzere Johannes de Casamaris adlı bir din bilginini 1203'te Bosna'ya göndermiştir. Elçi Bosnalıların Katolik veya sapkın olup olmadıklarına karar verecekti. Aynı yılın Nisan ayında Biline Polje'de çok önemli bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda, Bosnalı din adamları Katolik Kilisesi'nin tüm öğretisini kabul ettiklerini açıklamışlardır. Fakat bu toplantı Bosnalıların sapkınlıkları hakkındaki dedikoduları yatıştırmaya yetmemiştir[126].

Papalığın tüm baskılarına karşı Bosna'da Bogomil unsurların varlığı Osmanlı Fethi'ne kadar sürdürmüştür[127]. Papa XXII. John, 1325'de Bosna Kralı Stefan Kotromaniç'e yazdığı mektupta; "*Senin kilisemizin sadık bir oğlu olduğunu biliyoruz. Bundan dolayı memleketindeki dinsizlerin vücutlarını ortadan kaldırmaya tevessülünü ve engizisyon memurumuz Fabios'a yardımda bulunmanı bekliyoruz. Çünkü sayısız ve çeşitli yönlerden gelen dinsizler Bosna'yı güvenli bir yer sayıp, oraya toplanarak sapıklıklarının tohumlarını saçmak istiyorlar. Bu adamlar, eski iblisin hileleri ve kendi sahtekârlıklarının zehri ile silahlı bulundukları halde yeni ve sade bir şey göstermek iddiası ile zahiren Hıristiyanlık ismini kullanarak, Katoliklerin zihinlerini bozmağa çalışmaktadırlar. Bunların hitapları yengeç gibi*

[126] Coquelle, *a.g.e.*, s. 81-82; Andrić, *Spiritual Life*, s. 7; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 53; Powicke, a.g.m., s. 784-785; Benac, *a.g.e.*, s. 15, 30-31; Velikonja, *a.g.e.*, s. 24; Demiral, *a.g.t.*, s. 46-47. Malcolm Bosna'daki sapkınlığa dikkatle yaklaşılması gerektiğini vurgular. Ona göre Bosna'da sapkınlıktan ziyade cahillik ve bilgisizlikten kaynaklanan bir durum mevcuttu. Bkz. Malcolm, *a.g.e.*, s. 65-88; Çolak, *a.g.t.*, s. 48-50.

[127] Anlatı doğruysa bu unsurlar XX. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. 1908'de bölgeyi gezen Amerikalı seyyah Hutchinson bütün Bogomil grupların Müslümanlaşmadığını, bazılarının kimliklerini korumayı başardığını iddia etmiştir. Onun başka kaynaklar tarafından doğrulatamadığımız iddiasına göre 1876'da 2.000 Bogomil, Hersek'te bulunan Popova'dan Raguza'ya göç etmiştir. O 1908'de Bosna Hersek'te hâlâ Bogomil bulunabileceği, ancak bunların kendilerini gizlediğini yazmıştır. Bkz. Hutchinson, *a.g.e.*, s. 220-221.

sürünür, kendileri ayak altında dolaşırlar; fakat gizlice cinayet işlemekten geri durmazlar. Onlar, kuzu şekline girmiş kurtlardır. Hayvani vahşetlerini, İsa'nın temiz kalpli sürülerini aldatmak ve avlamak için örtüyorlar." diyerek ondan Bogomilizm'in önüne geçmesini istemiştir. Osmanlı fethine giden süreçte papaların baskıları daha da artmıştır. Bosna Kralı'nın uyguladığı şiddet politikası sonucu Bogomil inanca sahip bazı kimseler komşu ülkelere sığınmış, kaçamayanların bir kısmı ise zincire vurularak Roma'ya gönderilmiştir[128].

b) Osmanlı Dönemi

i. Fetih

Bosna bölgesinin fethi I. Murat dönemine kadar uzanır. Bosna'da ilk fetihler 785/1383 senesinde başlamıştır. 1383 senesinde I. Murat'ın Baş veziri Timurtaş Paşa Taşlıca, Mostar, Foça, Prepol, Nevesin, İmoçka, Lubin ve Çayniçe'yi Osmanlı topraklarına katmıştır. Ancak bu topraklar ilerleyen tarihlerde Bosna kralları tarafından tekrar geri alınmıştır[129].

İstanbul'un Fethi'nden (1453) sonra Osmanlılar'a karşı Balkanlar ve Avrupa'da oluşan aleyhte kamuoyundan etkilenen Stefan Tomaseviç, Osmanlılar'a Stefan Tomas döneminden beri verilen haracı kesti. 1460 senesinde haraç karşılığı Osmanlılar'a bırakılan Semendire üzerinde hak iddia etmeye başladı. Balkanlar'daki diğer devletlerle Osmanlılar'a karşı ittifak yaptı. Gelişmeler karşısında Bosna'ya bir sefer düzenlenmesi gündeme geldi. Ancak o sırada Eflak ve Boğdan meselesine öncelik verilmesi nedeniyle, Bosna Kralı'na uyarıda bu-

[128] Stavrianos, *The Balkans: 1453*, s. 62. T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi (İslâmın Yayılış Tarihi)*, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 201-202; Snjezana Buzov Glaquad, "Osmanlı Döneminde Bosna'ya Kısa Bir Bakış", *Yedi İklim*, Sayı: 1, Nisan 1992, s. 75; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 67; Charles Eliot, *Avrupa'daki Türkiye*, Çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, c. II, İstanbul Tarihsiz, s. 54-56; Çolak, *a.g.t.*, s. 50-51.

[129] B.O.A., *Y. EE.*, nr: 36/112; Joseph von Hammer, *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa*, Wien 1812, s. 159; Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti" *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 156. Şehâbeddin Tekindağ *İslâm Ansiklopedisi*'nde buraların fethini 1380 olarak gösterir. Bkz. a.g.mlf., "Timurtaş", *İ.A.*, c. XII/1, İstanbul 1979, s. 372.

lunmak ve haraç meselesini görüşmek üzere Bosna'ya Osmanlı elçileri gönderildi. Tomaseviç yukarıdaki hareketleriyle de yetinmeyerek gönderilen Osmanlı elçilerini öldürtmek istedi. Fakat danışmanları bu hareketin tehlikeli olduğu konusunda kendisini uyarınca elçileri hapsettirdi. Daha sonra yaptığı hatayı anlayan Tomaseviç, Osmanlı elçilerini hapisten çıkararak iade etti. Bu gelişme üzerine Fatih Sultan Mehmet[130] 1463'te 150.000 kişilik bir ordu ile Bosna'ya bir sefer düzenledi. Ordu İstanbul'dan hareket ettikten sonra Tomeseviç Ağaçhisar'a saldırarak Ağaçhisar'ı yaktı. Bosna'ya sefer düzenlendiğini duyan Stefan Tomaseviç önce Yayçe Kalesi'ne çekildi. Yayçe'de gerekli tahkimatı yapamayan Tomaseviç, çevresinin bataklık ve daha sarp bir yer olmasından dolayı Klyuç Kalesi'ne kapandı. Tomaseviç Klyuç'ta Veziriazam Mahmud Paşa tarafından muhasara edildi. Türk kuvvetlerinin bu kadar kısa sürede kendisini bulmasını beklemeyen ve etrafı sarılan kral, çareyi Mahmud Paşa ile anlaşmakta buldu. İki taraf arasında yapılan görüşmeler olumlu sonuçlandı ve kralın hayatına dokunulmamak üzere bir antlaşmaya varıldı. Mahmud Paşa ile kral arasında yapılan antlaşmanın diğer maddeleri ise şunlardır[131]:

1- Kral teslim olacak

2- Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini tanımak anlamına gelen padişahın elini öpecek

3- Geçmişte olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne haraç vermeyi sürdürecek

[130] Resim: 26.

[131] Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 122, 126-127; Mehmet Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ*, Yayınlayan Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, c. II, Ankara 1987, s. 737, 761, 763-765; Oruç b. Âdil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Yayınlayan Franz Babinger, Hannofer 1925, s. 74, 126; İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Şerafettin Turan, VII. Defter, Ankara 1991, s. 224, 227-229; *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000, s. 125; *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Çev. ve Yay. Haz. Kemal Beydilli, İstanbul 2003, s. 84-85; Baron Joseph von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, c. II, İstanbul 1989, s. 69-68; Engelhard, *a.g.e.*, s. 85-86.

4- Yönetimi altındaki kalelerden bazılarını Osmanlılar'a terk edecek

5- Antlaşma yürürlüğe girdikten sonra kralın ülkesine dönmesine izin verilecek

Tomaseviç antlaşmaya uyarak teslim oldu. Mahmud Paşa ele geçirdiği kralı Fatih'in yanına gönderdi. Mahmud Paşa kralın peşindeyken Fatih Sultan Mehmet de Yayçe'yi kuşatmıştı. Kralın esir olarak Fatih'in yanına getirildiğini gören kale muhafızları savunmaya son vermiş ve kaleyi Osmanlılar'a teslim etmişlerdir[132].

Fatih, kalenin fethi mümkün iken anlaşma ile alınmasını isteksizce kabul etmiştir. Bosna Kralı'nı affetmek niyetinde olmadığını ve Mahmud Paşa'nın yaptığı işten hoşlanmadığını onu hakaretvari sözlerle tenkit ederek göstermiştir. Mahmud Paşa'nın kralla antlaşmasının daha sonra onun idamına varan olayların başlangıcı olduğunu dönemin tarih yazarları ifade ederler. Krala verilen ahitnâmeyi şer'î ve hukukî yollarla bozmanın çaresini arayan Fatih'e, o sırada ordugâhta bulunan meşhur ulema Ali Bistâmî yardımcı olmuştur. Ali Bistâmî'nin verdiği fetva ile Bosna Kralı'na verilen teminat bozulmuştur. Fatih, fetih politikası gereği başta Bosna Kralı Stefan Tomaseviç olmak üzere Bosna kraliyet ailesinden ele geçirdiği asilleri ortadan kaldırarak, bölgeyi doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlamıştır. Fethettiği kalelerin korumasını sağlamak üzere beraberindeki askerin bir bölümünü buralara yerleştirmiştir. Bosnalılar'ın bir kısmını da iskân için İstanbul'a göndermiştir. Daha sonra Bosna'yı sancak

[132] Osmanlı arşivindeki bir kayda göre Fatih'in Bosna seferleri esnasında fethettiği yerler ve tarihleri aşağıdaki gibi gösterilmiştir. Ancak belgedeki tarihlerin hatalı olduğunu anlaşılmaktadır. Çünkü Fatih'in 1. Bosna Seferi 867/1463 tarihinde gerçekleşmişken belgeye göre; 865/1460-1461'de Kostayniçe, Ehlune ve Yayçe, 866/1461-1462'de Birçe ve Banaluka, 867/1462-1463'de Teşne, 868/1463-1464'de Çelebipazar ve Bosna Brod'un fethedildiği kayıtlıdır. Bkz. B.O.A., *Y. EE.*, nr: 36/112. Fetih için bkz. *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 128; Oruç b. Adil, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 74, 126; *Kitab-ı Cihan-nümâ*, c. II, s. 765; İbn Kemal, *Tevârîh-i Âl-i Osman-VII*, s. 232; *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, s. 86; Lûtfî Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 186; Hammer Yayçe'nin fethinin Klyuç'tan önce olduğunu yazar. Bkz. Hammer, *a.g.e.*, c. II, s. 69.

haline getirip sancakbeyliğine Minnetoğlu Mehmet Bey'i atayarak bölgeden çekilmiştir[133].

Fatih'in Bosna'dan çekilmesini fırsat bilen Macar Kralı Mathias Corvinus Bosna'ya yürüyüp Yayçe'yi geri almıştır. Corvinus biri Yayçe diğeri Srebreniça'da iki eyalet kurarak Osmanlılar'a karşı tampon bir bölge oluşturmuştur. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmet 1464'de II. Bosna Seferi'ne çıkmıştır. Sefer, Bosna'da Osmanlı hakimiyetinin kuvvetlenmesiyle sonuçlanırken, uzun süren kuşatmaya rağmen Yayçe Kalesi geri alınamamıştır[134].

Bosna Türkler tarafından fethedilirken Hersek'in kaderi daha farklı gelişmiştir. Hersek, XIII. Yüzyılda Sırp Krallığı'na bağlıyken, 1366'da Bosna Krallığı'na tabi olmuştu. 1448'de Bosna Krallığı'nın eski gücünü yitirmesiyle Bosna Krallığı'ndan ayrılarak bu tarihten itibaren bölge Stefan Vukçiç tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Aynı yıl Alman İmparatoru III. Frederic, Stefan Vukçiç'e Sentasava dükü unvanını vermiştir. Daha sonra Hersek dükü Stefan Kosariç ile oğulları arasında problem çıkmış, büyük oğlu Vladislas babasını devirerek 1466'da onun yerine geçmiş, Hersek'i terk etmek zorunda kalan Kosariç ise Fatih Sultan Mehmet'ten yardım istemiştir. Alınacak yardım karşılığında küçük oğlunu Osmanlı sarayına rehin olarak göndermiştir. Osmanlı yardım kuvvetlerinin Hersek'e ulaştığı 1467'de Kosariç ölmüştü. Osmanlı kuvvetleri karşısında tutunamayan Vladislas da Hersek'i terk ederek önce Venedik'e sonra Macaristan'a gitmiş ve orada ölmüştür. Bunun üzerine Hersek'in bir kısmı ilhak edilerek Hamza Bey Hersek'e yönetici olarak atanmıştır. Kosariç'in ortanca oğlu Vlatko, kendisine bırakılan Vlaho ve Kastelnova'yı bir süre yönetmiş, ancak daha sonra buralar da Osmanlılar tarafından fethedilince Hersek'i terk etmek zorunda kalmıştır. Fatih'in ölümü üzerine Vlatko tekrar Hersek'e dönmüş, kendisine bağlı eski

[133] *Kitab-ı Cihan-nümâ*, c. II, s. 767; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman-VII*, s. 233-234; Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 74, 126; *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 126; *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, s. 86; Engelhard, *a.g.e.*, s. 86.

[134] *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 133-135; Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 74, 126; *Cihan-nümâ*, c. II, s. 767, 769-771; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman-VII*, s. 245, 252-261; *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, 86; Lûtfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 186; *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 126; Yusuf b. Abdullah, *a.g.e.*, s. 173.

beylerle birleşerek O sırada Hersek sancakbeyi olan Gümlüoğlu Paşa Yiğit'i Hersek'ten çıkarmıştır. Hersek'teki gelişmeler üzerine Bosna sancakbeyi olaylara müdahale etmiş ve Hersek yeniden ele geçirilmiştir. Kosariç'in Osmanlı sarayına rehin olarak gönderdiği küçük oğlu Müslümanlığı kabul ederek Ahmed adını almış (Hersekzâde Ahmet Paşa), Türk terbiyesi ile yetiştirilerek beylerbeyi ve beş defa vezir-i azam olmuştur[135].

ii. İslâmlaşma

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da ilerleyişi sırasında Bosna Hersek, Bulgaristan ve Arnavutluk'taki durum özel bir önem taşır. Bu bölgelerde halk belli bir süreç sonunda Müslümanlaşmış ve Osmanlı rejiminin Balkanlar'daki dayanak noktalarını oluşturmuşlardır. İslâmlaşmanın hangi şartlar ve nedenlerden dolayı gerçekleştiği bugün dahi kesin olarak açıklığa kavuşturulabilmiş bir konu değildir. Bu konuda cevaplanması gereken en önemli soru Müslümanlaşmanın ne şekilde gerçekleştiğidir. Özellikle eski Doğu Blok'u tarihçilerinin tamamının ve bazı Batılı yazarların kısmen kabul ettikleri görüşe göre, İslâmlaşma kılıç zoru ile yani askerî tedbirler sonucu gerçekleşmiştir[136]. Fakat bu iddia doğru kabul edilse dahi beraberinde başka cevaplanması gereken soruları getirmektedir. Osmanlılar'ın ülkenin diğer bölgelerinde niçin bu tür bir uygulama yapmadığıdır. Mesela Yunanistan veya Romanya'da aynı uygulama niçin yoktur?

Diğer bir soru ise böyle bir zorlama yapılmış ise İslâmlaşmanın neden sadece belli bölgelerde yoğunluk kazandığı, diğer bölgelerde görülmediğidir? Balkanlar'da sadece Bosna ve Arnavutluk'ta mevcut

[135] *Kitab-ı Cihan-nümâ*, c. II, s. 767; İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman-VII*, s. 234; Lûtfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 186.

[136] Engelhard İslâmlaşmanın tamamen zorlama sonucu olduğunu ifade eder. Ona göre, bölgedeki ileri gelen eski asilzâde aileler "*ya ölüm ya İslâm'ı seçmekle*" karşı karşıya bırakılmışlar, bu durum karşısında bu kimselerin bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiş, bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da Macaristan'a iltica etmek zorunda kalmışlardır. Bkz. Engelhard, *a.g.e.*, s. 85-86. Popoviç de kendiliğinden İslâmlaşma görüşünü sadece Müslüman Boşnak tarihçilerin kabul ettiğini, bunun karşısında Hıristiyan Yugoslav tarihçilerin Müslüman olanların ecdadına ihanet içinde olduklarına inandıklarını belirtir. Bkz. Popoviç, *a.g.e.*, s. 186.

nüfusun % 70'i Müslümanlaşmış, geri kalan bölgelerde bu yoğunlukta bir İslâmlaşma olmamıştır[137].

Bosna'da İslâmlaşmanın tek cevabı, yöre halkının anlık karmaşaların tepkisiyle değil, kendi gönüllü tercihleriyle İslâmlaştıklarıdır. Bunun yanında onları İslâmiyet'e iten nedenler de kesinlikle inkâr edilmez. Devletin kimi uygulamaları halkı İslâm'a yakınlaştırmış, ancak kesinlikle "*değişmek ya da ölmek*" tercihiyle karşı karşıya bırakılmamışlardır. Yani, Osmanlı politikası Garaşanin'in "*Sırplar ve ötekiler*" politikasının tam tersi olmuştur.

Bosna'da halkı İslâmiyet'e yaklaştıran ve İslâmiyet'in gelişmesine etki eden nedenleri kısaca şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

1. *Eski İmtiyazları Koruma Çabası:* Bosna'da fetihten önce büyük toprak mülklerine sahip feodal bey ve ağalardan oluşan elit bir imtiyazlı sınıf vardı. "*Baştina*"[138] adı verilen bu çiftliklerin sahipleri eski imtiyazlarının bir bölümünü olsun koruyabilmek amacıyla Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Osmanlı yönetimi de Müslümanlığı kabul ettikleri için eski sistemi yenileyerek baştinaları mevcut sahiplerine bırakmıştır[139].

[137] Leopold Ranke, *The History of Servia, and the Servian Revolution: With a Sketch of the Insurrection in Bosnia*, Translated From the German: Alexander Kerr, London 1853, s. 316; Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans*, New Jersey 1965, s. 26; Hoffman, *a.g.e.*, s. 46, 53; Stavrianos, *The Balkans: 1453*, s. 106-107.

[138] Baştina, kelime manası olarak miras demektir. Daha ziyade Balkanlar'da büyük çiftliklerin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1993, s. 170. Yaygın olarak Balkanlar'daki büyük ziraî üniteler için kullanılır. Bkz. Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulanması", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 904.

[139] B.O.A., *İ.M.M*, nr: 661, Lef: 1, 20 ZA 1275/21 Haziran 1859 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; *EM*, Doc. 8, s. 80, (*FO*, nr: 881/910, 1 Eylül 1860 tarihli Saraybosna'daki İngiliz Konsolosu Holmes'den İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir H. Bulwer'e gönderilen rapor); Engelhard, *a.g.e.*, s. 86-87; Charles Eliot, *Avrupa'daki Türkiye*, Çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 82; Arnold, *a.g.e.*, s. 204; Andrić, *Spiritual Life*, s. 17-20; Feridun Emecen, "Balkanlar ve Bosna Tarihi Bakımından Kosova Savaşının(1389) Önemi", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 10-14; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 67; Yriarte, *a.g.e.*, s. 178-180; Straşimir Dimitrof-Kristyo Mançev, *İstoriya ma Balkanskite narodi. XV-XIX*, Sofia 1971, s. 270; Nezih Başgelen, "Geçmişten Günümüze Dramın Ülkesi Bosna-Hersek", *Tarih ve Toplum*, c. XXII, Sayı: 131, İstanbul 1994, s. 295; Tamil Bora, *Milliyetçiliğin Provokasyonu*, İstanbul 1991, s. 18;

2. *Tımar Uygulaması*: Balkanlar ilk fethedildiğinde halkın dinlerini değiştirmesi istenmedi. Onlar sultanın ordusunda rahatlıkla görev aldılar. Böylece Osmanlı tımar sistemine entegre oldular. Birçok Hıristiyan, sipahi olarak sultanın ordusunda görev yapmaya başladı[140]. Bosna'daki sistem de Balkanlar'daki diğer yerlerde olduğu gibi gelişti. Farklı olarak Bosna'da sipahilik genellikle yerli halkı kapsayan bir uygulama olarak ortaya çıktı. Her ne kadar dışarıdan özellikle Eflaklar'a (Vlah veya Ulah) bölgede tımar verilmişse de onlar yerli unsurların arasında eriyip gitti. Tımarlar çoğunla daha önce yöre halkının kendilerinin olan çiftliklerde kurulmuştu. Böylece eski mülkler ad değiştirerek gene aynı ailelerin elinde kaldı. Sipahi olan kişi eski topraklarını elinde bulundurabildiği gibi, kendisine yetecek bir servet ve askerî kariyer de yapabiliyordu. Özellikle geçmişte kıt imkanlarla geçinmeye çalışan özgür köylüler sipahiliğin kendilerine sağlayacağı faydanın farkına vararak, bir süre sonra İslâmiyet'i tercih etmeye başlamışlardır. Fakat bu süreç birdenbire gerçekleşmemiş, tedrici bir dönüşüm yaşanmıştır. Tımar sahiplerinin İslâmlaşması XVI. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir[141].

Karpat, *Balkanlarda Osmanlı*, s. 288-289; Okey, *a.g.e.*, s. 27; Hupchick, *a.g.e.*, s. 154-155; Branko M. Peselj, "Bosnia and Hercegovina", *The Encyclopedia Americana*, vol. IV, New York-Chicago-Washington, 1955, s. 289; Vucinich, *Ottoman Legacy*, s. 97; Arslan, *a.g.e.*, s. 265. Nedim Filipoviç böyle bir sürecin hiç yaşanmadığını savunmaktadır. O bu anlayışın Safvet Başagiç ve Ciro Truhelka'nın uydurması olduğunu iddia eder. Ona göre, kendi iddiasının en güzel kanıtı Osmanlı tahrir defterleridir. Bu defterlerde çiftlikler için "*hîn-i fetihten*" beri ifadesinin hiç geçmediğini belirterek (Fakat İMM 661 nolu arşiv belgesinde bu ifade aynen yer almaktadır), Osmanlılar'ın bölgeyi fethedince bu ayrıcalıklara da son verdiğini ve tüm Bosna'yı mirî araziye dahil ettiklerini ifade etmiştir. Ancak XVII ve XVIII. yüzyıllarda sistem tersine işlemiş, eski aileler fetih esnasında ele geçirdikleri tımar ve zeametleri genişleterek mirî araziyi mülk çiftlikleri haline dönüştürmüşlerdir. Ancak Osmanlılar'ın eski ayrıcalıkları tanımadığı yönündeki iddiasının sorgulanması gereklidir. Bkz. Nedim Filipoviç, "Bosna-Hersek'te Tımar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, Sayı: 1-4, İstanbul Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 154-188; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 302, 312.

[140] Stanford J. Shaw, "The Ottoman View of the Balkans", *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Edited By: Charles and Barbara Jelavich, Los Angeles 1963, s. 64-65; Vucinich, *Balkan Society*, s. 600, 602; Acun, a.g.m., s. 901.

[141] Nenad Moaćanin, "Osmanlı Bosnası", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 400, 403; İlhan Şahin, "Osmanlı Döneminde Sarayova'nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 21; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 91; Okey, *a.g.e.*, s. 27; Hupchick, *a.g.e.*, s. 155; Pašić, *Islamic Architecture*, s. 8; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, c. 1,

3. *Bogomilizm'in Etkisi:* Bosna halkı Bogomil denilen bir mezhebin üyesiydiler. Bu mezhep Hıristiyanlığın sapkın mezheplerinden biri olarak kabul edilmiştir. Mezhep üyeleri XIII. yüzyıldan beri Roma'daki Papaların baskılarına maruz kalmıştır. Ortodoks ve Katolik mezhepleri arasında sıkışıp kalan ve sürekli baskılara maruz kalan Bogomil mezhebindeki Hıristiyanlar, Müslümanlar'dan hiç ummadıkları şekilde büyük bir hoşgörü ile karşılaşmışlardır. Osmanlı idaresini kurtarıcı olarak gören bu kitleler bir süre sonra kendiliğinden Müslümanlığı benimsemişlerdir[142].

4. *Hoşgörü (İstimâlet) Politikası:* Türkler genelde tüm fetihlerinde, özelde ise Bosna'yı fethettikleri zaman kendilerinden önceki fatihler gibi yıkıcı olmamışlardır[143]. Onlar yaşa ve başkalarının yaşamasına da

---

İstanbul 1327, s. 125-126; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 331-332. Filipoviç'in tüm iddiası tımar sistemi üzerine kuruludur. O çalışmalarında tımarın İslâmlaşmadaki etkisini açıkça ortaya koyar. Ona göre başlangıçta sistemde yer alan Hıristiyan sipahiler zamanla Müslümanlaştı. Müslüman olmayanlar ise sistemin dışına itildi. Bkz. Filipoviç, *Timar*, s. 163-175; Avdo Sućeska, "Osmanlı İmparatorluğunda Bosna", *POF*, vol. 30, Sarajevo 1980, s. 434-435, 437; a.g. mlf, "The Position of the Bosnian Moslems in the Otoman State", *International Journal of Turkish Studies*, vol. I, nr: 2, Wisconsin 1980; s. 1-2; Fikret Adanır, "The Formation of a 'Millet' Nation Bosnia-Hercegovina: a Historiographic Discussion", *The Ottomans and Balkans A Discussion of Historiography*, Edited by: Fikret Adanır and Suraiya Faroqhi, Brill 2002, s. 295.

[142] Engelhard, *a.g.e.*, s. 86; Eliot, *a.g.e.*, c. I, s. 53; Sućeska, *Bosnian Moslems*, s. 4; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1988, s. 85; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 67; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 312; Mahmutćehajić, *a.g.e.*, s. 45-46; "Bosnia-Hercegovina", *Chambers's*, s. 457; Pešelj, a.g.m., s. 289; Barbara & Charles Jelavich, "Bosnia and Hercegovina", *The Encyclopedia Americana*, vol. IV, Connecticut 1982, s. 297; Vucinich, *Ottoman Legacy*, s. 97; Çolak, *a.g.t.*, s. 54-65; Zhelyazkova, a.g.m., s. 248-249; Adanır, a.g.m., s. 285-290. Müslümanlaşmanın Bogomilizmi'e bağlanmasının Müslüman Boşnak araştırmacılar tarafından abartıldığı düşüncesi gittikçe yaygınlaşmaktadır. Bu konudaki itirazlar ve yorumlar için bkz. Popovic, *a.g.e.*, s. 186; Malcolm, *a.g.e.*, *s.* 69; Gilles Veinstein, "Balkan Eyaletleri (1606-1774), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, c. I, İstanbul 1995, s. 358-359, 363-364; Bogomiller'in Müslümanlaşmasına dair çeşitli teoriler söz konusudur. İddialardan biri Bogomiller'in kasıtlı olarak topluca Müslüman oldukları, fırsat bulduklarında eski dinlerine dönecekleri iddiasıdır. Teoriye destek olarak önceleri uğradıkları şiddetli baskılar sırasında inkar etme yolunu iyi öğrendikleridir. Ancak zamanla daha sonra eski dinlerine dönme niyetlerini unuttukları iddia edilmiştir. Bkz. Arnold, *a.g.e.*, s. 203-204. Bosna'da ilk din değiştiren gurubun Bosna Kilisesi taraftarları olduğu hususu son yıllarda yapılan araştırmalarla desteklenmektedir. Bkz. Moaćanin, a.g.m., s. 400.

[143] Ortaçağda yapılmış bir çok manastır ve kilise XX. yüzyıla ulaşmayı başarmıştır. Bkz. Moriz Hoernes, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina.*

izin ver politikasını gütmüşlerdir. Osmanlılar'ın bu yaklaşımı halkı İslâm'a yakınlaştırmıştır. Kurdukları düzen Balkanlar'da 300 yıldan fazla sürmüştür. Bu süreç gerek Bosna gerekse Balkanlar'ın en huzurlu dönemi olmuştur[144].

Türkler bölge halkına dil ve din farkı gözetmeksizin eşit davranmıştır[145]. Bu tavır yerli halkı İslâm'a kaynaştırmak için özel olarak hazırlanmış bir strateji değil, tamamen bir dünya görüşünün ürünüydü. Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in fethin hemen ardından Katolik Rahip Angelo Zvidoviç'e bahşettiği fermân dünya insan hakları tarihin en önemli belgelerinden birisidir[146]. Fatihlerin bırakın fethettikleri yerlerdeki halka dinî özgürlük vermeyi, yaşamalarına dahi izin vermediği bir çağda, bu belge çok değerli ve önemlidir. Fatih fermânında Katoliklere şöyle seslenir: *"Ben ki Sultan Mehmed Hân'ım. Cümle avâm u havâssa ma'lûm ola ki işbu dârendegân-ı fermân-ı hümâyûn Bosna ruhbânlarına mezîd-i inâyetim zuhûra gelüp buyurdum ki mezbûrlara ve kilisâlarına kimesne mâni' u mezâhim olmayup ihtiyâtsız memleketimde duralar ve kaçup gidenlere dahi emn ü emân olagelüp bizim hâssâ-i memleketimize havfsız sâkin olup kilisâlarına mütemekkin olalar ve cümle*

Herausgegeben vom Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo, Wien 1893, s. 375-392; Benac, *a.g.e.*, s. 146; Resim: 2, 57. İspanya'da Endülüs'den veya Budin'de günümüze kalmış hiçbir cami ve Osmanlı eseri kalmadığı dikkate alındığında Osmanlı hoşgörüsü kendiliğinden ortaya çıkar.

[144] Lovrenović, *a.g.e.*, s. 92; Moaćanin, a.g.m., s. 401; Arnold, *a.g.e.*, s. 174; Adem Handziç, "XVI. yüzyılda Bosna'da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 15-20; Zekeriya Yıldız, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, İstanbul 1993, s. 85-94; Mehmet Suat İlhan, *Bosna Hersek Vahşeti ve Dünya Kamuoyu*, Hemşin 1994, 15-16; Bancoviç, a.g.m., s. 14-15, 133-218; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 37, 50-52; Hupchick, *a.g.e.*, s. 155; Jelavich & Jelavich, *The Balkans*, s. 26. Osmanlı hoşgörüsünün örneklerle tarihi gelişimi için bkz. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Hoşgörü", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 221-231; Akman, *a.g.e.*, s. 48.

[145] Batı düşüncesi böyle bir fikri maalesef hâlâ kabul edememekte, Osmanlı hoşgörüsünün ardında başka şeyler aramaktadır. Mesela 2002'de kaleme alınan bir eserde, Osmanlılar'ın 500 yıl Balkanlar'ı yönetmiş olduğu gerçeği görmezden gelinerek, *"ezber bilgi"* ile Osmanlı sistemi eleştirilmektedir. Yazara göre: *"Batı Avrupa'nın sicilinde o zamana kadar bulunan dinî hoşgörüsüzlük ve zulmün kınanması, Osmanlı yönetiminin sözde 'dinî hoşgörüsü'nü övgü dolu ancak yanıltıcı bir biçimde tanımladı. Osmanlılar'ın Balkanlar'daki Hıristiyan köylülere 'hoşgörü' göstermesi bir ekonomik çıkar meselesiydi. Yoğun emek sarf eden aşağı tabakadaki insanlar zorunlu gelir kaynağıydı. Siyahların köleliğine ve Ortaçağ serfliğine benzeyen 'Reaya' sistemi en nihayet hoşgörüsüzdü."*. Bkz. Johnstone, *a.g.e.*, s. 170.

[146] Resim: 26-27, 29.

memleketim halkından kimse mezbûrlara dahl u ta'arruz edüp incitmeyeler kendülerine ve câniblerine ve mâllarına ve kilisâlarına ve dahi yabândan hâssa memleketimize âdem gelürler ise yemîn-i muğliz ederün ki yeri göğü yaradan Perverdgâr hakkiçün ve yedi Mushaf hakkiçün ve ulu Peygamberimiz hakkiçün ve yüzyirmidörtbin peygamberler hakkiçün ve kuşandığum kılıç içün bu yazılanlara hiçbir ferd muhâlefet etmeye. Mâdâm ki bunlar emrime mutî' u münkâd olalar şöyle bilesiz. Tahrîren fî 28 Mayıs"[147]. Bu fermânla yerli halk dinlerini icra etmede tamamen serbest bırakılmışlardır. Türklerin bu tutumu şüphesiz halkın yeni yönetime bakışını değiştirmiş ve fatihlerle mağluplar arasında çıkması muhtemel çatışmaları daha başlangıçta önlemiştir[148].

Hoşgörü politikası tavizsiz XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesela 1860'da Saraybosna'daki İngiliz Konsolosu Zohrab, Bosna'da kaldığı sürece zorla İslâmlaştırma olduğuna dair hiçbir şey duymadığını, tam tersine aksi davranışlarda bulunmaya teşebbüs edenlerin cezalandırıldığını belirtmiştir[149].

5. *Hıristiyan Din Adamlarının Baskısı*: Bosna'daki yerel Hıristiyan din adamları halk üzerinde ciddi bir baskı yaratmaktaydı. Din adamlarının baskısı Osmanlı yönetimi döneminin sonuna kadar devam etmiştir[150]. Mesela XIX. yüzyılda Saraybosna metropoliti cemaatinden yılda 10.000 kuruş para tahsil etmekteydi. Cemaatten talep edilen para Bosna Valisi'nin yıllık kazancının iki katından daha fazlaydı. Rahipler bu parayı toplayabilmek için cemaatlerini sıkıştırır, köylüler

[147] Ahmet Zeki İzgöer, "Ahmed Cevdet Paşa ve Bosna Islahâtı", *Dîvân*, Yıl 4, Sayı 6, İstanbul 1999, s. 223; Thoemmel, *a.g.e.*, s. 92-93; Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge 1983, s. 35; Yriarte, *a.g.e.*, s. 227-228; John V. A. Jr. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York 1975, s. 379; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 65; Mahmutćehajić, *a.g.e.*, s. 127; Benac, *a.g.e.*, s. 44; Velikonja, *a.g.e.*, s. 79; Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 89-90. Fermân bugün hâlâ Foyniçe manastırında bulunmaktadır. Bkz. Karaman, a.g.m., s. 3; Nihat Kaşıkçı-Hasan Yılmaz, *Mora'dan Viyana'ya Osmanlı'nın Avrupası (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)*, Ankara 2001, s. 245; Resim: 29; Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 133.

[148] Pašić, *Islamic Architecture*, s. 9; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 37; İnbaşı, a.g.m., s. 159; Kazıcı, a.g.m., s. 227.

[149] *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 83, (*FO*, nr: 881/910).

[150] Kazıcı, a.g.m., s. 223; 18 Şubat 1853 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Atanasković'in raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s. 33.

de kendilerinden istenen parayı verebilmek için daima sıkıntı içinde bulunurlardı. Esasta Hıristiyan halkı korumakla mükellef olan rahiplerin baskıları halkta nefret uyandırmakta, zaman zaman da köylülerin isyan etmesine yol açmaktaydı. Halk bu baskılardan kurtulmak için doğal olarak İslâm'a yönelmiştir[151].

6. *Vergi Muafiyetleri*: Osmanlı vergi sistemi içerisinde Hıristiyanlar Müslümanlar'dan farklı olarak bazı vergiler öderlerdi. Hıristiyan erkekler askere gitmemeleri karşılığında şer'î bir vergi olan cizye ödemekle yükümlüydüler. Yine Hıristiyanlar tarım yapmaları karşılığı olarak resm-i ispenç adı verilen bir vergi ödemek zorundaydılar. Müslümanlar bu vergileri ödemediklerinden kısıtlı üretim yapan çiftçilerin bir kısmı cizye ve resm-i ispenç gibi vergilerden kurtulmak için İslâm'ı seçmişlerdir[152].

7. *Göçler*: Göçün İslâmlaşmaya etkisi çift taraflı olmuştur. Öncelikle fetih nedeniyle çok sayıda Katolik 1463'te henüz Osmanlılar tarafından fethedilmemiş olan Hırvatistan ve Dalmaçya'ya göç etmiştir. Tersine göç ise bölgeye Müslüman göçüdür. Devletin diğer bölgelerinden Bosna'ya Müslüman göçü ile oradaki demografik yapı değiştirilmiştir. Fakat Bosna'ya Müslüman veya Türk göçü Balkanlar'daki diğer bölgelerle kıyaslanamayacak oranda azdır. Bu yüzden göçlerin İslâmlaşma üzerindeki etkisi diğer nedenlere oranla daha azdır. Çünkü ilk olarak Bosna dışına çıktığı ve bu nedenle Bosna'nın Müslümanlara kaldığı iddia edilen Katoliklerin sayısı, fetih esnasında da Ortodoks ve Bogomil nüfusa oranla zaten çok azdı. İkincisi ise bölgede İslâmlaşmanın meydana geldiği XVI. yüzyılda fethin yarattığı etki tamamen silinmişti. Kaldı ki bu dönemde dışarıdan çok sayıda Ulah ve Ortodoks Sırp Bosna'ya yerleşmişti. Yani nüfus Hıristi-

[151] Arnold, *a.g.e.*, s. 173-174; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 39-40; Božidar Jezernik, *Vahşi Avrupa: Batı'da Balkan İmajı*, Çev. Haşim Koç, İstanbul 2006,s. 100-101; Collas, *a.g.e.*, s. 61.

[152] Sućeska, *Bosnian Moslems*, s. 4-5; Andrić, *Spiritual Life*, s. 21; Moaćanin, a.g.m., s. 401-402; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 41; Hupchick, *a.g.e.*, s. 155; Velikonja, *a.g.e.*, s. 65.

yanlar lehine çoğalmıştı. Mesela 1520-30 arasında vergi ödeyenlerin % 80'i Hıristiyan'dı[153].

8. *İmar Faaliyetleri*: Bosna fethedilir edilmez bölgeye atanan Osmanlı devlet adamları yörede çok sayıda İslâmî hayır kurumu vücuda getirmişlerdi. İnşa edilen köprü, kervansaray, çeşme, hamam ve okullar halkın yeni yönetimin sosyal boyutunu anlamasına yardımcı olmuştur[154]. Birçok şehir kısa sürede İslâmî bir görünüm kazanırken, birçoğu da zaten Osmanlı döneminde büyüyüp gelişmiştir[155]. Bu faaliyetler sonucunda gerek sosyal gerekse ekonomik gelişim halkı İslâmiyet'e yaklaştırmıştır[156]. Mesela XVI. yüzyılın sonunda Saraybosna kentinin % 90'ı Müslüman'dı[157]. 1604'te Bosna Sancağı'nda halkın % 71'i Müslüman, % 29'u Hıristiyan'dır. Müslümanlar'ın % 79'u şehirlerde yaşarken Hıristiyanlar'ın sadece % 21'i şehirlerde yaşamaktaydı[158].

9. *Devşirme Sistemi*: Osmanlı idare sistemi, hakimiyeti altındaki gayrimüslim kitleleri yumuşak bir geçişle siyasî elite dahil etmekteydi. Küçük yaşta ailelerinden alınan Hıristiyan çocuklar eğitilerek askerî ve bürokrasi sınıfına dahil olurlardı. Böylece yönetilen zümreler yönetici konuma yükselirdi. Ancak yönetici katına geçerken verilen eğitimle bu kişiler din değiştirerek Müslüman olurlardı. Böylece devşirme sistemi dolaylı yönden gayrimüslimlerin Müslümanlaşmasına katkıda bulunurdu. Bu durum Bosna için belki de devletin di-

[153] Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 37-38; Vucinich, *Ottoman Legacy*, s. 97-99; Hoffman, *a.g.e.*, s. 53; Mazower, *a.g.e.*, s. 38-39; Akman, *a.g.e.*, s. 53. Zhelyazkova, göçlere vurgu yapar. Bkz. Zhelyazkova, a.g.m., s. 245-247.

[154] Resim: 3-9, 36-38, 54; Akman, *a.g.e.*, s. 55.

[155] Bu durum günümüz Boşnak araştırmacılar tarafından da önemle vurgulanmaktadır. Bkz. Kazım Hacımeyliç, "Bosna'daki Türk Varlığı", *Balkanlar'daki Türk Kültürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını, Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002, s. 187-188.

[156] Hupchick, *a.g.e.*, s. 154-155; Sućeska, *Bosnian Moslems*, s. 5-6; Pašić, *Islamic Architecture*, 225 s. ; Handžić, *Islamic Cultural*, s. 1-87; Babuna, a.g.m., s. 198.

[157] Robert J. Donia, "Review Article The New Bosniak History", *Nationalities Papers*, vol. 28, no: 2, 2000, *s.* 353.

[158] Adem Handzic, *Population of Bosnia in the Ottoman Period A Historical Overview*, İstanbul 1994, s. 31-32; Dimitrof-Kristyo, *a.g.e.*, s. 271; Georges Castellan, *Balkanların Tarihi* , Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu, İstanbul 1992, s. 93; Fine, *a.g.e.*, s. 17-21, 116-121, 124-126, 383-387; Hupchick, *a.g.e.*, s. 154; Velikonja, *a.g.e.*, s. 28,66.

ğer yörelerinden daha fazla etkiye sahiptir[159]. Mesela Vişegradlı olan ünlü Sokollu (Sokolović) ailesinden devşirme sistemi aracılığıyla onlarca devlet adamı yetişmiştir[160].

iii. XVI. Yüzyıl

XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman'ın Osmanlı fetih politikasını yeniden Batı'ya çevirmesiyle Bosna sınırında da değişiklikler olmaya başlamıştır. Mohaç Zaferi'nden (1526) sonra Türk idaresi Lika'ya kadar genişlemiştir. Bu savaş sonrasında Osmanlılar 1528'de Yayçe, 1536'da Kilis Kalesi ile birlikte Dalmaçya bölgesinin büyük bölümünü ele geçirmiştir[161]. Böylece 140 yılı aşan Bosna'nın fetih süreci tamamlanmıştır. Fetihlerde Bosna Sancakbeyi Gazi Hüsrev Bey aktif rol oynamıştır. Onun döneminde özellikle Saraybosna imar edilmiş[162], kent cazibe merkezi olmuştur. Müslümanlaşma hız kazanmış, 1528-29'da Bosna, İzvornik ve Hersek sancaklarında 42.319 Hıristiyan aileye karşı Müslümanlar'ın sayısı 26.666 ulaşmıştır[163].

[159] Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol. I, Cambridge 1983, s. 41; Stanford J. Shaw, "The Aims and Achievements of Otoman Rule in the Balkans", *Slavic Review*, Vol. XXI, no: 4, Washington 1962, s. 619; Sućeska, *Bosnian Moslems*, s. 4; Babuna, a.g.m., s. 198; Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, Seattle 1963, s. 14; Andrić, *Spiritual Life*, s. 21. Bieber devşirme sisteminin Balkanlar'da oynadığı rol üzerine hassasiyetle eğilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Florian Bieber, "Muslim Identity in the Balkans Before the Establishment of Nation States", *Nationalities Papers*, vol. 28, no: 1, 2001, s. 21-24. Uzunçarşılı'nın eserinde Bosna'dan çocuk devşirilmesine dair çok sayıda belge vardır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, c. I, Ankara 1988, s. 14, 30, 103-104, 106, 122-123; Zhelyazkova, a.g.m., s. 227.

[160] Sokollu ailesinden yetişen devlet adamları için bkz. Radovan Samarćić, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmed Paşa*, Çev. Meral Gaspıralı, İstanbul 1997, s. 259-270; İslâm'ı kabul edip daha sonra idarî görevlerde bulunan Bosnalılar için bkz. Velikonja, *a.g.e.*, s. 63, 72, 88-89; Stavrianos, *The Balkans: 1453*, s. 72. Sokollu'dan başka Rüstem Paşa, Hadım Sinan Paşa, Damat İbrahim Paşa, Kara Davut Paşa, Topal Recep Paşa, Sofu Mehmet Paşa, Koca Mustafa Paşa, Tiryaki Hasan Paşa, Cezzar Ahmet Paşa aslen Bosna ve civarından devşirilip yöneticilik yapmış insanlardır. Bkz. Canım, *a.g.e.*, s. 171.

[161] Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, c. I, İstanbul 1281, s. 130.

[162] Bu dönemde sancak beyi olan Gazi Hüsrev Bey Saraybosna şehrine damgasını vurmuştur. Onun dönemi için Suçeska, "*Saraybosna en parlak günlerini yaşadı*" ifadesini kullanır. Bkz. Avdo Suçeska "Sarayevo'da XVI. Asırda Vakıf Kredileri", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. Tebliğler (İstanbul 21-28 Ağustos 1989)*, Ankara 1990, s 721; Resim: 39.

[163] Velikonja, *a.g.e.*, s. 56.

Nüfustaki gelişmeye paralel olarak Osmanlı yönetim aygıtı da bölgeye iyice yerleşmiştir. 1533'te bölgede 711 tımar, on yedi zeâmet bulunmaktaydı[164].

Osmanlılar 1580'de Bosna Hersek ile birlikte Slovenya ve Dalmaçya'nın bir bölümünü de kapsayan *Bosna Beylerbeyliği*'ni oluşturdular. Bunun üzerine yeni beylerbeyliğin merkezi Venedik Dalmaçyası'na daha yakın olan Banaluka'ya taşındı. Bu tarihte Saraybosna 40.000 olarak tahmin edilen nüfusuyla, Balkanlar'ın batı kesimindeki en büyük ticarî merkezi haline gelmişti. Bursa, İstanbul ve Edirne'yi Adriyatik limanlarına bağlayan kervan yolunun en önemli durağı olduğundan, şehrin çok canlı bir transit ticareti vardı. Belgrad, Sofya, Üsküp ve hinterlandındaki diğer merkezlerden gelen tüccarlar Saraybosna'dan eksik olmuyordu. Doğu'dan gelen lüks emtianın depolanabilmesi için iki *bedesten* inşası, Saraybosna'nın kazandığı ekonomik önemin en belirgin göstergesiydi. Çoğunlukla Saraybosna, Gorajde ve Olovo kökenli olan Bosnalı tüccarlar, yalnız Doğu ülkelerinden gelen ürünlerin alım satımında değil, ihracat alanında da Raguzalılarla rekabet eder hale gelmişlerdi. Nitekim onlar, XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Belgrad, Pokuplje ve Yenipazar gibi ticaret merkezlerinde Raguzalılar'ın yerini almışlardır[165].

XVI. yüzyılın sonlarına doğru hem Müslümanlaşma tamamlanmış[166], hem de Müslümanlaşan yerli beylerin nüfuzu gittikçe artmıştır. Onların artan nüfuz ve güçlerini kontrol altında tutabilmek için bazı tedbirler dahi alınmaya başlanmıştır. İlk olarak Bosna sipahileri yeni fetih bölgelerine kaydırılmıştır. Onlardan boşalan tımarlara diğer bölgelerden gelen sipahiler yerleştirilmiş ve çiftlikler normal reaya çiftliği haline getirilmiştir. Fakat özellikle sınır boylarının sa-

[164] Feridun Emecen, "Bosna Eyaleti", *D.İ.A.*, c. VI, İstanbul 1992, s. 296; Sicker, *a.g.e.*, s. 201

[165] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktay, c. I, İstanbul 2000, s. 322-323 (Bundan sonra *Osmanlı İmparatorluğu* olarak gösterilecektir.); Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 141-142 (Bundan sonra *Klâsik Çağ* olarak gösterilecektir).

[166] 1604'de Saraybosna halkının 96.97'si Müslüman'dı. Bkz. Velikonja, *a.g.e.*, s. 57.

vunma ihtiyacı *kapudanlıklar* adı verilen askerî çiftliklerin kurulmasına ve sayılarının artmasına yol açmıştır. Onlar ellerinde bulundurdukları askerî güçle çevrelerindeki toprakları ellerine geçirerek yeni bir soylu sınıf oluşturmuşlardır[167].

iv. XVII. Yüzyıl

Habsburglar'la uzun süren savaş dönemi (1593-1606) Bosna'da sosyal dengeyi alt üst etmiştir. Anadolu'dan Bosna'ya vali olarak gönderilen eski asiler ve paşalar dengenin daha da bozulmasına yol açmıştır. Bu olumsuzluklardan yararlanan yerli asilzâdeler güçlerini artırmışlar, köylülere ait topraklar yerli ayan ve sipahilerin eline geçmiş, sınır boylarındaki kapudanlıklar kontrolsüz bir hal almıştır[168].

XVII. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'daki Otuz Yıl Savaşları Osmanlılar'a karşı askerî mücadeleyi kesintiye uğratmıştır. Ancak yüzyılın ikinci yarısında uzun süren iki savaş Bosna'da birçok sıkıntıya yol açmıştır. Venedik'e karşı girişilen mücadele (1644-1669) ve Habsburglar'la daha kısa süren savaş Bosna topraklarında sürdürülmüştür. 1683 II. Viyana kuşatmasını müteakiben devam eden büyük geri çekilişte Bosna büyük yara almıştır. 1688'de Avusturyalılar Sava'nın güneyindeki bazı yerleri işgal etmişlerdir. Ayverdi'nin "*insan olanın anlamasına imkan yoktur*" sözleriyle ifade ettiği, 1688 tarihindeki olaylar sırasında Avusturya'nın gönderdiği çeteler bir iki günde Banaluka'daki insanların yarısını öldürüp kenti tahrip etmişlerdir. Avusturyalılar geri çekildiklerinde yanmış yıkılmış bir Bosna bırakmışlardır[169]. Esas yıkım dalgası dokuz yıl sonra gelmiştir. Avusturya Baş-

[167] Kapudanlıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954, s. 75-272; Eren, *Bosna Hersek*, s. 23-27; *Bosna Hersek'le İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara 1992, s. 9; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, (Bundan sonra *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri* olarak gösterilecektir); Lovrenović, *a.g.e.*, s. 91; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 52-53; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 88; Velikonja, *a.g.e.*, s. 58.

[168] Bu yüzyılda kurulan kapudanlıklar ve sınır tahkimatlarının kuruluş ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Handziç, "XVII. yüzyılda Bosna Eyaletinde Sınır Karakollarının Teşkilâtı Hakkında", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi. Tebliğler. III. Türk Tarihi (İstanbul 23-28 Eylül 1985)*, c. I, İstanbul 1985, s. 263-270; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 98.

[169] Djurdjev, a.g.m., s. 301; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya*, c. II, 3. Kitap, İstanbul 1981, s. 12-13; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 11;

komutanı Prens Eugene 17 Ekim 1697'de hisarsız bir şehir olan Saraybosna'ya kadar ilerleyip, şehri yüz yirmi camisiyle beraber yakmıştır. Yirmi gün sonra Osmanlı kuvvetlerinin yardıma gelmesi üzerine Saraybosna'yı boşaltmıştır. Yıkımdan Banaluka gibi büyük Osmanlı şehirleri de nasibini almıştır.

1683-1699 yılları arasında Bosna'da yaşayan Hıristiyanlar'ın bir kısmı topraklarını terk etmişlerdir[170]. Benzer şekilde Macaristan, Slovenya, Lika ve Dalmaçya'dan da 130.000 Müslüman Bosna topraklarına sığınmıştır. 1699'da Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Osmanlı Devleti savaş sırasında Bosna'yı terk eden Hıristiyanlar'ın dönmesi için bir dizi çalışma yapmıştır. İlk olarak harac affedilmiş, cizye 2,5 kuruşa indirilmiştir. Dönen çiftçilere tohumluk ve alet edevat verilmiştir. Ancak aynı dönemde Bosna'ya dışardan gelenlerin bir kısmı Hıristiyanlar'ın boşalttığı topraklara yerleştirildiğinden, dönenlere mülklerinin iadesi problemlere yol açmıştır. Problemler çoğunlukla tımar dahilinde olan topraklardan kaynaklanmıştır. Savaş nedeniyle işgücünü kaybeden tımar sahipleri, uhdelerindeki topraklara yeni kiracılar yerleştirmiş, kaçanlar geri dönünce de eski toprakları bunlara iade etmemişlerdir. İstanbul konuyu çözmek için çok çaba sarf etmiş, fakat Balkanlar'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da kargaşa devam etmiştir[171].

Bozgundan sonraki yıllarda Balkan Eyaletleri büyük bir kargaşayla karşı karşıya kalmışlardır[172]. Yerel idareciler merkezî hükümetten sürekli para ve asker talep etmiş, merkezî hükümet ise bu isteklere cevap verememiştir. Bu nedenle, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren yöre halkının problemleri, yerel güçler tarafından çözülmeye

---

Lovrenović, *a.g.e.*, s. 98-101, 130. Saraybosna'nın yakılması yöre halkının kalbinde derin yaralar açmıştır. Saraybosna'nın uğradığı saldırı ağıtlara konu olmuştur. Bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "1686 ve 1697'de Yakılan Budin ve Bosna-Saray Ağıdları", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 289, İstanbul 1974, s. 7150; Canım, *a.g.e.*, s. 168-169.

[170] Lovrenović, Bosna'dan ayrılan sadece Katolik sayısını 30.000 olarak verir. Bkz. Lovrenović, *a.g.e.*, s. 130.

[171] Pelidiya, a.g.m., s. 31-34.

[172] Mesela Sırplar bu dönemde top yekun bir ayaklanmışlardır. Sırpların bağımsızlık istek ve büyük Yugoslavya'yı kurma düşüncelerini II. Viyana ile başlatmak hata olmasa gerektir. Bkz. Tatjana Katić, "Viyana Savaşı'ndan Sonra Sırbistan (1683-1699), *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 765-771.

başlanmış, böylece eyaletlerde devlet otoritesi ciddi zaafa uğramıştır. Oluşumdan en fazla etkilenen eyaletlerden biri de Bosna Hersek olmuştur. Osmanlılar'ın Tuna'nın kuzeyindeki hemen hemen bütün topraklarını kaybetmesiyle Bosna bir *uç eyaleti* halini almıştır. 1699 Karlofça Antlaşması'nda küçük değişiklikler olmakla birlikte, Bosna sınırlarını korumuştur. Ancak daha önce kurulmaya başlamış olan kapudanlıklar büyük bir askerî ve siyasî nüfuza ulaşmışlardır. Devletin güçlü olduğu dönemlerde Bosna vezirleri tarafından kurulup dağıtılan kapudanlıklar, Karlofça Antlaşması sonrası gelişen olaylar nedeniyle, tamamen aile mülklerine dönüşmüşlerdir[173].

v. XVIII. Yüzyıl

Uzun savaşın getirdiği anarşi ortamında Bosnalı beyler ve kapudanlar yönetimi tamamen ele almışlardır. Böyle bir ortamda İstanbul'dan atanan valiler genellikle büyük saygı gösterilen bir misafir konumuna düşmüşlerdir[174]. 1718 Pasarofça Antlaşması ile Sava'nın güneyindeki arazi Avusturya'ya verilmiş ve Bosna iyice Avusturya Devleti tarafından kuşatılmıştır. Bir sonraki Osmanlı-Avusturya Savaşı'nda Bosna Valisi Hekimoğlu Ali Paşa, 1737'de Banaluka'da Avusturya'yı kesin bir yenilgiye uğratmayı başarmıştır. Böylece Avusturya, 1739 Belgrad Antlaşması ile Furjon Kalesi hariç Pasarofça Antlaşması'nda aldığı bütün yerleri geri vermek zorunda kalmıştır[175].

[173] Eren, *Bosna Hersek*, s. 23-27; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 9; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 91, 100-101; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 52-53; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 88; Velikonja, *a.g.e.*, s. 58; Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, c. II, İstanbul 2004, s. 788; Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, s. 383.

[174] Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 60; Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, s. 383.

[175] Hekimoğlu Ali Paşa'nın Avusturya ile mücadelesi için bkz. Ömer Bosnavi, *Bosna Tarihi*, Haz. Kâmil Su, Ankara 1979; Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Leiden-New York-Köln 1997, s. 1-39; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 90; Benac, *a.g.e.*, s. 102; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 102; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870 an Empire Besieged*, Pearson Longman: Great Britain 2007, s. 110-111.

Sürekli savaş ortamı kargaşanın artmasına, toprak düzenin bozulmasına ve vergilerin artmasına yol açmıştır[176]. Bu yüzden 1747-1757 yılları arasında on yıl süren bir Müslüman köylü ayaklanması ortaya çıkmıştır. İsyan eyalette tam bir anarşiye neden olmuştur. Kargaşa, ayaklanmanın liderlerinden Kadı Abdurrahman Muharrem'in öldürülmesinin (1753) ardından yavaşlamış ve isyancıların 1757'de Kukoviça'da kesin yenilgiye uğratılmasının ardından sona ermiştir[177].

Bosna Hersek'in durumu 1774'de Ruslarla imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra daha nazik bir durum almıştır. Antlaşmada Bosna'yı ilgilendiren bir madde yoktu. Ancak, Ruslar'a Ortodoksları himaye hakkının verilmesi bu tarihten sonra Bosna'nın sürekli karışıklık içinde olmasına yol açmıştır. Zira başta Sırp ve Karadağlılar olmak üzere yöredeki Ortodokslar, Rusların kışkırtması ile ayaklanmaya başlamışlardır. Milliyetçi emellerin tehdidinin yanında özellikle 1787-1791 Osmanlı-Avusturya+Rus Savaşı doğrudan Bosna'yı da etkilemiştir. Savaş Novi, Gradişka ve Dubiça'yı muharebe alanı haline getirmiştir. Savaşa katılan yeniçerilerin bir çoğu şehit olmuştur. Savaşa gitmeyenler ise merkezin tepkisinden çekindiklerinden İstanbul'dan gelen her emre muhalefet etmişlerdir. Sonuçta eyalet anarşi içinde kalmıştır[178].

1783'de Bosna Hersek için sadece Rusya değil, Avusturya da ciddi bir tehditti. Bu konuda Prusya'nın Varşova'da bulunan başkonsolosu Osmanlı Devleti'ni uyarmış ve Rusya ile Avusturya'nın Bosna Hersek konusunda gizli bir antlaşma yaptıklarını ihbar etmiştir. Konsolos'un raporuna göre, Rus ve Avusturya İmparatorları gizli

[176] Avdo Suçeska, "Bosna Eyaletinde Tekalif-i Şakka", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1982, s. 761 (Bundan sonra *Tekalif* olarak gösterilcektir.).

[177] Dimitrof-Mançev, *a.g.e.*, s. 271; Suçeska, *Tekalif*, s. 761.

[178] XVIII. yüzyılda Rusya'nın Balkanlar'a olan artan ilgisini Rus basınından da takip edebilmek mümkündür. Rus basını Balkanlarla ilgili haberlere özel önem vermiş, bölgeyle ilgili haberler sürekli basında yer alınış, Balkanlar ve Slavlık meselesi daima sıcak tutulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Rus kamuoyunun Balkan odaklı dikkati hiç dağılmamıştır. Bkz. Tamara Stoilova, "Russian Newspapers on the Otoman Empire in the 1760's", *Etudes Balkaniques*, no: 4, Sofia 1993, s. 38-42; Benac, *a.g.e.*, s. 103; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 103.

olarak görüşmüş ve Rus İmparatoru kendilerinin Kırım ve Özi'yi almaları karşılığında Avusturya'nın da Bosna ve Sırbistan'ı topraklarına katmasını Avusturya'ya teklif etmiştir[179]. Avusturya Rusya ile yaptığı gizli antlaşmalar neticesinde, 1784 senesinde Osmanlı Devleti'nden doğrudan doğruya Sırbistan, Bosna Hersek ve Avusturya sınırındaki bazı kaleleri istemiştir. II. Josef kendi tebaası 100.000 kişinin Memleketeyn'e iltica ettiğini, buna benzer durumların önlenmesi için sınır tadilatının şart olduğunu, iki devlet arasında kesin bir barış antlaşması yapılmasının şartlarının yerine getirilmesine bağlı olduğunu, aksi durumda iki ülke arasında savaşın yeniden başlayacağını Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Avusturya hedeflerine ulaşabilmek için Baron dö Herbert'i Mayıs ayında İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Ağustos ayında Avusturya gazetelerinde Osmanlılar'ın Avusturya isteklerine sıcak baktığına dair haberler dahi çıkmıştır. Herbert'in tüm çabası ve Fransız Elçisi Choiseul-Gouffier'in Avusturya ile barış yapılması yönündeki tüm baskısına rağmen Osmanlı Devleti, Avusturya isteklerinin tamamını reddetmiştir. Türk yetkililer Avusturya'nın taleplerinin hiçbir şart altında kabul edilemeyeceğini kesin bir şekilde karşı tarafa iletmişlerdir. Herbert, 1785 senesi başında hiç olmazsa Bosna Hersek'teki Eski ve Yeni Orsova Kaleleri ve Avusturya sınırındaki bazı yerlerin kendilerine bırakılması için çaba sarf etmiştir. Ancak Osmanlı yetkilileri bu istekleri de anlamsız bulduklarından, yeni bir savaş için hazırlık yapmaya başlamışlardır. Böylece Avusturya ile yeni bir savaşın ilk tohumları atılmıştır[180].

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bosna'yı bekleyen tek tehlike savaş değildi. 1781-83 yılları arasında hüküm süren veba, bütün Rumeli toprakları ve İstanbul'da da etkili olmuştur. Venedik konsolosunun raporuna göre, sadece Saraybosna'da 16.000 kişi ölmüştür[181].

[179] B.O.A., *H.H.*, nr: 799, 1199/1283 tarihli rapor; Hammer, *a.g.e.*, c. IX, s. 24-30, 37.

[180] B.O.A., *H.H.*, nr: 1262-E, Ağustos 1784 tarihli gazete tercümesi; *Notizie Del Mondo Gazetesi*, 3 Ağustos 1784, nr: 62, s. 526-527; Hammer, *a.g.e.*, c. IX, s. 37, 39-40.

[181] Mazower, *a.g.e.*, s. 27-28.

I. BÖLÜM

SİYASÎ GELİŞMELER (1800-1878)

A) TANZÎMÂT'A GİDEN YOL

1- III. Selim Dönemi

III. Selim'in iktidara geçmesiyle özellikle teknik ve askerî sahada reformlar yapılmaya başlamıştır. Fakat onun iktidarı döneminde merkezdeki reformların Bosna üzerinde doğrudan bir etkisi olmamıştır[182]. Selim döneminde Bosna'yı etkileyen gelişmeler dış kaynaklıdır. 1797'de Fransa ve Avusturya arasında imzalanan Kompo Formiyo Antlaşması ile Venedik Cumhuriyeti'ne son verilmiş ve Fransa bölgede Lombardiya adlı yeni bir eyalet kurmuştu. Böylece Fransa, Osmanlı Devleti ile komşu olmuştu. Fransa ile komşuluk Osmanlı yetkililerini oldukça ürkütmüştü. Onlar geçmişin dostu Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde karanlık emelleri olduğuna inanmaktaydılar. Yetkililer endişelerinde haklıydılar. Zira XIX. yüzyılın başlarında Fransa'nın Travnik'teki konsolosu, Bosnalılar'ın *vahşi* ve *zalim* insanlar olduğundan bahisle, Fransa'nın bölgeyi işgal ederek Bosnalılar'ı *medenileştirmesi* gerektiğinden bahsetmekteydi[183]. Özellikle Reisülküttap Raşid Mehmet Efendi Avusturya ve Fransa'nın hareketlerinden endişe etmekteydi. O, Kompo Formiyo Antlaşması'nda Avusturya'nın payına Dalmaçya'nın düşmesinin Bosna üzerinde olumsuz tesir yapacağından çekinmekteydi. Ona göre, Avusturya Dalmaçya yolunu kısaltmak için Bosna'yı ele geçirmeye çalışacaktı. Amacına ulaşmak için de Bosnalıların akıllarını özerklik teklifleriyle çelip,

[182] Djudjev, a.g.m., s. 301; Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Washington 1977, s. 143 (Bundan sonra *Balkan National* olarak gösterilecektir); Ahmed S. Aličić, *Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789. Do 1878. Godine*, Sarajevo 1983, s. 17-18; Okey, *a.g.e.*, s. 47; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 104.

[183] Jezernik, *a.g.e.*, s. 21-22.

halkı devlet aleyhine çevirecekti. Hatta Paşaya göre, Bosnalıların akıllarından geçen de özerklik isteğiydi[184].

Bölgedeki yeni paylaşımın etkileri kısa sürede kendini göstermiş, 1804'te milliyetçi düşüncelerle Sırbistan'da Kara Yorgi[185] önderliğinde büyük bir ayaklanma çıkmıştır. Kara Yorgi, Bosna Hıristiyanlarını ayaklandırmak ve onlarla birleşip Büyük Sırbistan'ı kurmayı amaçlamıştır. Henüz ayaklanma bastırılmadan 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı başlamıştır. Sırplar bu durumu fırsat bilerek Bosna'ya saldırılarını sıklaştırmışlar, Yadar, Radiyavana ve Böğürdelen'i ele geçirmişlerdir. Bu karışıklıklarda katliam ve baskılara maruz kalan Müslümanlar Bosna'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Ayaklanma 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'ndan sonra bastırılabilmiştir[186].

XVI. yüzyılda eyaletteki yerel halkı askerî güce çevirmek için kurulan kapudanlıklar 1800'lerin başında büyük bir güce erişmiştir. Yüzyılın başında toplam 37 kapudanlık vardı ve askerî güçlerinin toplamı 26.947 kişiye ulaşmıştı[187]. Kapudanlar maiyetlerindeki askerlerin 1/10'unu dönemin valisi Elhac Mehmed İbrahim Paşa'nın komutası altına vermeyi kabul etmişlerdi[188]. Bu sayı 1829'da 39'a yükselmişti. Ellerindeki kuvvetlerin sayısı ise 24.000 kadardı. Kapudanlıkların onsekizi Bosna, altısı Kilis, on ikisi Hersek ve üçü İzvornik'te

[184] Zafer Gölen, "Reisülküttap Raşid Efendi'ye Göre İhtilal Sonrasında Fransa'nın Politik Yaklaşımları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 83, İstanbul 2000, s. 13-14; Bu dönemde Bosna'daki Avusturya-Fransa çekişmesi Andriç'in bir romanına konu olmuştur. Bkz. İvo Andriç, *Travnik Günlüğü*, Çev. Tahir Alangu, İstanbul 1999.

[185] Castellan, *a.g.e.*, s. 260.

[186] Sırp İsyanları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul 2007, s. 66-149; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 12; Okey, *a.g.e.*, s. 61; Yusuf Hamzaoğlu, *Sırbistan Türklüğü*, Üsküp 2004, s. 194-231.

[187] B.O.A., *H.H.*, nr: 2387-E, 1215/1800-01 tarihli Taşlıca Kadısı'nın hücceti; kapudanlıklar ve askerî güçleri hakkında bkz. tablo: 12. Hemen hemen aynı döneme ait bir yazmada Bosna'da 36 Kaptanlık bulunduğu kayıtlıdır. Bkz. Ahmed S. Aličić, "Manuscript Ahval-i Bosna By Muhammed Emin Isević (Early 19th Century)", *POF*, vol. 50, Sarajevo 2002, s. 257.

[188] B.O.A., *H.H.*, nr: 2387-E.

bulunuyordu[189]. Fakat XIX. yüzyılın başlarında kapudanlara ait kalelerin ve teçhizatın durumu çok kötüydü. Kale duvarları bakımsızlıktan harabeye dönmüştü ve tamamının onarıma ihtiyacı vardı. Kalelerdeki yüzlerce toptan yalnız bir iki tanesi kullanılabilir durumdaydı. İsević eserinde, *Allah korusun* diyerek başladığı cümlesinde bu savunma hatlarının düşman saldırılarını durduramayacağını kesin bir dille yazmıştır[190].

Kapudan aileler arasında Kulenoviç, Stoçeviç, Rızvanbegoviç, Fidahiç, Dadiç, Gavrankapetonoviç, Gradasceviç ve Firduh'ların etkisi çok fazlaydı. Bunlardan Dadiç, Gradasceviç ve Rızvanbegoviç aile liderleri çıkardıkları veya destekledikleri isyanlarla 1830'lardan 50'lere kadar devleti çok zor durumda bırakmışlardır[191].

2- II. Mahmud Dönemi

Bosna'nın merkezdeki reformlardan doğrudan etkilenmesi ilk II. Mahmud zamanında oldu. II. Mahmud, reform hareketlerine tımar ve zeâmetlerden başladı. 1813'de Bosna'daki tımar ve zeâmetlerin dağıtım ve kullanımında kanunsuz uygulamaların önlenmesi için Bosna Valisi Silahtar Ali Paşa'ya yetki verildi. Ayrıca Bosna Defterhânesi'nden o ana kadar berat ve tezkere alan toprak sahiplerinin İstanbul'a gelerek senetlerini yeniletmeleri istendi. Ali Paşa kendisine verilen emri yerine getirmek için gayret gösterdi, ancak bölgedeki yeniçeri ve sipahilerin muhalefeti yüzünden herhangi bir başarı elde edemedi[192].

II. Mahmud devlet otoritesini eyaletlerde yeniden kurma ve bu eyaletleri merkeze bağlamayı kendisine temel hedef edinmişti. Yeniden yapılanmanın temelini de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması oluşturuyordu. Bu yüzden reformlara ilk olarak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla başladı. Ocağın kaldırılmasından iki ay sonra, Bosna'ya

[189] Kreševljaković, *Kapetanije,* s. 16-17, 31; Aličić, *Uredenje*, s. 28-32; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 88. Kimi yabancı seyyahlar bu sayıyı 48'e kadar çıkarmışlardır. Bkz. Ami Boué, *Turquie D'europe*, Tome III, Paris 1840, s. 183.

[190] Aličić, *Ahval-i Bosna,* s. 258.

[191] Lovrenović, *a.g.e.*, s. 105.

[192] Eren, *Bosna Hersek*, s. 52-54.

ocağın kaldırılması ve Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulması hakkında ayrı ayrı fermânlar gönderildi. Fermânlar Eylül 1826 tarihinde Bosna'ya ulaştı. Travnik'de halka açıklanan emirler başlangıçta bir tepki yaratmadı. Fakat üç gün sonra Saraybosna'dan Travnik'e gönderilen talimatlar doğrultusunda, Travnik'de Bosna valilerinin ikametgâhı olan Paşa kapısının önüne taşlar yığılarak fermânın uygulanmaması için isyan başlatıldı. Ardından Saraybosna'da toplanan büyük bir kalabalık fermânın Bosna'da uygulanmamasını istedi. 21 Eylül 1826 tarihinde yapılan genel toplantıda ise fermân tamamen reddedildi. Bosnalılar kendi sınırları dışında askerlik yapmayı istemediklerini, yeni üniformaların göğüs kısmının haç şeklinde düğümlendiğini bu nedenle bu üniformaları giymeyeceklerini açıkladılar[193]. "*..Böyle bir elbise giyecek olsalar Rus ya da Avusturya tâbiiyetine geçeceklerini*" belirttiler[194]. İsyan eyalet çapına yayılınca, Vali Mustafa Paşa asilerin tehdidinden kurtulmak için Travnik Kalesi'ne çekildi. Böylece eyalet asilerin eline geçti. Yeniçeri Cumhuriyeti olarak adlandırılan Saraybosna'da başlayan bu harekette yeniçeriler arasında bir birlik yoktu[195]. Yeniçeriler arasındaki anlaşmazlık yeni Vali Abdürrahim Paşa'nın bu isyanı bastırmasına imkân tanıdı. İsyan sonunda yeniçeri

[193] Bu memnuniyetsizliğin bahane olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Yeniçeriler askerliğin yanında yoğun şekilde ticaret ve zanaatle uğraşmaktaydılar. Yaşadıkları şehirlerde özellikle Saraybosna, Mostar ve Travnik'de politik nüfuzları olan kimselerdi. Ocağın lağvıyla birlikte bu ayrıcalıklarından mahrum kalacaklardı. Bkz. Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 88; Yuzo Nagata-Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriye Sicilleri Üzerine Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi*, c. III, Ankara 1979, s. 694; Katić, a.g.m., s. 770, 771 60 no'lu dipnot.

[194] XIX. yüzyılda Müslümanlar tarafından çıkarılan tüm isyanlarda Bosnalılar'ın reform karşıtı muhafazakar tutumlarını gözden kaçırmamak gerekir. Chambers's'da o dönemlerde Bosna'nın Balkanlar'ın en muhafazakar bölgesi olduğu, halkın Sırpça konuşmasına ve İslâmiyet öncesi geleneklerini korumasına rağmen, çevrelerindeki Hıristiyanlar'a ve Sultan'ın merkezi reformlarına karşı çok katı bir tutum içinde oldukları dile getirilmiştir. Bkz. "Bosnia-Hercegovina", *Chambers's*, s. 457; B & c. Jelavich, *Bosnia and Hercegovina*, s. 297.

[195] Ranke, *a.g.e.*, s. 326-330; Eren. *Bosna Hersek*, s. 74-82; Dimitrof-Mançev, *a.g.e.*, s. 272; Malcolm, *a.g.e.*, s. 204-205; Donia-Fine. *a.g.e.*, s. 59-62; Aličić, *Uredenje*, s. 19; Hupchick. *a.g.e.*, s. 237.

önderleri ve isyana katılanlar çok ağır şekilde cezalandırıldılar[196].

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına rağmen yeniliklere karşı genel hoşnutsuzluk devam etti. 1831'de bazı kapudanlıklara yapılan atamalar sonrasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle, *Bosna Ejderi* adı verilen Kapudan Hüseyin Gradasceviç'in liderliğinde Bosnalı Müslüman ayanın başı çektiği bir ayaklanma başladı. Asiler Bosna Valiliği kaldırılmasını, eyaleti idare edecek kişinin Bosnalılar tarafından seçilmesini, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına ait fermânın geri alınmasını, Bâb-ı Âlî'nin Bosna idaresine kesin olarak karışmamasını istediler. Merkezin bu şartları kabul etmesi halinde senede 4.000 kese vergi vermeyi taahhüt ettiler. İsyan sırasında Hüseyin Kapudan'a muhalifliği ile tanınan Ali Rızvanbegoviç ve ayan Gradaçaçlı İsmail Ağa Çengiç[197] merkezi desteklediler. Bu durum başlangıçta başarı kazanıp idareyi ele alan asilerin yenilmesine yol açtı. 1832 yılında yapılan savaşta isyancılar yenildi ve isyancıların lideri Hüseyin Gradasceviç İstanbul'da oturmaya mecbur edildi. Gradasceviç, 17 Ağustos 1833'te vefat etti ve Eyüp mezarlığına gömüldü[198].

[196] Abdürrahim Paşa'nın Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla ortaya çıkan karışık duruma son vermesi II. Mahmud'u çok memnun etmiştir. Mahmud konuyla ilgili yayınladığı Hatt-ı Hümâyûnda Abdürrahim Paşa'yı "*Aferin müşarünileyhe, nan u nemek-i şâhânem kendüye helâl olsun. Saray eşkıyasının sergerde ve eşna'ları bunlar idi, lehülhamd cezalarını bulmuşlar.*" sözleriyle övmüştür. Bkz. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, c. I, s. 559-560; M. Chopin, "Bosnie, Servie, Herzegovine, Bulgarie, Slavonie, Illyrie, Croatie, Dalmatie, Montenegro, Albanie", Par M. Chopin Et A. Ubucini, *Provinces Danubiennes et Roumaines*, Paris Firmin Didot Fréres, s. 231-232..

[197] İsmail Ağa Çengiç'in biyografisi için bkz. Hamdi Kreşevlakoviç, *Çengiç Beyleri-Osmanlı Devrinde Bosna Hersek Feodalizmi Hakkında Bir Etüd*, Çev. İsmail Eren, İstanbul 1960, s. 55-61; H. Mirgül Eren Griffe, *Osmanlının Hizmetkarı. Galip Ali Paşa Rızvanbegoviç-Stocevic*, Ankara 2005, s. 173-175; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 349.

[198] Eren, *Bosna Hersek*, s. 103-146; Chopin, *a.g.e.*, s. 232-238; Ayverdi, eserinin başlangıcında Hüseyin Kapudan mı yoksa Ali Paşa mı haklıdır? Karar verememiştir. Ancak sayfalar ilerledikçe Hüseyin Kapudan'dan yana fikrini değiştirir. Gradasceviç'i Osmanlı düzeninin bölgedeki yılmaz savunucusu olarak kabul eder. Onu Tanzîmât'a karşı geldiği için över. Ali Paşa'yı ise devletle birlikte olup Tanzîmât'ı uygulamak ve Osmanlı gücünün Bosna'da zayıflamasının suçlusu olarak yerer. Bkz. Ayverdi, *a.g.e.*, c. II, 3. Kitap, s. 77, 164, 467; Griffe, *a.g.e.*, s. 175-180.

Gradasceviç'in hareketi çağdaş Bosnalı yazarlar tarafından otonomi isteklerinin yüksek sesle dile getirilmesi olarak yorumlanmıştır[199]. İsyan daha sonra nasıl yorumlanırsa yorumlansın o an için Bosna'da çok ciddi değişikliklere neden olmuştur. İlk olarak 1833'de Hersek Bosna'dan ayrılarak mutasarrıflık haline getirilmiş ve isyan sırasındaki hizmetlerinden dolayı mutasarrıflığı Ali Paşa'ya verilmiştir. 1835'de kapudanlık müessesesi kaldırılarak, yerine mütesellimlikler kurulmuştur. Pek çok eski kapudan, ayan ve sipahi mütesellim olarak tayin edilmiştir. Böylece onlar geçmişle kıyaslanamayacak derecede merkezi otoriteye bağlı kimselere dönüşmüşlerdir. Vali Mehmed Vecîhî Paşa 4 Kasım 1835 tarihinde bir alay süvari redif askerinin yazımına başlamıştır. Halk durumu hoş karşılamış gibi görünse de sürtüşme ve karışıklıklar devam etmiştir[200].

Hükümetin isyanı kendi gücüyle çözememesi ve Ali Paşa'dan yardım istemesi, aslında bir ayandan kurtulup başka bir ayanın yolunu açması anlamına geliyordu. Uygulama, II. Mahmud'un merkezileştirme politikasıyla da taban tabana zıttı. Nihayetinde vezir rütbesi ile Hersek mutasarrıfı olan Ali Paşa da çoğu zaman kendi bildiğini okumuş, İstanbul'un emirlerini göz ardı etmiştir. Balkanlar'daki son güçlü ayanlardan biri olan Ali Paşa da tıpkı Hüseyin Kapudan gibi merkezileştirmeye sonuna kadar direnmiş ve bu kez onun başını çektiği bir ayaklanma Bosna Hersek'i yeniden kargaşaya sürüklemiştir[201].

[199] Hüseyin Kapudan'ın amacının ne olduğu kesin olarak ortaya konabilmiş değildir. Araştırmacıların bir kısmı onun isteklerinin muhtariyet anlamına geldiğini, dolayısıyla Bosna Hersek'te özerk bir hükümet kurmak istediğini iddia ederken; diğer bir grup ise Hüseyin Kapudan'ın kendisine vezirlik rütbesi verilmesi isteğinden yola çıkarak, onu eski düzeni yeniden sağlamayı hedefleyen muhafazakar bir Bosnalı olarak gösterirler. Ayaklanma ve tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ranke, *a.g.e.*, s. 338; Eren, *Bosna Hersek*, s. 102-160; Djurdjev, a.g.m, s. 301; Moaćanin, a.g.m., s. 404; Aličić, *Uredenje*, s. 19; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 349; Benac, *a.g.e.*, s. 104.

[200] Chopin, *a.g.e.*, s. 243; Dimitrof-Mançev, *a.g.e.*, s. 272-273; Eren, *Bosna Hersek*, s. 136-154; Djurdjev, a.g.m, s. 301; Malcolm, *a.g.e.*, s. 205-206; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 59-62; Aličić, *Uredenje*, s. 19-20; Velikonja, *a.g.e.*, s. 84; Aksan, *a.g.e.*, s. 429.

[201] Sućeska, *Bosna*, s. 442-444; Aličić, *Uredenje*, s. 20; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 349. Ali Paşa'nın torunlarından olan Griffe, onun son derece çalışkan ve devlete bağlı biri olduğunu, hatta onun devletle ters düşmesinde dahi, Padişahın Bosna'daki çıkarlarını koruma kaygısının yattığını iddia etmiştir. Bkz. Griffe, *a.g.e.*, s. 119, 165-181.

B) TANZÎMÂT'IN UYGULANMASI

1- Tanzîmât'ın Uygulanmasına Dair İlk Çalışmalar

Tanzîmât Fermânı'nın ilânının ardından, fermân hükümlerinin nasıl uygulanacağına dair açıklamanın yer aldığı bir emir Evail-i Ramazan 1255 (8-17 Kasım 1855) tarihinde ülkedeki bütün idarî birimlerin merkezlerine gönderilmiştir. Bu genelge Bosna Eyalet Valisi Mehmed Vecîhî Paşa ve Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın şahsında tüm kazaların kadı ve naiplerine de tebliğ edilmiştir. Böylece o dönemde beklenmeyecek bir hızla fermânın uygulanmasına geçilmiştir. Genelgenin başına Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun bir sureti eklenmiş daha sonra fermânın ilân gerekçeleri, nasıl ilân edildiği açıklanmıştır. Genelgenin sonunda Padişah, fermâna muhalefet edecekleri lanetlediğini açıkça ifade ederek, herkesten gönderilen emirlere riayet etmesini istemiştir.

Fermânda dikkati çeken noktalar şunlardır[202]:

1- Fermânın ilân tarihinden itibaren Müslüman veya Gayrimüslim her kim olursa olsun herkesin can, mal, ırz ve namusu korunacaktır. Bu konuda herkes eşit ve serbesttir.

2- Kanun karşısında en büyüğünden en küçüğüne kadar herkes eşittir.

3- Vezirden çobana kadar hiç kimse hakkında kanunlara uygun şekilde yargılanmadan herhangi bir işlem yapılmayacaktır.

4- Mahkemelerde şahıslar hakkında idam cezası verilmesi halinde, İstanbul'dan izin alınmadan bu ceza uygulanmayacaktır. Aksi davrananlar aynı cezaya kendileri çarptırılacaklardır.

5- İşlenen suçlara verilecek cezalar şahsi olacak, bir kimse akrabaları veya yakınları suç işlediği için cezalandırılmayacak ve meydana gelen olaylardan sorumlu tutulmayacaktır.

[202] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 5-6, 9; Fermânın Gülhâne Hatt-ı Hümâyûn'u hariç geri kalan kısmının transkripsiyonu Reşat Kaynar'ın eserinde mevcuttur. Bkz. Kaynar, *a.g.e.*, s. 180-184.

6- Vergi meselesi kesinlikle bir çözüme kavuşturulacaktır. Fakat bu konudaki karar Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de iyice tartışılarak sonuçlandırılacak olup, aceleci davranılmayacaktır. Vergi, yeni emirler gönderilene kadar eskisi gibi toplanmaya devam edilecektir.

7- Askerlik mevzuu kesin olarak çözüme kavuşturulacaktır. Konu Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye'de görüşülmekte olup, yeni emirler gönderilene kadar askere alma konusunda eski kurallar geçerli olacaktır.

Fermânda, Gülhane Hattı'nın ve yukarıda yer alan hususların eyalet merkezinde şeyhler, ulema, bütün ileri gelenler ve halkın hazır bulunduğu bir törenle okunması, daha sonra sancak, kaza ve kasabalarda aynı işlemin tekrarlanarak *"büyük ve küçük umûm ahâlî ve reayâya güzelce anlatılarak"* açıklanması istenmiştir. Ardından cülûs fermânının yayınlanmasıyla ortaya çıkan yanlış anlamalar örnek gösterilerek, yeni gönderilen fermânın ilânından da bir takım yanlış yorumların ortaya çıkmasını engellemek için tüm taraflar uyarılmıştır. Bu konuda, *"...Derûn-ı Hatt-ı Hümâyûn-ı mûlûkanemde yazılmış olan vergi hususunu işte artık padişahımız tekalif ve sâliyâneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlayıp da bir gûnâ dedikodu etmek ve ihsân-ı humâyûnum olan emniyet-i cân ve mâl ve nâmus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyükten tâ en ednâya kadar bilumûm zâbitân ve sâir memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misillû uygunsuzluklar vuku bulacak olur ise cesaret eden ve ruhsat verenlerin tedib ve terbiyesine bakılacağmdan buralarını dahi peşinen herkesin kulağına koyup şu irâde-i seniyyemden murad ve merâm-ı hümâyûnum din ü devlet ve mülk ü milletimin ihya ve mamuriyetine bâis ve bâdi alacak asayiş-i hâl-i ahali ve fukara maddesinin istihsali zımnında lazım gelen hayırlı menfaatlere başlamak demek olduğu..."* denmekte ve Tanzîmât'ın uygulanmasındaki gerçek hedefin milletin asayiş ve rahatının sağlanması olduğu belirtilmiştir[203].

Genelgenin eyaletlere gönderilmesinin ardından Tanzîmât'ın genel hükümlerinin bütün ülkede uygulanmasına başlanmıştır. Ancak merkez Bosna Hersek'in özel konumundan dolayı, Tanzîmât'ın can, mal, namus ve ırzın korunması prensibi hariç diğer prensiplerinin uygulamasını sonraya bırakmıştır. Bölge halkının fermân karşı-

[203] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 7; Kaynar, *a.g.e.*, s. 183.

sında ne tepki vereceği bilinmediğinden, Bosna Valisi'nin emrinde bulunan 2.000 kişilik kuvvetin istihdamının devamına karar verilmiştir. Böylece eyalette Tanzîmât'ın genel hükümlerinin uygulanması esnasında çıkması muhtemel problemlere karşı caydırıcı bir kuvvet bulundurularak tedbir alınmak istenmiştir[204].

Tanzîmât'ın tüm eyaletlerde uygulanmaya başlanmasıyla birlikte, hükümetin korktuğu gibi her zümre reformları kendi fikrine göre yorumlamağa girişti. Ulemâ ve ayan, hatta bazı valiler, Müslüman halkı tahrikten geri kalmadılar. Müslüman halk gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Hıristiyan tebaaya eşit haklar tanınması, dış güçlerden gelen baskılar sonucu verilmiş bir dizi taviz olarak görüldü. Yüzyılların tecrübesiyle olacakları önceden tahmin eden Müslüman unsurlar, bu tavizler sonucu kendi topraklarının kolayca, yeni kurulan ya da özerklik elde etmiş Hıristiyan devletlerin mülkü haline dönüşebileceği endişesine kapıldılar. Endişeleri onları tavizsiz bir biçimde reform karşıtı hareketlere sürükledi. Öte yandan Balkanlar'daki gayrimüslim reaya Müslümanlar'ın tahmin ettiği gibi Tanzîmât'ı bağımsızlıklarına giden yol olarak algıladılar. Büyük ümitlerle çeşitli ayrılıkçı projeleri sonuna kadar desteklediler. Her durumda da Balkanlar'da Tanzîmât'ın uygulandığı tüm bölgelerde çok ciddi huzursuzluklar baş gösterdi. İlaveten bürokratların reformlar hakkındaki hükümet emirlerini kutsal bir vahiy gibi uygulamaları, yerel farkları dikkate almamaları problemlerin daha da yoğunlaşmasına neden oldu. Buna karşı alınan tedbirler veya kararlar nadiren uygulamaya konulabildi[205].

Bosna'daki durum devletin diğer bölgelerine göre daha hassastı. Çünkü Bosna Hersek'te Osmanlı öncesinden beri feodal bir hiyerarşi

[204] B.●.A., *İ.D.*, nr: 140, 4 Ş 1255/13 Ekim 1839 tarihli arz tezkiresi; nr: 449, 17 M 1256/21 Mart 1840 tarihli arz tezkiresi.

[205] İnalcık, *Gülhane Hattı*, s. 361-362; Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 149. Reformların Arnavutluk'ta yaratığı etki ve tarafların Tanzîmât'ı nasıl algıladıklarına dair doyurucu bir tahlil için bkz. Noel Malcolm, *Kosova: Balkanları Anlamak İçin*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999, s. 224-246; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul 2000, s. 183-184.

hüküm sürmekteydi[206]. Bosna'nın tamamına yakını büyük çiftliklerden oluşmaktaydı. Büyük toprak sahipleri kendi idareleri altında bulunan ve topraklarında işçi olarak çalışan reaya ile kanun önünde eşit oldukları ilkesini kabul etmediler. Müslümanlar ne reformlardan ne de reformların getirmeyi vaat ettiği faydalardan yararlanmak istemiyorlardı. Aslında durum reaya için de belirsizdi. Onlar da kendilerine verilen haklardan ne ölçüde ve nasıl yararlanacaklarını bilmiyorlardı[207].

2- Kargaşa Dönemi (1840-1843)

Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın genel hükümlerinin uygulanacağının duyulması Müslüman halk arasında memnuniyetsizliğe neden oldu. Bosna Müslümanları, XVII. yüzyıldan beri Avrupa'daki Osmanlı gücünün en sağlam kalesiydi. Bu yüzden Bosnalı Beyler şimdi Tanzîmât uygulanırsa bu kalenin zarar göreceğinden dahası yıkılacağından endişe etmekteydiler. Beylerin düşünceleri Müslüman halk tarafından da paylaşılmaktaydı. Çünkü onların içerisinde daha önce başka Osmanlı topraklarından (Macaristan ve Belgrad paşalığı gibi) gelenler vardı. Bosna Müslümanlar için Avrupa'daki son sığınaktı. Tanzîmât'ın uygulanması Hıristiyanlar'a daha fazla hak verilmesi ve dolayısıyla Müslüman üstünlüğünün sonu demekti. Buna izin veri-

[206] İngiliz seyyah Howard, Bosna Hersek'ten "*..feodalizmin en son tutunduğu kale olarak*" bahseder. Bkz. George William Frederik Howard, *Türk Sularında Seyahat*, Çev. Şevket Serdar Türet, İstanbul 1978, s. 33; Feodal yapı XX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Bkz. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 42.

[207] Anderson, *a.g.e.*, s. 183-184. Osmanlı Devleti'nde eşitlik temelinde bir yapılanmanın birdenbire uygulamaya konulması sadece Bosna Hersek'te değil toplumda ciddi huzursuzluk kaynağı olmuştur. Bunda Osmanlı yöneticilerinin eşitlikten ne anladıkları konusunda karar verememiş olmalarının ve Hıristiyan tebaanın eşitlikle ilgilenmemesinin önemli rolü vardır. Hıristiyanlar ya özerklik ya da tam bağımsızlık istiyorlardı. Öte yandan Müslümanlar da Tanzîmât'la ilân edilen eşitlikten rahatsız olmuşlardı. Çünkü eşitlik kavramı Müslümanların Osmanlı Devleti'ndeki *sözde* üstünlüklerinin sonu demekti. Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Roderic H. Davidson, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2004, s. 165-191.

lemezdi. Öyle de oldu. Boşnaklar açık açık fermâna muhalefete başladılar[208].

Ayaklanma ihtimalini değerlendiren dönemin valisi Mehmed Vecîhî Paşa, Tanzîmâtla birlikte asilere karşı İstanbul'dan izin alınmadan silah kullanmak yasak olduğundan, herhangi bir problem çıkması halinde silah kullanmak için merkezden izin ve yetki istemiştir. Paşa, Bosna halkının karışıklık çıkarmak için hazır beklemeleri ve Saraybosna'da da böyle bir çalışmanın var olmasını talebine gerekçe olarak göstermiştir. Bosna'nın İstanbul'dan uzak olması nedeniyle çıkabilecek bir ayaklanmaya derhal müdahale edebilmek için istediği yetkinin bir an önce verilmesinin yerinde olacağını belirtmiştir[209].

Merkez valinin isteğini incelemiş, Bosna'daki durumu göz ardı etmiş ve beklenmedik bir biçimde Vecîhî Paşa'nın isteği Tanzîmât karşıtlığına yormuştur. Paşa'ya yazılan cevapta kanun haricî bir uygulamada bulunmaması, aksi tutumun devletin itibarını zedeleyeceği ve diğer devletlerin müdahalelerine yol açabileceği ifade edilmiştir. Paşa'dan, asileri nasihat ve güzel sözlerle yola getirmesi istenmiştir. İsyancılar açıkça devlete karşı silah kullanıp bir kargaşa çıkarırlarsa ancak o zaman silahla karşılık verebileceği bildirilmiştir. Böyle bir durumda dahi yakalanan suçluların yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir[210].

Merkezden harekete geçmek için gerekli izni alamayan Vecîhî Paşa Tanzîmât aleyhine yapılan çalışmaları izlemekle yetinmiş, asiler silahlı mücadeleye girişene kadar herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Onun merkezle ters düşmemek endişesiyle olaylara seyirci kalması, merkezin de Paşa'yı Tanzîmât karşıtı olarak görüp her isteğine olumsuz cevap vermesi Tanzîmât aleyhtarlarına çalışmalarını tamamlamaları için zaman kazandırmıştır. Nihayet 1840 yazında

[208] Glenny, *a.g.e.*, s. 83; W. N. Medlicott, "Austria-Hungary, Turkey and the Balkans", *The New Cambridge Modern History*, vol. XI: Material Progress and World-Wide Problems. 1870-1898, Cambridge 1962, s. 330; David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis og 1875-1878. The First Year*, California 1969, s. 11-12.

[209] B.O.A., *İ.D.*, nr: 448, 27 M 1256/31 Mart 1840 tarihli arz tezkiresi; *Tanzîmât-ı Hayriye Defteri*, s. 6; Kaynar, *a.g.e.*, s. 182; Engelhard, *a.g.e.*, s. 86-87.

[210] B.O.A., *İ.D.*, nr: 448.

olgunlaşan çalışmalar açıkça isyana dönüşmüştür. Geçen sürede Müslümanlar'ın yanında Hıristiyanlar da Tanzîmât karşıtı hareketlere dahil olmuşlar ve böylece bölge tam anlamıyla kargaşaya sürüklenmiştir. 1840 Eylül'ünde Saraybosna'da başlayan hareket Banaluka'ya kadar sıçramıştır.

Mehmed Vecîhî Paşa'nın iddiasına bakılırsa Avusturya Dışişleri Bakanı Meternichi olaylara müdahale etmiş, böylece Tanzîmât karşıtı hareket uluslararası bir hal almıştır. Olayların büyümesi karşısında Paşa, merkezden 2.000 sandık barut, 2.000 sandık fişek ve bölgedeki tüm kalelerin tamir ve güçlendirilmesini istemiştir. Ayrıca eyalette isyan ile ilgisi bulunan kimselerden idam ve kürek cezasına çarptırılacakların bir listesini hazırlayarak merkeze göndermiştir. Kürek cezasına çarptırılanları İstanbul'a gönderebileceğini, idam cezasını ise sessizce icra edebileceğini bildirmiştir. İsyana katılanların elebaşları ve reayayı tahrik eden 40 papazı idam etmek niyetinde olduğunu ifade etmiştir. İstanbul onun isteğini Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'ndaki *"muhakeme edilmeksizin hiç kimse cezalandırılmayacaktır"* ilkesine ve dolayısıyla Tanzîmât Fermânı'na muhalefet olarak yorumlamıştır[211].

Hemen hemen aynı tarihlerde Avusturya Sefareti aracılığıyla Viyana'dan gelen raporlarda halkın huzursuzluk kaynağının Tanzîmât değil, Mehmed Vecîhî Paşa'nın yaptığı baskı ve zulümler olduğu gösterilmiştir. Bu raporla, İstanbul'un başından beri korktuğu olmuş, bir yabancı ülke içişlerine karışmıştır[212]. Bâb-ı Âlî'nin çekindiği gibi bölgeyle yakından ilgilenen Avrupa devletleri hükümete verdikleri takrirlerde, *"Bosna'nın Müslüman ve gayrimüslimlerinin zulüm ve baskılardan mağdur oldukları ve bu olayları çıkardıkları"* belirtilerek devletin konuyla yakından ilgilenmesini istemişlerdir[213]. Bu gelişme üze-

[211] B.O.A., *İ.D.*, nr: 1045, 2 Ş 1256/29 Eylül 1840 tarihli arz tezkiresi.

[212] B.O.A., *İ.D.*, nr: 1045.

[213] XIX. yüzyılda Batı tarafından Osmanlı Devleti'ni suçlamak için kullanılan temel şablon halka özellikle de gayrimüslim halka baskı ve zulüm yapıldığı temasıydı. Bu nedenle hemen her türlü kargaşa hareketinin nedeni olarak *baskı* bahanesi ileri sürülmüş ve her durumda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edilerek olayların içinden çıkılmaz bir hal almasına yardım edilmiştir. Bkz. Davison, *a.g.e.*, s. 171.

rine Batı kamuoyunu yatıştırmak üzere Selim Bey bölgeye müfettiş olarak atanmıştır. Selim Bey'in görevleri şunlardı:

1- Avrupa devletlerinin iddialarını araştırmak

2- Hersek Sancağı'nda sınıra yakın yerlerde meydana gelen ayaklanmanın yatışmasını sağlamak

3- Bosna Valisi Mehmed Vecîhî Paşa tarafından yapıldığı iddia edilen baskıları araştırmak

Selim Bey'i bölgeye göndermekle yetinmeyen merkez, olayları yatıştırmak için halkla arası iyice açılmış olan Mehmed Vecîhî Paşa'yı da görevden almıştır. Paşa isyan karşısındaki sert tutumu, merkezden habersiz bazı kimseleri idam etmeye çalışması, devletin kurmaya çalıştığı yeni düzenlemelerle uyuşmadığından görevinden alınmıştır. Ancak görevden alınmasındaki en etkili unsur Tanzîmât karşıtı olarak kabul edilmesi olmuştur. Mehmed Vecîhî Paşa'nın yerine Rumeli'nin ileri gelen bir ailesine mensup olması ve bölgedeki gelişmelere vakıf olduğu düşünülerek Belgrad Muhafızı Mehmed Hüsrev Paşa Bosna'ya vali tayin edilmiştir. Görev değişikliğinin problem olmaması ve Mehmed Vecîhî Paşa'nın muhtemel bir tepkisini önlemek için dirayetli bir kimse olduğu, fakat yargılanmadan kişilerin cezalandırılmasının Tanzîmât'a aykırı olması ve Bosna halkıyla aralarında olan anlaşmazlıklar nedeniyle görevden alındığı kendisine bildirilmiştir[214]. Ancak beklenen olmamış Mehmed Vecîhî Paşa tayin emrine uyarak Mehmed Hüsrev Paşa'ya görevi devretmiştir[215].

Mehmed Hüsrev Paşa'nın göreve başlamasıyla birlikte, daha önce Mehmed Vecîhî Paşa'dan çekinerek Saraybosna'dan kaçan Tanzîmât aleyhtarı kimseler geri dönmüşlerdir. Gelişmeler üzerine Mehmed Hüsrev Paşa ne yapması gerektiğini merkeze sormuş, merkez geri dönenlerin tavrında bir değişiklik olmaması halinde, bu kimseler haklarında ceza kanunnâmesine göre soruşturma yapılması

[214] B.O.A., *İ.D.*, nr: 1045; nr: 1159, 2 N 1256/28 Ekim 1840 tarihli arz tezkiresi.

[215] B.O.A., *İ.D.*, nr: 1177, 7 N 1256/2 Kasım 1840 tarihli arz tezkiresi. Devir teslim töreni o kadar hızlı olmuştur ki, Mehmed Hüsrev Paşa valilik (vezirlik) alametleri olan nişan, fes ve kılıcı kendi parasıyla yaptırmak zorunda kalmıştır. nr: 1195, 13 N 1256/8 Kasım 1840 tarihli arz tezkiresi.

ve suçlu bulunanların yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmesini validen istemiştir. Durumdan Bosna'daki karışıklığı araştırmakla görevli memur Selim Bey de haberdar edilmiştir[216].

Asayişin sağlanması için uğraşan Mehmed Hüsrev Paşa önce faydalı olacağı düşüncesi ile Hersek'in nüfuzlu Mutasarrıfı Ali Paşa ile görüşmüştür. İki görevli Tanzîmât'ın uygulanması konusunda fikir alış verişinde bulunmuştur[217]. Ardından ayrıntılı bir soruşturmaya başlamıştır. Paşa, bu amaçla Saraybosna'ya geldiğinde isyanın liderlerinden Ahmed Münib Efendi'nin taraftarları, Mehmed Vecîhî Paşa zamanında mütesellim tayin edilen Mirliva Mustafa Paşa, Fazıl Paşa, Travnik Naibi Recaî Efendi, biraderi Abdullah Efendi, Saray Naibi Hasib Efendi, Cennetîzâde Osman Bey, Çavuşlar Kethüdası Mehmet Bey'i istemediklerini valiye bildirmişlerdir. Gerek Ahmed Münib Efendi gerekse Saraybosna ayaklanmasından dolayı Selânik'e gönderilenlerin suçsuz olduklarını, Bosna'daki ayaklanmanın tahrikten değil, eski valinin baskısı yüzünden çıktığını belirtmişlerdir. Vali kendilerine bu baskının ne olduğunu sormuş ancak bir cevap alamamıştır. Saraybosna'daki soruşturmadan bir sonuç alamayan Mehmed Hüsrev Paşa valilik makamı Travnik'e dönerek soruşturmaya orada devam etmiştir. Buradaki tahkikat için Saraybosna tüccar ve ileri gelenlerinden yirmi sekiz kişi ve Saraybosna müftüsü Travnik'e çağrılarak orada sorgulanmışlardır. Bu kişiler gerek Mehmed Vecîhî Paşa'dan gerekse Mustafa ve Fazıl Paşalardan asla baskı görmediklerini beyan etmişlerdir. Aksine Münib Efendi ve yandaşlarının baskıya neden olduklarını ifade ederek, Mustafa ve Fazıl Paşaların birçok yararlı işler yaptıklarını belirtmişlerdir. Mehmed Vecîhî Paşa'nın beş yıl süren valiliği esnasında mütesellimleri aracılığıyla topladığı vergilere ait üç defter, bir ilâm ve çatışmalardan sonra çevredeki hasara ait beş-altı defter valiye sunulmuştur. Bu defterlerden başka Ahmet Münib ve yardımcılarının düzenledikleri bir defter ve Derviş Mustafa adlı kimsenin üzerinden çıkan sahte mühürler de valiye takdim edilmiştir. Fazıl Paşa ve Saraybosna Müftüsü hakkında yayılan olumsuz söylentilerin de bu sahte mühürler yüzünden çıktığı anlaşılmıştır.

[216] B.O.A., *İ.D.*, nr: 1241, 28 N 1256/23 Kasım 1840 tarihli arz tezkiresi.

[217] B.O.A., *İ.D.*, nr: 1354, 1 ZA 1256/25 Aralık 1840 tarihli arz tezkiresi.

Tahkikat sonucunda 1840'da başlayan ayaklanmanın nedenleri aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir[218].

1- Cizye vermesi gerekmeyen çocuklardan da cizye alınmaya kalkışılması

2- Ahmed Münib Efendi ve Cennetîzâde Osman Bey arasındaki aile kavgası

3- Hüseyin Kapudan isyanına karışıp Trabzon'a sürgüne gönderilen Yaldızcı Mustafa'nın geri dönmesi ve Yeniçeri Ocağı mensuplarından bazı kimseleri örgütlemesi. Bu hareketin Hersek Mütesellimi Ali Paşa tarafından desteklenmesi

4- Bosna metropolitinin olumsuz tutumu

5- Mehmed Vecîhî Paşa'nın Saraybosna halkını itaat altına almak üzere yaptığı çalışmaların kaza halkına ters gelmesi

6- Ayaklanma esnasında asker tarafından halkın ürün ve evlerine zarar verilmesi.

Yapılan çalışmalar Saraybosna halkını tatmin etmemiş ve kazada huzursuzluk devam etmiştir. Mehmed Hüsrev Paşa isyana katılanları tespit etmek ve yeni bir ayaklanma teşebbüsünü önlemek için nüfus sayımı yaptırarak kefili bulunmayanların tespitini istemiştir. Ancak Kladina ve Breçka kazaları mütesellimi Tuzlalı Mahmud Paşa bu uygulamaya muhalefet ederek nüfus sayımını yaptırmamıştır. Mahmud Paşa'nın çıkardığı problemlerin yanında Gradçaniça, Derbend ve Maglay mütesellimleri Mustafa ve Fazıl Paşalar da *"Avusturya ve Sırplar Tuzla taraflarına hücum edecek"* gibi bir takım yalan haberler yayarak halkın silahlanmasına neden olmuşlardır. Nüfus sayımının ise erkek çocukları askere almak amacıyla yapıldığı iddia edilerek, *"Nüfus sayımı yaptırıp da evlatlarımızı askere vermeyiz"* diyerek Tuzla ve civar kazaları ayaklandırmaya çalışmışlardır. Fakat Mehmed Hüsrev

[218] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 298, 5 S 1257/29 Mart 1841 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

Paşa'nın yerinde müdahalesi ile Tuzla ve civarındaki çalışmalar ayaklanmaya dönüşmeden sona erdirilmiştir[219].

Teşne Mütesellimi Ahmet Bey ve yeğeni Emin Bey, İmam Hafız Ahmed, Sadıkoğlu Molla Murad, Molla Sadullah gibi kimseler *"Sava suyunun ötesindeki dört saatlik mesafe Avusturyalılara bırakılacak"* ve nüfus sayımı da *"çocuklarımızı askere almak için yapılıyor"* gibi söylentilerle halkı ayaklandırmaya çalışmışlardır. Bu kimseler bölgede sayımla uğraşan Müderris Hasan Efendi, Hacı Ebubekir, Molla Ahmed ve sabık binbaşı Hacı İbrahim Efendi gibi kimseleri istemediklerini belirtmişlerdir[220].

Yenipazar ileri gelenleri de Niş ve Sokufça taraflarındaki isyanın Yenipazar'a sıçrayacağından endişe duymaktaydı. Bu nedenle harap durumdaki Yenipazar Kalesi ve kaledeki çürümüş top kundaklarının tamiri ve yeterli miktarda cephanenin gönderilmesini merkezden istemişlerdi[221]. İlaveten Mehmed Hüsrev Paşa da Yenipazar halkını destekleyen bir rapor göndermiş, Vulçıtrin ve Kurşunlu'ya yayılan isyanın Yenipazar'a da sıçrama tehlikesi bulunduğunu, bu yüzden konunun önemli olduğunu belirtmiştir. İstekleri haklı bulan İstanbul, Yenipazar kalesinin tamir ettirilmesine ve gerekli cephanenin gönderilmesine karar vermiştir[222].

Mehmed Hüsrev Paşa'nın icraatlarından memnun kalmayanlar ise beğenmedikleri Tanzîmât kanunlarının arkasına sığınmakta ve *"Kanûnnâme-i Hümâyûn mucibince üzerimize asker gelemez ve bize dokunamaz"* diyerek halkı ayaklandırmaya çalışmışlardır[223]. Hüsrev Paşa

[219] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 19, 19 RA 1257/11 Mayıs 1841 tarihli Vali Mehmed Hüsrev Paşa'nın tahriratı.

[220] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 3, 21 RA 1257/13 Mayıs 1841 tarihli Gradçaniça Naibi Mehmed Reşid'in tahriratı.

[221] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 23, Mayıs 1841 Yenipazar Ahalisinden gelen arzuhal.

[222] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 20, RA 1257/Mayıs 1841 tarihli Vali Mehmed Hüsrev Paşa'nın tahriratı.

[223] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 7, 21 Mayıs 1841 tarihli Vali Mehmed Hüsrev Paşa'nın tahriratı. Yukarıdaki sözler İstanbul'dan izin alınmadan suçluların cezalandırılmaması maddesine dayanılarak sarf edilmiş olmalıdır. İzinsiz silah kullanılamayacağına dair emir, Tanzîmât'ın uygulanmasına dair bölgeye gönderilen fermânda yer almıştır. *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 5-6; Ayrıca 1 RA 1840/3 Mayıs 1840

da tüm bu hareketler karşısında tıpkı Vecîhî Paşa gibi gerek olacağını düşünerek karşı merkezden silah kullanma yetkisi istemiştir. Onun talebi de Tanzîmât'a aykırı bulunduğundan kendisine istediği izin verilmemiştir. İzin isteğinin reddinde, bölgeyi teftişle görevli olan Selim Bey'in buna gerek olmadığı yönündeki kanaati etkili olmuştur[224].

Mehmed Hüsrev Paşa isyanın tamamen sona ermesinin Tuzlalı Mahmud Paşa'nın bölgeden uzaklaştırılmasına ve reayanın silahlarının toplanmasına bağlı olduğunu belirtmiştir[225]. Merkez Tuzlalı Mahmud Paşa'nın yandaşları tarafından kargaşa çıkarılacağı endişesi ile bölgeden uzaklaştırılmasını sakıncalı bulmuştur. Bu yüzden Paşayla anlaşılmasını ve kendisinden faydalanılmasını istemiştir. Kendisine hem nasihat vermek hem de anlaşmak üzere İzvornikli Mahmud Paşa ve Müfettiş Selim Bey gönderilmiştir. Paşayla anlaşmak için gerekirse kendisinin taltif edilebileceği bildirilmiştir. Tüm bunlardan sonra Mahmud Paşa hâlâ kanunlara aykırı davranmaya devam ederse kendisini bölgeden uzaklaştırma yetkisi valiye verilmiştir. Valinin ikinci talebi olan halkın elindeki silahların toplanması isteği ise halkta huzursuzluk yaratacağı gerekçesi ile ileri bir tarihe bırakılmıştır[226].

Hüsrev Paşa'nın çabaları sonucu 1841 sonlarına doğru devletle halk karşı karşıya gelmeden Bosna'daki durun sakinleşmiştir[227]. Bölgede işlerin yoluna girmesi üzerine daha evvel olağanüstü teftiş memuriyetiyle Bosna'ya gönderilen Müfettiş Selim Bey merkeze çağrılmıştır. Böylece Bosna'da yaklaşık iki yıl süren düşük yoğunluklu çatışma ortamı sona ermiştir[228].

---

tarihli ceza kanunnâmesinin 1 ve 2. fasılları ile yöneticilerin özellikle ölüm cezaları konusundaki yetkilerinin ellerinden alındığı görülmektedir. Yetki karmaşası halkın konuyu suiistimal etmesine yol açmıştır. Ceza Kanunnâmesi'nin 1 ve 2. fasılları için bkz. Kaynar, *a.g.e.*, s. 303-304.

[224] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 21, Sadaret tezkiresi .

[225] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, Lef: 21.

[226] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373, 12 CA 1257/2 Temmuz 1841 tarihli arz tezkiresi

[227] B.O.A., *İ.D.*, nr: 2202, 28 B 1257/15 Eylül 1841 tarihli irâde.

[228] B.O.A., *İ.D.*, nr: 2286, 4 N 1257/20 Ekim 1841 tarihli irâde.

Bosna'da durumun sakinleşmesi bölgedeki kargaşadan faydalanmayı uman kuvvetleri harekete geçirmiştir. Öncelikle Bosna sınırına yakın Avusturya askerî yetkilileri Bosna reayasına haber göndererek kendilerine her hangi bir baskı yapıldığı takdirde Avusturya makamlarına şikâyette bulunabilecekleri ve reayanın haklarının Avusturya tarafından korunacağını iletmişlerdir. Hemen ardından Bosna'da yaşayan Katolikler, kendilerine yapıldığını iddia ettikleri baskıları dünya kamuoyuna açıklamak için diğer ülke gazetelerine demeçler vermişler, hatta bir heyet Papa'ya şikâyete gitmiştir. Bosna dahilinde bunlar yapılırken bizzat Mehmed Hüsrev Paşa'nın şahsını yıpratmaya yönelik başka bir kampanya daha başlatılmıştır. Fransa Konsolosu Mehmed Hüsrev Paşa'nın Saraybosna Piskoposu'nu haksız yere tutukladığı ve kendisinden 500.000 kuruş aldığını İstanbul'a ihbar etmiştir. Bu suçlama ile Tanzîmât Fermânı ile getirilen herkesin can ve malına dokunulmayacak emrine Mehmed Hüsrev Paşa'nın uymadığı iması yapılarak paşa yıpratılmak ve Bosna Valiliği'nden azlettirilmek istenmiştir. Karalama kampanyası başarılı olmuş, Bâb-ı Âlî Fransız Konsolosluğu'ndan gelen ihbarı doğru kabul ederek Mehmed Hüsrev Paşa'yı azletmeyi düşünmüş, fakat yerine valilik görevini yürütebilecek uygun bir kişi bulunamadığı için paşa görevinde bırakılmıştır[229].

Mehmed Hüsrev Paşa olaylara kesin bir son vermek niyetinde olduğundan, çiftlik ve tımar sahipleri tarafından reayaya yapıldığı iddia edilen baskıları önlemek için de harekete geçmiştir. Reayanın güvenliğini sağlayabilmek için eyaletin ileri gelenlerine taltifte bulunulmasının iyi olacağına dair düşüncesini merkeze iletmiştir. Böylece ileri gelen beylerin devlete bağlılığının artacağı ve kanunlara aykırı hareketlerin önleneceğini planlamıştır. Valinin bu uygulamaları reaya tarafından da memnuniyette karşılanmıştır[230]. Birkaç ay önce gö-

[229] B.O.A., *İ.D.*, nr: 2752, Lef: 1, 5 S 1258/18 Mart 1842 tarihli Mehmed Hüsrev Paşa'nın şukkası; Lef: 2, tarihsiz Fransa Sefareti baş tercümanından gelen yazı: 25 S 1258/7 Nisan 1842 tarihli irâde.

[230] B.O.A., *İ.D.*, nr: 3469, 14 CA 1258/23 Haziran 1842 tarihli irâde.

revden alınması düşünülen Hüsrev Paşa bu kez başarılı çalışmalarından dolayı taltif edilmiştir[231].

Tanzîmât'ın Bosna'da uygulanma çalışmalarından doğan aksaklıklar yabancı devletlerin müdahalesine yol açmıştır. Başta Avusturya ve Rusya tarafından Bosna Hersek'teki olaylar çok yakından takip edilmiştir. 1842 tarihinde Rusya Hükümeti, Bulgaristan ve Bosna reayasına kamu görevlileri ve Müslüman halk tarafından baskı yapıldığını iddia ederek, bu baskıların devlet tarafından derhal önlenmesi hususunda ihtarda bulunmuştur[232].

Nisbî bir sükuna kavuşan Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanacağını duyan Müslüman halk 1843 yazında yeniden bir ayaklanma teşebbüsüne girişmiştir. Mehmed Hüsrev Paşa özellikle serhat taraflarında (Bihke-Banaluka çizgisinde-bugünkü Krayina) bulunan halkın karıştığı olayları güç kullanmadan bastırmak için büyük çaba sarf etmiştir. Eskiden beri vergi muafiyetleri bulunanlar kendilerinden öşür istenmesine kızmışlar, üstüne asker toplamaya dair yapılan çalışmalar halkın memnuniyetsizliğini doruğa çıkarmıştır. Gelişen olaylar karşısında hükümet Tanzîmât'ın Bosna'da uygulanmasını askıya almak zorunda kalmıştır. Böylece Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanması şartlar olgulaşıncaya kadar süresiz ertelenmiştir[233].

3- Kararsızlık Dönemi (1843-1847)

Bosna Hersek'te valilerin gayretleri istenilen sükûn ortamının sağlanması için yeterli olmamıştır. Çünkü hemen hemen aynı tarihlerde Bulgaristan'da patlak veren Niş İsyanı Bosna'yı da etkilemiştir. Bölgede düzenin sağlanamamasının diğer bir nedeni de halkın Tanzîmât'ı tam manasıyla anlayamaması ve kendilerinde *"Tanzîmât kanunlarına dayanarak"* devlete karşı gelme gücünü bulmalarından kaynaklanmıştır. Dış gelişmelere ve Tanzîmât'ın yanlış anlaşılmasına rağmen merkez hatayı valide bulmuş ve Mehmed Hüsrev Paşa görevden alınmıştır. Yerine Mühendis Kâmil Paşa vali atanmıştır.

[231] B.O.A., *İ.D.*, nr: 3569, 12 M 1259/12 Şubat 1843 tarihli arz tezkiresi.

[232] İnalcık, *Bulgar Meselesi*, s. 4.

[233] B.O.A., *İ.M.Müh.*, nr: 2291, 1259/1843 tarihli arz tezkiresi.

Kâmil Paşa göreve başladıktan sonra kaza ileri gelenleri Travnik'e gelerek Kâmil Paşa'ya bağlılıklarını bildirmişler ve Kâmil Paşa'nın vali tayin edilmesinden memnun kaldıklarını bildirmişlerdir. Kâmil Paşa, İstanbul'a gönderdiği raporunda *"kendisine verilen görevi yerine getirmek için var gücüyle çalışacağını"* belirtmiştir[234].

Kâmil Paşa halka baskı yaptığı ileri sürülen başıbozuk Arnavut askerini bölgeden tasfiye etmek ve düzenli askerî birliklerin eyalete yerleşmesini sağlamakla görevlendirilmiştir[235]. Paşa görevini yapmaya çalışmış, ancak bir süre sonra gerçeklerle yüzleşerek merkezden daha fazla asker talep etmek zorunda kalmıştır. Paşa'nın sürekli asker istemesi onun dirayeti konusunda şüphelere yol açmıştır. Stratejik konuma sahip Bosna'nın dirayetli bir vali tarafından idare edilmesi gereğine inanan Bâb-ı Âlî, Kâmil Paşa'yı da azlederek yerine Edirne Valisi Osman Nuri Paşa'yı getirmiştir[236].

1845 senesi Martı'ndan itibaren merkez Tanzîmât'ı ülke çapında uygulamak için çalışmalara başlamıştır. Tanzîmât'a dahil olan yerlerin kalkındığı ve düzene girdiği ifade edilerek, Elviye-i Selase, Diyarbakır ve Erzurum eyaletlerinde Tanzîmât'ın uygulanması; Maden-i Hümâyûn ve Sivas'ın Tanzîmât'ın uygulanmadığı kazalarında Tanzîmât'ın uygulanması kararlaştırılmıştır. Buralardaki tecrübeyle bağlı olarak ilerleyen tarihlerde Bosna, Trabzon ve Maraş eyaletlerinde Tanzîmât'ın uygulanması kararı alınmıştır[237].

Osman Nuri Paşa'nın valiliği sırasında özellikle sınır bölgelerindeki halkın memnuniyetsizliği devam etmiştir. Bu dönemde meydan gelen en önemli olay Avusturya ile yaşanan sınır gerilimi olmuştur. Bosna'nın yukarı (kuzey-serhat-Krayina) hududu kabul edilen Bihke Kazası'na tabi Tersçe Kalesi civarında Avusturya toprağı olan Raşnel adlı pazar yerinde alışveriş sırasında anlaşmazlık olmuş ve silahlı

[234] B.O.A., *İ.D.*, nr: 4161, Lef: 2, 7 Z 1259/29 Aralık 1843 tarihli Bosna Valisi Mehmet Kâmil Paşa'nın tahriratı.

[235] B.O.A., *İ.D.*, nr: 4161, Lef: 1, 7 Z 1259/29 Aralık 1843 tarihli Bosna Valisi Mehmet Kâmil Paşa'nın tahriratı; 4 M 1260/25 Ocak 1844 tarihli arz tezkiresi.

[236] B.O.A., *İ.D.*, nr: 4660, 29 L 1260/11 Kasım 1844 tarihli arz tezkiresi.

[237] B.O.A., *İ.M.Müh.*, nr: 43, Lef: 1, 18 Z 1261/18 Aralık 1845 tarihli Meclis-i Umûmî Fezlekesi.

çatışma çıkmıştır. Çatışmada beş Avusturyalı ölmüştür. Çatışmanın sorumlusu olarak Kaza Naibi Mehmet Bey ile maiyetindeki adamlar gösterilmiştir. Olay Prens Meternich tarafından protesto edilmiştir. Konuyla ilgili gerginlik devam ederken Osman Nuri Paşa görevden alınarak yerine Hacı Halil Kâmil Paşa Bosna'ya vali atanmıştır. İstanbul yeni valiye gönderdiği emirde, *"Bu tür davranışların iki devlet arasındaki dostluğu yıprattığı ve sorumluların bölgeden uzaklaştırılarak, yeni olaylara meydan verilmemesi için Osmanlı tebaasının Avusturya tarafına geçmesinin engellenmesi"* istenmiştir. Alınan tedbirler ve yapılan teftiş sonucu bölgede durumun sakin olduğu Osmanlı Devleti'nin Avusturya Sefiri Nafi Efendi'ye bildirilmiştir[238].

Hacı Halil Kâmil Paşa döneminde sınır gerginlikleri devam etmiştir. Sınır çatışmalarının devam etmesi yörede asayişi bozmuş, bu durum Tanzîmât karşıtlarının faaliyetleri için uygun ortam hazırlamıştır. Halil Kâmil Paşa döneminde en büyük sorun Karadağ olmuştur. Karadağ Ladikası'nın kontrolündeki sayıları 300-2.000 kişi arasında değişen haydut grupları, özellikle Hersek'te asayişi ciddi anlamda tehdit etmişlerdir. Bölgedeki durumu değerlendiren Hersek'in nüfuzlu hakimi Ali Paşa olayları bahane ederek Tanzîmât'la uygulamaya sokulmak istenen eşitlik, vergi ve her memurun kanunlara saygılı davranması gibi ilkeleri çiğnemekte bir sakınca görmemiştir. Olayları kendi lehine kullanmak isteyen Ali Paşa kendisine bağlı silahlı güçler olan pandor askerlerinin sayılarını artırmak için her fırsatı kullanmıştır[239].

Reaya yavaş yavaş hareketlenmeye başlamış, Tanzîmât'ın genel hükümlerine dayanarak vergi işlerinde eski idarî suiistimallere artık katlanmayacaklarını, haklarını aramağa kararlı olduklarını ilân etmişlerdir[240]. Reayanın yanında Tanzîmât'tan önce vergi imtiyazına sahip olan zümreler de imtiyazlarını kaybetmemek için kesin şekilde Tanzîmât'a ve yeni düzene muhalefet ettiler. Mesela Tuzlalı Mahmud ve Ahmet Münib gibi Müslüman ağalar, eski imtiyazlarının elle-

[238] B.O.A., *İ.H.*, nr: 1553, 24 RA 1262/22 Mart 1846 tarihli arz tezkiresi

[239] B.O.A., *İ.D.*, nr: 6020, Lef: 1-2. 7 S 1262/4 Şubat 1846 tarihli Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın tahriratları.

[240] İnalcık, *Sosyal Tepkiler*, s. 380.

rinden alınmasına razı olmamışlardır. Malî tedbirler yalnız Müslümanlar için değil, Hıristiyan tebaa ve bilhassa ruhban arasında da muhalefetle karşılanmıştır. Kiliselerin vakıflarını idare eden nüfuz sahibi yüksek ruhban zümresi, vergilerin yeni sisteme bağlanmasıyla eski kazançları elde edemediklerinden Tanzîmât'tan memnun kalmamışlardı[241].

Her kesimden halkın memnuniyetsizliğine bir de yönetici sınıfın Tanzîmât reformlarını uygulamadaki tereddüdü eklenince Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanması imkansız hale gelmiştir. Mesela Saraybosna ayaklanması esnasında Vali Mehmed Hüsrev Paşa "*ne yapacağını bilemediğini*" merkeze yazmakta bir sakınca görmemiştir[242]. Halil Kâmil Paşa ise "*reayanın ehl-i fesad olduğu ve serhad eşkıyasını bir türlü kontrol edemediği*" gerekçesi ile istifa etmiştir[243]. Valilerin görevlerini istedikleri gibi yapamamasında Tanzîmât'ın getirdiği idarî karışıklık çok etkili olmuştur. Valiler Tanzîmât ilkelerine aykırı hareket edip suçlu duruma düşmek çekincesiyle hiç bir sorumluluk üstlenmemişler, sonuçta tüm ülke çapında ciddi bir güvenlik zaafı yaşanmıştır.

Tanzîmât'ın getirdiği idare zaafına bir de dış baskılar eklenince Bosna gibi büyük önem arz eden bir bölgede Tanzîmât uygulanamaz hâle gelmiştir. Özellikle Avusturya Macaristan İmparatorluğunu sarsan Macar İhtilâli'nin, Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'te Tanzîmât'ı uygulamaya çalıştığı bir zamana denk gelmesi devleti rahatsız etmiştir. Avusturya baskısından kaçan Macar mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınması durumu tamamen karışık hale getirmiştir. Hatta bu nedenle Avusturya Bosna'ya saldırmayı dahi düşünmüştür[244]. Bâb-ı Âlî, Bosna ve Hersek'teki durumun hassasiyetini gözden kaçırmamış ve Avrupa ihtilâllerinin buraya sıçramasından ciddi endişe duymuştur. Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın ilânıyla başla-

[241] Eren, *Tanzimat*, s. 723; Engelhard, *a.g.e.*, s. 86-87.

[242] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 373.

[243] B.O.A, *İ.D.*, nr: 7758, Lef: 1, 21 C 1263/6 Haziran 1847 tarihli Bosna Valisi Halil Kâmil Paşa'nın arzuhali.

[244] *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yayınlayan: Münir Aktepe, c. IX , İstanbul 1984, s. 22.

yan memnuniyetsizlik iç ve dış olaylarla birleşince 1847 yılına kadar bölgede Tanzîmât uygulanamamış, burada sadece en zarurî ıslahâtlar uygulamaya çalışılmış, karışıklık çıkar endişesi ile Tanzîmât'ın genel hükümleri hariç diğer yeniliklerin uygulanması sonraya bırakılmıştır[245].

4- Silahlı Tepki Dönemi (1847-1851)

a) Mehmed Tahir Paşa'nın Faaliyetleri

Mehmed Tahir Paşa, 2 Temmuz 1847'de Tanzîmât'ı uygulamak amacıyla Bosna'ya vali olarak atandı. Paşa 22 Ekim 1847'de görevine başladı[246]. O görevine başladığında Bosna'da ve 1848 İhtilâlleri nedeniyle çevre ülkelerde durum çok nazikti. Paşa önceliği Bosna'nın güvenliğine vererek, yapabileceklerini tespit için 7 Haziran 1848'de Travnik'te Bosna'nın ileri gelenleri ile bir toplantı yaptı. Toplantı sonucunda üç tedbirin alınması gerektiği ortaya çıktı. İlk olarak Bosnalı sipahiler her türlü saldırıya hazırlıklı olacak, onların at ve silahları bakımlı tutulacak ve tayin edildikleri bölgelerde kalacaklardı. İkinci ve en önemli tedbir ise tamamı Boşnaklar'dan oluşacak 30.000 kişilik bir muhafız birliği kurulacaktı. Bu birlik iyi silah ve ekipmanla donatılacak, halen yaşadıkları yerlerde nöbetleşe olarak görev yapacak ve kendilerinin yardımına ihtiyaç duyulması olasılığına karşı hazır bekleyeceklerdi. Üçüncüsü ise muhafız gücünün iaşesi bütün Bosnalılar arasında bölüşülerek karşılanacaktı. Herkes yaşadığı yerin nüfusu oranında bu güce asker olarak katkıda bulunacak ve ekonomik durumuna göre muhafızların iaşesini sağlayacaktı. Vali buyruldusu aynı gün tüm kazalara gönderilerek kararlar uygulanmaya başlandı. Boşnaklar'ın dolaylı da olsa askere alınması bölgede Tanzîmât'ın uygulanması demekti[247]. Durum Boşnaklar'ın hoşuna

[245] İnalcık, *Bulgar Meselesi*, s. 13-14; Engelhard, *a.g.e.*, s. 86.

[246] B.O.A., *İ. D.*, nr: 7758, 18 B 1263/14 Haziran 1847 tarihli arz tezkiresi; nr: 10329, Lef: 4, 12 M 1265/8 Aralık 1848 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı; Michael Palairet, *Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul 2000, s. 152; Halil İnalcık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları (Ayrı Basım)*, c. I, Sayı: 5, İstanbul 1942, s. 2 (Bundan sonra *Bosna'da Tanzimat* olarak gösterilecektir.); Malcolm, *a.g.e.*, s. 208; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 349.

[247] Tanzîmât'la birlikte askerlik vatan borcu olarak algılanmış ve bir süreye bağlanmıştır. Bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008, s. 49.

gitmedi. Memnuniyetsizliğini açığa vuran ilk şehir Saraybosna oldu. Saraybosna halkı (aslında ileri gelen bey ve ağalar) iaşeden kendi paylarına düşen 100 yük buğday ve 500 yük arpayı ödediler. Fakat kollektif bir dilekçe ile muhafız olarak kendi paylarına düşen 1.700 askeri veremeyeceklerini, ancak topraklarını koruma durumu hasıl olursa yediden yetmişe herkesin eyaletin savunmasına koşacağını valiye ilettiler. Saraybosnalılar'ın bu umulmadık cevabı valiyi çok kızdırdı. Fakat elinde yeterli asker olmadığı için bir süre bekledi. İstanbul'dan yardımcı kuvvet istedi. İstediği kuvvetler Ağustos ayında Bosna'ya ulaştı. 18 Ağustos 1848'de Miralay Menemenzâde Mustafa Paşa komutasındaki dört tabur asker Saraybosna yakınlarındaki Grbaviça'da karargah kurdu. O gelir gelmez Mehmed Tahir Paşa da Travnik'ten Grbaviça'ya geldi. Orada kendisini karşılamaya gelenlerle Saraybosna'nın ileri gelenlerine bir davetiye gönderdi. Ertesi gün kendisi için muhteşem bir resmî geçit töreni istediğini onlara iletti. Ayrıca gelenlerin bir kısmını da tutukladı. Haberler Saraybosna'ya ulaşır ulaşmaz Çarşı kapatıldı ve halk evlerine çekildi. Bu protesto simgesiydi. Bunun üzerine Mehmed Tahir Paşa ertesi gün iki tabur askerle Saraybosna'ya girdi. Kendisini kimse karşılamadığı gibi Çarşı hâlâ kapalıydı ve sokaklar terkedilmişti. Halk valinin yanındaki askerî güç karşısında korkuya kapıldı. Kent üzerinde istediği etkiyi bıraktığına inanan Mehmed Tahir Paşa geri Grbaviça'ya döndü. Böylece bu küçük başkaldırı kan dökülmeden sona erdi[248].

Mehmed Tahir Paşa benzer bir hareketin gerçekleşmemesi için Saraybosna Mütesellimi Fazıl Paşa'dan Saraybosna'da bulunan bütün zanaatkâr ve tüccarların listesini istedi. Ayrıca her esnaf loncasına bir kethüda ve her mahalleye ikişer muhtar atamasını, bunlardan devlete sadık kalacaklarına dair birer senet alınmasını emretti. Fazıl Paşa emirleri derhal yerine getirdi. Saraybosna'da bulunan yirmi beş esnaf loncasına yirmi beş kethüda ve her mahalleye ikişer muhtar atadı. Fazıl Paşa konuyla ilgili iki defteri Mehmed Tahir Paşa'ya verdi. Paşa emirlerinin yerine getirilmesinden memnun bir şekilde 12 Eylül 1848'de Travnik'e dönmek üzere Saraybosna'dan ayrıldı. Paşa bera-

[248] Hamdija Kreševljaković, "Collective Guarantee of Sarajevo Christians, 1788", *POF*, vol. 36, Sarajevo 1987, s. 108-110.

berinde Saraybosna'nın ileri gelenlerinden yirmi beş kişiyi rehin olarak Travnik'e götürdü. İki ay Travnik'te hapis kalan bu kişiler daha sonra Girit'e sürgün edildi. Böylece isyan hareketine karışanlar cezalandırılmış oldu. Saraybosnalı tüccar, zanaatkar, bey ve ağalar Mehmed Tahir Paşa'ya gönderdikleri senetlerde; valiye her türlü yardıma hazır olduklarını, kendilerine gösterilen teveccühe minnettar ve her türlü isyan hareketine karşı olduklarını, isyan halinde asilerin tutuklanmasına yardımcı olacaklarını, şayet kendi içlerinden isyana karışanlar olursa onun yakalanması için yapılacak her türlü askerî hareketin iaşe ve masrafını karşılayacaklarını belirttiler[249]. Ancak bu sözler güce karşı boyun eğmenin sonucuydu. Aslında derin bir huzursuzluk sessizce kaynamaya başlamıştı. Bu kaynaşma 1849'da bütün eyaleti kapsayacak bir ateş yumağına dönüşecekti.

Saraybosna'daki küçük isyan hareketinin ardından durumu araştıran Mehmed Tahir Paşa, Tanzîmât'ın Bosna'da uygulanmasının mümkün olmadığı kanaatine vardı. Konuyla ilgili merkeze gönderdiği raporlarında yapılması gerekenler ve muhtemel tehlikeleri aşağıdaki şekilde özetledi:

i. Yapılması Gerekenler[250]

1- Tanzîmât tamamen değil aşama aşama uygulanmalıdır

2- Reayaya yapılan baskılar önlenmelidir

3- Beylerin tepkisini önlemek amacıyla onlara rütbe ve nişanlar verilerek devlet taraftarı olmaları sağlanmalıdır

4- Malî konularda eski uygulamalar bir süre daha devam etmelidir

5- Can güvenliği, mülk ve namus emniyeti gibi konularda özellikle hassas davranılmalıdır

[249] Kreševljaković, *Guarantee of Sarajevo*, s. 110-111.

[250] B.O.A., *İ. D.*, nr: 10329, Lef: 1, 12 M 1265/8 Aralık 1848 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı.

ii. Muhtemel Tehlikeler[251]

1- Tanzîmât'ın uygulanması halinde, Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'nın tutumunun ne olacağı belli değildir. Ali Paşa o ana kadar Tanzîmât'a karşı tavır almış ve Tanzîmât'ın uygulanmasını önlemek için halkı Tanzîmât aleyhine kışkırtmıştır.

2- Avrupa'da 1848 ihtilâlleri vardır. İhtilâlin yaydığı düşüncelerden etkilenen Bosna'daki reayanın bağımsızlık ümitlerine kapılarak ayaklanma ihtimâli söz konusudur. Bu durumda Batı kamuoyu reayaya destek verecektir[252].

3- Bosnalı beyler Tanzîmât uygulandığı takdirde kendi çıkarlarının zedeleneceğinden çekinmektedirler. Angaryanın kaldırılmasının devlete maliyeti 15.000 keseyi (7.500.000 kuruş) bulacaktır. Beyler bu parayı kendi cebinden çıkmış gibi düşüneceklerinden durumdan memnun olmayacaklardır.

4- Tımar sahipleri reaya üzerindeki etkinliklerinin Tanzîmât'ın uygulanmasıyla ortadan kalkacağını düşündüklerinden, Tanzîmât'a sıcak bakmamaktadırlar. İçlerinden bazıları gizlice, bazıları ise açıkça halkı ayaklandırmaya uğraşmaktadır. Zaptiyeliğe atananlar dahi aynı tavır içindedirler.

5- Daha önce ayaklanmalara karışan eyaletin ileri gelenlerinden Tuzlalı ve İzvornikli Mahmud Paşalar, Giritli Mustafa ve Fazıl Paşalar gibi insanların Girit'e sürgünleri emredilmiştir. Bu gibi sürgünler halk arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur.

6- Halk arasında Tanzîmât uygulanırsa çocuklarının askere alınacağı haberleri yayılmıştır. Askere alınma endişesi tepki doğmasına yol açmıştır.

7- Tanzîmât'ın ne anlama geldiği ve devletin neden bu kadar ısrarcı olduğu halka tam olarak anlatılamamıştır. Bu yüzden Tanzî-

[251] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10329, Lef: 1,4 ; İnalcık, *Bosna'da Tanzimat*, s. 2-6; Okey, *a.g.e.*, s. 86, 90.

[252] 1848 ihtilâllerinin Balkanlar'a etkisi hakkında bir değerlendirme için bkz. Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007, s. 64-70.

mât'ı istismar edenlerin halkı devlet aleyhine kışkırtacakları aşikardır.

Mehmed Tahir Paşa daha önce Bosna'da Tanzîmât'ı uygulamak için çaba sarf eden, ancak bölgedeki icraatları nedeniyle görevden alınan diğer valilerin durumuna düşmemek için, Tanzîmât taraftarı olduğunu önemle vurgulamıştır. Kendisine Tanzîmât'ın tamamen uygulanmasına dair bir emir gelirse gereken her şeyi yapacağını belirtmiştir. Merkez, Mehmed Tahir Paşa'nın uyarılarını dikkate almamış ve tercihini Tanzîmât'ın Bosna Hersek'te bütün yönleriyle uygulanması yönünde kullanmıştır[253].

Mehmed Tahir Paşa'ya gönderilen Evasıt-ı Rebiülevvel 1265/6-15 Mart 1849 tarihli bir hüküm ile Bosna'da Tanzîmât'ın her yönü ile uygulanması emredilmiştir. Paşa'ya gönderilen emirde, Tanzîmât Fermânı'nın malî ve kişi hakları olmak üzere iki yanı bulunduğu belirtilmiş, Bosna'nın nazik durumu nedeniyle malî konuların uygulanamadığı ancak can, mal ve namus güvenliğinden oluşan eşitlik ilkesinin hayata geçirilmemesi için hiçbir neden olmadığı vurgulanmıştır. Paşa'dan ilk olarak can, ırz, namus ve mal güvenliğini uygulamaya koyması istenmiştir. Ardından halkın birbirini rencide etmesinin ve güçlünün zayıfı ezmesinin önüne geçilmesi; sipahiler, memurlar ve toprak sahipleri tarafından halka her türlü baskıya son verilmesi; valiliğe verilecek her türlü dilekçe ve şikâyetin işleme konulması; soruşturmaların eşitlik ilkesi gereğince tarafsız ve adil yapılması; resmî vergilerin ve oranların haricinde halktan zerre kadar şey talep edilmemesi emredilmiştir. Aksi davrananların padişahın gazabına uğrayacağı ve kendileri için yeryüzünün yaşanmaz hale geleceği açıkça ifade edilerek, başta eyalet valisi olmak üzere her mevkideki memur ciddi anlamda tehdit edilmiştir[254]. Ancak validen istenenler, bir anda "*biz emrettik olacak*" cinsten şeyler değildi. Merkez ciddi anlamda Bosna'nın sosyal yapısını dikkatten kaçırmıştı.

[253] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10329, 17 S 1265/12 Ocak 1849 tarihli irâde; İnalcık, *Bosna'da Tanzimat*, s. 4.

[254] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 4239, Lef: 1, Evasıt-ı Rebiülevvel 1265/6-15 Mart 1849 tarihli hüküm; Belge: 1.

b) 1849-51 İsyanı

Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanacağının duyulması üzerine tıpkı Yeniçeriliğin kaldırılmasındaki duruma benzer biçimde bir tepki ayaklanması meydana gelmiştir. Ayaklanmanın liderliğini, 1831 ayaklanmasında Kapudan Hüseyin Gradasceviç'in karşısında yer alarak isyanın sona ermesinde büyük katkıları bulunan Ali Rızvanbegoviç yapmıştır[255]. İsyanın mahiyetinin başlangıçta anlaşılamaması ve Ali Paşa'nın isyanı birkaç çapulcunun işiymiş gibi göstermesi sonucu, isyan bütün eyalete yayılmış ve Bosna Hersek yaklaşık üç yıl süren kargaşa ortamına teslim olmuştur. Hükümet olayları bastırması için oldukça büyük bir askerî kuvvetle 1850 Martı'nda Ömer Lûtfî Paşa'yı Bosna'ya göndermek zorunda kalmıştır[256]. Ömer Lûtfî Paşa komutasında Bosna'ya sevk edilen kuvvetler asilerle on ikisi büyük olmak üzere yirmi beş muhabere yapmış ve isyan ancak bu çatışmalardan sonra sona erdirilebilmiştir[257]. Çatışmalarda yaklaşık 5.000 kişi ölmüş, 5.000 kişi de cezalandırılma korkusuyla Hırvatistan'a kaçmıştır[258].

[255] Aličić ve Barbara Jelavich onun isyanını da otonomi isteği olarak görürler. Bkz. Aličić, *Uredenje*, s. 20; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 349.

[256] Ömer Lûtfî Paşa'nın Bosna'ya gelişinin Boşnaklar üzerinde yarattığı etkiyi, en güzel Andriç *Ömer Paşa* romanında betimlemiştir. Roman'nın başlangıcında Boşnakların içinde bulunduğu ruh hali oldukça güzel betimlenmiştir. Bkz. İvo Andriç, *Ömer Paşa*, Çev. Ali Berktay, İstanbul 2004, s. 7-14, 22-47; Resim: 31. Griffe isyanın büyümesinin sorumlusu olarak Ömer Lûtfî Paşa'yı görür. Ona göre, Ömer Lûtfî Paşa'nın Müslüman düşmanlığı Bosna'da İslâm hakimiyetine büyük zarar vermiştir. Bkz. Griffe, *a.g.e.*, s. 114-129. Dönemin görgü tanığı ve kendisi de Ömer Lûtfî Paşa gibi sonradan Müslüman olan Murat Efendi de Ömer Lûtfî Paşa'nın Bosna'daki faaliyetlerini eleştirir. Ona göre "*1851 yılında Serdar Ömer Lûtfî Paşa Bosna feodallerine son darbeyi vurdu ve o günden sonra Bosna ve Hersek, Osmanlı Devleti'nin vilâyetleri oldu, ama aynı zamanda Sırp ve Karadağlılar'ın yayılmalarına açık bir alan ve Rus politikasının da hedefi oldu, çünkü yeniçerilerin ortadan kaldırılmasında olduğu gibi, Bosna'da hastalıklı kan temizlenmek istenirken beraberinde taze yaşam suyu da dışarıya aktı*". Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 125.

[257] Abdi, *Tabsıratü'l-eşkıyâ*, İstanbul 1289, s. 101; Engelhard, *a.g.e.*, s. 87; Coquelle, *a.g.e.*, s. 155-156; Mackenzic-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 8. Bosna Hersek'te Tanzîmât uygulanması nedeniyle gelişen olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Gölen, "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı", *Belleten*, c. LXVI, Sayı: 247, Ankara 2003, s. 905-930; Glenny, *a.g.e.*, s. 84-89; Aličić, *Uredenje*, s. 20; Okey, *a.g.e.*, s. 100; B & c. Jelavich, *Bosnia and Hercegovina*, s. 297; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 349; Velikonja, *a.g.e.*, s. 85; Harris, *a.g.e.*, s. 12.

[258] Aksan, *a.g.e.*, s. 430.

İsyan sonrasında devlete muhalif olabilecek herkes bölge dışına çıkarılmıştır. Ayaklanmaya karışan beyler tutuklanmış ve yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. Böylece Bosna'da devlete muhalif olacak kimse kalmamış, Bosnalı Müslüman Beyler'in eyaletteki otoritesi kesin olarak sona erdirilmiştir[259]. Bu kişiler Tanzîmât sonrası uygulamaya koyulan kanunlar gereğince önce Meclis-i Vâlâ'da daha sonra Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de sorguya çekilip yargılanmışlardır. Asilerin liderlerinden Tuzlalı Mahmud Paşa ile on beş kişi idam cezasına çarptırılmış, ancak bu kişilerin Bosna'daki toplumsal itibarları dikkate alınarak cezaları kürek cezasına çevrilmiştir. Mahmud Paşa'nın ihtiyarlığı nedeniyle kürek cezasına çarptırılması da uygun bulunmamış, kürek cezasına çarptırılmış olan oğlu OsmanBey ile birlikte bütün rütbeleri alınarak ailesiyle birlikte ömür boyu Rodos'a sürgün edilmiştir. Diğer tutuklulardan ulemâdan Nuh Efendi ile İbrahim Efendi'nin bir daha geri dönmemek üzere Konya'ya, Ali Paşa'nın oğulları Rıdvan Paşa ve Rüstem Bey, İzvornikli Mahmud Paşa, Saraylı Mustafa ve Fazıl Paşalar, Bihke'li Mehmed Paşalar, Erkân-ı Eyaletten Ali ve Derviş Beyler aileleri ve çocuklarıyla beraber Rumeli dışında uygun mahallere, suçlu bulunan altmış üç kişi ikişer sene süreyle Kütahya ve Balıkesir'e, suçları kesinleşmeyen altmış dokuz kişi Bursa'ya sürgüne gönderilmişlerdir[260].

[259] Örneğin tutuklanarak önce Belgrad'a gönderilmiş olan İzvornikli Mahmud Paşa ve Tuzlalı Mahmudpaşazâde Osman Bey yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmiş ve bu nakil işlemi için 10.000 kuruş harcanmıştır. B.O.A., *İ.D.*, nr: 13273, 5 M 1267/10 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi; nr: 13588, Lef: 1, 11 S 1267/16 Aralık 1850 tarihli Belgrad Muhafızı Vasıf Mehmed'in tahriratı; Aksan, *a.g.e.*, s. 430. Ömer Lûtfî Paşa'nın saldırısı ve daha sonra beylere karşı tutumu o kadar sert olmuştur ki 1878 işgali sonrasında bu durum propaganda malzemesi olarak kullanılmış, işgal kuvvetleri komutanı Baron Josef Filipoviç'in halka Ömer Lûtfî Paşa'dan daha iyi davrandığı ifadeleri basında yer almıştır. Bkz. Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Çev. Hayati Torun, İstanbul 2000, s. 19-20, 154; Palairet, *a.g.e.*, s. 153.

[260] B.O.A., *İ.D.*, nr: 14929, 9 S 1268/4 Aralık 1851 tarihli arz tezkiresi; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 27: Bosna'daki olaylardan dolayı İstanbul'da ikâmet etmeye mecbur tutulan 99 kişinin Bosna'ya geri dönmek için hükümete yaptığı başvuru kabul edilmiş ve bu kişiler 17 Kasım 1852'de Bosna'ya dönmüştür. nr: 16300, Lef: 2-3, 4 S 1269/17 Kasım 1852 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hürşid Paşa'nın tahriratları; Aličić, *Uredenje*, s. 66-73.

5- Tanzîmât'ın Uygulanması (1851)

Bosna'da 1849'da başlayan isyanı takip eden günlerde Tanzîmât'ın uygulanması için yoğun bir çaba sarf edilmiştir. Mehmed Tahir Paşa'nın görevi başında ölümünün ardından Bosna'ya vali atanan Hafız Mehmed Paşa'dan, Ömer Lûtfî Paşa ile ortak çalışarak eyalette Tanzîmât'ı uygulaması istenmiştir. Bu amaçla Tanzîmât'ın uygulandığı diğer yerlerde olduğu gibi merkezden bir defterdar ve eyalet meclis başkanı gönderileceği belirtilmiştir. Tanzîmât'ın uygulanmasına yardımcı olanların ödüllendirileceği, karşı çıkanların ise cezalandırılacakları kesin bir dille açıklanmıştır[261].

İsyan sona yaklaşırken, eyalette Tanzîmât'ın uygulanmasıyla ilgili resmî emir 1 Aralık 1850 tarihinde *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlanmıştır. Böylece Bosna'da da Tanzîmât resmen uygulanmaya başlamıştır. İlgili emirde, Tanzîmât'ın padişahın iyi niyetinin bir göstergesi olarak ilân edildiği, böylece halkın refah ve mutluluğunun artacağı, fakat bazı bölgelerde ileri gelenlerin halkı canı istediği gibi kullandığı, Tanzîmât'ın bu duruma müsaade etmediği, bu nedenle çıkarları zedelenen bazı kimselerin Mostar ve İzvornik'te isyan çıkararak Tanzîmât'a karşı geldikleri, devletin bu kimselere Ömer Lûtfî Paşa aracılığıyla gerekli cezayı verdiği ve artık Bosna halkının da Tanzîmât'ın getirdiği adalete kavuşmalarının vaktinin geldiği belirtilmiştir[262].

İçinde bulunulan şartlarda Tanzîmât'ı uygulamak o kadar da kolay bir iş değildi. Fakat merkez Ömer Lûtfî Paşa'ya ard arda emirler göndererek Tanzîmât'ın uygulanması için baskı yapmayı sürdürmüştür. Merkez nihayet Ali Paşa'nın isyandaki rolünü anlayarak Şubat 1851 tarihinde Ali Paşa'yı Hersek Mutasarrıflığı görevinden azletmiş ve tutuklanmasını emretmiştir. Emrin Bosna'ya ulaşması ile Ali Paşa Mostar'daki askerî birliklerin komutanı İskender Bey'e teslim olmuştur. Ali Paşa ve oğulları 17 Şubat 1851'de *"Devletin uygulamalarına karşı gelmek ve halkı isyana teşvik etmek"* suçlamasıyla tutuklanmışlardır.

[261] B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 617, s. 172, Evahir-i B 1266/2-11 Haziran 1850 tarihli hüküm; Glenny, *a.g.e.*, s. 88-89.

[262] *Takvim-i Vekâyi*, nr: 437, 26 M 1267/1 Aralık 1850; Belge: 2.

Ali Paşa kısa bir süre sonra şüpheli bir biçimde ölmüştür. Böylece lidersiz kalan isyan hareketi sona yaklaşmıştır[263].

Tanzîmât'ın tüm eyalette icrası için isyanın tamamen sona erdirilmesi beklenmiştir[264]. İsyan sona erdikten sonra 1851 yazında Bosna'da Tanzîmât uygulamaları hakkında halka bilgi verilmeye başlanmıştır. Ancak halkın Tanzîmât sözünün ne manaya geldiğini anlamadığı, bu yüzden Tanzîmât'ın uygulanmaya başlamasıyla bir takım problemlerin ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu problemleri ortadan kaldırmak için Bosna Hersek'teki çeşitli sancak ve kazalara müfettişler tayin edilmiştir. Müfettişlerden Mehmed Şakir Bey 6 Ağustos 1851'de Travnik, 11 Ağustos'ta İznice, 12 Ağustos'ta Visoka, 13 Ağustos'ta Foyniçe, 14 Ağustos'ta Tırnova, 16 Ağustos'ta Saraybosna, 19 Ağustos'ta Çelebipazar, 22 Ağustos'ta Bihke, 23 Ağustos'ta Srebreniça Kazaları'nda; diğer teftiş memuru Ahmed Paşa ise 17 Ağustos 1851'de Krupa Kazası'nda halka Tanzîmât'ı anlatmıştır[265].

Müfettişler gittikleri kazalarda imam, muhtar, papaz ve kocabaşlar ile halkın ileri gelenlerini kaza merkezinde toplamışlar, Tanzîmât'ın uygulanması hakkındaki buyrulduyu okumuşlardır. O ana kadar halkın Tanzîmât'ı tam anlayamamasının nedenlerinden birinin halka yeniliklerin Boşnakça ile anlatılamamasından kaynaklandığı düşünüldüğünden, Tanzîmât'ın getirdiği yenilikler Boşnakça okunmuş ve anlatılmıştır. Tanzîmâtla birlikte insanların hayatlarını etkileyecek yenilikler detaylarıyla açıklanmıştır. Özellikle asker toplanmasının nedeni etraflıca açıklanarak halkın iknasına çalışılmıştır.

[263] B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 621, s. 174, Evasıt-ı R 1267/13-22 Şubat 1851 tarihli hüküm; Belge: 3; *Tabsıratü'l-eşkıyâ*, s. 61-64.

[264] Harris, *a.g.e.*, s. 12.

[265] B.O.A., *İ.D.*, nr: 14557, Lef: 14, 8 L 1267/6 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 9, 13 L 1267/11 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 15, 14 L 1267/12 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 12, 15 L 1267/13 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 10, 16 L 1267/14 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 4, 18 L 1267/16 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 3, 19 L 1267/17 Ağustos 1851 tarihli Mirliva Ahmed Paşa'nın tahriratı; Lef: 5, 19 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 7, 24 L 1267/22 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı; Lef: 6, 25 L 1267/23 Ağustos 1851 tarihli Mehmed Şakir Bey'in tahriratı.

Ayrıca toplanan halka ayrı ayrı fikirleri sorulmuş ve Tanzîmât'ın uygulanmasının aksayan yönleri tespit edilmiştir[266].

Halkla müfettişlerin karşılıklı konuşmaları olumlu sonuç vermiştir. Zira bu karşılaşma sonucu Tanzîmât'ın aksayan yönleri tespit edilmiştir. Tanzîmât'ın aksayan yönlerinin başında, zaptiyelerin halka karşı keyfi davranış içinde bulunmalarının geldiği anlaşılmıştır. Zaptiyelerin yasaklandığı halde görevli olarak köylere gittikleri zaman halktan aldıkları malzemelerin, hayvanlarının yem ve ot parasını vermedikleri, kullandıkları malzemenin karşılığını cizyeye karşılık saymadıkları tespit edilmiştir. Bu şikâyete karşılık zaptiyelerin uygulamalarının Tanzîmât'a tamamen aykırı olduğu, Tanzîmât Fermânı'nda yer alan *eşitlik ilkesi* gereğince bedeli ödenmeksizin bir akçelik malın bile alınmasının kesinlikle yasaklandığı halka açıklanmıştır[267]. Kanunlara aykırı olarak yasaklanan şeyleri yapmaya kalkışanlar olursa, bu kimselerin kaymakamlara şikâyet edilmesi istenmiştir. Kaymakamlar konuya çözüm getiremezse şikâyetin doğrudan valiliğe yapılabileceği belirtilmiştir. Hakkında şikâyet söz konusu olan kimselerin gıyabında gizlice araştırma yapılacağı, suçlu görülenlerin ise cezalandırılacağı açıkça ilân edilmiştir.

Müfettişler Tanzîmât'ın ana hedeflerinden birinin de herkesten eşit vergi almak olduğu ifade etmişlerdir. Verginin herkesin gelirine göre tarafsız olarak iyi niyet kuralları içinde tüm tabana yayılarak toplanacağı belirtilmiştir. Vergi toplanırken kimseye baskı yapılmayacağı ve eşitlik ilkesine uyulacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle bütün ülkede yeni bir nüfus sayımı yapılmaya başlandığı vurgulanmıştır. Nüfus sayımın diğer bir amacının ordu için toplanacak askerin nereden ne kadar alınacağını tespiti olduğu açıklanmıştır. Nüfus sayımı esnasında sayılamayanların nüfus defterine kaydolmaları istenmiştir. Nüfus müdürünün dört ayda bir kendisine ulaşmış olan bilgileri nüfus nazırlığına bildireceği, sayımı dışında kalanlardan muhtar, imamı ve papazların sorumlu olacağı açık bir dille ve kesin olarak ilgililere bildirilmiştir.

[266] B.O.A., *İ.D.*, nr: 14557, Lef: 3-7, 9-10, 12, 14, 15.

[267] *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX , s. 17-18.

Tanzîmât'ın getirdiği genel ilkeler açıklandıktan sonra bölgede meydana gelen yerel problemlerin halline geçilmiştir. İlk olarak vergi problemi halledilmeye çalışılmıştır. 1850'deki askerî harekat esnasında ordunun ihtiyaçlarının halk arasında paylaşılarak karşılandığı için ayrıca vergi alınmayacağı ilân edilmiştir. İlaveten zahire taşımak amacıyla ordu tarafından kiralanan, ancak çatışmalar esnasında ölen atların da karşılığının ödeneceği açıklanarak halkın güveni kazanılmaya çalışılmıştır.

Yapılan araştırmada çiftçilerin çiftlik sahiplerine karşı olan sorumluluk ve haklarını da bilmedikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine konuyla ilgili talimat onlara da okunarak tarafların birbirlerine karşı olan sorumlulukları hatırlatılmıştır.

Tanzîmât'ın üzerinde önemle durduğu meselelerin başında adil yargı ilkesinin geldiği belirtilmiş, halkın bu konudaki şikâyetleri dinlenmiştir. Anlaşmazlıklarda, "*müdür ve hakimlerin taraflı davranıp davranmadıkları*" sorulmuştur. Alınan cevaplarda yalnızca İzvornik Müdürü Osman Bey'in ve Berçe Müdürü Recep Ağa'nın taraflı tutum sergilediği anlaşılmıştır. Konuyu araştırmak üzere Meclis Azası Hasan Başu ve Mehmed Ağan adlı kimseler görevlendirilmişlerdir. Araştırma sonunda müdürler "*Tanzîmât'a mugayir davranışlarda bulundukları*" gerekçesiyle azledilmişler, İzvornik Müdürlüğü'ne Srebreniça Müdürü Süleyman Bey atanmış, boş kalan Srebreniça ve Berçe müdürlüklerine de uygun birilerinin atanmasına karar verilmiştir[268].

Çalışmalar sonucu halk, "*Tanzîmât'ın uygulanmasıyla refah, asayiş ve emniyetin temin edildiğini, zulüm ve baskının ortadan kalktığını, nail oldukları muamelenin kadir ve şükrünü bildiklerini*" belirterek, "*Tanzîmât'ın uygulanmasından hoşnut olduklarına, icaplarını yerine getireceklerine ve bu konuda her türlü emre hazır olduklarına*" dair söz vermişlerdir[269]. Halkın

[268]B.O.A., *İ.D.*, nr: 14557, Lef: 1, 3,4,5,6,7,9,10,12,14,15.

[269]B.O.A., *İ.D.*, nr: 14557, Lef: 17, 19 N 1267/18 Temmuz 1851 tarihli Kurupa Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 26, 8 L 1267/6 Ağustos 1851 tarihli Travnik Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 23, 13 L 1267/11 Ağustos 1851 tarihinde İznice Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 27, 15 L 1267/13 Ağustos 1851 tarihli Visoka Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 24, 16 L 1267/14 Ağustos 1851 tarihli Tırnova Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 25,

bu iyi niyetli tavrı karşısında yayımlanan irâde ile Padişah'ın arzusunun Bosna'da yeni bir sorun çıkmadan Tanzîmât'ın uygulanması olduğu ifade edilmiş ve merkezin bu durumdan memnun olduğu, çalışmaların takdirle karşılandığı açıklanmıştır[270].

Reformların merkezin istediği şekilde bir türlü uygulanmaması sık sık vali değişiklerine neden olmuştur. 1850-52 aralığın da dört vali arka arkaya değiştirilmiştir. Hükümet Bosna'da bir an evvel Tanzîmât'ın uygulanmasını istiyordu. Ömer Lûtfî Paşa'nın olağanüstü yetkileri ve aldığı sert tedbirlere rağmen istenilen ilerleme bir türlü sağlanamıyordu. Aldığı ağır yaraya rağmen sosyal yapı tüm unsurlarıyla Tanzîmât'a direniyordu. Hükümet tek umut olarak Ömer Lûtfî Paşa'ya güveniyor, ona başka Osmanlı bürokratlarına nasip olmayan bir destekle sahip çıkıyordu. Valilerden onun icraatlarını siyasallaştırması isteniyordu. 1851 sonlarına doğru bölgeye vali atanan Veliyüddin Paşa'dan istenen de eyalette Tanzîmât'ın uygulanmasını sağlamaktı. Onun atama karârnâmesinde de Ömer Lûtfî Paşa ile ortak çalışma vardı[271].

Merkezin Tanzîmât'ın eyalette uygulanmasını çok isteme görüntüsüne karşı, ağır işleyen merkezi bürokrasinin uygulamalarına bakıldığında Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanmasının daha çok bir inat savaşı olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira bölgede Tanzîmât'ın uygulanmasının göstergesi olarak oraya Haziran 1850'de atanan defterdar Abdulvahab ve Eyalet Meclis başkanı tayin olunan Süleyman Nazım 1851 sonuna doğru hâlâ Bosna'ya ulaşmamışlardı[272]. Muhtemelen ilk defterdar Abdulvahab daha bölgeyi tanıyamadan görev değişikliği yapılarak Şubat 1853'de ikinci defterdar Mehmed Şakir

---

16 L 1267/14 Ağustos 1851 tarihli Foyniçe Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 18, 17 L 1267/15 Ağustos 1851 tarihli Klyuç Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 19, 19 L 1267/17 Ağustos 1851 tarihli Saraybosna Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 20, 21 L 1267/19 Ağustos 1851 tarihli Çelebipazar Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 22, 23 L 1267/21 Ağustos 1851 tarihli Birce Ahalisi'nden gelen arzuhal; Lef: 21, 25 L 1267/23 Ağustos 1851 tarihli Srebrenice Ahalisi'nden gelen arzuhal.

[270] B.O.A., *İ.D.*, nr: 14557, Lef: 27, 22 ZA 1267/18 Eylül 1851 tarihli arz tezkiresi.

[271] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 188, s. 51, Evail-i M 1268/27 Ekim-5 Kasım 1851 tarihli hüküm.

[272] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 188, s. 51.

Bey'in ataması yapılmıştır[273]. Nihayetinde Bosna'da biraz olsun istikrarı sağlayacak olan Belgrad Muhafızı Mehmed Hûrşid Paşa'nın vali atanmasının nedeni de Bosna'da Tanzîmât'ı uygulamaktı[274].

1851 senesi sonunda Bosna Hersek genelinde Tanzîmât'ın icapları yavaş yavaş eyalete yerleşmeye başlamıştı. Fakat bütün eyalette Tanzîmât'ın uygulanması için biraz daha zaman gerekecekti. Mesela Bihor ve Tergovişte'de Tanzîmât ancak 1854 senesinde uygulanabilmiştir[275]. Aynı yıl içinde Hersek'in valilik statüsüne de son verilerek tüm Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanma işi bitirilmiştir.

C) TANZÎMÂT'IN UYGULANMASINDAN SONRAKİ GELİŞMELER

1- Silahların Toplanması

Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanmaya başlamasının ardından bir takım yeni düzenlemeler yapılmaya başlandı. İlk olarak halkın elindeki silahların toplanmasına çalışıldı. Reayanın silahlarının toplanması daha önceden de düşünülmüş, ancak muhtemel bir tepkiden çekinildiği için uygulanamamıştı. Ömer Lûtfî Paşa bu düşünceye icraata geçirmiş, eyaletin Bosna bölümünde büyük bir direnişle karşılaşılmadan silahlar toplanmış, fakat Hersek Sancağı'nda bazı problemlerle karşılaşılmıştır[276].

Silah toplanması esnasında halkın bir kısmı *"Devlet Tanzîmât'ın icapları dahilinde hakkımızı savunur ve koruyabilir silaha gerek yok"* diyerek silahlarını teslim etmiş, bazıları ise silahlarını Sırbistan'a göndermiş veya saklamıştır. Bu kimselerden suçları sabit görülenler tutuklanarak yargılanmışlardır[277].

[273] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 645, s. 132, Evahir-i R 1269/1-9 Şubat 1851 tarihli hüküm.

[274] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 425, s. 101-102, Evail-i ZA 1268/17-26 Ağustos 1852 tarihli hüküm.

[275] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 14182, 16 Ş 1271/25 Nisan 1855 tarihli arz tezkiresi.

[276] B.O.A., *İ.D.*, nr: 15353, 16 CA 1268/8 Mart 1852 tarihli arz tezkiresi.

[277] B.O.A., *İ.D.*, nr: 15451, 1 CA 1268/22 Şubat 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddün Paşa'nın tahriratı.

Silah toplama meslek farkı gözetilmeksizin yapıldığı için bazı rahatsızlıklara neden olmuştur. Tüccar, gümrük tahsildarları ve dağlarda çobanlık yaparak geçimlerini sağlayanların da silahlarının *"Bosna ahvâlinin ıslâhı maddesine istinaden"* toplanması bu kesimde huzursuzluğa yol açmıştır. Özellikle tüccarların beraberlerinde değerli eşya ve para taşıdıkları dikkate alınarak, Bosna Valiliği bu kimselerin silahsız dolaşmalarını sakıncalı bulmuştur. Bosna Valisi merkeze gönderdiği raporunda tüccar, çoban ve vergi tahsildarlığı gibi işlerle uğraşanlara silah taşıma izni verilmesini istemiştir. Merkez tüccarların silah taşımalarını uygun bulmazken, çoban ve gümrük tahsildarlarının silah taşımalarına izin vermiştir[278].

28 Kasım 1852'de çıkarılan bir kanunla Osmanlı vatandaşlarının silah taşıması yasaklanmıştır. Böylece silah toplamanın bölgesel bir sorun olmasının önüne geçilmiştir. Halkın kendi evi ve ev çevresi haricinde silah taşıması tamamen yasaklanmıştır. Aynı genelge ile silah kullanmaya da ciddi kısıtlamalar getirilmiştir. Silah sadece haneye tecavüz olayı vukua gelmesi durumunda kullanılabilecekti[279].

Bosna'da Ömer Lûtfî Paşa'nın çabası ve 1852 düzenlemesi istenileni verememiştir. Silah toplama daha sonra Avusturya'ya yapılacak ilticalarda huzursuzluk nedenleri arasında gösterilecektir. Hıristiyanlar'ın silah toplanmasına bu derece sert tepki vermelerinin iki nedeni vardı. Birincisi haksızlıklar karşısında kendilerinin korunmayacağına olan inançları, ikincisi ise bölgede çıkarılmak istenen karışıkların temel unsuru silahlarının elinden alınmış olmasıdır.

Silah toplama ilerleyen yıllarda da mesele olmaya devam etmiştir. 1857'ye gelindiğinde Fransa, İngiltere ve Avusturya konsolosları küstahça, ortak bir memorandum kaleme alarak, daha önce toplanan silahların reayaya iadesini talep etmişlerdi. Hükümet bu kadar nazik bir konunun bir oldu bitti ile hal olamayacağını, konunun etraflıca araştırılacağını konsoloslara beyan ederek işi savuşturmuştu. Fakat

[278] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8772, Lef: 1, 25 N 1268/13 Temmuz 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddün Paşa'nın tahriratı; 24 L 1268/ 11 Ağustos 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 2 ZA 1268/18 Ağustos 1852 tarihli arz tezkiresi; 3 ZA 1268/19 Ağustos 1852 tarihli irâde.

[279] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 105.

tam da 1857 isyanları sırasında silahların iadesinin istenmesi son derece manidardır. Konsoloslar daha da ileri giderek devletin içişlerine karışmak demek olan bir teklifte daha bulunmuşlardı. Reaya tarafından kendilerine iletildiğini iddia ettikleri şikâyetleri araştırmak amacıyla bir komisyon kurulması, Tanzîmât ve Islâhat Fermânları'nda yer alan eşitlik ilkesinin kesinlikle sağlanması ve başta üçleme usulü olmak üzere her türlü verginin kaldırılması diğer taleplerdi. Tabii olarak merkez bu istekleri reddetmiştir[280].

2- Avusturya'ya Yapılan İlticalar

1849 isyanından sonra devleti en fazla meşgul eden olay Avusturya'ya yapılan ilticalar olmuştur. İltica süreci, 1851 yılı sonlarında başlamıştır. Özellikle Katolik Papazlar'ın[281] örgütlediği Katolik halk bölgede Tanzîmât'ın uygulanmasının ardından yeni durum karşısında uygulayacakları stratejiyi belirlemek üzere Hersek, Banaluka ve İzvornik'te toplantılar yapmışlardır. Toplantıları haber alan devlet hareketliliğin nedenini öğrenmekle Mirliva Derviş Paşa'yı görevlendirilmiştir. Paşa bu hareketlerden bölgedeki Katolik piskoposların sorumlu olduğunu rapor etmiş, ancak papazlar Vatikan'ın onayı olmadan görevden alınamadığı için kendilerine dokunulamamıştır. Fakat yetkililer toplantıların yasal olmadığını, toplantıya katılanların suç işlediklerini ve devletin toplantılara izin vermeyeceğini halka duyurmuşlardır. Yapılan araştırmada toplantıların gündeminin vergi meselesi olduğu anlaşılmıştır[282].

3 Mayıs 1852'de[283] sorunlarının çözülmediği iddiasıyla Hıristiyanlar topluca Avusturya'ya iltica etmeye başlamışlardır[284]. Kendi

[280] B.O.A., *A.MKT.MVL.*, nr: 91/11.

[281] Bosna Hersek Katolikleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçi düşünceye dahil olmaya başlamışlardır. Milliyetçiliği savunan ve halka önderlik yapanların büyük çoğunluğu Katolik din adamlarıydı. Bkz. Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York: Oxford University Pres 2002, s. 9-11.

[282] B.O.A., *A.AMD.*, nr: 34/89, 7 RA 1268/30 Ocak 1852 tarihli tezkire.

[283] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, Lef: 16, 20 Ş 1268/9 Haziran 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddün Paşa'nın tahriratı.

[284] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4294, 25 B 1268/15 Mayıs 1852 tarihli Hersek Valisi İsmail Paşa'nın tahriratı; 25 Ş 1268/14 Haziran 1852 tarihli arz tezkiresi.

deyimleriyle "*O tarihe kadar görmedikleri oranda artan baskı ve haksızlıklar nedeniyle tüm Bosna Hıristiyanları çok kısa bir sürede topluca Avusturya'ya iltica edeceklerdir.*". Avusturya Dışişleri Bakanı Osmanlı Devleti'ne mültecilerin dilekçelerinin de ekli olduğubir nota göndermiştir. Notada, Bosna'daki Hıristiyan halkın Osmanlı memurlarının ve çiftlik sahiplerinin baskısı sonucu ülkesine iltica etmek zorunda kaldıkları ifade edilmiştir. Avusturya Dışişleri Bakanı Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmed Emin Âlî Paşa'dan problemlerin vakit geçirilmeden çözülmesini istemiştir[285].

İltıcaların başlaması üzerine, Bosna Valisi Veliyüddün Paşa sorunları gizlice araştırmaları amacıyla Banaluka Sancağı'na Binbaşı Halil Efendi ve Vilâyet Divân Katibi Galib Bey, Bihke Sancağı'na ise Süvari Miralayı Mehmed Sadık Bey ve Divân-ı Hümâyûn Kethüdası Reşid Efendi'yi göndermiştir. Görevlilerden, Avusturyalılar'ın Bosna'daki faaliyetleri ve mültecilere tavrı, vergi, cizye ve öşür toplanırken ortaya çıkan aksaklıklar, çiftlik sahibi ile çiftçiler arasındaki ilişkiler, üçleme usulünün uygulanması, müdürlerin halka karşı tutumları, Tanzîmât'ın halk tarafından nasıl anlaşıldığı ve uygulandığı, zabtiye-reaya ilişkisi, reayanın vergilere bakışı, sınır güvenliği, pasaport nizâmının uygulanıp uygulanmadığı ve 1849-51 isyanı esnasında halkın uğradığı zararları araştırmaları istenmiştir[286].

Araştırma sonucu ilticalara Avusturya'nın neden olduğu ortaya çıkmıştır. Avusturya makamları 1848 Macar Ayaklanması sırasında başka ülkelere iltica edip dönmeyen vatandaşlarının topraklarına Bosna'dan gelmesi beklenen mültecileri yerleştirmek için halkı tahrik ve teşvik etmiştir. Avusturya tarafı bu konuda o kadar hazırlıklıdır ki, sığınmacılar Avusturya topraklarına ayak basar basmaz kendilerini bekleyen arabalarla daha iç bölgelere taşınmışlardır. Dahası her gelen mülteciye yaş sınırı olmaksızın yevmiye, bir çift öküz, inek, tavuk,

[285] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, Lef: 9, 7 Haziran 1852 tarihli Avusturya Dışişleri Bakanı tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen nota.

[286] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, Lef: 7, 9 N 1268/27 Haziran 1852 tarihli Bihke tahkikat memurlarına verilen talimatnâme; Lef: 14, 9 N 1268/27 Haziran 1852 tarihli Banaluka tahkikat memurlarına verilen talimatnâme. Tanzîmât döneminde çıkarılan *"Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri"* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara 2007, s. 153-172.

keçi, koyun, domuz gibi bir çiftçinin ihtiyacı olan her şey verilmeye başlanmıştır. İlaveten sığınmacılardan beş-yedi sene müddetle vergi alınmayacağı duyurulmuştur. Avusturya'nın tüm bu tedbirleri bir oldu bitti karşısında aldığına inanmak oldukça güçtür. Zira karşı tarafın çok iyi organize olduğu ve Bosna reayasını kendi tarafına çekecek her türlü aracı kullandığı açıkça ortadır. Avusturya'nın bu çok cazip vaat ve uygulamaları nedeniyle kimi zaman kaçarken yakalanan reaya bir yolunu bulup mutlaka Avusturya'ya iltica etmek için her yolu denemiştir. Hatta bu uğurda Sava Nehri'nin geçit vermeyen azgın sularını kayıkla geçmek dahi sıklıkla göze alınan bir durum halini almıştır[287].

İlticaya neden olan iç problemlerin başını üçleme uygulaması çekmiştir. Üçleme usulü gereğince reaya ürettiği ürünün 1/3'ini çiftlik sahibine vermekle yükümlüydü. Tanzîmât'ın bölgede uygulanmasından sonra öşürün 1/3'inin çiftlik sahipleri tarafından ödenmesi gerekirken eskisi gibi reaya tarafından ödenmesi anlaşmazlığa yol açmıştır. Ayrıca çiftlik sahipleri ve zaptiyeler görev nedeniyle köylere uğradığında reayadan ücretini ödemeden yemek ve yiyecek almışlar, bu da reayayı rahatsız emiştir. İdarî olarak bölgede görev yapan müdürlerin bazılarının yeterli ve dirayetli kimseler olmadıkları, halkla iletişimlerinde sorun yaşadıkları anlaşılmıştır. İlticalara engel olunamaması sınır güvenliğinin yetersizliğini açıkça ortaya çıkarmıştır. İlaveten o sırada daha önce Avusturya'ya sığınıp Karlofça'da yaşamakta olan, 1849-51 isyanlarında aktif rol alan Ostruşçalı Cafer Bey ile Ali Kriç ailelerine gizlice gönderdikleri mektuplarla Müslüman halkı Tanzîmât ve devlet aleyhine kışkırtmışlardır[288].

Haziran ayında olayların sanılandan daha ciddi olduğu anlaşıldı. Fakat geç kalınmıştı. Konu uluslararası bir hal almıştı. Gelişmeler karşısında harekete geçen Osmanlı makamları 27 Haziran 1852'de bir ilânnâme yayımladılar. İlânnâme ile reayaya hem Tanzîmât anla-

[287] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, Lef: 7; 14; 16; Lef: 6, 27 Ş 1268/16 Haziran 1852 tarihli Rumeli Ordusu Süvari 2. Alayı Miralayı Hacı Mehmed Bey'in Bosna Valisi'ne gönderdiği takrir; Lef: 12, 14 N 1268/2 Temmuz 1852 tarihli Banaluka Kaymakamı'nın takriri.

[288] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, Lef: 6; 7; 12; 14; 16.

tılmış hem de hoşnutsuzluğu giderilmeye çalışılmıştır. İlânnâmede yer alan hususlar kısaca şunlardır[289]:

1- Kamu görevlileri ve çiftlik sahipleri reayaya kanunlara göre davranacak, aksi bir durum meydana gelirse halk yapılanları doğrudan valiliğe şikâyet edebilecektir.

2- 1849-51 isyanında ordu bölgeye gelmek zorunda kalmış, birkaç büyük muharebe yapılmıştır. Bu esnada halktan bazı kimseler zarar görmüş olabilir. Ancak bu bir daha tekrarlanmayacaktır.

3- İki devlet arasındaki antlaşma gereğince Avusturya iltica edenleri iade edecektir. Şimdiden geri dönmek veya hiç gitmemek daha iyidir. Çünkü daha sonra gelenler hareketlerinden zarar görebilir.

4- Toplanan vergi yöre halkının canı, mal ve namusunu korumak için harcanmaktadır. Dünyada vergi vermeyen tebaa yoktur. Üstelik Bosna reayası diğer bölgelerdeki tebaadan daima daha az vergi vermektedir. Cizye devletin diğer bölgelerinde âlâ 60, orta 30, alt 15 kuruş olarak alınırken Bosna'da en alt dilim olan 15 kuruş üzerinden toplanmaktadır. Vergi devletin diğer bölgelerinde hane başına 100 kuruş alınırken Bosna'da hane başına 90 kuruş alınmaktadır. Buna rağmen vergide indirime gidilmiştir. Vergi hane başına 60 kuruşa indirilmiş olup, onun da 20 kuruşu çiftlik sahiplerine verilen ürünün 1/3'lik bölümün karşılığı olarak çiftlik sahiplerinden tahsil edilecektir. Öşür ise üründen çiftlik sahibin 1/3'lik hissesi çıkarıldıktan sonra tahsil edilecektir.

5- Yasal vergilerden hariç köy ve evlere gelecek çiftlik sahipleri, vergi memurları, zaptiye ve pandorlara ücreti ödenmeden yem ve yiyecek verilmeyecektir. Bu kişilerin halktan karşılıksız bir talepte bulunmaları durumunda konu kaza müdürleri ve kaymakamlara bildirilecektir. Onların kusurlu davranması halinde ise doğrudan eyalet valisine şikâyette bulunulabilir. Çiftlik sahipleri bir kusur işlenmediği sürece reayayı çiftliklerinden atamayacaklardır.

[289] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, Lef: 8, 9 N 1268/27 Haziran 1852 tarihli ilânnâme.

6- Can, namus ve mal güvenliği devlet tarafından garanti edilmiştir. Aksi halde davranışlar her kim olursa dava edilebilecektir. Mahkeme sonucuna göre bu kişiler cezalandırılacaktır.

İlânnâmenin yayınlanması ve Tanzîmât'ın halka anlatılması sonucu Bihke'den kaçan iki aile geri dönmüş, dönenler evlerine gönderilerek bıraktıkları her şey olduğu gibi kendilerine iade edilmiştir. Dönenler Bihkeli elli ailenin daha geri dönmek için hazırlık yaptıklarını bildirmişlerdir. Banaluka'ya da iki aile dönmüş, 100 ailenin de dönüş hazırlığı yaptığı haberi alınmıştır. Dubiça Kazası'na ise beş ay önce Avusturya'ya sığınan yirmi dört kişiden oluşan dört aile dönmüştür[290].

İlticalar karşısında alınan tedbirlerin yeterli olmaması üzerine merkez, Rumeli Müfettişliği Memuru Kâmil Paşa'yı 18 Ağustos 1852'de olayları araştırması için Bosna'ya gönderme kararı almıştır[291]. Bu tarihde Avusturya'ya yapılan ilticaların nedenleri ise aşağıdaki şekilde sıralanmaktaydı[292]:

1- Askerî hareketlerde halkın zarar görmesi

2- Vergi tahsilinde gerekli kolaylıkların bir sonuca bağlanamaması

3- Silahların toplanması

4- Yabancıların tahrikleri

5- Reayanın ev, arazi ve mülklerinin olmayışı

6- İhtiyaçlarına yetecek kiliseleri olmayışı

7- Din adamlarının halkı tahrik etmeleri[293]

[290] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4365, Lef: 1, 9 ZA 1268/25 Ağustos 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddün Paşa'nın tahriratı.

[291] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, 2 ZA 1268/18 Ağustos 1852 tarihli arz tezkiresi; 6 ZA 1268/22 Ağustos 1852 tarihli irâde.

[292] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8984, 1 Z 1268/16 Eylül 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.

[293] Buna örnek olarak Hersek metropoliti Yosef verilebilir. Yosef, Derbenak nahiyesi halkını silah toplanması ve diğer düzenlemeleri bahane ederek kışkırtmıştır. Metropolitin bu tutumu kardeşi Nosincil tarafından da doğrulanmıştır. Bu hareketleri sonucu Metropolit bölgeden uzaklaştırılmıştır. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8984.

Göç edenlerin bir bölümü Sırbistan'a gittiğinden öncelikle Sırbistan'a kaçanların evlerine geri dönmeleri temin edilmeye çalışılmıştır. Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı imtiyazlı eyalet statüsünde olması devletin dikkatli bir politika gütmesine neden olmuştur. Sırbistan'a baskı yapılarak iltica edenlerin geri döndürülmesinin uygun olmayacağı düşünüldüğünden, bölgeye teftiş memuru atanan Kâmil Paşa'nın Sırbistan'a giderek oradaki reayayı dönmeye iknâ etmeye çalışması uygun bulunmuştur[294].

1852 Ağustosu'nda Veliyüddün Paşa olayları önlemede yetersiz kalınca yerine Mehmed Hûrşid Paşa vali atanmıştır[295]. Paşa 22 Eylül 1852'de Saraybosna'ya giderek göreve başlamıştır. Bosna'da durumun sakinleşmesi üzerine Bihke ve Banaluka reayasından Avusturya'ya kaçan birkaç aile geri gelmişlerdi[296].

Mehmed Hûrşid Paşa'nın valiliğiyle eş zamanlı olarak Kâmil Paşa'nın müfettişliğine dair emir de Kasım 1852'de kendisine iletilmiştir[297]. Kâmil Paşa'yı oldukça zor bir görev beklemekteydi. Ona verilen talimata göre kendisinden istenen şunlardı[298]:

1- Yabancıların Bosna'ya giriş çıkışlarını kontrol altına almak. O zamana kadar Bosna'ya tezkeresiz gelip giden yabancılardan tezkere istemek. Böylece bunların Bosna'daki halkı tahrik etmelerine engel olmak. Bu amaçla gerektiği kadar pandor istihdam etmek ve pandorları sınırlara yerleştirmek.

2- Reayaya ülkenin diğer bölgelerde olduğu gibi emlâk sahibi olma hakkını tanımak.

3- Yeni kilise inşasına ve var olanların tamir edilmesine izin verilmesi.

[294] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8984.

[295] *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 71.

[296] B.O.A., *İ.D.*, nr: 16097, Lef: 1, 7 Z 1268/22 Eylül 1852 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'nın tahriratı; 15 Z 1269/30 Eylül 1852 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'nın tahriratı; 5 M 1269/19 Ekim 1852 tarihli arz tezkiresi.

[297] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 104, Evahir-i M 1269/4-13 Kasım 1852 tarihli hüküm.

[298] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4476, Lef: 1; *İ.M.V.*, nr: 8984.

4- Vergi meselesinin halledilmesi.

5- "*Silah toplama maddesi*" gözden geçirilerek bölgeye uygun olan çözüm hangisi ise onun tatbik edilmesi.

6- Papazların ve din adamlarının halk üzerindeki etkisini kullanmak için onlarla ilişki kurmak ve yapılacak düzenlemelerde onlara da danışılması.

Mültecilerin Bosna'ya geri dönmelerini sağlamak için Belgrad Muhafızı Mehmed Besim Paşa oldukça fazla mesai harcamıştır. Onun çalışmaları sonucu Avusturya'ya sığınmış olan 2.000 aileden altmışı geri dönmüş, yetmişi ise dönüş hazırlıklarına başlamıştır[299]. Fakat Bosna'ya geri dönüşler çok cüzi kalmıştır. Mayıs 1853'e gelindiğinde Avusturya'ya sığınmış 2.000 aileden yalnızca 200 aile (548 kişi) Belgrad Muhafızlığı'na gelmiş, bunların bir kısmı Bosna'ya gönderilmiş, bir kısmı ise Bosna'da evleri olmadığı için geri dönmeyi reddetmiştir. Mülteci sorunu aynı zamanda devlete ek bir malî külfeti de beraberinde getirmekteydi. Mesela yukarıdaki 200 ailenin geri dönüşünü sağlamak için Belgrad mal sandığından 4.766 kuruş harcama yapılmıştır[300].

İlticalar Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında ciddi sorun olmuştur. İki ülke savaşın eşiğinden dönmüştür. Avusturya Bosna sınırına 50.000 kişilik bir ordu yığmış, ancak, Kırım Savaşı nedeniyle sorun daha fazla büyümeden sona ermiştir[301]. 1853 senesi sonlarına doğru bir türlü halledilemeyen meseleye Rusya da müdahale etmiştir. Rusya'nın probleme dahil ve taraf olması meselenin çözümünü daha da zorlaştırmıştır. Bu gelişmeler üzerine Bosna valiliği tarafından konuyu sonuçlandırmak amacıyla bir komisyon kurulmuştur. Komisyon başkanlığına Meclis-i Muvakkat-ı Askeriye Başkanı Mirliva (Tuğgeneral) Derviş Paşa getirilmiştir. Üyeliklere ise mal katibi, vali

[299] B.O.A., *İ.D.*, nr: 16177, 15 M 1269/29 Ekim 1852 tarihli Belgrad Muhafızı Mehmed Besim Paşa'nın şukkası; 27 M 1269/10 Kasım 1852 tarihli arz tezkiresi; 28 M 1269/11 Kasım 1852 tarihli irâde.

[300] B.O.A., *İ.D.*, nr: 17024, 26 B 1269/5 Mayıs 1853 tarihli Belgrad Muhafızı Mehmed Besim Paşa'nın şukkası; 20 Ş 1269/29 Mayıs 1853 tarihli arz tezkiresi; 21 Ş 1269/30 Mayıs 1853 tarihli irâde.

[301] Sedes, *a.g.e.*, I. Kısım, s. 50.

kethüdası, ziraat müdürü, köy meclisi üyesinden ileri gelen üç kişi getirilmiştir[302].

Devlet, Avusturya'dan kaynaklanan müdahaleleri önlemek için Avusturya'dan gelen görevliler hangi nedenle gelirlerse gelsinler kendilerinden mürur tezkeresi istemeye başlanmıştır[303]. Eyalete giriş çıkış sıkı kontrol altına alınmıştır. Bunun için sınırda gerekli görülen noktalara beş-on kişilik askerî timler yerleştirilmiştir[304]. Bu arada Avusturya ile küçük sınır anlaşmazlıkları olmuş, ancak durum büyümeden halledilmiştir[305]. Ayrıca iki ülke arasındaki ticarî anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için de Bosna'da bir Ticaret Meclisi açılmıştır[306]. Alınan tedbirlerle özellikle Hırvatistan'da basılmakta olan gazetelerin eyalete girmesine engel olunmaya çalışılmıştır. Slavca gazete, kitap, politik içerikli yazıların Bosna'ya girişi yasaklanmıştır. 1854 sonlarına doğru pasaport nizâmı uygulamaya konulmuştur. Buna göre[307];

1- Avusturya vatandaşlarının mürur tezkeresi alma zorunluluğu getirilmiştir.

2- Altı kuruş geçiş vergisi alınacaktır.

3- Sınırdan eyalete girmeden Avusturya'ya gidecek olanların pasaportları vize olunacak, kendilerinden başka bir şey istenmeyecek.

[302] B.O.A., *İ.D.*, nr: 17780, 28 M 1270/31 Ekim1853 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'nın tahriratı; 19 S 1270/21 Kasım 1853 tarihli arz tezkiresi; 20 S 1270/22 Kasım 1853 tarihli irâde.

[303] Osmanlı hükümeti çıkan karışıklarda *"meçhul"* kişilerin rolünü bildiği için mümkün mertebe sınırları ve ülke içi yolları kontrol altına almaya çalışmıştır. 1852'de ülkedeki bütün idarî birimlere ve tabi Bosna Hersek'e de gönderilen bir genelge ile idarecilerden, mürur nizamını uygulamaları ve meçhul kişilerin tezkeresiz ülke içinde dolaşmalarının önüne geçmeleri istenmiştir. B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 106-107.

[304] B.O.A., *İ.H.*, nr: 3998, Lef: 5, 17 Z 1267/13 Ekim 1851 tarihli Mirliva Ahmet Paşanın tahriratı.

[305] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4059, 9 RA 1268/2 Ocak 1852 tarihli arz tezkiresi; *İ.D.*, nr: 15031, 29 R 1268/21 Şubat 1852 tarihli arz tezkiresi.

[306] Bosna'ya Ticaret Meclisi açılması için emir Şubat 1854'de gönderilmiştir. B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 883; 886, s. 199, Evahir-i CA 1270/19-28 Şubat 1854 tarihli karârnâme.

[307] Pasaport nizâmnâmesi istenilen sonucu vermemiş, Bosna-Avusturya sınırı bir türlü kontrol edilememiştir. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 13259, 15 ZA 1270/9 Ağustos 1854 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası .

4- Bosna'ya kestirme yoldan dağ yolu ile gelenlerin yanlarında pasaportu varsa uğrayacakları kasabada kontrol edilecektir. Pasaportu olmayanlara ise mürur tezkeresi verilecektir.

Osmanlı Devleti'nin tüm iyi niyetine, reayaya gösterilen tüm hoşgörü ve toleransa rağmen mülteci meselesi ilerleyen yıllarda da sorun olmaya devam etmiştir. Mesela 1855 senesinde hâlâ Avusturya'da bulunan Osmanlı tebaası insanlar vardı. Bunlardan Biyelina Kazası sakinlerinden on dokuz kişinin yurtlarına dönmesi ancak Aralık 1855'de sağlanabilmiştir. Daha önceki geri dönüşlerde olduğu gibi Biyelinalılar da önce Belgrad Muhafızlığı'na gelmişler, orada Belgrad Muhafızı'nın yanlarına verdiği özel korumalarla Bosna'ya dönmüşlerdi. Gelenler Bosna'da çok iyi karşılanmış ve hemen evlerine yerleştirilmişlerdi[308]. Hemen hemen aynı tarihlerde Gradaçaç Kazası'na on beş kişiden oluşan üç aile dönmüş, bazı ailelerin de dönüş hazırlığında oldukları öğrenilmiştir[309].

1857 isyanına hazırlanan Bosna reayası her zamanki taktiklerini kullanarak Avusturya'ya iltica etmeye kalkışmışlardı. Fakat daha önceden tecrübeli olan yetkililer iltica olayı daha başlamadan engellemişlerdi. Reaya kendi meselesini uluslararası alana taşıyarak, bazı tavizler koparmak amacındaydı. Reayayı kullanan devletler ise bölgedeki olayları bahane ederek ülkenin içişlerine karışmayı hedeflemekteydiler. 1857 senesinde gelişen olaylarda konsolosların tutumu kuşku vericidir[310].

Mülteci sorununun bir diğer boyutu Avusturya'nın Bosna Hersek'te karışıklık çıkaran insanlara kucak açmasıdır. Tanzîmât döneminde Bosna'da isyan çıkaranların tamamı Avusturya tarafından himaye edilmiştir. Mesela 1849 isyanının elebaşlarından Ostruşçalı Cafer Bey ve Ali Kriç Avusturya'ya tabi Karlofça'da yaşamlarını sür-

[308] B.O.A., *İ.H.*, nr: 6428, Lef: 23 RA 1272/3 Aralık 1855 tarihli Belgrad Muhafızı'nın arizası; Lef: 6, 5 R 1272/15 Aralık 1855 tarihli Belene Kaza Müdürü'nün arizası; Lef: 1, 15 R 1272/25 Aralık 1855 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'nın arizası.

[309] B.O.A., *İ.H.*, nr: 6428, Lef: 4; 7 R 1272/17 Aralık 1855 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'nın arizası.

[310] B.O.A., *A.MKT.MVL.*, nr: 91/11.

dürmekteydiler. 1857 isyanından sonra benzer biçimde Bihke asileri Avusturya'ya kaçıp güçlerini topladıktan sonra tekrar Bosna'ya saldırmışlardır. Avusturya'nın tutumu daha sonraki isyanlarda da değişmemiştir[311]. Osmanlı Hükümeti isyan ve kargaşalarda dış müdahaleleri çok iyi bildiği için sınırlarını kontrol altına almaya çalışmış, ancak muvaffak olamamıştır. Özellikle 1870'lerden sonra kordon ve talia birlikleri ile sınır güvenliğinin sağlanması için hiçbir masraftan da kaçınılmamıştır. Buna rağmen istenilen sonucun alındığını iddia etmek güçtür[312].

3- Sırbistan-Karadağ Sorunu

Sırplar[313], 1853 yılı sonlarında Rus tahrikleriyle askerî bir hareketlilik içine girmişlerdi. Onlar Karadağ'la birleşerek Rusya yanında savaşa girmek ve Bosna'ya saldırıp Osmanlı Devleti'ni meşgul etmek amacıyla gizlice asker toplamaya başlamışlardı[314]. Bu hareketlilik özellikle Prens Mençikof'un[315] İstanbul'dan ayrılmasından sonra yoğunluk kazanmıştır. Sırbistan'daki askerî hareketliliğe paralel olarak,

[311] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4406, Lef: 6; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 3. (22 RA 1278/27 Eylül 1861 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı).

[312] B.O.A., *İ.D.*, nr: 42899; 46299; 46761.

[313] Aynı zamanda bir rahip olan prenslik dönemi dışişleri bakanı olan Garaşanin 1844'de kaleme aldığı "*Sırbistan'ın Ulusal ve Dış Politikası Programı*" (Načertania) adlı eserinde Sırplar'ın milli doktrinini ortaya koymuştur. Ona göre, Sırplar genişlemeli ve genişlediği alanlarda etnik bir temizlik yapmalıydı. Bu mücadele eski Sırp Krallığı'nın tüm sahası Sırplar'ın eline geçene kadar devam etmeliydi. Garaşanin'in 1844'de Sırplar'a hedef olarak gösterdiği Bosna Hersek, Dalmaçya, Karadağ, Hırvatistan, Makedonya, Banat ve Arnavutluk gibi tüm topraklar Osmanlı toprağıydı. Sırplar'a genişlemeyi öğütleyen sadece Garaşanin değildi. Hemen hemen tüm Sırp halk türkülerinde de çok net bir Türk düşmanlığı ve milliyetçilik hakimdi. Bkz. Adanır, a.g.m., s. 269; Juan Goytusolo, *Saraybosna Yazıları*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul 1996, s. 66-68; Hamzaoğlu, *a.g.e.*, s. 355; Jezernik, *a.g.e.*, s. 90-91, 230-232; Johnstone, *a.g.e.*, s. 172.

[314] Kırım Savaşı, Sırbistan ve Karadağ'daki askerî hareketliliğin yanında bizzat ülke dahilinde de ciddi güvenlik kaygılarına neden olmuştur. Savaşı fırsat bilen bazı kimseler güvenliği tehdit etmiş ve ülkedeki asayiş sekteye uğramıştır. Ülke güvenliğinin bozulduğu yerlerden biri de Bosna olmuştur. B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 1013; 1021; 1022, s. 219-222, Evahir-i B 1270/19-28 Nisan 1854 tarihli genelge.

[315] Prens Mençikof İstanbul'a olağanüstü yetkilerle gönderilen Rus elçisidir. İstanbul'daki patavatsız tavırlarıyla tanınmıştır. Onun kutsal yerler problemini ile sürerek ortaya çıkardığı problemler Kırım Savaşı'yla sonuçlanmıştır. Bkz. *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 87-94, 203-121; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. I, Ankara 1987, s. 1-39, 229-336, Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 65-74; Koray *a.g.e.*, s. 32, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 3020-3024.

Sırp halkına Rusya'nın politikalarını benimsetmek için Rus generallerinden Konton Belgrad'a gelmiş, Sırbistan'ı dolaşarak Rus propagandası yapmıştır[316]. Sırp Knezi Aleksandr da Osmanlı Devleti'ne karşı o ana kadar gösterdiği yumuşak tavırdan vazgeçmiş, bağımsız bir prens gibi davranmaya başlamıştır. Kendisine karşı oldukları gerekçesiyle Sırp senatosundan bazı azaları tutuklatmış, bazılarını ise idam ettirmiştir. Gelişmeler üzerine Sırbistan'a Meclis-i Tanzîmât azasından Ethem Paşa teftiş memuru olarak gönderilmiştir[317].

Bosna'nın güvenliği için en büyük tehdit Karadağ'dı. Bosna-Karadağ sınırında sürekli olarak çatışmalar mevcuttu. 1851 senesinde Karadağ Ladikası şahsî işleri nedeniyle Avusturya'da bulunduğu sırada kardeşi ve vekili bulunan Birun'un izniyle iki taraf arasında bir saldırmazlık anlaşması yapılmıştır. Ancak Ladika Karadağ'a döndükten sonra anlaşmayı bozmuş ve sınır çatışmaları yeniden başlamıştır. 8 Eylül 1851'de Bar kazasına bağlı Tokmil ve Zupçe köylerine Müslüman Hıristiyan ayırt etmeksizin aniden 800 kişilik bir kuvvetle saldırı yapılmıştır. Bu saldırı sırasında elli koyun, sekiz kuzu, dört öküz gasp edilmiş, bir kişi öldürülmüş bir kişi de yaralanmıştır. 18 Eylül'de 1.000 kadar Karadağlı toplanarak Sistan Köyü'ne gelmiş, çatışma yapmadan yüz elli keçi ve üç tekeyi gasp etmişlerdir. 26 Eylül'de de 2.000 Karadağlı yeniden Tokmil ve Zupçe köylerine ansızın saldırarak iki kişiyi öldürmüşler, iki kişiyi de yaralamışlardır. Bu saldırılar esnasında üç Karadağlı öldürülmüş, dördü ise yaralanmıştır[318].

Karadağ Ladikası Bosna'ya küçük çaplı saldırılarla yetinmemiş, Rusların kışkırtmasıyla kendisini Karadağ Prensi ilân ederek Osmanlı Devleti'yle bağlarını koparmıştır. Bu gelişmeler üzerine Ömer Lûtfî Paşa komutasındaki kuvvetler beş koldan Karadağ'a girmek zorunda kalmışlardır. Bu kuvvetlere karşı koyamayacağını anlayan Ladika Danilo, Rusya ve Avusturya'yı yardıma çağırmıştır. Harekât Avustur-

[316] B.O.A., *İ.D.*, nr: 17630, Lef: 1, 24 Z 1269/28 Eylül 1853 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'nın tahriratı.

[317] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 476, 8 C 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi.

[318] B.O.A., *İ.H.*, nr: 3998, Lef: 1, 7 Z 1267/3 Ekim 1851 tarihli İşkodra Mutasarrıfı Osman Mazhar'ın tahriratı.

ya'nın diplomatik müdahalesiyle durdurulmuş ve sınırlarda statükonun korunması kaydıyla bir anlaşma imzalanmıştır[319]. Danilo, uğradığı yenilginin ardından Kırım Savaşı sonrasında yapılan Paris Konferansı'nda, Karadağ'ın muhtariyetinin genişletilmesi yönünde çalışmalarda bulunmuş, ancak bir sonuç alamamıştır[320].

Karadağ çıkardığı genel problemlerin yanında bazı yerel anlaşmazlıklarda da taraf olarak Bosna'da asayişin bozulmasına neden olmuştur. Bunlardan biri de Grahova ve Zupa nahiyelerinde ortaya çıkan küçük çaplı isyanlarda kendisini göstermiştir. Karadağ ve Bosna Valileri arasında 1843 tarihinde imzalanan bir anlaşma ile bu bölgelerin tarafsızlığı kabul edilmiş, voyvodasının da Bosna Eyalet Valisi ve Karadağ Ladikası tarafından ortak seçimi kabul edilmiştir[321]. Ancak Ladika halkın çoğunluğu Hıristiyan olan bölge halkına baskı yaparak, halkın cizyelerini ödemesine engel olmuştur[322]. Zaten Karadağ taraftarı bir tutum sergileyen halk, bu baskıları bahane ederek isyan teşebbüsünde bulunmuştur. Gelişmeler üzerine Ömer Lûtfî Paşa bölgeye gitmiş ve olayları daha fazla büyümeden yatıştırmıştır[323].

Grahova ve Benan nahiyelerinden başka, Bihor ve Tergovişte halkı da isyana kalkışmışlardır. Gelişmeler karşısında Vali Mehmed Hûrşid Paşa ve Ömer Lûtfî Paşa kuvvet kullanmak istemiştir. Ancak merkez Bosna'da kuvvet kullanılmasının tepkiye yol açacağını düşünerek silah kullanımına izin vermemiştir. Halkın nasihat ile devlet tarafına çekilmesine çalışılmıştır[324]. İlaveten Hıristiyanlar'ın şikâyetçi olduğu konular halledilmeye çalışılmıştır. Öncelikle kiliselerini inşa

[319] *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 3016; Darkot, a.g.m., s.226; Aksan, *a.g.e.*, s. 430.

[320] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 476.

[321] Darkot, *Karadağ*, s. 226.

[322] B.O.A., *İ.D.*, nr: 15551, Lef: 1, Selh-i C 1268/20 Nisan 1852 tarihli Ömer Lûtfî Paşa'nın tahriratı.

[323] B.O.A., *İ.H.*, nr: 3998, Lef: 6, 27 ZA 1267/23 Eylül 1851 tarihli Ömer Lûtfî Paşa'nın tahriratı; Lef: 8, 11 Eylül 1267/23 Eylül 1851 tarihli Ordu-yı Dersaâdet 4. Tabur Komutanı Ahmet Muhtar'ın tahriratı.

[324] B.O.A., *İ.D.*, nr: 16141, 19 M 1269/2 Kasım 1852 tarihli arz tezkiresi.

ve tamir etmelerine izin verilmiş[325], uğradıklarını iddia ettikleri zararlar telâfi edilmiştir[326]. Merkezin çabasına rağmen olaylar durulmayınca isyan askerî müdahale ile sona erdirilmiştir[327]. Bölgesel çatışmalar tüm tedbirlere rağmen devam etmiş ve 1857'de büyük bir isyana dönüşmüştür.

D) 1857-62 AYAKLANMALARI

1857 yılı ilkbaharında Karadağ'ın kışkırtmasıyla, Bosnalı çiftçiler vergilerin ağırlığını bahane ederek Ortodoks din adamları[328] ve Karadağ'da eğitim almış kişiler idaresinde ayaklanmışlardır[329]. Osmanlı idarecileri başlangıçta, isyan hareketini anlayışla karşılamışlar, asilerle görüşmüşler, derhal bir araştırma komisyonu kurmuşlar, hatta onların istekleri doğrultusunda bir mahkeme dahi tesis etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen yöneticiler 10 Haziran 1857'de, isyancıların hareketlerine bahane olarak gösterdikleri, vergi toplamayı düzenleyen bir yönetmeliği hazırlayarak yürürlüğe koymuşlardır. Yirmi beş maddelik bir yönetmelikle vergi tahsili, mültezimlerin[330] hak ve yetki-

[325] B.O.A., *İ.D.*, nr: 17523, Lef: 1, 3 Z 1269/7 Eylül 1853 tarihli Mehmed Hûrşid Paşa'nın tahriratı.

[326] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4837, 12 N 1269/19 Haziran 1853 tarihli arz tezkiresi.

[327] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 476.

[328] Sırp Ortodoks inancı dinî bir inanç alanı olmaktan ziyade, milliyetçi bir inanç alanı olarak ortaya çıkmış ve günümüze kadar da aynı çizgiyi korumuştur. Sırp Ortodoks Kilisesi, halka bir taraftan millî düşünceler aşılarken, öte taraftan da üstünlük bilinci aşılamıştır. Sırplar o kadar ileri gitmişlerdir ki, "*Sırplar'ın cenneti mavidir; o cennette Sırp Tanrısı hüküm sürer; melek Sırplar onun etrafında otururlar ve onların Sırp Tanrısına hizmet ederler*" demekte bir sakınca görmemişlerdir. Bosna Hersek'te de Ortodoks din adamları; Osmanlı Devleti'nin kendilerine sağladığı serbestlik ortamından istifade ederek, millî meselelerin takipçisi olmuşlar ve Ortodoks halka milliyetçi düşünceler aşılamışlar, bir çok ayaklanmaya önderlik etmişlerdir. Kilise ve din adamları daha XVI. yüzyıldan itibaren aktif biçimde milliyetçi hareketlere katılmışlardır. Toplumsal bilincin oluşması için savaşmaktan da çekinmemişlerdir. XIX. yüzyılda bölgeyi gezen seyyahlar, Ortodoks rahiplerin aynı zamanda birer savaşçı olduklarını ve onların savaşçılıklarına dair bir çok hikaye işittiklerini yazmışlardır. Bkz. Perica, *a.g.e.*, s. 3-9.

[329] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 492; *İ.D.*, nr: 28889; *A.MKT.MVL.*, nr: 91/11; Okey, *a.g.e.*, s. 100; Jelavich & Jelavich, *Balkan National*, s. 144.

[330] Bosna'da mültezimlerden kaynaklanan baskılar büyük devletlerin de ilgisini çekmiştir. Bosna'daki yabancı konsoloslar, bu konuda, sürekli kendi memleketlerini bilgilendiriyorlardı. Mültezim sorununun halledilmesi için, İstanbul'daki elçisi Lord Canning'e talimatlar gönderen İngiliz Hükümeti'nin bir yazısında, "*Hal böyle devam eder*

leri, çiftçi ve çiftlik sahiplerinin hak ve ödevleri yeniden düzenlenmiştir. Düzenlemenin 1-21. maddeleri gereğince, angarya ve angarya benzeri her türlü yükümlülük yasaklanmış, yapılan her iş karşılığında ücret ödenmesi kuralı getirilmiştir. Özellikle, bölgede problem olan vergi tahsilinin ne şekilde yapılacağı en ince detayına kadar ele alınmış, somut ifadelerle açıklanmıştır. Ayrıca tarafların birbirini suçlamasının önüne geçilmesi için, yapılacak her türlü işlemin kayıt altına alınması ve tarafların rızalarının sağlanması zorunlu hale getirilmiş, taraflar arasındaki anlaşmazlıklarda kaza meclislerine hakemlik yetkisi verilmiştir. Düzenlemenin 22-25. maddelerinde Bosna'da isyana yol açtığı iddia edilen meselelere değinilmiş, memurların her türlü vergi işiyle uğraşması yasaklanmış, her hangi bir haksızlık durumunda hapis cezası da dahil sert cezaî müeyyideler getirilmiştir[331].

İsyan başlar başlamaz, özellikle Fransa'nın bölgedeki diplomatları konuyu uluslararası alana taşımak için ellerinden geleni yapmışlardır[332]. Gerçek niyetleri Osmanlı idaresinden kurtulmak olan asiler, yapılan tüm çalışmaları görmezden gelerek isyana devam etmişlerdir. İsyan 1857'de silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Olayların büyümesi üzerine, hükümet isyanı bastırmakta yetersiz gördüğü Mehmed Reşid Paşa'yı görevden alarak, yerine Mehmed Kâni Paşa'yı vali olarak Bosna'ya göndermiştir. Mehmed Kâni Paşa'nın atama karârnâmesinde, Padişahın tüm tebaasını rahat ve huzur içinde

---

ve Hıristiyanlar hakkında baskılar devam ederse Osmanlı Devleti'nin iktidarsızlığı yakın zamanda tüm Avrupa Devletleri tarafından kabul edilecektir." şeklinde ağır ifadeler yer almıştır. Bakınız, Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 23. Dönemin görgü tanıklarından Collas, mültezimliği Osmanlı tarımının geri kalması ve köylülerin ezilmesinin temel nedeni olarak görür. Ona göre; "*Toprak sahipleri, mültezimlerin vergileri toplamasından sonra ürünleri üstünde tasarrufta bulunabilmektedirler. Mültezimler çoğunlukla kendilerini bekletmektedirler, yağmurlar bastırmaktadır, ürün bozulmaktadır ve köylü ancak ürününü sevkiyat limanına taşımak için geç kaldıktan sonra ürünü üstünde tasarruf hakkına kavuşmaktadır. Mültezim, çoğunlukla, ürünün onda birini ürün değerlerinin ortalamasına göre değil, yalnızca en iyi kaliteye göre hesaplayarak almaktadır ve çiftçi ürün bütünü üzerinden devlet adına istenen % 10'u ödeyecek yerde çok daha yüksek oranda ödeme yapmak zorunda kalmaktadır.*". Bkz. Collas, *a.g.e.*, s. 269-270.

[331] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 436, Lef: 7; Lef: 24-25; Lef: 38; Lef: 39; Lef: 47, varak: 2-4; Lef: 59.

[332] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 436, Lef: 44, 12 Mayıs 1857 tarihli Bosna'da bulunan Fransa Konsolos vekili tarafından Fransa'nın İstanbul Başkonsolosluğu'na gönderilen raporun tercümesi.

görmeyi arzuladığı, bunun için reformlar yaptığı, ülkenin kalkınması için çeşitli önlemler aldığı, ancak Bosna'da bu iyi niyetin yeterince anlaşılamamasından dolayı isyan çıktığı belirtilmiştir. Paşa'dan, derhal bölgeye giderek var olduğu iddia edilen baskı ve yolsuzlukları önlemesi, özellikle devlet görevlileri ve vergi tahsildarlarından kaynaklanan her türlü probleme müsamaha göstermeyerek ilgili görevlileri derhal azletmesi ve cezalandırması istenmiştir[333].

Kâni Paşa ile birlikte eyalet idarecilerinin hükümetten talep ettikleri askerî kuvvetler de Bosna'ya gönderilmiştir. İlgili birlikler, 1858 Nisan ayı başında Bosna'ya ulaşmışlardır[334]. Karal, Paşa'nın askerî kuvvetlerle bölgeye gitmesini Karadağ'la savaş haline geçme olarak yorumlamıştır[335]. Fakat İstanbul'un böyle bir niyetinin olmadığı, Paşa ile birlikte gönderilen fermânlardan ve hızla yürütülen sosyal düzenlemelerden anlaşılmaktadır. Hükümet Kâni Paşa'ya verdiği 4 Mart 1858 tarihli talimatla isyanla mücadelenin aşağıdaki şekilde yapılması istenmiştir[336]:

1- Askerî mücadele oldukça dikkatli yürütülecektir. Silahlı mücadelenin tüm Hıristiyanlar için geçerli olduğu görüntüsü verilmesinden kaçınılacak[337], isyana karışmayan bölgelerin halkına dokunulmayacaktır.

2- İsyanla mücadelede başıbozuk askerinin kullanılması birçok fenalıklara yol açmıştır. Yerli muvazzaf asker kullanımı da Müslüman ve Hıristiyan halk arasında düşmanlıklara yol açtığından, çok gerekli olmadıkça bu askerler kullanılmayacaktır. Bunların yerine düzenli askerî birlikler kullanılacaktır.

[333] B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 643, s. 184-185; *İ.D.*, nr: 26272.

[334] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 492, Lef: 1; Ergirili Ahmed Hilmi b. Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr: 10071, varak: 14b.

[335] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara 1988, s. 74.

[336] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 492, Lef: 1.

[337] İstanbul'un bu konuda ne kadar haklı olduğu isyan sırasında Avrupa'da yayınlanan gazetelerden anlaşılmaktadır. Gazetelerde her hangi bir olay olmayan yerlerde dahi katliam yapılmış gibi asılsız haberlere yer verilmiştir. Politikacılar, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki küçük bir kavgayı dahi uluslararası soruna dönüştürmüşlerdir. Bkz. Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 140-141.

3- Herhangi bir bölgede isyan çıkması halinde derhal müdahale edilecek, başka bölgelere sıçraması önlenecektir.

4- Yağmalama hareketlerinin önüne geçilecektir.

5- Çocuk, kız ve kadınlara dokunulmayacaktır.

6- Sağ yakalananların idam edilmemesine, çatışmada ölenlerin kafalarının kesilmemesine dikkat edilecektir[338].

7- Asilerin Karadağlılar ile birlikte hareket etmeleri halinde, çıkacak çatışmada isyancılar Karadağ sınırına kadar sürülecek, Karadağ sınırından öteye geçilmeyecektir.

Kâni Paşa'nın bölgeye gitmesinden sonra da durum düzelmemiştir. Paşa, halkı isyandan vazgeçmeye davet için kendisine merkezden verilen iki ayrı fermânı yayınlamış, ancak bu fermânlar asiler üzerinde etkili olmamıştır[339]. Aksine 13 Mayıs 1858'de Karadağlılar'ın Osmanlılar'a karşı kazandıkları Grahovo galibiyeti, isyancıları daha da şımartmıştır[340]. Bu başarı üzerine pek çok Karadağlı gönüllü Hersek'e geçerek isyancılarla birleşmiştir[341]. Grahova yenilgisi sonrasında savunmasız kalan Müslümanlar'a karşı harekete geçen Karadağ-asi

[338] Kafa kesme, daha ziyade Karadağlılar'ın sıkça başvurduğu bir yöntemdi. Osmanlı hükümeti bu emir ile intikam amaçlı münferit hadiselerin önüne geçmeyi hedeflemiştir. XIX. yüzyılın ortalarına değin Karadağlılar hayatlarını tehlikeye atma pahasına da olsa, savaşta öldürdükleri ya da yaraladıkları düşmanlarının başlarını kesiyor ve kahramanlıklarının bir göstergesi olarak saklıyorlardı. Baş kesmek toplumda itibar kazanma vesilesiydi. Bir zafer ya da mağlubiyetin büyüklüğü kesilmiş başlarla ölçülmekteydi. Bir kişinin büyük kahraman olarak kabul edilmesine kanıt olarak kestiği başlar gösterilmekteydi. Soya dayalı bir hiyerarşinin bulunduğu Karadağ toplumunda bu gelenek, toplumsal bir prestij sağlıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 5a; Jezernik, *a.g.e.*, s. 143-173; Bancoviç, a.g.m., s. 16.

[339] Fermânların içerikleri hakkında bkz. B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 492; Zafer Gölen, *Bosna Hersek'te Tanzimât'ın Uygulanması (1839-1876)*, Danışman: Nedim İpek, Samsun 1996, s. 146, (OMÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

[340] *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 15b-16a; Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 141-144; Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain: A History of Montenegro*, London 2007, s. 226-227; Dervla Murphy, *Through the Embers of Chaos. Balkan Journeys*, London 2003, s. 314.

[341] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 492; Coquelle, *a.g.e.*, s. 331-336; Engelhard, *a.g.e.*, s. 136; Süleyman Kocabaş, *Avrupa Türkiyesi'nin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm*, İstanbul 1986, s. 86; Bancoviç, a.g.m., s. 18; Hutchinson, *a.g.e.*, s. 258; Osman Karatay, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, c. I, Çorum/Ankara 2006, s. 463.

birlikleri, Koryaniçe ve Kolaşin'de korkunç katliamlar yapmışlardır[342]. Fakat kısa zamanda toparlanan Türk birlikleri, başka katliamların gerçekleşmesini engellemişlerdir. Bu sırada İzvornik'te de çatışmalar meydana gelmiş, fakat Kâni Paşa'nın zamanında aldığı tedbirlerle isyan derhal bastırılmıştır[343]. Devlet, olayları askerî kuvvet kullanarak yatıştırmaya çalışırken diğer yandan da şikâyet konularını ortadan kaldırmak için önlemler almıştır[344].

İsyanın bir türlü sona erdirilememesi ve Kolaşin Katliamı sonrası Osmanlı Devleti'nin Karadağ'a karşı kapsamlı bir harekât yapma ihtimalinin ortaya çıkması üzerine; 8 Kasım 1858'de olaylara bir çözüm bulmak, Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki meseleleri halletmek amacıyla, Avusturya, Rusya, Fransa, İngiltere ve Prusya'nın katılımı ile İstanbul'da bir konferans toplanmıştır. Osmanlı Devleti'nin cezalandırıldığı konferansta Karadağ'ın istediği olmuş, Grahova, Zupa ve Rudina Karadağ'a bırakılmış, Osmanlı-Karadağ sınırının tespitine karar verilmiştir. Böylece Danilo, 1856'da Paris Konferansı'na katılan devletlerden talep ettiği düzenlemelerin bir kısmına, yine aynı devletler vasıtasıyla ulaşmıştır[345].

İstanbul Konferansı istenilen sonucu vermemiştir. Çünkü, Karadağ tarafından desteklenen isyancı guruplar, 1859 İlkbaharından itibaren yeniden sahneye çıkmışlardır. İzvornik, Nikşik, Koniçe, Bleke, Klobuk, Kristaç, Gusine, Plava ve Oğraniçe'de çatışmalar yaşanmıştır. Fakat asiler herhangi bir başarı kazanamamışlar, hemen hemen her yerde bozguna uğramışlardır. Devlet olayları kontrol altına almış, ancak Karadağ'ın isyancılara verdiği destek nedeniyle bir türlü kesin sonuca ulaşamamıştır[346].

[342] *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 16a; Hayri Kolaşinli, "Boşnaklar'ın Kolaşin'den Göçü", *Muhacirlerin İzinde: Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s. 99; Murphy, *a.g.e.*, s. 307; Bancoviç, a.g.m., s. 18; Roberts, *a.g.e.*, s. 228; Jezernik, *a.g.e.*, s. 148.

[343] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 552; Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, c. II, Ankara 1940, s. 68-71.

[344] B.O.A, *İ.M.V.*, nr: 18369, 5 ZA 1275/6 Haziran 1859 tarihli mazbata.

[345] Engelhard, *a.g.e.*, s. 136-137; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 75-76; Danişmend, *a.g.e.*, s. 188; Darkot, a.g.m., s. 227; Roberts, *a.g.e.*, s. 228-229.

[346] *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 20b-32b.

Bölgedeki karışıklıklardan istediği sonucu alamayan Karadağ Ladikası, her zaman olduğu gibi kendisinin sağlayamadığı başarıyı, yabancı devletler aracılığıyla elde etmek için harekete geçmiştir. O, İşkodra'daki yabancı konsoloslara bir mektup göndermiş; olaylarla hiç ilgisi yokmuş gibi, Hersek'teki çatışmalarda kendi tebaasının zarar gördüğünü belirtmiş, Osmanlı yetkilileri, konsoloslar ve kendi temsilcisinden oluşan bir komisyonun olayları incelemesini önermiştir[347].

Ladika'nın isteği Batılı devletler nezdinde ve özellikle Rusya'dan kabul görmüştür. Rusya, Osmanlı Hükümeti'ne 5 Eylül 1859'da bir memorandum vermiştir. Memorandum ile yabancılardan oluşan bir teftiş heyetinin bölgeye gönderilmesi istenmiştir. Ancak, hükümet bunu kendi iç işlerine müdahale olarak değerlendirdiğinden reddetmiştir. İngiltere, Rus hamlesini kendi çıkarlarına aykırı gördüğünden, olaylara müdahale ederek bir orta yol bulmuştur. İngiliz çözümü gereğince, 1860'da Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Bulgaristan ve Bosna'daki sorunları araştırmak amacıyla Rumeli teftişine çıkmıştır. Ancak Paşa, Bulgaristan'daki işlerini bitirip Bosna'ya geçememiştir. Niş'ten Bosna'ya hareket edeceği sırada, Lübnan meselesi ortaya çıkmış ve İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır[348]. Mehmet Emin Paşa, 21 Eylül 1860'da Bosna Valisi ve Hersek mutasarrıfına birer mektup göndererek, oraları da teftiş etmek istediğini, ancak İstanbul'dan çağrıldığı için geri dönmek zorunda kaldığını ifade etmiştir[349].

[347] *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, varak: 28a-28b.

[348] Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Bosna'ya gidememesi nedeniyle, 1861 başında yeni bir teftiş heyeti gönderilmiştir. B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 900, 19 CA 1277/3 Aralık 1860 tarihli arz tezkiresi; 20 CA 1277/4 Aralık 1860 tarihli irâde; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 250; Tezakir'de Mehmet Paşa'nın icraatları hakkında ayrıntılı bilgi mevcuttur; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 101-130; *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 36; Hupchick, *a.g.e.*, s. 242. Stavrianos teftiş hareketini son derece olumlu bulur. Ona göre, bu hamleler Âlî ve Fuat Paşalar'ın takip ettiği reform politikasının bir sonucuydu. Böylece yüksek devlet görevlileri yerel sorunları bizzat mahallinde inceleme fırsatı buluyor, böylece sorunların çözümü daha gerçekçi ve kolay oluyordu. Bkz. Stavrianos, *The Balkans: 1453*, s. 386.

[349] Yonca Köksal-Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul 2007, s. 533-537.

Rusya'nın uzun süreden beri devam eden tahrikleri, Sırbistan'ın özerklik haklarını genişletmek amacıyla Karadağ ve Hersek'te oturan Hıristiyanlar'ı kışkırtması[350], Avusturya'nın asileri himaye etmesi sonucu, 1861'de isyanın ikinci safhası başlamıştır.

Hersek reayası, isyan etmelerine neden olduğunu iddia ettikleri aşağıdaki istekleri, Mostar'daki yabancı konsoloslar aracılığıyla Bâb-ı Âlî'ye iletmişlerdir[351]:

1- Osmanlı memurları ile teması sağlayacak ve kendi çıkarlarını koruyacak bir kocabaşılarının bulunması.

2- Dinlerine saygı gösterilmesi.

3- Kiliseler ve çan kuleleri inşasına izin verilmesi.

4- Kendi milletlerinden bir piskoposun ruhanî başkanlığı altında bulunmaları.

5- Okul açmalarına izin verilmesi.

6- Osmanlı zaptiyelerinin görevine son verilmesi.

7- Arazi sahiplerine mahsulün dörtte birinden fazlasının verilmemesi ve bunun da kendi vekilleri tarafından toplanması.

8- Vergilerin ev başına maktu olarak tayin edilmesi ve tahsiliyle kocabaşlarının görevlendirilmesi.

[350] Nevill Forbes, *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, New York 1970, s. 121-122.

[351] Hüdai Şentürk, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) Dâir Ahmed Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Layiha", *Belleten*, c. LIX, Sayı: 226, Ankara 1996, s. 722; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. IV, s. 3118, Engelhard, *a.g.e.*, s. 167-168. Aslında Balkan Hıristiyanları'nın tüm bu isteklerinin ardında derin bir milliyetçilik duygusu yatmaktadır. Daha XIX. yüzyılın başından itibaren bu çalışmalar üç başlık altında toplanmıştı:

1- Balkan Hıristiyanları Müslüman boyunduruğundan kurtulacak.

2- Balkan Hıristiyanları Fener Rum Patriği'nin etkisinden kurtulacak.

3- Kendilerine ait tarih yazımı ile yerel kültürel unsurlar canlandırılacak ve diğer Balkan uluslarıyla aralarındaki mikro-etnik farklılıklar (Sırplık, Karadağlılık, Hırvatlık, Bulgarlık ve Rumenlik gibi) ulusal düşünceye zemin hazırlayacak. Yukarıda Osmanlı Devleti'nden istenenler aslında bu maddeleri gerçekleştirmeye yönelik teşebbüslerdir. Bkz. J. P. T. Bury, "Nationalities and Nationalism", *The New Cambridge Modern History*, vol. X: The Zenith of European Power, 1830-1870, Cambridge 1960, s. 240.

Karadağ'ın aktif desteği, ayaklanmanın kesin olarak bastırılmasını önlemiştir. Bu nedenle Karadağ'a askerî bir harekât icra edilmesi kaçınılmaz olmuştur[352]. İlk olarak Hersek asilerinin Karadağ'dan yardım almalarını önlemek amacıyla, Karadağ sınırı üzerinde tarassut postaları kurulmuştur. Daha sonra, Adriyatik Denizi'ne bir filo gönderilip Karadağ'ın dışarıdan yardım alması engellenmiştir. Tedbirler sonuç vermiş, Osmanlı birliklerinin komutanı Ömer Lûtfî Paşa Hersekli isyancıları kesin bir yenilgiye uğratmıştır[353]. Hersek'te durum kontrol altına alındıktan sonra Karadağ'a askerî harekât başlatılmıştır. Oldukça başarılı olan bu harekât sonunda, Osmanlı orduları Karadağ'ın başkenti Çetine'ye girmek üzereyken, Batılı devletlerin müdahalesiyle 31 Ağustos 1862 tarihinde İşkodra Antlaşması imzalanmış ve savaş durumuna son verilmiştir[354]. Antlaşmaya göre[355];

1- Karadağ'ın iç idaresi savaş öncesi gibi kalacak.

2- 1858 Komisyonu'nca belirlenen sınırlar, sınır olarak kalacak.

3- Karadağlılar'ın gümrük vergisi vermeden Bar Limanı'nı kullanmasına izin verilecek, ancak silah ve mühimmat sevkine izin verilmeyecektir.

4- Karadağlılar sınırları dışında da ziraî faaliyetlerde bulunabileceklerdir.

5- Mirko[356] Karadağ'dan çıkacak ve bir daha geri gelmeyecektir[357].

6- Hersek'den İşkodra'ya Karadağ üzerinden geçen yol, ticarete açılacak ve yolun güvenliği Osmanlı askerlerince sağlanacak.

[352] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s. 508-509; Şentürk, *a.g.m*, s. 722-723; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. IV, s. 3118; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 73-74; Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, İstanbul 1994, s. 190-191.

[353] *Tezâkir 13-20*, s. 171-172; Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s. 508-509; Hamzaoğlu, *a.g.e.*, s. 356.

[354] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s. 508-509; Şentürk, a.g.m., s. 724-25; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 3119-3120.

[355] B.O.A., *Mülümme-i Mektûme*, nr: 10, hk: 75, s. 42-44.

[356] Mirko Petrović: Grahova'da Osmanlı birliklerini yenen Karadağ birliklerinin komutanı ve mevcut Ladika Nikola Petrović'in babası.

[357] Bu madde uygulanmamıştır.

7- Karadağlılar hudutları haricinde hasmane dolaşmayacaklar, Karadağ sınırına yakın kazalar halkı ayaklansalar dahi, Karadağlılar ne manen ne de maddeten onlara yardım etmeyecekler, senato azaları, kocabaşları ve ileri gelen kimseler bu şarta uyacaklarına dair senet vereceklerdir.

8- Karadağ sınırında ortaya çıkacak anlaşmazlıkları çözmek üzere bir memur tayin edilecek, bu memur problemleri çözemezse Karadağ doğrudan doğruya Bâb-ı Âlî'ye başvuracak

9- Elinde pasaport bulunmayan hiçbir aile Karadağ'a giremeyecek, aksi davrananlar mutlaka geri gönderilecektir.

10- Karadağlılar ticaret için ülkenin her yerine gidip gelebilecekler.

11- Suçlular karşılıklı olarak iade edilecek.

12- Aynı şekilde hırsızlık yapanlar da karşılıklı olarak tutuklanıp, çaldıkları mallarla birlikte iade edilecekler.

13- Esirler serbest bırakılacak ve memleketlerine gönderilecek.

14- Karadağlılar, Arnavutluk, Hersek ve Bosna sınırı üzerine kule ve hiçbir türlü istihkam yapmayacaklardır.

İşkodra Antlaşması da Hersek'teki iç karışıklıkları sona erdirememiştir. Huzursuzluk Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna Hersek teftişine kadar sürmüştür. Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna'da yaptığı çalışmalar sonucu bölge geçici bir sükuna kavuşmuştur[358].

E) AHMED CEVDET PAŞA'NIN BOSNA MÜFETTİŞLİĞİ

1862 yılı sonlarında ülkenin genelinde baş gösteren bazı aksaklıkları yerinde tespit etmek ve gidermek amacıyla Bursa, Canik, Rumeli ve Bosna Hersek'e geniş yetkilere sahip müfettişler atanmıştır. Bosna'ya ilk olarak Mabeyn-i Hümâyûn kitabetinden Ziya Bey atan-

[358] Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İzgöer, a.g.m., s. 211-223.

mış, ancak pek başarılı olamamıştır[359]. Bu nedenle Ziya Bey merkeze geri çağrılarak, yerine Anadolu Sadâreti payesi verilerek 3 Muharrem 1280/20 Haziran 1863 tarihinde Ahmed Cevdet Paşa atanmıştır. Paşa 23 Haziran'da Hersek'e ulaşıp görevine başlamıştır[360].

1- Hersekli Çiftçiler ile Çiftlik Sahipleri Arasındaki Problemlerin Halli

Ahmed Cevdet Paşa Bosna teftişine ilk olarak Mostar Sancağı'ndan başlamıştır. O Mostar'da Şuma nahiyesinden dört kocabaşı ile görüşmüştür. Kocabaşılar reayanın çiftlik sahipleri tarafından angarya çalıştırıldıklarını; ücreti ödenmeden peynir, yumurta, kuzu gibi şeyler istediklerini, çiftlik sahiplerinin köy meralarını Avusturyalılara kiraladıklarını bu yüzden kendi hayvanlarının merasız kaldığını belirtmişlerdir. Ahmed Cevdet Paşa yaptığı araştırma sonucu halkın çiftlik nizâmnâmesinden haberi olmadığını ve nizâmnâmenin bölgede uygulanmadığını görmüştür. Hersek'te çiftlik sahiplerinin nizâmnâmeye aykırı olarak vergilerin tamamını çiftçilere ödettiği ve nizâmnâmenin uygulanmasına karşı oldukları anlaşılmıştır. İlk olarak çiftlik nizâmnâmesinin uygulanması amacıyla bölgeye gönderilen kontrat senetleri aranmış, ancak bulunamamıştır. Bir süre sonra konuya vâkıf olan muhasebe kaleminden bir memurun yardımıyla hükümet konağının mahzeninde İstanbul'dan gönderilen kontrat senetleri denkler halinde bulunmuştur. Sorunu çözüme kavuşturmak için iki Müslüman, iki Katolik ve iki Ortodoks'tan oluşan altı kişilik bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon çiftçilerin kendi işledikleri araziye göre hissesine isâbet eden kadar vergi vermesine, oturdukları toprak yarıcılık usûlünde ise verginin yarısının, üçleme usulünde ise 1/3'inin çiftlik sahipleri tarafından ödenmesine karar vermiştir.

[359] Ahmed Cevdet Paşa, Ziya Bey'in yolsuz ve uygunsuz hareketlerinden dolayı görevden alındığını ifade eder. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 61, Ancak Neumann Ahmed Cevdet Paşa'nın fikrine katılmaz. Aksine Ziya Paşa'ya bir nişan verilip Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edilerek ödüllendirildiğini ifade eder. Bkz. Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul 2000, s. 33.

[360] *Marûzât*, s. 61; *Tezâkir 13-20*, s. 267: Neumann, *a.g.e.*, s. 33; İzgöer, a.g.m., s. 214; Resim: 32.

Komisyonun çalışmaları sonunda reaya ile çiftlik sahipleri arasında ürün paylaşımı nedeniyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar halledilmiştir. Kontrat nizâmnâmesinin uygulanmaya başlanmasıyla, vergi verme ve toplama konusundaki kargaşa da kendiliğinden halledilmiştir. Böylece Hersek'te o ana kadar uygulanamayan çiftlik nizâmnâmesi uygulamaya konulmuştur[361]. İki taraf da çalışmalardan duyduğu memnuniyeti başta Ahmed Cevdet Paşa olmak üzere devlet yetkililerine ifade etmiştir[362]. Hatta uygulamaya verdiği destek ve yapıcı çalışmaları nedeniyle Kruşavitça Nahiyesi Pandorbaşı Lako Miloşoviç'e beşinci rütbeden bir mecidi nişanı verilmiştir[363].

2- Asker Toplama Meselesinin Halli

Ahmed Cevdet Paşa Bosna'ya müfettiş tayin olduğu zaman Fuat Paşa ondan asker toplama işini halletmesini istemiştir. Bosna'dan asker alınması konusu Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından beri devleti en çok meşgul eden konuların başında geliyordu. Bosna'da daha önce beyler tarafından çıkarılan ayaklanmaların başlıca sebeplerinden birini bu konu teşkil etmişti. Eyalette Tanzîmât'ın uygulanmasını sağlayan Ömer Lûtfî Paşa dahi asker toplama işini gereği gibi başaramamıştı[364].

Bosna'ya asker toplanmasıyla ilgili emir 11 Ocak 1864 tarihinde gönderilmiştir[365]. Ahmed Cevdet Paşa konuyu görüşmek üzere eyalet ileri gelenlerini bir toplantıya davet etmiştir. Yirmi dört gün süren müzakereler sonucu asker toplanmasına karar verilmiştir. Alınan kararlara göre; asker toplanacak, ancak silah altına alınan askerler Bosna dışında kullanılmayacaktır. Devletin diğer bölgelerinde muvazzaflık beş, rediflik yedi seneydi. Bosna'da ise, muvazzaflık üç re-

[361] Pasko Vasa-Efendija, *Bosna i Hercegovina Za Vreme Misije Dževdet-Efendije*, Sarajevo 1958, s. 39-48.

[362] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35064, 21 R 1280/5 Ekim 1863 tarihli arz tezkiresi; nr: 35299, 26 CA 1280/8 Kasım 1863 tarihli Ahmed Cevdet Paşa'nın raporu.

[363] B.O.A., *İ.D.*, nr: 36230; nr: 36855, 28 Aralık 1865 tarihli arz tezkiresi.

[364] *Tezâkir 13-20*, s. 267, *Marûzât*, s. 80-81; Moreau, *a.g.e.*, s. 148.

[365] Bosna'da hatırı sayılır oranda Müslüman olmasına rağmen, bölgede silah altına alınan kişilerden yerel bazı askerlik görevleri hariç yeterince yararlanılamamıştır. Bkz. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 123.

diflik dokuz sene olacaktı. Bosna'da toplanan askerin başına bir defaya mahsus olmak üzere yerli ağa ve beyler komutan olarak atanacaktı. Bosna'da asker toplanmasına karar verilmesinin ardından, her biri 800 erden oluşan altı tabur kurulmasına karar verilmiştir[366].

Ahmed Cevdet Paşa'nın görüşmeleri sonucu 1826'dan beri devleti uğraştıran bu zor mesele çözüme kavuşturulmuştur. Ancak bu başarıdan daha da ilginci Ahmed Cevdet Paşa'nın Boşnak gençleri askere ısındırmak için kullandığı metottur. Bosna'daki sosyal yapı gereği, Boşnak kızlar yetişkin olana kadar ferace giymeyip, erkeklerle flört edip sonra evlenmekteydiler. Ahmed Cevdet Paşa kızların erkekler üzerindeki etkisini çok iyi kavramıştır. Halkın tepkisini ölçmek üzere bir Cuma namazı sonrası Saraybosna'daki talia taburuna yeşil sırmalı üniformalar giydirip bir askerî yürüyüş tertip etmiştir. Yeşil üniformalı askerler Bosnalı kızların çok hoşuna gitmiş, kendi âşıklarını da bu üniformalar içinde görmek istediklerini belirtince, Boşnak gençler de gönüllü olarak askere yazılmışlardır. Hatta kontenjanın üzerinde bir istek olmuş, fazla asker yazılımı olduğu için kimlerin askere alınacağına kura ile karar verilmiştir. Bu gelişme üzerine 20 Ağustos 1864 tarihinde Bosna'da Asakir-i Nizâmiye taburlarının kurulmasına ilişkin fermân Saraybosna'da okunmuş ve bu zor iş de başarılmıştır[367].

Saraybosna'da nizâmiye taburlarının kurulmasına devam edilmesi ve görülen aksaklıkların giderilmesi amacıyla bir toplantı daha yapılmıştır. Bu toplantının masrafı 27.840 kuruş olmuş ve mal sandığından karşılanmıştır[368]. Titizlikle yürütülen çalışmalar başarıya ulaşmış ve 1865 Ağustosu'na gelindiğinde Bosna'da kurulması istenen üçer taburlu iki alayın da kuruluş çalışmaları tamamlanmıştı[369]. Böylece Bosna'da zor kullanılarak dahi başarılamayan asker toplama

[366] *Tezâkir 21-39*, s. -38-39; *Marûzât*, s. 87-91; Moreau, *a.g.e.*, s. 148.

[367] Ahmed Cevdet Paşa'nın bu konudaki çalışmalarının ayrıntıları için bkz. *Marûzât*, s. 80-106; B.O.A., *İ.D.*, nr: 36521; 36559; 36601; 36631; 36670; 36685; 36717; Moreau, *a.g.e.*, s. 148-149.

[368] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23550, 28 Ş 1281/26 Ocak 1865 tarihli arz tezkiresi.

[369] B.O.A., *İ.D.*, nr: 37148, 19 ZA 1281/15 Nisan 1865 tarihli arz tezkiresi; 20 ZA 1281/16 Nisan 1865 tarihli irâde; nr: 37464; 37500; Moreau, *a.g.e.*, s. 148-149.

meselesi hiç bir problem çıkmadan halledilmiştir. 1866 yılına gelindiğinde askerî yapılanma tamamlanmıştı. Bu tarihte Bosna Hersek'te bulunan İkinci ve Üçüncü Orduya mensup Bosna Alayı adı altında üçer taburlu iki alay mevcuttu[370].

3- Hersek'teki Karışıklıkların Önlenmesi

Hersek'te *Nevâhî-i Âsiyy* denen sınırdaki nahiyelerin halkı sürekli karışıklık çıkarmaktaydı[371]. Özellikle Avusturya ve Rusya konsolosları Nevâhî-i Asîye reislerini kullanarak bölgeye müdahale için zemin hazırlıyorlardı. Ahmed Cevdet Paşa Mostar'a geldiğinde bunlara tutuklanmayacaklarına dair garanti vererek Mostar'a çağırmıştı. Paşa'nın kişisel sözüne güvenen reisler davete icabet etmişlerdi. Bu gurubun içinde asi liderlerinden Pop Jarko da bulunmaktaydı. Ondan başka on altı reis Mostar'a gelmiş ve Ahmed Cevdet Paşa'yla görüşmüşlerdir. Pop Jarko'ya Nevesin Kazası kaymakamlığı verilmiş, diğer ileri gelen reislere de müdürlük, pandor başılığı, yüzbaşılık gibi makamlar verilerek devlet tarafına çekilmek istenmiştir[372].

Çalışmalar sonucu Hersekli reisler devlete bağlı kalmayı taahhüt ederek Mostar'dan ayrılmıştır[373]. Pop Jarko her konuda devlete yardımcı olacağını bildirmiştir. Gösterdiği iyi davranışlardan dolayı Pop

[370] Bu alaylar ve taburların komutanları şu kişilerdi:
Bosna 1. Alay Miralayı Hüseyin Hüsnü Bey
Bosna 1. Alay Kaymakamı Derviş Bey
Bosna 1. Alay 1. Tabur Binbaşısı Abuzer Ağa
Bosna 1. Alay 2. Tabur Binbaşısı Osman Nazım Bey
Bosna 1. Alay 3. Tabur Binbaşısı Hacı Hüseyin Ağa
Bosna 2. Alay Miralayı Selim Bey
Bosna 2. Alay Kaymakamı Hacı Rüstem Bey
Bosna 2. Alay 1. Tabur Binbaşısı Mustafa Bey
Bosna 2. Alay 2. Tabur Binbaşısı Hüseyin Ağa
Bosna 2. Alay 3. Tabur Binbaşısı Raşid Efendi. Bkz. *S.V.B.-1283*, s. 37-39; *1284*, s. 37-40.

[371] *Tezâkir 13-20*, s. 268-270; *Marûzât*, s. 70-71; Şentürk, a.g.m., s. 733-734.

[372] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35064.

[373] *Tezâkir 13-20*, s. 270; *Tezâkir 21-39*, s. 6-14; *Marûzât*, s. 69-70, Şentürk, a.g.m., s. 735-736.

Jarko'ya dört veya beşinci dereceden bir Mecidî nişanı verilmesi için Ahmed Cevdet Paşa'ya yetki verilmiştir[374].

Asi nahiye reislerini diyalog yoluyla devletin yanına çekmeyi başaran Ahmed Cevdet Paşa'nın sonraki en önemli görevlerinden biri Liyubuşka Kazası halkını ıslâh etmek olmuştur. Karadağ'la yapılan savaş ve asker sevkıyatı esnasında Liyubuşka halkı haylice zarar gördüğünü, zararlarına karşılık almaları gereken tazminatı alamadıklarını iddia etmekteydiler. Bu nedenle ödemeleri gereken vergileri zararlarına karşılık kabul etmiş ve vergi vermemeye başlamışlardı. Bundan başka kaza reayasından iki üç yüz hane Avusturya himayesine girmişti[375]. Bölgede asayişi temin etmek ve kaçan insanların geri gelmesini sağlamak için Binbaşı Hafız Efendi görevlendirilmişti. Hafız Efendi'nin çalışmaları sonucu firar eden halk geri dönmüştür[376].

Halkın zarara uğratılmaması için *"sürat taliası"* adıyla tamamı taşıma işleriyle görevli iki tabur kurulmuştur. Bu amaçla üçüncü ordudan 300 katır tedarik edilmiştir. Böylece halktan binek hayvanı istenmesinin önüne geçilmiştir[377]. Paşa askerî tedbirleri de elden bırakmayarak, Liyubuşka Kazası hududuna sekiz karakol inşa ettirip, buraları korumak için de bir yüzbaşı ve elli pandor görevlendirmiştir. Bu işler yapılırken hazineye hiç bir ek yük getirilmemiş, gerekli olan para çiftlik sahipleri ve bölge halkından karşılanmıştır. Bölgeye

[374] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35275, 11 C 1280/23 Kasım 1863 tarihli arz tezkiresi.

[375] Bu durum neredeyse Avusturya ile sınır Bosna reayasının olağan uygulaması halini almıştır. Hemen hemen tüm devirlerde Bosna'daki idareden hoşnut olmayan reaya çareyi Avusturya'ya sığınmakta bulmuştur. Avusturya da bu durumu bilinçli olarak teşvik etmiştir. Bosna'dan Avusturya'ya sığınma talebinde bulunanlardan reddedilip geri dönenlere dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Avusturya ilticaları bahane ederek sürekli Bosna'nın içişlerine müdahale etmiştir. Avusturya'nın bu politikası XIX. yüzyılda iyice belirginleşmiştir. Bu yüzden Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği sırasında ilgilenmesi gereken sorunlardan biri de bölgedeki tabiiyet iddialarını incelemek olmuştur. Çünkü Bosna'daki uygulamalardan rahatsız olan kişiler önce Avusturya vatandaşı olmakta, ardından tekrar Bosna'ya dönüp yeniden Osmanlı vatandaşlığı talebinde bulunmaktaydılar. Paşa'nın müfettişliği sırasında bu tür vakalar çoğalınca, doğal olarak merkez bu duruma şüpheyle yaklaşmış, geri gelenlerin amaçlarının araştırılmasını Ahmed Cevdet Paşa'dan istemiştir. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 279/22, 20 R 1280/4 Ekim 1863 tarihli Ahmed Cevdet Paşa'ya gönderilen şukka.

[376] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35064; *Tezâkir 21-39*, s. 15.

[377] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35127, 4 CA 1280/17 Ekim 1863 tarihli arz tezkiresi.

karakol yapımı sonucu sadece asayiş sağlanmakla kalmayıp gümrük gelirlerinde de artışlar olmuştur. Daha önce bu bölgede bir hayli kaçakçılık yapılırken bu önlenmiş ve 60.000 kuruş olan gümrük geliri 110.000 kuruşa yükselmiştir[378].

Nikşik'in emniyetinin sağlanması için de istihkâmlar inşa edilmiştir. Bu hizmet sebebiyle halk ve Hersek Asakir-i Şahane Komutanı Ömer Fevzi Paşa tarafından Padişaha teşekkürlerini içeren bir tahrirat gönderilmiştir[379]. Nikşik'de yapılan tahkimatlara lâzım olan taş, kereste, kireç gibi malzemeler İkinci Ordu, İkinci Tabur neferleri tarafından taşınmıştır. Askerler, devlet tarafından dağıtılan tohumların ziyan olmasını önlemek için halka yardımcı olarak tamamının ekilmesini sağlamışlardır. Bu yüzden bölgede bulunan askerlere bir takdirnâme gönderilmiştir[380].

Ahmed Cevdet Paşa problemlerin halli yanında, okullar açılmasına[381], yeni yollar yapılmasına[382] çeşitli kazalardaki vergi yolsuzluklarının önlenmesine, küçük çatışmaların büyümeden yatıştırılmasına da katkı sağlamıştır[383]. Paşa görevi sırasında sancak sancak, kaza kaza gezerek eyalette sükunu sağlamıştır[384]. Devletin Tanzîmât'ın ilânından beri zor kullanarak dahi gerçekleştirmeyi başaramadığı reformları, hiç bir kuvvete baş vurmadan halkı iknâ ederek uygulamaya sokmayı başarmıştır. Paşa, Bosna müfettişliğini 20 Kasım 1864 tarihinde bitirerek bölgeden ayrılmıştır[385].

[378] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35127; *Tezâkir 21-39*, s. 17.

[379] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35480, 11 Ş 1280/21 Ocak 1864 tarihli arz tezkiresi.

[380] B.O.A., *İ.D.*, nr: 36252, 29 Z 1280/5 Haziran 1864 tarihli arz tezkiresi.

[381] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35504, 22 Ş 1280/1 Şubat1864 tarihli arz tezkiresi; *İ.M.V.*, nr: 23671, 21 ZA 1281/17 Nisan 1865 tarihli arz tezkiresi; *Tezâkir 21-39*, s. 18-19, 20-22.

[382] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35217, 30 CA 1280/12 Kasım 1863 tarihli arz tezkiresi; nr: 35298, 18 C 1280/30 Kasım 1863 tarihli arz tezkiresi; *Tezâkir 21-39*, s. 17-18.

[383] B.O.A., *İ.D.*, nr: 36230, 20 Z 1280/27 Mayıs 1864 tarihli arz tezkiresi

[384] B.O.A., *İ.D.*, nr: 36391.

[385] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 18.

F) 1875 HERSEK AYAKLANMASI

1861 ayaklanmasının ardından 1875 yılına gelinceye dek Bosna'da küçük çaplı anlaşmazlıklar hariç kayda değer bir olay yaşanmamıştır[386]. Ancak bu devrede özellikle Panslavist amaçlar güden örgütlerin Bosna Hersek Hıristiyanları'nı kışkırtma amaçlı çalışmaları aralıksız devam etmiştir[387]. Buna bir de Avusturya ve Rusya'nın müdahaleleri eklenmiştir[388]. Ayrıca Karadağ ve Sırbistan'ın çıkan isyanlarla muhtariyet kazanmış olmaları da Bosna Hersek Hıristiyanlarını isyana meylettirmiştir[389]. 1878'e gelindiğinde Batı kamuoyu da

[386] B.O.A., *İ.H.*, nr: 12456, 1 R 1282/24 Ağustos 1865 tarihli arz tezkiresi.

[387] BOA, *İ.D.* nr: 40536, Lef.1, 18 C 1285/6 Ekim 1868 tarihli Bosna Valisi Osman Paşa'nın tahriratı. Bu raporda, "*Bükreş cemiyeti tarafından Travnik'te bulunan komiteye silah ve mühimmat gönderileceği istihbaratı alınması üzerine sınırlarda alınan güvenlik tedbirlerinden*" bahsedilmektedir. J. A. R. Marriott, *The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1918, s. 319-320; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 60.

[388] Avusturya daha Karlofça Antlaşması'nın ardından Bosna ile ilgilenmeye başlamıştır.Yaklaşık 200 yıl süren bu ilgi Berlin Andlaşması ile nihayete ermiştir. Avusturya Bosna üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için bölgede Osmanlı karşıtı her harekete destek vermiştir. Tanzîmât sonrası ortaya çıkan üç büyük isyanda da Avusturya'nın inkar edilemez teşvik ve desteği vardır. Avusturyalı yetkililer Selânik'e bir koridor açarak Ege'ye ulaşmayı, böylece kara devleti olan imparatorluğu deniz devleti haline getirmeyi hedeflemekteydiler. Avusturya'nın Hırvatistan aracılığıyla Adriyatik'te kıyısı vardı. Fakat Dalmaçya Sahillerinin karstik yapısı deniz ticaretini olumsuz etkiliyordu. Selânik Avusturya için sıcak denizlere inmenin en güzel yoluydu. Bkz. Raif Haydarpaşiç, "1879 Yenipazar Antlaşması", *Muhacirlerin İzinde: Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s. 39-41; Zafer Gölen, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Bosna-Hersek'in İlhakına Tepkiler", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 60, İstanbul 1998, s. 14; Karpat, *Balkanlarda Osmanlı*, s. 151-153; Hutchinson, *a.g.e.*, s. 255-262; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 60. Fakat özellikle bazı araştırmalarda Avusturya'nın bu tarihsel hedefleri dikkate alınmadan, Bosna Hersek'in işgali Rusya'nın 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Balkanlar'da kazandığı üstünlüğe karşı taktiksel bir denge politikası olarak yer alır. Bkz. Geoffrey Wawro, *Warfare and Society in Europe, 1792-1914*, London and New York 2000, s. 124, 126; L. c. B. Seaman, *Victorian England: Aspects of English and Imperial History 1837-1901*, London and New York 2003, s. 210; L. S. Stavrianos, *The Balkans 1815-1914*, New York 1966, s. 64; Mithat Aydın, *Balkanlar'da İsyan: Osmanlı-İngiliz Rekabeti. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, İstanbul 2005, s. 49-50.

[389] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 18; Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, İstanbul 1975, s. 36-37; Forbes, *a.g.e.*, s. 123; Jelavich & Jelavich, *Balkan National*, s. 144; A. W. Ward vd., *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, vol. III: 1866-1919, Cambridge 1923, s. 92; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 60; Aydın, *a.g.e.*, s. 46-49; Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, İstanbul 2006, s. 89.

Balkanlar'daki Slavlar'ın kesinlikle bağımsız olmaları gerektiğine inanıyordu. Özellikle 1860'lardan sonra Balkanlar'daki Slav toplumlarına olan ilgi geçmişle kıyaslanamaz derecede artmıştı. Bölgeyi ziyaret eden birçok seyyah Balkan Slavları'nın kesinlikle Türkler'in elinden kurtarılması gerektiğini açık açık eserlerine dahil ediyorlardı. Hatta içlerinde Georgina Mackenzie ve Adelina Irby gibi ileri gidip kendilerini Slavlık davasına adayan İngilizler de vardı[390].

İsyan Hersek Sancağı'na bağlı Nevesin Kazası Hıristiyanları'ndan yüz altmış kişinin ağnam resminin ağırlığından ve mültezimlerin kendilerine kötü davrandığından şikâyetle Karadağ'a geçmesiyle ateşlenmiştir[391]. Bu olay üzerine Karadağ Ladikası Nikola, İstanbul'daki Rus elçisinden yüz altmış kişinin kasabalarına dönmelerine izin verilmesi için Osmanlı hükümeti nezdinde aracılık yapmasını rica etmiştir. Sadrazam Esad Paşa Rusya'yı memnun etmek için mültecilerin memleketlerine dönmelerini kabul etmiştir. Mülteciler Nevesin'e döndüklerinde hemşerileri tarafından kahramanlar gibi karşılanmışlar, İstanbul'un af edici hareketi bir zaaf olarak kabul edilmiştir[392].

Nevesinliler Karadağ'dan dönen kışkırtıcıların liderliğinde, Nevesin müdürünü tehdit ile kaçırmışlar, üzerlerine giden inzibat erlerini de öldürmüşlerdir. Bu olay isyan hareketini alevlendirmiştir. Yollar kesilmeye, köprüler tutulmaya ve Müslümanlar öldürülmeye başlanmıştır. Böylece ayaklanma resmen başlamıştır. Derviş Paşa

[390] Ayrıntılı bilgi için bkz. Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul 2003, s. 135-236; Kutlu, *a.g.e.*, s. 85, 100; Aydın, *a.g.e.*, s. 44-46.

[391] Bosna'daki İngiliz Konsolosu'nun beyanına göre, bu tarihte kmetlerin vergi dahil ürettikleri ürünün % 44'ü ellerinden çıkmaktaydı. Bkz. Sugar, *a.g.e.*, s. 11. Ancak gerçek rakam % 38 olmalıdır ki (% 33 çiftlik sahibine verilmekteydi. 1859 düzenlemesine göre üründen vergi çıkarıldıktan sonra paylaşımı olmaktaydı. Bu durumda kmetin hissesine düşen vergi miktarı toplam öşrün yarısı yani % 5'di. Toplamda elinden çıkan ürün miktarı ise % 38 etmekteydi.) bu oran Avusturyalı çiftçilerin verdiğinden daha azdı. Onlar ürünün % 41'ini vermekteydi. Bkz. Okey, *a.g.e.*, s. 28; Aydın, *a.g.e.*, s. 50-51; McCarthy, *a.g.e.*, s. 89.

[392] *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 51-52; Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s. 522-523; Marriott, *a.g.e.*, s. 320; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, Ankara 1988, s. 74; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 18; Sedes, *a.g.e.*, I. Kısım, s. 55; Glenny, *a.g.e.*, s. 103-104; Douglas A. Howard, *The History of Turkey*, Westport-Connecticut-London 2001, s. 66; Jelavich & Jelavich, *Balkan National*, s. 144; Harris, *a.g.e.*, s. 1-2; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 60.

ayaklanmaya müdahale etmek için izin istemiş, bu sürede geçen zaman ayaklanmanın genişlemesine neden olmuştur. Sadrazam Esad Paşa isyanın siyasî bir amacı olmadığı düşüncesiyle, Derviş Paşa'ya asilere karşı kuvvet kullanmak yerine nasihatçi göndermesi talimatını vermiştir. Derviş Paşa merkezin talimatına uyarak asilere isyandan vazgeçmeleri için çağrıda bulunmuştur. Ancak bu çaba bir sonuç vermemiş ve ayaklanma Temmuz ayında bütün eyalete yayılmıştır[393].

Ayaklanmanın tehlikeli boyutlara ulaşması karşısında 4.200 kişilik bir kuvvet bölgeye gönderildi. Ayaklanmaya müdahalede geciken Esad Paşa azledildi ve yerine Mahmud Nedim Paşa sadrazamlığa getirildi. Olaylar karşısında Prusya, Avusturya ve Rusya başbakanları Berlin'de bir araya gelerek Osmanlı Devleti'ne bir nota vermeyi kararlaştırdılar. Mahmud Nedim Paşa bu notayı önlemek amacıyla 20 Eylül 1878'de en çok şikâyet edilen arazi dağıtımı ve iltizam usûlü gibi hususların düzeltilmesine, dinlerin serbestliği ve mezheplere verilen müsaadelerin pekiştirilmesine[394], Hıristiyanlar'dan alınan askerlik bedellerinin indirilip değiştirilmesine, mahkemelerde bazı düzeltmeler vaadine, meclis ve mahkemelerin üyelerinin seçilmeleri hakkının genişletilmesine, memuriyetlerini kötüye kullananlar hakkında halkın şikâyette bulunabileceklerine dair bir Adâlet Fermânı yayınladı. Fermânın birer kopyası özel memurlarla vilâyetlere gönderildi. Fermân ilgili devletlere de duyuruldu. Bu fermânda yer alan

[393] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 40*, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 147-148; *Mir'ât-ı Hakikat*, s. 52-53; Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s. 522-523; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 19; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 74-75; Shaw & Shaw, *a.g.e.*, c. II, s. 201; Glenny, *a.g.e.*, s. 104-105; Harris, *a.g.e.*, s. 53-65; Aydın, *a.g.e.*, s. 51-55.

[394] Din ve mezhep hürriyeti, mabetlerin yapım ve onarımına dair konular Bosna Hersek Hıristiyanları tarafından en fazla istismar edilen konuların başında gelmiştir. Halbuki Osmanlı yönetimi iddia edilenin aksine bu konuda çok hassastı. Konuyla ilgili onlarca izin belgesi mevcuttur. Bkz. B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 1, s. 4-5, 13, 24, 42, 43, 62, 69, 94, 106-107,152, 154, 157, 176, 177; nr: 2, s. 26-27, 31-32, 34, 79-80, 90, 111; Zafer Gölen, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, c. LXV, Sayı: 242, Nisan Ankara 2001, s. 229-237 (Bundan sonra *Bosna'da Kilise* olarak gösterilecektir.).

hükümlerin işlerliğini sağlamak üzere bir de *Meclis-i İcraat* kuruldu[395].

Bâb-ı Âlî, Adâlet Fermânı'ndan başka 2 Ekim 1875 irâdesini ve 12 Aralık 1875 Fermânı'nı yayımlamıştır. 2 Ekim 1875 tarihli olan ve 8 Kasımı 1875'te Bosna'da ilân edilen irâde, doğrudan Bosna'ya ait olması itibâriyle önemlidir. İrâdeye göre ayaklanmadan az önce getirilen ve ayaklanmanın görünen nedenlerinden biri olan öşrün çeyreği olan vergi kaldırılmış, 1873'e kadar olan vergi borçları affedilmiştir. Bâb-ı Âlî, 12 Aralık 1875'te de devletin tümünde geçerli üçüncü bir Islahât Fermânı daha yayımlamıştır. Bu fermâna göre; *"Modern bağımsız mahkemeler kurulacak, icra makamlarıyla mahkeme makamları ayrılacak, vergiler daha adil bir hale getirilecek, polis kuvvetleri verginin alınması sırasında vergi işine karışmayacak, bazı vergiler ve angarya kaldırılacak, dinî konular tamamen serbest bırakılacak, gayrimüslim tebaa kamu hizmetine girebilecek, 20'den aşağı 40 yaştan yukarı Hıristiyan unsurlardan askerlik bedeli alınmayacak ve en önemli olarak da köylü devletten ve özel kişilerden toprak satın alabilecekti."*[396]. Osmanlı Hükümeti bu reform önlemleriyle Avrupa'nın müdahale girişimlerini önlemeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Hersek İsyanı'nın uluslararası alana taşınmasında mülteciler oldukça etkili olmuşlardır. Yaklaşık 156.000 mülteci Sırbistan, Karadağ ve Avusturya-Macaristan sınırına doğru harekete geçmiş, bu durum gerginliği daha da artırmıştır[397]. Bundan sonra gelişen olaylar meseleyi uluslararası boyuta taşımış ve Osmanlı-Rus[398] Savaşı'nın başlamasına neden olmuştur[399]. Savaş Osmanlı Dev-

[395] B.O.A., *İ.D.*, nr: 50132; *İ.H.*, nr: 16361; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 80-81; *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 70; *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 20-21; Sedes, *a.g.e.*, I. Kısım, s. 122-123; Harris, *a.g.e.*, s. 65-66.

[396] Gerçekten de hükümet üzerine düşeni yapmış ve geniş çaplı bir vergi affi getirmiştir. Ancak gerçek amaç yaşam şartlarından ziyade, siyasî olduğundan bu tür tavizler hiçbir işe yaramamıştır. B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 1618, 8 M 1294/23 Ocak 1877 tarihli arz tezkiresi; Marriott, *a.g.e.*, s. 322-323.

[397] Stavrianos, *The Balkans: 1453*, s. 400; a.g.mlf., *The Balkans: 1815*, s. 64.

[398] Ruslar, 1856 Paris Barış Antlaşması ile Avrupa ailesinden dışlanmışlardı. Görünüşte de olsa Osmanlı Devleti Avrupa ailesinin bir üyesi sayılmıştı. Bu durum Ruslar'ın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini ertelemesine neden olmuştu. Fakat Ruslar hedeflerinden vazgeçmemişler, Osmanlı Devleti'ne yapacakları bir müdahaleyi meşrulaştırmak için daima, *"Türkler'in Bulgaristan ve Bosna Eyaletleri'ndeki Hıristiyanlar'a zulmettikleri motifini işlemişler"*dir. Bu iddiayla, onlara inanmaya hazır Avrupa kamuoyunu,

leti'nin aleyhine sonuçlanmış ve savaşı bitirmek amacıyla Berlin'de bir kongre toplanmıştır[400].

G) AVUSTURYA İŞGALİ ve OSMANLI HÂKİMİYETİNİN SONU

Berlin Kongresi sırasında Osmanlı Devleti'ni meşgul eden meselelerin başında Bosna Hersek gelmiştir. Avusturya doğrudan doğruya Bosna Hersek'i işgal edeceğini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Konu kongrenin 28 Haziran tarihli 8. oturumunda gündeme gelmiştir. Avusturya birinci temsilcisi ve Dışişleri Bakanı Kont Andraşi bu oturumda sunduğu raporda; *"Hersek Ayaklanması'nın savaşa sebep olduğu ve bu durumu Osmanlı Devleti'nin önleyemediğini, komşu olması nedeniyle Avusturya'nın çok zarar gördüğünü, muhtariyetin dahi Avusturya için tehlikeli olduğu, Osmanlı Devleti'nin bundan sonra bölgeyi kontrol etmesinin güç olduğunu ve ayaklanmada zarar gören halka gerekli malî yardımı yapamayacağını bu nedenle Bosna Hersek için kesin bir karar verilmesi gereğini.."* ifade etmiştir. Avusturya'nın teklifine İngiltere'den destek gelmiştir. Bu desteği Prusya temsilcisi Bismarck, *"Bosna Hersek'te daimi asayişin sağlanması, ancak Avusturya gibi komşu bir devletin el koymasına bağlıdır."* sözleriyle pekiştirmiştir[401]. Osmanlı temsilcisi Aleksandr Paşa Bosna

---

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde kazanmışlardı. Bkz. Yılmaz Öztuna, *93 ve Balkan Savaşları: Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız. Rumeli'nin Elden Çıkışı*, İstanbul 2006, s. 27.

[399] Engelhard, *a.g.e.*, s. 328-333; Marriott, *a.g.e.*, s. 334-325, 334-336; Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, c. LI, Sayı: 199, Ankara Nisan 1987, s. 206; Osmanlı-Rus Savaşı hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, c. XIII, Ankara 2002, s. 15-23; Wawro, *a.g.e.*, s. 126-130; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 60.

[400] Marriott, *a.g.e.*, s. 341-346; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 62.

[401] Batılı devletlerin Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgaline sıcak bakmalarının ardında, Bosnalı Müslümanlar'ı *barbar* ve *valişi* olarak nitelemeleri yatmaktaydı. Batılılar'ın gözünde Balkanlar'ın geri kalmışlığının ardında bozuk Osmanlı rejimi vardı. Bu idare Balkanlar'ın zengin maddi kaynaklarının kullanılmasına engel olmaktaydı. Ancak bu bölgeler Avrupalı bir gücün idaresi altına girerse düzelebilirdi. Bu nedenle, "*Avrupa'nın en fakir, en vahşi ve misafirden en az hoşlanan ülkesi*" Bosna Hersek, Avusturya Macaristan'ın idaresi altına girerek bu yazgıdan kurtulabilirdi. Niekim, Batı propagandasının ve ön yargısının ne kadar güçlü olduğu bu örnekte net bir şekilde izlenebilmektedir. Zira, Batılıların anlatılarında daha önce barbarlıkla eşdeğer görülen Bosna Hersek, işgalden kısa bir süre sonra, dünyaya örnek gösterilen modern bir modele dönüşmüştü. Bkz. Jezernik, *a.g.e.*, s. 22-23. Bu yüzyılda Türkler'e ilişkin önyargı

Hersek'in Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin de bölgede kontrolü sağlamaya gücünün yeteceğini ifade ederek, Avusturya'nın isteklerine karşı çıkmıştır. Fakat temsilcilerden istediği desteği görememiştir. Bismarck Osmanlı elçisine, "*Kongre, Osmanlı Devleti'nin istediği yerleri elinde bırakmaya çalışmak için değil, sadece, Avrupa'nın şimdiki ve gelecekteki asayişini muhafaza amacıyla toplanmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin bu kararı kabul etmesi gerekir.*" diyerek oturumu sona erdirmiştir. Fakat oturum kayıtları Osmanlı Devleti'nin kesin fikri eklenmek üzere açık bırakılmıştır[402].

Bosna Hersek'in işgalinin kabul edildiği 28 Haziran'dan sonra, Osmanlı delegeleri işgal konusunda Avusturya'yı vazgeçirmek, bu olmazsa Bosna Hersek'te bir takım haklar elde etmek doğrultusunda hareket emişlerdir. Bu amaçla daha sonraki oturumlarda Osmanlı Devleti ile Avusturya'nın işgalden önce kendi aralarında anlaşmaları gerektiği zabıtlara geçirilmiştir. Fakat bu ibare Kont Andraşi'nin muhalefeti nedeniyle antlaşma metnine alınmamıştır. Osmanlı delegeleri kongre metninin yayınlandığı son ana kadar işgalin geçici olacağı ve iki devlet arasında yapılacak bir antlaşma sonrasında gerçekleşeceğine dair bir ibareyi antlaşma metnine ilâve ettirmek için çaba göstermişlerdir. Ancak bu çabalarından da bir sonuç alamamışlardır[403].

Kongre sonunda 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi Bosna Hersek'i ilgilendirmekteydi. Bu maddeye göre,"*Bosna Hersek eyaletleri, Avusturya Devleti tarafından asker yerleştirmek suretiyle idare olunacaktır. Avusturya Devleti, Sırbistan ile Karadağ arasında güney-doğu yönünde Metroviçe'nin öte tarafına kadar uzanan Yenipazar Sancağı'nın idaresini üstlenmek arzusunda bulunmadığından, orada Osmanlı idaresi devam edecektir. Bununla beraber Avusturya Devleti, yeni siyasî durumun devamını sağlamak ve haberleşme yollarının serbestlik ve*

---

hakkında örnekler hakkında bkz. Gustav Rasch, *19. yy. sonlarında Avrupa'da Türkler*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İstanbul 2004, s. 157-209.

[402] *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 630-631, 664-666; Berlin Kongresi öncesi ve sonrası Balkanlar'ın siyasî haritası için bkz. Harita: 3, 6.

[403] *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 666-678; Karpat, *Balkanlarda Osmanlı*, s. 157-159, 179-191, 193.

emniyetini temin etmek için, Yenipazar'ın her tarafında asker bulundurmak ve ticaret yolları yapmak salâhiyetini muhafaza eder."[404] Böylece Bosna Hersek'te 1463'den bu yana 415 yıl aralıksız devam eden Türk hakimiyeti fiilen sona ermiştir.

Kongre esnasında Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgal edeceğine dair haberlerin yayılması Bosna'da büyük heyecana yol açmıştı[405]. 5 Temmuzda Bosna Hersek'in Avusturya'ya bırakılacağının resmen duyulmasıyla saat 10: 00'da Saraybosna'nın en büyük çarşısı Başçarşı'da bütün dükkanlar kapatılmış, herkes büyük bir korkuyla evlerine kapanmıştı[406]. Müslüman ve Ortodokslar işgale karşı koyacaklarını İstanbul'a bildirmişlerdi. Merkez konuyu Berlin'deki müzakerecileri aracılığıyla Avusturya delegelerine bildirmişse de bu haberler Osmanlı Devleti'nin blöfü olarak nitelenerek itibar edilmemiştir. Bosna'da başlayan direniş karşıtı gösteriler 10 Temmuz 1878'de Hersek'e de yayılmış, halk bütün olarak işgale karşı çıkacağını daha söylenti safhasında göstermiştir[407].

İşgal öncesinde Travnik Nakşibendi Şeyhi Salih başkanlığında bir gurup İstanbul'a gelerek II. Abdülhamit ile görüşmüştür. Bu görüşmede Bosna'nın işgal ordularına karşı ne şekilde savunulacağının planları hazırlanmıştır. Yine Sadrazam Sait Paşa Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Boşnak milletvekilleri Besimzâde İbrahim Fehim, Hafızzâde Mehmed Bey ve Başağazâde İbrahim Ethem Bey'le yaptığı görüşmede padişahın Bosna'nın direniş olmadan teslim edilmemesini istediğini mebuslara ifade etmiştir. Bunun üzerine Bosna'da Müslüman halk tarafından örgütlenen ciddi bir direniş organizasyo-

[404] *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 684-698; *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, c. II, s. 76, 326-338; Marriott, *a.g.e.*, s. 341-342, 345; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Ankara 1988, s. 76-80; Berlin Kongresi esnasında Bosna tartışmaları için bkz. Grgur Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom Kongresu*, Beograd 1955.

[405] Berlin Kongresi öncesinde 3 Ocak 1877'de İngiliz Konsolosu Freeman, Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgal olasılığı haberlerinin alındığını, haberlerin Müslüman ve Ortodokslar arasında huzursuzluk yarattığını mensubu bulunduğu dışişleri bakanlığına bildirmekteydi. Bkz. *FA*, Doc. 443, vol. 3, s. 186.

[406] Glenny, *a.g.e.*, s. 148.

[407] *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 668-669; Karpat, *Balkanlarda Osmanlı*, s. 164. Bu dönemde Bosna'nın çeşitli mahallerinde işgale karşı bazı gösteriler ve karışıklıklar meydana gelmiştir. Bkz. Kutlu, *a.g.e.*, s. 125.

nu meydana gelmiştir. Halbuki Kont Andraşi Viyana'da Delegasyon Meclisi'nde yaptığı konuşmada Avusturya askerlerinin Bosna'da marşlarla karşılanacağını ve askerlerinin geçit resmi edasıyla Bosna'yı işgal edeceğini belirtmiştir[408]. Bu sırada Bosna Hersek'te bütün sancak ve kazalarda direniş örgütleri kurulmuş, işgale karşı koymak için beklenmeye başlanmıştır[409].

Avusturya Hükümeti, Bosna Hersek hakkında 28 Temmuz 1878'de bir beyannâme yayınlayarak, Avusturya İmparatoru ve Macar Kralı askerlerinin sınırı geçmek üzere olduklarını, bu harekâtın düşman sıfatıyla değil, Bosna Hersek'i ve Avusturya sınırlarını uzun yıllar boyunca huzursuzluk içinde bulundurmuş olan kötülükleri ortadan kaldırmak üzere yapacaklarını belirtmiştir. İşgali kolaylaştırmak için vilâyet gelirlerinin mahalli ihtiyaçlara tahsis edileceği, tedavülde kalan vergilerin affedileceği, imparator ve kralın askerlerinin toprak sahiplerine hiçbir şekilde zulmetmeyeceği, halktan her şeyin ücreti ödenerek alınacağını ifade edilmiştir. Devamla imparator ve kralın halkın problemlerini bildiği, herkesin dil ve dininde özgür olduğu açıklanmıştır. Avusturya ordusunun komutanı Hırvat asıllı olan Baron Filipoviç de kendi askerlerine işgalin "insaniyet ve medeniyet" yürüyüşü olacağını söylemiştir[410].

İşgal 29 Temmuz 1878'de 100.000 kişilik bir orduyla başlamıştır. Avusturya ordusuna mensup Toskana Arşidükü Yohan Salvator ku-

[408] Aslında Avusturya'nın Bosna Hersek'i işgali hem Avusturya hem de Macar Parlamentoları'nda şiddetle eleştirilmiştir. İşgali II. Abdülhahid'e kabul ettirmek de zor olmuştu. İşgal Mart 1879'a kadar Macar Parlamentosu, 21 Nisan'a kadar da Abdülhamid tarafından onaylanmamıştır. Bkz. Anderson, *a.g.e.*, s. 235.

[409] Mehmet Süleymanpaşiç, "Bosna ve Hersek Müslümanlarının Memleketlerinde Osmanlı Hakimiyetini Son Müdafaaları", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 179, Ankara 1940, s. 254-255 (Bundan sonra *Bosna Hersek Müdafaası* olarak gösterilecektir); a.g.mlf., "Avusturya İşgal Ordularının Bosna ve Hersek'te Örfi Divânları", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 183, Ankara 1941, s. 354 (Bundan sonra *Avusturya Örfi Divânları* olarak gösterilecektir); Anderson, *a.g.e.*, s. 235.

[410] Fehmi Nuza, "Bosnalıların Avusturya İşgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, c. XXIV, Sayı: 218, Eylül 1896, s. 590-591 (58-59); Karpat, *Balkanlarda Osmanlı*, s. 172. Onun Bosna işgal komutanlığına atanması, işgalden sonra Bosna'da Hırvat yönetim zümresinin oluşmasında çok etkili olmuştur. Bu durum daha sonra Avusturya'yı sıkıntıya sokacaktır. Bkz. Barbara Jelavich. *History of the Balkans: Twentieth Century*, vol. II, Cambridge 1983, s. 58.

mandasındaki bir tümen Brod Kasabası'nda Sava Nehri'ni geçerek Bosna arazisine girmiştir. İşgal bütün Bosna'da olduğu gibi burada da Osmanlı memurlarının protestosuyla karşılaşmıştır[411].

İşgalin kolaylıkla biteceğini sanan Avusturya askerleri hiç beklenmedik bir direnişle karşılaşmışlardır. Boşnaklar Avusturya işgaline şiddetle karşı çıkmışlardır. Bütün eyalette şiddetli direnişler olmuştur. İlk şiddetli çatışma Mostar'da gerçekleşmiştir. Osmanlı subayları tarafından örgütlenen milis kuvvetleri Avusturya ordusuna oldukça zayiat verdirmişlerdir. Yaşanan şiddetli çarpışmalara rağmen, Avusturya ordusu 5 Ağustos'ta Mostar'a girmeyi başarmıştır. Maglay Kasabası civarındaki direniş işgalin duraksamasına neden olmuştur. Burayı işgal gelen Avusturya askerleri tamamen dağıtılmış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bölgede 1 Ağustos'ta başlayan çarpışmalar 8 Ağustos'a kadar devam etmiştir. Hatta bu kasaba işgale karşı gösterdiği mukavemet yüzünden işgal sonrasında ağır vergi yükü ile cezalandırılmıştır. Bihke'de bir Avusturya kolordusu imha edilmiş, Yayçe'de de çok şiddetli çatışmalar olmuştur. Boşnaklar Avusturya işgaline "*Türk bayrağı için ölmeyen er değildir. Türk hakimiyeti uğruna canını feda etmeyen cariyedir*" diyerek var güçleriyle karşı koymuşlardır[412]. İşgal esnasında Bosna'da bulunan Osmanlı subaylarının önderliğinde çok ciddi bir karşı koyuş harekatı yaşanmıştır. Aslında Osmanlı Hükümeti, Bosna Hersek'teki askerî temsilcilerine Avusturya askerlerini dostça karşılamaları talimatı vermiştir. Ancak birçok Türk komutanı bu talimatı dinlememişler ve işgale karşı Boşnaklarla birlikte direnmişlerdir. Ağustos'un ortalarına kadar oldukça güç anlar yaşayan Avusturya ordusu, ancak yeni takviye güçlerinin gelmesiyle toparlanma imkanı bulabilmiştir. Taze kuvvetlerle saldırıya geçen Avusturyalılar 18 Ağustos'ta Saraybosna önlerine gelmişlerdir. 19 Ağustos'ta şehre saldıran işgalciler aynı günün öğlenine doğru kente girmeye muvaffak olmuşlardır. Fakat kent içerisinde de ciddi bir sokak savaşı yaşanmış ve halkla birlikte Avusturyalılar hayli zayiat

[411] Nuza, a.g.m., s. 591 (59); Süleymanpaşiç, *Bosna Hersek Müdafaası*, s. 255.

[412] Süleymanpaşiç çatışmalar esnasından 60.000 Boşnağın şehit olduğunu, Avusturya tarafından da 50.000 kişi hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Bkz. Süleymanpaşiç, *Bosna Hersek Müdafaası*, s. 255-256.

vermişlerdir[413]. Kentin işgalinin ardından General Filipoviç başkanlığında altı Ortodoks, beş Müslüman, üç Katolik, dört Yahudiden oluşan bir şehir meclisi kurulmuştur. Düzenin sağlanmasına yardımcı olmak amacıyla da eski Vali Fazıl Paşa Belediye Başkanlığına getirilmiştir. Saraybosna'nın düşmesinin ardından işgal harekatı daha da hızlanmıştır. Ağustos sonlarına doğru 130.000 kişiye çıkarılan işgal ordusu, Eylül başlarında 208.000 kişiye ulaşmıştı. Bu muazzam güce karşı direniş tüm eyalette devam etmiştir. Özellikle Bihke'de General Zach Komutasındaki Avusturya ordusu yenilgiye uğratılmıştır. Kent gelen takviye kuvvetlerle ancak 19 Eylül'de ele geçirilebilmiştir. Avusturyalılar'ın hiç beklemedikleri bu müthiş direnişin şiddeti Eylül ayının sonlarına doğru zayıflamış ve nihayetinde işgal 28 Ekim 1878'de tamamlanmıştır. Avusturyalı yetkililer çok az bir kuvvetle Bosna'yı işgal edebileceklerini sanırken, 270.000 kişilik bir orduyla işgali ancak tamamlayabilmişlerdir[414].

İşgal sonunda eyaletin yönetimi son Osmanlı Vilâyet mektupçusu Ebuzziya Tevfik tarafından işgal kuvvetleri komutanı Baron Josef Filipoviç'e olaylı bir şekilde devredilmiştir[415].

İşgal sonrasında kurulan örfi divânlarda, işgale karşı koyan Boşnaklar cezalandırmışlardır. Hemen hemen her kazada kurulan bu mahkemeler aracılığıyla, işgal karşıtı faaliyetleri organize etmekle

[413] Avusturya işgal güçleri Kaertner Piyade Alay raportörü Gustav Ritter von Trauenfest Saraybosna'nın işgal edildiği 19 Ağustos'taki olayları şöyle anlatır: "*Saraybosna'da pek çok kişi sokak savaşlarında öldü. Küçük evlerden ve ahşap çatılardaki aralıklardan ateş yağıyordu. Evler alçak olduğu için saklanmak kolaydı. Dağılan ve kuşatılan isyancılar en yakın eve sığınıyorlar, girişini kapatıyorlar ve Avusturyalılara ateş ediyorlardı. Sokaklarda çok kanlı çarpışmalar yapıldı. Teslim olmayı reddeden isyancılar öldürüldüler. Diğerleri kaleye doğru kaçtılar. 19 Ağustos 1878 öğleden sonra saat dörtte komutan Saraybosna'nın kaleleriyle birlikte ele geçtiğini bildirdi.*". Bkz. Glenny, *a.g.e.*, s. 148; Babuna, a.g.m., s. 200.

[414] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 23; Nuza, a.g.m., s. 590-598 (58-66); İpek, a.g.m., s. 296-297; İşgal dönemi Bosna Hersek'in durumu için bkz. Popoviç, *a.g.e.*, s. 194-211; Glenny, *a.g.e.*, s. 149-150; Benac, *a.g.e.*, s. 171-172; Osman Karatay, "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", *Balkanlar El Kitabı*, c. I, Çorum/Ankara 2006, s. 542.

[415] Filipoviç, Saraybosna'da halkın ileri gelenleriyle yaptığı görüşmede onlara hakaret etmiştir. Bu gurubun içinde bulunan Ebuzziya Tevfik'in Filipoviç'i protesto etmesi üzerine, iki görevli arasında bir sürtüşme yaşanmıştır. Filipoviç'in hareketi Avusturya'da da hoş karşılanmamış ve bu olay yüzünden rütbesi tenzil edilerek Prag bölgesi komutanlığına atanmıştır. Bkz. Süleymanpaşiç, *Bosna Hersek Müdafaası*, s. 255-256.

suçlanan üçyüz elli Boşnak idam edilmiştir[416]. Müslüman halka uygulanan şiddet ve yapılan baskı, başta Osmanlı yönetimi olmak üzere Batı kamuoyunu da rahatsız etmiş ve Avusturya işgal sonrası tutumundan dolayı protesto edilmiştir. Ancak olağanüstü uygulamalar 1879 yılı sonuna kadar artarak devam etmiştir[417]. Avusturya şiddetin yanında parayı da yönetim aracı olarak kullanmıştır. 1879'da Bosna'nın Avusturya Hükümeti'ne maliyeti 15.000.000 florin olmuştu. Halbuki ertesi yıl bölgeye ayrılan pay birdenbire 6.000.000 florine düşmüştü[418].

Gerek işgal gerekse işgalden sonra Bosna Hersekliler'in mücadelesi devam ettiğinden Berlin Antlaşması'nın sonraya bıraktığı Osmanlı-Avusturya Antlaşması 21 Nisan 1879 tarihinde imzalanabilmiştir. Bu anlaşmayla Bosna Hersek'in statüsü belirlenmiştir. Buna göre[419]:

1- Bosna-Hersek Berlin Muahedesi'nin 25. maddesi hükümleri dahilinde idare olunacak ve Avusturya yerli memurları tercih edecektir.

2- Hutbede Padişahın adı okunacak ve minarelere adet hükmünce yine Osmanlı Bayrağı çekilecektir.

3- Gelirler mahalline sarf olunacak.

4- Osmanlı parası, Avusturya parası ile geçerli olacak,

5- Osmanlı garnizon ve kalelerinde bulunan askerî işler Bâb-ı Âlî tarafından idare edilecek.

[416] İdamlar sırasında kahramanca olaylar yaşanmıştır. Mesela, Saraybosna'nın işgalinden sonra idama mahkum olan Hacı Cemal, idam sehpasına giderken Avusturyalı muhafızlardan birinin silahını alarak Avusturya askerlerinin üzerine ateş açmıştır. O ölüme giderken dahi vatanını savunmuştur. Bkz. Nuza, a.g.m., s. 596 (64).

[417] Süleymanpaşiç, *Avusturya Örfî Divânları*, s. 355; Nuza, a.g.m., s. 595-596 (63-64).

[418] Sugar, *a.g.e.*, s. 25.

[419] Necdet Eren, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhak ve Osmanlı Efkâr-ı Umûmîyesindeki Tesirleri*, İstanbul 1956, s. Ek nr: 2, (İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Seminer Kütüphanesi: No : 581); İpek, a.g.m., *s.* 297; Medlicott, a.g.m., s. 342; Uriel Heyd, "The Later Otoman Empire in Rumelia and Anatolia", *The Cambridge History of İslâm*, vol. I: The Central Islâmic Lands, Cambridge 1970, s. 360.

6- Bosna Hersek sakinlerinin ikâmetleri veya harice göçleri ve seyahatleri bir nizâma bağlanacak.

7- Yenipazar sancağında takip edilecek idarî kararların infaz şeklini belirten bir anlaşmaya varılacak, herhangi bir mesele zuhurunda hudut ve garnizon kumandanları hükümetlerine danışmaksızın temasa geçebileceklerdir.

8- Bosna-Hersek'de Avusturya askerinin bulunması adlî, malî ve idarî Osmanlı memurlarının bulunmasına hiç bir zaman mânî teşkil etmeyecektir.

9- Osmanlı Hükümeti arzu ederse Avusturya askerlerinin bulundukları yerlerde asker bulundurabilecekti.

Bu anlaşma 5 Ekim 1908 yılında Avusturya Bosna'yı ilhak edene dek yürürlükte kalmıştır. Böylece daha fetihten itibaren sürekli ayrıcalıklı muamelelere maruz kalan Bosna-Hersek resmen Osmanlı Devleti'nin elinden alınmıştır.

II. BÖLÜM

İDARÎ TAKSİMAT ve YÖNETİM

A) EYALET DÖNEMİNDE İDARÎ TAKSİMAT

Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatında en büyük ünite beylerbeyilik (eyalet), daha sonra ise vilâyetlerdir. Bu üniteler kendi içlerinde sancaklara (liva) bölünmüşlerdi[420]. Bosna 1463'de Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra 1580'e kadar Rumeli Beylerbeyliği'ne bağlı sancak şeklinde idare edilmiştir. 1 Safer 988/18 Mart 1580'de ise beylerbeyilik olmuştur. Bosna sancak beyi Ferhad Paşa[421] 800.000 akçe hasla 4 Eylül 1580'de beylerbeyi tayin edilmiştir. Bosna Beylerbeyliği başlangıçta Saray, Hersek, İzvornik, Racana (Raçna), Rahoviçe, Pojega ve Kilis[422] sancaklarının birleştirilmesiyle kurulmuştur. 1611'de Kerka'nın da ilâvesi ile sancak sayısı sekize yükseltilmiştir[423]. 1653'te sancak sayısının altı olduğu görülmektedir. Bunlar Bosna,

[420] Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 888.

[421] Ferhad Paşa, Kanuni'nin ünlü veziri ve aynı zamanda Bosnalı olan Sokullu Mehmet Paşa'nın akrabasıydı. Bu dönemde Sokullu ailesine mensup pek çok kişi ya Bosna'da yada Bosna'ya komşu bölgelerde yöneticilik yapıyordu. Bkz. Samardžić, *a.g.e.*, s. 262.

[422] Velikonja 7 sancağı biraz farklı olarak sayar. Ona göre, Bosna Beylerbeyiliği Bosna (Saray), Hersek, Bihke, İzvornik, Pakrats, Kerka, Klis'den ibaretti. Daha sonra 1606'ya kadar bu sancaklara Pozega'nın ilâve edildiği kayıtlıdır. Bkz. Velikonja, *a.g.e.*, s. 56.

[423] *Netâyicü'l-Vukuât*, c. I, s. 125-126; Emecen, *Bosna Eyaleti*, s. 296; Pasiç, a.g.m., s. 14; İnalcık, *Klâsik Çağ*, s. 110. Aynî Ali Efendi 1602'deki sancakları şu şekilde verir: Saray, Hersek, Kilis, İzvornik, Bojega, Zaçne, Kerka, Rahoviçe. Bkz. Aynî Ali Efendi, *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları (Kanunnâme-i Âl-i Osman)*, Haz. Hadiye Tuncer, Ankara 1962, s. 5, 92-93; Kılıç, a.g.m., s. 893. Katip Çelebi de 1648'de yazmaya başladığı *Cihânnumâ*'sında Bosna'nın Saray, Hersek, İzvornik, Racana (Raçna), Rahoviçe, Pojega, Kilis ve Kerka olmak üzere sekiz sancaktan oluştuğunu yazar. Bkz. Hammer, *Rumeli und Bosna*, s. 158-179.

Hersek, İzvornik, Zacasna, Kerka, Bakriç (Pakrats)'tı[424]. 1675'lerde idarî yapı hemen hemen aynıydı. Bu tarihte eyalet Saray, Hersek, İzvornik, Pojega, Rahoviçe (Orahoviçe), Rahbene ve Kilis sancaklarından müteşekkildi[425]. 1717-1730 yılları arasındaki dönemde ise Saray, Hersek, İzvornik, Kerka, Kilis ve Bihke olmak üzere altı sancak mevcuttu[426]. Özellikle 1590'lardan sonra Avusturya ile yapılan savaşlar beylerbeyliğinin idarî yapısının sürekli değişmesine neden olmuştur[427]. Bu yüzden idarî yapıya ilişkin kayıtlar kaynaktan kaynağa farklılık gösterebilmektedir. XVIII. yüzyılda Avrupa'da yazılan birçok kitapta Bosna'nın idarî yapısıyla ilgili dikkati çeken en önemli nokta, yazarların Bosna'yı Osmanlı toprağı olarak göstermemek için verdikleri uğraştır. Bosna bu eserlerde ya Rumeli, ya Yunan, ya Sırp ya da Macar toprağı olarak gösterilip (ama kesinlikle Türk toprağı değil), Ortaçağ krallıklarına atıf yapılmıştır. Genelde İstanbul'un tüm kuzeyi Türk işgali altındaki topraklar olarak gösterilmiştir. Mesela 1702'de Londra'da basılan bir kitapta Bosna Macaristan'a dahil edilmişti[428].

Eyaletin ilk merkezi Saraybosna'ydı. Fakat Avusturya ile mücadelenin hızlanmasıyla eyalet merkezi 1552'de Banaluka'ya taşınmıştır. Banaluka 1639'a kadar eyalet merkezi olarak kalmıştır. Bu tarihte merkezin tekrar Saraybosna olduğu görülür. Ancak II. Viyana Kuşatması'ndan sonra, 1697'de daha güvenli olacağı düşünülen Trav-

[424] Ali Çavuş metinde Bosna'nın yedi sancak olduğunu belirtip, ardından altı sancağın adını vermiştir. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*. Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992, s. 25.

[425] Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara 1999, s. 120.

[426] Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997, s. 48-51; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 89; Benac, *a.g.e.*, s. 80. Eyaletin XVIII. yüzyılda geçirdiği idarî değişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hickok, *a.g.e.*, s. 53-60; Harita: 1.

[427] Sınır değişiklikleri sadece Bosna'ya has değildi. Genelde bölgenin içinde bulunduğu siyasî duruma göre eyaletlerin sınırları değişebilmekteydi. Sınırlar belirlenirken doğal unsurlar (dağ, nehir, göl) değil sosyal veya dinî özellikler daha ön planda tutulurdu. Bkz. Boué, *Turquie D'europe*, Tome III, s. 184.

[428] Abel Boyer, *A description historical and geopraphical of Flanders, principal places on the Rhine, Savoy, and Catalonia, &c.Also, an account of the several revolutions of those places either by conquest or treaties: particularly, from the Treaty of Munster, 1648.With maps.*, The second edition London 1702, s. 192-248.

nik merkez olmuştur. Travnik 1850 yılına kadar eyaletin merkezi olmaya devam etmiştir. 1849'da başlayan isyanın ardından Ömer Lûtfî Paşa, 1850'de Saraybosna'yı yeniden merkez yapmıştır[429].

1850 senesinde Bosna Eyaleti İzvornik, Bosna, Kilis-i Bosna ve Hersek Livaları'ndan oluşmaktaydı. Bu tarihte ilgili livalara bağlı kazalar aşağıdaki gibiydi[430].

Bosna Livası: Travnik, Saraybosna (Nahiyesi Kreşova), Visoka, Foyniçe, Varoş, Çelebipazar (Nahiyeleri Kolaşin, Priboy), Yenipazar (Nahiyesi Seniçe), Metroviçe (Ester-i Eflak), Yenivaroş (Nahiyeleri Prozor, Krupa, Pojim), Vişegrad (Nahiyeleri Olovo ve Kladina), Berçe (Nahiyeleri Güzin), Bosnabrod, Banaluka, Kostayniçe (Nahiyesi Kozarça), Pridor, Dubiça (Nahiyesi İstari Maden), Bihke.

İzvornik Livası: İzvornik, Biyelina, Tuzla, Gradçaniça, Maglay, Gradaçaç, Teşne (Nahiyesi Zupçe), Derbend (Nahiyesi Novi), Bihor (Nahiyesi Korina).

Liva-i Kilis-i Bosna: Akhisar, Gölhisar, Yayçe (Nahiyeleri Belgradcık, Glamoç), Ehlune (Nahiyesi Grahova), Nevesil=(Kulin Vakf).

Liva-i Hersek: Trebin (Nahiyeleri Nikşik ve Popva), Kolaşin, Mostar, Nevesin, Çerniçe, Prepol, Taşlıca, Foça (Nahiyesi Aloğ), Çayniçe (Nahiyesi Gaçka), Koniçe (Nahiyesi Dugna), Liyubuşka (Nahiyesi İmoçka) İstolçe (Nahiyeleri Gable, Lubin, Blagay, Poçitel).

Tanzîmât'ın 1851 yılından itibaren uygulanmaya başlamasıyla idarî bölünüşte değişiklik meydana gelmiştir. 1851'de eyalet Saray, Hersek, İzvornik, Banaluka, Bihke, Yenipazar ve Travnik olmak üzere yedi livaya ayrılmıştır[431]. Meclis-i Vâlâ, 19 Haziran 1851 tarihli oturumunda Ömer Lûtfî Paşa tarafından Bosna'da yapılan idarî düzenlemeyi uygun bulmuş ve livalara birer kaymakam atamıştır. İzvornik'e 10.000 kuruş maaş ile Fehim Paşa, Travnik'e 7.500 kuruş

[429] Ayverdi, *a.g.e.*, c. III, 3. Kitap, s. 13-14; Hakkı Şinasi Çoruh, "Kısa Boşnak Tarihi", *Türk Kültürü*, c. XI, Sayı: 122, İstanbul 1972, s. 92; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 89; Malcolm, *a.g.e.*, s. 159-160; Benac, *a.g.e.*, s. 80; Pasiç, a.g.m., s. 14; Pašić, *Islamic Architecture*, s. 8; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 52; Moser, *a.g.e.*, s. 54; Velikonja, *a.g.e.*, s. 55-56.

[430] *S.D.Â.O.-1266*, s. 66.

[431] *S.D.Â.O.-1269*, s. 70.

maaş ile Ali Paşa, Bihke'ye 7.500 kuruş maaş ile Şakir Efendi, Banaluka'ya 5.000 kuruş maaş ile Süleyman Ağa, Yenipazar'a 5.000 kuruş maaş ile Mustafa Efendi kaymakam olarak tayin edilmişlerdir[432]. Saraybosna eyalet merkezi olduğu için buraya bir kaymakam atanmazken, Hersek de 1854'e kadar vezir rütbesine sahip bir vali tarafından yönetilmiştir.

Vilâyet düzenlemesi öncesinde idarî yapılanmada en dikkati çeken yer Hersek Sancağı'dır. Yeniçeri Ocağı'nın Bosna'da kaldırılmasından sonra gelişen olaylar dizisi sonucu Hersek, Bosna'dan ayrılarak mutasarrıflık haline getirilmiş ve yönetimine de vali payesi verilerek İstolçeli Ali Rızvanbegoviç tayin edilmiştir. Hersek 1851 yılında Ali Paşa'nın ölümüne kadar bu şekilde yönetilmiştir. Hersek'in ayrıcalıklı konumu Ali Paşa'nın ölümünden sonra da devamı etmiştir. Hersek, 1851'de coğrafî olarak Bosna'ya bağlı kabul edilirken, idarî olarak eyalet statüsüne çıkarılarak özel bir uygulama başlatılmıştır. Valiliğine de 60.000 kuruş maaş ile İsmail Paşa atanmıştır. Atamanın hemen ardından sorunlar çıkmaya başlamıştır. Hersek vergisinin yeterli olmaması nedeniyle, valiliğin 20-25.000 kuruş maaşlı bir mutasarrıflığa çevrilmesi düşünülmüştür. Fakat bölgenin nazik durumu nedeniyle İsmail Paşa'nın görevini sürdürmesinin doğru olacağı kararı alınmıştır[433]. İdarî olarak Hersek'e bağlı, ancak siyasî olarak Karadağ'a tabi olmaya meyleden köyler itaat altına alınana kadar bölgenin Bosna'dan ayrı yönetilmesine devam edilmiştir[434]. Hersek 1854'e kadar vezir rütbesinde müstakil bir vali tarafından yönetilmiştir[435]. 1854'de Bosna'ya bağlanarak eyaletin bir parçası haline geti-

[432] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 7047, 24 Ş 1267/24 Haziran 1851 tarihli arz tezkiresi; 25 Ş 1267/25 Haziran 1267 tarihli irâde.

[433] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8009, Lef: 2, 29 S 1268/24 Aralık 1851 tarihli Rumeli Ordû-yı Hümâyûnu Müşiri Ömer Lûtfî Paşa'nın tahriratı; Lef: 1, 24 R 1268/16 Şubat 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 9 CA 1268/1 Mart 1852 tarihli arz tezkiresi; 11 CA 1268/3 Mart 1852 tarihli irâde.

[434] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 7539, 2 M 1268/28 Ekim 1851 tarihli arz tezkiresi; 2 M 1268/28 Ekim 1851 tarihli irâde; *İ.D.*, nr: 15460, Lef: 1, 16 C 1268/7 Nisan 1852 tarihli Ömer Lûtfî Paşa'nın tahriratı; 18 B 1268/8 Mayıs 1852 tarihli arz tezkiresi; 19 B 1268/9 Mayıs 1852 tarihli irâde.

[435] Ali Paşa'nın ölümünden sonra Hersek'e vali olarak İsmail Paşa atanmıştır. İsmail Paşa 1851 senesinden 2 Mart 1853'e kadar görevini sürdürmüştür. Bu tarihte Hersek Valiliğine Mustafa Paşa atanmıştır. Mustafa Paşa görevine Hersek'in Bosna'ya dahil

rilmiştir. Ancak Hersek yönetiminin üst rütbeli bir görevliye verilmesi uygulaması sürmüştür. Mesela 1855 senesinde sancağın yönetiminde Rumeli Beylerbeyliği payeli Edhem Paşa vardı[436]. İdarî olarak Bosna eyaleti'nin bir parçası kabul edilen Hersek'in eyaletle bütünleşmesi uzun sürmüştür. 1857 senesinde Hersek mutasarrıfı merkeze gönderdiği bir raporda, Hersek Livası'nın tam anlamıyla Bosna ile bütünleşmesinin sağlanamadığı, müdürlerin eyalet merkezi ile yazışmalarında merkezin Mostar veya Saraybosna olup olmadığı konusunda hâlâ kararsız kaldıkları ve hatta Hersek ile Karadağ arasında kesin bir sınır çizgisinin bulunmadığını belirtmiştir. Mutasarrıf, Hersek'in iki kaymakamlığa bölünerek bu meselenin halledileceğini ve ancak bu yolla kesin şekilde Bosna ile bütünleşmesinin sağlanacağını ifade etmiştir[437]. Fakat mutasarrıfın istediği bütünleşme istenilen ölçüde sağlanamamış, bütünleşmenin tamamlanabilmesi için vilâyet nizâmnâmesinin yayınlanması gerekmiştir.

1854 senesine gelindiğinde Bosna'da idarî bölünüş iyice şekillenmiş durumdaydı. 1852'de temelleri atılan bu idarî teşkilatlanma, fazla bir değişikliğe uğramadan vilâyet nizâmnâmesinden sonra da korunmuştur. 1854-1861 seneleri arasında idarî taksimat aşağıdaki şekildeydi[438].

Bosna Livası: Saraybosna (Nahiyesi Kreşova, Visoka ve Varoş), Çelebipazar (Nahiyesi Kolaşin), Koniçe, Tırnova (Nahiyesi Priboy).

Banaluka Livası: Banaluka, Teşne (Nahiyesi Zupçe), Derbend (Nahiyesi Brod), Gradişka, Memleha

İzvornik Livası: Biyelina, İzvornik, Srebreniça, Berçe (Nahiyesi Güzin), Kladina (Nahiyesi Olovo), Maglay, Gradçaniça, Gradaçaç, Breçka, Tuzla-i Zir ve Bâlâ, Bihor, Korina

---

edildiği yıl olan 1854'e kadar devam etmiştir. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 38/63, 3 M 1268/29 Ekim 1851 tarihli Rumeli mutasarrıfına gönderilen şukka; *M.D.*, nr: 258, hk: 681, s. 145, Evahir-i C 1269/2-11 Mart 1853 tarihli hüküm; *S.D.Â.O.-1268*, s. 68; *1269*, s. 70; *1270*, s. 77.

[436] *S.D.Â.O.-1272*, s. 63; *1273*, s. 62; *1274*, s. 70.

[437] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 283/99, 15 L 1273/8 Haziran 1857 tarihli Bosna Valiliği'ne yazılan tezkire müsveddesi.

[438] *S.D.Â.O.-1271*, s. 79-80; *1277*, s. 129; *1278*, s. 130-131.

Bihke Livası: Nevesil=Kulin Vakf (Nahiyesi Klyuç), Kostayniçe (Nahiyesi Pridor, Kozarça, Novi, İstari Maden, İstaru Seniçe) Dubiça, Krupa, Ostruşça, Bihke, Kamengrad

Travnik Livası: Travnik, İzniçe, Gölhisar, Akhisar, Prozor, Ehlune (Nahiyesi Grahova, Prozor, Pojim), Glamoç, Yayçe

Yenipazar Livası: Yenipazar (Nahiyesi Metrofça), Bihor, Tergovişte, Seniçe, Yenivaroş (İstari Eflak), Vişegrad, Metroviçe, Akova[439]

Hersek Livası: Mostar, Liyubuşka (Nahiyesi İmoçka), Nevesin, Foça, Çayniçe, Taşlıca, İstolçe, Dumna, Prepol, Belgradcık, Trebin (Nahiyesi Lubin, Nikşik), Kolaşin, Gaçka (Nahiyesi Piva), Duga, Blagay

Vilâyet teşkilatlanması öncesinde Bosna Hersek'te sınırları belirlenmiş bir idarî bölünmeden söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle yerleşim birimlerinin idarî nitelemelerinin gerçekten ilgili birimi temsil edip etmediği açık değildir. İdarî belirsizliğe Ahmed Cevdet Paşa da değinmiştir. O, Bosna'daki köylerin büyük veya küçük oluşuna bakılmaksızın tamamının ayrı birer köy, köylerin çevreleriyle ilişkilerine bakılarak nahiye kabul edildiğini, köylerin birleşmesinden yaftaların meydana geldiğini, bu yaftaların başka yörelerdeki köyler kadar büyük olduğunu, toplu yerleşim birimlerine ise kasaba dendiğini ifade eder[440].

B) VİLÂYET TEŞKİLATI

1863 yılı sonlarına doğru ıslahât taraftarı olan Mehmed Emin Âlî ve Fuat Paşaları en fazla meşgul eden konu eyaletler üzerinde esaslı bir ıslahât yapılmasıydı. 22 Eylül 1858 düzenlemesi ile eyalet işlerine daha fazla önem verilmeye başlanılmış ve böylece taşra teşkilatına yeni bir yön verilmişti. Vali ve mutasarrıflar en küçük bir sorunda dahi merkezle haberleşmek zorunda kalmaktaydı. Ayrıca eyaletlerde

[439] Akova, Yenipazar'ın Bihor ve Tergovişte kazalarının asayişini tehdit ettiği ve bağlı olduğu İşkodra mutasarrıflığının bölge üzerinde etkisi olmadığı gerekçesi ile 1855 başında Yenipazar'a ilhak edilmiştir. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 14182, 17 Ş 1271/26 Nisan 1855 tarihli irâde.

[440] *Tezâkır 21-39*, s. 91-96.

çıkan küçük bir karışıklık, Batılı devletler tarafından mülkî idaredeki kötü yönetimin sonucu olarak görülmekte, bu yüzden eyalet idaresinin düzeltilmesi için Bâb-ı Âlî'ye baskı yapılmaktaydı[441].

Osmanlı yöneticileri gerek iç karışıkları gerekse dış baskıları önlemek amacıyla, 1864 senesinde Fransız mülkî teşkilâtlanmasından kopya edilen bir vilâyet nizâmnâmesi yayınladılar. Fransa'daki gibi vilâyetler sancak, kaza ve nahiyelere bölünmekte, bütün idarî organlar valinin emri altına verilmekteydi. İdarî taksimatın her biriminde üyelerin çoğu seçimle meydana getirilen meclis ve mahkemeler kuruluyor, gayrimüslimler de bu meclislere dahil oluyordu. Bu şekilde halk meclislere üye seçmek veya seçilmek suretiyle genel sorunlarda mahalli menfaatlerin korunmasına katılmış olacaktı. Böylece eskiye göre mahalli idare daha serbest hale geliyordu. Yeni nizâmnâme Rusçuk, Vidin ve Niş Eyaletleri'nin Tuna Vilâyeti adı altında birleştirilmesiyle uygulamaya konuldu[442].

Uygulamadan iyi sonuç alınması üzerine Bosna Vilâyet haline getirildi. Düzenleme ile Bosna Eyaleti, Hersek ve Yenipazar mutasarrıflıkları birleştirilerek Osmanlı resmî arşiv kayıtlarındaki tabir ile *"Boşnaklık kıtası"* Bosna Vilâyeti adı ile tek bir çatı altında birleştirildi. Düzenlemeye ilişkin nizâmnâme 27 Mayıs 1865 tarihinde hazırlanarak yayınlanmak üzere hem Bosna Hersek'e hem de devletin resmî gazetesi Takvim-i Vekâyi'ye gönderildi[443]. Nizâmnâme 7 Muharrem 1282/2 Haziran 1865 tarihli 802 nolu Takvim-i Vekâyi'de *"Bosna Vilâyeti nâmıyla bu kerre teşkîl olunan dairenin idâre-i umûmiyye ve husûsiy-*

[441] Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940, s. 158-159, Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 134-135; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 251-252; ličić, *Uredenje*, s. 78-79; Mutullah Sungur, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, c. XIII, nkara 2002, s. 750-753.

[442] İlgili arşiv kaydında vilâyet düzenlemesinden istenilen faydanın elde edildiği belirtilerek, yapılan düzenlemenin tüm ülke çapına yayılması gerekliliğinden bahsedilmiştir. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 333/14, 1 M 1282/27 Mayıs 1865 tarihli Bosna Vilâyeti'ne yazılan talimatnâme; Ahmed Aličić, "Decree on the Organisation of the Vilâyets, 1867", *POF*, vol. 36, Sarajevo 1987, s. 255-256; Aličić, *Uredenje*, s. 80-81; M. Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri", *Belleten*, c. XXXI, Sayı: 121, Ankara 1967, s. 110-111; Hupchick, *a.g.e.*, s. 245-246; Howard, *a.g.e.*, s. 64.

[443] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 333/14; 339/20.

yesine ve tayîn olunacak memûrların suver-i intihâblarıyla vezâif-i daîmîsine" dair başlığıyla yayınlanmaya başlandı[444].

Bosna Eyaleti'nin vilâyete çevrilmesiyle ilgili emir, 2 Safer 1282/27 Haziran 1865'de Bosna'daki bütün sancak merkezlerinde eş zamanlı olarak duyurulmuştur. Daha önce Tanzîmât'ın ilânında kötü bir tecrübe yaşayan devlet, bu kez çok daha sistemli hareket etmiştir. Vilâyet düzenlenmesinin haberi halka törenlerle duyurulmuştur. Yapılan törenlerde mülki ve askerî yetkililer, sancak ileri gelenleri (vücûh-ı muteberân), köy ve mahalle muhtarları, millet reisleri ve halk hazır bulunmuştur. Düzenleme her milletin konuştuğu dile göre ayrı ayrı anlatılmıştır. Düzenlemenin her milletin diline göre ayrı ayrı anlatılmasının önemi büyüktür. Çünkü bölgede Tanzîmât'ın ilânı esnasında yapılan araştırmada halkın Tanzîmât'ı anlayamamasının gerekçesi olarak kendi dillerinde açıklanmaması gösterilmiştir. Vilâyet nizâmnâmesinin getirdiği değişiklikler halka bu şekilde açıklandıktan sonra top atışlarıyla törene son verilmiştir. Bosna'nın vilâyete çevrilmesi Bosna genelinde sevinçle karşılanmış, sancak idare meclislerinden memnuniyet ifade eden mazbatalar merkeze gönderilmiştir[445].

Bosna vilâyet nizâmnâmesi diğer vilâyetlerde uygulanan nizâmnâmenin aynı olarak kaleme alınmıştır. Ancak Bosna'ya konuyla ilgili gönderilen talimatnâmede üzerinde durulan hususlar şunlardır[446];

[444] *Takvîm-i Vekâyi*, nr: 802, 7 M 1282/2 Haziran 1865, (1-12. maddeler); nr: 803, 13 M 1282/8 Haziran 1865, (13-44. maddeler); nr: 805, 28 M 1282/28 Haziran 1865, (45-70. maddeler); nr: 806, 6 S 1282/1 Temmuz 1865, (71-82. maddeler); Hupchick, *a.g.e.*, s. 246.

[445] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 339/20, Lef: 1-2, 9 S 1282/4 Temmuz 1865 tarihli Banaluka; Lef: 3, 10 S 1282/5 Temmuz 1865 tarihli Hersek; Lef: 4, 13 S 1282/8 Temmuz 1865 tarihli Bihke; Lef: 5, 13 S 1282/8 Temmuz 1865 tarihli İzvornik; Lef: 6, 15 S 1282/10 Temmuz 1865 tarihli Travnik; Lef: 7, 15 S 1282/10 Temmuz 1865 tarihli İzvornik sancak meclisi mazbataları; Lef: 8, 16 S 1282/11 Temmuz 1265 tarihli Travnik Kaymakamı'nın arzı; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 285. (24 S 1282/19 Temmuz 1865 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı).

[446] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 333/14, *Takvîm-i Vekâyi*, nr: 802, 803, 805, 806; Yaman, *a.g.e.*, s. 173-175; Tönük, *a.g.e.*, s. 143-146; Aličić, *Uredenje*, s. 82-85; Aličić, *Vilâyets*, s. 258-274.

1- Bir meclis-i nizâmiye kurulacak

2- Vilâyetten merkeze gönderilen ilamat, mahkeme kayıtları ve şer'i vesikaların kayıtlarını tutmak üzere bir memur istihdam edilecek

3- Temyiz-i hukuk ve cinayet meclisleri başkanlığında bulunmak üzere Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet adı ile memuriyet kurulacak. Katipleri ayrı olmak kaydıyla cinayet ve temyiz-i hukuk meclisleri birleştirilecek. İşler fazla ve muhtelif olduğu zaman bu meclisler ikişer cemiyete ayrılarak vazife görecekti.

4- Malî ve sayım işleri için bir muhasebeci istihdam edilecek

5- Mektupçu adı ile bir memuriyet kurulacak

6- Cinayet ve diğer davalara bakmak üzere Müslüman ve gayrimüslim altı üyeden oluşan iki meclis kurulacak, bu meclisler için birer katip bulunacak

7- Nafıa ve ziraat işlerine bakmak üzere nafıa ve ziraat müdürlüğü kurulacak.

8- Sancaklarda kaymakam, mal müdürü, tahrirat müdürü, naip, müftü ve ikişer üyeden oluşan bir idare, bir dava meclisi kurulacak.

9- Kazalarda kaza müdürü, naip ve dört üyeden oluşan bir idare, bir dava meclisi kurulacak.

10- Vilâyette yabancı memurlarla irtibatı sağlamak üzere Umûr-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulacak, bu görevi mektupçuluk görevindeki kimse yürütecek.

11- Vilâyet dahilinde bulunan okulların idarelerine nezaret etmek, fünûn ve maârife dair her nevi işlere bakmak üzere, Maârif-i Umûmiye Müdürlüğü kurulacak. Müdür, diğer müdürler gibi vilâyet merkezinde oturacak, icabında bu işin müfettiş ve hakimlere verilmesi uygun olacak.

12- Bosna'da kazalar cemaatlere, cemaatler yaftalara ve bunlar da karyelere taksim edilecek.

Yeni düzenleme ile vilâyette görev alan memurların maaşları yeniden düzenlenmiştir. Vilâyet valisine 60.000 kuruş maaş ve çeşitli masraflar için 10.000 kuruş tahsis edilmiştir. Müfettiş-i Hükkâm ve vilâyet muhasebecisine 10.000'er, umûr-ı ecnebiye memuru ve mektupçuluğu aynı kişi yürütmek kaydıyla 10.000, umûr-ı hesap memuruna 3.500, meclis idare kitabetine 3.000, cinayet ve temyiz-i hukuk katibine ve umûr-ı tahririye memurlarına 2.500'er, meclis idare üyelerine 700, diğer meclis üyeliklerine 500, ziraat ve nafıa memuriyetine 5.000, birinci sınıf kaymakamlara 17.500, ikinci sınıf kaymakamlara 15.000, üçüncü sınıf kaymakamlara 12.500, dördüncü sınıf kaymakamlara 12.000, 5. sınıf kaymakama 10.000, mal müdürlerine 5.000-3.000 kuruş arası, tahrirat müdürlüklerine 3.000 ve 2.500, liva naipleri üç kısma ayrılarak 3.000'den 3.500 kuruşa kadar, müftülere 500, dokuz dereceye ayrılan müdürlere derecelerine göre 5.000-1.500 kuruş, sekiz sınıfa ayrılan kaza naiplerine 3.000-1.000 kuruş, liva meclis azalarına 300, kaza meclis azalarına 200 kuruş maaş bağlanmıştır. Diğer küçük memurların maaşlarının ise yerel imkanlar dahilinde karşılanması Bosna valiliğinden istenmiştir. Böylece Bosna'nın vilâyetinin yıllık masrafı 13.140 (6.570.000 kuruş) kese olarak hesaplanmıştır. Bu paranın 10.239 (5.119.500 kuruş) kesesi eyalet döneminde yapılan harcama kalemi olup, eyaletin vilâyete çevrilmesinin devlete yıllık maliyeti 2.900 (1.450.000 kuruş) kese olmuştur[447].

Vilâyet valiliğine o esnada eyalet valisi olan Topal Şerif Osman Paşa[448] yeniden atanmıştır[449]. Düzenleme sonrasında diğer sancak ve kaza yöneticileri yerlerinde bırakılmıştır. Sadece zorunlu olarak bazı küçük değişiklikler yapılmıştır. Bosna Muhasebecisi Naşid Paşa Hersek'e, Trebin kaymakamı Münib Efendi Saraybosna'ya, İstolçe Kazası

[447] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 332/71, 24 Z 1281/20 Mayıs 1865 tarihli Maliye Nezaret-i Celilesine yazılan tezkire.

[448] Vilâyet teşkilâtlanmasının Bosna'da başarıya ulaşmasında o esnada Bosna Valisi olan Topal Osman Paşa'nın rolü çok büyüktür. 1861-1869 yılları arasında sekiz yıl boyunca Bosna'da valilik yapan Osman Paşa zamanında Müslümanlar ve Hıristiyanlar için modern okullar açılmıştır. Sağlık hizmetleri düzeltilmiş, yollar yapılmış, kentler modernleştirilmiş ve vilâyet nizâmnâmesinin gerekleri aynen yerine getirilmiştir. Bkz. Shaw&Shaw, *a.g.e.*, c. II, s. 192; Resim: 33.

[449] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 20, Evahir-i Z 1281/17-27 mayıs 1865 tarihli hüküm.

müdürü Ali Bey Trebin kaymakamlığına, umûr-ı ecnebiye ve mektupçuluğa ise Divân-ı Hümâyûn memurlarından Ali Bey getirilmiştir[450].

Vilâyet düzenlemesinin hemen ardından gündeme gelen en önemli sorun idareden değil maliyeden kaynaklanmıştır. Artan memur ve kırtasiye masrafları nedeniyle, düzenlemenin hemen ardından tasarruf tedbirleri yürürlüğe sokulmuştur. Bosna Vilâyeti aylık harcamalarının tahmin edilenden 147.000 kuruş fazla gerçekleşmesi üzerine, Maliye Nezareti'nin talepleri doğrultusunda, 1867 senesinden itibaren valilik maaşı 50.000 kuruşa indirilmiş, kaymakam maaşları düşürülmüş, umûr-ı ecnebiye müdürlüğü, merkez vilâyet kaymakamlığı, nafıa ve ziraat müdürlükleri, bu müdürlüklere bağlı katip ve muhasebeci memuriyetleri, Hersek Kaymakamlığı muavinlikleri kaldırılmıştır. Kaza idare ve dava meclisleri birleştirilmiş, Müfettiş-i Hükkâm memuriyeti kaldırılarak bu görev merkez vilâyet niyabetliklerine ilâve edilmiştir. Bu çok radikal malî önlemler Bosna ile birlikte vilâyete çevrilen Erzurum'da da uygulanmıştır. Alınan önlemler sonucu vilâyet memurlarının maaşlarından yapılan kısıntı 142.300 kuruşa ulaşmıştır. Önlemler sadece idarî düzeyde olmamış, Hersek ve Yenipazar bölgelerinde bulunan bazı askerî birlikler de lağvedilerek yıllık 2.500 kese (1.250.000 kuruş) tasarruf yapılmıştır. Alınan tedbirler sayesinde Bosna Vilâyeti'nde yıllık 5.900 kese (2.950.000 kuruş) tasarruf yapılmıştır[451].

1- Vilâyet Döneminde İdarî Taksimat

Nizâmnâmenin uygulandığı her vilâyetin sınırları, kendisine bağlı bulunan sancak ve kazaların durumları ciddi bir tetkike tâbi tutularak yeniden tespit olunmuştur. Düzenleme gereğince Bosna Vilâyeti, *Saray, Yenipazar, Banaluka, İzvornik, Bihke, Hersek, Travnik* adlarıyla yedi sancak (liva), 36 kazaya bölünmüştür. Ağustos 1865'de Bosna

[450] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 332/71; 333/14.

[451] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 373/20, varak: 1-2, 20 N 1283/26 Ocak 1867 tarihli Maliye Nezareti ve Bosna Valiliği'ne yazılan tezkire; *İ.D.*, nr: 38971, Lef: 1, 8 L 1283/14 Ocak 1867 tarihli Bosna Valisi Osman Paşa'nın tahriratı; 2 ZA 1283/8 Mart 1867 tarihli arz tezkiresi; 3 ZA 1283/9 Mart 1867 tarihli irâde.

Valisi Osman Paşa yeni tesis edilen düzen gereğince her idarî birime mühürlerin acilen gönderilmesini merkezden talep etmiştir[452].

Hersek Sancağı dahilinde bulunan Trebin, Gaçka ve Bleke Karadağ'la sınır bulunmaları, halkın isyanda bulunmaları veya var olan isyan daha yeni sonuçlandırıldığı için düzenlemenin dışında tutulmuştur. Bosna genelinde tamamı Karadağ'la sınır olan toplam beş kaza (Nikşik, Gaçka, Bleke, Gusine ve Trebin) ve iki nahiye vilâyet düzenlemesine dahil edilmemiştir. Buralarda güvenlik sağlanana kadar koloni militer (halk tarafından muhafaza memuru sağlanan askerî sistem) askerî düzeninin devam etmesi kararlaştırılmıştır[453]. Ancak kısa süre sonra bölge halkının koloni militer askerî sistemi bir nevi ayrıcalık olarak kabul etmesi ve devlete karşı gelmeye başlamaları üzerine; Eylül 1865'de vilâyet düzenlemesinden ayrı tutulan bu 5 kaza da yeni teşkilatlanmaya dahil edilmiştir[454].

1865'de vilâyet teşkilatlanması tüm kurumlarıyla işlerlik kazanmıştı. Bu tarihte liva idare meclisi, temyiz, hukuk, cinayet, ticaret ve belediye meclisleri; hesap, nüfus, konturato, tahrirat müdürlüğü ve zaptiye dairesi bulunmaktaydı. Kazalarda ise kaza idaresi, dava meclisi ve tahrirat ve hesap müdürlükleri kurulmuş durumdaydı[455].

a) Saray Sancağı

Vilâyet nizâmnâmesi gereğince Saray Sancağı'na bağlı olarak Saray, Visoka, Foyniçe, Kladina, Çelebipazar, Vişegrad, Çayniçe kazaları kurulmuştur[456]. Sancak merkezi Saray Kazası'ydı. Saray Kazası aynı zamanda 1851'den beri eyâlet, 1866'dan sonra ise vilâyet merkeziydi. 1866 senesinde Visoka'ya bağlı Varoş[457]; Foyniçe'ye bağlı

[452] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 293. (22 RA 1282/15 Ağustos 1865 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı); Collas, *a.g.e.*, s. 301.

[453] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 333/14; 316/7.

[454] B.O.A., *İ.D.*, nr: 37538, 12 R 1282/4 Eylül 1865 tarihli arz tezkiresi; 13 R 1282/5 Eylül 1865 tarihli irâde; Aličić, *Uredenje*, s. 84.

[455] Aličić, *Uredenje*, s. 100-102.

[456] Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâti*, c. III, İstanbul 1314, s. 838.

[457] Varoş'un nahiyelik statüsü zaman zaman kaldırılmıştır. Ancak 1870 vilâyet düzenlemesi ile nahiyelerin kuruluşu standarda bağlanınca, Varoş nahiye statüsünü yeniden kazanmıştır. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 470, s. 614.

Kreşova ve Pusovaça; Kladina'ya bağlı Olovo; Çayniçe'ye bağlı Gorajde nahiyeleri tesis edilmişti. Saray Sancağı'nın idarî bölünüşünde 1866-1878 tarihleri arasında bir değişiklik olmamıştır[458].

Saraybosna 1866 senesinde Kaymakam Münib Efendi tarafından yönetilmekteydi. Şevval 1283/Şubat 1867'de Saraybosna'nın kaymakam tarafından yönetilmesine son verilerek, doğrudan valinin yönetimine verilmiştir[459]. Bu nedenle sancak 1867-69 senelerinde Vali Muavini ve Politika memuru Ahmed Raşid Efendi tarafından idare edilmiştir. İki yıllık geçiş döneminden sonra sancak bir mutasarrıf tarafından yönetilmeye başlamıştır. 1870 senesinde sancak yöneticisi Mutasarrıf Abdülnafi Efendi idi[460]. Fakat daha sonra ekonomik nedenlerden dolayı 18 Kasım 1871'de mutasarrıf yönetimine de son verilerek valiye bağlanmıştır, ardından 4 Ekim 1875'de yeniden mutasarrıflığa çevrilmiştir. Görüldüğü gibi hükümet Saraybosna'nın hangi statüye göre yönetileceğine bir türlü karar verememiştir. Bunun nedeninin ekonomik olduğu anlaşılmaktadır[461].

b) Banaluka Sancağı

Vilâyet reformunun ardından Banaluka Sancağı'na bağlı olarak Banaluka, Gradişka, Teşne, Derbend kazaları kurulmuştur. 1873'te Zupçe'nin de kaza yapılmasıyla kaza sayısı beşe yükselmiştir. 1866'da Banaluka'ya Orahova, Pernavor ve Kubaş olmak üzere üç nahiye bağlıydı. 1868'de Orahova Gradişka'ya, Kubaş ise Derbend'e dahil edildi. Teşne başlangıçtan itibaren Zupçe ve Doboy'dan oluşan iki nahiyeye sahipti. Bu durum Zupçe'nin 1873'de kaza olmasına kadar

(6 C 1288/23 Ağustos 1871 tarihli Bosna Valisinin tahriratı); Ali Cevad, *a.g.e.*, c. III, s. 826.

[458] *S.V.B.-1283*, s. 41-50, 105; *1284*, s. 41-46, 83; *1285*, s. 25-34, 93; *1286*, s. 24-34, 97; *1287*, s. 35-43; *1288*, s. 39-53; *1290*, s. 40-49, 121; *1291*, s. 53-62; *1292*, s. 54-64; *1293*, s. 66-76; *1294*, s. 53-65; *-1295*, s. 88-97; *S.D.Â.O.-1293*, s. 246; *1294*, s. 440; *1295*, s. 340; Tablo: 13; Resim: 43; 47-52, 63-64; Harita: 4-5, 7.

[459] Aličić, *Vilâyets*, s. 258, 15. dipnot.

[460] *S.V.B.- 1283*, s. 41; *1285*, s. 25; *1286*, s. 24; *1287*, s. 35, 41.

[461] Aličić, *Vilâyets*, s. 258, 15. dipnot.

devamı etmiştir. 1866'da Derbend'e bağlı olarak sadece Brod Nahiyesi bulunurken, 1870'de Ocak adlı yeni bir nahiye kuruldu[462].

Banaluka kaza sayısı bakımından Bosna'daki en küçük sancaktır. Sancak merkezi Banaluka Kazası idi. Kaymakam Mirliva Ali Paşa sancağın ilk yöneticisi olmuştur. 1867'de ise yine Ali Paşa sancağın yönetiminde bu kez mutasarrıf unvanıyla bulunmaktaydı. Ali Paşa 1870'e kadar görevine devam etmiştir[463].

c) İzvornik Sancağı

İzvornik Sancağı, Tuzla, İzvornik, Breçka, Srebreniça, Maglay, Biyelina, Berçe ve Gradaçaç olmak üzere 8 kazaya sahipti. 1873'de Kala Nahiyesi'nin kaza yapılmasıyla sancak sayısı 9'a, 1874'de Aziziye-i Zir Nahiyesi'nin kaza yapılmasıyla 10'a yükselmiştir. Sancağın merkezi Tuzla Kazası'ydı. Tuzla, Aşağı Tuzla (Tuzla-ı Zir) ve Yukarı Tuzla (Tuzla-ı Bâlâ) olarak iki kesimden oluşan bir kaza olduğundan, 1868'de sancak merkezi Tuzla-ı Zir olmuş, Tuzla-ı Bâlâ ise Tuzla-ı Zir'e bağlı bir nahiye haline getirilmiştir. 1866'da İzvornik, Kozluk; Biyelina, Yanya ve Birzovapole (Brozovopole); Gradaçaç, Kala, Modriça, Aziziye-i Zir ve Aziziye-i Bâlâ; Berçe ise Yeni Kasaba adlı nahiyelere sahiptiler. Gradaçaç ve Gradçaniça bütün bir kaza kabul edilmelerine rağmen, idarî bölünmede Garadçaniça Garadaçaç'ını nahiyesi kabul edilerek buraya bir müdür atanmıştır. 1873'de ise her iki birim bütün kabul edilerek kazanın resmî adı Garadçaniçe olmuştur. Düzenlemenin ardından Modriça, Aziziye-i Zir ve Aziziye-i Bâlâ Nahiyeleri yeni kaza yapılan Kala Kazası'na bağlanmıştır. 1877'de Aziziye-i Zir Nahiyesi'nin kaza yapılmasının ardından Aziziye-i Bâlâ Nahiyesi bu kazaya dahil edilmiştir[464].

[462] *S.V.B.-1283*, s. 65-69, 105; *1284*, s. 75-77; *1285*, s. 82-86, 94; *1286*, s. 66-72; *1287*, s. 87-94; *1288*, s. 103-112; *1290*, s. 113-121; *1291*, s. 110-117, 129; *1292*, s. 115-124; *1293*, s. 111-120; *1294*, s. 87-96; *1295*, s. 124-128; *S.D.Â.O.-1293*, s. 247; *1294*, s. 441; *1295*, s. 341; Tablo: 13; Resim: 9; Harita: 4-5, 7; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâti*, c. I, İstanbul 1313, s. 202.

[463] *S.V.B.-1283*, s. 65; *1284*, s. 75; *1287*, s. 87.

[464] *S.V.B.-1283*, s. 50-58, 105; *1284*, s. 47-52; *1285*, s. 35-43; *1286*, s. 35-44; *1287*, s. 44-56; *-1288*, s. 53-67; *1290*, s. 52-63, 121; *1291*, s. 90-100, 129; *1292*, s. 93-106; *1293*, s. 89-102; *1294*, s. 107-122; *1295*, s. 105-113; *S.D.Â.O.-1293*, s. 246; *1294*, s. 441; *1295*, s. 340; Tablo: 13; Harita: 4-5, 7; Ali Cevad, *a.g.e.*, c. I, s. 69-70.

d) Bihke Sancağı

Sancak merkezi Bihke Kazasıydı. 1866'da Bihke'nin Pridor, Kostayniçe, Maden, Ostruşça, Krupa ve Nevesil'den oluşan yedi kazası bulunmaktaydı. Kaza sayısı 1873'de Klyuç'un da eklenmesiyle sekize, 1875'de Novi'nin eklenmesiyle[465] dokuza yükselmiş ve 1878'e kadar bu sayı değişmeden kalmıştır. Pridor'un Kozarça; Kostayniçe'nin Novi ve Dubiça; Krupa'nın Otuka ve Pojim; Nevesil'in Petrofça ve 1873'e değin Klyuç adlı nahiyeleri mevcuttu. 1868'de Nevesil'e bağlı Vakıf adlı bir nahiye daha kurulmuştur[466].

e) Travnik Sancağı

Sancağın idare merkezi Travnik Kazası'ydı. Travnik Kazası aynı zamanda 1699-1851 seneleri arasında savunmasının Saraybosna'ya göre daha kolay olmasından dolayı eyaletin başkentliğini de yapmıştı[467]. 1866 senesinde sancak Travnik, Yayçe[468], Akhisar, Ehlune ve Glamoç olmak üzere beş kazadan oluşmaktaydı. Kaza sayısı 1873'de Dumna'nın eklenmesiyle önce altıya, 1877'de ise Prozor'un eklenmesiyle yediye çıkarılmıştır. Kazalardan Travnik'in İzniçe ve Vakf-ı Zir, Yayçe'nin Varçar, Vakf-ı Bâlâ ve Gölhisar, Akhisar'ın Prozor (1877'de kaza yapılmıştır), Bugoyna ve Kupres, Ehlune'nin Dumna (1873'te kaza yapılmıştır) ve Grahova, Glamoç'un Onsa adlı nahiyeleri vardı[469].

f) Yenipazar Sancağı

Yenipazar Sancağı idarî olarak Bosna'ya bağlı olmasına rağmen bu bölgenin stratejik konumu sancağın daimi olarak Bosna'dan farklı

[465] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 470, s. 118. (24 CA 1292/28 Haziran 1875 tarihli kayıt); Ali Cevad, *a.g.e.*, c. III, s. 817.

[466] *S.V.B.-1283*, s. 70-77, 105; *1284*, s. 66-70, 84; *1285*, s. 68-75, 94; *1286*, s. 50-57, 98; *1287*, s. 66-75; *1288*, s. 78-88; *1290*, s. 91-100, 121; *1291*, s. 101-110, 129; *1292*, s. 125-134; *1293*, s. 121-130; *1294*, s. 97-106; *1295*, s. 114-118; *S.D.Â.●.-1293*, s. 247; *1294*, s. 442; *1295*, s. 341; Tablo: 13; Harita: 4-5, 7; Ali Cevad, *a.g.e.*, c. III, s. 817.

[467] Resim: 4-6.

[468] Resim: 3.

[469] *S.V.B.-1283*, s. 59-64, 107; *1284*, s. 70-74, 85; *1285*, s. 76-81, 95; *-1286*, s. 44-49, 98; *1287*, s. 57-65; *1288*, s. 68-77; *1290*, s. 104-112, 121; *1291*, s. 120-129; *1292*, s. 107-114; *1293*, s. 103-110; *1294*, s. 78-86; *1295*, s. 119-123; *S.D.Â.O.-1293*, s. 247; *1294*, s. 442; *1295*, s. 342; Tablo: 13; Harita: 4-5, 7; Ali Cevad, *a.g.e.*, c. I, s. 249.

düşünülmesine neden olmuştur. Bu yönüyle Bosna Hersek'in ikili yapısına eklemlenmiş üçüncü bir bölge hüviyetindedir[470]. Sancağın önem ve büyüklüğü merkez tarafından da sık sık dile getirilmiştir. Yenipazar, Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanmasından sonra Bosna'ya bağlı bir kaymakamlık haline getirilmiştir[471]. Ancak vilâyet düzenlemesinin hemen öncesinde sancağın büyüklük ve öneminden dolayı yapılan değişiklikten vazgeçilerek, mutasarrıflıkla yönetilmeye başlanmıştır[472].

Sancağın sınırları geniş olduğundan, kaza sayısı da fazladır. Sancağın idare merkezi 1864 senesinde Yenipazar'dan Seniçe Kazası'na taşınmıştır[473]. 1866 senesinde Yenipazar Sancağı; Seniçe, Yenipazar[474], Metroviçe[475], Yenivaroş[476], Tergovişte[477], Prepol, Gusine, Akova, Bihor, Taşlıca, Kolaşin ve Berana=Vasovik kazalarından ibaret-

[470] Çağdaş Yugoslavya'da Yenipazar'ın Bosna'ya dahil olmadığı dolayısıyla Yugoslavya toprağı olduğu ve Bosna'nın bura ile ilgili tarihsel bağları olmadığı iddiaları ortaya atılmıştır. Bugünkü adı Sancak olan Yenipazar hakkındaki tartışma hâlâ devam etmektedir. Aličić, *Uredenje*, s. 22-23. Fakat stratejik nedenlerle 1878'den sonra Bosna'dan ayrılmış dahi olsa, bizim incelediğimiz binlerce arşiv belgesi Yenipazar'ın kesinlikle Bosna'nın bir parçası olduğunu tartışma götürmeyecek şekilde teyit etmektedir.

[471] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 480/95, 25 Z 1277/4 Temmuz 1861 tarihli Yenipazar Meclis-i Umûmî mazbatası.

[472] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 1, Evasıt-ı RA 1280/26 Ağustos-4 Eylül 1863 tarihli hüküm.

[473] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 302/66, 1 M 1281/6 Haziran 1864 tarihli Ahmed Cevdet Paşa'ya gönderilen şukka.

[474] Yenipazar, Seniçe'nin 10 saat doğusunda yer almaktadır. Raşka Irmağı kenarında etrafı dağlık bir kasabadır. Bosna'nın işgalinden sonra da Sırbistan'la komşu olması nedeniyle bu önemini yitirmemiştir. İşgalden sonra Kosova Vilâyeti'ne dahil edilmiştir. Bkz. Ali Cevad, *a.g.e.*, c. III, s. 848.

[475] Vilâyet nizâmnâmesinin ardından Metroviçe'nin hangi sancağın idaresi altında kalacağı sorun olmuş, nihayetinde bu sancağın Yenipazar'a ilhakına karar verilmiştir. Yenipazar'a ilhak edilmesi istenen İpek kazası üzerindeki tartışmalar ise devam etmiştir. Sonuçta İpek, Yenipazar'a dahil edilmemiştir. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 301, 349. (4 CA 1282/25 Eylül 1865 ve Selh-i Z 1283/4 Mayıs 1867 tarihli Bosna Valisinin tahriratı). Metroviçe Bosna'nın işgalinden sonra Kosova Vilâyeti'ne dahil Priştine Sancağı'na dahil edilmiştir. Ali Cevad, *a.g.e.*, c. III, s. 731.

[476] Seniçe'nin kuzeybatısında altı saatlik mesafede, dağlık bir kasabadır. Üsküp'den Bosna'ya giden yol üzerindedir. Bosna'nın işgalinden sonra Kosova Vilâyeti'ne dahil edilmiştir. Bkz. Ali Cevad, *a.g.e.*, c. III, s. 849-850.

[477] Bosna'nın işgalinin ardından Kosova Vilâyeti'ne tabi İpek Sancağı'na bağlanmıştır. Bkz. Ali Cevad, *a.g.e.*, c. I, s. 250.

ti. Kazalardan Yenivaroş'a Priboy, Metroviçe'ye Banska, Gusine'ye Plava adlı nahiyeler bağlıydı. 1873'de ise Akova'ya bağlı olarak Viranuş adlı bir nahiye tesis edilmiştir[478].

Bosna bölgesinde istikrarsızlığın arttığı 1870'li yıllardan sonra Yenipazar vilâyete çevrilerek, Bosna bölgesindeki sorunların buraya sıçramasının önüne geçilmek istenmiştir. Konuya ilgili ilk düzenleme 1872 senesinde yapılmıştır. Bu tarihte Hersek ve Yenipazar sancakları birleştirilerek yeni bir vilâyet teşkil edilmiş ve valiliğine de vezir rütbesi ile Raşid Paşa atanmıştır. Temmuz 1872'de Niş Sancağı, Prizren Vilâyeti'nden ayrılarak Yenipazar Vilâyeti'ne dahil edilmiştir[479]. Ancak yapılan düzenlemeler hayata geçirilememiştir. 1875'den sonra gelişen olaylar sonucu Yenipazar tamamen Bosna'dan ayrılarak Kosova Vilâyeti'ne bağlanmış ve bu sayede Avusturya işgaline girmekten kurtulmuştur.

g) Hersek Sancağı

Hersek, Yenipazar ile birlikte kaza sayısı bakımından Bosna'daki en kalabalık sancaktır. Hersek Sancağı'na tabi olarak Mostar[480], İstolçe[481], Liyubuşka, Koniçe, Foça, Nevesin, Trebin, Bleke, Gaçka ve Nikşik adlı 10 kaza vardı. 1870'de kaza sayısı Piva'nın eklenmesiyle 11'e yükselmiştir. 1866 senesinde Mostar'a bağlı Blagay; İstolçe'ye bağlı Poçitel[482], Lubin ve Gable; Liyubuşka'ya bağlı İmoçka; Bleke'ye Benan ve Korita; Trebin'e Zupçe, Mokrine, Kuryanik, Kuruşeviça, Storina, Lubmir, Zariçe, Şuma ve Popova; Gaçka'ya bağlı Piva (1870'te kaza yapılmıştır); Foça'ya bağlı Çerkoviçe nahiyeleri mevcut-

[478] *S.V.B.-1283*, s. 78-89, 106; *1284*, s. 59-65, 84; *1285*, s. 56-67, 95; *1286*, s. 58-65, 99; *1287*, s. 76-86; *1288*, s. 89-102; *1290*, s. 78-90, 121; *1291*, s. 78-89, 129; *1292*, s. 81-92; *1293*, s. 77-88; *1294*, s. 66-77; *S.D.Â.O.-1293*, s. 247; *1294*, s. 443; *1295*, s. 342; Tablo: 13; Harita: 4-5, 7.

[479] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 96; *a.g.d.*, s. 98, 3 CA 1289/9 Temmuz 1872 tarihli hüküm.

[480] Resim: 8, 37, 53-56.

[481] Resim: 7, 40.

[482] Resim: 36.

tu. 1870'de Gable Liyubuşka'ya bağlanmış, yeni kaza yapılan Piva'ya ise Foça'nın nahiyesi Çerkoviçe dahil edilmiştir[483].

Hersek'in Bosna'dan ayrılarak müstakil olarak yönetilmesi veya başka sancaklarla birleştirilerek ayrı bir vilâyet haline getirilmesi daima idareyi meşgul eden bir konu olmuştur. 1872'de yine böyle bir teşebbüsle Hersek ve Yenipazar'ın birleştirilerek ayrı bir vilâyet haline getirilmesi için çalışma yapılmış, fakat başarılamamıştır[484].

Hersek, 1875 ayaklanmasının ardından aynı yılın sonlarında Bosna Vilâyeti'nden ayrılarak ayrı bir vilâyet haline getirilmiştir. Valiliğine ise 29 Aralık 1875'de Bosna Valisi Raûf Paşa getirilmiştir. Ancak Raûf Paşa Hersek Valiliğine fiili olarak başlamadan 5 Ocak 1876'da Girit'e vali tayin edilmiştir. Hersek valiliğine ise aynı tarihte Ali Paşa atanmıştır. Ali Paşa 10 Mayıs 1876 tarihine kadar Hersek Valiliği görevini yürütmüş, bu tarihte İşkodra Valiliği'ne atanmıştır[485]. Yeni oluşturulan Hersek Vilâyeti, Hersek ve Gaçka adlı iki sancağa ayrılmıştır[486]. Hersek Sancağı Bleke, Foça, Koniçe, Liyubuşka ve Nevesin Kazaları'ndan oluşmaktaydı. Gaçka Sancağı'na ise İstolçe, Piva, Popova, Trebin, Ravniçe, Lubin ve Nikşik Kazaları bağlanmıştır. Hersek 1877 yılı sonlarında yeniden Bosna Vilâyetine dahil edilerek yönetimine bir mutasarrıf atanmıştır[487].

[483] *S.V.B.-1283*, s. 90-100; *1284*, s. 53-59; *1285*, s. 44-55; *1286*, s. 73-84; *1287*, s. 95-110; *1288*, s. 113-130; *1290*, s. 64-77, *1291*, s. 63-77, 129; *1292*, s. 65-80; *1295*, s. 98-104; *S.D.Á.O.-1293*, s. 246; *1294*, s. 443-445; *1295*, s. 342; Tablo: 13; Harita: 4-5, 7; Ali Cevad, *a.g.e.*, cl, s. 249; c. III, s. 817, 839.

[484] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 207, 10 CA 1289/16 Temmuz 1872 tarihli şukka.

[485] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 179, 4 Z 1292/1 Ocak 1876 tarihli hüküm; *a.g.d.*, s. 180-181, 9 Z 1292/6 Ocak 1876 tarihli hüküm; *a.g.d.*, s. 185, 13 R 1293/13 Mayıs 1876 tarihli hüküm.

[486] Gaçka 1875'de sancağa çevrilirken, Lubin kaza yapılmıştır. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 470, s. 150. (4 L 1292/3 Kasım 1875 ve 13 ZA 1292/11 Aralık 1875 tarihli kayıt).

[487] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 857, s. 2, Selh-i M 1294/14 Şubat 1877 tarihli şukka; *S.V.B.-1295*, s. 98-104; *S.D.Á.O.-1293*, s. 173, 246; *1294*, s. 443-444; *1295*, s. 342.

C) EYALET YÖNETİMİ

1- Vali

Bosna Hersek eyalet statüsüne çıkarıldıktan sonra daima vezir rütbesine sahip bir kişi tarafından yönetilmiştir. Eyaletlerde valinin yönetimi altında divânlar vardı. Divânın yapısı İstanbul'daki hükümet divânıyla benzerdi. Divânda hazine defterdarı, divân katibi, kadı, defter emini, ruznamçeci, müftü, tımar defterdarları ve merkezdeki yüksek rütbeli askerlerden oluşuyordu. Divân valinin danışma organı olarak görev yapıyordu. Genellikle merkezi hükümetin emirlerinin ne yolla yerine getirileceğine karar veriyordu. Bu nedenle çok önemli konularda zaman zaman eyalet eşraf ve erkanı divâna çağrılıyor ve onların da görüşleri alınıyordu[488].

1832 senesinde Yeniçeriliğin kaldırılmasının sonucu olarak eyaletlerden asker toplanmaya başlanması ve malî konulardaki aksaklıkları gidermek amacıyla eyalet müşirlikleri kurulmuştur[489]. Müşirler eyaletle ilgili malî, mülkî ve askerî yetkilerle donatıldılar. Müşirlerin askerî işlerle ilgili tutulmaları nedeniyle, asker yetiştirme ve savaş taktiklerini bilmesi gerekmiş, bu yüzden müşirler askerî konulara hakim kişiler arasından seçilmiştir[490]. Bosna Hersek 1852 senesine kadar müşirler tarafından yönetilmiştir. 1852 senesinden önce valilik yapan kişiler unvan olarak vezirliğin yanında müşir rütbesini de kullanmışlardır[491]. Bu tarihten sonra özellikle eyalette veya Rumeli'de karışıklık olduğu zamanlarda Bosna valileri aynı zamanda bölgedeki askerî güçlerin komutanlığını yapmışlardır. Mesela Ömer Fevzi Paşa, Safvet Paşa, Derviş İbrahim Paşa, Mustafa Âsım Paşa, Ahmed Hamdi

[488] Tanzîmât öncesinde Bosna Valisi'nin yetkileri ve Bosna Divânı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aličić, *Uredenje*, s. 39-42.

[489] Krcsmarik, a.g.m., s. 732; Esasen 1852 yılına kadar müşirlik vezir rütbesine eşit bir makamdı. *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran Yücel Demirel, c. IV-V, İstanbul 1999, s. 868; Müşirliğin ayrı bir askerî makam olarak algılanması daha sonraki yıllara aittir. Bkz. Yaman, *a.g.e.*, s. 71.

[490] *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IV-V, s. 868; Yaman, *a.g.e.*, s. 71-73.

[491] *S.D.Â.O.-1263*, s. 82; *1264*, s. 111; *1265*, s. 73; *1268*, s. 68.

Paşa, Raûf Paşa aynı zamanda eyaletteki askerî kuvvetlerin komutanı olarak Bosna'ya vali atanmışlardır[492].

Bosna devlet nazarında dikkat edilmesi gereken bir bölge olduğundan, eyalete vali atanacak kimselerin yüksek rütbeli kimseler arasından seçilmesine azami gayret gösterilmiştir. Vilâyet düzenlemesinin ardından valilik yapan kimselerin hemen hemen tamamı Birinci ve İkinci Osmanî ve Mecidî nişanlarına sahip kimselerdir. 1860'dan 1878'e kadar valilik yapan kimseler arasında sadece Mustafa Âsım Paşa ikinci rütbe Osmanî ve Üçüncü Mecidî nişanı, İbrahim Paşa Dördüncü Mecidî nişanlarına sahiptir. Valilerin yüksek rütbeli kimselerden seçilmesinin yanında, daha önce bizzat merkezi yönetinin karar mekanizmalarında görev almış kimseler de Bosna'ya vali tayin edilmiştir. Mesela Safvet Paşa Bosna valiliği öncesinde Mekteb-i Askeriye Nazırlığı, Derviş Paşa Meclis-i Tanzîmât-ı Askeriye Başkanlığı, Ahmed Hamdi Paşa Zaptiye Nazırlığı yapmıştır. Bosna'ya vali atanırken dikkat edilen başka bir husus da atanan valilerin genelde Rumeli Bölgesi'nde görev yapan kimselerden oluşmasıdır. Aynı şekilde Bosna'da görevleri sona eren valiler de Rumeli Bölgesi'ndeki diğer vilâyetlere vali tayin edilmişlerdir. Bosna valileri genellikle Tuna, İşkodra, Edirne, Selânik ve Sofya'da daha önce valilik yapan kimselerden seçilmişler, Bosna'dan sonra yeniden bu vilâyetlerden birine atanmışlardır. Ancak bu genel bir uygulama değildi. Mesela Mehmed Kâni ve Mehmed Nazif Paşalar Kıbrıs mutasarrıflığının ardından Bosna valiliğine atanmışlardır[493].

Bosna'da vali atamaları özellikle Avusturya tarafından dikkatle izlenmekteydi. Bazen vali atamalarına doğrudan müdahaleler olmaktaydı. Mesela 1852-56 yılları arasında valilik yapan Mehmed Hûrşid Paşa'nın atamasında bu tür spekülasyonlar söz konusudur. Mehmed Hûrşid Paşa Belgrad Muhafızı iken Avusturya İmparatoru, onun rütbesinin vezirliğe çıkarılarak Bosna'ya vali atanması için ricada bulunmuştur. Bu yüzden İngiliz Konsolosu Churchill'e göre,

[492] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 53, 58, 113, 138, 167, 174; *S.V.B.-1293*, s. 51.

[493] B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 643, s. 184-185; *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 53, 58, 69, 75, 101, 104, 113, 136, 138, 167,174, 179, 180, 188, 205.

Mehmed Hûrşid Paşa Avusturya Konsolosu Atanaskoviç'in etkisi altındadır ve Avusturya'nın adamıdır[494]. Mehmed Hûrşid Paşa görev süreleri aylarla sınırlı dört valinin ardından dört buçuk yıla yakın valilik yapmıştır [495].

Bosna Hersek'te valiler, Tanzîmât'ın ilânının ardından vergi toplama konusundaki belirsiz dönemde, vergi tahsildarlığı işiyle de uğraşmışlardır. Mesela 1839 senesinde bölgede vali bulunan Mehmed Vecîhî Paşa'ya 1838 senesi gümrük gelirleri 1.700 kese (yaklaşık 850.000 kuruş) bedel ile ihale edilmiştir. Halbuki mukataa hazinesi tarafından hazırlanan gümrük gelir defterine göre Bosna gümrüklerinden elde edilecek tahmini hasılatın 1.600 kese (800.000 kuruş) olacağı belirtilmiştir. Bu duruma göre Mehmed Vecîhî Paşa aradaki 50.000 kuruşluk farkı ya kendi cebinden karşılamak ya da standart gümrük tarifelerinde oynama yapmak zorunda kalacaktır. Tabii ikinci yol tercih edilmiş, sonuçta halk ile valiler doğrudan karşı karşıya gelmiştir[496]. Bazı hallerde ise vergi tahsilatından kaynaklanan problemler valiler için sorun oluşturmuştur. Devlet valilerin topladıkları vergileri zimmetlerine geçirme kaygısı taşıdığından mümkün mertebe çok dikkatli davranmıştır. Bu durumda valinin masraf kaydettiği giderlerin neler olduğunun ayrıntılarıyla açıklanması validen talep edilmiş, zimmet kalan verginin ödenmesi istenmiştir. Mesela 1845 senesinde Bosna Valiliği yapan Osman Nuri Paşa'dan bir yıl sonra zimmeti kalan altı yük 20.000 kuruşu (620.000 kuruş) derhal ödemesi istenmiştir. Oysa Osman Nuri Paşa 1846'da Bosna valisi değildi. Paşa kendisinin zimmeti kalmadığını beyan ederek kalan paranın dökümünü yapmış, ancak merkezi ikna edememiştir[497].

Valiler sadece vergi toplama işiyle değil küçük veya büyük her türlü işle de uğraşmak zorunda kalmışlardır. Mesela bölgede rütbe verilecek kimselerin belirlenmesi ve merkeze teklif edilmesi bu gö-

[494] *FO*, Doc: 12, vol. 1, s. 24-25, 25 Ocak 1858 tarihli Henry A. Churchill'in raporu.

[495] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 425, s. 101-102; ayrıca bkz. Tablo: 14.

[496] B.O.A., *İ.D.*, nr: 131, 2 Ş 1255/8 Eylül 1842 tarihli arz tezkiresi.

[497] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 1585, 20 Ş 1262/13 Ağustos 1846 tarihli arz tezkiresi; 22 Ş 1262/15 Ağustos 1846 tarihli irâde.

revlerden biriydi[498]. Bu durum zaman zaman valilerle yerel eşrafın karşı karşıya gelmesine yol açmaktaydı. Rütbe peşinde koşanlar istediklerini elde edemedikleri zaman valilerin icraatlarına karşı olumsuz tavır takınabilmekteydiler.

Valiler doğrudan sadrazama bağlı olup, eyaletle ilgili işlerini sadrazamla müzakere ederek halletmişlerdir. Tanzîmât'ın ilânının ardından sıkı şekilde kontrol edilmişler ve merkezin maaşlı memurları haline getirilmişlerdir. Yönetim bölgelerindeki olaylara doğrudan müdahale edememişler, çıkan olaylar karşısında silah kullanma yetkileri olmadığından, nasıl davranacaklarına dair merkezle yaptıkları görüşmeler zaman kaybına yol açmış, küçük kargaşalar kısa sürede büyüyerek devleti ilgilendiren isyanlara dönüşmüşlerdir[499].

Eyaletlerde artan kargaşanın farkında olan Bâb-ı Âlî, 28 Kasım 1852 tarihinde valilerin hak ve yetkilerine dair yeni bir düzenleme yapmıştır[500]. Yeni düzenleme ile valilere bir suç işlendiği zaman merkeze sormadan olaylara doğrudan müdahale etme ve askerin suçlu takibi yapması, suçlulara gerekli ihtarın yapılmasının ardından silah kullanma yetkisi verilmiştir. Ayrıca muhassıllar, defterdarlar, kaza müdür ve meclis üyeleri, askerî görevliler valilerin idaresine verilmiştir. Buna karşı valilerin sorumlulukları öncesiyle kıyaslanamaz derecede artmıştır. Eyalet dahilinde her türlü işten sorumlu hale getirilen valiler, kendilerine verilen geniş hakları kendi çıkar ve lehlerine kullanmamaları için hemen hemen her konu hakkında İstanbul'a bilgi vermek veya İstanbul'dan izin almak durumunda bırakılmışlardır.

[498] Mesela 1839 senesinde Bosna Valisi Mehmed Vecîhî Paşa'nın teklifiyle Yenipazar Mütesellimi Yusuf Bey'e Dergâh-ı Âli Kapucubaşılığı rütbesi verilmiştir. Bkz. B.O.A., *İ.D.*, nr: 43, 21 C 1255/1 Eylül 1839 tarihli arz tezkiresi.

[499] B.O.A., *İ.D.*, nr: 7758.

[500] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 104-106; Engelhard, *a.g.e.*, s. 98-99; Yaman, *a.g.e.*, s. 124-125; Tönük, *a.g.e.*, s. 112-113. Düzenlemenin küçük farklılıklarla aynı olan başka bir genelge de Kırım Savaşı sırasında yayınlanmıştır. Bu karârnâme ile Kırım Savaşı nedeniyle artan kargaşanın zamanında bastırılabilmesi için valilere görevleri hatırlatılmıştır. *M.D.*, nr: 258, hk: 899. s. 200-203, Evahir-i CA 1269/19-28 Şubat 1854 tarihli karârnâme.

Böylece valilerin sorumlulukları bir taraftan artırılırken diğer taraftan da sıkı bir kontrol altına alınmışlardır[501].

Mülkî yöneticilerin görevleri 1858'de yeniden düzenlenmiştir. Batının artan baskısı ve Islahât Fermânı'nı uygulamak zorunda olan valilerin hak ve yetkileri, düzenlemenin 7-26. maddelerinde ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Düzenleme ile valiler eyaletlerde mutlak otorite haline getirilmişlerdir[502].

1858 düzenlemesi küçük değişikliklerle 1865 Bosna vilâyet nizâmnâmesi yayımlanana kadar devam etmiştir[503]. Vilâyet nizâmnâmesi ile memurların görev ve yetkileri ayrıntılı olarak yeniden düzenlenmiştir. 1865 Bosna ve 1867 vilâyet düzenlemelerinin 6. maddelerinde valinin görevleri şöyle açıklanmıştır. *"Vali, vilâyetin idarî, malî, askerî ve politik icraatlarından sorumludur. Kanunların uygulanmasıyla görevli merkezden atanan bir memur olup kendisine verilen yetkiler doğrultusunda atandığı vilâyeti yönetir."*. Valinin 1858 düzenlemesindeki gibi vilâyeti dahilindeki memurların amiri konumu devam etmiş, buna karşı mahkeme hükümlerini uygulamadan önce merkezin tasdiki şartı getirilmiştir[504]. Vilâyet döneminde valilere vilâyeti idare etmenin yanında önemli bir görev daha verilmiştir. Vali atamalarına dair hemen hemen bütün emirlerde yer alan bu önemli görev, Avusturya ile iyi geçinmektir. Merkez Avusturya'nın Bosna Hersek üzerindeki emellerini çok iyi bildiğinden, Bosna'da ikamet eden kişilerin Avusturya için sorun oluşturmamasını, sınır anlaşmazlığı çıkmamasını ve iki ülke arasında yapılan antlaşmalara sıkı sıkıya riayet etmelerini valilerden istemiştir[505].

Valilerin yetkileri 1871 vilâyet nizâmnâmesinin 4-16. maddeleri ile yeniden düzenlenmiş ise de esasda pek bir değişiklik olmamıştır.

[501] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 104-106; Engelhard, *a.g.e.*, s. 99-100; Yaman, *a.g.e.*, s. 125; Tönük, *a.g.e.*, s. 112.

[502] Yaman, *a.g.e.*, s. 140-143; Tönük, *a.g.e.*, s. 118-123.

[503] Değişiklikler hakkında bkz. Yaman, *a.g.e.*, s. 149-150; Tönük, *a.g.e.*, s. s. 126-131.

[504] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 608-609; *Takvim-i Vekâyi*, nr: 802; Tönük, *a.g.e.*, s. 150, 169; Aličić, *Uredenje*, s. 85-92; Aličić, *Vilâyets*, s. 259.

[505] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 54, 69, 76, 101, 105, 126, 138, 167, 174, 182, 189, 205.

Valilerin görev alanları genişletilirken, icraatlarında merkezle daha sıkı irtibatta olmaları esası getirilmiştir[506].

Tablo 14'de görüldüğü gibi Tanzîmât Dönemi'nde Bosna'ya otuz dört vali ataması yapılmıştır. Valiler arasında Abdurrahman Sâmî Paşa gibi ataması yapılmasına karşı fiili göreve başlayamayan valiler de vardır. Valilerden Mehmed Kâni Paşa, Topal Şerif Osman Paşa, Mustafa Âsım Paşa ve Derviş İbrahim Paşa ikinci kez; Arnavud Mehmed Âkif Paşa ise üç kez vali atanmıştır. Bölgede en uzun süre valilik yapan kişi ise Topal Şerif Osman Paşa'dır. Onun sekiz yıl süren ilk Bosna valiliği bölgenin Tanzîmât Devri'ndeki en istikrarlı dönemidir. Buna karşı sık değiştirilen valiler istikrarsızlığı da beraberinde getirmişlerdir. 1857 ve 1875 isyanları öncesinde görev süreleri aylarla sınırlı valiler var olan huzursuzlukların doruğa çıkmasına neden olmuşlardır. Bu valilerden bir kısmı üç-beş aylık fiilî valilikten sonra görevden alınmışlardır. Bu kısa süreler içinde Bosna gibi sosyal yapının problem olduğu bir eyaletin tanınamayacağı ortadadır. Bunu bile bile merkezin tavrını anlamak pek mümkün değildir. Kanaatimizce idare zaafının ardında İstanbul'daki kişisel çekişmelerin rolü çok büyüktür. Aslında bu problem en büyüğünden küçüğüne kadar Tanzîmât bürokrasisinin ortak özelliğidir. Maalesef bu çekişmelerden en fazla etkilenen eyaletlerden biri de Bosna olmuştur.

2- Vali Muavinliği

Vali muavinleri valilere bürokratik işlerde yardım etmekte ve valiler eyalet merkezinde bulunmadıkları zaman onların yerine vekalet etmekle görevliydiler. Muavinlik makamına genellikle vilâyet tercümanları getirilmişlerdir[507]. Mesela 1867 senesinde Vilâyet Tercümanı Raşid Efendi 3.500 kuruş maaşla vali muavini atanmıştır[508]. Valiye her konuda yardımcı olmak gibi bir görevi olmasına karşı, kendi başına karar almak gibi idarî bir yetkisi yoktur. Bosna vali muavinliği 1869 senesinde lağvedilmiştir. Muavinliğin lağvıyla birlikte vali mua-

[506] 1870 vilâyet düzenlemesinde valinin hak ve yetkileri için bkz. *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 626-629; Tönük, *a.g.e.*, s. 180-183.

[507] Sungur, a.g.m., s. 754.

[508] B.O.A., *BEO.*, *Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 47.

vinin aldığı 4.500 kuruş maaş hazineye iade edilmiştir[509]. Ancak daha sonra 1871 vilâyet nizâmnâmesinin 17. maddesi ile vali muavinliği yeniden kurulmuştur. 1871 düzenlemesine göre vali muavini, vilâyete gelen-giden evrakın kontrol ve tasnifinden sorumlu tutulmuştur. Görev alanından da anlaşılacağı gibi vali muavinliği bir çeşit özel kalem müdürlüğü gibi düşünülmüştür[510].

3- Kapı Kethüdası

Kapı kethüdalığı sınırları oldukça geniş olan devlette zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Valiler, sancak beyleri, patrikhâne, kurum ve üst düzey memurların Bâb-ı Âlî ve resmî dairelerdeki işlerini takip etmek üzere tayin ettikleri memura verilen addır. Özellikle eyalet kapı kethüdaları temsil ettikleri valinin tam yetkili vekilleri hüviyetindeydiler. Kethüdalar valiler adına taahhütte veya istekte bulunabilirlerdi. Memuriyetin temsil kabiliyeti son derece yüksekti. Hatta temsil ettikleri kimse vezir olduğu zaman eğer bu kişi İstanbul dışında ise hilatleri kethüdalarına giydirilirdi[511].

Kapı kethüdaları 1863 senesine değin vali ve sancak beyleri tarafından seçilirdi. Bu nedenle kethüdaların görev süreleri temsil ettikleri kimsenin görev süreleriyle eşdeğer olmaktaydı. Kethüdalar çoğunlukla temsil ettikleri kişilerin yakın çevresinden seçilmekteydi. Mesela 1852 senesinde Bosna Kapı kethüdası atanan İhsan Bey'in bu göreve tercih edilmesine Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa ile aralarındaki samimi ilişki etkili olmuştur[512]. Atamadaki bu keyfilik önemli bir mevki olan kapı kethüdalığından yeteri kadar yararlanı-

[509] B.O.A., *BEO., Evrak Odası) Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 533. (15 C 1286/22 Eylül 1869 tarihli Bosna Vali Kaymakamı'nın şukkası).

[510] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 629-630; Tönük, *a.g.e.*, s. 183; Aličić, *Uredenje*, s. 92-93.

[511] Ahmed Vâsıf Efendi, *Tarih*, c. I, İstanbul 1219, s. 33; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 152-153, 209-210; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1993, s. 172-173.

[512] Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa Bosna kapı kethüdalığında bulunan Yusuf Cemal Efendi'nin azledilerek yerine Amedi Odası memurlarından İhsan Bey'in atanmasını talep etmiştir. Atamaya gerekçe olarak da İhsan Bey ile aralarında hukuk olmasını göstermiştir. B.O.A, *İ.D.*, nr: 16290, 4 S 1269/17 Kasım 1852 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'nın şukkası, Merkez valinin isteğini kabul ederek İhsan Bey'i kapı kethüdası atamıştır. 19 S 1269/ 2 Aralık 1852 tarihli arz tezkiresi, 21 S. 1269/4 Aralık 1852 tarihli irâde.

lamamasına yol açmaktaydı. Zira temsil edilen kişiyi her şeyiyle merkezde temsile yetkili olan kethüdanın, en az temsil ettiği kişi kadar devlet işlerine vakıf olması gerekmekteydi. Ayrıca bu kimseler çoğu zaman gizlilik derecesini haiz evrakların mahiyetini de bilmekteydi. Kethüdalar profesyonel devlet görevlileri olmadıkları için gizlilik derecesi arz eden evrakların her zaman istenmeyen ellere geçme olasılığı vardı. Aksaklıkların farkında olan İstanbul tarafından Haziran 1863'de kethüdaların tayin ve azil şekilleri değiştirilmiştir. Kethüdaların devlet tarafından atanma ve görevden alınma esası kabul edilmiştir. Devlet tarafından atandıkları için temsil ettikleri kişinin görevden ayrılmasıyla kethüdaların da görevlerinin sona ermesinin önüne geçilmiştir. Böylece görevde devamlılık sağlanmıştır. Kethüdalar uzun süre aynı görevlerde kalacakları için temsil ettikleri bölgelerin işlerine vakıf olacaklar, bu şekilde işlerde de herhangi bir aksama meydana gelmeyecekti. Ayrıca kethüdalara Bâb-ı Âlî'de bir büro tesis edilmiş, posta günleri kethüdaların bu büroda bulunmaları sağlanarak, gelen evrakların bu dairede kaydedilmesi usulü getirilmiştir. Kapı kethüdalığı 1908 yılına kadar devam etmiştir[513].

Bosna Hersek valilileri de merkezdeki işlerini kendi kapı kethüdaları aracılığıyla yürütmekteydi. Tablo 15'de görüldüğü gibi Bosna kapı kethüdaları 1863 öncesinde büyük ihtimalle, meslekleri merkezde iş takibi yapan profesyonel kimselerden oluşmuştur. Mesela 1850 senesinde Bosna kapı kethüdası Şevket Bey Maden Sancağı'nın, Hersek kethüdası Nesim Efendi ise aynı zamanda Niş ve Hakkari kapı kethüdalığı görevini yürütmekteydi. Aynı Nesim Efendi bir yıl sonra karşımıza Belgrad ve Hersek kapı kethüdası olarak çıkmaktadır[514]. Benzer şekilde 1860 yılında Bosna kapı kethüdası olan Azmi Bey aynı zamanda Üsküp kapı kethüdalığını da yapmaktaydı[515].

[513] *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz.M. Münir Aktepe, c. X, Ankara 1988, s. 100-101; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 172-173; Yaman, *a.g.e.*, s. 156-158; Tönük, *a.g.e.*, s. 133-134.

[514] *S.D.Â.O.-1266*, s. 47; *1267*, s. 77.

[515] *S.D.Â.O.-1277*, s. 83.

Kethüdalar temsil ettikleri yöneticinin idarî işlerinin yanında, bu kişilerin özel problemlerinin çözümüne de yardımcı olmuşlardır. Mesela 1852 senesinde Hersek Valisi İsmail Paşa'nın kethüdası Şakir Bey, İsmail Paşa'nın Debreli Talib Bey'den alacağı 50.000 kuruşun tahsil edilmesi için devreye girmiştir[516].

4- Mektupçu

Mektupçu vilâyetin yazı işlerinden sorumlu görevlidir. Vilâyetler tertip edilirken, vilâyetlerdeki yazışmaları bir düzene koymak amacıyla, mektupçu adı altında bir birim oluşturulmuştur. Bosna Vilâyet nizâmnâmesinin 9., 1867 Vilâyet nizâmnâmesinin 9. ve 1870 Vilâyet nizâmnâmesinin 19 ve 20. maddeleri mektupçunun görevlerine ayrılmıştır. Düzenlemeye göre; vilâyetin bütün resmî yazışmaları, kaydı ve evrakların muhafazası mektupçuya verilmiştir. 1870 düzenlemesi ile yukardaki görevlerine ilâve olarak, vilâyette tesis edilecek matbaa ve gazetelerin idaresi de eklenmiştir. Böylece vilâyetteki tüm matbuattan sorumlu hale getirilmişlerdir. Mektupçu görevlerini, kendine bağlı memurlar ve evrak odası aracılığıyla yerine getirmiştir[517].

Bosna Vilâyet nizâmnâmesinin yürürlüğe girdiği 1866'dan, 1878'e kadar geçen sürede, ilk mektupçu Tevfik Bey olmuştur. Tevfik Bey, aynı zamanda en uzun görevde kalan mektupçudur. O, 1866-1869 yılları arasında dört yıl görev yapmıştır. Ardından 1870'de mektupçu kadrosunun boş olduğu görülür. 1871-1872 yıllarında Ziya Efendi, 1873-74 yıllarında Mehmed Lûtfî Efendi, 1875-77 arasında Enver Efendi ve son olarak 1878'de Ebuzziya Tevfik mektupçuluk görevlerini yürütmüşlerdir[518].

Mektupçunun idaresinde her zaman aynı sayıda memur olmamıştır. Görevlilerin sayısı yıllara göre değişiklik göstermiştir. 1866-1870 yılları arasında memurların tamamı genel işlerde çalışırken, bu

[516] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 104/85, 2 ZA 1268/18 Ağustos 1852 tarihli Rumeli Mutasarrıfı Cemal Paşa'ya gönderilen şukka.

[517] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 609, 630; *Takvim-i Vekâyi*, nr: 802; Yaman, *a.g.e.*, s. 163; 200, Tönük, *a.g.e.*, s. 138, 150, 184; Aličić, *Uredenje*, s. 97-99.

[518] *S.V.B.-1283*, s. 31; *1284*, s. 21; *1285*, s. 18; *1286*, s. 16; *1287*, s. 24; *1288*, s. 26; *1290*, s. 33; *1291*, s. 44; *1292*, s. 44; *1293*, s. 55; *1294*, s. 41; *1295*, s. 80.

tarihten sonra her sancaktan sorumlu olmak üzere birer memur atanmıştır. Mektûbî-i Vilâyet Kalemi'nde, 1866'da on, 1867'de yirmi iki, 1868'de on iki, 1869'da on üç, 1870'de on iki, 1871'de on iki, 1873'de on üç, 1874'de on dört, 1875'de on üç, 1876'da on altı, 1877'de on beş, 1878'de sekiz kişi istihdam edilmiştir. Bu rakamlara evrak odasında çalışanlar dahil değildir. Onlar da bu sayıya dahil edildiğinde, yaklaşık otuz kişi mektupçunun idaresinde görev yapmıştır. Memurlardan biri mektupçunun kendi özel sekreteridir. Mübeyyiz adı verilen bu sekreterlerden biri, Mehmet Lutfi Efendi daha sonra mektupçu olmuştur. Memurlardan biri de mektupçunun muavini olarak görev yapmıştır. Bosna salnâmelerinden elde edilen bilgilere göre birim aşağıdaki gibi örgütlenmiştir[519]:

1- Mektupçu

2- Mektupçu Muavini

3- Mübeyyiz (Mektupçu sekreteri)

4- Sancak katipleri

5- Genel idarî işlerden sorumlu memurlar

6- Evrak odası müdürü

7- Evrak odası memurları

5- Mutasarrıf

Sancak yöneticisi olarak mutasarrıflık XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde dönemin kaymakamlarından daha yetkili ve önemli kişilerdi. Mutasarrıflar önceleri bey statüsüne sahipken sonraları iki tuğlu paşa statüsüne sahip kimselerden seçilmişlerdi. Ancak Bosna'da özellikle Hersek'e Ali Paşa'nın mutasarrıf atanmasında bu kurala uyulmamıştır. Ali Paşa vezir rütbesine sahip bir mutasarrıftı ve mutasarrıf olmanın ötesinde bir ayan gibi hareket etmiş, bazen merkezin emirlerini dahi dikkate almadan davranmıştır. Bölgede görev yapan hemen hemen her vali Ali Paşa'nın

[519] *S.V.B.-1283*, s. 36; *1284*, s. 34; *1285*, s. 20; *1286*, s. 19; *1287*, s. 27; *1288*, s. 30; *1290*, s. 35; *1291*, s. 46; *1292*, s. 46; *1293*, s. 57; *1294*, s. 43; *1295*, s. 81.

başına buyruk hareketlerinden rahatsız olduklarını içeren raporları merkeze göndermişlerdir.

Bosna Hersek'te mutasarrıflıkla yönetilen birimler zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Yörenin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve askerî durum o yerin mutasarrıflıkla yönetilmesinde etkili olmuştur. Bölgenin önemiyle orantılı olarak bir yıl mutasarrıflıkla yönetilen bir yer ertesi yıl tekrar sancağa dönüştürülebilmiştir. Vilâyet nizâmnâmesi yayınlanana kadar 1835-1851, 1855-65 tarihlerinde Hersek, 1851 senesinde Tuzla, 1853-1857 tarihlerinde İzvornik, 1864 senesinde Yenipazar mutasarrıflıkla yönetilmişlerdir[520].

1858 düzenlemesinin 27. maddesi ile mutasarrıfların görevleri şöyle tanımlanmıştır: Mutasarrıflık olarak yönetilen sancaklar bir eyalete dahil olmadıklarından doğrudan merkezle haberleşme yetkilerine sahip olup, yetki ve görevleri aynı eyalet valileri gibidir[521]. Ancak 1865 Bosna vilâyet nizâmnâmesinin 31. ve 1867 vilâyet nizâmnâmesinin 29. maddeleri ile mutasarrıfların bu yetkileri ellerinden alınmıştır. Mutasarrıflar sadece sancağın yönetiminden sorumlu kişiler haline getirilmişlerdir. Görev alanlarına ilişkin düzenlemede valinin idaresi altında olan bir memur ve onun adına merkez livadaki işleri yürütmekle sorumlu olduğu ifade edilmiştir. Mutasarrıfın görevleri 1871 vilâyet düzenlemesinin 35-36. maddeleri ile yeniden düzenlenmişse de 1867 düzenlemesinden pek farkı yoktur[522].

Bosna Hersek'te görev yapan mutasarrıfların başlıca problemlerinden biri kendilerine ödenen maaşın yetersizliğiydi. Mesela 1862'de müdürlerin zam taleplerini fırsat bilen Mostar mutasarrıfı kendisine verilen 12.000 kuruşun ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve görevlerini layıkıyla yerine getiremediğini belirterek, devletin itibarının zedelenmemesi için maaşının 20.000 kuruşa çıkarılması gerek-

[520] *S.D.Â.O.-1263*, s. 82; *1264*, s. 111; *1265*, s. 73; *1268*, s. 68; *1270*, s. 77; *1272*, s. 63; *1273*, s. 62; *1274*, s. 70; *1275*, s. 68; *1279*, s. 75; *1280*, s. 68; *1281*, s. 66; *1282*, s. 65; *1283*, s. 71-72.

[521] Yaman, *a.g.e.*, s. 143; Tönük, *a.g.e.*, s. 123-124.

[522] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 613-614, 634-635; *Takvîm-i Vekâyi*, nr: 803; Tönük, *a.g.e.*, s. 153, 191; Aličić, *Uredenje*, s. 110; a.g.mlf., *Vilâyets*, s. 265.

tiğini ifade etmiştir[523]. Merkez mutasarrıfın gerekçelerini haklı bulmuş, ancak onun istediği artışı sağlayamamış, mutasarrıfın maaşı 17.000 kuruşa çıkarılmıştır[524]. Hersek mutasarrıfının maaşı mutasarrıflar arasında en yüksek olanıydı. Mesela İzvornik mutasarrıfı 1870'de 7.500 kuruş maaş alıyordu[525].

Mutasarrıflar zaman zaman yaptıkları icraatlar nedeniyle de suçlanmışlardır. Mesela 1872 senesinde Bihke Mutasarrıfı Salih Paşa görevi kötüye kullanmakla suçlanmıştır. Soruşturma sonucu Salih Paşa aklanmıştır, fakat Paşa bu şekilde yıpratılmaya çalışılmıştır[526].

Mutasarrıflar da diğer görevliler gibi zaman zaman kendi aralarında değiştiriliyorlardı. Mesela 1870'de Banaluka Mutasarrıfı Ali Paşa Travnik'e, Travnik Mutasarrıfı Kâmil Bey ise Banaluka'ya tayin edilmişlerdi[527].

6- Kaymakam

Tanzîmât öncesinde sancak yöneticisi olan mütesellimlerin görevleri 1842'den itibaren kaymakamlara devredilmiştir. Mütesellimlik daha üst ve ara bir idarî kadro hüviyetine bürünürken, kaymakamlık temel idarî birim kimliğini üstlenmiştir. Kaymakamlar doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlıydılar. Ancak eyalet valilerine karşı da sorumluydular. Sancakları dahilinde kurulan Küçük Meclis (1849'dan sonra Sancak Meclisi) adı verilen meclisler yardımı ile sorumlu oldukları birimleri yönetirlerdi. Sancakların güvenliği, vergilerin düzenli toplanması ve adli işlerin düzgün yürütülmesiyle görevliydiler[528].

[523] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 21444, Lef: 2, 25 L 1278/15 Nisan 1862 tarihli Hersek Mutasarrıfı'nın arzuhali.

[524] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 21444, 24 RA 1279/19 Eylül 1862 tarihli arz tezkiresi: 25 RA 1279/20 Eylül 1862 tarihli irâde.

[525] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 157, 21 R 1287/21 Temmuz 1870 tarihli şukka.

[526] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 206.

[527] *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 165, 13 N 1870/7 Aralık 1870 tarihli şukka.

[528] Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 236-237.

1852'de yapılan düzenleme ile kaymakamların statüsü daha belirgin hale getirilmiştir. Bir eyalete bağlı bulunmayıp doğrudan merkeze bağlı müstakil sancakların idaresi mutasarrıflara, eyaletlere bağlı sancakların idaresi kaymakamlara verilmiştir. Kaymakamların Maliye Nezareti'nin onayı alınarak, kaymakamlık yapmak için Meclis-i Vâlâ'ya başvuranlar arasından, kanun ve uygulamaları iyi bilen, bilgili ve dürüst kişiler arasından seçilmesine dikkat edilmiştir[529].

Tanzîmât döneminin genel karakteri olarak sürekli yenilenen düzenlemelerden kaymakamlık makamı da oldukça etkilenmiştir. 1852 düzenlemesinin ardından 13 Safer 1275/1858 senesinde "*Vülât-ı İzâm ve Mutasarrıfîn-i Kirâm ile Kaymakamların Vezâifini Şâmil*" olarak çıkarılan kanunun 28-36. maddeleri ile kaymakamların görev alanları genişletilmiştir. İdarî taksimat eyalet, sancak ve kaza olarak 1852 düzenlemesindeki gibi kalmış, buna karşı yöneticilerin görev alanları detaylarıyla açıklanmıştır[530].

1858 düzenlemesi bazı küçük düzeltmelerle 1865 Bosna vilâyet nizâmnâmesi yayımlanana dek yürürlükte kalmıştır. Adı geçen nizâmnâmenin 31. maddesi ile kaymakamın görev alanları yeniden tanımlanmıştır. Buna göre kaymakam her kazanın malî, idarî ve askerî yöneticisi olup, kazası dahilinde her türlü emir, kanun ve yönetmeliğin uygulanmasından sorumludurlar. 1867 ve 71 düzenlemelerinin 43. maddesi ile kaymakamların görev ve yetkileri belirlenmiştir. Ancak statülerinde bir değişiklik olmamıştır[531].

Kaymakamların standart bir maaşları yoktu. Maaşlar kaymakamlık yapılan kazanın büyüklüğüne, sosyal ve stratejik önemine göre belirlenmekteydi. Maaşlar dört ayrı kategoride değerlendirilmekteydi. Birinci derece kazalarda kaymakamlık yapanlar 2.250 kuruşun üzerinde, ikinci derece 2.250 kuruş, üçüncü derece 1.800 kuruş ve dördüncü derece kazaların kaymakamları ise 1.350 kuruş maaş al-

[529] Yaman, *a.g.e.*, s. 125; Tönük, *a.g.e.*, s. 113-114.

[530] Yaman, *a.g.e.*, s. 143-145; Tönük, *a.g.e.*, s. 124-125.

[531] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 616-617; 635; Tönük, *a.g.e.*, s. 155-56, 193, Aličić, *Vilâyets*, s. 267.

mışlardır. 1874 senesinde Bosna Hersek kazalarında görev yapan kaymakamların maaşları şöyleydi[532]:

Saray Sancağı: Foyniçe-1.800, Visoka-1.800, Kladina-1.350, Çelebipazar-1.800, Vişegrad-1.800, Çayniçe-1.350.

Hersek Sancağı: Trebin-3.610, İstolçe-1.800, Foça-2.250, Gaçka-2.250, Piva-2.250, Nevesin-1.350, Liyubuşka-1.800, Nikşik-2.250, Bleke-1.800, Koniçe-1.800.

Yenipazar Sancağı: Yenipazar-3.150, Taşlıca-3.150, Prepol-1.350, Yenivaroş-1.800, Akova-1.800, Metroviçe-1.800, Tergovişte-1.800, Berana-1.800, Kolaşin-1.800.

Banaluka Sancağı: Gradişka-2.250, Teşne-2.250, Derbend-2.250.

İzvornik Sancağı: Breçka-2.250, Biyelina-2.250, Srebreniça-2.250, Berçe-1.800, Kala-2.250, İzvornik-2.250, Maglay-2.250, Gradçaniça-2.250.

Bihke Sancağı: Nevesil-2.250, Ostruşça-1.800, Kostayniçe-1.800, Maden-1.800, Pridor-2.250, Krupa-1.800, Klyuç-1.350.

Travnik Sancağı: Yayçe-2.250, Akhisar-2.250, Ehlune-2.700, Glamoç-1.350, Dumna-1.350.

Diğer görevliler gibi zaman zaman kaymakamlar da görevlerini icra ederken suiistimallerde bulunmuşlardır. Bu gibi durumlarda eyalet merkezinde haklarında soruşturma açılır, kaymakamlar hakkında suçlamada bulunanlar veya davada yararlı olacağına inanılan kişiler eyalet merkezine çağrılırdı. Fakat kaymakamları sorgulamak her zaman kolay olmamıştır[533].

Kaymakamların birinci derece amirleri eyalet valileriydi. Fakat valiler herhangi bir sorun karşısında merkezden izin almak zorun-

[532] *S.V.B.-1291*, s. 58. 56, 59-62, 67, 69, 70-77, 81-89, 93-100, 104-110, 115-117, 123-125, 127-128; Kaymakam maaşları, atamaları, karşılaştıkları güçlükler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 855. (Bu defterde vilâyet düzenlemesinin ardından Bosna'da kaymakam atamaları ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi mevcuttur.).

[533] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 455/35, 6 Ş 1277/17 Şubat 1861 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen telgraf.

daydılar. Mesela 1857 senesinde eyalet valisi vergi toplamada gevşek davrandıkları ve vergi tahsilatı esnasında halka baskı yapılmasına göz yumdukları gerekçesiyle Bihke, Banaluka ve İzvornik kaymakamlarını görevden almak için İstanbul'dan izin istemiş, fakat başaramamıştı[534].

Kaymakamlar da tıpkı müdürler gibi zaman zaman eyalet dahilinde becayiş yapılmaktaydı. Böylece kaymakamların bölge halkıyla fazla içli dışlı olmasının veya görevini kötüye kullanmasının önüne geçilmesi arzulanmaktaydı. Mesela 1868 Aralığında Foça Kaymakamı Murad Bey'in istifası üzerine yerine Srebreniça Kaymakamı Salih Bey, ondan boşalan göreve Berçe Kaymakamı Behram Ağa, onun yerine de Süleyman Bey atanmıştır. 23 Şubat 1869'da yine böyle bir operasyonla bazı kaymakamların yerleri değiştirilmiştir. Yapılan değişiklikle Kostayniçe Kazası'na Yayçe Eski Kaymakamı İbrahim Bey, Yayçe Kazasına Akhisar Kaymakamı Derviş Bey, Akhisar Kazasına Yayçe Kaymakamı Süleyman Bey, Breçka Kazasına Ehlune Kaymakamı Hacı Ali Bey, Ehlune Kazasına Breçka Kaymakamı Süleyman Bey atanmıştır[535].

7- Müdür

1842'de muhassıllığın kaldırılmasıyla köylerden büyük idarî birimlerde işleri düzenli yürütebilmek için kaza müdürlükleri kurulmuştur. Müdürler küçük meclisler aracılığıyla idarî birimlerini yönetirlerdi. En büyük sorumlulukları vergilerin vaktinde toplanmasını sağlamaktı[536].

1852'de diğer yönetim birimlerinde olduğu gibi müdürlerin de görev alanları belirginleştirilmiştir. Düzenleme ile müdürlük yapma isteğinde olanlar, önce Meclis-i Vâlâ'ya isteklerini içeren bir dilekçe verecekler, bu kişilerin haklarında bilgilerin yer aldığı bir defter hazırlanacak, daha sonra bu kişiler Meclis-i Vâlâ'ya çağrılarak kendile-

[534] B.O.A., *A.MKT.MVL.*, nr: 91/11, 25 S 1274/15 Ekim 1857 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen kaime.

[535] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 104, 14 N 1265/29 Aralık 1868 tarihli şukka; s. 110, 11 ZA 1285/23 Şubat 1869 tarihli şukka. Ayrıca Bkz. Tablo: 16.

[536] Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 240-243.

riyle mülakat yapılacak, müdürlük yapmaya layık olanlar istedikleri kazalara atanabileceklerdi. Bu kural Bosna'da da uygulanmıştır. Mesela 1852'de Prepol Kazası'na müdür atanan Emin Efendi Meclis-i Vâlâ tarafından seçilmiştir[537]. Bunun yanında yöre halkından biri müdür atanmak istendiği takdirde, vali veya mutasarrıflar kazayı iyi yöneteceğine inandıkları kişinin müdür atanması için merkezden izin isteyecekler, izin verilmesi halinde o kişi müdür atanabilecekti. Yerel atamalarda tüm inisiyatif valilere bırakılmıştı. Vali müdürlüğe talip olan kişi hakkında iyi kanaatlere sahip ise atamalarda bir pürüz çıkmıyordu. Müdürlüğe talip olan kişinin atanabilmesi için devlet gelirlerini zimmetine geçirmeyeceği ve Tanzîmât'a aykırı hareket etmeyeceğine dair bölgenin ileri gelen eşrafından birinin kefil olması gerekiyordu. Fakat Bosna'da bölge halkından müdür atanması konusunda eyalet yönetiminin oldukça temkinli davrandığı anlaşılmaktadır. Mesela 1852 Temmuz'unda Foça Kaza müdürü istifa edince yerine müdür bulunamamış, buna rağmen yerli halktan biri de sakıncalı olacağı gerekçesi ile atanmamıştır[538].

Müdürlerin kanunlara uygun görev yapmalarını denetleme yetkisi vali ve mutasarrıflara verilmiştir. Vali, mutasarrıf ve kaymakamlar zaman zaman müdürlerin malî defterlerini teftiş ederek hesapların uygunluğunu denetlemişlerdir. Bu teftişlerde uygunsuz işlerde bulunan müdürler İstanbul'a bildirilerek mahkemeye sevk edilmişlerdir[539]. Teftiş işleminin yapılabilmesi için merkezin bölgedeki üst düzey idarecilerden birini görevlendirmesi gerekmektedir. Mesela

[537] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8798, Lef: 1, 27 N 1268/15 Temmuz 1852 tarihli Hersek Valisi İsmail Paşa'nın tahriratı; Müdür maaşları, atamaları, karşılaştıkları güçlükler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 855. (Bu defterde vilâyet düzenlemesinin ardından Bosna'da müdür atamaları ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgi mevcuttur.).

[538] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 104; *İ.M.V.*, nr: 8798, Lef: 1; Müdürler sadece Müslüman halktan seçilmiyordu. Mesela 1872 senesinde Zupçe ve Benan Nahiyeleri müdürleri Hıristiyan'dı. *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 192, 27 L 1288/9 Ocak 1872 tarihli şukka.

[539] B.O.A., *A.MKT.MVL.*, nr: 91/11; Yaman, *a.g.e.*, s. 125-126; Tönük, *a.g.e.*, s. 114.

1856 senesinde Ehlune ve Glamoç kaza müdürlerini denetlemekle Travnik Kaymakamı görevlendirilmiştir[540].

Kaza müdürlerinin görevleri bitmeden azledilmeleri oldukça sık rastlanan bir durumdu. Genellikle görevlerini kötüye kullanan veya bölgelerinde kişisel çıkar sağlamayı amaçlayan müdürler sık sık görevlerinden alınmışlardır[541]. Mesela 1853 senesinde Hersek'te on bir kaza müdürünün görevini kötüye kullandığı anlaşılmıştır. Müdürler Mostar sancak meclisinde yargılanmışlar, suçlu bulunarak azledilmişlerdir[542].

Kaza müdürleri zaman zaman kaza halkı ile çatışma içine girdikleri veya üzerlerine aldıkları görevleri layıkıyla yerine getiremedikleri için de görevlerinden alınmışlardır. Mesela 1853 senesinde Prozor Müdürü Mehmed Ağa emlak sayımı görevini başaramadığı için görevden el çektirilmiştir[543].

Müdürlerin görev alanları ve yetkileri 1858'de yapılan düzenleme ile tanımlanmış, böylece genellikle kazadaki eşrafların tekelinde olan bir meslek olmaktan çıkmış, idarî yapının bir parçası haline gelmiştir. 1858 düzenlemesinin 37-46. maddeleri ile görevleri tanımlanmıştı[544].

[540] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 17012, Lef: 1, 13 L 1272/17 Haziran 1856 tarihli Travnik Kaymakamı'nın tahriratı.

[541] Mesela 1860 senesinde Mostar'a İstanbul'dan gönderilmiş müdürlerin bazı uygunsuz işler yapmaları nedeniyle görevlerinden alınmaları ve yerlerine bölge halkından müdür atanması Bosna Valiliği'nden istenmiştir. B.O.A., *A. MKT.UM.*, nr.455/35, 6 Ş 1277/17 Şubat 1861 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen telgraf. Müdürler bulundukları makamı kötüye kullanan en yaygın bürokratik kadroyu oluşturmuştur. Mesela 1866 senesinde Koniçe Müdürü Şevki Efendi, Metroviçe Müdürü İbrahim Efendi; 1867 senesinde İstolçe Müdürü Mehmet Bey, Kostayniçe Müdürü Hulusi Bey bu suçtan dolayı görevden alınmışlardır *BEO.*, *Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 28, 29, 44, 49.

[542] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11301, 19 Z 1269/23 Eylül 1853 tarihli tahrirat; 3 M 1270/5 Ekim 1853 tarihli arz tezkiresi; 4 M 1270/6 Ekim 1853 tarihli irâde.

[543] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 10848, Lef 1, 77 N 1269/4 Temmuz 1852 tarihli Bosna Meclis-i Kebir Mazbatası; Lef: 2, 22 L 1269/29 Temmuz 1853 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; 26 L 1269/2 Ağustos 1853 tarihli arz tezkiresi; 27 L 1269/3 Ağustos 1853 tarihli irâde.

[544] Yaman, *a.g.e.*, s. 145-146; Tönük, *a.g.e.*, s. 126-128.

1858 düzenlemesi ile idarî yönetimde temel bir işlev kazanan müdürlük, oldukça dikkat gerektiren bir sorumluluk halini almıştır. Tıpkı daha önce olduğu gibi müdürlerin kendilerine verilen görevleri ifa edememeleri onların görevden alınmalarına yol açmıştır. Mesela Klyuç Kaza Müdürü Halil Bey müdürlük memuriyetine muktedir olmadığı için görevinden alınarak yerine aynı kazadan Mustafa Bey müdür tayin olmuştur[545]. 1858 düzenlemesinin ağır sorumluluğunu yerine getirmekte zorlanan müdürler sık sık istifa etmişlerdir[546]. Mesela Ekim 1861'de Akhisar Kazası Müdürü istifa etmiş onun yerine Kladina Kaza Müdürü İsmail Ağa getirilmiştir[547]. Ekim 1863'de ise Gradçaniça Kaza Müdürü Hasan Bey istifa etmiş yerine Reşid Bey atanmıştır. Aralık 1863'de Prozor Kaza Müdürü Behram Ağa istifa etmiş yerine Maden Kazası eski müdürü Ali Bey atanmıştır. Aynı ay içerisinde bu kez Biyelina Kaza Müdürü Nafiz Efendi istifa etmiş yerine Akhisar Kazası eski müdürü İsmail Ağa vekaleten tayin edilmiştir[548]. 1867 senesinde Bleke Kaza Müdürü de görevinin ağırlığına dayanamayarak istifa etmiştir[549].

Müdürler yerleri değiştirilince önce vekaleten atanır, ardından gösterdikleri performansa göre asaletleri tasdik edilirdi. Vekaleten atanan müdürlere kendilerine tahsis edilen maaşın ancak yarısı verilirdi. Vekaletin ne kadar süreceğine dair bir kayıt olmaması zaman zaman müdürleri ekonomik olarak zor durumda bırakmıştır. Mesela 1857 senesinde Hersek'te müdür atanan bazı kimselerin aradan bir yıl geçmesine rağmen hâlâ asaletlerinin tasdik edilmemiş olmaması,

[545] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 34. (26 N 1278/27 Mart 1862 tarihli Bosna Valisinin tahriratı).

[546] 1858'den önce de aynı gerekçe ile istifa eden müdürler vardı. Mesela 1852'de Ehlunc ve Glamoç müdürü Şerif Ağa bu gerekçe ile istifa etmiştir. Bkz. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 9623, Lef: 1, 17 S 1269/30 Kasım 1852 tarihli Bosna Meclis-i Kebir Mazbatası; Lef: 2, 15 B 1269/24 Nisan 1853 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; 15 B 1269/24 Nisan 1853 tarihli arz tezkiresi; 16 B 1269/25 Nisan 1853 tarihli irâde. Ehlunc ve Glamoç kazaları ilerleyen yıllarda da eyalet için sorun oluşturmaya devam etmiştir. *İ.M.V.*, nr: 17012, Lef: 1.

[547] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 3. (18 R 1278/23 Ekim 1861 tarihli Bosna Valisinin tahriratı).

[548] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 130, 147, 149. (19 R 1280/3 Ekim 1863, 19 C 1280/1 Aralık 1863 ve 26 C 1280/8 Aralık 1863 tarihli Bosna Valisinin tahriratları).

[549] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 37.

problemlere yol açmıştır. Bunun üzerine müdürler vekalet süresinin dört ayla sınırlı tutulmasını, daha sonraki aylar için kendilerine tam maaş verilmesi ve kayıplarının karşılanmasını istemişlerdir. Konu, Meclis-i Vâlâ tarafından görüşülmüş ve müdürlerin istekleri kabul edilmiştir[550].

Gerek 1858 gerekse daha önce kaza müdürlüğüne ilişkin en önemli problem, müdürlerin görevlerini layıkıyla yapamaması olmuştur. Bu nedenle müdürlerin görev yerleri sıkça değiştirilmiştir. Bazen müdür atamalarının onaylanmasına dair tezkere İstanbul'a ulaşmadan adı geçen müdürler başka yerlere atanmıştır. Müdürlerin bu derece sık aralıklarla yerlerinin değiştirilmesindeki temel amaç, yetkilerini kendi çıkarları için kullanmalarının önüne geçme isteğiydi. Fakat kısa sürelerde atandıkları bölgeyi tanıyamayan müdürler, çoğu zaman bölgesel sorunları çözmek şöyle dursun aksine göreve atanmaları veya azledilmeleri başlı başına sorun oluşturmuştur. Atamalardaki diğer sorun ise bir kazada başarısız olduğuna inanılan müdürün başka bir kazaya müdür atanmasıdır[551].

Mesela 1856, 1857 ve 1858 senesinde aynı kazalar arasında kısa sürede yapılan atamalar şu şekildedir[552]:

Ekim 1856: Ostruşça Kazası'na Maden Kazası eski müdürü Abdülhalim Ağa

Ehlune Kazası'na Biyelina Kazası müdürü Çaker Ağa

Biyelina Kazası'na Çelebipazar Kazası müdürü Hacı Selim Bey

Çelebipazar Kazası'na Hüseyin Efendi

Mart 1857: Biyelina Kazası'na Srebreniça Kazası müdürü Hafız İbrahim Efendi

Srebreniça Kazası'na Biyelina Kazası müdürü Çaker Ağa

[550] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 17012, Lef: 2, 29 ZA 1273/21 Temmuz 1857 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; Lef: 3, 15 B 1274/1 Mart 1858 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

[551] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 257/55, 16 S 1273/16 Ekim 1856 tarihli tezkire

[552] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 257/55; *İ.M.V.*, nr: 17012, Lef: 2, 3.

Haziran 1857: İzvornik Kazası'na Ehlune eski müdürü Hacı Ali Bey

Ocak 1858: Srebreniça Kazası'na Çelebipazar Kazası müdürü Selim Bey

Ehlune Kazası'na Srebreniça Kazası müdürü Çaker Ağa

Breçka Kazası'na Ahmed Hulusi Bey

1865 Bosna vilâyet düzenlemesinin 47-53. maddeleri ile görev alanları tanımlanan müdürlük[553], 1867 düzenlemesinde lağvedilmiş ve kaza müdürlerinin yerine kaymakamlar atanmıştır. Bosna'da bu dönüşüm 1868 senesinde tamamlanmıştır. Vilâyet nizâmnâmesinin ardından 1866-1867 senelerinde kazalar iki yıl daha müdürlükle yönetilmiş, daha sonra tüm kazalara kaymakamlar atanmıştır. Böylece 1868 senesinde kaza müdürlüğü tarihe karışmıştır[554].

Müdürlük idarî birim olarak 1871 vilâyet nizâmnâmesi ile yeniden ortaya çıkmıştır. Ancak bu kez sancakların alt birimi olarak değil, kazaların alt birimi olarak teşkilatlandırılan nahiyelerin idarecileri kabul edilmişlerdir. 1871 vilâyet düzenlemesinin 50-58. ve 94-106. maddeleri nahiyelere ayrılmıştır. Nahiyeler tıpkı kazaların küçük idarî kopyaları olarak teşkilatlandırılmıştır. Nahiye müdürü tayin olunacak kimselerin cezai bir suç işlememiş olmaması, okuma yazması bilmesi, yirmi beş yaşını doldurmuş olması ve dahiliye nezareti tarafından müdürlüğünün tasdik edilmesi gerekmekteydi. Müdürler nahiyeleri dahilinde devleti ve asayişi ilgilendiren her konudan sorumlu tutulmuşlardır. Nahiyelere ilişkin 1876 senesinde özel bir düzenleme yapılarak nahiye teşkilatında yeni bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Fakat bu düzenleme Bosna Hersek'in karışık durumu nedeniyle uygulanamamıştır[555].

Müdür maaşları kazanın büyüklüğüne, kazadan elde edilen gelire, kaza müdürünün kimliğine, statüsüne ve kazanın ehemmiyetine

[553] *Takvîm-i Vekâyi*, nr: 80.5.

[554] *S.V.B.-1283; 1284; 1285.*

[555] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 636-638, 645-647; Tönük, *a.g.e.*, s. 194-198, 200-211.

göre belirlenmiştir[556]. Mesela 1853 senesinde Nikşik'e müdür tayin edilen Zülfikarpaşazade Hacı Salih'in müdür maaşına 500 kuruş zam yapılmıştır. Daha önceki müdür maaşı 750 kuruş iken Hacı Salih'in maaşı 1.250 kuruş olmuştur[557]. Aynı yıl Prozor Kaza Müdürü Cemaleddin Bey'e 1.000 kuruş maaş tayin edilirken, Teşne Kaza Müdürü Asım Bey'e 2.000 kuruş maaş verilmiştir. Asım Bey'in Cabbarzâde Celaleddin Paşa'nın torunu, yani soylu bir aileden gelmesi maaşının yüksek olmasında etkili olmuştur[558]. 1864 senesinde Yenipazar Sancağı'nın merkezi Seniçe Kazası yapılınca Yenipazar Kazası'nın müdürlükle yönetilmesi gündeme gelmiş, ancak kaza büyük olduğu gerekçesiyle müdür maaşı 3.000 kuruş olarak belirlenmiştir[559].

1858 senesinde yapılan iyileştirme ile Bosna bölgesindeki müdür maaşlarında yaklaşık % 50'lik bir artış sağlanmıştır. Bu dönemde Hersek Sancağı'na tabi kazalarda görev yapan müdür maşlarına yapılan artış şu şekilde yansımıştır[560]:

Taşlıca Mevcut: 1.000 krş. Zam: 500 krş. Toplam: 1.500 krş.	*Kolaşin* Mevcut: 750 krş. Zam: 250 krş. Toplam: 1.000 krş.	*Foça* Mevcut: 1.000 krş. Zam: 500 krş. Toplam: 1.500 krş.
Liyubuşka Mevcut: 1.500 krş.	*Trebin* Mevcut: 1.000 krş. Zam: 500 krş. Toplam: 1.500 krş.	*İstolçe* Mevcut: 1.000 krş. Zam: 500 krş. Toplam: 1.500 krş.
Gaçka Mevcut: 1.000 krş. Zam: 500 krş. Toplam: 1.500 krş.	*Prepol* Mevcut: 1.000 krş. Zam: 400 krş. Toplam: 1.400 krş.	*Nevesin* Mevcut: 1.000 krş. Zam: 500 krş. Toplam: 1.500 krş.

[556] 1275/1858-59 senesinde Hersek kaza müdürlerinin maaş ve isimlerinin yer aldığı kayıt bu duruma çok güzel örnek teşkil eder. İlgili kayıtta kazaların nüfusu, verdikleri vergi ve müdürün unvanları ayrı ayrı yer almaktadır. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 21444, Lef: 5.

[557] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11301.

[558] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 10848.

[559] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 302/66.

[560] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 21444, Lef: 5.

Çayniçe Mevcut: 750 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.000 krş.

Nikşik Mevcut: 2.000 krş.

Dumna Mevcut:
1.000 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.250 krş.

Poçitel Mevcut: 750 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.000 krş.

Koniçe Mevcut: 750 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.000 krş.

1858'in ardından müdür maaşlarının 1862'de yeniden artması gündeme gelmiştir. 1862 senesinde Osmanlı Devleti'nde en yüksek müdür maaşı 2.750 kuruştu. Ancak Bosna Hersek'in özel önemi nedeniyle bölgedeki müdür maaşları bu rakamın üzerine çıkmıştır. Bosna'da bu tarihte 3.000 kuruş maaş alan müdürler mevcuttu[561]. 1862 senesinde Hersek bölgesinde görev yapan müdürler için istenilen zam oranları aşağıdaki gibidir[562]:

Novin Mevcut: 500 krş.
Zam: 500 krş.
Toplam: 1.000 krş.

Koryanik Mevcut:
500 krş.
Zam: 500 krş.
Toplam: 1.000 krş.

Foça Mevcut:
1.500 krş.
Zam: 500 krş.
Toplam: 2.000 krş.

Liyubuşka Mevcut:
1.500 krş.
Zam: 500 krş.
Toplam: 2.000 krş.

Bleke Mevcut: 375 krş.
Zam: 625 krş.
Toplam: 1.000 krş.

İstolçe Mevcut:
1.500 krş.
Zam: 500 krş.
Toplam: 2.000 krş.

Gaçka Mevcut: 1.500 krş.
Zam: 500 krş.
Toplam: 2.000 krş.

Prepol Mevcut: 1.400 krş.
Zam: 100 krş
Toplam: 1.500 krş.

Nevesin Mevcut:
1.500 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.750 krş.

Çayniçe Mevcut: 1.000 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.250 krş.

Nikşik Mevcut: 2.000 krş.
Zam: 1.000 krş.
Toplam: 3.000 krş.

Dumna Mevcut:
1.250 krş.
Zam: 500 krş.
Toplam: 1.750 krş.

Poçitel Mevcut: 1.000 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.250 krş.

Koniçe Mevcut: 1.000 krş.
Zam: 250 krş.
Toplam: 1.250 krş.

[561] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 21444, Lef: 1, 11 RA 1279/6 Eylül 1862 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

[562] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 21444, Lef: 4.

D) EYALET MECLİSLERİ

1- Eyalet Meclisi

Tanzîmât'ın ilânının ardından ortaya çıkan eyalet meclisleri Bosna'da ancak Tanzîmât'ın uygulanmaya başlamasıyla birlikte 1850 yılında kurulabilmiştir. Bosna eyalet meclisinin kurulmasına Ömer Lûtfî Paşa öncülük etmiştir. Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanmasını sağlamak üzere Ağustos 1850'de geçici bir eyalet meclisi toplanmıştır. Meclisin esas toplanma amacı 1849'da başlayan isyana karşı siyasî bir manevraydı. Bu meclisin üyeleri geçici olmak kaydıyla aşağıda isimleri yazılı askerlerden oluşmuştu. Üyelerin sivil karakterli olanları ise başkan olan eyalet valisi, başkan vekili olan eyalet defterdarı ve aza durumunda olan Saray müftüsüdür.

1- Defterdar Azmî Efendi (Reis Vekili)

2- Ferik Abdi Paşa (Aza)

3- Rumeli Ordu-yı Hümâyûnu Muhasebecisi Hayri Efendi (Aza)

4- Hassa Ordu-yı Hümâyûnu Erkânından Mirliva İbrahim Paşa (Aza)

5- Rumeli Ordu-yı Hümâyûnu Erkânından Mirliva Mustafa Tevfik Paşa (Aza)

6- Erkandan Mirliva Mustafa Paşa ve Fazıl Paşa (Aza)

7- Dersaâdet Ordu-yı Hümâyûnu'ndan Miralay Ahmed Bey (Aza)

8- Rumeli Ordusundan Miralay Ali Bey (Aza)

9- Saray Naibi ve Müftüsü (Aza)

Meclis, ilk olarak beylere Tanzîmât'a karşı çıkmamaları yönünde çağrı yapmıştır. Ağustos sonunda yayınlanan bildiride ise askerin ve beylerin aynı dinden oldukları, askerin Bosna'yı korumak için geldiği, isyan olmanış olsa askere gerek kalmayacağı, Padişahın emirlerini yerine getirenlerin hem bu dünyada hem de öbür dünyada rahat edecekleri, kendilerinden tek istenenin din ve devletin korunması

için çocuklarının askere gönderilmesi olduğu belirtilmiştir. Meclis çalışmalarını 1851 yılına kadar sürdürmüştür. 8 Ocak 1851 tarihinde ise yerini Bosna Meclis-i Kebiri'ne bırakmıştır[563]. Meclis-i Kebir ilk olarak cizye meselesini halletmekle görevlendirilmiştir. Hükümet Bosna'da cizyeyi an-cemaatin toplamak istemiş, Bosna Metropoliti ise eskisi gibi alerrüus toplanmasında ısrar etmişti. Merkez Bosna'da Meclis-i Kebir açılması nedeniyle gerek cizye gerekse diğer önemli meselelerin yavaş yavaş çözümünü meclis üyelerinden istemişti[564].

1852 senesinde yapılan idarî düzenlemesinde eyalet meclislerinin çalışma prensipleri ve yetkileri ayrıntılı olarak açıklanmıştır. İlk olarak meclis üyeleri, makamlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmamaları için ciddi biçimde uyarılmışlardır. Ardından meclisin yapısı hakkındaki kurallar açıklanmıştır. Düzenlemeye göre[565];

1- Eyalet Meclislerinin başkanı eyalet valisidir.

2- Meclis ancak valinin çağrısıyla toplanır, toplantıya vali başkanlık eder. Valinin çağrısı olmadan meclisi üyeleri toplanamaz ve müzakerede bulunamaz.

3- Herhangi bir konu valiye sunulmadan doğrudan meclisin gündemine gelemez. Halk tarafından takdim olunan arzuhal ve müzekkereler önce valiye arz olunur. Vali kendisine sunulan arzuhalleri inceledikten sonra, gerekli gördüğü konuları meclis gündemine getirir.

4- Mecliste görüşülen konuları ve alınan kararları uygulayıp uygulamamak valinin inisiyatifindedir.

5- Meclis üyelerinin hal ve tavırlarından vali sorumludur. Üyelerin görevlerini layıkıyla yapıp yapmadıklarını vali denetler.

[563] B.O.A., *İ.D.*, *İ.H.*, nr: 3577, Lef: 2, 4 RA 1267/18 Ocak 1851 tarihli Ömer Lûtfi Paşa'nın tahriratı; nr: 12936, Lef: 2 (Mecliste görevli olanların yazılı olduğu pusula); Lef: 1, 18 L 1266/27 Ağustos 1850 tarihli Seraskerlik tezkiresi; Lef: 4, 7 L 1266/16 Ağustos 1850 tarihli Vali Hafız Mehmed Paşa ve Ömer Lûtfi Paşa'nın tahriratı; 19 L 1266/28 Ağustos 1850 tarihli arz tezkiresi; nr: 13192, Lef: 6; *Tabsıratü'l-eşkıyâ*, s. 7, 51-57.

[564] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6088, 3 RA 1267/6 Ocak 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; Aličić, *Uredenje*, s. 65.

[565] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 106.

Eyalet idare meclisi, vilâyet idare meclisi kurulana dek görevine devam etmiştir. Fakat yabancı misyon şeflerinin meclisin yapısından memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. İngiliz Konsolosu Zohrab'ın 1860 tarihli raporuna göre bu meclis hiçbir işe yaramamakta, sadece üyelerin kişisel çıkarlarını korumaktaydı. Ona göre aslında bu meclisler iyi yapılandırıldığı takdirde oldukça faydalı olabilirlerdi. Meclisin fonksiyonlarının net biçimde belirlenmemiş olması, Hıristiyan ve Müslüman üyeler arasındaki eşitsizlik, yetki karmaşası gibi nedenlerden dolayı meclisten istenildiği gibi verim alınamıyordu. Özellikle meclisin elindeki yargı yetkisinin alınması gerektiğini, bu haliyle halkın yarardan çok zarar gördüğünü savunmaktadır. Eyalet meclisine oldukça önem veren Zohrab İstanbul'da kendi Başkonsolosu Bulwer'e gönderdiği raporunda meclislerin nasıl olursa daha faydalı olacağına dair bir reform programı da sunmayı ihmal etmemiştir. Onun yeniden yapılanma için teklifleri şunlardır[566]:

1- Üyeler seçimle iş başına gelmelidir.

2- Her sancaktan biri Müslüman biri Hıristiyan olmak üzere iki kişi seçilerek Saraybosna'ya gönderilmeli, onlar da eyalet meclisini oluşturmalıdır.

3- Saraybosna dışından merkeze gelen altı Müslüman, altı Hıristiyan üyeye yıllık 18.000'er kuruş (aylık 1.500 kuruş) maaş ödenmelidir.

4- Bosna eyalet meclisinin İstanbul'da bir temsilcisi bulunmalıdır. Bu temsilci orada eyaletin haklarını savunmalıdır. Temsilciye yıllık 60.000 kuruş (aylık 5.000 kuruş) maaş ödenmelidir.

5- Meclis üyelerine verilecek maaş Bosna vergi oranlarına ilâve edilerek elde edilmelidir.

6- Üyeler iki yıllığına seçilmelidir. Seçilen bir üye görev süresi dolduktan sonra iki yıl geçmeden yeniden üye seçilememelidir.

[566] *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 82-83, (*FO*, nr: 881/910); Zohrab'ın düşünceleri daha sonra başka araştırmacılar tarafından doğru kabul edilmiştir. Bkz. Harris, *a.g.e.*, s. 14.

7- Meclislerin yargı fonksiyonları ellerinden alınmalı, başkanları İstanbul'dan gönderilen yargıçlar olan suç mahkemeleri açılmalıdır.

Zohrab'ın görüşlerinin etkili olduğu vilâyet nizâmnâmesinde yargı ve idare erkinin ayrılmasından anlaşılmaktadır. İlaveten Meclis-i Umûmi aracılığıyla da seçim sitemi ve temsilde adalet ilkelerine riayet edilmiştir.

2- Vilâyet İdare Meclisi

Vilâyet idare meclisleri çift karakterli bir yapıya sahipti. Bu meclis idarî ve dava olmak üzere iki ayrı işle meşgul oluyordu. Yönetimle ilgili görevler hükümetin gerek gördüğü her türlü satın alma, mukavele yapma, kurallar çevresinde öşür ve diğer vergilerin iltizama verilmesi, devlet ormanlarının müzayedeye verilmesi, kamuya ait binaların korunma ve onarılması, olağanüstü durumlarda asker toplanması, her nevi ziraat, bayındırlık, eğitim, sağlık işleri onların görev alanına giriyordu. Vilâyet idare meclislerinin ikinci önemli görevi yargılamadır. Devlet memurlarından suç işleyenler özel yargılanma nizâmnâmesi gereği bu meclis tarafından yargılanmışlardır[567].

Eyalet meclisleri, vilâyet nizâmnâmesinin 13. ve 14. maddeleri ile birlikte *"Vilâyet İdare Meclisi"*ne dönüştürülmüştür. 1871 nizâmnâmesinin 76-89. maddeleri ile hak ve salahiyetleri daha da genişletilmiştir[568].

1865 düzenlemesine göre; valinin maiyetinde bir idare meclisi olup meclis müfettiş-i hükkâm-ı şer'iyye, defterdar, mektupçu, hariciye müdürü, ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim halktan seçilecek kimselerden oluşacaktı[569]. Meclisin başkanı vali olacak, kendi olmadığı zaman tensip ve tayin ettiği üyelerden biri yerine vekalet edecekti (madde 13). Meclis; maliye, hariciye, nafia ve ziraî işlerle ilgilenecek, hukuka müdahale etmeyecekti. Meclisin çalışma prensipleri özel olarak düzenlenecekti (madde 14).

[567] Sungur, a.g.m., s. 750.

[568] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 610, 641-644; Yaman, *a.g.e.*, s. 164; Tönük, *a.g.e.*, s. 151; Aličić, *Uredenje*, s. 106-110; Aličić, *Vilâyets*, s. 261.

[569] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 181.

14. maddeden anlaşılacağı gibi vilâyet dahilindeki her türlü bayındırlık hizmeti ve iktisadi konular meclisin görev ve yetki alanına dahil edilmiştir. Yargı bağımsızlığı ilkesi ise korunmuştur. Burada dikkati çeken esas unsur 13. maddede yer alan, seçimle göreve gelen Müslüman-Gayrimüslim üyeler arasındaki dengenin gözetilmiş olmasıdır[570]. Tablo 17'den de anlaşılacağı gibi Bosna Hersek'te vilâyet idare meclisi düzenli olarak her yıl yeniden oluşturulmuştur. Uygulamada dikkati çeken diğer bir husus ise Bosna'nın etnik ve dinî yapısı meclisin şekillenmesinde etkili olmuştur. Mesela vilâyet düzenlemesinde eyalet idare meclislerine üyelikleri konusunda herhangi bir kayıt bulunmayan dinî liderler, genellikle Bosna eyalet meclisinde ya daimi üye olarak veya seçilmiş üye olarak görev almışlardır. Eyalet valileri dinî kimliği bulunan kimseleri eyalet meclisine üye yaparak, gayrimüslim zümreleri kontrol etmek istemişlerdir. Bosna idare meclislerinde dikkati çeken bir diğer husus ise meclise seçimle gelenlerin neredeyse tamamı sıradan halk değildir. Seçimle meclise gelen üyelerin çoğu devlet tarafından çeşitli payelerle ödüllendirilmiş kimselerden oluşmuştur. Mesela 1866'da Müslümanlar'ın temsilcisi Ahmet Asım Bey kapucubaşı rütbesine sahiptir. 1872 senesinde ise meclis üyeliğinden istifa eden Ali Bey'in yerine *"Saraybosna ahâlî-i muteberânından ve rütbe-i sânî ashâbından"* Hacı Asım Bey üye seçilmiştir[571]. Üyelerin profilleri ve devletle bağlantıları değerlendirildiğinde, Bosna idare meclisinin elit bir bürokrat takım tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır.

3- Meclis-i Umûmî

Vilâyet nizâmnâmesiyle vilâyetlerde *"Meclis-i Umûmî-i Vilâyet"* adı altında bir meclis oluşturulmuştur. Meclis-i Umûmîler diğer meclislerden farklı bir yapı ve fonksiyona sahipti. 1867 nizâmnâmesinin 25-28. maddeleri[572]; 1871 nizâmnâmesinin 62-75. maddeleri bu meclisin

[570] Ortaylı, merkezi hükümetin bu meclislerdeki seçilmiş üye ve ruhanî reislerden asıl beklentisinin arazi antlaşmazlıklarını çözmek olduğunu ifade etmiştir. İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 24; Medlicott, a.g.m., s. 330: Heyd, a.g.m., s. 367.

[571] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 186.

[572] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s.612-613; Aličić, *Vilâyets*, s. 264-265.

görev, yetki ve kuruluş biçimini düzenlemiştir[573]. Buna göre, vali yörenin en uygun mevsiminde toplantı tarihlerini belirleyerek, bir ay öncesinde livalara bildirirdi. Livalarda murahhas üyeler seçilirdi. Seçim, her kazanın ikisi Müslüman, ikisi Müslüman olmayan temsilcilerinin liva merkezinde toplanıp aralarında üç kişiyi açık oyla seçmeleriyle sonuçlanırdı. Livalardan seçilen üçer kişiye kazalardan gelen seçmen temsilcileri yol, eğitim -öğretim, ziraat ve ticaretle ilgili sorun ve isteklerini bildiren dilekçeler verirlerdi. Livalardan seçilen üyelerin vilâyet merkezinde bir araya gelmeleriyle "Meclis-i Umûmî" oluşturulmuş olurdu. Toplantı öncesi üyeler isteklerini valiye bildirirlerdi. Vali bu istekleri birleştirip gündeme alırdı. Üyeler Umûmî meclislerde sözü edilen konularda karar verme yetkisine sahip değillerdi. Alınan kararlar Dâr-ı Şûrâ'da görüşülür, yerinde görülen istekler malî destekle birlikte proje ve teknik yardım da gönderilerek uygulamaya konurdu. Meclis toplantılarında gizlilik esastı[574].

Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki çalışmalarıyla ilgili arşiv belgeleri incelendiği zaman meclisin görevini başarıyla ve büyük bir titizlikle yürüttüğü görülür. Her sancaktan gelen istekler ayrı ayrı ciltli defterlerde toplanmış ve tüm istekler üzerinde ayrı ayrı görüşülerek sonuca bağlanmıştır. Çalışmalar aynı titizlikle sonraki yıllarda da devam etmiştir[575].

29 Şaban 1283/6 Ocak 1867'de kaza Meclis-i Umûmileri toplanarak kendi kazalarına ilişkin problemleri içeren mazbataları iletmek üzere kendi aralarından seçtikleri ikisi Müslüman biri gayrimüslim üç temsilciyi vilâyet merkezine göndermişlerdir. İstekler ulaşım, tarım, eğitim, dinî yapıların onarımı ve ticarî üretimin teşvik edilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Buna göre *Saraybosna* temsilcileri 15 madde, *Travnik* temsilcileri 21 madde, *Yenipazar* temsilcileri 13 madde, *Hersek* temsilcileri 26 madde, *İzvornik* temsilcileri 15 madde, *Banaluka* tem-

[573] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s.639-641; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 261.

[574] Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 261-262.

[575] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 634; 652; 800.

silcileri 13 madde, *Bihke* temsilcileri ise kazalarının ihtiyaçlarından oluşan 30 maddelik isteklerini merkeze iletmişlerdir[576].

Meclis-i Umûmî aynı şekilde 1868 yılında da çalışmalarına devam etmiştir. Ancak bu tarihte temsilci seçiminde 1867 senesindeki gibi vilâyet nizâmnâmesine uyulmamıştır. İzvornik Kazası merkeze iki Müslüman iki gayrimüslim temsilci gönderirken, Saraybosna ve Hersek kazaları üç Müslüman bir gayrimüslimden oluşan heyetleri temsilci olarak görevlendirmişlerdir. 27 Şaban 1285/13 Aralık 1268 tarihinde Meclis-i Umûmi üyeleri toplanarak kazalarının problemlerini merkeze iletmişlerdir[577]. İlerleyen yıllarda da Meclis-i Umûmî'ler düzenli olarak toplanarak eyaletin ihtiyaçlarını tespit etmeye devam etmişlerdir[578].

Devlet içinde bulunduğu malî şartlara rağmen Bosna Meclis-i Umûnisi'nin isteklerini yerine getirmek için elinden geleni yapmıştır[579]. Ancak takdir edileceği gibi çok geniş bir coğrafyadan gelen tüm isteklerin karşılanması şüphesiz beklenemezdi. Her biri ayrı ayrı ve titizlikle incelenen isteklerin gerçekleşebilmesi için mahalli kaynakların sarfı yönünde bir tutum sergilenmiştir. Bu çalışmalar ile devlet halkın meselelerini birinci elden öğrenmiş ve ihtiyaçlarını ona göre tespit etmiştir. Yine bu meclis çalışmaları kısmî de olsa, imar ve bayındırlık faaliyetlerine yeni bir ivme kazandırmış, ekonomik hayata katkıda bulunmuştur[580].

[576] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1421, Lef: 5, 29 Ş 1283/6 Ocak 1867 tarihli Saraybosna Meclis-i Umûmî mazbatası; Lef: 6, 29 Ş 1283/6 Ocak 1867 tarihli Travnik Meclis-i Umûmî mazbatası; Lef: 7, 29 Ş 1283/6 Ocak 1867 tarihli Yenipazar Meclis-i Umûmî mazbatası; Lef: 8, 29 Ş 1283/6 Ocak 1867 tarihli Hersek Meclis-i Umûmî mazbatası; Lef: 9, 29 Ş 1283/6 Ocak 1867 tarihli İzvornik Meclis-i Umûmî mazbatası; Lef: 10, 29 Ş 1283/6 Ocak 1867 tarihli Banaluka Meclis-i Umûmî mazbatası; Lef: 11, 29 Ş 1283/6 Ocak 1867 tarihli Bihke Meclis-i Umûmî mazbatası; İsteklerin içerikleri hakkında bkz. Zafer Gölen, "Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki İlk Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 114, İstanbul Haziran 1998, s. 137-140 (Bundan sonra *Meclis-i Umûmî* olarak gösterilecektir).

[577] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 613; Gölen, *Meclis-i Umûmî*, s. 140-142.

[578] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 800, Lef: 1, 12 CA 1287/10 Ağustos 1870 tarihli Şûrâ-yı Devlet Mazbatası.

[579] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1421, 17 S 1284/20 Haziran 1867 tarihli arz tezkiresi; *İ.Ş.D.*, nr: 613, 1 Nisan 1869 tarihli arz tezkiresi.

[580] Shaw&Shaw, *a.g.e.*, c. II, s. 192.

III. BÖLÜM

SOSYAL ve KÜLTÜREL KURUMLAR

A) EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

1- Tanzîmât Döneminde Eğitim-Öğretimin Genel Durumu

Tanzîmât Fermânı'yla birlikte bir dizi reform çalışmalarına başlanıldı. Reformların ortak amacı devletteki gerileyişi durdurmak, ülkeyi çağdaşı Avrupa standartlarında bir yapıya kavuşturmaktı. Bu yüzden Tanzîmât Fermânı siyasî olduğu kadar sosyal sonuçlar da ortaya çıkardı. Tanzîmâtçıların halletmesi gereken çok fazla problem, problemleri çözecek çok az yetişmiş elemanları vardı. İçinde bulundukları durumun farkında olan yöneticiler kendilerine lazım olan yetişmiş eleman gücünü sağlayabilmek için eğitimle ilgili problemleri halletmeye yöneldiler. Hızla modern eğitim kurumları açılmaya başlandı[581].

Eğitimli insana duyulan acil ihtiyaca rağmen Tanzîmât Fermânı'nın metninde eğitimle alakalı herhangi bir hüküm yoktur. Bu fermânın en zayıf yanlarından biridir. Fermânın ardından 1845'e kadar eğitimle ilgili herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. 11 Nisan 1845'te sorumluluk alanı sadece eğitim olan "Muvakkat Meclis-i Maârif" kurulmuştur. Yeni düzenlemenin en önemli yanı Osmanlı eğitim sisteminin de Avrupa'daki gibi üç kademeli olarak belirlenmiş olmasıdır. İlköğretim sıbyan mektepleri, ortaöğretim rüştiye okulları, yüksek öğretim ise Dârü'l-fünûn olarak belirlenmiştir. Hemen ardından 1846'da "Meclis-i Maârif-i Umûmiye" kurulmuştur. Kısa bir süre sonra Meclis-i Maârif-i Umûmiye'ye dahil olarak "Mekâtib-i

[581] Ahmed Reşid, *a.g.e.*, s. 498.

Umûmiye Nezareti" kurularak sıbyan ve rüştiye okulları bu nezarete bağlanmıştır[582].

Tanzîmât'ta eğitimle ilgili hükümler olmamasına karşı Islahât Fermânı'nda (1856) eğitimle ilgili hükümler mevcuttur. Fermânla gayrimüslimlere okul açma ve Türk okullarına giriş serbestisi verilmiştir[583]. Fermândaki hükümlerin icrası için 17 Mart 1857'de kabineye dahil bir nazırın başında bulunacağı "Maârif-i Umûmîye Nezareti" kurulmuştur. Böylece ilk defa eğitimle ilgili bir görevli hükümet içinde yer almıştır. Bu tarihte yapılan düzenleme ile sıbyan mektepleri ve rüştiyeler korunmuştur. Ancak Müslüman ve gayrimüslim öğrenciler için ayrı ayrı okul açılacaktı. Rüştiyelerde ise Müslüman ve gayrimüslimlere karışık eğitim verilecek, rüştiye ve daha üst kademe okullarda eğitim dili Türkçe olacaktı[584].

1 Eylül 1869 tarihinde *Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi* yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yeni düzenleme ile Osmanlı eğitim sistemi Fransız sistemine göre yeniden yapılandırılmıştır. Vilâyetlerde, İstanbul'da kurulan "Meclis-i Kebir-i Maârif"in şubesi ve icra aracı olmak üzere bir "Meclis-i Maârif" kurulacaktı. Maârif Meclisinin görevleri vilâyetlerdeki eğitim kalitesini teftiş etmek ve eğitimin sorunsuz yürümesine yardımcı olmaktı[585].

2- Bosna Hersek'te Eğitim-Öğretim

Bosna Hersek'te daha önce geleneksel eğitim kurumları medreselerde eğitim görmüş birçok Bosnalı bilim adamı yetişmiştir. Özel-

[582] Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâât-ı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, Haz: Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001, s. 25-32; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980, s. 32; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 168-169; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s. 63-64; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c. I, İstanbul 1999, s. 297-303; Hupchick, *a.g.e.*, s. 240.

[583] Kodaman, *a.g.e.*, s. 40-41; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 261; Zafer Gölen, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, s. 52/53-2002-2003, Sarajevo 2004, s. 214, (Bundan sonra *Eğitim* olarak gösterilecektir).

[584] Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 59-60; Kodaman, *a.g.e.*, s. 42-43; İhsanoğlu, a.g.m., s. 304.

[585] Maârif Nizâmnâmesi için bkz. Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 424-459. Hakkında bilgi ve yorum için bkz. Kodaman, *a.g.e.*, s. 48-58; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 67-68.

likle Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi Müslüman bilim adamlarının yetişmesine oldukça katkıda bulunmuştur[586]. Bosnalı yazarların Türkçe, Arapça ve Farsça yazmış oldukları eserlere başta İstanbul'daki kütüphaneler olmak üzere dünyanın dört bir tarafındaki kütüphanelerde rastlamak mümkündür[587]. Müslümanlığı kabul ettikten sonra Türk Kültürü'nü benimseyerek eserler kaleme almaya başlamışlardır. 1920'lere kadar Türkçe eğitim öğretim ve yayın faaliyetleri devam etmiştir. Uzun süren Türk hakimiyeti döneminde Boşnaklar'ın Türk Kültürü'ne yaptıkları katkılar azımsanmayacak derecededir[588].

Tanzîmât'ın diğer yeniliklerine pek sıcak bakmayan Bosnalılar eğitim konusunda oldukça istekli davranmışlardır. Tanzîmât'ın uygulanmasıyla birlikte sadece Müslümanlar'a yönelik okullarda bir artış olmamış, aynı oranda Hıristiyan halkın çocuklarının eğitim görebileceği okulların sayısı da hızla artmıştır[589]. Bosna Hersek ülkede ilk rüştiyelerin açıldığı bölge olmakla kalmayıp, bu hamlenin devamında da önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Salnâmelerdeki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi hem erkek hem de kız çocukları aktif olarak

[586] Süleymanpaşiç Gazi Hüsrev Bey Medrese külliyatının Bosna Hersek kültür tarihinde taşıdığı önemi oldukça güzel açıklamıştır. Bkz. Mehmet Süleymanpaşiç. "Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 172, Ankara 1940, s. 83-84; Muhtar Dağlı, "Saraybosna'da İlk Çıkan Gazete: Gülşensaray", *Tarih Dünyası*, Sayı: 38, İstanbul 1953, s. 1589.

[587] Dağlı, a.g.m., s. 1589; Malcolm, *a.g.e.*, s. 174. Bosna'da kültür ve sanat etkinlikleri hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Çoruh, a.g.m., s. 93-94. Bosna'daki kültürel zenginliğe okur yazar oranı açısından yaklaşan Babuna ve Şemseddin Sâmî aynı düşüncede değildir. Babuna, *a.g.e.*, s. 115; Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, c. II, İstanbul 1306, s. 1387. Hatta seyyah Irby bölgedeki okur yazar oranının % 1'in altında olduğunu yazar. İddiasına delil olarak da 1875'te 40-50.000 kişilik bir şehir olan Saraybosna'da tek bir kitapçı dahi olmamasını gösterir. Bkz. Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 1. Tanzîmât öncesinde 1830'lu yıllar için özellikle Hıristiyanlar'ın eğitimine ilişkin son derece karamsar betimlemeler söz konusudur. Bkz. Boué, *Turquie D'europe*, Tome III, s. 520.

[588] Mustafa İsen, "Balkanlarda Türk Edebiyatı", *Balkan Türkleri-Balkanlarda Türk Varlığı*, Derleyen: Erhan Türbedar, Ankara 2003, s. 228-230; Altay Suroy Recepoğlu, *Kosova'da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek*, Ankara 2001, s. 341-347. Bosna'da yetişen fikir ve bilim adamları, onların verdikleri eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Smail Balić, *Die Kultur der Bosniaken*, Wien 1978, s. 1-71.

[589] Gölen, *Bosna'da Kilise*, s. 224-225.

okullara devam etmişlerdir. 1875'lere gelindiğinde bölgedeki okul sayısı 1.500'e, öğrenci sayısı ise 43.000'e yaklaşmıştır[590].

Bosnalılar'ın eğitime verdikleri önem Vilâyet Nizâmnâmesi'nin yayımlanmasıyla iyice belirginleşmiştir. Bosna Vilâyet Nizâmnâmesi yayımlandığında bu eyalette eğitime verilen önem nedeniyle nizâmnâmenin sonuna, *"Bu kerre ilâve kılınan mevâdd-ı mahsûsiye"* adlı üç maddelik bir ilâve yapılmıştır. Yapılan ilâvenin ilk maddesi eğitime aittir. Bu madde ile vilâyette bulunan okulların idare ve eğitimle ilgili konularını düzenlemek üzere Maârif-i Umûmîye Müdürlüğü kurulmasına, Maârif müdürünün diğer müdürler gibi vilâyet merkezinde oturmasına, gerekli hallerde müdürlüğün müfettiş ve hakimlere verilmesine karar verilmiştir[591]. Vilâyet düzenlemesiyle kurulan Meclis-i Umûmî'yi de meşgul eden en önemli konulardan birini yeni okulların açılması oluşturmuştur[592].

Bosna Vilâyet Nizâmnâmesinde belirtilen hususlar uygulanmış ve eğitimle ilgili çeşitli komisyonlar kurularak faaliyete geçirilmiştir. Eğitim komisyonları 1866'da *Dâire-i Umûr-ı Islâh-ı Maârif,* 1867-1871'de *Tezyid-i Âsar-ı Maârif İçin Komisyon-ı Mahsûsa,* 1871-1878 tarihleri arasında *Komisyon-ı Maârif-i Vilâyet*[593] adı altında varlığını devam ettirmiştir. Bosna Hersek'te eğitim kalitesini arttırmak amacıyla kurulan Maârif Komisyonu eyaletteki en önemli meclislerden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Bu meclis vilâyet merkezi olan Saraybosna'da eyalet valisinin başkanlık yaptığı on iki üyeli bir ku-

[590] Tablo: 19.

[591] *Takvim-i Vekâyi,* nr: 806; Yaman, *a.g.e,* s. 174-175, Tönük, *a.g.e.*, s. 145-146. Saraybosna Muallim-i Evveli Mehmet Emin Efendi bu teşkilatın 1864 yılında kurulması ve konuyla ilgili bir yönetmeliğin Bosna'ya gönderilmesini talep etmiştir. Fakat Mehmet Emin Efendi'nin isteği reddedilmiştir. Mehmet Emin'in diğer isteği ise Saraybosna'da okulları denetleyecek bir müdürlüğün kurulmasıydı. Bu isteği kabul edilerek kendisi Saraybosna'nın ilk Maârif Müdürü olmuştur. Bkz. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23671, Lef: 6, 10 R 1281/11 Eylül 1864 tarihli Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın tahriratı; Lef: 7, 12 R 1281/13 Eylül 1864 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Cevdet Paşa'nın tahriratı; 20 ZA 1281/16 Nisan 1865 tarihli arz tezkiresi; 21 ZA 1281/17 Nisan 1865 tarihli irâde.

[592] Gölen, *Meclis-i Umûmî*, s. 135-142.

[593] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri,* nr: 467, s. 637. (13 L 1288/26 Aralık 1871 tarihli Bosna Valisi'nin Tahriratı).

rumdu[594]. Fakat vali komisyona katılamamış, onun adına işleri başkan yetkilerine sahip bir başkan vekili yürütmüştür. Mesela 1874 senesinde komisyon başkanlığına Meclis-i Temyiz Reisi Ömer Fehmi Efendi seçilmiştir[595]. Komisyon üyeleri yıllara göre değişiklik göstermiştir. Ancak bazı kimseler uzun yıllar üyeliklerini devam ettirmişlerdir. Mesela Saraybosna Müftüsü Mustafa Hilmi Efendi 1866-1878 yılları arasında on iki yıl üyelik yapmıştır. Vilâyet Nizâmnâmesinde belirtildiği gibi Maârif Müdürlüğünü 1875 yılına kadar hakim ve müfettişler yürütmüşlerdir. Komisyon üyeleri ise çoğunlukla vilâyetin ileri gelen bürokratlarından oluşmuştur. 1870 senesinden sonra gayrimüslimler de komisyon üyesi olmaya başlamışlar, ancak gayrimüslim üyeler de tıpkı Müslümanlar gibi cemaatlerin ileri gelenlerinden seçilmişlerdir[596].

Bosna Hersek'in öğretmen ihtiyacı merkez tarafından karşılanmıştır[597]. Devlet eğitim devamlılığının sağlanmasına dikkat etmiştir. Öğretmenler ancak yerlerine yenileri göreve başlayınca vazifelerini bırakabilmişlerdir[598]. Öğretmenlerin yerleri bariz bir hata yapmadıkları sürece değiştirilmemiştir. Özellikle rüştiye öğretmenlerinin herhangi bir kabahati olmadan görevinden alınmamasına dikkat edilmiştir. Merkezden öğretmen atanamadığı durumlarda daha önce kurulan rüştiye okullarında muallim-i sanilik yapan tecrübeli öğretmenler, yeni açılan rüştiyelere muallim-i evvel olarak atanmışlardır. Mesela 1868'de Ehlune'de eğitim öğretime başlayan rüştiyenin muallim-i evvelliğine Mostar Rüştiyesi Muallim-i Sanisi Osman Efendi atanmıştır[599].

Bosna'da eğitim gören Müslüman öğrencilerin kitap ve diğer ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Genellikle İstanbul'da bası-

[594] Komisyonun yapısı hakkında bkz. Gölen, *Eğitim*, s. 216.

[595] *Cerîde-i Havâdis*, nr: 2462, 21 RA 1291/8 Mayıs 1874, s. 2-3.

[596] Gölen, *Eğitim*, s. 216, 230-232.

[597] B.O.A., *İ.D.* , nr: 15765, 27 L 1268/14 Ağustos 1852 tarihli arz tezkiresi.

[598] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 429/89, 22 S 1277/9 Eylül 1860 tarihli Bihke Kaymakamı'nın arzuhali.

[599] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 191, Lef: 2, 14 M 1285/7 Mayıs 1868 tarihli Maârif Nezareti Tezkiresi; Lef: 1, Gurre-i S 1285/24 Mayıs 1868 tarihli Şûrâ-yı Devlet Mazbatası; 9 S 1285/1 Haziran 1868 tarihli arz tezkiresi; 10 S 1285/2 Haziran 1868 tarihli irâde.

lan ders kitapları önce Saraybosna'ya gönderilmiş, ihtiyaç oranında kazalara dağıtılmıştır. Bu konuda oldukça titiz davranılmıştır. İstanbul'dan bölgeye gönderilen ders araç gereçlerinin taşradaki okullara acilen dağıtılması için Bosna Valiliği'ne sık sık hatırlatmada bulunmuştur.

Bosna'da eğitim öğretim faaliyetleri esnasında karşılaşılan sorunlardan biri de bölgeye yapılan göçler nedeniyle artan okul ve öğretmen ihtiyacının karşılanması sırasında yaşanmıştır. XIX. yüzyılda Bosna Hersek'e özellikle komşu Sırbistan'dan çok sayıda göçmen gelmiştir. Mesela 1866 senesinde Sırbistan'dan gelen Müslüman göçmenler için Aziziye-i Zir ve Bâlâ kasabalarına bir okul yaptırılmıştır. Ancak okulun yapımı masraflarının karşılanması soruna neden olmuştur. Okul 1868'de bitirilebilmiştir[600].

Gayrimüslim zümrelere ait okulların yapımı, öğretmen temini ve kitap ihtiyaçları çoğunlukla ilgili kesimler tarafından sağlanmıştır[601]. Ancak zaman zaman Gayrimüslim eğitim kurumlarına da yardım yapılmıştır[602]. Mesela 1868 senesinde Saraybosna Kız okulunun ekonomik acziyet içine düşmesi üzerine bu okula yardım yapılmıştır. Okulun kurucusu Bayan İstafa İstanbul'a gelerek okulu için yardım talebinde bulunmuş, okulun açıldığı beş yıllık sürede kendi mal varlığını tükettiği gibi eğitimi devam ettirebilmek için 40.000 kuruş borç

[600] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 75, 20 Z 1284/13 Nisan 1868 tarihli şukka; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467 s. 446. (7 Ş 1283/15 Aralık 1866 tarihli kayıt); *İ.Ş.D.*, nr: 24, Lef: 3, 7 Ş 1284/4 Aralık 1867 tarihli Bosna Valisi Osman Paşa'nın tahriratı; Lef: 2, 7 ZA 1284/1 Mart 1868 tarihli Maârif Nezareti'nin arz tezkiresi; Lef: 1, 6 Z 1284/30 Mart 1868 tarihli Şûrâ-yı Devlet Mazbatası; 14 Z 1284/7 Nisan 1868 tarihli arz tezkiresi; 15 Z 1284/8 Nisan 1868 tarihli irâde.

[601] Mesela Ortodokslara ait ilk ortaokul Saraybosna'da 1850'de gayrimüslim tüccarların katkısıyla kurulmuştur. Bkz. Andrić, *Spiritual Life*, *s.* 65.

[602] Karpat, *Balkanlarda Osmanlı*, s. 32-33. Devletin Hıristiyanlar'ın eğitimiyle yeterince ilgilenmemesi yüzünden Hıristiyanlar okullarında kendi siyasî düşüncelerini rahatça çocuklarına aşılamışlardır. Bkz. Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 63-69. Mesela 1866'da Banaluka'da açılan Ortodoks İlahiyat Yüksekokulu'nda Jimnastik dersi veren, sosyalist eğilimleriyle tanınan Vasa Pelagić yürüttüğü faaliyetlerden dolayı 1869'da Anadolu'ya sürgün edilmişti. Eserinde bir çok bilgiyi çarpıtarak veren ve her satırında milliyetçilik kokan İvo Andrić, onun jimnastik derslerinin Osmanlı makamları tarafından askerî talim olarak anlaşıldığından sürgün edildiğini yazmıştır. Bkz. Andrić, *Spiritual Life*, s. 65. Ancak jimnastik Osmanlı okullarında da müfredatta yer alan bir dersti. Muhtemelen Pelagić gerçekten de bu tür faaliyet içinde olduğundan sürgüne yollanmıştı.

yaptığını belirtmiştir. Bosna seyahati esnasında bu okuldan çok etkilenen Ahmed Cevdet Paşa'nın kefaleti ile istenilen yardım okul müdiresine yapılmıştır. Okuldaki eğitimi takdir eden yetkililer bununla da yetinmeyerek okula aylık 2.000, yıllık giderlerin karşılanması için ise 7.200 kuruş verilmesine karar vermişlerdir. Ayrıca okul müdiresine yol ihtiyaçları için de 5.000 kuruş atiyye verilmiştir[603].

1869'da Saraybosna'da Mackenzie ve Irby adlı iki İngiliz asil kadın tarafından Ortodoks kızlara eğitim veren bir okul daha açılmıştır. Mackenzie öldüğü 1874'e, Irby ise 1911'e kadar okulun yöneticiliğini yapmışlardı. Okula köylerden Ortodoks kızlar toplanıyor, bunlar öğretmen olarak yetiştirilip tekrar köylere gönderiliyorlardı. Bu şekilde aydın bir Slav kadın topluluğu yaratacaklardı[604].

Gayrimüslim okullarına yapılan yardımlar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Mesela 1869 senesinde merkez gayrimüslimlerin okul ve kiliselerinde kullanılmak üzere 100.000 kuruş göndermiştir. Gönderilen parayla otuzdan fazla okul ve kilisenin inşasına katkıda bulunulmuştur. Gönderilen paranın ihtiyacı karşılayamaması üzerine 1870'de 100.000 kuruş daha gönderilmiştir[605]. Merkez, Hıristiyan okullara karşı bu derece cömertçe davranırken, aynı cömertliği Müslüman okullarına karşı sergilememiştir.

1860'lardan itibaren talep gelmesi halinde gayrimüslim halkın Türkçe öğrenmesi için Hıristiyan okullarına birer Türkçe öğretmeni atanmaya başlanmıştır[606]. Ancak Türkçe öğretmenlerinin çoğunlukla büyük kaza merkezlerindeki okullarda görev aldıkları anlaşılmakta-

[603] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 304, Lef: 2, Selh-i L 1284/23 Şubat 1868 tarihli Bosna İdare Meclisi Mazbatası; Lef: 3, 19 M 1285/12 Mayıs 1868 tarihli okul müdiresinin dilekçesi; Lef: 1, Gurre-i RA 1285/22 Haziran 1868 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; 9 B 1285/26 Ekim 1868 tarihli arz tezkiresi; 10 B 1285/27 Ekim 1868 tarihli irâde. İngiliz konsolosu Zohrab bu okulun 1858 senesinde Rusya'nın baskısıyla açıldığını ifade eder. *EM*, Doc. 7, vol. I, s. 83, (*FO*, nr: 881/910)

[604] Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 24; Todorova, *a.g.e.*, s. 204-205; Hajrudin Ćurić, *La Situation Scolaire Des Musulmans En Bosnie-Herzegovine (1800-1878)*, Beograd 1965, s. 45-46.

[605] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1727, 8 B 1287/4 Ekim 1870 tarihli Bosna Valisi Safvet Paşa'nın tahriratı; 21 N 1288/4 Aralık 1871 tarihli arz tezkiresi; 22 N 1288/5 Aralık 1871 tarihli irâde; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 190, 7 L 1288/20 Aralık 1871 tarihli şukka.

[606] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 64.

dır. Çünkü Bosna Valiliği 1869 senesinde eyalette bulunan bütün Hıristiyan okullarına birer Türkçe öğretmeni atanmasını talep etmişti. Valilik bu talebine ilâveten Hıristiyan öğrenciler için gerekli olan Türkçe kitapların vilâyet matbaasında basılmasını, bu amaçla 150.000 kuruşun Bosna'ya gönderilmesini de istemişti[607].

Bosnalılar'ın eğitim alabilecekleri kurumlar Bosna bölgesindeki okullarla sınırlı kalmamıştır. Merkez, Bosna'daki başarılı öğrencilerin İstanbul'daki daha yüksek öğretim kurumlarında öğrenim görmeleri için çaba sarf etmiştir. Bu öğrenciler İstanbul'da çeşitli meslek dallarına ilişkin eğitim aldıktan sonra tekrar Bosna'ya gönderilerek memleketlerinin işgücüne katkıda bulunmuşlardır. Hükümet Tuna, Bosna, Hüdavendigâr, Erzurum ve Konya vilâyetleriyle sınırlı olmak kaydıyla, 1868 senesinde bir uygulama başlatarak her vilâyetten dörder çocuğun üç yıllık bir süre için veteriner eğitimi almak üzere İstanbul'a gönderilmesini istemiştir[608]. İstenilen çocuklar 1869 senesinde İstanbul'a gönderilmiştir. Bu tarihte Mehmet Ali ve Ali adlı iki öğrenci veteriner eğitimi almak üzere İstanbul'a çağrılmıştır. Özellikle veteriner ve eczacılık okullarında öğrenim görmek amacıyla İstanbul'a sonraki yıllarda da öğrenci gönderilmeye devam edilmiştir[609]. Müslüman öğrencilerin yanında başarılı gayrimüslim öğrenciler de İstanbul'a öğrenim görmeye gidebilmekteydi. Mesela 1869 senesinde Mostar'da bulunan Katolik Manastırı'nda eğitim alınış Peter Boziç ve Simon Musa adlı iki öğrenci Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenim görmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir[610]. Yine, 28 Ağustos 1873 tarihinde merkez, döneminin en prestijli öğrenim kurumlarından biri olan Mekteb-i Sultâni'de (Galatasaray Lisesi) eğitim görmeleri için Bosna'dan mümkün olabildiği kadar çok öğrenci gönderilmesini talep etmiştir.

[607] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 526. (24 R 1286/3 Ağustos 1869 tarihli Bosna Valisi'nin Şukkası).

[608] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 103, 14 N 1265/29 Aralık 1868 tarihli şukka.

[609] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 520. (18 S 1286/30 Mayıs 1869 tarihli kayıt); nr: 469, s. 18. (10 B 1290/3 Eylül 1873 tarihli kayıt).

[610] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 110, 16 ZA 1288/28 Şubat 1869 tarihli şukka.

XIX. yüzyılda Bosna Hersek'teki okul ve öğrenci sayılarına ilişkin bilgiler ancak salnâmelerden öğrenilebilmektedir. Salnâmeler haricinde ulaşılabilen münferit kaynaklara dayanarak bir tahmin yapmak oldukça güçtür[611]. Salnâmelerdeki rakamlar da çoğu zaman birbirinin tekrarı olup, bazen hatalı bilgiler içermektedir. Mesela 1873-1874 senelerine ait salnâmelerdeki sayısal verilerde bir değişiklik gözlenmemiştir. Muhtemel olarak ilgili birimlere ait okul ve öğrenci sayıları elde edilemediği durumlarda, önceki salnâmede yer alan bilgiler sonraki yıllarda da aynen kullanılmıştır. Salnâmeler yayınlanmaya başlandığında din temeline dayalı bir sınıflama yapılmış, okulların türleri hakkında bilgi verilmemiştir. 1873 senesinden sonra okul türleri hakkında bilgi elde edinilebilirken, bu kez de Hıristiyan öğrencilerin etnik menşei belirtilmemiştir[612].

Grafik 7'de görüldüğü gibi 1867-1875 arasında öğrenci sayısı hiç bir zaman 40.000'in altına düşmemiştir. 1876-77'deki düşüklüğün nedeni Hersek'in Bosna'dan ayrılmasından kaynaklanır. Konuya eğitimlilerin oranı açısından yaklaşıldığında durum pek iç açıcı değildir. Nüfusun 1.250.000-1.500.000 arasında değiştiği Bosna'da halkın sadece % 3 veya 4'ü eğitim alabilmekteydi. Fakat bu tüm devlet geneli için ortalama bir orandı. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti'nde okur-yazar oranı bu oranın ancak iki-üç puan üzerindeydi ve oranın artmasında İstanbul'un önemli etkisi vardı[613].

[611] Mesela 1874 senesinde salnâmelerde Saraybosna rüştiyesinde 54, tüm eyalette 846 rüştiye öğrencisinin varlığı söz konusu iken, aynı yıla ait *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde Saraybosna rüştiyesinde 25, eyalette toplam 863 rüştiye öğrencisi olduğu kayıtlıdır. Bkz. *Cerîde-i Havâdis*, nr: 2806, 18 CA 1292/22 Haziran 1875, s. 2.

[612] Gölen, *Eğitim*, s. 240-264; Tablo: 18.

[613] Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktay, İstanbul 2002, s. 244-245; Ćurić, *a.g.e.*, s. 172-197.

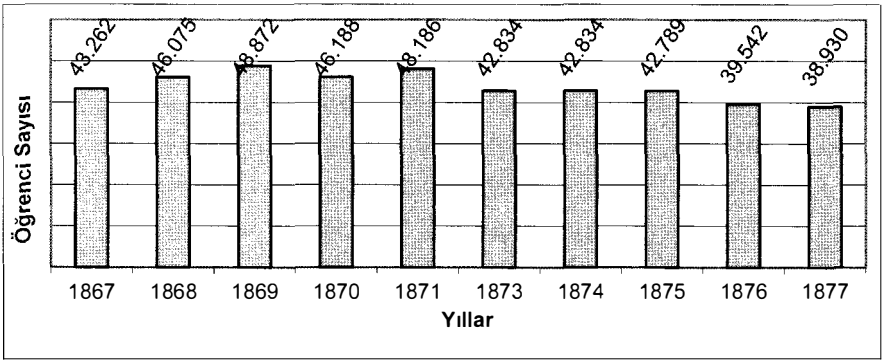

Grafik 7: 1867-77 Yılları Arasında Toplam Öğrenci Sayısı (Kaynak: Tablo: 18)

Grafik 8'de görüldüğü gibi Bosna Hersek'te özellikle Müslüman kesim eğitim öğretimin önemini kavramıştır. Çocuklarını mümkün olduğu kadar okullara gönderip eğitim almalarını sağlamışlardır. Örneğin 1870 yılında Müslüman nüfusun % 6,5'u eğitim görmekteydi. Bu oran Ortodokslar için % 1,5 Katolikler için % 0,5 civarındaydı. Görüldüğü gibi Müslümanlar Bosna Hersek'teki en eğitimli gurubu oluşturmuşlardır. Bu durum günümüze kadar da değişmemiştir.

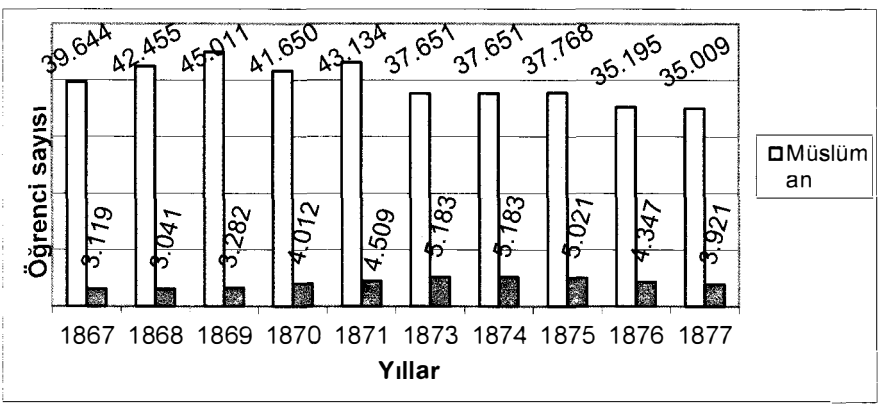

Grafik 8: 1867-77 Yılları Arasında Müslüman ve Hıristiyan Öğrenci Sayısı (Kaynak: Tablo: 5-9, 18)

3- Okullar

a) Sıbyan Okulları (İlkokul)

Sıbyan okulları mektep adı altında Osmanlı Devleti'nin kurulduğu andan itibaren varlığını devam ettirmiştir. Genellikle cami ve medrese bünyesinde veya bağımsız olarak tek odalı binalarda öğrencilere temel dinî bilgileri vermek ve okuma yazma öğretmek amacını taşıyan kurumlardı. Bosna Hersek'te de fethedilen her bölgede bu okulların ilk örneklerine rastlamak mümkündür[614]. Mesela 1566 senesinde Foça Kadısı'na gönderilen bir emirde Lim Nehri kenarında Roda adlı yerde bir cami, okul ve öğretmen lojmanı yapılarak 40-50 ailenin yerleştirildiğinden bahsedilmektedir[615]. Anlaşılacağı gibi Müslüman yerleşim birimlerinde mektep ve cami vazgeçilmez unsurlar arasındadır.

XIX. yüzyılda modern ilkokulların eşdeğeri olan sıbyan okulları 1824 senesinden itibaren kurulmaya başlanmıştır. Bu tarihte II. Mahmud yayınladığı bir fermân ile ilkokulu zorunlu hale getirmiştir. Fermâna göre, on iki yaşına kadar bütün çocuklar ilkokula gideceklerdir, ancak on iki yaşından sonra çeşitli mesleklere çırak olarak gönderileceklerdir. Ustalar elinde ilkokula gittiğine dair belge bulunmayan çocukları çırak olarak yanlarına alamayacaklar, tersi bir durumda kadılar gerekli kanunî takibatı yapacaklardır[616].

1838'de sıbyan ve rüştiye okullarıyla ilgilenmek üzere "Mekâtib-i Rüştiye Nezareti" kurulmuştur. Böylece ilköğrenim konusu ciddiyetle ele alınmaya başlamıştır. Sıbyan okullarındaki öğrenim şartlarının düzenlenmesi ise 1846 talimatnâmesi ile olmuştur. Düzenlemeye göre öğrenim süresi dört yıl, okula başlama yaşı erkek çocuklar için yedi, kız çocuklar için altı olarak belirlenmiştir. Altı yaşını bitirip okula gönderilmeyen çocukların velilerinin cezalandırılacağı ifade edil-

[614] Klasik Osmanlı mektepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Handžić, *Islamic Cultural*.

[615] B.O.A., *M.D.*, nr: 5, hk: 1198, s. 447, 15 Ş 973/7 Mart 1566 tarihli hüküm; hk: 1344, s. 495, 4 N 973/25 Mart 1566 tarihli hüküm.

[616] Fermânın tamamı için bkz. Mahmut Cevat, *a.g.e.*, s. 3-5; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, Ankara 2006, s. 151; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul 2003, s. 58-59.

miştir. Sıbyan okullarında belli bir müfredat uygulandığına dair bir kayıt yoktur. Ancak Müslümanlara yönelik klasik sıbyan mekteplerinde elifba, *Kur'an*, ilmihal, yazı ve dört işlemden ibaret bir aritmetik dersi verilmekteydi[617]. 1868 senesinde okutulan dersler arasına imlâ, malumat-ı nafia ve coğrafya dersleri ilâve edilmiştir. 1869 nizâmnâmesinde de temel eğitim sıbyan mekteplerinden başlatılmıştır. Nizâmnâmeye göre kızların altı-on, erkeklerin yedi-onbir yaşları arasında sıbyan mekteplerine devam etmeleri zorunlu kılınmıştır[618].

Bosna Hersek'te sıbyan mektepleri konusunda 1869 Maârif Nizâmnâmesinde belirtilen hedeflere ulaşılmıştır. Zira okul türlerini ayırt edebildiğimiz 1873 ve 74 senelerinde Müslümanlar'a ait 897, Hıristiyanlar'a ait 453 olmak üzere toplam 1.350 ilkokul bulunmaktaydı. Bu sayı ilerleyen tarihlerde daha da artmıştır. Sıbyan okullarına dört-beş yıl devam eden öğrencilerin rüştiyelere devamı teşvik edilmiştir. Fakat bu konuda istenilen sonuca ulaşılabildiğini iddia etmek güçtür. Zira ilkokullara devam eden öğrenci sayıları ile ortaokullara devam eden öğrenci sayıları arasında çok ciddi bir fark bulunmaktadır[619].

Sıbyan okullarıyla ilgili düzenlemelerin hiç birisinde sıbyan okullarındaki eğitim dili üzerinde durulmamıştır. Bu nedenle Bosna'daki ilkokullarda her millet kendi diline göre eğitim yapmıştır. Konuyla ilgili en önemli tanık daha sonra Maârif Nazırlığı da yapacak olan Ahmed Cevdet Paşa'dır. Ahmed Cevdet Paşa, Bosna müfettişliği esnasında teftiş ettiği ilkokullarda Müslümanlar'ın Arap harfleri ile Boşnakça, Ortodokslar'ın Kril alfabesi ile Sırpça, Katolikler'in Latin alfabesi ile Latince, Musevîler'in İbranice eğitim yaptıklarını görmüş

[617] Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 171; Er, *a.g.e.*, s. 211. İngiliz konsolosu Zohrab okullardaki eğitimin çok yetersiz olduğunu ve sadece temel bilgileri vermek amacı güttüğünü ifade etmektedir. Yukarıdaki dersler dikkate alındığında onun iddiası doğru görünmektedir. Bkz. *EM*, Doc: 7, vol. I, s. 83, (*FO*, nr: 881/910).

[618] Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 7-21; 28-29; Reşat Ekrem Koçu, "Sıbyan Mektepleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 2, c. I, Sayı: 2, İstanbul 1 Mart 1966, s. 28; Kodaman, *a.g.e.*, s. 27, 36-37; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 168; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 67; İhsanoğlu, a.g.m., s. 305.

[619] Tablo: 18.

ve bu eğitimin sakıncalarını dile getirmiştir[620]. Farklı dillerde eğitim Bosna'da merkezin emirlerinin yeterince anlaşılamamasına yol açmıştır. Her grup kendi diline göre eğitim yaptığından birbirlerini anlamayan dört ayrı zümre ortaya çıkmıştır. Fakat Islahât Fermânı sonrasında her milletin kendi çocukları için ayrı ayrı sıbyan okulları açmakta serbest olması nedeniyle bu yapıya dokunulamamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa, 1864 Ocak ayı başında Saraybosna'daki okulları teftiş etti. Paşa okullarda verilen eğitim-öğretimin kalitesinden memnun kaldı. Ancak özellikle Ortodoks kız okulunda verilen eğitimi gerçekten beğendi. Bu okulda eğitim-öğretimin yanında, dikiş nakış gibi kızların daha sonra işlerine yarayacak beceri bilgileri de verilmekteydi. Hatta bu nedenle Ortodoks okuluna üç Müslüman kızın devam ettiğini öğrenen Ahmed Cevdet Paşa, derhal Bosna Valisi ile temasa geçerek buna benzer bir okul açılması için çalışmalara başladı[621]. Vali Şerif Osman Paşa'nın yardımı ile istenilen nitelikte bir ilkokul, hükümet konağı yakınında eğitime açıldı[622]. Okula kadın bir öğretmen ve Hıristiyan kız okulu mezunu bir el işleri uzmanı atanarak, altmış kız öğrencinin kaydı yapıldı. Öğretmenlerin aylık 150 kuruş maaşları Nisan 1865'e kadar bizzat vali tarafından, daha sonra ise Bosna mal sandığından ödendi[623].

Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna'da eğitimle ilgili öncülük yaptığı tek faaliyet Müslüman kızların devam edeceği bir ilkokulun açılması değildir. Paşa yaptığı teftişler esnasında esnaf çocuklarının işyerlerinde çalıştıkları için okul çağını geçirdiklerini ve ilkokula gidemediklerini görmüştür. Bunun üzerine Vali Şerif Osman Paşa'nın yardımıyla esnaf çocuklarının devam edebileceği bir ilkokul açılmıştır. Okula yüz yirmi çocuk kayıt olmuş ve her sabah işe gitmeden önce bir-iki saat okuldaki derslere devam etmeye başlamışlar, böylece

[620] *Tezâkir 21-39*, s. 18-23, 63.

[621] B.O.A., *İ.D.*, nr: 35505, Lef: 1; 5; 9; 10; 12; nr: 35504. 22 Ş 1280/31 Ocak 1864 tarihli arz tezkeresi; *A.MKT.MHM.*, nr: 292/64, 6 N 1280/14 Şubat 1864 tarihli şukka; *Tezâkir 21-39*, s. 19-21.

[622] Okul Şubat 1864'de faaliyete geçmiştir. Okulun bu derece kısa sürede eğitim öğretime başlaması Ahmed Cevdet Paşa'nın konuya verdiği öncmi göstermektedir. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 292/64.

[623] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23671, Lef: 6; 7.

kendilerine yetecek kadar okuma ve yazma öğrenmeleri sağlanmıştır. Tıpkı kız okulunda olduğu gibi bu okulun öğretmen maaşı da Nisan 1865 tarihine kadar vali tarafından, bu tarihten sonra ise Bosna mal sandığından karşılanmıştır[624].

1864-65 yıllarında ilkokul yapımı merkez dışındaki kazalarda da devam etmiştir. Mesela 1864 senesinde 8.990 kuruşa Prepol Kazası'nda bir ilkokul yapılmıştır. Prepol'da yapılan ilkokula doksan beş çocuğun devam etmesi planlanmaktaydı[625]. Merkez okul yapımını teşvik etmekteydi. Okul yaptıran veya yapımına katkıda bulunan idarecileri öven irâdeler yayınlanmıştır. Mesela 1866'da Hersek Kaymakamı Naşid Paşa, Nevesin Kazası'nda kulübede eğitim gören çocuklara yeni bir kargir okul yaptırdığı için kendisine teşekkür edilmiştir[626].

Eyaletin son dönemlerine bakıldığında 1873-74'de 897, 1875'de 905 ilkokul bulunmaktaydı. Bu sayı Hersek'in Bosna'dan ayrılmasıyla 1876'da önce 806'ya, ertesi yıl ise 802'ye düşmüştür[627]. Salnâmelerden elde edilen bilgilerin haricinde idarî bölünme dikkate alınmadan yapılan bir değerlendirmede, 1876'da 917 ilkokul ve bu okullara devam eden 28.445'i erkek, 12.344'i kız olmak üzere 40.779 ilkokul öğrencisinin olduğu kayıtlıdır[628].

b) Rüştiye Okulları (Ortaokul)

Rüştiyeler ikinci kademe okullardır. II. Mahmud'un çabaları ile 1838'de açılmaya başlamışlardır[629]. 1851'den sonra ise yaygınlaşmışlardır[630].

[624] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23671, Lef: 6; 7; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 76. (12 M 1282/7 Haziran 1865 tarihli kayıt).

[625] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 23456, Lef: 5, 29 ZA 1280/6 Mayıs 1864 tarihli Prebol kaza müdürlüğü mazbatası; 27 C 1281/27 Kasım 1864 tarihli arz tezkiresi.

[626] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38604.

[627] Bkz. Tablo: 18.

[628] Madžida Bećirbegović, "Prosvjetni Objekti İslâmske Arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF*, vol. 20-21, Sarajevo 1974, s. 255.

[629] Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 21-23; Akyüz, *a.g.e.*, s. 148-149; Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 59, 62.

[630] Kodaman, *a.g.e.*, s. 39.

1851 senesinde Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanmasının hemen ardından bölgedeki eğitim düzeyini yükseltmeye yönelik çalışmalara başlanılmıştır. Bu amaçla Bosna valiliği her kazaya birer medrese açılmasını ve İstanbul'dan hoca gönderilmesini istemiştir. Fakat Maârif-i Umûmi Meclisi medrese yerine rüştiyelerin açılmasını daha uygun bulmuştur. Konuya ilişkin yapılan toplantıda;

1- Her kazaya bir-iki sınıflı birer rüştiye açılmasına

2- Okullarda eğitim verecek öğretmenlerin İstanbul Darü'l-muallimin mezunu olmasına[631]

3- Muallim-i evvellere 750, sanilere 400, okul hademelerine 100 kuruş maaş verilmesine[632]

4- Açılacak okulların masrafları ve öğretmenlerin maaşlarının bölge vergisine ilâve edilmesine karar verilmiştir[633].

Alınan kararlar derhal uygulamaya konulmuştur. 14 Mayıs 1851'de öğretmenlerin ataması yapılmıştır. Öğretmenlerden muallim-i evvellere (Baş öğretmen) 750 kuruş muallim-i sânîlere (İkinci öğretmen) ise 400'er kuruş maaş bağlanmıştır[634]. 1851 yılı sonlarında ise Travnik rüştiyesi öğretime başlamıştır[635]. Fakat diğer kazalardaki rüştiyelerin aynı hızla açılamaması üzerine İstanbul, 4 Mayıs 1852'de

[631] Bosna Hersek'te görev yapan rüştiye öğretmenleri ve görev süreleri için bkz. Gölen, *Eğitim*, s. 232-234.

[632] B.O.A., *A. MKT. MHM.*, nr: 416/27, 11 B 1268/1 Mayıs 1852 tarihli Bosna Valiliği'ne yazılan tezkire müsveddesi. Hoca maaşları standart değildi. Yöreye ve hocanın statüsüne göre maaşlara farklılık arz edebilmekteydi. Mesela 1866 senesinde Taşlıca Muallimi Salih Efendi'nin maaşı 500 kuruştu. Bkz. *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 15, 3 C 1283/13 Ekim 1866 tarihli şukka.

[633] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6760, Lef: 2, 23 CA 1267/26 Mart 1851 tarihli Meclis-i Maârif-i Umûmî Mazbatası; Lef: 3, 18 CA 1267/20 Nisan 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; 3 Receb 1267/4 Mayıs 1851 tarihli arz tezkiresi; 4 B 1267/5 Mayıs 1851 tarihli irâde.

[634] B.O.A., *İ.D.*, nr: 15343, Lef: 1, 4 CA 1267/6 Nisan 1851 tarihli Meclis-i Maârif-i Umûmî mazbatası; *A. MKT. NZD.*, nr: 35/47, 27 B 1267/28 Mayıs 1851 tarihli maliye tezkiresi; *A. MKT. MHM.*, nr: 45/78, 22 B 1268/13 Nisan 1852 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen fermân.

[635] Osmanlı Devleti'nde hemen hemen ilk rüştiyelerin Bosna'da açılması bölge insanının eğitime verdiği önemi göstermektedir. Mesela Bosna Hersek'te rüştiyelerin açılması idarî uygulamalarda örnek alınan Tuna Vilâyeti'nden önce olmuştur. Bulgaristan'da ilk rüştiye 1857 yılında açılmıştır. Bkz. Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2002, s. 35.

daha önce rüştiye açılmasına dair Bosna'ya gönderdiği emri tekrarlamış ve kaymakamlık merkezlerindeki rüştiye inşaatlarının bir an önce bitirilmesini istemiştir. 1852 Temmuz'una gelindiğinde 4 Mayıs tarihli emrin kısmen yerine getirildiği görülmektedir. Bu tarihte rüştiyelerin ihtiyacı olan hocalar Bosna'ya gönderilmiş, Travnik ve İzvornik rüştiyeleri eğitime başlamıştır. Bihke, Yenipazar ve Banaluka rüştiyelerinin inşaatı ise henüz bitirilememiştir. Bosna Valiliği ilgili üç merkezdeki rüştiye inşaatlarının bir an evvel tamamlanması için bölgedeki devlet görevlilerine gerekli emri vermiştir. Fakat hükümet okulların bitirilmesini beklemeden eğitimin geçici rüştiye binalarında başlamasını istemiştir. Böylece 1852 Ağustos'unda Travnik, Bihke, İzvornik, Banaluka ve Yenipazar'da rüştiye eğitimine başlanılmıştır[636].

Mayıs 1852'de diğer rüştiyelerin yanında Saraybosna ve Mostar'da[637] da birer rüştiye açılmıştır. Bosna Hersek'te rüştiyelerin açılmasından sonra eyalet meclisi tarafından kullanılmak kaydıyla bölgedeki okullarda harcanmak üzere 14.000 kuruşluk bir fon oluşturulmuştur. Fonda biriken paralar okulların onarımlarına, kışlık odun-kömür gibi ihtiyaçlarının giderilmesine ve okullardaki çeşitli mefruşat eksikliklerinin tamamlanmasına harcanmıştır[638]. Okulların harcamaları için yıllık 2.000 kuruş tahsis edilmişti. 1859 senesinden itibaren masraflar mahalli mal sandıklarından karşılanmaktaydı. Genellikle vergiye ilâve edilen çok cüzi bir meblağ ile gerekli olan para karşılanırdı[639]. Ödenekten fazla harcamanın kabul edilmeyeceği görev yapan hocalara açıkça bildirilmişti. Fakat standart ödenek bü-

[636] B.O.A., *İ.D.*, nr: 15765, 19 B 1268/7 Temmuz 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddün Paşa'nın tahriratı; 27 L 1268/14 Ağustos 1852 tarihli arz tezkiresi, 28 L 1268/15 Ağustos 1852 tarihli irâde.

[637] B.O.A., *A. MKT. NZD.*, nr: 54/28, 16 B 1268/6 Mayıs 1852 tarihli Meclis-i Maârif Mazbatası; Mostar'daki rüştiye ilerleyen tarihlerde ihtiyaca cevap veremediğinden, 1856 tarihinde yeni bir okul binası yapılarak okul bu binaya taşınmıştır. *A. AMD.*, nr: 67/56, (1272/1856).

[638] B.O.A., *A. MKT. MHM.*, nr: 52/90, 20 R 1269/31 Ocak 1853 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hûrşid Paşa'ya gönderilen fermân.

[639] Mesela İzvornik'te 1859 öncesinde 90 kuruş olan hane başına vergi, okul ihtiyaçlarının karşılanması için 92,5 kuruş olarak toplanmıştı. B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 281/57.

tün okullar için yeterli değildi. Mesela 1859 senesinde Travnik rüştiyesinin hoca odalarının zemini çuka, dersliklerin ise hasır kaplıydı. Zemin döşemelerini kilim ve keçe ile kaplamak için merkezden ilâve bir ödenek istenmişti. Merkez bir defalığına 4.000 kuruş verilmesini kabul etmiştir. Okula ödeme hazineden değil, Bosna mal sandığından yapılmıştır[640].

Rüştiyelere 1867 yılından itibaren gayrimüslim öğrenciler de alınmaya başlamıştır. Fakat Bosna Hersek'te gayrimüslim öğrencilerin rüştiyelere kabulü devletin diğer bölgelerinden önce olmuştur. Saraybosna rüştiyesi 1856 senesinde iki Yahudi öğrenciyi okula kabul etmiştir. Gayrimüslimlerin öğrenimlerinde bir problemle karşılaşılmamış, Şevket ve Yaver isimli iki Yahudi öğrenci smavlarda başarılı olarak bir üst smıfa geçmeyi başarmışlardır. Saraybosna rüştiyesi muallim-i evveli merkeze gönderdiği tezkeresinde, gerek Hıristiyan gerekse Yahudi milletlerinden mektebe çocuk gönderildiği takdirde bu çocukların okula alınacağını ifade etmiştir[641]. Maârif-i Umûmî Nezareti de gayrimüslim çocukların rüştiyeye kabulünün padişahın lütfünün bir göstergesi olduğunu belirterek Saraybosna rüştiyesinin aldığı kararın doğru olduğunu tasdik etmiştir[642].

Diğer okullarda olduğu gibi rüştiyelerin de esas teşkilatlanması 1869 Maârif Nizâmnâmesi'nden sonra olmuştur. Nizâmnâme ile 500 haneli her kasabaya vilâyetlerin mal sandıklarından karşılanmak üzere ve Meclis-i Kebir-i Maârif Dairesi tarafından planları yapılacak birer rüştiyenin açılması[643], eğitim süresinin dört yıl olması ve öğrenci sayısına göre bir veya iki öğretmen görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Düzenleme ile rüştiyelerde okutulacak dersler, "*Mebâdi-i*

[640] B.O.A., *İ.D.*, nr: 28673, lef: 4, 3 B 1275/7 Şubat 1859 tarihli Travnik Kaymakamı'nın arz tezkiresi; Lef: 3, 26 B 1275/2 Mart 1859 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası; Lef: 2, 27 L 1275/30 Mayıs 1859 tarihli Meclis-i Maârif-i Umûmî mazbatası; Lef: 1, 29 L 1275/1 Haziran 1859 tarihli maliye tezkeresi; 5 ZA 1275/07 Haziran 1859 tarihli arz tezkeresi; 6 ZA 1275/8 Haziran 1859 tarihli irâde.

[641] B.O.A., *A. MKT. NZD.*, nr: 190/98-2, 20 ZA 1272/23 Temmuz 1856 tarihli Saraybosna Rüştiyesi Muallim-i Evveli'nin gönderdiği arz tezkiresi.

[642] B.O.A., *A. MKT. NZD.*, nr: 190/98-4, 24 Z 1272/26 Ağustos 1856 tarihli Maârif-i Umûmî Mazbatası.

[643] İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 67.

ulûm-ı diniye, Lisân-ı Osmânî kavâidi, İmlâ ve inşâ, Tertib-i cedid üzere kavâid-i Arabiye ve Farisiye, Tersîm-i hutut, İlm-i hisab, Defter tutma usûlü, Mebâdi-i hendese, Tarih-i umûmî, ve Tarih-i Osmânî, Coğrafya, Jimnastik, Mahallî Dil ve dördüncü sınıf öğrencilerinden isteyenlere Fransızca" olarak belirlenmiştir[644].

Rüştiyelerin sınavları her yılın sene sonunda şehrin ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir törenle yapılırdı. Mesela 1856 senesi Saraybosna Rüştiyesi sınavlarına vali, defterdar, eyalet merkezinde bulunan üst düzey memurlar, mahkeme görevlileri, ulema ve halk katılmıştır. Sınavların tören niteliğine büründüğü anlaşılmaktadır. Sınav günü devlet görevlilerinin yanında halktan da bazı kimseler okulun bulunduğu mahalle gelmiş, vali öğrencileri teşvik için her öğrenciye bir altın ödül vermiş, ayrıca sınav sonrasında okulda bulunanlara bir ziyafet verilmiştir[645]. Vali öğrencilerin gösterdiği başarıdan memnun olmuş ve kendisinin öğrencilerle gurur duyduğunu merkeze iletmiştir[646].

Erkek rüştiyelerinin İstanbul'da yaygınlaşması ve taşrada açılmaya başlamasından sonra kız rüştiyelerinin de açılması gündeme gelmiştir. İlk kız rüştiyesi 31 Ekim 1858'de İstanbul'da açılmıştır. Maârif-i Umûmîye Nizâmnâmesi'yle taşrada kız rüştiyelerinin açılması sıkı esaslara bağlanmıştır. Buna göre kız rüştiyeleri ancak büyük vilâyetlerde açılacaktır. Bu okulların öğretmenleri kadın olacak, ancak liyakatli kadın öğretmen yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli erkek öğretmenler tayin edilecektir. Öğrenim süresi dört yıl olacak kız rüştiyelerinin ders programları da erkek rüştiyelerinden farklı hazırlanmıştır. Kız rüştiyelerinde Din dersi, Osmanlıca dil bilgisi, Arapça ve Farsça gramer, İmla ve yazı, Edebiyat, Ev idaresi, Muhtasar tarih ve coğrafya, Hesap ve defter tutma, Nakış yapabilecek derecede resim, Dikiş uygulaması, Seçmeli Müzik dersleri müfredata

[644] İhsanoğlu, a.g.m., s. 307-308.

[645] B.O.A., *A. MKT. NZD.*, nr: 190/98-1, 1 N 1272/6 Mayıs 1856 tarihli Saraybosna Rüştiyesi Muallim-i Evveli'nin gönderdiği arz tezkiresi.

[646] B.O.A., *A. MKT. NZD.*, nr: 190/98-3, 1 Z 1272/3 Ağustos 1856 tarihli Bosna Hersek Valisi'nin tahriratı.

alınmıştır[647]. 1875 senesinde Girit, Konya ve Trabzon ile birlikte kız rüştiyesi bulunan eyaletler arasında Bosna Hersek de mevcuttur[648].

1873 senesinde gelindiğinde eyaletteki belli başlı merkezlerin tamamında rüştiye mevcuttu. 1873-74'de yirmi üç, 1875'de yirmi dört, 1876'da Bosna ve Hersek iki ayrı vilâyet olarak teşkilatlandırıldığından, Bosna bölgesinde yirmi bir, Hersek kısmında ise üç olmak üzere toplam yirmi dört, 1877'de de yirmi dört rüştiye bulunmaktaydı[649]. Rüştiyelerde öğrenim gören öğrenci sayılarını 1872 senesine kadar tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu tarihten sonra sadece bazı kazalardaki öğrenci sayısı hakkında bilgi edinebilmek mümkündür. Çünkü salnâmelerde rüştiye bulunan kazaların tamamındaki öğrencilerin sayısı belirtilmemiştir. Rakamlar kesin olmamakla birlikte 1872'de 686, 1873'de 908, 1874'de 846, 1875'de 1.022, 1876'da 851, 1877'de 992 öğrenci rüştiyelerde eğitim görmekteydi[650].

c) Askerî İdadi (Askerî Lise)

Bosna Hersek'teki en önemli eğitim atılımlarından birini de Saray Kazası'nda açılan Askerî İdadi (Askerî Lise) oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk idadiler 1845'ten sonra açılmaya başlamıştır. İdadiler önceleri Harb Okulu ve Askerî Tıbbiye'ye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlamak için kullanılmıştır. İlk askerî idadiler İstanbul ve Bursa'da 1845'de, Edirne ve Manastır'da 1847'de, Şam'da 1848'de ve Erzurum'da 1873'de açılmıştır[651].

Saraybosna ileri gelenleri masrafını kendilerini karşılamak üzere bir askerî lise inşa etmek istediklerini İstanbul'a bildirmişlerdir. İdadinin yapılmasına dair izin Mart 1872'de Bosna'ya gönderilmiştir[652]. Merkez Mayıs başında yapılacak binanın planlarının İstanbul'a gön-

[647] Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri", *Türkler*, c. XV, Ankara 2002, s. 54-55.

[648] Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 145.

[649] Bosna Hersek'te rüştiye bulunan kazalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gölen, *Eğitim*, s. 235-237, 255-264.

[650] Tablo: 18; Gölen, *Eğitim*, s. 235-237.

[651] İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 68.

[652] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 197, 29 Z 1288/10 Mart 1872 tarihli şukka.

derilmesini talep etmiştir[653]. 1872 Temmuz'unda Bosna Valiliği idadinin yapımı için hazırlıklara başlanıldığını içeren raporu merkeze göndermiştir[654]. İdadinin yapımına 1873 yılında başlanmıştır. 1873 senesi Mayıs'ında inşaatı tamamlanan lisenin araç gereçlerinin donatılması, okulda öğrenim görecek öğrencilerin maaşı ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için 68.695,5 kuruş tahsis edilmiştir[655]. Okul 1873 Eylül[656] ayında altı öğretmenle eğitime başlamıştır. Bu tarihte okul müdürlüğünü Binbaşı Süleyman Sırrı Bey yapmaktaydı. Okulun sekreterliğini ve Münşeat dersi öğretmenliğini Alay Katibi Mehmet Efendi, Matematik ve Farsça öğretmenliği ile ders nazırlığını Yüzbaşı Mustafa Efendi, Resim öğretmenliğini Yüzbaşı Vekili Hasan Efendi, Arapça öğretmenliğini Mehmet Efendi, Coğrafya ve Osmanlı Kanunları öğretmenliğini Teğmen Hüseyin Efendi yapmaktaydı[657].

1876'da okul altısı öğretmen olmak üzere on bir personele sahipti. Okulun Müdürü yine Binbaşı Süleyman Sırrı Bey'di. Okutulan dersler ise Arapça (Öğretmeni Mehmet Arif Efendi), Fransızca (Öğretmeni İshak Şükrü Efendi), Fen Bilgisi (Öğretmeni Yüzbaşı Mustafa), Resim (Öğretmeni Yüzbaşı Hüsnü Efendi), Cebir (Öğretmeni Nureddin Efendi), Matematik (Öğretmeni Hasan Adli Efendi), Osmanlı Kanunları (Boş) ve Coğrafya'dan (Boş) oluşmaktaydı. Dikkati çeken noktalardan biri okulda din dersi ve tarih dersinin olmayışıdır. Eğitim kadrosunun yanında yazışma ve gelir giderlerle ilgilenen bir memur, bir imam, bir vekilharç, bir güvenlik görevlisi okulun personeli arasındaydı[658].

1877 yılında bir önceki yıl öğretmeni olmayan Coğrafya ve Osmanlı Kanunları dersine atamalar yapılmış, Coğrafya dersine Teğmen Yahya Lebib Efendi, Osmanlı Kanunları ve Dilbilgisi dersine ise

[653] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 202, 22 S 1289/1 Mayıs 1872 tarihli şukka.

[654] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 698, 24 CA 1289/30 Temmuz 1872 tarihli Bosna Meclis Mazbatası.

[655] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 455/56, 2 R 1290/30 Mayıs 1873 tarihli arz tezkiresi.

[656] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 455/56.

[657] *S.D.Â.O.-1291*, s. 118; *1292*, s. 122.

[658] *S.V.B.-1293*, s. 60.

Teğmen Mehmet Esad Efendi atanmışlardır. Bu derslerin yanında okula ikinci bir Fransızca Öğretmeni daha (Teğmen Hayreddin Efendi) atanmıştır. Bu ikinci Fransızca öğretmeni aynı zamanda Beden Eğitimi (Jimnastik) derslerini vermekle de görevlendirilmiştir[659].

1878 yılında okulda elli beş öğrenci öğrenim görmekteydi. Aynı yıl Edebiyat ve Tarih dersleri de müfredata konulmuştur. Ayrıca okul müdürlüğü ve öğretmen kadrosu değişmiştir. Okul müdürü olan Binbaşı Süleyman Sırrı'nın yerine, Binbaşı İsmail Efendi atanmıştır. Fransızca Öğretmenliğine Mehmet Emin Efendi, Tarih ve Coğrafya Öğretmenliğine Yüzbaşı Ahmet Kemalettin, Resim ve Beden Eğitimi Öğretmenliğine Üsteğmen Abdurrahman Efendi, Arapça Öğretmenliğine ise Şeyh Arif Efendi getirilmiştir[660].

İdadi Avusturya işgaline kadar eğitimine devam etmiştir[661].

d) Dârü'l-Muallimin (Erkek Öğretmen Okulu)

Orta düzeyde eğitim sisteminin yaygınlaştırılmasına paralel olarak, bu okulların öğretmen ihtiyaçlarını karşılamak için öğretmen okullarının kurulması zaruri hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk öğretmen okulu İstanbul'da 16 Mart 1848'de eğitime başlamıştır. İlerleyen tarihlerde artan ihtiyaç nedeniyle 1868'de İstanbul'da bir Dârü'l-muallimin-i Sıbyan ve 1870'de bir kız öğretmen okulu açılmıştır[662].

Bosna Hersek'te öğretmene duyulan yoğun ihtiyacın karşılanamaması üzerine 1868 senesinde bölgede ilkokul öğretmeni yetiştiren bir okulun açılması gündeme gelmiştir. Ancak merkez öğretmen yetiştiren okulun sadece İstanbul'da olduğunu belirterek, taşrada böyle bir okul açılmasının uygun olmayacağını belirtmiş ve bölgede darü'l-muallim adı ile bir okulun tesisine izin vermemiştir. Fakat Bosna'nın öğretmene olan acil ihtiyacı ve eyaletteki ilkokul öğretmenlerinin büyük çoğunluğunun Türkçe bilmemesi nedeniyle adı

[659] *S.V.B.-1294*, s. 46; *S.D.Â.O.-1294*, s. 372.

[660] *S.V.B.-1295*, s. 90; *S.D.Â.O.-1295*, s. 343.

[661] *S.V.B.-1290*, s. 42, *1291*, s. 130.

[662] Akyüz, *a.g.e.*, s. 177, 181; İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 66.

konulmasa bile öğretmen okulunun açılmasına karar verilmiştir. Okul 1868 senesi Temmuz ayında faaliyete geçirilmiştir. Okulun Saraybosna'da Bendbaşı mevkiinde bulunan Gazi İsa Bey medresesi bünyesinde faaliyetlerini yürütmesi, öğrencisinin yirmi kişiyle sınırlı tutulması, okula alınacak öğrencilerin halen ilkokul öğretmenliği yapanlar ve dışarıdan kabul edilecek kimselerden oluşması, öğretmen adaylarına aylık 30 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Okulun İmla ve inşa öğretmenliğine Mektûbi-i Vilâyet Kalemi memurlarından İzzet Efendi ve Matematik ve Coğrafya öğretmenliğine ise Yüzbaşı Ömer Efendi 300'er kuruş maaşla atanmıştır. Mezun olanlar 150 kuruş maaşla Bosna'da çeşitli ilkokullara öğretmen olarak tayin edilmişlerdir[663].

Okulun malî kaynağı Saraybosna'da bulunan Gazi Hüsrev Bey Vakfı'ndan sağlanmıştır. Zaman zaman vakıf mütevelli heyetinden kaynaklanan problemler eğitimin aksamasına yol açmıştır. 1872 senesinde öğrencilere günlük olarak verilen ikişer pide ve birer tas çorbanın kesilmesi üzerine dokuz öğrenci okulu bırakmak zorunda kalmıştır. Okulda eğitim veren görevliler de aynı yıl bu iş karşılığı ücret talep edince, Maârif Nezareti okulu önce kapatmayı düşünmüş, ancak Bosna'nın özel durumu göz önüne alınarak okul yeniden yapılandırılmıştır. Okulda Matematik öğretmenliği yapan Rasih Efendi 600 kuruş maaşla muallim-i evvel, Arapça, Din ve Fen öğretmeni Sadık Efendi ise 250 kuruş maaşla muallim-i sani atanmıştır. İlave olarak İnşa öğretmenliğine 250 kuruş maaş ile Mehmed Efendi getirilmiştir. Merkez bölgeye gönderdiği emirde, öğrenci sayısının yeniden yirmiye yükseltilmesini, eskisi gibi okul öğrencilerine günlük ikişer pide ve birer tas çorbanın Gazi Hüsrev Bey Vakfı'ndan verilmesine devam edilmesini emretmiştir[664].

[663] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 753, Lef: 1, 25 L 1286/28 Ocak 1870 tarihli Meclis-i Maârif Mazbatası, 5 ZA 1286/6 Şubat 1870 tarihli arz tezkiresi; 6 ZA 1286/7 Şubat 1870 tarihli irâde; *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 211-212; nr: 854, s. 135-136, 23 ZA 1286/24 Şubat 1870 tarihli şukka.

[664] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 211-212, 23 Ş 1289/26 Ekim 1872 tarihli emir.

Bosna'da Darü'l-muallimin adı ile açılan öğretmen okulu taşrada Girit ve Konya ile birlikte ilk eğitime başlayan öğretmen okullarından biridir[665]. Okul 1875[666] yılında Saraybosna'da eğitime başlamıştır. Ancak okulun öğretmen kadrosunun oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Tıpkı rüştiye gibi örgütlenen Saraybosna Darü'l-mualimin'inde Baş Öğretmen Hacı Hasan Efendi, ikinci öğretmen Hacı Sadık Efendi, üçüncü öğretmen Mehmet Efendi olmak üzere üç öğretmen görevliydi. Okulda yirmi öğrenci öğrenim görmekteydi. Okulun öğretmen kadrosu ve öğrenci sayısı Avusturya işgaline kadar değişmeden kalmıştır[667].

e) Medreseler

Medreseler klasik Osmanlı eğitim sisteminin en üst seviyesini oluşturmaktaydı. İlk Osmanlı medresesi Orhan Gazi tarafından 731/1330-1331'de İznik'te kurulmuştur. Daha sonra Osmanlı fethinin hızıyla orantılı olarak ülkenin hemen hemen her bölgesinde bu eğitim kurumlarının yaygınlaştığı görülecektir. Özellikle Rumeli topraklarında medrese yapımına özel bir önem verilmiştir. Devletin Balkan topraklarında 665 medrese açılmıştır. Bu medreselerden 98'i Bosna Hersek sınırları içinde faaliyet göstermiştir[668].

Medreselerde XVII. sonrasında eğitim hemen hemen dinî bilimlerle sınırlı tutulmuş durumdaydı. Medreselerde sarf, nahiv, fıkıh, mantık, adab, meani, hikmet-i nazari, kelam, hendese, hisab, usul-i fıkıh, heyet, usul-i hadis, hadis, tefsir, coğrafya, astronomi ve belagat gibi dinî kimliği ağır basan dersler okutulmaktaydı[669]. Medreselerin ve orada öğrenim gören öğrencilerin tüm giderleri vakıflar aracılığıyla karşılanmaktaydı[670]. Bu geleneğin en canlı yaşatıldığı bölgeler-

[665] Yahya Akyüz, "Türkiye'de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu", *Türkler*, c. XV, Ankara 2002, s. 19.

[666] *S.D.Â.O.-1292*, s. 149; Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 145.

[667] *S.V.B.-1293*, s. 68; *1294*, s. 55, *1295*, s. 90.

[668] Bećirbegović, a.g.m., s. 280-285; İhsanoğlu, a.g.m., s. 243-245; Gölen, *Eğitim*, s. 238.

[669] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 20-23; Er, *a.g.e.*, s. 37.

[670] Tahsin Özcan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetleri'nin Finansmanı", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 872-877.

den biri de Bosna olmuştur. Güçlü kökeni nedeniyle medrese geleneği günümüze kadar Bosna'da varlığını devam ettirmeyi başarmıştır.

Medreseler eğitim vermenin yanında Osmanlı yönetim aygıtının Bosna'ya yerleşmesinde de çok etkili olmuşlardır. Okullarda yetişen müderris, müftü, imam, kadı ve katipler doğrudan yönetim organizasyonu içinde yer alarak, Bosna'nın merkezi hükümetle uyum içinde gelişmesini temin etmişlerdir. Yine bu okullar sayesinde Boşnaklar çoğunlukla Osmanlı Devleti'nde geçerli olan Hanefi ekolüne ait Sünnî İslâmı benimsemişlerdir. Mesela *Mevlid* geleneği medreseler aracılığıyla aynen Bosna'da da kabul görmüştü[671]. Medrese geleneği bölgede o kadar kuvvetle yerleşmiştir ki, Sosyalist Yugoslavya döneminde dahi bu okullar ayakta kalmayı ve Boşnak kültürel hayatını etkilemeyi başarmışlardır[672].

Bosna Hersek'te medreseler arasında en ünlü eğitim kurumu bugün de kültürel işlevini sürdüren Gazi Hüsrev Bey Medresesi olmuştur. 1537'de kurulan bu medrese, XIX. yüzyıl sonuna kadar aktif eğitime hizmet etmiştir. 1878 işgali öncesinde medresede 175 müderris mevcuttu ve 10.000'e yakın kişi bu medreseden mezun olmuştu[673].

Tanzîmât döneminde, Tanzîmât'ın yenilikçi karakteri gereğince medrese eğitimine verilen önem azalmıştır. Bu durum ilk rüştiyelerin tesisi sırasında açıkça ortaya çıkmıştır. Bosna Valiliği, Tanzîmât'ın

[671] Mustafa Kara, "Buhara'dan Bursa ve Bosna'ya Dervişâne Bir Yürüyüş", *Türkler*, c. V, Ankara 2002, s. 567.

[672] Fikret Karčić, "Administration of Islâmic Affairs in Bosnia and Hercegovina", *Islâmic Studies*, vol. 38, no: 4, İslâmabad 1999, s. 536-558; Alexandre Popoviç, "The Muslim Cultere in the Balkans". *Islamic Studies*, vol. 36, no: 2, İslâmabad 1997, s. 178-181; Smail Balić, "The Cultural Achievements of Bosnian Muslims", *Islâmic Studies*, vol. 36, no: 2, İslâmabad 1997, s. 168.

[673] Bosna Hersek'te yetişen edebiyat ve bilim adamları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Mustafa İsen, *Öteden Bir Ses*, Ankara 1997, s. 566-570; a.g.mlf., a.g.m., s. 229. Ayet Arifi, "Gazi Hüsrevbeg Bosna'nın En Büyük Hayırseveri", *Yedi İklim*, Çev. Enver İbrahimkadiç, Sayı: 1. İstanbul Nisan 1992, s. 69; Örnek şahsiyetler Diyaî, Bosnavî ve Ömer Efendi hakkında bkz. Popoviç, a.g.m., s. 182-184; Balić, a.g.m., s. 156-59; Benac, *a.g.e.*, s. 127-128; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 121-123; Ayverdi, *a.g.e.*, c. III, 3. Kitap, s. 341-354; Pašić, *Islamic Architecture*, s. 75-77.

uygulanması nedeniyle halkın eğitimin yükseltilmesi için her kazada 20-30 öğrencili medrese tesis edilmesi ve merkezden birer öğretmen gönderilmesini istenmiş, ancak merkez yeni medrese açılmasına sıcak bakmayarak her kaza merkezine birer rüştiye açılmasını uygun bulmuştur[674]. Fakat bu Tanzîmât döneminde hiç medrese açılmadığı anlamı taşımamaktadır. Merkezin boşluğunu bölge halkı doldurmuştur. Bu tavır Bosna'daki Müslüman halkın medrese eğitimine verdiği önemi göstermektedir. Mesela, Banaluka'da 13 Şevval 1290/4 Aralık 1873'de Ömer oğlu Hacı Yusuf Sibic Ağa tarafından bir mederese yaptırılmıştır. Yusuf Ağa, on iki hücre ve bir dershâneden oluşan medresenin varlığını devam ettirebilmesi için, otuz dükkan, bir han ve bir kahveneyi de medreseye vakfetmiştir[675].

Osmanlı yönetiminin sonuna doğru Bosna Hersek'te toplam 50 medrese bulunmaktaydı[676]. Aynı tarihli Bosna salnâmelerinde bu sayı 40 olarak gösterilmiştir[677]. Ancak salnâmelerde verilen bilgilerin dikkatli kullanılması gerekmektedir. Mesela 1873 salnâmesinde Saraybosna'da yedi medrese olduğu kayıtlıyken, arştırmalar sonucu bu sayının on olduğu ortaya çıkmıştır. Saraybosna'da Osmanlı yönetimi boyunca 18 medrese faaliyet göstermişti. Ancak bu medreselerin bir kısmı çeşitli nedenlerle günümüze ulaşamamıştır[678].

f) Dârüşşafaka (Islahhâne)

Mithat Paşa Rumeli valiliği sırasında 1863'te Niş'de, daha sonra 1864'de Tuna Vilâyeti'nin merkezi Rusçuk ve Sofya'da kimsesiz çocuklara mahsus Islahhâne adıyla bir okul açtırmıştır. Mithat Paşa bir de Islahhâne Yönetmeliği hazırlamıştır. Buna göre; bu kurumlar yatılı olacak, okul kısmı beş sınıfa ayrılacak, öğrenciler iç hizmetleri-

[674] B.O.A., *İ.MV.*, nr: 6760, (1267/1851) Bosna valilik mazbatası.

[675] Ayverdi, *a.g.e.*, c. II, 3. Kitap, s. 49.

[676] Osmanlı yönetimi boyunca Bosna Hersek'te kurulan medrese sayısı 100'e ulaşmıştı. Çeşitli nedenlerle yok olanlar çıkarıldığında XIX. yüzyılda bu sayı 50'ye düşmüştür. Medreselerin adları ve kuruluş yılları için bkz. Bećirbegović, a.g.m., s. 249, 280-283.

[677] Tablo: 18; Gölen, *Eğitim*, s. 239.

[678] Kâmil Şahin, "Saraybosna Şehri Merkezindeki Medreseler", *X. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1993, s. 263-268.

nin önemli bir kısmını kendileri yapacak, sabahları ilköğretim düzeyinde ikişer saat ders gördükten sonra ayrıldıkları dallara göre iş yerlerine dağılarak, terzilik, kunduracılık, matbaacılık, deri işleme, dokumacılık gibi zanaatları öğreneceklerdi[679]. Böylece ıslahhânelerdeki çocuklara hem eğitim verilecek hem de bir iş sahibi olmaları sağlanacaktı. Örneğin Rusçuk'ta açılan ıslahhâne yetim kız çocukları için bir okul vazifesi görmenin yanında aynı zamanda ordunun dikim ihtiyaçlarının karşılandığı bir dikim atölyesi niteliğindeydi[680]. 1868-70 yıllarında yetimhaneler yaygınlaştırılarak İstanbul[681], Bosna, İşkodra, Edirne, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Erzurum ve Diyarbakır'da ıslahhâneler açılmıştır[682].

Bosna Hersek'te dârüşşafaka yapımı diğer birçok sosyal kurumun da kurucusu olan Bosna Valisi Topal Şerif Osman Paşa döneminde gerçekleşmiştir. 1869'da Saraybosna'da bir dârüşşafaka kurulması fikrini ilk ortaya atan kişi, bölgedeki askerî kuvvetlerin eski komutanı Esad Paşa olmuştur. Esad Paşa'nın önderliğinde ilk olarak dârüşşafaka yapılacak yer tespit edilmiştir. Binanın yapılacağı yer bir vakıf arazisi olduğu için yıllığı 1.000 kuruşa ilgili arsa vakıftan kiralanmıştır. Daha sonra Saraybosna'daki istihkâm alayı Miralayı Ahmet Bey binanın planlarını çizerek ilk keşfini yapmıştır[683]. Yapılan keşifte binanın 150.000 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Binanın yapımını üstlenen Bosna Vilâyet Meclisi üyeleri inşaat masraflarını karşılamak amacıyla Saraybosna'nın en büyük iki vakfından biri olan Gazi Hüsrev ve İsa Bey vakıflarının mütevelli heyetleri ile görüşmüştür. Yapılan görüşmede Gazi Hüsrev Bey Vakfı'nın aynı zamanda Saray-

[679] İsmail Selimoğlu, "Balkanlardaki Türk İdare Sistemi (19. yy)", *Balkanlar'daki Türk Kültürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını, Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001) Bildiri* Kitabı. Bursa 2002, s. 133.

[680] Tayyip Duman, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", *Türkler*, c. XV, Ankara 2002, s. 67.

[681] İstanbul'daki dârüşşafaka, Bosna'dan daha sonra 28 Haziran 1873'te eğitime başlamıştır. Fakat dârüşşafakanın öncüsü sayılabilecek ilk kurum olan çırak okulları 1865'den 1873'e kadar aralıksız eğitim vermiştir. İstanbul dârüşşafakası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halis Ayhan - Hakkı Maviş, "Dârüşşafaka", *D.İ.A.*, c. XIX, İstanbul 1994, s. 7-9.

[682] T. Duman, a.g.m., s. 67.

[683] Resim: 61.

bosna Gureba Hastahanesi'nin yıllık giderlerini karşılaması ve kısa süre önce vakfa ait bazı dükkan ve emlakin yanması nedeniyle dârüşşafakanın yapımını tek başına üstlenemeyeceği; İsa Bey vakfının ise aile vakfı olması nedeniyle ancak yıllık 10.000 kuruşluk bir yardımda bulunabileceği anlaşılmıştır. Ancak dârüşşafaka gibi bir kurumun bölgeye kazandırılmasının önemi nedeniyle, inşaat masraflarının yarısı Gazi Hüsrev Bey Vakfı, kalan 75.000 kuruş ise vilâyetteki memur ve ileri gelen eşraf tarafından karşılanmıştır[684].

Bosna Vilâyet Meclisi dârüşşafakanın aşağıdaki şartlarla çalışması kararını almıştır[685].

1- Sadece Müslüman yetim kız ve erkek çocukları alınacak. Fakat bu kural uygulanmayarak Hırıstiyan çocuklar da Dârüşşafaka'ya kabul edilmiştir[686]

2- Yatılı olacak

3- Kapasite elli erkek, elli kız olmak üzere toplam yüz kişi olacak

4- İlk sene yirmisi kız, yirmisi erkek olmak üzere toplam kırk öğrenci alınacak

5- Daha sonraki yıllar için her yıl on erkek, on kız toplam yirmi öğrenci alınacak

6- Eğitim süresi dört yıl olacak

7- Dördüncü yılın sonunda mezun olanların yerine mezun çocuk sayısı kadar öğrenci alınacak

Dârüşşafakanın giderleri için gerekli olacağı hesaplanan 60.000 kuruşun; 20.000 kuruşu kurban derilerinden, 10.000 kuruşu İsa Bey Vakfi'ndan, 30.000 kuruşu ise Maliye Nezareti tarafından karşılana-

[684] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 597, Lef: 2, 22 N 1285/6 Ocak 1869 tarihli Bosna Meclis-i Vilâyet Mazbatası; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 493, 22 N 1285/6 Ocak 1869 tarihli Bosna Meclis-i Vilâyet Mazbatası; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 112, 8 Z 1285/22 Mart 1869 tarihli şukka.

[685] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 597, Lef: 2; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 112.

[686] Bkz. *S.V.B.-1288*, s. 31; *1290*, s. 36; *1291*, s. 47; *1292*, s. 47; *1293*, s. 58; *1294*, s. 45, 55.

caktı[687]. Ancak dârüşşafakanın finansmanı hesaplandığı gibi kolay olmamıştır. Planlanan gelirler düzenli olmadığından kurum malî sıkıntı içine düşmüştür. 1870'de yeniden kaynak arayışı içine girilmiştir. Bu amaçla Saraybosna'ya iki saat uzaklıkta ordu tarafından işletilen Ilıca Kaplıcaları'nın işletmesi dârüşşafakaya devredilmiştir[688]. Fakat kaplıcanın dârüşşafakaya devri de kurumun malî problemlerini halledememiştir. İlerleyen yıllarda da dârüşşafakanın giderleri genellikle merkez tarafından karşılanmıştır. Mesela 1873 senesinde Bosna valisi dârüşşafakanın ihtiyacı olan 65.191 kuruşu merkezden istemek zorunda kalmıştır[689].

1870 senesinde eğitime başlayan dârüşşafakaya ilişkin bilgiler, 1871 senesinden itibaren salnâme kayıtlarına girmeye başlamıştır[690]. 1871 senesinde dârüşşafaka müdürlüğünü Hasan Hilmi Efendi yapmaktaydı. Aynı yıl yetmiş beş çocuğa barınma ve eğitim verilmekteydi[691]. 1873'de yedisi çavuş, yedisi ustabaşı olmak üzere toplam yetmiş iki, 1874'te yedisi çavuş, yedisi ustabaşı olmak üzere toplam yetmiş beş, 1877'de yedisi çavuş, yedisi ustabaşı olmak üzere toplam altmış, 1878'de ise elli dokuz çocuk bulunmaktaydı[692]. 1873 senesinde kurumun idarî olarak bir düzene kavuştuğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren nazır, müdür, katip, öğretmen ve komisyon üyeleri ile ciddi bir yapıya kimlik kazanan dârüşşafaka Avusturya işgaline kadar varlığını devam ettirmiştir[693]. 1878 senesinde ise yeni çıkan belediye kanunu gereğince dârüşşafakanın yönetimi Saraybosna belediyesine devredilmiştir[694].

[687] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 597, Lef: 2; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 112.

[688] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 148, 13 R 1287/13 Temmuz 1870 tarihli şukka. Ilıca aslında o bölgedeki en önemli ve ünlü kaplıcaydı. Avusturya işgaliyle kaplıca ve çevresi düzenlenmiş, geniş parklar ve otellerle donatılmıştı. Düzenlemelerden sonra Avusturya Devleti hesabına işletilen kaplıcadan oldukça iyi gelir elde edilmişti. Bkz. Moser, *a.g.e.*, s. 26-32; Oliver, *a.g.e.*, s. 27; Hutchinson, *a.g.e.*, s. 229.

[689] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 732. (21 ZA 1289/20 Ocak 1873 tarihli Bosna Valisinin tahriratı).

[690] Resim: 60.

[691] *S.V.B.-1288*, s. 42.

[692] *S.V.B.-1290*, s. 42; *1291*, s. 55; *1294*, s. 55; *1295*; s. 79.

[693] Görevliler için bkz. Tablo: 19.

[694] *S.V.B.-1295*; s. 79.

Saraybosna dârüşşafakası tıpkı Bulgaristan'daki dârüşşafakalar gibi sadece bir barınma yeri olarak kalmamış, çocuklara eğitim ve iş becerisi de öğretilmiştir. Böylelikle çocukların bir meslek sahibi olmaları sağlanmıştır. Öğrencilerden 1871'de sekiz, 1873'de yedi, 1874'de yedisi Müslüman ikisi Sırp dokuz, 1875'de dört, 1876'da üçü Müslüman biri Sırp dört, 1877 senesinde ise üç çocuk vilâyet matbaasında görev almış ve böylelikle mürettipliği öğrenerek meslek sahibi olmuşlardır. Mürettipliğin yanında terzilik ve ayakkabıcılık gibi bazı meslekler de dârüşşafaka öğrencilerine öğretilmiştir[695].

g) Sabah Mektebi

1866 senesinde sadece vilâyet memurlarının devam edebileceği bir sabah mektebi açıldı. Okul 1865-1869 yılları arasında vilâyet mektupçuluğu yapmış olan İbrahim Tevfik Bey'in çabalarıyla kurulmuştur. Okulun amacı eyalet memurlarının bilgi ve görgülerini artırmaktı. Okula kabul edilecek öğrenciler halen görevde bulunan katipler arasından seçilmekteydi. Öğrenim süresi iki yıl olan okulda Fetvayı Şerif, Fenn-i inşa, Tarih, Coğrafya, Farsça, Fransızca ve Boşnakça dersleri verilmekteydi. Okul Saraybosna hükümet konağı bünyesinde bir derslikte faaliyetlerini sürdürmekteydi. Gerekli ders araç gereçleri hızlı bir şekilde İstanbul'dan getirilmişti. Okulun eğitime başlaması merkezi sevindirmiş ve Vilâyet Nizâmnâmesinde yer alan eğitimle ilgili hususlardan birinin daha hayata geçirilmesinden memnuniyet duyulmuştur[696].

B) BASIN-YAYIN

Bosna Hersek'te ilk matbaa Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Hıristiyanlar tarafından kurulmuştur. Daha XVI.

[695] *S.V.B.-1288*, s. 31; *1290*, s. 36; *1291*, s. 47; *1292*, s. 47; *1293*, s. 58; *1294*, s. 45, 55. Öğrencilere verilen eğitimin biraz da gelir getirme amaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Kuruma tahsis edilen gelirlerin yetersizliği karşısında Dârüşşafaka yöneticileri öğrencilerin ürettikleri malları satarak kuruma gelir getirmeyi de seçenek olarak düşünmüşlerdir. B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 219, 28 B 1289/1 Ekim 1872 tarihli şukka.

[696] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 2-3, 11 M 1283/26 Mayıs 1866 tarihli şukka; Aličić, *Vilâyets*, s. 260, 19. dipnot; Ćurić, *a.g.e.*, s. 158-161.

yüzyılda Bosna Hıristiyanları birkaç matbaaya sahiptiler[697]. XIX. yüzyılda da matbaa kurmaya ilişkin ilk kayıtlar Hıristiyanlar'a aittir. Mesela 1857 senesinde Anto Kariç adlı bir gayrimüslim kitap basımı yapmak üzere bir matbaa kurmak için izin istemiştir[698]. Bosna'da gazete yayıncılığı da tıpkı matbaada olduğu gibi ilk defa Hıristiyanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Müslümanlar'ın gazete çıkarmaları Hıristiyanlar'dan sonra olmuştur[699].

Müslümanlar'ın Bosna Hersek'te matbaa kurmalarına dair en erken kayıtlar 1861 tarihine aittir. Bu tarihte Mostar'da bir litografya cihazı ve bir mürettibe ihtiyaç olduğu belirtilerek, merkezden litografya makinesi ve mürettip gönderilmesi istenmiştir. Konu Takvimhâne Nezareti'ne iletilmiştir. Takvimhâne gerekli çalışmaları yaparak görüşünü hükümete bildirmiştir[700]. Ancak litografya cihazı ve mürettibin gönderilip gönderilmediğine dair daha sonra her hangi bir kayda ulaşılamamıştır.

1- Vilâyet Matbaası

Vilâyet düzenlemesi ile birlikte bir matbaa kurulması ve resmî vilâyet gazetesinin yayınlanması emredilmiştir. Düzenlemenin 9. maddesinde vilâyette bir matbaa kurulması[701] ve idaresinin mektupçu yönetiminde olması yer almıştır. O tarihte Bosna Valisi bulunan Şerif Osman Paşa halk arasında eğitim düzeyini artırmak, Belgrad[702],

[697] İsmail Eren, "Bosna Hersek'te Türkiye ve Avusturya İdaresi Altında Yayınlanan Türkçe Gazete ve Dergiler", *Kitap Belleten-Türk Basın Tarihi Özel Sayısı-*, Yıl: 1, Sayı: 2, İstanbul 1960, s. 14 (Bundan sonra *Bosna Hersek'te Türkçe Gazete* olarak gösterilecektir.). Ortodokslar'a ait ilk matbaa 1519'da Božidar Goražda tarafından Gorazde'de kurulmuştur. Bkz. Lovrenović, *a.g.e.*, s. 123.

[698] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 229/75, 27 ZA 1273/19 Temmuz 1857 tarihli tezkire.

[699] Eren, *Bosna Hersek'te Türkçe Gazete*, s. 14; Ortodoks, Katolik ve Yahudiler'in yayın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lovrenović, *a.g.e.*, s. 123-146.

[700] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 372/19, 9 R 1278/14 Ekim 1861 ve 11 R 1278/16 Ekim 1861 tarihli tezkireler.

[701] Merkezin Bosna'da vilâyet gazetesinin yayınlanmaya başlamasıyla birlikte Bosna Valiliği'ne gönderdiği bir yazıda, vilâyet matbaası kurulmasının önemine dikkat çekilmiştir. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 360/20, 27 S 1283/11 Temmuz 1866 tarihli Bosna Vilâyeti'ne yazılan tezkire müsveddesi; Aličić, *Vilâyets*, s. 260.

[702] Vilâyet matbaasının kurulmasında dış yayınların Bosna'da yarattığı etkiyi önlemek gerçekten de çok önemli bir hedeftir. Zira bu dönemde Bosna'da karşılaşılan en önemli siyasî problemlerden biri, Bosna'daki Türk idaresi ve bizzat Osmanlı Devleti

Novi Sad, Pançevo, Çetine[703], Zadra ve Zagreb şehirlerinde çıkan gazetelerin yanlı haberlerine cevap vermek; Belgrad ve Zagreb'de yayınlanan okul kitapları ve başka eserlerle yapılan Slav propagandasına karşı koymak, idarî yenilikten sonra çoğalan dairelerin kırtasiye işlerini[704] karşılamak için vilâyetin idare merkezi olan Saraybosna'da derhal bir matbaa kurulması için çalışmalara başlamıştır. Osman Paşa öncelikle Bosna'daki basımevi için gerekli araç gereci temin etmekle işe başlamıştır. Paşa, Ocak 1865'te Viyana'dan bir adet litografya makinesini satın alıp getirtmek için merkezden 7.500 kuruş istemiştir[705]. Fakat Matbaada ihtiyaç duyulan araçların Avusturya'dan temini ve gerekli paranın merkezden istenmesi nedeniyle ortaya çıkan aksaklıklar nedeniyle matbaanın kurulması sanılandan daha güç olmuştur. Bosna Valiliği aradan uzun süre geçmesine rağmen Ekim 1865'te merkezden hâlâ matbaa ve harf gönderilmesini istemeye devam etmekteydi[706]. Osman Paşa'nın ısrarlı tavrı sonucu istenilen baskı makinesi satın alınmış ve ancak bu kez de kışa rastlaması nedeniyle Tuna üzerinden Bosna'ya gönderilmesinde sorun yaşanmıştır. Tuna Nehri'nin kışın sevkıyata elverişli olmaması nedeniyle litografya tezgahı ve harflerin Bosna'ya ulaşması Nisan 1866'yı bulmuştur. Geçen sürede Osman Paşa merkeze sık sık konuyla ilgili raporlar

---

aleyhinde komşu imtiyazlı prensliklerdeki yayınlardır. Mesela 1869 senesinde Sırp Gazetesi'nde yayınlanan bir mektubun Hıristiyan halkın zihnini bulandırdığı gerekçesi ile vilâyete girişi yasaklanmıştır. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 528. (11 Ağustos 1285/23 Ağustos 1869 tarihli Bosna Vali Kaymakamı'ndan gelen şukka).

[703] Mesela 1873 senesinde Karadağ Ladikalığı'nın başkenti Çetine'de basılmakta olan Çarnagor adlı gazetenin Bosna'ya girmesi yasaklanmıştır. Yasağın devamlı olduğu anlaşılmaktadır. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 469, s. 1-2. (10 C 1290/5 Ağustos 1873 ve 9 B 1290/2 Eylül 1873 tarihli kayıt).

[704] 1866 Haziran'ında esnafın alması zorunlu tutulan matbu ruhsatların eyalet matbaasında basılmasına karar verilmişti. B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854. s. 4, 18 M 1283/2 Haziran 1866 tarihli şukka.

[705] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 323/36, 23 Ş 1281/21 Ocak 1865 tarihli Maliye Nezaretine yazılan yazı.

[706] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 344/18, 30 CA 1282/21 Ekim 1865 tarihli Maârif-i Umûmî Nezareti'ne yazılan yazı.

göndermiş, işin peşini bırakmamıştır. Onun bu tavrı Bosna'da matbaa kurulmasına verdiği önemi göstermesi açısından anlamlıdır[707].

Osman Paşa, bu amaçla Avusturya vatandaşı Zemunlu (Zemlin) matbaacı İgnayat Sopron'u[708] Bosna'ya davet etmiştir. Sopron bu davete icabet ederek, yanında Sırpça için Belgrad'dan İliya Tomiç adlı bir mürettip ile beraber 1866 Nisan'ında Saraybosna'ya gelerek matbaayı kurmuştur. Ancak İstanbul vilâyet matbaasının bu şekilde kurulmasını sakıncalı bulmuştur. Diğer vilâyetlerde örneği bulunmayan bu yaklaşımın tasvip edilmediği ifade edilmiştir. Merkez vilâyet matbaasının "bir ecnebi" tarafından yönetilmesinin uygun olmadığını, ancak şimdilik durumun idare edileceğini, konunun daha sonra halledileceğini Osman Paşa'ya bildirmiştir[709]. Merkezin ikazı etkili olmuş ve Eylül 1866'da valilik bu matbaayı 600 altına satın alarak Daire-yi Mektubi-i Vilâyetçe idare etmeye başlamıştır[710].

Şerif Osman Paşa vilâyette Türkçe yayın yapılabilmesi için Şubat 1866'da İstanbul'dan Arapça harfler ve bir mürettip gönderilmesi

[707] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 350/6, 18 L 1282/6 Mart 1866 tarihli Bosna Vilâyeti'ne yazılan tezkire müsvedesi; nr: 352/86, 18 ZA 1282/4 Nisan 1866 tarihli Bosna Vilâyeti'ne yazılan tezkire müsvedesi; nr: 353/36, 24 ZA 1282/10 Nisan 1866 tarihli Bosna Vilâyeti'ne yazılan tezkire müsvedesi; Hutchinson, *a.g.e.*, s. 246; Benac, *a.g.e.*, s. 158.

[708] İgnayat Sopron (Novi Sad 1821-Zemun 1894): Alman olan Sopron tipografi eğitimini Novisad, Viyana ve Peşte'de yapmıştır. Sopron 1847-48 yıllarında Viyana'da Fremderblats Gazetesi'nde çalışmış, 1851 yılında ise Zemun'da kendi matbaasını kurmuştur. 1867'de Bosna'dan ayrıldıkdan sonra Zemun'da *Zemun'un Sesi (Zemunski Glasnik), Grezbote* ve Almanca *Semliner Wochenba* adlı üç gazete daha yayınlamıştır. Bkz. Minka (Eminc) Memiya. "Bosna Hersek'te İlk Gazeteler-I", *Çevren*, Çev. Gülten Nobırda, c. XVI, Sayı: 70, 1989, s. 62.

[709] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 350/6.

[710] Eren, *Bosna Hersek'te Türkçe Gazete*, s. 14; a.g.mlf., "1866 Yılından Sonra Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya'da Yayınlanan Türkçe Gazete ve Dergiler", *Bilgi*, c. XIV, Sayı: 163-64-65, Ekim-Kasım-Aralık 1961, s. 8; a.g.mlf., "Yugoslavya'da Türk Basını", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 23, İstanbul Ağustos 1969, s. 21-22; a.g.mlf., "Turska Štampa u Jugoslaviji (1866-1966)", *POF*, vol. 14-15, Sarajevo 1969, s. 361; Bisera Nurudinovic. "Bosanske Salnâme (1866-1878. i 1882-1893), *POF*, vol. 10-11, Sarajevo 1961, s. 256-257; Altan Deliorman, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kırım ve Balkanlarda Türk Neşriyat Hareketleri*, İstanbul 1966, İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, s. 127-128; Memiya, a.g.m.-I, s. 53-54, 58; Duran bu matbaanın kuruluş tarihini 1872 vererek hata yapmıştır. Bkz. Oktay Duran, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayi*, İstanbul 1998, s. 73.

talebinde bulunmuştur[711]. Paşa'nın isteği üzerine İstanbul'dan Arapça harfler ve Kadri Efendi adında bir mürettip gönderilmiştir.

Salnâmelerdeki bilgilerden matbaanın sonraki yıllardaki kadro gelişimini takip etmek mümkündür. Matbaada 1867'de beş, 1868'de dört, 1869'da on altı, 1870'te on yedi, 1871'de yirmi üç, 1873'te yirmi bir, 1874'de yirmi iki, 1875'te on yedi, 1876'da on beş, 1877'de on beş ve 1878 senesinde ise on altı kişi çalışmaktaydı. Matbaa sadece baskı işlevi gören bir kurum olmamıştır. 1871'den sonra, ıslahhâne öğrencilerine eğitim veren ve onları meslek sahibi yapan bir kurum halini almıştır. Böylece hem ıslahhâne öğrencilerinin bir bölümünün meslek edinmesi sağlanmış, hem de kurumun ihtiyacı olan teknik kadrolar usta çırak ilişkisi çerçevesinde yetiştirilmiştir. Kurumda 1871'de sekiz, 1873'te yedi, 1874'te dokuz, 1875'te dört, 1876'da dört ve 1877 senesinde ise üç ıslahhâne öğrencisi görev almıştır[712].

2- Gazeteler

Vilâyet Matbaası'nda Avusturya işgaline (1878) kadar yayımlanan gazeteler şunlardır[713]:

a) Bosna Gazetesi (Bosanski Vjesnik): 1866

Matbaacı İgnayat Sopron tarafından Sırpça olarak Kril alfabesiyle 7 Nisan 1866 tarihinde yayımlanmaya başlamıştır. Haftalık bir gazetedir. Eylül 1866 tarihine kadar Saraybosna'da yayın hayatını sürdürmüştür[714]. Gazete, İgnayat Sopron'un matbaasının vilâyet idaresi tarafından satın alınmasına kadar geçen sürede yirmi beş sayı çıkmış-

[711] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 349/28, 9 L 1282/25 Şubat 1866 tarihli Maârif-i Umûmî Nezaretine yazılan yazı.

[712] *S.V.B.-1288*, s. 31; *1290*, s. 36; *1291*, s. 47; *1292*, s. 47; *1293*, s. 58; *1294*, s. 45.

[713] İşgal sonrası Bosna Hersek'teki yayın faaliyetleri için bkz. Eren, *Yugoslavya'da Türk Basını*, s. 22-23.

[714] İstanbul daha gazete yayınlanmadan, İgnayat Sopron ile Şerif Osman Paşa arasında Sırpça gazete çıkarılmasına dair yapılan mukaveleden rahatsız olmuş ve rahatsızlığını Osman Paşa'ya açıkça iletmiştir. Gazetenin kısa ömürlü olmasında merkezin bu rahatsızlığı etkili olmuş olabilir. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 350/6.

tır. Ancak kaç sayı çıktığı kesin olarak bilinememektedir. Elli sayı yayımlandığı tahmin edilmektedir[715].

b) Bosna: 1866-1878

Bosna vilâyetinin siyasî ve resmî gazetesiydi[716]. Gazetenin ilk sayısı 13 Muharrem 1283/28 Mayıs 1866 Pazartesi günü yayın hayatına başlamıştır. Gazete yayın hayatı boyunca haftalık olarak yayımlanmış ve Pazartesi günleri piyasaya sürülmüştür. Fiyatı 40 paraydı. Ücrete ilişkin yapılan açıklamada bir yıllık aboneliğin 40, altı aylığın 30 ve üç aylığın 20 kuruş olduğu belirtilerek, taşra için bu fiyata posta ücretinin ilâve edileceği belirtilmiştir[717].

Gazetenin yayımlanması Bosna'da büyük heyecana yol açmış, Saray Sancağı Merkez Kaymakamı Münib Efendi, Vilâyet Hakimleri Müfettişi Kâmil Efendi, Saraybosna Rüştiyesi Baş Öğretmeni Mehmet Emin Efendi gibi ileri gelen devlet memurları gazetenin ilk sayısında yer alan kutlama yazılarında memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Gazetenin takdim yazısında öncelikle Padişah Abdülaziz'e uzun bir övgü ile vilâyetlerin yeniden düzenlenmesinin çok hayırlı sonuçları olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra gazete yayımlanmasının

[715] Eren, *Bosna Hersek'te Türkçe Gazete*, s. 14; a.g.mlf., *Bosna-Hersek'te Yayımlanan Türkçe Gazete ve Dergiler*, s. 8; a.g.mlf., *Yugoslavya'da Türk Basını*, s. 22; a.g.mlf., *Turska Štampa*, s. 362; Memiya, a.g.m.,-*I*. s. 54, 62; Benac, *a.g.e.*, s. 158; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 107; Velikonja, *a.g.e.*, s. 88.

[716] Vilâyet gazetesi yayımlanması sadece Bosna'ya has bir tutum değildi. Ancak Bosna vilâyetlerde gazete yayıncılığına başlayan ilk eyaletlerin başında yer alır. Vilâyet düzenlemesinin ardından hemen hemen bütün vilâyetlerde benzer gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. 1876 senesine gelindiğinde 19 vilâyet gazetesi çıkmaktaydı. Bu gazeteler şunlardı: Mısır: *Rüznâme-i Vekâyi'-i Mısır*, Girid: *Girid*, Hüdâvendigâr: *Hüdâvendigâr*, Konya: *Konya*, Bağdad: *Zevra'*, Prizren: *Prizren*, Ankara: *Ankara*, Aydın: *Aydın*, Tuna: *Tuna*, Bosna: *Bosna*, Suriye: *Suriye*, Edirne: *Edirne*, Diyarbakır: *Diyarbakır*, Erzurum: *Envâr-ı Şarkıyye*, Selânik: *Selânik*, *Rumeli*, Kastamonu: *Kastamonu*, Haleb: *Fırat*, Trabzon: *Trabzon*. Bkz. *S.D.Â.O.-1293*, s. 224; Çadırcı aynı tarihde 22 vilâyet gazetesi yayınlandığını ifade etmiştir. Ancak Çadırcı'nın ifade ettiği diğer 3 gazetenin adı 1293, 94 ve 95 devlet salnâmelerinde yer almamaktadır. Bkz. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 292; Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul 2003, s. 31-34. Fakat Topuz da Nerctva dışında Bosna'da yayınlanan diğer gazetelerden bahsetmez.

[717] *Bosna Gazetesi*, nr: 1, 13 Muharrem 1283/28 Mayıs 1866 Pazartesi ; B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, Lef.2; Belge: 5; Aličić, *Vilâyets*, s. 260, 20. dipnot; Hutchinson, *a.g.e.*, s. 146; Benac, *a.g.e.*, s. 158; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 107; Velikonja, *a.g.e.*, s. 88.

ne kadar faydalı bir iş olduğu üzerinde durularak, her vilâyette yöre halkının anlayacağı dilde gazete yayımlamanın önemine vurgu yapılmıştır. Nihayet *Bosna Gazetesi*'nin yayımlanma süreci ve amacı şöyle sıralanmıştır: *"...Vilâyetlerin bir işleri dahi tesadüf ettikleri bölgenin lisanına göre gazete çıkarmak meşguliyet-i mühimmesi olduğundan Bosna Vilâyeti dahi evvelce almış ve infazını, uzaklık sebebiyle harf ve dizgici gelememesinden dolayı yerine getiremediği irâde-i seniyyenin infazı kasdıyla şimdi haftada bir çıkmak üzre bir sahifesi Türkçe ve bir sahifesi Boşnakça (yaprak anlamında kullanılmış) ve Bosna namıyla olarak iş bu gazeteyi çıkarmıştır. İş bu gazetenin en birinci vazifesi bölgede oturan halkın gelişmesi ve asayiş artması ve refahın yükselmesi için kendilerinin yapması gerekli işler için her nevi hususda davetci ve ihtarcı olacaktır...."*[718]. Gazete yayımlandıktan sonra Bosna Valisi Topal Osman Paşa gazetenin ilk sayısından on nüshayı merkeze göndermiş ve padişahın emrini yerine getirdiği için çok mutlu olduğunu belirterek, yapılan çalışmaların beğenilmesini umduğunu ifade etmiştir. Gazetenin yayımlanması merkezde memnuniyet uyandırmış ve ancak bu tür çalışmalarla vilâyet teşkilatının anlamlı hale geleceği beyan edilmiştir[719]. Ayrıca Osman Paşa'ya çalışmalarının takdir edildiğini içeren bir emir gönderilmiştir[720].

Gazete yayımlanmaya başladığı 28 Mayıs 1866 ile yayın hayatının sona erdiği 18 Temmuz 1878 tarihine kadar toplam 636 sayı çıkmıştır. Gazetenin 2 sayfası Türkçe, 2 sayfası Boşnakça toplam 4 sayfa olarak baskısı yapılmıştır[721]. Yalnız 28 Mart-18 Temmuz 1878 tarihleri arasında 8 sayfa olarak yayımlanmıştır. Bosna Gazetesi daha sonra Yugoslavya adı ile kurulacak coğrafyada yayımlanan ilk Türkçe gazete hüviyetindedir. Gazetenin 1-16. sayıları 34x29, 17-616. sayıla-

[718] *Bosna Gazetesi*, nr: 1; B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, Lef.2; Memiya, a.g.m.-*I*, s. 55; *S.D.Â.O.-1294*, s. 640; *1295*, s. 436.

[719] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, Lef.1, 12 Muharrem 1283/27 Mayıs 1866 tarihli Bosna Valisi Topal Osman Paşa'nın tahriratı; *A.MKT.MHM.*, nr: 360/20; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 8, 27 S 1283/11 Temmuz 1866 tarihli şukka.

[720] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, Lef.1; 22 S 1283/6 Temmuz 1866 tarihli irâde.

[721] Belge: 5; Bosna'da matbaa kurulmasının esas amacı Türkçe ve Boşnakça bir gazete çıkarmaktı. Bu hedef matbaa daha kurulma aşamasında iken Bosna Valisi Osman Paşa tarafından dile getirilmiştir. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 290. (8 RA 1282/11 Ağustos 1865 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı); Hutchinson, *a.g.e.*, s. 146; *Ceride-i Havâdis*, nr: 2930, 17 L 1292/16 Kasım 1875, s. 3.

rı 48x37, 617-636. sayıları ise 35x25 cm. boyutlarında basılmıştır[722]. Gazetenin yayın hayatını sürdürdüğü dönemin yayın kanunları gereğince sürece bir nüshası her hafta sürekli olarak İstanbul'daki matbuat idaresine gönderilmiştir. Merkez bu konuda oldukça titiz davranmış, zaman zaman meydana gelen aksamalar sonrası yayın kanunu Bosna Valisine hatırlatılmıştır[723].

Gazete abonelerinin çoğunluğunu zorunlu tutuldukları için devlet memurları oluşturmuştur. Gazetenin tirajı tüm yayın hayatı boyunca 1.000 civarında gerçekleşmiştir. Tiraj düşüklüğüne gazetenin içeriğinin de oldukça önemli katkısı olmuştur. *Bosna Gazetesi* grafik anlamında basitti ve göze çarpıcı bir özelliği yoktu. Metinler özensiz olarak oluşturulmuştu. Sürekli haberlerde haberin devam edeceğine dair bir ibare yoktu. Yine hangi yazıyı kimin yazdığına dair yazıların altında yazarların imzaları yoktu[724].

Gazetede iç ve dış haberler ile bir ilân kısmı vardı. Gazetedeki haberlerin büyük bölümü İstanbul'dan gelen gazetelerden sağlanmaktaydı. İstanbul'dan gelen malzemenin yanında tablo 20'de görüldüğü gibi çeşitli dilleri bilen elemanlar vilâyet matbaasında görevlendirilerek, yabancı gazetelerde Bosna'yı ilgilendiren haberlerin tercümesi yapılarak yayımlanmış veya haberler saldırı niteliği taşıyorsa onlara cevap verilmiştir. Gazete diğer gazetelerle polemiğe girmek ve güncel siyasî gelişmeleri okuyucularına aktarma görevi yanında zaman zaman aktüel konulara da değinmiştir. Örneğin 1866 senesinde Holms Tiyatrosu'nun Saraybosna'ya geleceği, 1867 senesinde kültürel ve sanatsal değeri olan eşyaların yurt dışına çıkarılmasının yasak olduğu, zaman zaman da çeşitli konuları ihtiva eden şiirler yayımlanmıştır. Aktüel konuların yanında tefrika olarak yayımlanan örneğin *"Zengimliğe Götüren Yol"* gibi bir takım yazılar da gazete köşe-

[722] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, *Bosna Gazetesi*, nr: 1; Belge: 5; Eren, *Bosna Hersek'te Türkçe Gazete*, s. 14; a.g.mlf., *Bosna-Hersek'te Yayınlanan Türkçe Gazete ve Dergiler*, s. 8-9; a.g.mlf., *Yugoslavya'da Türk Basını*, s. 21-22; a.g.mlf., *Turska Štampa*, s. 362, 371, 388; *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz.M. Münir Aktepe, c. XII, Ankara 1989, s. 27; Duran, *a.g.e.*, s. 90; Duman, *İstanbul Kütüphaneleri*, s. 49.

[723] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 470, s. 110. (18 R 1292/24 Mayıs 1875 tarihi kayıt).

[724] Meniiya, a.g.m.-*II*, s. 23.

sinde yer almıştır. Bazen de günümüzde dahi halkın ilgisini çekeceği şüpheli olan örneğin *"Tarih Nedir?"* gibi oldukça ağır yazı dizileri yayımlanmıştır. Özellikle Mehmed Şakir Kurtkehayiç'in sorumlu olduğu dönemde zıt fikirleri savunan kişilerin karşılıklı diyalogları şeklinde kaleme alınan tartışma yazıları da yayımlanmıştır. Gazetenin 1875 Hersek Ayaklanması esnasında takındığı tavır oldukça önemlidir. Vilâyetin resmî gazetesi olması nedeniyle ayaklanmayı önceleri önemsiz bir konu gibi okuyucularına duyuran gazete, ayaklanmanın şiddetlenmesi ve İstanbul'un isyanı ciddiye almasından sonra ayaklanmadan ciddi bir konuymuş gibi bahsetmeye başlamıştır. Bosna'nın Avusturya tarafından işgali haberini bildiren ve Avusturya Konsolosu'nun işgal bildirisini de yayımlayan gazete, halkı işgalin haksız ve kanunsuz olduğu hususunda uyarmayı da ihmal etmemiştir. Gazetenin son sayısında bazı yazılara devam edileceğinin bildirilmesine rağmen bir daha yayımlanmadığı dikkate alındığında, gazetenin yayınına Avusturya makamlarının izin vermediği anlaşılmaktadır. Zaten kısa bir süre sonra 1 Eylül 1878 tarihinden itibaren Bosna Gazetesi'nden doğan boşluğu doldurmak üzere bazı köşeleri Almanca olan Sırpça *Bosna Hersek'te Yenilikler* adlı bir gazetenin yayın hayatına başlaması Bosna Gazetesi'nin yayın hayatına son verildiği kanaatini doğrulamaktadır[725].

Gazetenin Türkçe bölümünü 1867-68'de Mustafa Refet İmamoviç, 1869-1871'de Mehmed Şakir Kurtkehayiç, 1873 ve 1875'de Abdülkadir Efendi, 1874'te Yaver Bey, 1876'da Mehmet Hilmi Efendi, 1877 tarihinde ise Said Şehameddin Efendi yönetmiştir. Gazetenin son müdürü Ebüzziya Tevfik olmuştur. Sırpça bölümünü ise gazetenin yayın hayatı boyunca Miloş Mandiç yönetmiştir[726].

Ebuzziya Tevfik'in sorumlu müdür olduğu dönemlerde gazetenin formatında önemli değişiklikler olmuştur. Tevfik gazeteyi resmî kimliğinden kurtarmaya ve halka hitap eden bir gazete kimliğine dönüştürmeye çalışmıştır. Gazetenin içinde bulunduğu durumun okur için pek ilginç olmadığı bilen Tevfik, *"Biz bu gazeteler arasında*

[725] Memiya, a.g.m.-I, s. 55-59.

[726] Bakınız Tablo: 20; Duman, *İstanbul Kütüphaneleri*, s. 124.

bizim gazetemizin de bulunduğunu ve şu andaki vilâyet gazetelerinin kağıttan başka bir şey olmadıklarını kabul ediyoruz" diyerek gazetenin içinde bulunduğu durumu özetlemiştir. O, üç buçuk aylık sorumlu müdürlüğü sırasında gazeteye bir kimlik sağlamak için yoğun çaba sarf etmiştir. Kendi yönetimindeki gazetenin farklılığını göstermek için de gazetenin sayısını yeniden birden başlatmıştır. Tevfik'in yönetimdeki gazetede kuru, resmî, tatsız havanın yerine yazarların iç dünyasını yansıtan, ara sıra şakacı bir tutum, taze ve yeni bir yaratıcılık göze çarpmaktadır. Ancak 1878 Bosnası düşünüldüğünde siyasî ve sosyal çalkantılar gazetedeki değişiklikleri gölgelemiş ve Tevfik'in teşebbüsleri yarım kalmıştır[727].

c) Gülşen-i Saray-(Sarajevski Cvjetnik): 1868-1872

Yarı resmî, siyasî ve edebi gazetedir. *Gülşen-i Saray* Osmanlı Devleti'nde vilâyetlerde yayımlanan ilk yarı resmî gazete sayılmaktadır. Yayın politikasını *"Menâfi-i vataniye ve umûmîyyeye hâdim bir gazete"* olarak özetlemiştir. Sahibi, müdürü ve başyazarı Mehmet Şakir Kurtkehayiç Efendi'dir[728]. Baskısı Saraybosna'daki Vilâyet Matbaasında yapılmıştır. İlk sayısı 24 Ramazan 1285/26 Aralık 1868'de, sonuncusu ise 7 Cemaziyelevvel 1289/11 Temmuz 1872'de yayımlanmıştır. Bu süre zarfında toplam 170 sayı yayımlanmıştır. *Gülşen-i Saray* da Bosna'da yayımlanan diğer gazeteler gibi haftalık olarak, Sırpça ve Türkçe olarak yayımlanmıştır. Gazetenin yayın günü Çarşamba'ydı. Gazetenin baskısı 38x25 ve 44x32 cm. boyutlarında yapılmıştır. *Gülşen-i Saray*'ın abone sayısı hakkında kesin bir bilgi vermek güçtür. Saraybosna'da yüz, Bihke'de ise yüz otuz beş abonesi vardı. Gazete sahibi Mehmed Şakir Kurtkehayiç'in 1872'de tüberküloz ne-

[727]Ebuzziya Tevfik Bosna'daki hizmetlerinden dolayı taltif edilerek ödüllendirilmiştir. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 470, s. 324.(23 S 1295/26 Şubat 1878 tarihli kayıt); Memiya, a.g.m.,-I, s. 61-62.

[728] Kurtkehayiç kısa sürede Osmanlı Devleti'ndeki diğer yayıncılar tarafından tanınmış ve takdir edilmiştir. Dağlı, a.g.m., s. 1590; Onun genç yaşta ölümü diğer meslektaşlarını üzmüştür. Ebüzziya Tevfik'in gazetesi *Hadika'da* Mehmet Şakir'den ve gazetesi Gülşen-i Saray'dan övgüyle bahsedilmiştir. Bkz. Âlim Gür, *Ebüzziya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*, Ankara 1998, s. 232; Kurtkehayiç'in hastalığı ve ölümünün yankıları hakkında bkz. Memiya, a.g.m.,-II, s. ,28-29; Muris İdrizović, "Mehmed Šakir Kurtćehajić", *POF*, vol. 14-15, Sarajevo 1969, s. 353-358; Benac, *a.g.e.*, s. 158; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 107.

deniyle hayatını kaybetmesi üzerine yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır[729].

Gülşen-i Saray'ın ilk sayısında Kurtkehayiç gazetesinin yayın amacını şu şekilde belirtir: "*..Kardeş yurttaşlarımıza, uygarlık yollarını işaret edip günlük olayları bildirmek istiyoruz...*". Gazetenin diğer bir amacı ise Avusturya-Macaristan, Hırvatistan ve Sırbistan basını tarafından Osmanlı Devleti, özellikle de Bosna Hersek aleyhine yapılan yayınlara zamanında cevap vermek ve halkı bilinçlendirmekti. *Gülşen-i Saray*'da yayınlanan politik polemikler incelendiğinde vilâyetin resmî gazetesi Bosna ile kıyaslanamayacak derecede sert bir üslup kullanıldığı görülür. Örneğin Rusya'nın Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki panslavist politikaları sert bir dille eleştirilmiştir. *"Rus Barbar Politikası"* adlı bir yazıda Rusya'nın Polonya'da uyguladığı şiddet ve asimilasyon politikalarına yer verilmiş, hatta Sezar Arnold adlı bir Polonyalı'nın konuya ilişkin mektubu gazetede yayınlanmıştır[730].

Gülşen-i Saray'da politik konuların yanında Bosna'nın içinde bulunduğu sosyal, siyasî ve ekonomik konulara ilişkin yazılar da yayınlanmıştır. Örneğin 23 Mayıs 1870 tarihli 21. sayısında Bosna'da ekonomik ve sosyal kalkınmayı hem Osmanlı Hükümeti'nin hem de Bosna halkının isterken neden geri kalındığı konusuna değinilmiş ve içinde bulunulan duruma çareler aranmıştır. Geriliğin sebebi olarak iç anlaşmazlıklar gösterilmiş ve anlaşma olmadan ilerleme olamayacağı ifade edilmiştir. Gazetede sadece yazarların yazılarına yer verilmemiş, zaman zaman okurların yayınlanan yazılara verdiği cevaplar da yayınlanmıştır. Mesela yukarıdaki yazıya Saraybosnalı öğretmen Filaret Petroviç'in verdiği cevap gazetede yayınlanmıştır. Petroviç

[729] Dağlı, a.g.m., s. 1589-1591; Eren, *Bosna Hersek'te Türkçe Gazete*, s. 14; a.g.mlf., *Bosna-Hersek'te Yayınlanan Türkçe Gazete ve Dergiler*, s. 9; a.g.mlf., *Yugoslavya'da Türk Basını*, s. 21-23; a.g.mlf., *Turska Štampa*, s. 362, 373, 388; Deliorman, *Neşriyat Hareketleri*, s. 131; Velikonja, *a.g.e.*, s. 88; Gülşen-i Saray'ın Türkiye Kütüphaneleri'nde koleksiyonu yoktur. Tam bir koleksiyon savaş öncesinde Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde mevcuttu. Ancak savaş sonrası gazete koleksiyonunun son durumu hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Bkz. "Gülşensaray", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/ Eserler/Terimler*, c. III, İstanbul 1979, s. 400; Duman, *İstanbul Kütüphaneleri*, s. 124; Memiya, a.g.m.-II, s. ,28-29.

[730] Memiya, a.g.m.-II, s. 24-25; Benac, *a.g.e.*, s. 158.

Bosna'nın içinde bulunduğu durumun sorumlusunun halk değil, politik uygulamalar olduğunu belirtmiştir[731].

Gazetenin çizgisi yenilikçi olduğu için geleneksel eğlence ve gösteriler gazete tarafından eleştirilmiştir. Örneğin 27 Kasım 1870 tarihli 48. sayıda Saraybosna'daki Karagöz Tiyatrosu'nun temsilleri küçük görülürken, o esnada kentte bulunan Holms Tiyatrosu'nun oyunlarından övgüyle bahsedilmiştir. Kültür ve eğitime önem veren Kurtkehayiç bu konuya gazetesinde defalarca eğilmiştir. *"Biz yok olacağız ve bir daha vurguluyoruz, eğer bilime sarılmazsak biz yok olacağız diyorum"* diyerek düşüncelerini radikal bir şekilde kaleme dökmüştür. Yazar sık sık Bosna Hersek'teki eğitimsizlik, geri kalmış ticaret ve okullar için duyduğu endişeleri dile getirmiştir. Gazete çıktığı sürece eğitimin önemini içeren makaleler yer almaya devam etmiştir[732].

d) Neretva: 1876-1878

1876 yılında Hersek Bosna'dan ayrılarak Hersek Vilâyeti kurulunca, Vilâyet Nizâmnâmesi'nin dokuzuncu maddesi gereğince bir vilâyet matbaası kurulması gerekmiştir. Bu yüzden Bosna Vilâyet matbaasının yardımıyla Mostar şehrinde bir vilâyet matbaası kurulmuştur. Hersek'te kurulan matbaada 2 Mart 1876 tarihinden itibaren Türkçe ve Sırpça olarak *Neretva* adında resmî bir gazete yayınlanmaya başlamıştır. Gazete aynı yılın sonuna kadar yayınlanmıştır. *Bosna Gazetesi*'nin 507. sayısında *Neretva Gazetesi*'nin yayına başladığı haberi verilerek, *Neretva*'nın başyazısı gazetenin onuruna *Bosna Gazetesi*'nde de yayınlanmıştır. *Neretva* hükümetin resmî tutumunu halka bildirmek ve kamuoyunu etkilemek için kullanılmıştır. Gazetenin toplam tirajı 360'tı. Tirajının düşük olması nedeniyle gazetenin her-

[731] Memiya, a.g.m.-II, s. 25.

[732] Ölümünden sonra hakkında yazan Mitar Papiç onun eğitimci yönüne atıfta bulunarak Kurtkehayiç'in halkın eğitimini engelleyen her şeye kesinlikle karşı geldiğini, Avrupa tarzı modern bir eğitimin Bosna'da uygulanabilmesi için elinden gelen çabayı sarf ettiğini belirtmiştir. Bkz. Memiya, a.g.m.-II, s. 26-27, 29; Benac, *a.g.e.*, s. 158. O İstanbul'daki bazı yayıncılara gönderdiği mektubunda Bosna'da Avrupa tarzında bir eğitim görememekten yakınmış, özellikle Fransızca bilmemenin eksikliğini çektiğini açıkça ifade etmiştir. Mektubunda eyaletin kalkınması için eğitimin önemine defalarca vurgu yapmıştır. Bkz. Dağlı, a.g.m., s. 1591.

hangi bir kütüphanede tam bir koleksiyonu yoktur. Yine kaç sayı çıktığını tespit etmek de mümkün olmamıştır. Ancak toplam 38 sayı çıktığı düşünülmektedir[733].

Neretva'nın dizgi ve sayfa yapısı *Bosna Gazetesi*'yle hemen hemen aynıdır. Gazetede, vilâyet haberleri, iç haberler, dış haberler, atamalar, telgraflar, duyurular gibi bölümler yer almaktaydı. Bu bölümlerin yanında gazetenin esas yayınlanma amacına uygun olarak, Hersek isyanının gelişimi ve isyancılarla yapılan mücadele gazetede oldukça fazla yer tutmuştur. *Neretva*'nın sorumlu yazı işleri müdürlüğünü aynı zamanda vilâyet mektubçusu olan Mehmed Hulusi (Saraybosna 1843-1907) yapmıştır[734].

3- Salnâmeler: 1866-1878

Sene, yıl demek olan *"sal"* ile mektup, kitap anlamına gelen *"nâme"*nin birleşmesinden oluşan bu tabirin günümüzdeki tam karşılığı "yıllık" demektir. Osmanlı Devleti'nde ilk salnâme 1263/1846'da Mustafa Reşid Paşa'nın gayretleriyle *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* adıyla yayınlanmıştır. Defa 1 kaydıyla yayınlanan ilk salnâme küçük boy 175 sayfadan oluşmaktaydı. Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. Bu gelenek 1913-19 yılları hariç 1918 yılına kadar devam etmiş ve toplam altmış sekiz adet devlet yıllığı yayınlanmıştır[735].

[733] Eren, *Bosna Hersek'te Türkçe Gazete*, s. 14; a.g.mlf., *Yugoslavya'da Türk Basını*, s. 22; a.g.mlf., *Turska Štampa*, s. 362; Benac, *a.g.e.*, s. 158; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 107; Velikonja, *a.g.e.*, s. 88. Tiraj düşüklüğü bütün vilâyet gazetelerinin ortak sorunuydu. Bkz. Duran, *a.g.e.*, s. 89; Memiya, a.g.m.-*II*, s. 29-31; Resim: 62.

[734] *S.D.Â.O.-1294*, s. 443. Mehmed Hulusi gazetecilik yaşamına Avusturya işgali döneminde de devam etmiştir. O 1884-1897 yılları arasında haftalık Türkçe olarak *Vatan*, 1897-1902 yılları arasında ise Peliber adlı gazetede sorumlu yazar görevini üstlenmiştir. Bkz. Memiya, a.g.m.-*II*, s. 30-31; Mehmed Hulusi, Genç Türkler'e yakınlığından dolayı bir süre Türkiye'ye sokulmamıştır. Ancak *Vatan Gazetesi*'nde II. Abdülhamid'i öven birkaç yazısının yayınlanmasından sonra Türkiye'ye girişine izin verilmiştir. Bkz. Mehmet Süleymanpaşiç, "Bosna ve Hersek Müslümanlarının Şimdiki Matbuat Hayatı", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 181, Ankara 1941, s. 307.

[735] *S.D.Â.O.*-1295, s. 435; *S.V.B.-1295*, s. 34-35; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 105-106; Duran, *a.g.e.*, s. 90, 122: "Yıllık", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/ Eserler/Terimler*, c. VIII, İstanbul 1998, s. 597.

İlk vilâyet salnâmesi 1283/1866'da Bosna'da yayımlanmıştır[736]. Bosna Valisi Şerif Osman Ağustos 1866'da yayınlanan ilk salnâmeyi merkeze gönderirken, "*Bölgenin ahvaline dair haberlerin yer aldığı salnâmenin vilâyet matbaasında basılarak iki nüshasını göndermekten sevinç duyduğunu ve beğenilmesini umduğunu*" belirtmiştir. Osman Paşa'nın beklediği gibi yapılan iş merkezin hoşuna gitmiş ve kendisine övgü dolu bir irâde gönderilmiştir[737]. Salnâmeler yayınlandıktan sonra merkezin beğenilmesine sunulması ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Mesela 1285 Salnâmesi hemen 1286 senesi başında[738], 1287 salnâmesi 29 Temmuz 1870 ve 10 Eylül 1870'de iki kez, 1293 salnâmesi 26 Mart 1876'da, 1294 Salnâmesi 18 Şubat 1877'de, 1295 salnâmesi 20 Haziran 1878'de merkeze gönderilmiştir[739]. 1866 tarihinde yayınlanan bu ilk vilâyet salnâmesinin bir nüshası Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi Demirbaş no: 605'de kayıtlıdır. Salnâmenin takdiminde, salnâme yayınlamanın asrın getirdiği ihtiyaç olduğu ve devletin bu salnâmeler sayesinde vilâyetin ihtiyaçlarını daha yakından bileceği belirtilmiştir[740]. Yayınlanan bu ilk salnâmeden iki nüsha merkeze gönderilmiştir. İstanbul, vilâyet matbaasında basımı yapılmış, "*Bosna bölgesinin ahvâl-i umûmiyyesini şâmil olan*" bu

[736] *İslâm Ansiklopedisi*'nde ilk salnâmenin 1865 (1282) tarihinde Trabzon'da yayınlandığı belirtilmiştir. Bkz. "*Salnâme*", *İ.A.*, c. X, İstanbul 1988, s. 134-135; Fakat Trabzon'da ilk salnâme 1286(1869) tarihinde yayınlanmıştır. Salnâmenin önsözünde "*...Trabzon Vilâyeti'ne mahsûs olarak bir salnâme çıkarılması arzu olunarak....*" ibaresiyle salnâmenin ilk kez yayınlandığı vurgulanmıştır. *Trabzon Vilâyet Salnâmesi*, Haz. Kudret Emiroğlu, c. I, Ankara 1993, s. 2, 5; Pakalın da ilk salnâmenin 1866'da yayınlandığını yazmış ama nerede yayınlandığını belirtmemiştir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 106.

[737] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38537, Lef: 1, 19 R 1283/21 Ağustos 1866 tarihli Bosna Hersek Valisi Osman Mazhar'ın tahriratı; 5 CA 1283/15 Eylül 1866 tarihli arz tezkiresi; 6 CA 1283/16 Eylül 1866 tarihli irâde.

[738] B.O.A., *İ.D.*, nr: 41035, 2 M 1286/14 Nisan 1869 tarihli arz tezkiresi; 3 M 1286/15 Nisan 1869 tarihli irâde.

[739] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 153; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 577; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 470, s. 179, 250, 322.

[740] *S.D.Â.O.*-1295, s. 435; *S.V.B.-1283*, s. 1; *1295*, s. 35; Nurudinovic, a.g.m., s. 253, 256; Duran, *a.g.e.*, s. 91; "Yıllık", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 597.

ilk salnâmeyi güzel bir eser olarak nitelemiş ve beğenilerini Bosna valisine iletmiştir[741].

Bosna Salnâmeleri 1283/1866-1295/1878 seneleri arasında *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Avusturya işgalinden sonra 1300/1882-1310/1893 seneleri arasında ise *Bosna ve Hersek Vilâyet Salnâmesi* adı ile yayımlanmıştır. Bosna Hersek'te 1866-1893 tarihleri arasında toplam 24 salnâme yayımlanmıştır[742].

Osmanlı yönetimi altında yayımlanan Bosna Salnâmeleri genel itibariyle hemen hemen birbirinin aynı nitelik ve içeriktedir. Salnâmelerin başlangıcında bir takvim, ardından bir dünya kronolojisi, daha sonra Osmanlı sultanlarının kronolojisi yer alır. 1283/1866, 1284/1867, 1291/1874, 1292/1875, 1293/1876, 1294/1877 salnâmelerine Bosna'da görev yapan valilerin kronolojik sırası da dahil edilmiştir. Girişten sonra vilâyet merkezindeki kurumlarda görevli memurların ad ve unvanları, ardından her sancaktaki görevli memurların adları sancaklara göre düzenlenmiştir. 1283/1866 ve 1295/1878 salnâmeleri hariç Bosna'da eğitim gören öğrencilerin istatistik bilgileri tablolar halinde salnâmenin sonuna dahil edilmiştir. Salnâmenin en sonunda ise Bosna'da kurulan pazar yerlerinin listesi verilmiştir. Bu genel düzenin yanında 1287/1870 ve 1288/1871 salnâmelerinde Bosna'nın nüfus bilgilerine de yer verilmiştir. 1287/1870, 1290/1873, 1291/1874, 1292/1875, 1293/1876, 1294/1877 salnâmelerinde ise Bosna'nın coğrafi, ekonomik yapısı ve yol ağı hakkında bilgi verilmiştir[743]. 1287/1870 salnâmesine bir de Bosna Hersek haritası eklenmiştir[744].

[741] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 363/8, 12 CA 1283/22 Eylül 1866 tarihli tezkire müsveddesi.

[742] Nurudinovic, a.g.m., s. 252, 259-262; Memiya, a.g.m.-II, s. 32; Eren, *Yugoslavya'da Türk Basını*, s. 22; a.g.mlf., *Turska Štampa*, s. 362, 372, 388; İslâm Ansiklopedisi'nde 1866-1891 tarihleri arasında toplam 15 salnâme yayımlandığı belirtilmişse de bu bilgi yanlıştır. "Salnâme", *İ. A.*, s. 134-135.

[743] *S.V.B.-1283; 1284*; *1285*; *1286*; *1287*; *1288*; *1290*; *1291*; *1292*; *1293*; *1294*; Nurudinovic, a.g.m., s. 259-261; Eren, *Yugoslavya'da Türk Basını*, s. 22; a.g.mlf., *Turska Štampa*, s. 362, 381, 388.

[744] Harita: 4.

Bosna salnâmeleri içinde Ebüzziya Tevfik'in Bosna mektupçuluğu sırasında yayımlanan 1295/1878 salnâmesi, daha önce yayımlanan on iki salnâmeden oldukça farklıdır. Ebuzziya Tevfik salnâmenin girişinde önceki salnâmelerin birbirinin aynı olduğunu bu nedenle farklı bir salnâme hazırlama ihtiyacı hissettiğini açıkça ifade etmiştir. Bu salnâme daha dış kapağındaki baskıda farklılığını ortaya koyar. Salnâmenin kapağının dört köşesinde altıgen Osmanlı yıldızı yer alırken, on iki burcun sembolleri kapağı süslemiştir. Takvim bölümünün ardından ay, gezegenler ve yıldızlar hakkında bilgi verilmiştir. 33-36 sayfalar arasında salnâme çıkarmanın tarihçesine yer verilmiş, *Salnâme-i Umûmî* (s. 37-69) adlı bir bölüm açılarak Osmanlılar ve Avrupa hakkında genel bilgiler bu kısma dahil edilmiştir. Kısm-ı Husûsi (s. 71-128) adlı bölümle Bosna hakkında bilgi verilmeye başlanmıştır. Salnâmenin sonunda ise İstatistik (130-144) adlı bir bölüm açılarak sayısal bilgiler eklenerek salnâme sona erdirilmiştir. 1295 salnâmesi ile bütün vilâyet salnâmeleri içinde ilk defa litografi (taş baskı) tekniği bırakılarak, tipografi tekniği ile baskıya geçilmiştir[745].

Salnâmelerin yayımlanmaya başladığı 1866'dan, 1878'deki Avusturya işgaline kadar on üç salnâme çıkarılmıştır. Salnâmelerin fiziki yapası aşağıdaki gibidir[746]:

1- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a I, sene 1283, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 107+2 sayfa, 16^0, Fiyatı 5 kuruş.

2- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a II, sene 1284, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 94+2 sayfa, 16^0, Fiyatı 5 kuruş.

3- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a III, sene 1285, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 106 sayfa, 16^0, Fiyatı 5 kuruş.

4- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a IV, sene 1286, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 107 sayfa, 16^0, Fiyatı 5 kuruş.

[745] *S.D.Â.O.-1295*, s. 435; *S.V.B.-1295;* Salnâmenin orijinalliği konusunda hemen hemen herkes hemfikirdir. Bkz. Gür, *a.g.e.*, s. 31, 287; Memiya, a.g.m.-II, s. 33.

[746] Nurudinovic, a.g.m., s. 259-261; Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*, c. I. Ankara 2000, s. 88-89.

5- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a V, sene 1287, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 161+11 sayfa, 16^0.

6- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a VI, sene 1288, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 148+1 sayfa, 16^0.

7- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a VII, sene 1289, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 192 sayfa, 16^0.

8- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a VIII, sene 1290, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 169+1 sayfa, 16^0, Fiyatı 8 kuruş.

9- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a IX, sene 1291, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 172+2 sayfa, 16^0, Fiyatı 12 kuruş.

10- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a X, sene 1292, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 168 sayfa, 16^0, Fiyatı 10 kuruş.

11- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a XI, sene 1293, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 168 sayfa, 16^0, Fiyatı 10 kuruş.

12- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a XII, sene 1294, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 160 sayfa, 16^0, Fiyatı 10 kuruş.

13- *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, Def'a XIII, sene 1295, Saraybosna, Bosna Vilâyet Matbaası, 69+144 sayfa, 16^0, Fiyatı 10 kaime.

C) SAĞLIK KURUMLARI

Bosna Hersek'te XIX. yüzyılda hastahane ve doktor sayıları konusunda net bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak bölgenin tıp geçmişinin oldukça ileri olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey kütüphanesinde tıp ve farmakolojiye ait yüzlerce yazma bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Bosna bölgesinde kaleme alınmışlardır. Müslümanlar'ın yanında bazı Ortodoks ve Katolik manastırlarında hastalar için özel bölümler mevcuttu. Benzer biçimde tekkelerde de sağlık hizmeti verildiği görülmektedir. Mesela 1640 yılında Saraybosna'da Hacı Sinan adında birinin yaptırdığı tekkede ruh hastalarının tedavi edildiklerine dair bilgiler vardır. Halk ihtiyaçları doğrultusunda en fazla cerrahlara rağbet etmekteydi. Bunlar yara ve kırıkları tedavi eder gerektiğinde ampütasyon da

yaparlardı. Hatta XVI. yüzyılda Saraybosna cerrahları kendi esnaflarını dahi kurmuşlardı[747].

XIX. yüzyıl ortalarına kadar bölgede çağdaş anlamda bir sağlık kuruluşu yoktu. Bu dönemde Bosna sağlık kurumları açısından geri kalmış bir bölgeydi. Halk bu açığı yerel şifacılara başvurarak kapatmaya çalışmaktaydı. Din adamlarından, azizlerden, tekkelerden şifa aramak çok yaygındı. Tedaviler çoğunlukla geleneksel attarların tavsiyeleri ve yaptıkları ilaçlarla sınırlıydı[748]. Ciddi hastalıklara yakalanlardan, maddi gücü yeten kimseler eyalet dışında tedavi olmaktaydılar. Örneğin tüberküloz hastalığına yakalanan *Gülşen-i Saray Gazetesi*'nin sahibi ve Saraybosna Belediye Başkanı Mehmed Şakir Kurtkehayiç tedavi olmak için İstanbul yerine Viyana'ya gitmiş ve orada 1872'de vefat etmiştir[749]. Halkın İstanbul'u tercih etmemesinde İstanbul'un Viyana'ya göre daha uzak oluşu ve Viyana'nın tıp alanında İstanbul'dan ileri olduğunun düşünülmesi etkili olmuştur.

Sağlık hizmetlerinin Bosna'ya götürülmesinin yanında, bölgede koruyucu sağlık hizmetlerinin gelişmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki ölen kimselerin karantinalara haber verilmeksizin gömülmemesi kuralının uygulamaya konulmasıdır. Ancak koruyucu sağlık tedbirlerinin uygulanmaya başladığı 1860'larda bölgede bir karantina bulunmadığından, bu görev yöredeki hükümet görevlileri tarafından yerine getirilmiştir. Böylece şüpheli ölümler araştırılarak herhangi bir salgın hastalık durumunda salgının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Bölgedeki ikinci koruyucu sağlık tedbiri ise halkın kullanımına açık çarşı, pazar gibi yerlerdeki tuvalet ve benzeri yerlerin temizliğinin denetlenmesi olmuştur. Yerel idarî görevliler bu konuya çok dikkat ettiklerini ve bu konuda başarı sağladıklarını merkeze bildirmişlerdir[750].

[747] İsmail Eren, "Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 17-19 Şubat 1988*, Ankara 1992, s. 21.

[748] Jezernik, *a.g.e.*, s. 101-104.

[749] Memiya, a.g.m.-II, s. ,28-29.

[750] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 398/15, 4 Ş 1276/26 Şubat 1860 tarihli Hersek Mutasarrıfı'nın arz tezkiresi.

1868'de Bosna'da genel sağlık hizmetlerinin daha iyi yürütülebilmesi amacıyla Evrak-ı Sıhhiye müdürlüğü kurulmuştur. Müdürlüğüne ise 1.000 kuruş maaşla eski Fevkalade Sandık Emini Talat Efendi atanmıştır[751].

Bosna Hersek'te sağlık konusunda esas atılım belediyeler bünyesinde tabiplerinin atanmasıyla gerçekleşmiştir. Özellikle 1870 Vilâyet Nizâmnâmesi'nden sonra belediyelerde doktor istihdam edilmesi zorunluluk haline getirilmiştir. Böylece sağlık hizmetleri hem yaygınlaştırılmış hem de zamanın şartları içinde halkın ulaşabileceği seviyeye çıkarılmıştır. Bosna Hersek'te de çeşitli belediyeler memleket tabibi istihdam edebilmek için çalışmaya başlamışlardır. Mesela 28 Şubat 1870'de İzvornik'te 750 kuruşu belediye, 250 kuruşu memurlar tarafından karşılanmak üzere toplam 1.000 kuruş maaşla Abdullah adında bir doktor memleket tabibi olarak atanmıştır[752]. Sivil doktorların yanında ordu da kendi ihtiyacını karşılamak için Bosna'ya doktor göndermekteydi. Mesela Ağustos 1870'de Doktor Binbaşı Yorgi Maril Hersek'e atanmıştır[753].

1- Hastahaneler

a) Gazi Hüsrev Bey Vakıf Gureba Hastahanesi

Bosna'daki ilk çağdaş hastahane Gazi Hüsrev Bey Vakıf Gureba Hastahanesi olmuştur[754]. Hastahanenin yapımına 1863 senesinde başlanmıştır. Hastahanenin inşaat ve diğer giderleri Gazi Hüsrev Bey vakfı tarafından karşılanmıştır. Hastahanenin yapımı için 8.000 kuruş harcanmış, 42.100 olacağı hesaplanan hastahanenin yıllık giderlerinin de vakıf gelirlerinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Hastahanenin yapımı için büyük çaba harcayan vakıf mütevelli heyeti baş-

[751] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 268, 21 M 1285/14 Mayıs 1868 tarihli Şûrâ-yı Devlet mazbatası; 28 M 1285/21 Mayıs 1868 tarihli arz tezkiresi; 29 M 1285/22 Mayıs 1868 tarihli irâde.

[752] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 555. (27 ZA 1286/28 Şubat 1870 tarihli kayıt).

[753] B.O.A., *İ.D.*, nr.42968.

[754] Hastahanenin fiziki görüntüsü hakkında bkz. *S.V.B.-1291*, s. 55; Resim: 60; Hutchinson, *a.g.e.*, s. 146.

kanı Ahmed Asım Bey'e hizmeti karşılığında Rikâb-ı Hümâyun Kapucubaşılığı rütbesi verilmiştir[755].

Hastahane varlığını devam ettirdiği sürece bütün giderleri Gazi Hüsrev Bey Vakfı tarafından karşılanmıştır. 8 Ekim 1866 tarihinde çalışmaya başlayan hastahanede başlangıçta sadece erkekler için otuz iki yatak vardı. Bir yıl sonra kadınlar için de bir bina yaptırılmış ve yatak sayısı kırka çıkarılmıştır. Kadın ve erkeklere hizmet veren iki ayrı bölümden oluşan hastahanede, hastalar için özel elbiseler de temin edilmiştir. Gureba Hastahanesi'nde fark gözetilmeksizin herkese hizmet verilmekteydi[756].

Hastahanenin personel profiline bakıldığında, değişken ama az sayıda sağlık personeliyle hizmet vermeye çalıştığı görülmektedir. Veriler değerlendirildiğinde hastahanenin personel sıkıntısı çektiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Hastahanede tercih edilen Müslüman doktorların hizmet vermesidir. Ancak bazı yıllar hariç, doktorlar genellikle gayrimüslim ağırlıklıdır. Hastahane doktor konusunda olduğu gibi ilaç ve tıbbı teçhizat bakımından da İstanbul'a bağımlı kalmıştır. Mesela 1869 yılında Bosna Valisi bir Müslüman doktor ve altmış hastaya bir yıl yetecek kadar ilacın hastahaneye gönderilmesi için istekte bulunmuştur[757]. Merkezin valinin isteğini yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Çünkü 1870 yılında hastahanede görev yapan doktorlar Müslümanlar'dan oluşmaktadır.

Hastahane Personeli[758]:

1870: Doktor Cemal Efendi

Cerrah Nuri Efendi

[755] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 373/81, 1 M 1280/18 Haziran 1863 tarihli Bosna Valiliğine yazılan emirnâme; Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 26.

[756] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 373/81; *S.V.B.-1287*, s. 38; *1288*, s. 42; *1290*, s. 42; *1291*, s. 55; *1292*, s. 56; *1293*, s. 68; *1294*, s. 55; *1295*, s. 90; Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 26.

[757] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 522. (3 R 1286/13 Temmuz 1869 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı).

[758] *S.V.B.-1287*, s. 38; *1288*, s. 42; *1290*, s. 42; *1291*, s. 55; *1292*, s. 56; *1293*, s. 68; *1294*, s. 55; *1295*, s. 90.

1871: Doktor Veli Bey

Cerrah Nuri Bey

1873: Doktor Mösyö Zepniç

Eczacı Sünbülzâde Yako

İmam Abdurrahim Efendi

1874: Doktor Mösyö Zepniç

Eczacı Sünbülzâde Yako

İmam Abdurrahim Efendi

1875: Doktor Josef Koetschet[759]

Müdür Abdurrahim Efendi

Eczacı Sünbülzâde Yako

1876: Doktor İstanbullu Hakkı Efendi

Müdür Abdurrahim Efendi

Eczacı Sünbülzâde Yako

1877-78: Doktor Josef Koetschet

Müdür Abdurrahim Efendi

Eczacı Sünbülzâde Yako

Hastahane Avusturya 1878'de Bosna'yı işgal ettikten sonra da 1882 senesine kadar vakıf tarafından idare edilmiştir. 1882'de ciddi olarak tadilat geçirmiş, kapasitesi yetmiş yatağa çıkarılmıştır. Vakfın hastahaneye yardımları 1896'ya kadar devam etmiştir[760].

[759] Bkz. Resim: 35; Osmanlı kaynaklarında Keçent Efendi olarak geçen Doktor Josef Koetschet'in oğlu Sezar da babasının mesleğinden dolayı Mekteb-i Tıbbıye'ye kabul edilmiştir. B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 470, s. 246. (4 S 1294/18 Şubat 1877 tarihli kayıt.)

[760] Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 26.

b) Mostar Gureba Hastahanesi

Bosna sınırları içindeki ikinci gureba hastahanesi Mostar'da hizmete açılmıştır. 1871 senesinde halktan toplanan yardımlarla yapımına başlanan hastahane, 1872 senesinde hizmete açılmıştır. Mostar Gureba Hastahanesi'nde halktan başka, güvenlik görevlileri ve tutuklular da tedavi edilmiştir[761]. Hastahane'nin işletilmesini Mostar Belediyesi üstlenmiştir. 1874'te hastahanede Mako Vinco ve İbrahim Efendi adlı iki doktor görev yapmaktaydı. 1875'te ise aynı doktorlar görevlerine devam ederken, Ali Efendi adlı bir katip ve Abdi Efendi adlı bir memur hastahane kadrosuna dahil edilmiştir. 1878'de ise doktor olarak sadece Zanbota adlı birinin mevcudiyetine rastlanırken, hastahane kadrosunu eczacı Kolomiyati, hizmetli Abdullah Efendi, katip Mehmet oluşturmaktaydı[762].

c) Kızılay Hastahaneleri

Osmanlı Hilâliahmer Cemiyeti'nin 14 Nisan 1877'de resmen kuruluşunun ardından, bu hayır ve yardım kuruluşunun birer şubesi aynı yılın sonlarına doğru Saraybosna ve İzvornik'te açılmıştır[763].

d) Saraybosna Merkez Askerî Hastahanesi

Bosna Hersek'te askerî bir hastahaneye duyulan ihtiyaç zaman zaman Bosna valileri tarafından gündeme getirilmiştir. Özellikle sürekli kanlı isyanların yaşandığı bölgede askerî hastahanelerin varlığı bir zorunluluktu. Bu nedenle 1860 senesinde Bosna valisi Seraskerlikten Bosna'daki askerler için bir hastahane inşa edilmesini istemiştir[764]. Ancak 504.200 kuruşluk keşif bedeli yüksek bulan merkez hastahanenin yapımına izin vermemiştir. 5 Mayıs 1861'de ise hastahane ihtiyacının bölgesel imkanlar dahilinde halledilmesini içeren bir emir gönderilmiştir. Hastahane yapımıyla ilgili taleplerin artarak merkeze iletilmesi sonucu, 14 Ekim 1865 tarihli bir yazı ile hastahanenin inşasına izin verilmiştir. Hastahanenin inşaat masrafları 1864

[761] Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 26-27.

[762] *S.V.B.- 1291*, s. 65; *1292*, s. 67, *1295*, s. 99.

[763] Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 29.

[764] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 187/60, 22 Z 1276/11 Temmuz 1860 tarihli Bosna Valiliğinden Seraskerliğe yazılan tezkire.

senesi askerî bina yapım ödeneğinden karşılanacaktı. Böylece 1865 yılı sonlarında Saraybosna Askerî Hastahanesi'nin yapımına başlanmıştır[765].

Hastahane inşası uzun sürmüş ve bitime yakın bazı eksikler ortaya çıkmıştır. Orijinal hastahane planında bulunmayan bir hamamın inşası, bahçe duvarlarının ve parmaklıklarının yapılması gerekmiştir. Hamam inşası için 31.017,5[766], bahçe duvar ve parmaklıkları için de 55.900 kuruş gerektiği belirtilerek, bu para merkezden talep edilmiştir. Bahçe ve parmaklıklar için istenen 55.900 kuruş İstanbul'dan gönderilmiş, ancak hamam yapımı masrafının daha küçük bir harcama kalemi olması nedeniyle bölge gelirlerinden karşılanması istenmiştir[767].

2 Ekim 1868'de hastahane inşaatının tamamlanmasına yakın, kamulaştırma ve bazı ek masraflar için 50.704,5 kuruş daha istenmiştir. İstanbul bu parayı da göndermiştir[768].

Merkez Hastahanesi, Gazi Hüsrev Bey Gureba Hastahanesi'ne göre daha teçhizatlı ve donanımlı bir durumdaydı. 1877 senesinde hastahanede ikisi doktor, biri cerrah, ikisi eczacı olmak üzere toplam on personel bulunmaktaydı[769].

1877 Senesi Merkez Hastahanesi Personeli[770]:

Baştabip Kaymakam Mehmet Bey

[765] B.O.A., *İ.D.*, nr: 40571, Lef: 1, 12 B 1285/29 Ekim 1868 tarihli Maliye Nezaret-i Celilesi'ne yazılan tezkire; Aličić hastahanenin temelinin 29 Haziran 1866'da atıldığını ve 1867 yazında bitirildiğini yazmıştır. Bkz. Aličić, *Vilâyets*, s. 260, 22. dipnot.

[766] Hamam inşasının ayrıntılı keşif kayıtları için bkz. B.O.A., *İ.D.*, nr: 40571, Lef: 4, Haziran 1868 tarihli keşif defteri. Yapılması istenen hamamın planları için bkz. nr: 40571, Lef: 5.

[767] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 417/58, 5 CA 1285/24 Ağustos 1868 tarihli Maliye Nezaretine yazılan tezkire müsveddesi; nr: 418/87, 14 CA 1285/2 Eylül 1868 tarihli Maliye Nezaretine yazılan tezkire müsveddesi; nr: 426/64, 27 B 1285/13 Kasım 1868 tarihli Bosna Vilâyetine ve Maliye Nezaretine yazılan tezkire müsveddesi; *İ.D.*, nr: 40571, 21 B 1868/7 Kasım 1868 tarihli arz tezkiresi; 22 B 1285/8 Kasım 1868 tarihli irâde; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 100, 27 B 1285/13 Kasım 1868 tarihli şukka.

[768] B.O.A., *İ.D.*, nr: 41927, Lef: 3, 24 ZA 1285/8 Mart 1869 tarihli arz tezkiresi; 9 Ş 1286/14 Kasım 1869 tarihli arz tezkiresi; 10 Ş 1286/15 Kasım 1869 tarihli irâde.

[769] *S.V.B.-129-4*, s. 47; Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 24.

[770] *S.V.B.-129-4*, s. 47.

Doktor Kolağası Hakkı Bey

Cerrah Halid Efendi

Baş Eczacı İzzet Efendi

Ecza Anbar Memuru Nikolaki Efendi

Tımarcı Mehmet Efendi

İmam Hacı Mehmet Efendi

Katip Zühtü Efendi

Vekilharç Muharrem Bey

Üniforma (Esvap) Emini Abdi Ağa

Merkez hastahanesi Osmanlı idaresinin sonlarına doğru esaslı bir tadilat geçirmiş[771] ve 20. yüzyılda da hizmete devam etmiştir. Bu kurumdan Avusturya, Kraliyet Yugoslavyası, II. Dünya Savaşı'nda Almanlar ve Hırvatlar, savaştan sonra da Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti yararlanmıştır. Yugoslavya dağılmadan önce Yugoslavya 6. Ordusunun merkez hastahanesi olarak görev yapmıştır. Çeşitli dönemlerde ilk binaya yeni klinikler ve poliklinikler eklenmiştir[772].

e) İzvornik Askerî Hastahanesi

İzvornik Askerî Hastahanesi sancağa bağlı Biyelina Kazası'nda inşa edilmiştir. Yapılan keşifte 116.000 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. 1863 Mayıs'ında Bosna Valiliği tarafından merkeze gönderilen tezkerede hastahanenin halk devlet işbirliğiyle yapılacağı belirtilmiştir. Hastahanenin yapımı için gerekli paranın 11.500 kuruşu Biyelina'nın zenginleri tarafından, 21.000 kuruşu ise iş gücü ve kereste olarak halk tarafından karşılanmıştır. Valilik geri kalan 83.500 kuruşun merkez tarafından karşılanmasını istemiştir. Merkez İzvornik'deki gelişmeden çok memnun kalmış, paranın derhal gönderileceğini Bosna Valiliği'ne bildirilmiştir. Biyelinalılar'ın davranışı İstanbul'da o kadar memnuniyet uyandırmıştır ki, devletin resmî gazetesi

[771] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 1600.

[772] Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 25-26.

Takvim-i Vekâyi'de ve *Ceride-i Havâdis*'de onları öven yazılar çıkmıştır[773]. İzvornik'te ilgili hastahane inşa edilmiş, ancak doktor ihtiyacı bir türlü giderilememiştir. Mesela 1868'de İzvornikli yöneticiler İstanbul'dan istedikleri doktorun acilen gönderilmesini istemişlerdir[774].

f) Travnik Askerî Hastahanesi

Travnik Askerî Hastahanesi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak Travnik'de askerî bir hastahanenin varlığı kesindir. Hastahane 1865'de aktif olarak hizmetteydi. Hastahane binası oldukça kötü durumda olduğundan bölgedeki yetkililer hastahanenin tamiri için merkeze başvurmuşlardır. Yapılan ilk keşifte hastahanenin 50.592 kuruş 20 paraya onarılabileceği ifade edilmiştir. Ancak daha sonra yapılan ikinci keşifte, tamir için 6.592,5 kuruş 25 para gerektiği belirtilerek, paranın merkezi hazineden karşılanması istenmiştir. Merkez hastahane için gerekli paranın 3. Ordu bina yapım ödeneğinden karşılanmasına karar vererek durumu Bosna Valiliği'ne bildirmiştir[775]. Travnik'te inşa edilen askerî hastahane Avusturya işgali sonrasında da işlevini sürdürmüştür[776].

2- Karantinalar

1830'lu yıllar boyunca Osmanlı Devleti'ni sarsan veba salgını binlerce kişinin ölümüne yol açmıştır. Salgın hastalıklar konusunda eski politikalara devam etmenin faydasızlığını gören Osmanlı yöneticileri 1838 senesinden itibaren karantina uygulamasını zorunlu hale getirmişlerdir. Bu tarihten sonra devletin muhtelif yerlerinde çoğunluğu limanlarda olmak üzere karantinalar devreye sokulmaya başlan-

[773] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 263/49, 26 ZA 1279/15 Mayıs 1863 tarihli Bosna Vali Kaymakamlığı tarafından Seraskerliğe yazılan tezkire; nr: 268/7, 18 M 1280/5 Temmuz 1863 tarihli Umûr-ı Harbiye, Maliye, Maârif-i Umûmî ve Bosna Valiliği'ne yazılan tezkire sureti.

[774] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 456. (1 ZA 1284/15 Mart 1868 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı)

[775] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 234. (5 N 1281/1 Şubat 1865 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı); *A.MKT.MHM.*, nr: 325/82, 4 L 1281/2 Mart 1865 tarihli tezkire müsveddesi; *A.MKT.MHM.*, nr: 331/10, 6 Z 1281/2 Mayıs 1865 tarihli Bosna Eyaleti Valiliği ve Travnik Kaymakamlığı'na gönderilen şukka.

[776] Moser, *a.g.e.*, s. 54.

mıştır. Kara karantinaları ise daha ziyade önemli ticaret yolları veya merkezlerinde tesis edilmiştir[777].

Bosna Hersek'te kurulan karantinalara dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Buna rağmen karantina uygulamasının tarihini 1830'ların başına kadar uzatmak mümkündür. 1830'larda başlayan büyük veba salgını esnasında karantinanın en iyi uygulandığı yerlerden biri Bosna Hersek olmuştur. Dönemin yetkilileri karantina tedbirlerini titizlikle yerine getirmişlerdir. Karantina maksatlı olarak Metroviçe ve Razdaginya köylerinde iki kara karantinahânesi kurulmuştur. Bosnaya gelen yolcular buralarda bekletilmiş ve hastalık belirtisi olmaması durumunda yollarına devam edilmesine izin verilmiştir. Bosna içerisine seyahat edenlerin karantinalarda kalındığına dair belgeleri ileriki karakollara ibrazı zorunlu hale getirilmiştir. Alınan tedbirler sayesinde Bosna Hersek vebadan fazla etkilenmeden salgını atlatmayı başarmıştır[778]. Ancak tehlikenin ortadan kalkmasıyla karantina uygulamasına son verilmiştir. Bosna Hersek'te sürekli karantinaların kurulması için 1852 senesinin gelmesi beklenmiştir.

a) Storina Karantinası

Bosna Hersek'teki karantinalardan biri Hersek Sancağı kazalarından Terebin'in Storina Nahiyesi'nde 1852 senesinde kurulmuştur. Storina Karantinası 13 Nisan 1852'de faaliyete geçmiştir. Karantinaya 1.250 kuruş maaşla Akif Efendi müdür olarak atanmıştır. Akif Bey'in maiyetine 300 kuruş maaşla bir katip ve 150'şer kuruş maaşla dört gardiyan verilmiştir. Karantinaya, bina kirası olarak da 30 kuruş tahsis edilmiştir[779].

1865'de Refet Efendi aylık 1.250 kuruş maaşla karantina müdürü tayin edilmiştir. Karantina katibi İbrahim Efendi'nin 300 ve dört gardiyanın 150 kuruşluk maaşları ise devam etmiştir. Refet Efendi ve

[777] Panzac, *a.g.e.*, s. 217-232; A. Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat*, c. II, İstanbul 1999, s. 947-950; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri* , s. 305-312.

[778] Panzac, *a.g.e.*, s. 219.

[779] B.O.A., *Cevdet Sıhhiye*, nr: 1167, 30 ZA 1268/15 Eylül 1852 tarihli tezkire müsveddesi.

İbrahim Efendi bu görevlerini 1878'e kadar sürdürmüşlerdir. 1865'de Storina karantinasının hâlâ kendisine ait bir binası yoktu. Zira karantina bina kirası olarak aylık 30 kuruş ödenmekteydi. 1866 senesi ortalarında Storina'da içinde gümrük ve karantina birimlerinin bulunduğu bir liman kompleksi yapılmak için faaliyete geçilmiştir. Fakat bölgede Osmanlılar'a ait daha önce var olan bu tür bina Avusturyalılar tarafından açılan top ateşi sonucu yıkıldığından, merkez bu tür bir inşaata izin vermemiştir. Merkezin amacı dış saldırılara dayanıklı kale türünde içinde birkaç yüz asker barındırılabilecek türde bir bina yapmaktı. Ancak bu kez de Karadağ ve yine Avusturya'nın tepkisinden çekinildiğinden bu düşünce ertelenmiştir. Hükümet bölgede yaşayan Hıristiyanlar'ın rızasıyla önce top saldırılarına dayanıklı küçük bir bina yapılmasını, ardından her sene genişletilmesinin daha doğru olacağını yerel idarecilere bildirmiştir[780].

Merkezin verdiği taktikle inşasına başlanan Storina karantinası ancak 1869 yılı sonlarında tamamlanabilmiştir. 1870'de karantinaya dört ayrı binadan oluşan bir kışla ve iki karakol eklenmiştir. Binaların yapımı için kışla hariç, 146.865,5 kuruş harcanmıştır. Karantina kompleksinin genişletilmesiyle birlikte personelde de artış olmuştur. Karantina koruması için 160 nefer görevlendirilmiştir[781].

b) Klek Karantinası

İkinci karantina da yine Hersek Sancağı kazalarından İstolçe'ye bağlı Klek'te Storina karantinası ile aynı tarihte kurulmuştur. Klek Karantinası da 27 Mart 1852'de faaliyete geçmiştir. Karantinaya 1.500 kuruş maaşla Süleyman Efendi müdür tayin edilmiştir. Onun

[780] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 3-4, 12 M 1283/27 Mayıs 1866 tarihli şukka.

[781] B.O.A., *Cevdet Sıhhiye*, nr: 92, 14 L 1281/12 Mart 1865 tarihli arz tezkiresi; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 557. (25 Z 1286/28 Mart 1870 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı); s. 564. (29 M 1287/2 Mayıs 1870 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı); *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 132-133, 18 L 1286/21 Ocak 1870 tarihli şukka; s. 141, 25 M 1287/24 Nisan 1870 tarihli şukka; *S.V.B.-1288*, s. 121: *1290*, s. 68; *1291*, s. 68; *1292*, s. 70; *1295*, s. 100.

da maiyetine 400 kuruş maaşla bir katip ve 150'şer kuruş maaşla dört gardiyan atanmıştır[782].

1866'da Klek'de bir karantina binası, bir cami ve bir de karakol inşa edilmiştir[783]. Gerek bina kompleksi gerekse personel sayısından anlaşılacağı gibi Klek Karantinası Storina Karantinası'na göre daha büyük ve işlevseldi.

Klek karantina müdürlüğünü 1871'de Salih Efendi, katipliğini ise Hasan Efendi yürütmekteydi. 1873-74'de müdürlükte Hacı Ahmet Efendi, katipliğinde Osman Efendi, korumada dört gardiyan ve altı pandor vardı. 1875'te müdürlükte Hacı Ahmet Efendi, katipliğinde Hafız İbrahim Efendi, dört gardiyan ve altı pandor bulunmaktaydı. 1878'de idarî görevliler aynı kalırken gardiyan sayısı ikiye düşmüş, pandorların görevine ise son verilmiştir[784].

Karantinaların açıldığı yerler dikkate alındığında her iki bölgenin de Bosna Hersek'in denizle bağlantısını oluşturan liman kentleri olduğu görülür.

3- Eczaneler

Eyaletteki eczacılık konusunda yeterli bilgi söz konusu değildir. Modern anlamda ilk eczane Saraybosna'da 1854'de hizmete açılmıştır. Bu tarihten önce ve sonraları eczacılık genellikle aktarların tekelinde kalmıştır. Diplomalı eczacılar askerî veya kamu kurumlarında çalışmayı tercih etmişlerdir. 1861'de Eczacılık Tüzüğü yürürlüğe girdikten sonra önemli kaza merkezlerine belediye eczaneleri açılmaya başlamıştır[785].

[782] B.O.A., *Cevdet Sıhhiye*, nr: 1167.

[783] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 330. (26 L 1282/14 Mart 1866 tarihli kayıt).

[784] *S.V.B.- 1288*, s. 121; *1290*, s. 69; *1291*, s. 69; *1292*, s. 72; *1295*, s. 102; Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 31.

[785] Eren, *Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları*, s. 31-32.

D) DİNÎ KURUMLAR

Bosna Hersek'te her sınıf tebaanın dinlerini icra etmeleri için mabetler yapmalarına ve dinlerini serbestçe icra etmelerine izin verilmiştir. Özellikle, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyanlar tarafından çıkarılan isyanların nedenlerinden biri olan, dinlerini yeterince icra edememeleri veya dinî mabetlerin yokluğu gerekçesinin haklı hiç bir dayanağı yoktur. Zira, bölgedeki kadim kiliselere dokunulmadığı gibi kilise tamir ve yeni kiliseler inşasına da izin verilmiştir. Bunun yanında halkın kendi dinlerini istediği gibi icra etmesi için de gerekli tedbirler alınmıştır. Mesela, 1844 yılında patrikhanenin, bazı mahallerde zorla Müslümanlaştırma hadiselerinin duyulduğu ve bunun önüne geçilmesi isteği, merkez tarafından samimiyetle kabul edilmiştir. Bosna Valisi Mühendis Kâmil Paşa'ya, derhal bir emir gönderilerek, merkezin bu tür hareketleri eskiden beri uygun görmediği belirtilmiş ve ondan, "*varsa*" bu tür hareketleri engellemesi istenmiştir[786]. Dinî özgürlük, millet sistemi içerisinde oldukça iyi işlemiş ve bu konuda, Balkanlar tarih boyunca en rahat olduğu dönemi yaşamıştır[787].

1- Camiler

İslâm kentleri genellikle camiler etrafında teşekkül etmiştir. Teamül, Bosna Hersek'te de değişmemiştir. Bosna'da, Osmanlılar zamanında kurulan ve büyüyen kentlerin tamamı camiler etrafında gelişmiştir. Bu nedenle Bosna'daki birçok kentin dokusu, onlarca yıldır sürdürülegelen tahribata rağmen İslâmî görünümünden bir şey kaybetmemiştir. Camilerin Boşnaklar için önemini bilen ayrılıkçı Sırplar, 1992-95 iç savaşı sırasında çoğunluğu cami 591 Osmanlı yapısı binayı sistemli bir biçimde tahrip etmişlerdir[788].

[786] B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 516, s. 144; *a.g.d.*, hk: 521, 19 R 1260/18 Mayıs 1844 tarihli Bosna Valisi Mehmed Kamil Paşa'ya gönderilen emir.

[787] Gül Tokay, "XIX. Yüzyıl Balkan Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. II, Sayı: 1, İstanbul 2004, s. 135-136.

[788] Pašić, *Islamic Architecture*, s. 50-69, 209-225; Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, s. 280; Handžić, *Islâmic Cultural*, s. 1-87.

Camiler genellikle geniş vakıf ve mülklere sahipti. Camilerin bütün ihtiyaçları ve onarımları bu vakıflar aracılığıyla sağlanmıştır. Fakat herhangi bir vakfa sahip olmayan camilerin onarım dahil tüm masrafları doğrudan devlet tarafından karşılanmıştır. Merkez bu konuda çok hassas davranmış, camilerle ilgili hususları vakit geçirmeden işleme koymuştur[789]. Mesela 1869'da, Berat, Kariçka, Ariş, İzniçe, İstolçe, Akhisar, Srebreniça, Travnik, Nevesin ve Nikşik Kazaları ve Bihke Kalesi'nde bulunan camilerin tamiri için merkezden yardım istenmiştir. Merkez yukarıdaki tüm istekleri uygun bulmuştur[790]. Bunun yanında inşa veya tamirine halk tarafından başlanılmış, ancak bitirilememiş camilere de devlet desteği yapılmıştır. Mesela 1869'da, Trebin'e bağlı Mostak Köyü camisinin tamamlanması için gereken 7.000 kuruş merkezden gönderilmiştir. 1873 senesinde ise Memleha-i Zir camisinin yapımı için halktan toplanan paralar yeterli gelmeyince, caminin tamamlanabilmesi için hükümet 40.000 kuruş yardımda bulunmuştur[791].

Salnâme kayıtlarına göre, Tanzîmât dönemi sonlarında 1873'de 161'i Hersek'te olmak üzere toplam 981 cami bulunmaktaydı. Bu sayı 1874'de 990'a, 1875'te 996'ya yükselmiştir. Camilerin en yoğun olduğu sancak Saray'dır. 203 cami bulunan Saray'ı, 161 cami ile Hersek ve 160 cami ile Bihke izlemektedir. Kaza ölçeğinde en fazla cami Saray Kazası'nda bulunmaktadır. Saray'da toplam 101 cami vardır. Saray'ı sırayla 64 cami ile Travnik, 49 cami ile Banaluka, 45 cami ile Mostar, 36 cami ile Ostruşça, 34 cami ile Foça, 33 cami ile Bihke takip etmektedir. Diğer kazalarda cami sayısı otuzun altındadır. on kazada cami sayısı yirmi ve üzerindedir. Bosna coğrafyası düşünüldüğünde, cami yoğunluğu ve camilerin Boşnak toplumundaki değeri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır[792].

[789] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 455/35, 6 Ş 1277/17 Şubat 1861 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen telgraf; Ayverdi, *a.g.e.*, c. II, 3. Kitap, s. 73.

[790] B.O.A., *BEO. Ayniyat Defteri*, nr: 853, s. 106-107.

[791] B.O.A., *BEO. Ayniyat Defteri*, nr: 853, s. 106-107; nr: 854, s. 230, 2 C 1290/28 Haziran 1873 tarihli şukka.

[792] Bkz. Tablo: 21.

2- Tasavvuf ve Tekkeler

Osmanlı fethi öncesinde ve sonrasında Balkanlar'da yaşayan milletlerin Müslümanlığı kabul etmesinde, tasavvuf küçümsenmeyecek bir role sahip olmuştur[793]. Müslümanlığı yaymak için Balkanlar'a gelen İslâm büyükleri, kendi İslâm'ı algılama biçimlerini bölge halkına da benimsetmişlerdir[794]. Genellikle bu İslâm büyüklerinin dini anlama biçimlerine tasavvuf denmekteydi. Tasavvuf sadece dinî bir düşünce değildi, aynı zamanda devlet ile tebaa arasındaki ilişkilerde siyasî bir rol üstlenmişti[795]. Bu aracılık tasavvufun fiili yaşama geçtiği tarikatlar vasıtasıyla sağlanıyordu. Tarikatların örgütlendikleri, mürit kazandıkları ve kendi düşüncelerini yaydıkları tekkeler, Osmanlı döneminin vazgeçilmez yapılarıdırlar. Balkanlar'daki Osmanlı tekkelerinin çok büyük bir bölümü, düşünüldüğü gibi kırsal alanlarda değil; şehirlerde faaliyet göstermiş, bu yönüyle şehirli bir karakter taşımıştır. Bu karakterlerinden dolayı Balkanlar'daki Osmanlı toplumsal ve kültürel hayatının gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır[796].

Bosna Hersek'te birçok tarikat varlığını sürdürmüştür. Ancak bunlardan en tanınmışları Nakşibendîlik, Halvetîlik, Melamîlik, Kadirîlik, Mevlevîlik, Rıfaîlik ve Bektaşîlik'tir[797]. Bu tarikatlar Bosna'nın

[793] Zhelyazkova, a.g.m., s. 249; Adanır, a.g.m., s. 293-294.

[794] Hatta Fine'a göre, Bosna Hersek'te İslâmiyet'in yayılması bölgeye gelen dervişlerin propagandaları sayesinde olmuştur. Bkz. Fine, a.g.m., s. 6.

[795] Tasavvuf düşüncesi için bkz. Louis Massignon, "Tasavvuf", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XII/1, İstanbul 1979, s. 26-31; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 413-418. Tarikatlar hakkında bkz. Louis Massignon, "Tarikat", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XII/1, İstanbul 1979, s. 1-17; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 403-409. Ayrıca Türk tasavvuf tarihi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 1996; a.g.mlf., "Tasavvuf. Sufîler ve Tarikatlar, Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı*, c. I. Yay. Haz.: Halil İnalcık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 267-287.

[796] Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı*, c. I. Yay. Haz.: Halil İnalcık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 289-307; Murat Belge, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul 2005, s. 271-274; Ekrem Işın, "Osmanlı Döneminde Tasavvufî Hayat", *Yeni Türkiye 701 Osmanlı Özel Sayısı-II*, Sayı: 32, Ankara 2000, s. 496; Raif Vırmıça, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri-I*, Ankara 1999, s. 143.

[797] Popoviç, *a.g.e.*, s. 202. Özellikle, Mevlevîlik, Halvetîlik, Bektaşîlik ve Nakşibendîlik Bosna'da İslâm'ın yayılmasına büyük katkılar yapmıştır. Bkz. Zhelyazkova, a.g.m., s. 249; Adanır, a.g.m., s. 293-294; Murat Küçük, *Tarihten Günümüze Makedonya ve Arnavutluk'ta Bektaşilik: Bir Nefes Balkan*, İstanbul 2006.

fethiyle birlikte bölgede örgütlenmişlerdir. Mesela, Saraybosna'daki Mevlevî tekkesi buna örnektir. Saraybosna'da ilk Mevlevî tekkesi İsa Bey tarafından kurulmuştur. Boşnaklar tarikat akımlarını benimsemekle kalmamış, aynı zamanda öğreticileri de olmuşlardır. Mesela, Saraybosna'da dünyaya gelen ve orada vefat eden XVII. yüzyıl şairlerinden Tevekkulî Dede *Mesnevî* hocalığı yapmıştır. Balkanlar'da çok tanınmış bir sima olan, Hoca Ahmet Yesevî'nin öğrencilerinden Sarı Saltuk'a ait efsaneler burada da çok yaygındır. Hatta, Mostar yakınlarındaki Blagay'da, Sarı Saltuk ve Sarı Saltuk'un öğrencisi Açık Baş'a ait olduğu iddia edilen iki kabir bulunmaktadır. Tekke, XVI. yüzyıl başlarında Bektaşiler tarafından kurulmuş, XVII. yüzyıl ortalarında Halveti tarikatine geçmiş, 1925 yılında ise tekkeye Kadirî tarikatına bağlı dervişler yerleşmişlerdir[798]. Bosna'da toplumsal hayattaki önemini geçmişten günümüze hâlâ koruyan bu tekke, 1851'de Ömer Lûtfî Paşa tarafından tamir ettirilmiş ve günümüze kadar kalmıştır[799].

Osmanlı idaresi boyunca Bosna Hersek'te 105 tekke varlığını sürdürmüştür. Tekkeler genellikle müritlerin ihtiyacını karşılamak için düşünüldüğünden, misafirhane, semahane, kütüphane, çilehane, kiler ve imarethane gibi bölümlerden oluşmuştur. Bazı tekkeler ise açık avlulu, revaklı Osmanlı medreseleri ve bunların bir türevi olan ortak avlulu cami-medrese guruplarıyla paralellik arz eder. Bu tip tekkeler genelde yönetici kimseler tarafından inşa ettirilmiştir. Bosna Hersek'te, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Tekkesi ve Saraybosna Hacı Sinan Tekkesi bu guruba dahil olan tekkelerdir. Nadir de olsa, Sersem Ali Baba Tekkesi gibi kompleks tekke binalarına da rastlamak mümkündür. Sersem Ali Baba Tekkesi cami, misafirhane, semahane, türbe ve mutfaktan oluşmuştur. Tekkeler genellikle sade yapılar olmasına karşı, bazen Ova Tekkesi'nde olduğu gibi kaligrafinin en güzel örneklerine de rastlanmaktadır[800].

[798] Recepoğlu, *a.g.e.*, s. 129-133, 229; Canım, *a.g.e.*, s. 187-189.

[799] Ayverdi, *a.g.e.*, c. II, 3. Kitap, s. 64.

[800] Tanman, a.g.m., s. 294-297; Bećirbegović, a.g.m., s. 334-336; Pašić, *Islamic Architecture*, s. 78-79, 209-211;

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılla birlikte yaşanan değişim esnasında, tasavvuf ve tekkelerin toplumdaki yeri de sorgulanmaya başlanmıştır. Bir kısım aydınlar tasavvuf düşüncesini ve tekkeleri "Doğu'nun durgunluğunun" nedeni sayarak her türlü tasavvufî düşünceyi kınamışlardır. Bazı düşünürler ise, tasavvufî kurumları bir reformla yeniden toplumsal hayatta etkin hale getirmeye çalışmışlardır[801]. Fakat Bosna Hersek bu tartışmalardan uzak kalmış, eski gelenekler özellikle tekkeler aracılığıyla etkin biçimde toplumsal hayattaki yerini muhafaza edebilmiş, birçok tarikat etkin biçimde XX. yüzyıl boyunca da varlıklarını devam ettirmişlerdir[802].

3- Kiliseler

Osmanlı yönetimi boyunca Bosna'da dinî gerekleri yerine getirmede tam bir serbestiyet vardı. Zaman zaman Batılı gezginler kendileriyle çelişecek oranda bu gerçeği dile getirmişlerdir[803]. XIX. yüzyılın ilk yarısında, 1820-1850 tarihleri arasında Bosna Hersek'te oldukça fazla kilise inşa edilmiştir[804]. Ancak esas atılımın 1851 sonrası, yani Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanmasından sonraki tarih olduğu görülmektedir. Bu tarihten sonra reaya, Tanzîmât'ın uygulanmasından cesaret alarak dinî konulardaki isteklerinin tümünü

[801] Thierry Zarcone, "Dünyaya Açılma ya da Kapanma: Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm Tasavvufunun Toplumsallık Biçimlerine Bir Yaklaşım", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon-Paul Dumont, İstanbul 2003, *s.* 37.

[802] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Alexandre Popovic, "Osmanlı Sonrası Dönemde Güneydoğu Avrupa'daki Müslüman Tarîkatlar", *İslâm Dünyasında Tarîkatlar*, Editörler: Alexandre Popovic-Gilles Veinstein, Tercüme: Osman Türer, İstanbul 2004, s. 117-185; Davuko Tanaskovic, "Yugoslavya'daki Tarîkatlara Dair Filme Alınmış Beş Belgenin Takdimi", *İslâm Dünyasında Tarîkatlar*, Editörler: Alexandre Popovic-Gilles Veinstein, Tercüme: Osman Türer, İstanbul 2004, s. 187-193.

[803] Fetih'den Tanzimat'a kadar geçen sürede Hıristiyanlar'ın durumu için bkz. Gölen, *Bosna'da Kilise*, s. 217-224; Mesela 1530'da Bosna'dan geçen Benedict Curipeschitz bu seyyahlardan biridir. O, sık sık Bosna'daki Hıristiyanlar'ın durumuna acıdığını belirtirken, bu Hıristiyanlar'ın ibadetlerini huzur içinde kendilerine ait kiliselerinde yaptıklarını da yazmaktan kendini alamamıştır. Bkz. Benedict Curipeschitz. *Yolculuk Günlüğü 1530*, Çev. Özdemir Nutku, Ankara 1977, s. 24-25, 32-34. Eserini 1907'da kaleme alan İngiliz Elçisi Sir Charles Eliot, Avusturya idaresi altında bulunan Bosnalı Ortodokslar'ın Sultan'ın idaresini özlediğini kaydetmiştir. Bâb-ı Âlî'nin öğretim kurumlarına, kiliseye, dinî ve laik toplum örgütlenmelerine karışmadığını, yeni yönetimin ise daha baskıcı olduğunu yazmıştır. Bkz. Eliot, *a.g.e.*, c. II, s. 114-115.

[804] Malcolm, *a.g.e.*, s. 210-211.

merkeze iletmişlerdir. Esas dikkati çeken nokta, Islahât Fermânı öncesinde dinî haklar konusunda Bosna'da ortaya çıkan gelişmedir. Bosna'da, Islahât Fermânı öncesinde, bu fermânın getirdiği bütün haklar reayaya verilmiştir. Islahât Fermânı, Bosna reayası için var olan uygulamaların resmen ilânından başka bir şey olmamıştır.

a) Kilise İnşasında Dikkat Edilecek Noktalar

Hükümet, plan ve keşif defterleri merkeze gönderilmiş hemen hemen her talebi onaylamıştır. Bu gerçeği 1860'da Saraybosna'daki İngiliz Konsolosu Zohrab da tasdik etmiştir. O, kilise açabilmek için İstanbul'dan izin alınması gerektiğini, ancak kendi görev dönemi boyunca İstanbul'un hiçbir izin isteğini geri çevirmediğini yazmıştır[805]. Devlet genelde reayadan gelen dilekçelerdeki teknik istekleri aynen onaylarken, reayanın da izin dilekçelerinde belirtilen çerçevenin dışında imar faaliyetinde bulunmamasına dikkat etmiştir[806].

1866 yılına kadar kilise inşa edilirken dikkat edilecek hususlar şunlardır[807]:

1- Kilise yapılacak yerin civarında cami olmaması. Müslümanlar'a ait dinî bir yapı veya cami bulunan bir yerde yeni bir kilise inşa etme isteği uygun bulunmamıştır. Bu nedenle cami bulunan herhangi bir yerden gelen izin isteği karşısında, durumun reayaya uygun bir dille anlatılmasına ve bir papaz odası yapılmasına izin verilerek, yeni kilise yapımının engellenmesi yoluna gidilmiştir. Örneğin, Mostar'ın Poçitel Nahiyesi Gable Karyesi'nde yeni kilise inşa etme isteğine, karyede cami olduğundan izin verilmemiştir. Bu kural sadece kırsal bölgeler için geçerli olup, şehirlerde uygulanmamıştır

2- Kilise inşa edilmek istenen yerin vakıf arazisi olmaması.

3- Kilise inşa edilecek yerin yakın çevresinde kale, tabya ve istihkam olmaması.

[805] *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 82, (*FO*, nr: 881/910).

[806] B.O.A., *İ.H.*, nr: 1237, Eylül 1844 tarihli arz tezkiresi.

[807] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 1, s. 4-5, 13, 24, 42, 43, 62, 69, 94, 106-107,152, 154, 157, 176, 177; nr: 2, s. 26-27, 31-32, 34, 79-80, 90, 111; Gölen, *Bosna'da Kilise*, s. 226-229.

4- Kilise yapılacak bölgede Hıristiyan nüfusun yoğun olması. Bu sebeple, kilise yapımı için düzenlenen keşif defterlerinde veya izin dilekçelerinde bölgede ne kadar reayanın yaşadığı belirtilmiştir.

5- İlgili bölgedeki müftüden şer'î açıdan sakınca olup olmadığına dair bir belge alınması[808].

Yukarıdaki işlemler gerçekleştikten sonraki aşama, bir irade ile iznin verilmesi ve Bosna Valisi'ne gerekli iznin verildiğine dair iradenin gönderilmesinden ibarettir.

18 Eylül 1866'da bir genelge yayınlanarak kilise ve kiliseler bünyesinde okul açılması prosedürü netleştirilmiştir. İlgili genelgeye göre[809];

1- Yapılmak istenen binanın keşfi yapılacak

2- Binanın boyutları açıkça belirtilecek

3- Bina yapımıyla bütün plan ve açıklamalar millet reisi tarafından yöredeki en yüksek devlet görevlisine sunulacak. Devlet görevlisi binayı yapacak müteahhitten plana uyacağına dair bir senet alacak.

4- Bina inşaatının finansmanının ne şekilde yapılacağı açıkça belirtilecek

5- Binaya ilişkin dosyanın bir nüshası patrikhanelere verilecek

6- Patrik bina yapımıyla ilgili dilekçeyi İstanbul'a gönderecek.

7- İstanbul'a sunulacak dosyada kilise keşif defteri, senet, harita ve finansman kaynakları yer alacak

8- İzin dilekçesi Divân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlanacak

[808] B.O.A., *İ.H.*, nr: 1237, lef: 2. Travnik müftüsünün gönderdiği 3 Ş 1262/27 Temmuz 1846 tarihli ilâm-ı şer'î, nr: 3989, Lef: 3, Saraybosna Müftüsü Mehmed Rıza'nın gönderdiği 20 L 1267/18 Ağustos 1851 tarihli ilâm-ı şer'î; nr: 4932 Lef: 4, Mostar Müftüsü'nün gönderdiği 20 L 1269/27 Temmuz 1853 tarihli ilâm-ı şer'î.

[809] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 148-149, 8 C.A 1283/18 Eylül 1866 tarihli Divân-ı Hümâyûn kararı.

9- Yapımına izin verilen binaların taahhüt edilen kurallara uygun olarak yapılıp yapılmadığını mahalli hükümet memurları kontrol edecek.

Böylece kilise inşası kesin bir kurala bağlanmış, standart kurallar getirilmiştir. İlgili genelgede, gayrimüslimlerin istedikleri şehir, kasaba ve köyde diledikleri gibi mabet inşa etmede özgür oldukları özenle vurgulanmıştır[810]. 1878'e gelindiğinde sadece Ortodokslar'ın 207 kilise ve 10 manastırı bulunuyordu[811].

b) Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetlerinden Örnekler

1851'de Bosna Hersek'te Tanzimat'ın uygulanmaya başlanmasıyla birlikte, kilise inşa ve onarım isteklerinde bir artış olmuştur. İlk olarak Travnik Kasabası reayası, yeni bir kilise yapımı için izin istemiştir. İzin isteği İstanbul tarafından uygun bulunmuştur[812].

1853'le birlikte izin isteklerinde bir patlama meydana gelmiştir. Bu isteklerin çoğunluğunun Katoliklere ait olması dikkat çekicidir. Katolikler, Ortodokslar'ın bu konuda bir problemleri olmadığını belirterek, Ortodokslar'ın kendilerini, kiliseleri olmadığı için rencide ettiklerinden yakınmışlardır. Devlet, Katolikler'in kilise tamir ve inşalarına dair isteklerin tümüne izin vermiştir. Onların isteklerinden altısı tamir, üçü ise yeni kilise yapımına yöneliktir. 1853'de, Kreşova Varoşu; Travnik Kasabası'nın doğusunda Dolaç Varoşu; Travnik Kasabası Goçiya Gora Karyesi; Ehlune Kasabası'nın güneyindeki Goriça Kilisesi; Visoka Nahiyesi'nde Çanlı Sotiska; Mostar Kasabası Baba Beşir Mahallesi ve Şire Kubrik Köyü kiliselerinin genişletilmesine; Ehlune, Tuzla, Derbend ve Dumna Nahiyesi, Omaliye Köyü'nde yeni birer kilise yapımına izin verilmiştir[813].

[810] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 149-150, 20 B 1283/28 Kasım 1866 tarihli fermân; aynı tarihli Patriklere yazılan tezkire.

[811] Mariana Jovevska, "Tolérance et Intolérans", *Etudes Balkaniques*, no: 2, Sofia 1995, s. 27

[812] Gölen, *Bosna'da Kilise*, s. 229.

[813] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4689, Lef: 1, Lef: 13, Kilise Keşif Defteri, s. 1-9; nr: 4932; *M.D.*, nr: 258, hk: 672-680, s. 142-143; hk: 768-770, s. 164; Gölen, *Bosna'da Kilise*, s. 229-233, 236.

Katolik milletinin isteklerine İstanbul'dan olumlu cevap gelmesi üzerine, Ortodokslar da harekete geçerek kendilerinin ihtiyacı olan dinî yapılar hakkında izin dilekçelerini merkeze göndermişlerdir. 1854'de, Modriça ve Derbenak Nahiyeleri'ne; Pridor Kazası'na; Akhisar Kazası Çuvaliç Köyü'ne; Saraybosna'ya beş saat uzaklıkta bir köye; Teşne Kasabası Varoş Mahallesi ve Visoka Kazası'na yeni birer kilise yapımına; Gradaçaç Kazası Odiscan (Oslican)? Köyü, Gorni Oniç Köyü; Nevesil, Makafe Birikos Köyü ve Bihke, Garmoşa Köyü kiliselerinin tamir ve genişletilmesine izin verilmiştir[814].

Kilise inşası ilerleyen yıllarda da tüm hızıyla devam etmiştir[815]. 1862'de Saraybosna ve Gradaçaç Kazası'nda yeni birer Katolik kilisesi yapılmıştır. 1863'de Breçka'da bir kilisenin tamirine, Tuzla'da ise yeni bir Katolik kilisesinin yapımına izin verilmiştir. 1864'de Breçka'da bir Katolik kilisesi tamir edilmiş, Saraybosna ve Bihke'de iki yeni kilise inşa edilmiştir. 1865'de Yayçe, Mostar ve Glamoç'da birer Katolik kilisesi inşa edilmiş, Nevesil ve Berana kiliseleri tamir edilmiştir. 1866'da Travnik ve İznice'de iki yeni kilise daha yapılmıştır[816]. 1867 senesinde Piva'da meydana gelen deprem sonucu Piva Kilisesi oldukça hasar görmüştür. Halk kilisenin onarımı için yetkililere başvurmuş, kilisenin onarın talebine olumlu cevap verilmiştir. Onarım için gerekli olan paranın 19.400 kuruşu halk, 70.200 kuruşu ise devlet tarafından karşılanmıştır[817]. 1869 senesinde, Trebin Kazası, Orahavaç Köyü; İstolçe Kazası, Porçine Köyü; Breçka Kazası Dedire Köyü'ne yeni kilise yapımına izin verilmiştir [818].

[814] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4689, Lef: 4, Bosna metropolitinin kilise inşa ve onarımına dair gönderdiği tahrirat; Lef: 5, Bosna metropolitinin kilise inşa ve onarımı için izin isteme dilekçesi; *M.D.*, nr: 258, hk: 845-856, s. 185-187; Gölen, *Bosna'da Kilise*, s. 233

[815] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 1057, s. 227.

[816] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 41, 108, 130, 142, 186, 198, 219, 250, 278, 280, 300, 379

[817] B.O.A., *İ.D.*, nr: 39122, 24 Z 1283/29 Nisan 1867 tarihli arz tezkiresi; 25 Z 1283/30 Nisan 1867 tarihli irade; *BEO., Bosna Ayniyat Defteri*, nr: 854, s. 38, 1 M 1284/5 Mayıs 1866 tarihli şukka.

[818] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 1, hk: 11, s. 4, 19 C 1286/27 Ağustos 1869 tarihli hüküm; hk: 12, s. 4-5, 19 C 1286/27 Ağustos 1869 tarihli hüküm; hk: 38, s. 13.

1870 senesinde, Travnik Kasabası'na bir Katolik kilisesi; Berçe Kazası Milek Köyü'ne bir Ortodoks kilisesisinin yeniden yapımına izin verilmiştir. Breçka Kazası Adlice Köyü'ndeki Katolik kilisesi ise tamir edilmiştir[819]. 1871'de, Banaluka Kasabası, İstiya Köyü'nde devlet ait arazi üzerine yeni bir kilise yapılmıştır. İzvornik Kazası'nda bulunan Aya Dadine adlı Ortodoks manastırı ve Gaçka Kazası, Ajgor Köyü'nde bulunan Aya Yorgi kilisesinin tamirine izin verilmiştir[820]. 1872'de, Ehlune Kazası Şuyca Köyü'ne; Akhisar Kazası Prozor Nahiyesi'ne ve Bihke Kazası'na birer Katolik kilisesi bina edilmiştir[821]. 1873'de, Travnik Sancağı, Sokovil Nahiyesi'ne; Çelebipazar Kazası, Glasniçe Köyü'ne; Travnik Kazası, Varçar Nahiyesi'ne birer Ortodoks kilisesi yapımına; İstolçe Kazası, Hrastozir Köyü'ne bir Katolik kilisesi yapımına izin verilmiştir. Trebin Kazası, İraz Tiyovik Köyü'nde bulunan Ortodoks kilisesinin ve İstolçe Kazası, Kreşova Köyü Katolik kiliselerinin tamirine; Bihke Sancağı, Hişan Köyü'nde bulunan eski ahşap kilisenin yıkılarak yeniden yapılmasına izin verilmiştir[822]. 1874'de Yenivaroş Kazası Dralova Köyü'nde bulunan eski Ortodoks kilisenin tamir kaydına ve Poçitel'de kilise inşa iznine rastlanılmıştır[823]. 1875'de, Nikşik Kazası Arzenik Köyü ve Metroviçe Kazası

[819] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 1, hk: 65, s. 24, 10 M 1287/12 Nisan 1870 tarihli hüküm; hk: 119, s. 42, 3 CA 1287/1 Ağustos 1870 tarihli hüküm; hk: 122, s. 43, 2 C 1287/30 Ağustos 1870 tarihli hüküm.

[820] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 1, hk: 177, s. 62, 22 ZA 1287/13 Şubat 1871 tarihli hüküm; hk: 196, s. 69, 6 M 1288/28 Mart 1871 tarihli hüküm; hk: 251, s. 94, 16 B 1288/1 Ekim 1871 tarihli hüküm.

[821] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 1, hk: 281, s. 106-107, 12 ZA 1288/23 Ocak 1872 tarihli hüküm; hk: 385, s. 152, 26 Ş 1289/29 Ekim 1872 tarihli hüküm; hk: 393, s. 156, 25 L 1289/26 Aralık 1872 tarihli hüküm.

[822] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 1, hk: 395, s. 157, 2 ZA 1289/1 Ocak 1873 tarihli hüküm; hk: 447, s. 176-177, 10 R 1290/7 Haziran 1872 tarihli hüküm; hk: 449, s. 177, 10 R 1290/7 Haziran 1873 tarihli hüküm; hk: 450, s. 177, 10 R 1290/7 Haziran 1873 tarihli hüküm; nr: 2, hk: 56, s. 26, 27 Ş 1290/20 Ekim 1873 tarihli hüküm; hk: 58, s. 27, 13 N 1290/4 Kasım 1873 tarihli hüküm; hk: 69, s. 31-32, 8 ZA 1290/28 Aralık 1873 tarihli hüküm, *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 469, s. 23, 29.

[823] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 2, hk: 74, s. 34, 24 ZA 1290/13 Ocak 1874 tarihli hüküm; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 469, s. 121.

varoşunda Ortodokslar'a ait birer kilise inşasına izin verilmiştir[824]. 1876'da ise Derbend Kazası'nda Katoliklere kilise inşa etmelerine dair izin kayıtları mevcuttur[825].

4- Havralar

Katolik ve Ortodokslar'ın kendi dinî yapılarını tamir ve yenilerini yapmaya yönelik faaliyetleri karşısında, Musevîler de 1853 senesinde Saraybosna havrasının tamiri için izin istemişlerdir. Keşfi yaptırılan havranın tamir ve genişletilmesinde bir sakınca görülmemiş ve gerekli izin verilmiştir[826]. Salnâme kayıtlarına göre, Bosna Hersek'te bulunan tek havra Saraybosna'da bulunmaktaydı. Bu havra Musevîlerin bütün ihtiyaçlarını karşılamıştır. Zira *1870 Salnâmesi*'ne göre, Bosna-Hersek'te yaşayan 1305 Musevî'den 955'i Saraybosna'da yaşıyordu[827].

[824] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 2, hk: 191, s. 79-80, 13 S 1292/21 Mart 1875 tarihli hüküm; hk: 215, s. 90, 15 C 1292/19 Temmuz 1875 tarihli hüküm; *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr: 470, s. 94.

[825] B.O.A., *Kilise Defteri*, nr: 2, hk: 263, s. 111, 14 R 1293/9 Mayıs 1876 tarihli hüküm.

[826] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4784. Lef: 1, 18 Nisan 1853 tarihli Bosna Eyalet Meclisi'nin tahriratı; 8 Mayıs 1853 tarihli arz tezkiresi; 10 Mayıs 1853 tarihli irade; *M.D.*, nr: 258, hk: 689, s. 148.

[827] *S.V.B.-1290*, s. 124-130; *1291*, s. 130-136; *1292*, s. 135-141; *1293*, s. 131-136; *1294*, s. 123-128; Tablo: 5.

IV. BÖLÜM

EKONOMİ, ULAŞIM ve HABERLEŞME

A) GENEL EKONOMİ

Osmanlı hakimiyeti boyunca Bosna Hersek aktif ticarî merkezlerden bir olma özelliğini sürdürmüştür. XVI. yüzyıldaki Osmanlı büyümesi, büyük ölçüde imalat, pazarlama ve inşaat alanlarındaki genişlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Gelişme daha ziyade hammadde pazarlarına yakın iç kesimlerdeki şehirlerde gerçekleşmiştir. Bu dönemde büyük atılım gösteren Edirne, Filibe, Bursa, Konya, Halep, Şam, Kayseri, Bağdat ve Kahire gibi şehirlerin yanında bizzat Osmanlılar tarafından kurulan Saraybosna da vardı. Yeni kurulan bir şehir olmasına rağmen bu yüzyılda kentteki nüfus artışı buradaki ticarî etkinliğin en önemli kanıtıdır. 1520-1530'da 5.632 kişinin yaşadığı şehirde, elli yıl sonra 23.485 kişi yaşamaktaydı. Yani kent nüfusu yaklaşık beş kat artmıştı. Halbuki geçmişi Saraybosna'dan çok daha eskilere dayanan birçok Osmanlı şehrinde aynı artış söz konusu olmamıştı[828].

XIX. yüzyıla gelindiğinde Bosna ekonomisi de ülkenin içinde bulunduğu genel ekonomik istikrarsızlıklardan fazlasıyla nasibini alıyordu. Sürekli yapılan borçlanmalar, kağıt para denemeleri ekonominin istikrara kavuşmasını engelliyordu. Ekonominin her kötü döneminde olduğu gibi bu durumdan yararlanmaya çalışanlar oluyor, fakat devlet elinden geldiği kadar bu durumu önlemeye çalışıyordu. Mesela 1851 tarihli bir karârnâme ile halka yüksek faizle mal ve para verilmesi yasaklanmıştır. Karârnâme ile üreticiye verilecek faizin % 8'i geçmemesi ve borç ödemesinin 1-5 yıl içerisinde makul

[828] Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 45-46, 144.

taksitlerle yapılması istenmiştir[829]. Tabii bu tür emirlerin pratikte ne kadar etkili olduğu olduğu şüphelidir. Üreticiler kendi ülkesinin parasındaki istikrarsızlığı yabancı para kullanarak aşmaya çalışıyordu. Merkez ise başka ülke paralarının iç ticarette değişim aracı olarak kullanılmasından rahatsızlık duyuyordu. Gerek yabancı paraların gerekse daha önce basılan Osmanlı paralarının kullanılmasını önlemek istiyordu. Zira, hem yabancı paralar hem de eski Osmanlı paraları nominal olarak yeni basılanlara göre daha değerliydiler ve halk doğal olarak ticarî yaşamda istikrar unsuru olarak görülen bu paraları kullanmaya meyilliydi. Buna karşı hükümet, siyasî ve idarî karârnâmelerde görülmeyen oranda hassas davranarak bu durumun önüne geçilmesi için yerel yöneticilere kesin emirler veriyordu. Mesela önceki karârnâmeler genelde Bosna ve Hersek adına gönderilirken bu konuyla ilgili genelge İzvornik, Bihke ve Banaluka Kaymakamlıkları'na da gönderilmiştir[830]. Fakat gönderilen emirler ekonomisi bozuk bir ülkede işe yaramamış, yabancı para kullanımı ilerleyen yıllarda da problem olmaya devam etmiştir[831].

1- Tarım

Ülkenin Hersek kısmı hariç, diğer bölgelerdeki arazi gayet verimlidir[832]. Alçak yerlerde verimli tarlalar, yükseklerde balta girmemiş ormanlar ve çok geniş meralar mevcuttur. Toprak genellikle geleneksel yöntemlerle işlenmekteydi. Ancak bol ürün alındığı senelerde bölgenin ihtiyacı karşılandıktan sonra, özellikle Dalmaçya'ya da ihraç edilmekteydi[833].

[829] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 239; 273; 274, s. 60, 65, Evahir-i M 1268/16-25 Kasım 1851 tarihli karârnâme.

[830] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 473; 501; 502; 503; 504, s. 111-113, Evail-i Z 1268/16-25 Eylül 1852 tarihli karârnâme.

[831] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 193, 2 Z 1288/12 Şubat 1872 tarihli şukka; Agatha Ramm, "The Crimean War", *The New Cambridge Modern History*, vol. X: The Zenith of European Power. 1830-1870, Cambridge 1960, s. 487.

[832] Şemseddin Sâmî, "*Arazinin verimli olmasına rağmen Bosna halkının pek çalışkan olmadığını bu nedenle arazinin yalnız onda birinin ekildiğini*" yazar. Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 1385.

[833] Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s. 1385

Bosna'nın ihracata konu olan en önemli hammaddesi "İşlive" adı verilen bir erik türüydü. Erik iç piyasada rakı yapımında kullanılmaktaydı. Kalan kısmı ise kurutularak ihraç edilmekteydi. Özellikle Kuzey Bosna'da Posavina Bölgesi'nde önemli miktarda erik yetiştiriliyordu. 1858'de toplam ihracatın % 17,5'i erikten sağlanmıştı. Erik çoğunlukla kuru olarak Triesteli tüccarlar tarafından alınır ve Amerika'ya satılırdı. Amerika iç savaşı sırasında (1860-1864) Amerika'dan talep olmayınca, erik üreticinin elinde kalmış ve halk mağdur olmuştu[834]. Erik haricinde yetiştirilen ürünler kiraz, elma, armut, ayva, ceviz, şeftali, zerdali ve bademdir[835].

XIX. yüzyılda Bosna Krayinası ve Posavina'da bulunan çiftliklerde gittikçe artan oranda tahıl üretilmekteydi. 1864'de toplam ihracatın % 44'ü tahıl ürünlerinden sağlanmıştı. Özellikle buğday, sürekli sıkıntı içinde bulunan Dalmaçya ve Orta Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Bosna'da sık sıkı görülen ayaklanmalar dahi tarımsal istihsalin artışına mani olamamıştır. İsyanların lokal boyutlu olmaları etkilerini azaltmaktaydı. Mesela 1877'de son yılların en iyi hasatı elde edilmişti. 1878 için de durum aynıydı. Fakat işgal nedeyle hasat kaldırılamamıştı[836].

Tarla tabir olunan yerler genelde her sancakta aynı şekil ve ölçüdeydi. Ancak arazinin değeri ve verimi sancaktan sancağa değişiklik arzediyordu. Üçleme sorununu halletmek üzere İstanbul'a çağrılan tarafların tartışmaları sayesinde, en azından 1850'li yılların sonu için tarla ve üretim mefhumu hakkında ayrıntılı bilgi elde edilebilmektedir. Bu tartışmalardan çıkan sonuca göre sancaklarda arazi ve üretim hakkında ortaya çıkan bilgiler şunlardır[837]:

[834] *Tezâkir 21-39*, s. 97; Palairet, *a.g.e.*, s. 161; *FA*, Doc: 12, vol. 1, s. 26. Eriğin Bosna için taşıdığı önem o kadar aşikardır ki, bölgede dikilen erik ağaçları ulusal basında dahi haber olmuştur. *Ceride-i Havâdis*, nr: 2492, 26 R 1291/12 Haziran 1874, s. 3; nr: 2504, 12 CA 1291/27 Haziran 1874, s. 2.

[835] Ali Rüşdî, *a.g.e.*, s. 1; *Tezâkir 21-39*, s. 97; *FA*, Doc: 12, vol. 1, s. 26; Collas, *a.g.e.*, s. 210.

[836] Palairet, *a.g.e.*, s. 161-163.

[837] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 282/7.

Bihke Sancağı:

1- Tarla tabir olunan yerler bir kişinin üç günde işleyebileceği veya 100 kıyye[838] tohum ekilebilen alanlara denmektedir.

2- 100 kıyye tohum alan bir tarlanın değeri 400-500 kuruş arasında değişmektedir.

3- Tarlanın verimi bire dört şeklindedir. Yani 100 kıyye tohum ekilen tarladan 400 kıyye ürün elde edilir.

4- Tarlalar bir sene ekilmekte, bir sene nadasa bırakılmaktadır.

5- Tarlaların nadasa bırakıldığı senelerde ot elde edilmektedir.

6- Genellikle ekimi yapılan buğdayın kıyyesi 20-25 para civarında satılmaktadır.

7- Sancakta faizle para alış verişi olmayıp, çiftçilerin kredi alabileceği tek kuruluş vakıflardır. Vakıflardan yıllık % 15 faizle kredi verilmektedir.

Hersek Sancağı:

1- Tarla tabir olunan yerler bir kişinin üç günde işleyebileceği veya 100 kıyye tohum ekilebilen alanlara denmektedir.

2- 100 kıyye tohum alan bir tarla 500 kuruştan 3.000 kuruşa kadar alıcı bulabilmektedir. Ancak 3.000 kuruş değerindeki tarlalar oldukça azdır.

3- 100 kıyye tohum alan 3.000 kuruşluk tarladan 1.000 kıyye (yani bire on), 500 kuruşluk tarladan ise 300 kıyye (yani bire üç) ürün elde edilir.

4- 3.000 kuruşluk tarla her sene ekilmektedir. Ancak ilk sene buğday, ikinci sene mısır, üçüncü sene arpa ekilmektedir. Arpa ve mısır ekildiğinde buğdaydan on kat daha fazla ürün alınmaktadır. Ancak onların da fiyatları düşük olduğundan tarladan elde edilen gelir hemen hemen her yıl aynıdır.

[838] 1 kıyye 1,2828 kg'dı. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 30.

5- Genellikle ekimi yapılan buğdayın kıyyesi 40'dan 60 paraya kadar alıcı bulabilmektedir. Mısır ve arpanın kıyyesi ise 20 para'dır

6- Sancakta faizle para alış verişi hem Müslüman hem de Hıristiyanlar arasında günah ve ayıp sayıldığından faizle para alış verişi olmamaktadır. Çiftçilerin kredi alabileceği tek kuruluş vakıflar ve yetim fonudur. Buralardan yıllık % 10-15 faizle kredi alınabilmektedir.

Travnik Sancağı:

1- Tarla 100 kıyye tohum ekilebilen alanlara denmektedir.

2- 100 kıyye tohum alan bir tarlanın değeri 500 kuruş civarındadır.

3- Tarlanın verimi bire dört şeklindedir. Yani 100 kıyye tohum ekilen tarladan 400 kıyye ürün elde edilir.

4- Sancağın bazı yerlerindeki tarlalar üç sene ekilmekte, bir sene nadasa bırakılmaktadır. Bazı yerlerinde ise bir sene ekilip, bir sene dinlendirilmektedir.

5- Genellikle ekimi yapılan buğdayın kıyyesi 20 paraya satılmaktadır.

6- Sancakta faizle para alış verişi hem Müslüman hem de Hıristiyanlar arasında günah ve ayıp sayıldığından faizle para alış verişi olmamaktadır. Çiftçilerin kredi alabileceği tek kuruluş vakıflardır. Vakıflar yıllık %15 faizle kredi vermektedir.

İzvornik Sancağı:

1- Tarla 100 kıyye tohum ekilebilen alanlara denmektedir.

2- 100 kıyye tohum alan bir tarlanın değeri 500-600 kuruş arasında değişmektedir. Sancağın bazı yerlerinde 1.000 kuruşa tarla var ise de çok nadirdir.

3- 100 kıyye tohum ekilen tarladan 300-500 kıyye arasında ürün elde edilir.

4- Tarlalara ilk sene mısır, ikinci sene buğday, üçüncü sene arpa ekilip, daha sonra iki-üç sene dinlendirilmektedir.

5- Genellikle ekimi yapılan buğdayın kıyyesi 20 paradır. Arpa ve mısır ise 10 paradan alıcı bulmaktadır.

6- Sancakta faizle para alış verişi hem Müslüman hem de Hıristiyanlar arasında günah ve ayıp sayıldığından faizle para alış verişi olmamaktadır. Çiftçiler para ihtiyaçlarını kendi aralarında alıp verdikleri ödünç parayla sağlamaktadırlar.

Banaluka Sancağı:

1- Tarla tabir olunan yerler bir kişinin üç günde işleyebileceği veya 100 kıyye tohum ekilebilen alanlara denmektedir.

2- 100 kıyye tohum alan bir tarlanın değeri 500 kuruştan 1.500 kuruşa kadar alınıp satılmaktadır. Normal bir tarlanın değeri 800-900 kuruş arasında değişmektedir.

3- 100 kıyye tohum ekilen tarladan 500-700 kıyye (bire beş veya bire yedi) arasında ürün elde edilir. Normal tarladan 600 kıyye (bire altı) ürün alınır.

4- Tarlalar bir sene ekilmekte, bir sene nadasa bırakılmaktadır.

5- Buğdayın kıyyesi 18 paradır.

6- Sancakta faizle para alış verişi olmamaktadır. Çiftçilerin kredi alabileceği tek kuruluş vakıflar ve yetim fonudur. Buralardan yıllık % 12,5-15 faizle kredi alınabilmektedir.

Saray Sancağı:

1- Tarla 100 kıyye tohum ekilebilen alanlara denmektedir.

2- 100 kıyye tohum alan bir tarlanın değeri 700-900 kuruş arasında değişmektedir.

3- 100 kıyye tohum ekilen tarladan 500-600 kıyye, bazı yerlerde ise 700-800 kıyye ürün elde edilir.

4- Sancağın bazı yerlerindeki tarlalar bir sene ekilip, iki-üç sene dinlendirilmektedir. İyi bir tarla bir sene ekilip bir sene nadasa bırakılmaktadır.

5- Tarlaların nadasa bırakıldığı senelerde ot elde edilmektedir.

6- Ekimi yapılan buğdayın kıyyesi 30 paraya satılmaktadır.

7- Çiftçiler daha sonra inek, öküz vs. ile ödemek kaydıyla tüccardan borç para alırlar[839]. Ayrıca vakıf ve yetim fonundan da borç para alınabilmektedir. Buralardan yıllık % 10-15 faizle kredi verilmektedir. Hıristiyanlar'ın vakfı olmadığından birbirlerinden yıllığı % 20-25 faizle borç para almaktadırlar. Ayrıca Saray şehrinde faizle borç veren birkaç Yahudi de bulunmaktadır.

8- 9.000 kuruşa satın alınmış bir çiftlikten yıllık 1.000-1.200 kuruş, 50.000 kuruşa satın alınmış bir çiftlikten 2.500 kuruş gelir elde edilmektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi ana üretim maddeleri buğday, mısır ve arpadır. Verimlilik sancaklara göre farklıdır. Zira Hersek arazisinin büyük çoğunluğunda bire üç olan istihsal, eyaletin kuzeyinde Banaluka'da ortalama bire altıya yükselmektedir. Bosna kısmında ortalama verim genellikle bire dört şeklindedir. Ürünlerin fiyatları da sancaklara göre değişmektedir. Gösterge ürün olan buğdayın en pahalı olduğu sancak Hersek'tir. Hersek'te 40-60 para arasında alıcı bulan buğday, Banaluka'da sadece 18 paradır. Hersek'te tarım alanlarının az olması orada tarım ürünlerinin yüksek olmasına yol açmıştır. Bosna kesiminde ise ortalama fiyat 25 para civarındadır. Arazi fiyatları da oldukça değişkendir. Hersek'te 3.000 kuruşa kadar yükselen tarla fiyatları, Bosna kısmında ortalama 500 kuruş civarında seyretmiştir. Toprağın verimli olduğu Banaluka ve Saray Sancakları'nda bu fiyat 700-900 kuruş arasındaydı. Üretim hakkında dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, toprakların bütün eyalette genellikle bir yıl ekilip, bir yıl nadasa bırakılmasıdır. Toprakların nadasa bırakılması

[839] Uygulama geçmiş yıllardan beri geçerliydi. Bu bir çeşit yatırım olarak düşünülüyordu. Mesela 1793'te Saraybosna'da ölen bir çok Müslüman tüccara ait miras kayıtlarında Müslüman ve Hıristiyan köylülere ödünç verilen tohum, hayvan ve paralara ait kayıtlara rastlanmıştır. Bkz. Nagata&Nagata, a.g.m., s. 697.

Bosna'da XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında intensif tarım yapılmadığını gösteren en önemli delildir. Zira uygulamadan hem üretim hem de vergiler etkilenmiştir. Toprakların nadasa bırakıldığı senelerde aşar gibi ziraî üretime bağlı vergilerde düşüş olması kaçınılmazdır. Yine bu senelerde geçimi tamamen toprağa bağlı yarıcılar geçimlerini borçlanarak karşılıyorlardı. Toprağın nadasa bırakıldığı senelerde çiftlik sahipleri yarıcılarına o sene idare edecek kadar zahire verip, verilen miktar ertesi seneki üründen her hangi bir faiz söz konusu olmadan tahsil edilmekteydi. Anlaşılacağı gibi bu durumda yarıcılar sürekli çiftlik sahiplerine borçlu kalıyorlardı. Bu ise yarıcıların durumlarından sürekli şikâyetçi olmalarına ve eyaletin devamlı kargaşa ortamında kalmasına ortam hazırlıyordu.

Çiftçilerin en büyük sorunlarından biri de ihtiyaçları anında kendilerine kredi verebilecek bir kuruluşun olmamasıdır. Çiftçi temsilcileri her ne kadar faizle para alıp vermenin günah olması hasebiyle bu durumun olmadığını iddia etseler de çiftçilerin tefecilerin eline düşme tehlikesi her zaman söz konuydu. Zira tefeciliğin artması nedeniyle 1851 senesinde hükümet bir karârnâme yayınlamak zorunda kalmıştır. Karârnâmenin gönderildiği eyaletlerden biri de Bosna Hersek'ti. Bu durum Bosna'da da tefeciliğin varlığını göstermektedir. Sorun vilâyet düzenlemesinin hemen ardından çözülmüştür. Vilâyet teşkilatlanmasının hemen ardından ticareti geliştirmek için Tuna Vilâyeti'nde olduğu gibi mal sandıkları kurulmuştur. Bu mal sandıklarından halka uygun faiz ile kredi verilmiştir. Böylece darda kalan üretici tefecilerin eline düşmeden üretim yapmaya devam edebilmiştir[840].

Bosna Hersek'de üretilen başlıca ürünler buğday, mısır, arpa, çavdar, yulaf, keten, kenevir, patates, erik, ve fasulyedir. Sıcak ikliminden dolayı az da olsa Hersek'de pirinç yetiştirilmektedir. Yetiştirilen ürünler arasında mısır en başta gelmektedir. Yıllık üretim 69.799 tondur ve en fazla İzvornik'te yetiştirilmektedir. İzvornik'i Bihke izler. Ürün sıralamasında ikinci sırayı arpa alır. Yılda 61.330

[840] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 45, 5 RA 1284/7 Temmuz 1867 tarihli şukka.

ton civarında üretimi yapılan arpada ilk sırayı Banaluka alır. Banaluka'yı Travnik izler. Buğday ise yılda 34.967 ton civarında üretilmekteydi. Buğday üretiminde ilk sırada İzvornik, ardından Banaluka ve Bihke gelmektedir. Diğer yetiştirilen ürünler bölge ihtiyaçlarını ancak karşılayacak düzeydeyken, yulaf da hatırı sayılır miktarda üretilmekteydi. 1870'de yulaf üretimi 20.194 ton civarında gerçekleşmişti[841]. 1875'lere gelindiğinde de durum pek farklı değildi. Üretim sıralamasında mısır yine ilk sıradaydı. Ancak arpa üretimi gerilerken buğday üretimi ikinci sırayı almıştı. Diğer ürünler yine eyaletin ihtiyacını karşılayacak düzeydeydi[842].

2- Hayvancılık

Çayır ve meraların çokluğu hayvancılığın yaygın olarak yapılmasına yol açmıştır. Yüksek bölgelerdeki halkın başlıca geçim kaynakları hayvancılıktı. Özellikle kuzeydeki geniş meşe ormanlarının bulunduğu alanda domuz ve koyun besiciliği yapılırdı. Burada hayvanlar ilâve bir bakıma ihtiyaç duymadan, doğal ortamda yetişirlerdi. Avrupa pazarlarının en kaliteli yünü bölgede yetiştirilen koyunlardan elde edilirdi. Kuzey sancakları İzvornik, Banaluka ve Bihke'de öküz, domuz, at; güney sancakları Saraybosna, Yenipazar ve Hersek'te koyun yetiştirilirdi. Seniçe, Yenipazar, Prepol ve Yenivaroş'ta en iyi kalite yün üretilirdi. Buraları Saraybosna, Taşlıca ve Kupres izlemekteydi. Hersek'te ise genellikle ikinci sınıf yün elde edilirdi. Hersek'te koyunun yanında çoğunlukla keçi de yetiştirilirdi. Bosna'nın atları ise çok meşhurdu. Bu atlar küçük yapıda olmalarına rağmen çok çevik ve kuvvetliydiler. Evcil hayvanların yanında Bosna dağlarında domuz, ayı, kurt, tilki, geyik ve tavşan gibi yaban hayvanları da mevcuttu. Özellikle kurtlar post ticareti yapılacak kadar çoktu[843].

Hayvancılık bölge insanının en önemli zenginlik kaynaklarından biriydi. Komşu ülkelerle yapılan ticaretin önemli bir kısmını canlı

[841] Tablo: 22.

[842] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2929, 16 L 1292/15 Kasım 1875, s. 3.

[843] *EA*, Doc: 12, vol. 1, s. 25; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs*, s. 1385; *Seyahatnâme*, c. V, s. 292-379. Bosna, Yugoslavya döneminde de yaban hayvan avcılığı merkezlerinden biriydi. Bkz. Canım, *a.g.e.*, s. 166.

hayvan veya hayvan ürünleri oluşturuyordu. Ancak ticaret daha ziyade canlı hayvanlardan oluşuyordu. Bunun en güzel kanıtı, hayvan üretimine paralel olarak deri ticaretinin genel ticaret içindeki payının düşük olmasıdır. 1855'de Mehmed Hûrşid Paşa Avusturya'ya canlı hayvan ihracatını daha da kolaylaştıran bir antlaşma yaptı. Antlaşma ile gümrük resimleri yarı yarıya azaltıldı. Antlaşma gereğince bir öküzden 2 Şilin, inekten 1 Şilin, domuzdan 7 Pence, koyundan 2 Pence gümrük alınması kararlaştırıldı[844].

Hayvan ve hayvan ürünleri Bosna'nın en önemli ihraç ürünüydü. Bu durum Avusturya işgaline kadar değişmeden kalmıştır. 1858'de toplam ihracatın %22,9'u, 1864'de % 32,9'u hayvancılıktan elde edilmişti. Aynı durum eyalet gelirleri için de geçerliydi. 1865'de gayrisafi hasılanın % 50,5'u, 1873'te de % 62,4'ünü hayvancılık oluşturmuştur. Hayvancılığın Bosna için taşıdığa öneme resmî istatistiklere bakarak karar vermek mümkün değildir. Mesela domuz sayısı 1873 senesi için 196.173, 1875 yılı için ise 161.484 olarak verilmiştir. Buna karşı 1874'de 82.636 ve 1875'de 84.630 domuz Avusturya'ya ihraç edilmişti. Ortalama ihracatın 85 bin domuz civarında olduğu dikkate alındığında ve bu rakamın her yıl yenilendiği düşünüldüğünde hızlı üremesi nedeniyle domuz sayısının daha fazla olması gerekmektedir. Resmî rakamlardaki düşüklük halkın daha az vergi verebilmek için hayvanları saklamaları veya sayım memurlarına hayvan sayısını az bildirmelerinden kaynaklanmıştır[845].

Bosna'da yetişen en önemli hayvan attı. Bosna atları çok dayanıklı hayvanlardı. Bu yüzden özellikle askerler tarafından tercih edilmekteydi. 1857 senesinde 1.000 baş at ihraç edilmiş ve 491.355 kuruş gelir elde edilmişti[846]. Askerler tarafından tercih edilen atları ıslah için zaman zaman çalışmalar yapılmaktaydı. Mesela 1867 senesinde kırk-elli at Istabl-ı Âmire tarafından Bosna'ya gönderilmiştir.

[844] *FA*, Doc: 12, vol. 1, s. 25.

[845] Palairet, *a.g.e.*, s. 160-162; 1857'de 75.000 baş öküz, 25.000 baş inek, 80.000 domuz ve 15.000 koyun ihraç edilmişti. Bkz. Tablo 23.

[846] *FA*, Doc.12, vol. 1, s. 26.

1868 senesi sonlarında ise üç damızlık atın ordu tarafından bölgeye sevkedildiği görülmektedir[847].

Tablo 23'de görüldüğü gibi Bosna'da daha ziyade küçük baş hayvancılığın hakim olduğu görülür. Özellikle koyun sayısı 1 milyonun üzerindedir. İhraç ürünlerine bakıldığı zaman da küçük baş hayvancılığın hakimiyeti görülür. Küçük baş hayvancılığın bakımının kolay olması yetiştirilmesinde etkili olmuştur. 1875'te de durum aynıydı. Fakat *Ceride-i Havâdis*'teki bir habere göre o tarihlerde bölgedeki hayvan yetiştiriciliği gerilemişti. Gazete gerilemenin nedenini Ömer Lûtfî Paşa'nın 1850'deki askerî harekâtına bağlamaktaydı. Gazeteye göre Paşa'nın yerli beylerin nüfuzunu kırması, onların servetlerini kaybetmesine, dolayısıyla hayvancılığın gerilemesine neden olmuştu. Hayvan yetiştiriciliğinin gerilemesindeki bir diğer neden ise 1860'lardan beri bir türlü önüne geçilemeyen hayvan hastalıklarıydı[848]. Mesela 1863'de bölgede ciddi bir hayvan hastalığı salgını vardı. Salgın o derece ciddiydi ki hayvan ticaretinden en fazla etkilenen Avusturya'dan bölgeye veteriner gönderilmek zorunda kalınmıştı[849]. Salgın nedeniyle Bosna'da yetiştirilen hayvanların bölge dışına çıkışı yasaklanmıştı. Yasak ancak salgın geçtikten sonra Mart 1865'de kaldırılmıştı[850]. Ancak hastalığın etkileri 1866 senesinde hâlâ devam ediyordu. O sene ordu ihtiyacı olan tahılı taşımak için salgından dolayı hayvan bulamamıştı[851].

3- Madencilik

Bosna çok eski devirlerden itibaren altın, gümüş ve demir gibi önemli madenlerin çıkarıldığı bir bölgeydi. Mesela Romalılar Bugoyna'dan önemli ölçüde altın çıkarmışlardı[852]. Osmanlılar Bosna'yı

[847] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 46, 5 RA 1284/7 Temmuz 1867 tarihli şukka; s. 103, 25 Ş 1285/11 Aralık 1868 tarihli şukka.

[848] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2929, 16 L 1292/15 Kasım 1875, s. 3.

[849] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 294/58.

[850] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 326/5.

[851] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 375/75.

[852] Moser, *a.g.e.*, s. 56; Sugar, *a.g.e.*, s. 15. Chambers's'de Bosna'nın parlak madencilik hayatının Osmanlı Fethi ile aniden gerilemeye başladığı ifade edilmiştir. Bkz. "Bosnia-Hercegovina", *Chambers's*, s. 457. İngiliz seyyah Holbach'da aynı kanaattedir. Holbach, "*Türkler madencilik tabiatlarına yabancı olduğundan, Bosna dağlarının zengin mineral*

ele geçirdiklerinde eski maden ocaklarını kullanmaya devam ettiler[853]. Sadece, daha önce Bosna krallarınca terkedilmiş bulunan bazı madenlerin çıkartılması ve Osmanlı darphanesine teslimi işi Dubrovnikli mültezimlere bırakıldı. O dönemde Foyniçe ve Kreşova madenleri gümüş bakımından özellikle zengindi. Olovo'da kurşun, Srebreniça'da gümüş ve kurşun çıkarılıyordu. Hersek ve Pavlovici'deki çeşitli köylerde, Praca Nehri üzerinde demir madenleri işletilmekteydi. Çayniçe en önemli demir üretim merkeziydi[854].

XIX. yüzyılda Saraybosna, Koniçe, Pridor, Maden, Varoş ve Banaluka Kazaları'nda demir madenleri bulunmaktaydı. Bu kazalardan Maden'de yedi demir madeni bulunmaktaydı ve elde edilen demir oldukça kaliteliydi. Varoş'ta Dubrovnik gibi dış pazarlarda tercih edilen kaliteli demir üretilmekteydi[855]. Tuzla ve Bihke'de ise kömür madenleri mevcuttu. Srebreniça'da çok zengin bir gümüş madeni vardı. Boşnakça'da "srebru" gümüş anlamına gelmektedir ve kent adını madenden almıştır. Bölgedeki gümüş madeni XVI. yüzyılda etkin olarak işletilmekteydi. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde maden kaynağı tükenmiş durumdaydı[856]. Bosna taş madeni açısından da son derece zengindi. Bölgenin birçok yerinden kaliteli taş elde edilmekteydi. Bazı bölgelerde ise kireç madenleri vardı. Tuzla'da iki ayrı kuyudan yılda 400 tondan fazla tuz çıkarılmaktaydı[857]. 1877 senesin-

---

kaynaklarının çoğunu gömülü olarak bırakmaktan memnun idiler" demektedir. Bkz. Jezernik, *a.g.e.*, s. 18. Aynı iddia Rasch tarafından da dile getirilir. Bkz. Rasch, *a.g.e.*, s. 166-167. Bu iddiaların gerçekle herhangi bir ilgisi yoktur. Zira Osmanlı tahrir defterleri üzerine yapılan çalışmalar, maden üretimindeki artışı açıkça gözler önüne sermektedir. Bkz. Yardımcı, *a.g.e.*, s. 133-143.

[853] Askerî değer taşıdığından demir madenlerin işletilmesine özellikle dikkat edilmiştir. Konuyla ilgili emir ve uygulamalar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, c. II, Ankara 1988, s. 80, 84-86; Maden ocakları yörenin şenlendirilmesinde kullanılan araçlardan biriydi. Böylece madenler yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasını sağlarken, devlet de dolaylı yoldan iskanı sağlamış oluyordu. Bkz. Arslan, *a.g.e.*, s. 235-236.

[854] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 97; Yardımcı, *a.g.e.*, s. 135-136; Collas, *a.g.e.*, s. 209.

[855] Sugar, *a.g.e.*, s. 16; Collas, *a.g.e.*, s. 191.

[856] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6692, Lef: 1, 27 CA 1267/30 Mart 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.

[857] *S.V.B.-1291*, s. 145-147; *1293*, s. 143-147.

de on bir manganez madeni ve Kreşova Kazası'nda ise bir civa madeni aktif olarak işletilmekteydi[858].

Madenler konusunda son derece hassas davranılmıştır. Ancak aynı hassasiyet maden işletmeye açıldıktan sonra veya verimlilik konusunda gösterilmemiştir. Madenler Osmanlı fethinin ilk zamanlarından daha düzenli ve verimli çalıştırılırken[859], daha sonra atıl durumda kalmışlardır. Tanzîmât döneminde maden kaynaklarının tespitinde bir çaba mevcutsa da verimlilik konusunda bir değişme yaşanmamıştır. 1841 senesinde altın, gümüş ve bakır maden cevherleri incelenmek üzere merkeze gönderilmiş, demir ve kömür cevherleri ise bölgede incelenmiş ve bu madenlerin oldukça kaliteli olduğu ortaya çıkmıştır[860]. Ertesi yıl, daha önce eyaletteki maden ocaklarını kontrol etmek üzere Viyana'dan getirtilen Saksonyalı Frans adlı madenci tarafından Visoka ve Koniçe kazalarında yeni maden ocakları bulunmuştur. Burada bulunan maden cevherleri Darphâne-i Âmire'ye gönderilerek kontrol edilmiştir. Bu cevherde gümüş, demir, altın ve kurşuna rastlanılmıştır. Bunun üzerine Vali Mehmed Hüsrev Paşa'ya bir emirnâme gönderilmiş ve bu madenlerin gelecekteki faydaları göz önüne alınarak cevherleri işleyecek gerekli fırın ve fabrikaların yapılması istenmiştir[861].

Bulunan maden ocaklarının işletmeye açılabilmesi için İstanbul'un izni gerekti. Evvela maden örneği İstanbul'a gönderilir, ardından incelenen numune cevher açısından zengin bulunursa madenin işletmeye açılması için harekete geçilirdi. Mesela 1851 senesinde adı zikredilmeyen bir maden yatağı bulunmuş, maden cevheri bölgede bulunan Ordû-yı Hümâyûn Komutanı Ömer Lûtfî Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'da Maden-i Hümâyûn baş mühendisi Mösyö Polti tarafından incelenmiş ve cevher zengin

[858] *S.D.Â.O.-1294*, s. 638-39. Bosna'da bugün de maden sanayi önemli yere sahiptir. Kömür, demir, bakır, manganez, kurşun, civa ve gümüş madenleri günümüz Bosnası'nın ağır sanayisi için en önemli itici güçlerdir. Bkz. Canım, *a.g.e.*, s. 167.

[859] Örnek olarak "*İzvornik Sancağı ve Srebrenice-Sas Maden Kânunnâmeleri*". Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukûki Tahlilleri*, c. V, İstanbul 1992, s. 295-315.

[860] B.O.A., *İ.D.*, nr: 2102, 16 C 1257/5 Ağustos 1841 tarihli arz tezkiresi.

[861] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 712, 13 R 1258/24 Mayıs 1842 tarihli arz tezkiresi.

bulunduğundan madenin işletmeye açılması kararlaştırılmıştır. Madenin idaresi, işletme şirketinin kurulması, sermayesinin tedariki ve idare yönetmeliğinin hazırlanması için konu Maden-i Hümâyûn Meclisine havale edilmiştir[862].

1851 senesinde Ömer Lûtfî Paşa eyaletteki en geniş çaplı maden araştırmasını yaptırmıştır. Çalışmalar sonucu Srebreniça, Tuzla ve Koniçe'de bulunan maden yataklarından alınan yirmi maden numunesi incelenmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'da yapılan inceleme sonucu bazı numunelerin içinde işletmeye değecek kadar kurşun ve bakıra rastlanılmıştır. Fakat bu örnekler de çok topraklı bulunmuş, madenlerin işletmeye açılabilmesi için bölgesel şartların incelenmesi gerektiği Bosna Valiliği'ne bildirilmiş, böylece bu teşebbüsten de bir sonuç alınamamıştır[863].

Ahmed Cevdet Paşa Bosna Müfettişliği esnasında birçok husus gibi maden konusuna da el atmıştır. Onun çalışmaları sonucu Travnik yakınlarında bir civa madeni bulunarak, ocaktan alınan numuneler incelenmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Paşa eyaletin maden rezervlerinin tespiti amacıyla merkezden bir maden mühendisi istemiş, ancak İstanbul'da da maden mühendisi bulunmadığı için kendisine Prusya'dan bir maden mühendisi getirtileceği cevabı verilmiştir[864].

Vilâyet düzenlemesinin ardından özellikle bakır ve demir madenlerinin daha verimli işletilebilmesi için teşebbüslerde bulunulmuştur. 1867'de bakır ve demir madeni çıkarma ve işlemede kullanılan aletlerin imal edileceği bir fabrika kurulması için İstanbul'dan izin istenmiştir. İstanbul 500.000 kuruşa mal olması planlanan fabrika için bölgedeki maden rezervleri yeterince bilinemediği gerekçesi ile sıcak yaklaşmamıştır[865]. Ancak bu talepler merkezin Bosna'yla

[862] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 29/76, 16 CA 1267/1 Nisan 1851 tarihli Hazine-i Hassa nazırına yazılan tezkire.

[863] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6692, Lef: 1; 23 C 1267/25 Nisan 1851 tarihli arz tezkiresi; 24 C 1267/26 Nisan 1851 tarihli irâde.

[864] *Tezâkir 21-39*, s. 23.

[865] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 46-47, 5 RA 1284/7 Temmuz 1867 tarihli şukka.

ilgilenmesine neden olmuş ve 1868 senesinde merkezden gönderilen bir gurup mühendis eyaletin maden rezervlerini incelemiştir. Mühendisler halkın halen işletmekte olduğu ve yeni bulunan maden yataklarından alınan cevherlerle birlikte, madenlerden ürettilen eşyalardan numuneleri de İstanbul'a göndermişlerdir[866].

Madenleri ekonomik ve bölgeye faydalı bir şekilde işletmeye yönelik çalışmalardan istenilen sonuç alınamamıştır. Yapılan çalışmalara rağmen bölgedeki madenler küçük yerel işletmeciler tarafından işletilmiştir[867]. Maden sektörü gerek eyalet gerekse ülke menfaatleri doğrultusunda kullanılamadığından genel ekonomiye pek fazla katkı sağlamamıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde görüldüğü gibi Bosna'da da bazı madenleri işletme imtiyazları yabancılara verilmiştir. Fakat bu dönemde Bosna'da yabancılara verilen maden işletme hakkının çok sınırlı olduğu görülmektedir. Bölgedeki madenlerin işletim açısından pek karlı olmaması bunda etkili olmuştur. Tanzîmât Dönemi'nde maden imtiyazıyla ilgili sadece tek bir kayda rastlanmıştır. 14 Aralık 1871'de Alfred Wilkinson adlı bir İngiliz'e Saray Sancağı'na bağlı Kreşova'da bulunan bir civa madeninin işletme hakkı verilmiştir. Wilkinson madenin işletme hakkını doksan dokuz yıllığına almıştır. Aldığı imtiyaz mukabilinde 200 altın ödemiştir. Ayrıca çıkarılacak maden cevherin % 5'i veya mukabili kadar nakit paranın vergi olarak alınmasına karar verilmiştir. Ancak verilen bu imtiyaz hayata geçirilememiş, Wilkinson yapılan antlaşmadaki şartları yerine getirmediği için imtiyazı 15 Ocak 1876'da feshedilmiştir[868].

[866] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 399/8, 9 L 1284/3 Şubat 1868 tarihli Bosna Vilâyeti'ne gönderilen tezkire.

[867] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 564. (2 S 1287/4 Mayıs 1870 tarihli Bosna Meclis Mazbatası).

[868] B.O.A., *İmtiyaz Defteri*, nr: 1, s. 32, 7 S 1289/16 Nisan 1872 tarihli hüküm; Wilkinson'la yapılan imtiyaz sözleşmesinin ayrıntısı için bkz. *Meclis-i Tanzîmât Defteri*, nr: 3, s. 100-103; Wilkinson'un imtiyazının fesih süreci için bkz. *Meclis-i Tanzîmât Defteri*, nr: 6, s. 6-8; Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 2; Palairet, *a.g.e.*, s. 178; Collas, *a.g.e.*, s. 191, 209.

Bosna genelinde yukarıda sözü edilen maden arama çalışmaları yanında, halihazırda mevcut olan maden kaynakları aktif olarak işletilmekteydi. 1858'de Bosna'da üretilen demir uluslararası rekabet edebilecek kadar kaliteliydi. Özellikle Varoş'da üretilen demir mükemmel kalitedeydi. Demir kalitesi en iyi İsveç demiriyle aynı kalitedeydi. Uluslararası müşterilere hitap eden Bosna demiri Avusturya'nın Graz kentindeki imalatçılar tarafından, özel uzmanlık gerektiren sanayi kolları tarafından kullanılmak üzere satın alınıyordu. 1858'de 1.650 ton demir ihraç edilmişti. 1864'de 127 ergitme ocağında 8.000-9.000 ton demir üretiliyordu. Üretilen demirin 100 kilogramı 8-9 Avusturya florinine alıcı bulabiliyordu. 1864'de 1.529 ton demir ihraç edilmiş ve 130.000 florin kazanç elde edilmişti. Aynı yıl iyi bir planlama ile 4.000.000 kuruşluk (yaklaşık 390.000 florin) ihraç yapılabileceği raporlarda yer almaktaydı. 1869'da ihracat miktarı 3.500 tona ulaşmıştı[869].

4- Ticaret

Bosna Hersek'te Müslüman iş adamlarının tekelinde canlı bir ticarî yaşam vardı[870]. Bu durum yapılan ilk Bosna Kanunnâmelerine de yansımıştır. 1530 ve 1542 Bosna Kanunnâmelerinde ticarî yaşama ilişkin hükümler mevcuttur. Kanunnâmelerde hangi üründen ne kadar vergi alınacağı tüm ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Vergiye konu olan malzemeler bölgedeki canlı ticarî yaşamın en önemli göstergesidir. Bu dönemde Bosna pazarlarında buğday, ekmek, tuz, keten, pirinç, incir, kuru üzüm, ahlat, dağ yemişi, badem, soğan, kestane, ceviz, boya, bal, sade yağ, zeytin yağı, çuka, çul, sabun, kalay, demir, deri, balık, at, sığır, koyun, pastırma gibi çok çeşitli ürünlerin ticareti yapılmaktaydı[871]. Aynı tarihlerde ham ve mamul madde olarak her türlü emtiayı Bosna pazarlarında bulmak mümkündü.

[869] Avusturya yönetimi aldığı yüksek vergilerle kasıtlı olarak Bosna'daki demir sanayiinin gerilemesine neden olmuştur. Bkz. Palairet, *a.g.e.*, s. 177; *FA*, Doc: 12, vol. 1, s. 26; Collas, *a.g.e.*, s. 209.

[870] Hıristiyanlar'ın ticaret yapınasını engelleyen her hangi bir kanun yoktu. Hıristiyanlar da Müslümanlarla eşit şartlarda ticaret yapabiliyorlardı. *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 81, (*FO*, nr: 881/910).

[871] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 40-41, 44-46.

Saraybosna başta olmak üzere Banaluka ve Mostar gibi birçok Bosna kenti gelişmesini tamamen ticarete borçludular. Osmanlı fethinde küçük bir kasaba olan Saraybosna kısa sürede gelişmiş[872] ve Bosna'nın idarî merkezi olmanın yanında ticarî merkez olma işlevini de üstlenmiştir. Alınan tedbirler sayesinde Bosnalı tüccarlar uluslararası bir güç haline gelmişlerdir[873]. Raguzalılarla rekabet edecek seviyeye yükselen ticarî aktivite, bölgede ciddi bir sermaye birikimini de beraberinde getirmiştir. Bosna tüccarları artan zenginlikleriyle orantılı olarak ihracat ve ithalatta önemli roller üstlenmeye başlamışlardır[874]. Ticarî zenginliğe paralel olarak XVI. ve XVII. yüzyıllarda kentte çok sayıda kervansaray vardı. Bu yüzyıllarda kente çok güzel bir bedesten ve iki önemli pazar yeri mevcuttu. Pazar yerlerinin birisinde Halep ve Şam'dan gelen ipek kumaşlar, keten, pirinç, boya, bal gibi çok çeşitli mallar satılırdı. Diğer pazar yerinde ise Bosna atları ve diğer atların alımı satımı yapılırdı. Bedestende ise Venedik ve diğer ülkelerden gelen çoğunlukla saten ve yün gibi değerli kumaşlar, deri ve kürkler halkın beğenisine sunulurdu[875].

XIX. yüzyıla gelindiğinde dış ticaret çoğunlukla Avusturya tekelindeydi ve Avusturya malları Bosna'yı işgal etmişti[876]. Avusturya

[872] Saraybosna'nın XVI. yüzyılda kaydettiği gelişme çok etkileyicidir. 1521-1530 aralığında 1.024 olan hane sayısı 50 yıl sonra 4 kat aratarak 1571-1580 aralığında 4.270'e yükselmiştir. Bkz. Arslan, *a.g.e.*, s. 133.

[873] Lovrenović, *a.g.e.*, s. 92. Osmanlılar bölgede ticaretin gelişmesi için çok sıkı tedbirler almışlardır. Mesela 1512'de Foça yakınlarında Floransalı tüccarların bir yük ipeği çalınmış, sultanın gönderdiği adamlar ipeğin bir bölümünü bulmuş, gerisi halka ödettirilmiştir. Bkz. İnalcık, *Klâsik Çağ*, s. 141.

[874] Mesela Bosnalı Tüccar Hoca Tahsin 1591'de yünlü kumaş satın almak için 2 milyon akçe (16.000 duka altını) ile Venedik ve Ancona'ya gitmiştir. Bosna'ya dönerken öldüğünde ardında 138 top kumaş bırakmıştır. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 323. 1762'de Saraybosna'lı tüccar Salih Efendi öldüğünde 1,5 milyon akçelik bir miras bırakmıştı. Nagata&Nagata, a.g.m., s. 696.

[875] Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul 2003, s. 559-561; Bir kentte bedesten olması o kentin ticaret merkezi olduğunun göstergesiydi. Bkz. İnalcık, *Klâsik Çağ*, s. 149; Resim: 43, 47-52.

[876] Medlicott, a.g.m., s. 336. Avusturya'nın ticarî tekeli sadece Bosna'yla sınırlı değildi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Batı ticareti genelde Avusturya'nın tekelindeydi. Bkz. Gülfettin Çelik, "Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskanı", *Türkler*, c. XIII, Ankara 2002, s. 936.

Storina ve Klek Limanları'nı kapayarak Bosna'nın deniz ticaretine engel olmaktaydı. Avusturyalılar 1850'ye kadar, Bosna ticaretinde dayanak noktası olarak Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa'yla kurulan özel ilişkilerden yararlanmışlardı. Ali Paşa'nın yardımı ile eyaletin ticarî potansiyeli Avusturyalı tüccarlar lehine kullanılmıştı. Avusturyalılar pamuk, keten ve yün gibi hammaddeleri düşük fiyattan almakta, Avusturya'da işleyerek yüksek fiyatla Bosnalı tüketiciye satmaktaydılar. İkili ilişkiler sayesinde diğer ülke mallarının Bosna'ya girişi engellenmekteydi. Ali Paşa'nın ölümünden sonra ise Osmanlı gümrük mevzuatının tuhaflığından yararlanıldı. Osmanlı Devleti kendi tüccarlarının ülke dahilinde yaptığı ticaretten % 12 gümrük vergisi alırken, yabancı tüccarlardan % 3 gümrük vergisi almaktaydı[877]. Bu düzenlemenin sonucu, mesela Hersek'in ihtiyacı olan demiri Bosna'dan almak, Dalmaçya'dan almaktan daha pahalıya mal olmaktaydı[878].

Eyaletin ticarî başkenti Saraybosna'ydı. İstanbul, Selânik, Yenipazar yolu ile ülke içinden, İzvornik veya Bihke, Saraybosna yolları ile Avusturya'dan ticarî mallar eyalete getirilir oradan diğer kazalara dağıtımı yapılırdı. XIX. yüzyılda Bosna Hersek'te iç ticaret yoğun olarak pazar ve panayır yerlerinde gerçekleşmekteydi. Bölgede zengin bir pazar ağı gelişmişti. Hemen hemen her kasabada pazar yerleri mevcuttu. Pazarlar şehir, kasaba ve köy halkının karşılıklı iletişim içinde bulundukları sahaların başında gelmekteydi. Bu yönüyle önemli bir sosyal işlevi de sürdürmekteydi[879]. Üreticiler ürünlerini pazarlara getirerek alıcının beğenisine sunar, böylece ya aile bütçesine katkı sağlar ya da meslek olarak pazarcılık yaparak geçinirdi. Eyalette 1867-71 yılları arasında yetmiş yedi ayrı mahalde pazar kurul-

[877] Osmanlı ekonomik anlayışına göre halkın ihtiyacı olan malzemelerin piyasada bol miktarda bulunması için ihracata sıcak bakılmazken, ithalat teşvik edilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 43-67.

[878] *FO*, Doc: 12, vol. 1, s. 24-25, 28-29. Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna Müfettişliği sırasında eyaletin ticaret hacmi 96.611.000 kuruştu. Bunun 41.005.000 kuruşu ihracat, 55.606.000 kuruşu ise ithalattan oluşmaktaydı. Bu dönemde Bosna'nın dış ticaret açığı 14.501.000 kuruş düzeyindeydi. *Tezâkir 21-39*, s. 97-99; Tablo: 27.

[879] Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, İstanbul 1996, s. 10; *Tezâkir 21-39*, s. 26.

maktaydı[880]. Pazar yerleri çoğunlukla kaza ve nahiye merkezlerinde günlük olarak kurulmaktaydı. Pazarlarda satılan mallardan çok düşük oranlarda vergi alınmakta veya hiç vergi talep edilmemekteydi. Özellikle aile bütçesine katkı sağlamak amacıyla yapılan pazarcılık vergiden muaf tutulmuştu. Hatta bu durum zaman zaman suiistimallere dahi yol açmıştır. Mesela bazı odun, odun kömürü ve kireç tüccarları bu işi aile bütçesine katkıda bulunmak amacıyla yaptıkları iddiasında bulunarak vergi vermekten kurtulmaya çalışmışlardı. Nihayet bu tür suiistimallerin önüne geçebilmek için 1872'de bir düzenleme yapılmıştı. Düzenleme ile Bosna'daki çiftçiler üçe ayrılmıştı.

1- Kendisine yetecek kadar tarlası olup ziraatla meşgul olan ve senede bir-iki defa kasabaya giden çiftçiler. Bu kimselerin pazarda sattıkları ürünlerden vergi alınmayacak.

2- Tarlası kendisine yetmeyip yevmiye veya ortakçılık ile başkasının tarlasında çalışanlar. Bunlar pazarda sattıkları ürünler için gelir vergisi verecekler.

3- Tarla ve arazisi kendisine yeten, ancak ticaretle uğraşıp arazisini yanaşma ve hizmetkârlar aracılığıyla işleyenler, gelir vergisi verecekler[881].

Pazar yerleri halkın ihtiyaçlarının giderilmesinde birinci derecede rol oynadığı için[882], merkezden pazar yeri kurulmasına dair izin istekleri sürekli gündeme gelen konulardan biri olmuştur. Mesela 1870 senesinde Bleke Kazası'nda pazar yeri olmadığı için halkın mağdur olduğu belirtilmişti[883]. Bu yüzden Bosna Meclis-i

[880] Bkz. Tablo: 24; Resim: 23, 55-56.

[881] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri,* nr: 853, s. 209.

[882] Ahmed Cevdet Paşa Bosna müfettişliği esnasında Mostar'da incelemelerde bulunurken, kentte düzenli pazar kurulmadığı için fiyatların diğer kazalara göre yüksek olduğunu tespit etmiş, merkezden pazar kurulması için izin istemiştir. Paşa'nın isteği haklı bulunarak gerekli izin verilmiş ve haftada 2 gün 2 ayrı yerde pazar kurulmaya başlanmıştır. B.O.A., *İ.D.*, nr: 35394, Lef: 1, nr: 23 C 1280/5 Aralık 1863 tarihli Ahmed Cevdet Paşa'nın tahriratı; 16 B 1280/27 Aralık 1863 tarihli arz tezkiresi, 17 B 1280/28 Aralık 1863 tarihli irâde.

[883] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri,* nr: 853, s. 154.

Umûmîsi'nin başlıca isteklerinden biri yeni pazar ve panayır yerlerinin açılmasına dair talepleri merkeze iletmek olmuştur[884].

Panayırlar ise yerli ve yabancı tüccarların katılımının sağlandığı büyük ölçekli ticaret merkezleriydi. Daha ziyade dinî bayram ve günlerde kurulurdu. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde açılan panayırlar ekonominin gelişimine oldukça katkı sağlamışlardı. Panayırlarda toptan ve perakende olmak üzere iki türlü alım satım yapılmaktaydı. Pazarlar yerel idarenin kontrolünde olan ticaret alanları iken, panayırlar merkezi idarenin kontrolündeydi. Panayırların gerek ticarî hacimlerinin büyük olması gerekse panayır alanlarında güvenliğin sağlanması için kolluk kuvvetlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle panayırları ilgilendiren her husus doğrudan merkezi de ilgilendirmiştir. Mesela 1847'de Koniçe'de kurulması planlanan panayır eşkıya tehlikesi yüzünden açılamamış, bunun üzerine Rumeli Ordû-yı Hümâyûn'u komutanının devreye girmesi ile ordu Delvine'ye gelmiş, ordunun bölgeye gelmesiyle eşkıya dağılmış ve nihayet panayır açılabilmiştir. Ancak eşkıya tehdidinin sürmesi üzerine bir tabur asker Koniçe'de kalmak zorunda kalmıştır[885].

Panayır kurulmak istendiği zaman merkezden konuyla ilgili izin istenir, iznin gerekçeleri de açıkça belirtilirdi. Mesela 1870'de Bleke'de Eylül ayının başlangıcından itibaren senede bir hafta, Polye Kasabası'nda Rûz-ı Hızır'dan (6 Mayıs) itibaren senede bir hafta sürecek birer panayır yeri kurulması için merkeze başvurulmuştur. Aynı tarihte Bugoyna Kasabası'nda da 15 Eylül'den itibaren üç gün sürecek bir panayır kurulması için izin istenmiştir[886].

Bosna Hersek'te kurulan panayırların nitelikleri incelendiği zaman, panayırların çoğunlukla Ortodokslar'ın kutsal günlerine rast-

[884] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 800.

[885] Şen, *a.g.e.*, s. 10-11, 14, 103-104.

[886] B.O.A., *BEO. Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 154. İzin istekleri Bosna Meclis-i Umûmîsi'nin standart istekleri arasındaydı. Hemen hemen her kararda pazar veya panayır kurmak için izin taleplerine rastlanmaktaydı. Merkez bu taleplerin neredeyse tamamına izin vermiş, bölgede ticaretin geliştirilmesi için de kuruldukları ilk yıllarda pazar ve panayırlardan vergi alınmamıştır. *BEO. Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 114-115, 24 M 1286/6 Mayıs 1869 tarihli şukka; s. 193, 2 Z 1288/12 Şubat 1872 tarihli şukka.

ladığı anlaşılmaktadır. Panayırların adları da bu kutsal günlerle anılmıştır. Bunun yanında Müslümanlar'a ve Katolikler'e ait panayırlar oldukça azdır. Panayırlar bu haliyle hem dinî hem de ticarî ikili bir işlev üstlenmişlerdi. Dinî nitelikli panayırların yanında Ekşi Su Panayırı gibi sağlığa iyi geldiğine inanılan su kenarlarındaki mesire yerlerinde de panayırlar kurulmuştur. Bu tür panayırlar sağlık, eğlence ve ticaret amaçlı olarak tertip edilmişlerdir. Panayırların ticarî faydasının anlaşılmasıyla 1870'lere doğru panayır sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Panayırlar genellikle Nisan-Ekim ayları arasında kurulmuşlardır. Panayırların İlkbahar ve Yaz aylarında kurulmasının nedeni çiftçilerin ürettikleri ürünleri panayırlarda halka arz etmesinden kaynaklanmıştır. Böylece panayırlar işlevlerini gereği gibi yerine getirerek, halka ekonomik yarar sağlamışlardır[887].

Bosna Hersek'te ticarî düzenlemelere ilişkin en önemli gelişmelerden biri de vilâyet düzenlemesi ile ticaret mahkemelerinin kurulmuş olmasıdır. Düzenlemenin 23 ve 24. maddeleri buna ayrılmıştı. Bu mahkemeler özel olarak sadece ticarî anlaşmazlıklarla ilgilenecek ve her sancakta kurulacaktı. Fakat ticaret mahkemeleri vilâyet düzenlemesinin öncesinde de mevcuttu. Bosna'ya 1854'de ticarî problemlerin halledilmesi için bir mahkeme kurulması emri gönderilmişti[888]. Saraybosna'da 1861'de, Mostar'da 1863'de ticaret mahkemeleri açılmış durumdaydı[889]. Ancak ticaret ahlakı devletin diğer bölgeleri ile kıyaslanamayacak derecede üstündü. Tüccarlar sorunlarını kendi aralarında mahkemelere gitmeden halledelerdi. Ticaret mahkemesine yansıyan davalar çoğunlukla gayrimüslimlere aitti. Ticaret ahlakı, klasik dönem Osmanlı "*Ahi*"[890] geleneğiyle uyum içindeydi ve henüz Bosna'da bozulmamıştı[891]. Kimi zaman 3-500.000 kuruşluk

[887] Bkz. Okey, *a.g.e.*, s. 29-30; Tablo: 25.

[888] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 883; 886, s. 199, Evahir-i CA 1270/19-28 Şubat 1854 tarihli hüküm.

[889] *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 612; Aličić, *Vilâyets*, s. 263, 28. dipnot.

[890] Osmanlı Devleti'nde esnaf teşkilatlarına verilen ad.

[891] Esnaf teşkilatı o kadar güçlü idi ki Ömer Lûtfî Paşa'nın 1850'deki askerî harekatı sonrasında ona direnebilen tek güç, esnaf loncaları olmuştu. Bunun üzerine Ömer Lûtfî Paşa sözde reformları uygulamak bahanesi ile alışverişte gümüş para kullanımını yasaklayarak, bakır para kullanımını zorunlu hale getirmiştir. Böylelikle iktisaden zayıflatılan esnafın reformlar karşısındaki direnci kırılmaya çalışılmıştı. Fakat

mallar toptancılar tarafından perakendeci esnafa veresiye olarak verilir, karşılığında senet dahi alınmazdı. Ticarette tüccarların itibarı ve sözleri geçerli kabul edilirdi. Mesela 1863 senesinde Saraybosna Tüccarlarından Merhemik Mehmet Ağa'nın perakendeci tüccardan 10.000 keseden (5.000.000 kuruş) fazla alacağı vardı ve verdiği mallar için hiçbir senet almamıştı[892].

1866 senesinde vilâyet düzenlemesinin gereği olarak esnaf da yeni düzenlemelere tabi tutuldu. Tüccarlardan bir çeşit çalışma ruhsatı istenmeye başlandı. Tüccarlar üç sınıfa ayrıldı. Birinci sınıf tüccardan 4, ikinci sınıf tüccardan 2 ve üçüncü sınıf tüccardan 1 kuruş tezkere ücreti olarak alındı. Aslında bu uygulama dolaylı bir vergilendirmeydi. Esnaftan tahsil edilen paralar kendilerine sağlanan hizmetlerin karşılığı olarak, belediye dairelerine gelir kaydedildi[893].

5- Sanayi

Sanayi üretimi daha ziyade halkın ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmişti. Üretim çoğunlukla geleneksel zanaatlara dayanan küçük işletmeler tarafından yapılmıştır. İşletmelerin yanında ikincil olarak daha ziyade kadınlar tarafından üretilen ve aile ekonomisine katkıyı öngören ev tipi örme ve dokuma zanaatı çok gelişmişti. Bosna'daki hemen hemen bütün kazalarda ev tipi üretime rastlamak mümkündü. Eyaletin ticarî başkenti konumunda olan Saraybosna üretim faaliyetinin en yoğun olduğu şehirdi. Şehirde dokumacılık, bakıra dayalı mutfak eşyası yapımı, orman ürünleri, dericilik (özellikle ayakkabı imalatı) ve fayton yapımı ön plana çıkan iş kollarıydı. Saraybosna dışında Çayniçe'da kilim ve keçe, Bihke'de ise çorap ve kilim gibi maddeler üretilmekteydi[894].

---

uygulamanın başarılı olduğunu söylemek güçtür. Zira 1878 Avusturya işgali sonrasında da güçlü esnaf loncaları hâlâ devam etmekteydi. Bkz. F. Taeschner, "Das Bosnische Zunftwesen Zur Türkenzeit (1463-1878), *Byzantinische Zeitschrift*, Band: 44, München 1951, s. 555-556.

[892] *Tezâkir 21-39*, s. 26-28.

[893] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 4.

[894] *S.V.B.-1291*, s. 148-150; *1293*, s. 147-149; Palairet, *a.g.e.*, s. 175-176; Balić, a.g.m., s. 153; Sugar, *a.g.e.*, s. 16; Resim: 43-44.

Eyaletin hemen hemen bütün kazalarında ise el sanatlarına dayanan bir üretim faaliyeti görülmekteydi. Zeniçe ve çevresinde halı üretimi yapılmaktaydı. Ayrıca Visoka, Foça ve Prozor kasabalarında kaba yünden battaniye imal ediliyordu. Büyük bölümü Foça'da imal edilen Bosna battaniyeleri Sırbistan'a ihraç ediliyordu. Mostar'da evlerde dokunan kilim ve battaniyeler aile ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı ve pazarlarda rağbet edilen malların başında geliyordu. Visoka, Foyniçe, Bihke, Maden, Gorni Vakıf ve Banaluka'da başta barut fıçısı, kılıç ve at nalı olmak üzere metal mal üretimi revaçtaydı. Bihkeli üreticiler şişhane tüfeği ve kahve değirmeni imalatında, Visokalılar at nalı ve çivi üretiminde uzmanlaşmıştı. Özellikle at nalları önemli bir ihraç ürünüydü. Foça'da taşra üretimi çelikten yapılan önemli miktarda bıçak Mısır'a ihraç ediliyordu. Travnik'de imal edilen el yapımı kılıç ve kürekler kazanın başlıca ihraç ürünüydü[895].

El üretiminin yanında makineleşmiş tekstil sanayini kurmak için bazı çabalar harcanmıştı. 1860-68 yılları arasında Saraybosna'da anonim ortaklı bir tekstil fabrikası açılmıştı. Ancak daha sonra kar yapmasına rağmen fabrika satışa çıkarılmış ve ardından kapanmıştı. 1870'de vilâyet yönetimi eyalette bulunan garnizonlar için yünlü kumaş (aba) üretmek üzere bir şirkete teşvikte bulundu. Fakat bu teşebbüs de başarısızlıkla neticelendi. Vilâyet yönetimi ilk başarısızlığının ardından 1873'te askerlere 80.000-100.000 arşın yünlü kumaş üretmek üzere yeni bir fabrika kurmayı daha denedi. Yönetim bu kez işin yarım bırakılmayacağını ilân etti. 378 yatırımcı toplam 94.000 kuruş ile projeye destek verdi. 1874'de bu meblağ 1.000.000 kuruşu geçti. Bosna Meclis-i Umûmîsi istenildiği takdirde bu rakamın 1.600.000 kuruşa ulaşabileceğini merkeze bildirdi. Meclis, fabrikanın kurulması için gerekli alet ve edevatın Avrupa'dan getirileceğini, bu süre içerisinde paranın eğitim için harcanmasını, özellikle yetersiz olan sıbyan mekteplerinin yapımı için halka % 1 faiz ile kredi verilmesini merkeze teklif etti. Merkez Meclis-i Umûmî'nin önerisini olumlu karşıladı ve istenilen izni verdi. Toplanan paralar harcandı

[895] *S.V.B.-1291*, s. 148-150; *1293*, s. 147-149; *FA*, Doc.12, vol. 1, s. 26; Palairet, *a.g.e.*, s. 176-177; Balić, a.g.m., s. 153; Ali Cevad, *a.g.e.*, c. I, s. 249.

ve fabrika inşaatı yarım kaldı. Merkeze gönderilen yazıda şartlar yeniden olgunlaştığında inşaata başlanılacağı ifade edilmesine karşı, ilerleyen yıllardaki kargaşa ortamı fabrikanın tamamlanmasını engelledi[896].

6- Ormancılık

Bosna Hersek zengin ormanlara sahip bir bölgedir. Bölgedeki ormanların yarısı kayın ağacı geri kalanı ise karaağaç, meşe, çam ve köknar ormanlarından oluşmaktaydı. Ormanlar ticarî olarak 1830'lardan itibaren değerlendirilmeye başlandı. Özellikle varil yapımında kullanılan meşe tahtası dünyanın en kalitelileri arasındaydı. Mesela Fransa'da üretilen şaraplar için Bosna meşe ağaçlarından yapılmış fıçılar tercih edilmekteydi. Bu nedenle Fransa'da şarap fıçılarına "*merrain de Bosnie*" denmekteydi[897].

Orman ürünlerinden sağlanan gelirler, orman kaynaklarıyla orantılı değildir. Gerek halk gerekse devlet ormanların ekonomik ve halkın yararına kullanımı konusuna bir çözüm bulamamıştır. Halk ormanlardan çoğunlukla ısınma ve inşaat işlerinde yararlanmışlar[898], işin ticaretini yapanlar ise küçük ölçekli aile işletmeleri ile genellikle oduncuklula geçinmişlerdir. Ormanlardan ağaç kesmek serbest olup, kesilen ağaçların karşılığında devlete herhangi bir vergi de ödenmemekteydi. Mesela 1874'de Saray Sancağı'nda yılda yaklaşık 50.000 yük odun Saraybosna'ya getirilip her on beş yükü 60 kuruştan satılmaktadır. Buna karşılık devlete herhangi bir vergi ödenmemiş, sadece her on beş yük karşılığında 4 kuruş Saraybosna Belediyesi tarafından alınmıştır. Yenipazar Kazası'nda ise odunun bir arabası 3-6 kuruş arasında halka satılmış, ancak yine devlete herhangi bir vergi ödemesi söz konusu olmamıştır. Akova'da ise odunun yükü 40 para

[896] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, s. 241-242, 18 ZA 1291/27 Aralık 1874 tarihli şukka; Palairet, *a.g.e.*, s. 175-176; Balić, a.g.m., s. 153.

[897] Sugar, *a.g.e.*, s. 129-130; Collas, *a.g.e.*, s. 209.

[898] Orman Nizâmnâme'sinin ardından Bosna'daki bütün ormanlara devlet tarafından el konulmuş, bu durum kendi ihtiyaçları için ormanlardan yararlanan halk arasında tepkiye yol açmıştır. Kargaşa çıkmasından endişe eden merkez, bu tutumundan vazgeçerek ellerinde tapu bulunan halkın koru ve ormanlarını iade etmiştir. B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 167, 13 L 1287/6 Ocak 1871 tarihli şukka.

ile 2 kuruş arasında değişen fiyatlarla halka satılmıştır. Odunun rayicini bölgede ormanların azlığı ve çokluğu belirlediğinden her kazada farklı fiyatlarla odun satışı yapılmıştır. 1874'de sadece Maden, Kostayniçe, Yayçe ve Teşne Kazaları'ndaki ormanlar, orman işletmesi tarafından işletilmiş ve her yıl ihale ile kesim yapılmasına izin verilmiştir[899].

Bölgedeki orman kaynaklarını değerlendirmeye yönelik girişimlerin hemen hemen tamamı yabancı, özellikle de Avusturyalı müteşebbisler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölgede ilk kereste fabrikası Fiumeli Adamić tarafından kurulmuştur. Kısa süre sonra onu aynı şehirden diğer müteşebbisler izlemiştir. Daha sonra Marsilya'dan Bonnet de Beaucaire & Frère, Henri d'Heureux ve Guez adlı üç işadamı bölgede kereste fabrikaları açmışlardır. 1863'de Sisek ve Trieste'den yeni şirketler bölgeye yatırım yapmıştır. Trieste'den Morpurgo ve Parente Bosna'daki en büyük tahta üreticisi olmuşlardır[900]. Yabancı yatırımcılar bu ticaretten oldukça kazançlı çıkmışlardır. Çünkü 2-2,5 Macar altını değerindeki meşe ağaçları 8-30 kuruş arasında değişen oranlarda bedel ile satın alınmıştır. Üstelik Avusturyalılar ormanları da tahrip etmekten kaçınmamışlardır. Bu şekilde yaklaşık 2 milyon dönüme yakın alan tahrip edilmiştir[901].

Bosna'da Avusturya vatandaşlarına ait orman işletmeleri zaman zaman Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında sürtüşmeye yol açmıştır. Özellikle Liyubuşka ve Ehlune Kazaları'ndaki ormanlardan Avusturyalılar'ın kendi mülkleri gibi yararlanmaları sorun oluşturmuştur. Hatta bu sorun zaman zaman diplomatik krize dönüşmüştür. Ömer Lûtfî Paşa, Bosna Müşirliği sırasında daha önce Avusturya vatandaşlarına verilen izinlerin usulsüz olduğunu tespit ederek, bu imtiyazları feshetmek istemiştir. Ancak, Avusturyalı yetkililer devreye girerek vatandaşlarının resmî olarak devlete ödedikleri 15.000 kuruştan hariç, yerel görevlilere 30-40.000 kuruş da rüşvet ödediklerini ifade ederek imtiyazlarının yenilenmesini talep etmişlerdir. Merkez, ortaya

[899] *S.V.B.-1291*, s. 150-161; *1293*, s. 149-159; Resim: 22.

[900] Sugar, *a.g.e.*, s. 130.

[901] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38057, Lef: 15, s. 1. (Artin Efendi'nin raporu); Collas, *a.g.e.*, s. 209.

çıkan sonuç karşısında Bosna ormanlarının yağma yapılırcasına Avusturya vatandaşlarına rüşvetle dağıtılmasının çok kötü sonuçlar ortaya çıkardığı ve ormanların kısa sürede harap olduğunu belirterek, Bosna'daki yetkililerden ormanların kullanımına dair imtiyazlarda daha dikkatli olunmasını istemiştir[902].

Bosna'da orman imtiyazlarına dair Hersek'te de ciddi problemler ortaya çıkmıştır. Ali Paşa'nın Hersek mutasarrıflığı sırasında kendilerine ormanlardan yararlanma izni (berat) verildiğini ve aralarında mukavele yapıldığını iddia eden kimseler, Neretva Nehri civarındaki ormanların kullanım hakkının kendilerinin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna karşılık merkez yerel anlaşmalarla kamu ormanlarından yararlanılamayacağını ve bu tür kimselerin faaliyetlerine izin verilemeyeceğini Avusturya makamlarına belirtmiştir. Ancak İstanbul'daki Avusturya konsolosluğu yaklaşık bir yıl boyunca eski imtiyazların devamı yönünde çaba sarf etmiştir. Konsolos konuyu iki ülke arasında diplomatik bir mesele haline dönüştürmek için elinden geleni yapmıştır. Fakat istediği sonucu alamamıştır. Sadece ilgili kişiler tarafından kesimi yapılan ağaçların Avusturya'ya götürülmesine izin verilmiştir. Avusturyalı tüccarlar Hersek'te kendilerine verilen imtiyaz nedeniyle yatırımlar yaptıklarını ve imtiyazlarının iptali durumunda büyük zararlara uğrayacakları için ağaç kesme imtiyazı konusunda ısrarcı olmuşlardır. Tüccarlar ağaçları işlemek için Hersek'de bir kereste fabrikası ve nakil için de yol yaptıklarını belirterek, yatırımlarının ve gelecekte uğrayacakları zararların tazminini istemişlerdir. İstanbul zararların bir kısmını tazmin etmeyi kabul etmiştir. Buna rağmen Avusturyalı tüccarlar ve konsolosun ısrarı yöneticileri şüphelendirmiştir. Bu yüzden Neretva Nehri'nin Avusturya tarafı ağaçlarla kaplı dururken Bosna tarafındaki ağaçların kesimindeki ısrarın nedeni yeniden araştırılmıştır. Sonuçta Avusturyalılar'ın Bosna'dan kestikleri özellikle meşe ağaçlarını gemi yapımında kullandıkları ortaya çıkmıştır. Gerek Bosna'da gerekse İstanbul'daki yetkililer

[902] B.O.A., *İ.H.*, nr: 3473, Lef: 6, 23 ZA 1266/30 Eylül 1850 tarihli Avusturya Konsolosu Atanaskoviç'in arizası; Lef: 7, 3 Z 1266/10 Ekim 1850 tarihli Rumeli Ordû-yı Hümâyûn Komutanı Ömer Lûtfî Paşa'nın tahriratı, 1 M 1267/6 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi; Aynı tarihli irâde; Aksan, *a.g.e.*, s. 430.

yeni durumun kesinlikle kabul edilemez olduğu, devletin kendi eliyle başka bir devletin donanmasının gelişimine katkıda bulunamayacağını belirtmişlerdir. Avusturyalılar bu kez de kendi yaptıkları faaliyetlerin bölge ekonomisine katkıda bulunduklarını ifade etmeye başlamışlar, fakat bu iddianın gerçekle bağdaşmadığı anlaşılmıştır. Zira Avusturyalılar ekip ve iş makinelerinin tamamını kendi ülkelerinden getirmekteydiler. Tüm bu olumsuz etkenlerin ortaya çıkması ve bölgede bulunan Rumeli Ordu Komutanı Ömer Lûtfî Paşa'nın ağaç kesim imtiyazlarına kesin karşı çıkması nedeniyle Avusturyalı tüccarların Bosna'dan ağaç kesimi 1852 tarihinden itibaren yasaklanmıştır[903].

Yasak ve engellemelerin kereste ticaretini önleyemediği görülmektedir. Çünkü Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği sırasında da benzer bir sorunla karşılaşılmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın Avusturyalıların Bosna ormanlarından yararlanmalarına engel olma çabası iki ülke arasında probleme dönüşmüş, sorun Osmanlılar lehine fazla büyümeden çözümlenmiş, Avusturyalılar'ın ormanlardan izinsiz yararlanmalarının önüne geçilmiştir[904]. Ahmed Cevdet Paşa ormanların değerlendirilmesi amacıyla merkezden bir orman mühendisi istemiştir. Paşa'nın isteği üzerine Orman Mektebi'nden mezun bir mühendis gönderilmiştir[905].

Bosna Hersek'in orman potansiyelini değerlendirmek ve orman işletim haklarını düzenlemek amacıyla 1865 senesi başında bölgeye yeni bir orman memuru gönderilmiştir. Memur Artin Efendi ormanlardan ekonomik biçimde yararlanmak için orman içlerine doğru yollar yapılmasını, orman nizâmnâmesinden birer nüshanın kaza

[903] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8978; 2 S 1268/27 Kasım 1851 tarihli Avusturya Sefareti'ne verilen müzekkire; 2 Kanun-ı evvel (Aralık) 1851 tarihli Avusturya Maslahatgüzârı tarafından Bâb-ı Âlî'ye verilen takrir tercümesi; 12 CA 1268/5 Mart 1852 tarihli Avusturya Sefareti'ne verilen müzekkire; 8 Mart 1852 tarihli Avusturya Maslahatgüzârı tarafından Bâb-ı Âlî'ye verilen takrir tercümesi; 22 CA 1268/14 Mart 1852 tarihli irâde; 2 C 1268/24 Mart 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddin Paşa ve Ömer Lûtfî Paşa'nın ortak tahriratı; 28 Nisan 1852 tarihli Avusturya Maslahatgüzârı tarafından Bâb-ı Âlî'ye verilen takrir tercümesi; 29 ZA 1268/14 Eylül 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 6 Z 1268/21 Eylül 1852 tarihli arz tezkiresi; 8 Z 1268/23 Eylül 1852 tarihli irâde.

[904] *Ma'rûzât*, s. 76.

[905] *Tezâkir 21-39*, s. 23.

kaymakamlarına gönderilmesini, nizâmnâmenin uygulanmasından vali ve orman memurlarının sorumlu olmasını, 100.000 kuruşa kadar olan orman kesim hakkının valilik tarafından ihale edilmesini[906], Bosna yöresindeki bütün ormanların bir haritasının çıkarılarak müzayede ile taliplilerine ihale kılınmasını[907], taliplerle varılan anlaşmanın valiliğe sunulması ve tasdik için Bâb-ı Âlî'ye gönderilmesini, miri ormanlardan yakacak odun kesenlerden bargir yüküne göre 20-40 para, araba yükünden ise 100 para ile 5 kuruş arası bir ücret alınmasını, ormancılıkla ilgili teknik çalışmalar için elde edilen gelirin 1/3'inin vilâyet mal sandığına bırakılması ve yeri geldikçe harcanmasını, orman memurunu temsilen 3.000 kuruş maaşla Drina Nehri civarına bir orman muavini ve 1.500 kuruş maaşla bir sekreter tayin edilmesini merkezden talep etmiştir. Artin Efendi'nin talepleri merkezde değerlendirilmiş ve değişikliklerin yapılması için Fransa'dan orman mühendisleri getirtilmesine karar verilmiştir[908]. Kararlar Artin Efendi'ye Mart 1866 sonuna doğru bildirilmiştir[909]. Nihayet ormanların ekonomik değerini tespit için Meclis-i Maâbir Reisi Mösyö Nasi Bosna'ya gönderilmiştir. Fakat bu çalışmadan da istenilen sonucun alınamadığı sonraki yıllarda ortaya çıkan problemlerden anlaşılmaktadır[910].

Bosna'daki ormanlardan yararlanma karşılığı ödenen verginin daima problem teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Merkezden affedilmesi istenen vergilerin başında bu vergi gelmektedir. Mesela 1869 senesinde Vakf-ı Zir kasabasında 3-4.000 kuruş bedel ile ihale olunan kereste rüsumunun affedilmesi istenmiş, merkez henüz orman

[906] İhale örneği için bkz. Bosna Valisi Osman Paşa ile İstanbullu Kerestecioğlu Hoca Haçodor arasında yapılan mukavele. Mukavelenâme 16 maddeden oluşmakta olup, Haçodor kefalet ücreti olarak devlete 20.000 kuruş ödemiştir. B.O.A., *İ.D.*, nr. 38057, Lef: 18.

[907] İhale şartnâmesi oldukça detay içeren 39 maddeden oluşmaktadır. B.O.A., *İ.D.*, nr.38057, Lef: 7, Orman mukavele şartnâme defteri, s. 1-9.

[908] B.O.A., *İ.D.*, nr: 38057, Lef: 22, 26 N 1282/12 Şubat 1866 tarihli Artin Efendi'nin merkeze gönderdiği rapor defteri, s. 1-5; 1 ZA 1282/18 Mart 1866 tarihli arz tezkiresi; 2 ZA 1282/19 Mart 1866 tarihli irâde.

[909] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 352/10, 10 ZA 1282/27 Mart 1866 tarihli Bosna Vilâyeti'ne yazılan şukka.

[910] *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 20, 19 CA 1283/29 Eylül 1866 tarihli emir.

nizâmnâmesi yayınlanmadığı için bu isteği reddetmiştir[911]. Beklenen nizâmnâme nihayet 1 Ocak 1870'de yayınlanabilmiştir[912].

Bosna'da ormanlar konusunda halledilemeyen diğer bir husus ise bölgedeki orman potansiyelinin ortaya çıkarılamaması olmuştur. Bosna'da ormanların sınıflamasıyla ilgili tek ciddi çalışma 1866 senesinde Artin Efendi tarafından yapılmış, bu çalışmadan da bir sonuç elde edilememiştir. Çalışmaların başarısızlığa uğramasının nedeni, merkezin ormanlarla ilgili yatırım ve çalışmalarından bir an önce gelir elde etme isteğidir. Zaten sıkıntıda olan merkezi hazine uzun yıllar sonra gelire dönüşebilecek bu kaleme yatırım yapmak istememiştir. Mesela 1870'de Bosna Meclis-i Umûmîsi merkezden baltalık ve koruluk ormanların ayrılması için bölgeye bir ziraat müdürü tayinini istemiş, merkez ise bu işin masrafını sormuştur[913]. Sonuçta Bosna ormanları ya hiç değerlendirilememiş ya da değerinin çok altında yabancı tüccarlar tarafından yağmalanmıştır[914].

Grafik 9'da görüldüğü gibi orman gelirleri daima düşük seviyede seyretmiştir. Bu gelirler aynı zamanda oldukça istikrarsızdır. Ormanlardan en fazla gelir elde edilen 1872-73 senesinde dahi orman gelirlerinin genel gelirler içindeki payı % 7,5'a ancak ulaşmıştır. Bosna'nın orman potansiyeli düşünüldüğünde bu oran çok cüzi bir meblağı işaret etmektedir. Bizzat grafik 9 ve tablo 28'deki rakamlar Bosna ormanlarının gereği gibi değerlendirilemediğinin kanıtıdır.

[911] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 115-116.

[912] Sugar, *a.g.e.*, s. 130.

[913] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 153.

[914] Palairet, *a.g.e.*, s. 179.

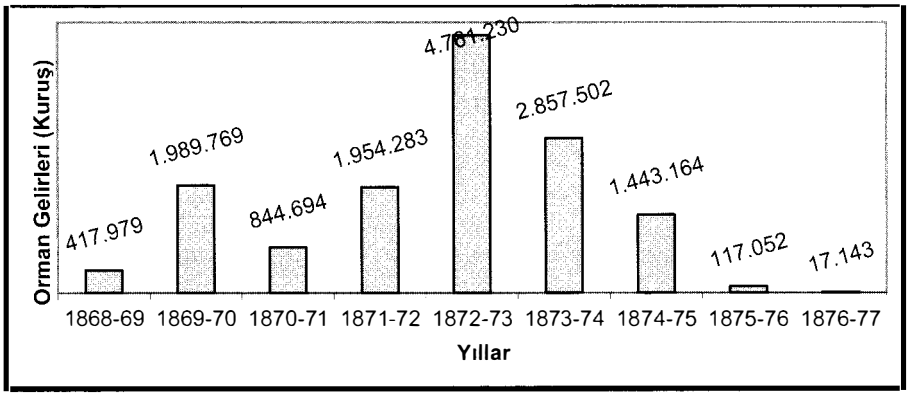

Grafik 9: 1868-1877 Yıllarında Orman Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

B) VERGİ

Tanzîmât döneminin en karakteristik özelliklerinden biri hemen hemen her genelgede vergi toplanmasına atıfta bulunulurken halkın incitilmemesi, kanunlara aykırı bir hareket yapılmaması, vergi harici halktan zerre kadar bir şey istenmemesin önemle hatırlatılmasıdır[915]. Bosna'da Tânzîmat'ın uygulanmasına dair gönderilen emirde de aynı konu vurgulanmıştır. İlgili emirde Tanzîmât'ın iki yönlü bir fermân olduğu; birisinin kişi hak ve hürriyetlerini ilgilendirirken diğerinin malî düzenlemeleri kapsadığı belirtilmiştir[916].

Tanzîmât'ın vergi düzeni açısından getirdiği en önemli yenilik ise vergilere oldukça basit ve sade bir şekil kazandırmasıdır. Daha önce muhtelif adlar altında alınan vergiler tek bir ad altında toplanmaya başlamış, böylece vergi toplamada esaslı bir değişiklik yaşanmıştır. Yeni vergilendirme hem çok sade hem de daha rasyonel olarak düzenlenmiştir. Bu dönemdeki en büyük problem Tanzîmât öncesinde var olan bazı vergilerin bu dönemde de tahsil edilmesi olmuştur. Kimi eski vergiler II. Meşrutiyet'e (1908) kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir[917]. Tanzîmât reformcuları ilk iş olarak iltizam usulünü

[915] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 105; Kaynar, *a.g.e.*, **s.** 226-234.

[916] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 4239, Lef: 1.

[917] Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989, s. 13.

kaldırmışlar, vergiyi tahsil etmek üzere muhassıllar tayin etmişlerdir[918]. Vergi hususunda Tanzîmâtla getirilen yeni düzenlemeler kısaca şu başlıklar altında toplanabilir[919]:

1- Her çeşit kamu gelirleri doğrudan hazineye aktarılacak, giderler de bu hazineden karşılanacak.

2- Her çeşit araziden oranı ve ismi değişik olarak tahsil edilen vergiler aşar vergisi adı altında birleştirilmiş ve 1/10 olarak tayin edilmiştir.

3- Örfi vergiler ve ihtisab resimleri ilga edilmiş, herkesin malî gücüne göre tespit edilecek bir çeşit vergi kabul edilmiştir.

4- Müsadere tamamen kaldırılmıştır.

5- Bütün devlet memurları maaşa bağlanmış ve çeşitli adlar altında vatandaştan hiçbir şey alınmaması esası getirilmiştir.

6- Cizye tahsili yeniden düzenlenmiş ve1856'da kaldırılmıştır.

7- Çeşitli isimler altındaki hayvancılıkla ile ilgili vergiler kaldırılmış ve sadece ağnam rüsumu eski usulde devam etmiştir.

Bosna'da yeni vergi uygulamaları 1849 senesinde başladı. Mart 1849 ortalarında Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanacağına dair kesin emir Eyalet Valisi Mehmed Tahir Paşa'ya gönderildi[920]. Paşa'ya gönderilen talimat gereği, kendisinden iki önemli hususu uygulamaya sokması istendi. Biri mal ve can emniyetini fermânda yer aldığı şekliyle sağlayacak, diğeri ise malî konulardaki düzenlemeleri uygulayacaktı. Her ikisini de bir emirle Bosnalılar'a kabul ettirmek çok zordu. Zira bölgede resmî kayıtlara dahi yansıdığı şekliyle çok güçlü kalıtsal

[918] Muhassıllık teşkilatının kuruluşu, işleyişi ve uygulanması hakkında kanun metinleri için bkz. Kaynar, *a.g.e.*, s. 224-263; İnalcık, *Sosyal Tepkiler*, s. 394-405; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri*, s. 208-218; Yaman, *a.g.e.*, s. 96-107; Shaw& Shaw, *a.g.e.*, c. II, s. 129-131; Engelhard, *a.g.e.*, **s.** 34-35, 40. Fakat bu uygulamadan istenilen sonuç elde edilemediğinden Şubat 1842'de tekrar eski sisteme dönülmüştür. Bosna'da Tanzîmât uygulanamadığından muhassıl tayin edilen bölgelerden değildi. Bkz. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001, s. 45-46.

[919] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 4239. Lef: 1; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, c. I, İstanbul 1990, s. 383-384.

[920] Belge: 1.

bir feodal yapı hüküm sürmekteydi. Bir diğer hassas konu ise tımar sisteminin varlığını hâlâ devam ettiriyor olmasıydı. Yeniçeriliğin kaldırılması esnasındaki güçlü tepkiyi tecrübe eden merkez tımarların lağvı konusunda aynı cesareti gösteremiyordu. Orta yol formülleri ise işi içinden çıkılmaz bir hale sokuyordu. Aynen kayıtlara yansıdığı şekliyle vergi karmaşası, "*Arap saçı gibi pek çok karışık ve dolaşık şeyler ve usuller olduğundan*" düzenlenmesi için zamana ihtiyaç vardı[921]. Durum oldukça karışıktı ve Mehmed Tahir Paşa'ya Tanzîmât'ı uygulaması için baskı yapılıyordu. Vali, Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanması halinde kesin bir problem çıkacağını tahmin ettiğinden merkezden hiç olmazsa üç tabur asker istemiş, fakat bu isteği kabul görmemişti. Nihayet onun biraz da Müslümanlar'ı incitmek raddesine varan radikal uygulamaları sonucunda, 1849 yılı sonlarına doğru Hüseyin Gradesceviç'in tepkisini aratmayan bir isyan patlak verdi. Müslüman beylerin ve halkın uygulamalara tepkisi çok sert oldu. Böylece eyalette yaklaşık iki buçuk yıl süren fırtına, ciddi bir askerî harekâtla ancak sona erdirilebildi. Fakat Bosna bir daha asla eski Bosna olmadı. Vergi başta olmak üzere her konuda eşitliği sağlamak adına yapılan icraatlardan ne Müslümanlar ne de Hıristiyanlar memnun kaldı[922].

Vergi tahsili konusunda karşılaşılan bir başka problem ise sayımlardan kaynaklanmıştır. Bir türlü sağlıklı olarak gerçekleştirilemeyen sayımlar kazalar arasında vergi dengesizliğine yol açıyordu. Bir kaza halkı sayıma razı olursa daha çok vergi veriyor, aksine sayıma direnen kazalar için sık sık vergi afları getiriliyordu. Bu durum doğal olarak eşitsizliğe yol açıyor, vergi vermemek veya sayım yaptırmamak neredeyse devlet tarafından ödüllendirilen bir tavır oluyordu. Hü-

[921] Bizzat vergi tahsiliyle görevli Bosna Valileri dahi hangi vergiyi kimin toplayacağı konusunda merkezle anlaşamamaktaydı. Mesela Vali Osman Nuri Paşa'dan zimmeti kaldığı iddia edilen 542.198,5 kuruşu ödemesi istendiğinde vali yaklaşık 190.000 kuruşun kendi tahsil alanına girmediğini, merkez ise onun tahsil alanı olduğunu iddia etmiştir. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 1585, 6 Ş 1262/30 Temmuz 1846 tarihli Meclis Ahkâm-ı Adliye tezkiresi. Bu karmaşa batı yazın dünyasında bir dizi spekülasyonun yapılmasına neden olmuştur. Bir çok eserde bu dönemde vergilerin aşırı derecede yüksek ve keyfiliğe açık olduğu, reayanın da bu vergileri ödemesi için baskı altında tutulduğu yer almaktadır. Örnek olarak bkz. Ward, *a.g.e.*, s. 91.

[922] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, 7 CA 1265/31 Mart 1849 tarihli arz tezkiresi; *İ.M.V.*, nr: 4239, Lef: 1; 2; Engelhard, *a.g.e.*, s. 87; Jelavich & Jelavich, *Balkan National*, s. 143-144.

kümetin bölgesel farklılıkları gözetme çaba ve endişesi Tanzîmât'ın ruhuna aykırı olmakla kalmamış, vergi konusunda aynı sancakta dahi farklı uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştı. Sonuçta tüm Tanzîmât dönemi boyunca vergi toplanması daima önemli sorunlardan birini oluşturmuştu[923].

Aşağıda grafik 10'da görüldüğü gibi Bosna vergi gelirleri 1867'den itibaren düzenli bir yükselme içersindedir. Yaklaşık 45 milyon kuruştan başlayan gelirler isyan öncesinde 68,5 milyon kuruşa kadar yükselmiştir. Fakat grafik 11'de görüldüğü gibi Bosna vergi gelirleri Rumeli'nin diğer büyük vilâyetleriyle karşılaştırıldığında düşük kalmıştır. Bu eyaletlerin bazıları nüfus olarak Bosna'dan büyük olduğundan, Bosna'daki gelir düşüklüğü hoş karşılanabilir. Buna karşı esas neden, Bosna'da her konuda olduğu gibi, vergi hususunda da toleranslı davranılmasından kaynaklanmıştır. Grafik 12'de görüleceği gibi vergi kalemleri arasında en büyük pay aşara aittir. Bosna gibi dağlık olması nedeniyle hayvancılığın rağbet gördüğü bir bölgede, hayvansal üretimden elde edilen gelirlerin çok düşük olması ise düşündürücüdür. Tıpkı bu konuda olduğu gibi gümrük gelirleri de son derece istikrarsızdır. Yıllara göre ani düşüş ve yükselişler göstermiştir. Tüm çabaya rağmen sınırların istenildiği gibi kontrol edilemediğinin en güzel kanıtı gümrüklerden elde edilen gelirlerdeki iniş yükselişler olsa gerektir. Bölgeden elde edilen gelirlerin temelini aşar ve vergi gelirleri oluşturmuştur. Diğer kalemlerden elde edilen pay daima çok düşük kalmıştır. Mesela kontrat gelirleri de çok istikrarsızdır ve güvenilir bir gelir kalemi değildir.

[923] B.O.A., *İ.D.*, nr: 48054; 49211.

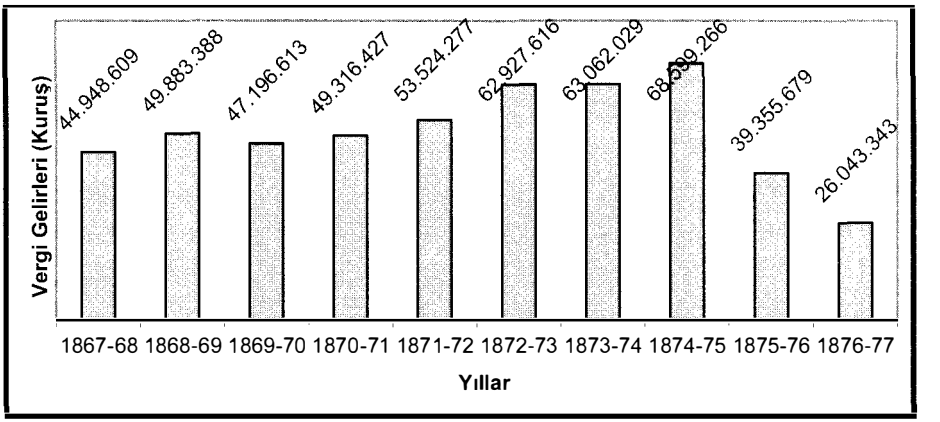

Grafik 10: 1867-1877 Yıllarında Toplam Vergi Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

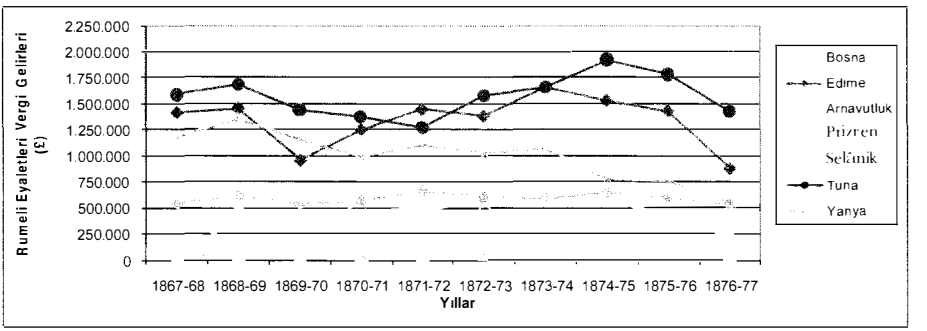

Grafik 11: 1867-1877 Yıllarında Rumeli Eyaletleri Vergi Geliri (Kaynak: Tablo: 28)

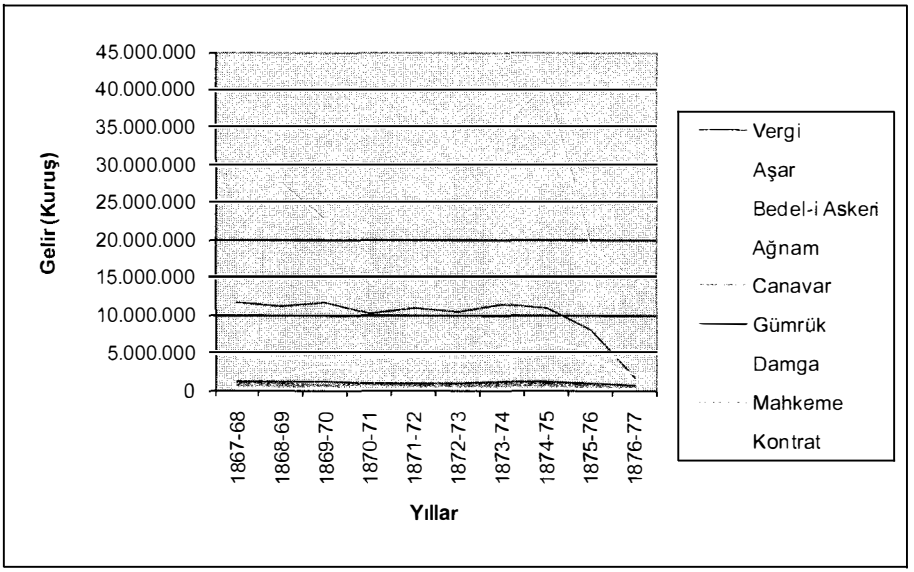

Grafik 12: 1867-1877 Yıllarında Vergi Gelirlerinin Birbirlerine Oranları
(Kaynak: Tablo: 28)

1- Vergi

Tanzîmâtla birlikte "*Tekâlîf-i örfiye*" adı altında pek çok türü ve tahsil şekli olan çeşitli vergiler birleştirilerek bir bütün halinde "*vergi*" adı altında toplanmıştır. Bu yeni verginin miktarı, Maliye Nezareti tarafından liva düzeyinde belirlenmekteydi. Evvela livaya isabet eden miktar kazalar arasında paylaşılır, ardından kaza müdür ve meclis azaları, Müslüman nüfusun yaşadığı yerler için imam ve ihtiyarlar, gayrimüslimlerin yaşadığı yerler için kocabaşı ve papazlarının katıldığı bir toplantıda kasaba ve köylerin payları tayin edilirdi. En sonunda mahalle ve köyler düzeyinde, tüm hane reisleri toplanarak istenilen miktar haneler arasında her şahsın "*hal, tahammül, ticaret ve gelirine göre komşuca*" paylaştırılıp bir defter halinde kaza merkezine gönderilirdi.

Verginin köy veya mahalle düzeyinde hanelerarası dağılımı uygulamada daha önce alınan örfî vergilerde olduğu gibi her bölgede farklı şekillerde oluyordu. Bazı kazalarda hane, bazı kazalarda ocak veya çiftlik ya da başka esaslara göre yapılıyordu. Verginin öngörül-

düğü gibi iktisadî güce göre dağılımının sağlanması için 1844 yılında devletin büyük bir bölümünde "*temettüât tahrirleri*" yapılmıştır.

Vergi muhtar ve kocabaşlarıyla zaptiye askeri tarafından tahsil edilerek muhassıllara teslim ediliyordu. Verginin tahsili 1844 yılına kadar "rûz-i hızır" ve "rûz-i kasım" olarak iki taksitte yapılıyordu. Fakat her iki zaman da vergi tahsilatı için uygun değildi. Bu tarihten sonra çiftçilerden ürün sonrası, tüccar ve esnaftan ise bütün bir yıl içinde taksitler halinde tahsil edilmiştir[924].

Bosna Hersek'te vergi Tanzîmât'ın uygulanmasından sonra 1267/1851 yılından itibaren tahsil edilmeye başlamıştır. Daha önce de vergi tahsiline ilişkin düzenlemeler yapılmış, fakat uygulanamamıştır. 1849'da Tanzîmât'ı bölgede uygulama emri alan Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa, beylerle görüşerek herkesin hal ve kudretine göre vergi taksimatını yapmış, ancak aynı yıl çıkan isyan nedeniyle tahsilat mümkün olmamıştır[925]. Tanzîmât sonrasında verginin bölgede tahsiline ilişkin ilk düzenlemeleri yapmak için aynı zamanda halka Tanzîmât'ı anlatmakla görevli Miralay Şakir Bey görevlendirilmiştir. Merkez ona verginin herkesin hal ve tahammülüne göre dikkatlice bölüştürülmesini emretmiş ve sorun çıkmaması için kendisini uyarmıştır[926].

Bosna'da verginin tahsil edileceği ilk yıl olan 1851'de vergi bedeli 18.000 kese (9.000.000 kuruş) olarak tespit edilmiştir. Toplanan verginin 3.940 kesesi (1.970.000 kuruş) vergi toplamakla yükümlü görevlilerin masrafı olarak çıkarılmıştır. Ancak bu tarihte bile Bosna'nın tamamında vergi toplamak mümkün değildi. Halihazırda yedi kaza yeni verginin kapsamına dahil edilmemişti. Bu kazalarda verginin daha sonra toplanacağı belirtilerek konu ertelenmişti. 1851'de verginin miktarı hane başına ortalama 90 kuruştu. Ancak merkez

[924] Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s. 13-14, Abdüllatif Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 94-107; Çakır, *a.g.e.*, s. 48-50; Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 385-386.

[925] B.O.A., *A. MKT.MHM.*, nr: 13/31, 2 B 1265/24 Mayıs 1849 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen şukka.

[926] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 755/34, 12 ZA 1267/8 Eylül 1851 tarihli Rumeli Ordû-yı Hümâyûn Müşiri Ömer Lûtfî Paşa'ya gönderilen şukka.

Bosna'ya gönderdiği emirde, verginin herkesin hal ve tahammülüne göre pay edilmesini, fakirden az zenginden fazla vergi alınmasını istemiştir[927].

Bosna'da Tanzîmât'ın uygulamasıyla birlikte Hersek'de de vergi toplanması için çalışmalar yapılmıştır. Mayıs 1850 ve Mart 1851'de iki defada 2.804 (1.402.000 kuruş) kese vergi toplanmıştır. Verginin 400 kese 133,5 kuruşu (200.133,5 kuruş) masraf olarak çıkarılıp, 2.400 kese (1.200.000 kuruş) net gelir elde edilmiştir. Bir sonraki sene ise vergi gelirlerine dört yük 20.000 kuruş (420.000 kuruş) zam yapılarak 3.506 kese (1.753.000 kuruş) vergi toplanacaktı. Hersek'te vergi tahsili için hayatî öneme sahip nüfus sayımı yapılamamıştı. Bölüşüm tahmini olarak 22.000 hane olduğu varsayımından hareketle dağıtılmıştır. Hersek'de hane başına 80 kuruş vergi düşmekteydi. Hersek Eyalet Meclisi İstanbul'a gönderdiği mazbatada, verginin hakkaniyet ölçüleri içinde kardeşçe bölüştürüldüğünü ve halkın yeni vergi tahsil yönteminden memnun kaldığını belirtmiştir. Fakat Hersek'in yıllık giderleri 3.387 kese 240 kuruş (1.693.740 kuruş) olduğundan, merkezi hazine buradaki vergi tahsilinden bir fayda sağlayamamıştı[928].

Yapılan çalışmaların Bosna'da istenilen sonuca ulaştığını iddia etmek güçtür. Zira 1852'de reayadan bazıları tahammüllerinin üzerinde vergi alındığı iddiasıyla memnuniyetsizliklerinin göstergesi olarak Avusturya'ya iltica etmiştir[929].

[927] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 7047. Fakat uygulamanın istenildiği gibi olduğunu iddia etmek güçtür. Yüzyıllardır kökleşmiş gelenekleri ve insanların zihniyetini değiştirmek oldukça güç olmuştur. Merkezin onca çabası ve yüzlerce emrine karşı 1858'de hâlâ verginin hakkaniyetsiz dağıtıldığı, arazi sahipleri ve mültezimlerin halka baskı yaptığına dair duyumlar alınmaktaydı. Ancak hükümet vergi konusundaki problemleri halletmeye kesin kararlı olduğundan, konuyu araştırmak üzere Bosna'ya bir müfettiş göndermiştir. *A. MKT. UM.*, nr: 307/3, 24 C 1274/9 Şubat 1858 tarihli Bosna Teftiş Memuru Aziz Paşa'ya gönderilen şukka.

[928] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 7539, Lef: 1, 21 Z 1267/17 Ekim 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; *İ.D.*, 15148, Lef: 1, 29 RA 1268/21 Ocak 1852 tarihli Hersek Eyalet Meclis Mazbatası; 27 R 1268/19 Şubat 1852 tarihli tezkere; 1 CA 1268/22 Şubat 1852 tarihli irâde.

[929] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8984, 1 Z 1268/16 Eylül 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; nr: 10667, Lef: 1, 8 N 1269/15 Haziran 1853 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 21 Haziran 1853 tarihli arz tezkiresi.

Vergi tahsilinde karşılaşılan en büyük güçlük nüfus ve hane sayılarının kesin olarak tespit edilmemesinden kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden sayımlar hayati öneme haizdi. Ancak Bosna'da nüfus ve hane sayımları tüm Tanzîmât dönemi boyunca düzenli olarak yapılamamıştır. Dolayısıyla vergi tevzii ve tahsili sağlıklı olarak yapılamamıştır. Mesela 1857 senesinde nüfus sayımı yapılamadığı için vergi bir önceki yıldaki nüfus sayısı üzerinden tahsil edilmiştir[930]. 1858 senesinde karışıklığın devamı üzerine Ferid Efendi adlı bir maliye müfettişi Bosna'ya gönderilmiş ve vergi problemlerinin halli kendisinden istenmiştir. Ferid Efendi devam eden vergilerden halk için sorun oluşturanları vergiye ilâve etmekle görevliydi[931].

1859'da bölgede istikrar isteyen hükümet 23.132 kese (11.566.000 kuruş) olan Bosna vergi bedelinin 3.132 kesesini (1.566.000 kuruş) tenzil ederek 20.000 keseye (10.000.000 kuruş) indirmiştir. Fakat vergi indirimi Bosnalı reayayı memnun etmemiştir. Zira 1857'de başlayan isyan ilerleyen yıllarda da devam etmiştir[932].

Vergi 1860 senesinde kaldırılarak emlak ve gelir vergisi haline dönüştürülmüştür[933]. Fakat emlak ve gelir vergisi Bosna'da vergi adı altında alınmaya devam edilmiştir. 1870-71 senesinde toplam 11.031.996'şar kuruş vergi toplanmıştır[934]. Vergi ödemede en büyük pay İzvornik'e aittir. Zaten küçük bir sancak olan Bihke ise en az vergi ödeyen sancak olmuştur. Bu verginin ilgili iki yılda sancaklara

[930] B.O.A., *A. MKT.NZD.*, nr: 223/58, 27 N 1273/21 Mayıs 1857 tarihli Maliye Nezareti'ne yazılan tezkere.

[931] B.O.A., *A. MKT.MHM.*, nr: 133/63, 17 ZA 1274/29 Haziran 1858 tarihli Maliye Nezareti'ne yazılan tezkere; *A. MKT.NZD.*, nr: 268/79, 8 R 1275/15 Kasım 1858 tarihli Maliye Nezareti'ne yazılan tezkere.

[932] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, 13 S 1276/11 Eylül 1859 tarihli arz tezkiresi. 1859'da kazalara göre hane başına isabet eden vergi miktarı şöyleydi (kuruş olarak): Saray-90; Travnik-100, 94, 92 (kazadaki hane yoğunluğuna bağlı olarak); Yenipazar-102,5; Hersek-93; İzvornik-104, 101, 93 (kazadaki hane yoğunluğuna bağlı olarak); Banaluka-96; Bihke-63. Bkz. *Aynı İrâde*, Lef: 4.

[933] Şener, *Vergi Sistemi*, s. 107-108; Çakır, *a.g.e.*, s. 50-51.

[934] Salnâme rakamları ile grafik 13'de kullanılan İngiliz konsolos raporları arasında küçük farklar bulunmaktadır. Grafik 13 ve tablo 28'de görüldüğü gibi ilgili yıllarda İngiliz konsoloslarının verdiği rakmalar şöyledir. 1870: 10.155.871 kuruş, 1871: 10.879.145 kuruş.

göre dağılımı ise şöyleydi[935]: Saray: 1.169.997, Bihke: 973.181, Hersek: 1.312.761, İzvornik: 2.788.333, Yenipazar: 998.854, Travnik: 1.339.301, Banaluka: 2.449.569.

Başta vergi ve aşar olmak üzere vergiler hiçbir zaman merkezin istediği oranda ve düzende toplanmadı. Devletin tüm çabasına rağmen özellikle Hıristiyanlar vergi oranlarının yüksekliğinden şikâyetçi olmaya devam ettiler. Bu konu istismar edilerek sık sık isyanlar çıkarıldı. Kimi zaman yerel olaylar kimi zaman 1857 ve 1875'de olduğu gibi genel ayaklanmalar vergilerin tahsilini hep zorlaştırdı. Daima reayanın yanında yer almayı politika olarak benimseyen merkezî hükümet, ayaklanmalar nedeniyle halkın zarar gördüğünü düşünerek sürekli vergi afları çıkardı. Vergi afları reayayı daha da cesaretlendirdi. Vergiden kurtulmak için tedhiş hareketleri olağan hale geldi[936]. Halbuki işgal sonrasında Avusturya, Osmanlı Devleti'nden daha fazla vergi toplamasına rağmen halk vergilere Osmanlı idaresinde olduğu gibi tepki vermedi. Bunun nedeni Andriç'in de çok güzel ifade ettiği gibi, Avusturya yönetimi daha fazla vergi alıyordu ama vergi toplama işini çok hızlı ve güvenli şekilde yaptıklarından halk ne verdiğinin farkına bile varmadan isteneni ödüyordu[937].

Grafik 13 ve tablo 28'de görüldüğü gibi vergi gelirleri 10-11 milyon kuruş arasında değişmiştir. Grafik 12'de görüleceği gibi vergi, aşardan sonra bölgedeki en önemli gelir kalemidir. Genel gelir kalemleri arasında % 15-25 arasında değişen oranlarda önemli bir paya sahiptir. Daha da önemlisi istikrarlı bir gelirdir.

[935] *S.V.B.-1287*, s. 144-145; *1288*, s. 134-135.

[936] 1875 İsyanı sırasında merkez halkı yatıştırmak için Bosna Hersek'ten iki sene vergi bir sene aşar almama kararı almıştı. B.O.A., *A. MKT.MHM.*, nr: 480/95, 6 Haziran 1292/18 Haziran 1876 tarihli Bosna Valiliği'ne gönderilen telgraf.

[937] İvo Andriç, *Drina Köprüsü*, Çev. Hasan Âli Ediz-Nuriye Müstakimoğlu, İstanbul 2004, s. 188-189.

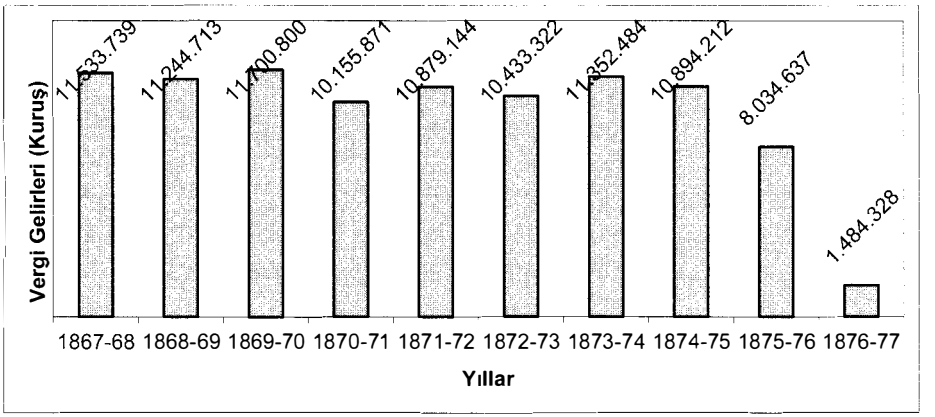

Grafik 13: 1867-1877 Yıllarında Bosna Vergi Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

2- Aşar

Şer'î vergilerin en önemlisidir. Klasik Osmanlı anlayışına göre toprağın gerçek sahibi devlettir. Reaya ektiği toprağın sahibi olmayıp bir nevi kiracısı durumundadır. Öşür de reayanın ziraat ettiği arazinin icar bedelidir. Yani devletin aldığı öşür, toprakların mülkiyetine sahip olmaktan doğan bölüşme hakkıdır[938]. Ancak Tanzîmât döneminde miri arazinin mülk araziye dönüşmesi sonucu, üründen alınan bir vergi haline gelmiştir. Tanzîmât'a kadar toprağın verim gücüne ve sulama imkanına göre 1/3 ile 1/10 arasında değişen oranlarda alınmıştır. Tanzîmât'tan sonra 15 Safer 1256/18 Nisan 1840 tarihli bir hüküm ile bütün bölgelerde 1/10 oranında tahsil edilmeye başlanmıştır. Öte yandan 1840'dan itibaren iltizam (açık artırma yolu ile vergi toplama hakkını taliplilerine veren sistem) usulünün kaldırılmasıyla vergi gelirlerinin her bölgeye tayin edilmiş olan muhassıllar aracılığıyla doğrudan doğruya devlet adına tahsili esası getirilmiştir. Uygulamayla öşür gelirlerinde düşme meydana geldiğinden 1842'den itibaren yeniden iltizam sistemine dönülmüş ve öşür gelirleri de kazalar itibariyle iki yıl süreyle iltizama verilmeye başlanmıştır. Ancak kısa süreli iltizam sisteminin tarım kesimi üzerindeki yıkıcı etkileri dikkate alınarak öşür gelirlerinin daha uzun bir süreyle iltizamının mültezimlerce, çiftçilerin üretim çabalarının

[938] Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999, s. 99.

desteklenmesi açısından yararlı olacağı düşüncesiyle 1847 yılından itibaren öşür gelirlerinin devlet görevlileriyle zengin kişilere teker teker ya da ortaklaşa beş yıl süreyle iltizama verilmesi kararlaştırılmıştır. İlk yılın iltizam bedeli olarak, kaza ya da köylerin daha önceki üç yıldaki aşar bedelinin ortalaması esas alınarak zam yapılmadan isteklilerine verilecek; ikinci yıl bu bedele % 1, üçüncü yıl % 2, dördüncü yıl % 3 ve beşinci yıl ise % 4 zam yapılacaktı. Böylece beşinci yılda ilk yıl bedelinin % 10'u oranında zam yapılmış olacaktı. Vergi bedelini zamanında ödemeyenlerin borçları *faiziyle* birlikte tahsil edilecekti. Mültezimlerin çiftçiyi korumaları ve üretim çabalarını desteklemeleri için de çeşitli düzenlemeler getirilmişti[939].

Beş yıllık iltizam süresi 1852'de sona erdi. Aynı yıl başlayan Kırım Savaşı büyük miktarda hububat ihtiyacı doğurdu. Bu nedenle Kırım Savaşı'nın sürdüğü yıllar arasında bazı bölgelerin öşür gelirlerinin doğrudan devlet adına (emaneten) idaresi veya kısmen para, kısmen ürün alınmak üzere iltizama verilmesi uygun görüldü. Kırım Savaşı'nın sona ermesinden sonra tekrar iltizam sistemine dönüldü. Devlet gelirlerinin ihale ve arttırma yöntemleri hakkında ayrıntılı bir nizâmnâme hazırlandı. Her kazanın öşür gelirleri önce kaza meclisinde köyler itibariyle daha sonra sancak meclisinde ve vilâyet merkezinde kazalar itibariyle arttırma usulü ile isteklilerine ihale olunacaktı. Bu usulün önemli bir mahzuru, bir kazanın aşar gelirlerini bütünüyle üzerine alan mültezimin tahsil alanını talî bölgelere bölerek ikinci derece mültezimlere ve onların da üçüncü derece mültezimlere devretmesiyle bir mültezimler zincirinin doğmasına yol açmasıydı. Üreticiyle muhatap olan mültezimlerin kârlarını maksimize edebilmek için tahsil sırasında başvurdukları yolsuzluklar ve aşırı talepler üreticinin vergi yükünü artırırken; devle-

[939] Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Ankara 1962, s. 54-55; Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s. 14; Gökbilgin, a.g.m., s. 107; Şener, *Vergi Sistemi*, s. 119-140; Çakır, *a.g.e.*, s. 51-52; Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 388-389.

tin eline geçen miktarlarla üreticinin ödediği vergi arasındaki fark yani vergi kaybı da büyüyordu[940].

Tanzîmât sonrasında aşar vergisinin geçirdiği aşamalar kısaca aşağıdaki gibidir[941]:

1- 1840-1843 emaneten idare

2- 1843-1847 ikişer yıllık maktuan ihale yoluyla idare

3- 1847-1853 beşer yıllık maktuan ihale yoluyla idare

4- 1853-1856 emaneten idare

5- 1856-1861 açık artırma usulüyle (iltizam) idare

6- 1861-1871 Rumeli'de maktuan ihale, Anadolu'da iltizam yoluyla idare

7-1871'den sonra vilâyet nizâmnâmesi gereği iltizam veya emaneten idare

1849'da Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanmaya başlamasıyla birlikte öncelikle üzerine eğilinilen ve inceleme konusu olan vergi aşardır. Aşar bölgede 1849'a kadar emaneten tahsil edilmiş veya valilere maktuan ihale edilmişti. Bu tarihte beyler aşarın maktuan kendilerine ihale edilmesini istemekteydi. Fakat merkez geçmiş alışkanlıkların (Halktan karşılıksız olarak yem ve yiyecek talepleri vs.) devam edeceğinden endişe ederek aslında bu uygulamaya pek sıcak bakmamıştır. Beyler ise aşarın ancak kendilerine ihalesi durumunda sağlıklı toplanacağını ve valiye yardım edebileceklerini Bosna Valisi'ne bildirmişlerdi. Vali Mehmed Tahir Paşa ise merkezle farklı düşünmekteydi. Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanması halinde beylerin yeni düzenleme-

[940] Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s. 14-15; Merkezin bu vergiyi özellikle Kırım Savaşı'nın hüküm sürdüğü yıllar önce ve sonrasında nasıl tahsil edileceğine dair ciddi tereddütleri vardı. Hükümetin kararsız tavrı halka da yansımış ve aşar vergisinin toplanmasında bir kargaşa yaşanmıştır. B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 691; 707; 708, s. 149-150, Evasıt-ı Ş 1269/20-29 Mayıs 1853 tarihli karârnâme. Devletin Kırım Savaşı ile girdiği malî bunalım ve nakit paraya olan acil talebi, vergilerin bir an önce toplanması için gösterdiği sabırsızlık açıkça resmî belgelere de yansımıştır. Bkz. *M.D.*, nr: 258, hk: 927; 930; 931, s. 204-205.

[941] Çakır, *a.g.e.*, s. 52; Tuncer, *Toprak Hukuku*, s. 55-56.

lere karşı geleceğini tahmin ettiğinden, aşar ihalesini beylere vererek onları kendi yanına çekmeyi hedeflemekteydi. Siyasî hesaplar bir yana bölgede aşara dair ciddi bir tahkikat yapılması gerekiyordu. İnceleme çok uzun sürmüş, karşılaşılan sorunlar ne eyalet valiliği ne de merkez tarafından çözülememiştir[942]. Ortaya yığınla çoğu zaman birbirinin aynı gibi görünen yazışmalar zinciri çıkmıştır. Yeni vergi düzenin yerleştirilmeye çalışılması, eski durumun ne olacağına dair bilinmezlik halkı da rahatsız etmiş ve sonuçta yeni bir isyanın ayak sesleri duyulmaya başlamıştır[943].

Yapılan araştırma sunucunda eyalette aşarla ilgili tespit edilen başlıca problemler şunlardı[944]:

1- Üründen taşir (1/10) tahsilatının eyalette uygulanamadığı. (Eyaletteki kazalardan öşür yerine çok az bir vergi alındığını, bu alınmak istenen verginin de tam anlamıyla toplanamadığını)

2- Bir kaza dahilinde bulunan halkın bir kısmının ürün (aynen öşür), bir kısmının ise öşür bedeli verdiği ve uygulamanın ikilik yarattığı.

3- Kazalar arasındaki eşitsizliğin yanında aşar vergisinin resm-i filori, bedel-i öşür ve aynen öşür adları altında farklı şekillerde tahsil edildiği

[942] Konuya ilişkin iki ayrı irâde yayınlanmıştır. Bu durum bir yana ilk irâde arz tezkiresinden bir ay sonra ancak yayınlanabilmiştir. Genelde irâdelerin arz tezkirelerinden 1-2 veya en geç 10 gün sonra yayınlandığı düşünüldüğünde merkezin kararsızlığı ortaya çıkar. Dahası ilgili irâde arz tezkiresinden daha uzun kaleme alınmıştır. İrâde geleneğinde bu durumun örnekleri oldukça azdır. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 4239; 17 Ş 1265/8 Temmuz 1849 tarihli arz tezkiresi; 17 N 1265/6 Ağustos 1849 tarihli irâde. İkinci irâde ilkinden 1 ay sonra 22 L 1265/10 Eylül 1849 tarihinde yayınlanmıştır. Bu irâdede merkezin tereddütlerinin dağılmaya başladığı ve Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın önerilerini benimsemeye başladığı anlaşılmaktadır.

[943] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 4239, Lef: 3, 11 C 1265/4 Mayıs 1849 tarihli Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı; Lef: 6, 21 C 1265/14 Mayıs 1849 tarihli Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı; Lef: 8, 16 L 1265/4 Eylül 1849 tarihli Meclis-i Ahkâm-ı Adliye mazbatası.

[944] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef: 10 ve Lef: 12, 20 R 1265/15 Mart 1849 tarihli Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratları; *İ.M.V.*, nr: 4239, Lef: 3; Lef: 4, 11 C 1265/4 Mayıs 1849 tarihli Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı; Lef: 6; 8.

4- Sipahilerin elinde bulunan tımarlardan ne şekilde aşar tahsil edileceğinin belli olmaması.

5- Üçleme usulünün hüküm sürdüğü çiftliklerde aşarın ne şekilde toplanacağı ve aşarı kimin vereceğinin belli olmaması

Mehmed Tahir Paşa yukarıdaki sorunlara çözüm bulmak zorundaydı. Üstelik bulduğu çözümleri merkeze de kabul ettirmek mecburiyetindeydi. Paşa, ilk olarak farklı ad ve oranlar altında tahsil edilen aşar sorununa eğildi. Aşarın 1850 senesinden itibaren tüm eyalette sadece bedel-i öşür adı altında ve 1/10 oranında uygulanacağını halka ilân etti. 1849 yılı için aynen öşür hasılatı hariç, resm-i filori ve bedel-i öşür ihalesini 5.000 kese (2.500.000 kuruş) bedel ile maktuan beylere ihale etti. Toplanacak verginin sınırda bulunan kalelerin tamirinde kullanılmasını merkezden istedi. Merkez başlangıçta bu isteğe vergi kaybı olacağı için olumlu yaklaşmadı. Paşa, hali hazırda mevcut olan isyan tehdidi karşısında tavrında ısrar etti ve yaklaşık altı aylık bir yazışma maratonundan sonra bu arzusuna ulaştı. Daha sonra sipahilerin tasarrufunda bulunan tımarlardan ne şekilde aşar tahsil edileceği problemini çözmeye girişti. Bu konuda tavrı net oldu. Çözüm önerisi merkezle de paralellik taşıdığı için hemen kabul gördü. Bosna'daki tımarların küçük olduğu ve gelirlerinin azlığı dikkate alınarak, tımar dahilinde aşar toplama hakkı eskiden olduğu gibi sipahisine bırakıldı. Fakat reayadan öşür haricinde hiçbir şey talep edilmeyecek, aşara dair başka adlar altında vergi alınmayacaktı. Bu kurala uyulduğu sürece tımarlara ve gelirlerine müdahale edilmeyecekti. Karar sipahileri memnun ederken tımar dahilinde yer alan reayanın tepkisini çekti. Reaya sipahiler tarafından kendilerine baskı yapıldığından şikâyetçiydi. Mehmed Tahir Paşa sunduğu çözüme karşı, Bosna'daki huzursuzluk kaynaklarından birinin sipahiler olduğunu belirtmişti. O, sipahilerin tımarları dahilinde bulunan reayayı kendi malı gibi kullandığını, bu sorun çözülmeden Bosna'nın huzura kavuşamayacağını, her tür baskıya vakit geçirilmeden son verilmesi gerektiğini merkeze iletmişti. Paşa'yı en fazla uğraştıran konulardan biri angarya, diğeri üçleme uygulamasıydı. Paşa bu iki sorunu halletmeye gerçekten kararlıydı. Onun bu kararlılığı Müslümanlar arasında kendisine büyük bir nefretin doğmasına yol açtı.

Ancak o Müslümanlar'ın muhalefetine rağmen bu meseleye de bir çözüm buldu. Eyalet ileri gelenleri, Müslüman ve reayadan 2.890 kişiden angaryanın kaldırıldığına, toplam hasılattan öşür alındıktan sonra çiftçi ile çiftlik sahibi arasında üçleme bölüşümünün yapılacağına ve aşar haricinde halktan hiç bir şey talep edilemeyeceğine dair imzalı, mühürlü resmî senetler aldı. Senet verenler yukarıdaki uygulamalara sadık kalacakları ve uygulama haricinde icraata kalkıştıklarında kendilerine verilecek cezalara razı olduklarını bizzat valiye taahhüt ettiler. Fakat bu aynı zamanda arı kovanına çomak sokmakla eşdeğer bir çabaydı. Başta Bosnalı beyler olmak üzere Müslüman halkın yeni düzenlemeyi kabul etmelerini beklemek fazla iyimser bir yaklaşımdı. Mehmed Tahir Paşa'nın baskısı ile senet imzaladıkları çok açık olan beyler, paşayı yıpratmak için İstanbul'a şikâyet dilekçeleri yazdılar. Onu Hıristiyanlar'ın tarafını tutmak, yüzyıllardır devam eden adet ve gelenekleri tanımamak, kendilerini incitmekle suçladılar. Taahhütleri bir yana reayaya daha sert davranmaya başladılar. Paşayı resmî yoldan alt edemeyince doğrudan silahlı mücadeleye giriştiler[945].

Beylerin bir kısmı ise aşar ihalesini alabilmek için Paşa'yla anlaşmaya çalışmaktaydı. İhaleyi almayı planlayanlar öşür bedeli yerine aynen öşür alınmasını validen istemişlerdi. Mart ayının yaklaşması üzerine vergi düzenlemesi için geç kalındığını düşünen Tahir Paşa, aşarı eskiden olduğu gibi iki yıllığına aynen öşür olarak toplanmak kaydıyla maktuan beylere ihale etti. Ancak aşara bir önceki seneye göre 5.000 kese (2.500.000 kuruş) ilâve edildi. Tanzîmât'ın ilânıyla aşar toplamak oldukça masraflı bir iş halini almıştı. Aşarın % 10'u emek ve hizmet masrafları olmak üzere toplanan memurlara, % 5'i mütesellimler tarafından tayin edilen diğer çalışanlara, % 5'i ise koruma görevlilerinin hizmeti karşılığına sayılmaktaydı[946]. Böylece top-

[945] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 4239, Lef: 2; 3; 4; 11 C 1265/4 Mayıs 1849 tarihli Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı.

[946] Bu memurlar Bihke Mütesellimi Mehmed Paşa Gradaçaç ve Saraybosna Mütesellimleri Mustafa ve Fazıl Paşalar, Istabl-ı Amire payelilerinden Bosna Çavuşlar Kethüdası Mehmet Bey, Srebreniça Mütesellimi Hacı Rüstem Bey'dir. Bkz. B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef: 12.

lanan öşürün % 20'si masraf olarak devlet kasasına gitmeden yok olmaktaydı[947].

1851 senesinde, Bosna Meclis-i Kebiri daha önce beylere maktuan ihale olunan "*aşar*", "*gümrük*" ve "*çeşitli rüsûmat bedellerinin*" değerlerinin tespit edilerek mahallerinde isteklilere verilmesi, icap edenlerin de emaneten idare olunması için merkezden izin istemiştir. Merkez isteği kabul etmiştir[948]. 1851 senesinde 11.071 kese (5.535.500 kuruş) öşür bedeli tahsil edilmiştir. Aynı oran korunmak ve maktuan olmak kaydıyla 1852 senesinde de taliplilerine ihale edilmiştir[949].

Bosna Hersek'in özel konumundan dolayı aşar tahsiline ilişkin çıkarılan kanunlar bölgede her zaman uygulanmamıştır[950]. Mesela 1858 senesinde iltizam yöntemiyle tahsil edilmesi gereken aşar, iltizama verilmeyerek emaneten idare edilmiştir[951]. 1859 senesinde ise halka ihalesi veya maktuan toplanması şıkları düşünülmüş, ihale yönteminde 7.705 kese, emaneten olması durumunda ise bir önceki yıla göre 6.000 kese azalma olacağı hesaplanmıştır. Fakat emaneten olması durumunda halkla karşı karşıya gelinileceği düşünülerek, aşarın beş yıllığına halka ihale edilmesi, halktan talep gelmemesi durumunda emaneten idaresine karar verilmiştir. Böylece aşar yıllık 7.700 kese karşılığında halka ihale edilmiştir. Bu durumda tek bir sistemden bahsetmek mümkün olmadığı gibi, tüm eyaleti kapsayan bir uygulama da söz konusu değildi[952]. Mesela 1861 senesinde Yeni-

[947] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef: 12.

[948] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6509, 12 RA 1267/15 Ocak 1851 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası; 26 Şubat 1851 tarihli arz tezkiresi.

[949] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 7799, 4 RA 1268/28 Aralık 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 9 RA 1268/2 Ocak 1852 tarihli arz tezkiresi; 10 RA 1268/3 Ocak 1852 tarihli irâde.

[950] İsyan halinde olan kazalardan çoğu zaman sadece öşür değil hiçbir vergi toplanamamıştır. Mesela Berena Kazası'nda öşür toplanmasına ancak 1870 yılında başlanabilmiştir. B.O.A., *İ.D.*, nr: 43137.

[951] B.O.A., *A. MKT.NZD.*, nr: 268/79; 1857 senesi İzvornik aşarının da iltizam ile idare edilmesi gerekirken, maktuan halka ihale edilmiş, taliplilerin yetersiz kalması durumunda emaneten tahsiline karar verilmiştir.

[952] B.O.A., *İ. D.* , nr: 27413, Lef: 2, 8 M 1275/18 Ağustos 1858 tarihli Bosna Valisi Mehmed Kâmil Paşa'nın arzuhali; Lef: 1, 1 S 1275/10 Eylül 1858 tarihli maliye tezkeresi; 4 S 1275/13 Eylül 1858 tarihli arz tezkiresi; 5 S 1275/14 Eylül 1858 tarihli irâde.

pazar Sancağı öşrü emaneten idare olunmaktaydı. Oysa bu tarihte öşürün maktuan tahsil edilmesi gerekmekteydi[953]. 1863 senesinde Taşlıca Sancağı öşrü maktuan ihale edilmesi gerekirken, emaneten tahsil edilmiştir. Hatta emaneten tahsilinde tahmin edilenin çok fazla üzerinde gelir elde edilmişti. 1864 senesi öşrünün ise kabul ettikleri takdirde tahmini bir bedelle çiftçilere maktuan ihale, kabul etmedikleri takdirde emaneten toplanmasına karar verilmiştir. Fakat 1864 senesi aşarı bölgede bulunan ordunun ihtiyaçları doğrultusunda, bedel-i öşür yerine aynen öşür olarak yani zahire olarak tahsil edilecekti. Gene aynı yıl özellikle Hersek'te vergi memurlarının tahsil ettikleri verginin 1/10'ini görev karşılığı almaları uygulamasına son verilmiş ve kendilerine Bosna bölgesinde olduğu gibi maaş verilmeye başlanmıştır[954].

Bosna salnâmelerine göre 1870 ve 1871 senesinde toplam 26.193.470'şer kuruş öşür toplanmıştır[955]. Öşür ödemede en büyük pay Banaluka'ya aittir. Saraybosna ise en az öşür ödeyen sancak olmuştur. Vergi ödeme oranlarına bakarak Bosna'da zirai üretimin en az olduğu sancağın Saraybosna olduğu görülmektedir. Bu verginin ilgili iki yılda sancaklara göre dağılımı ise şöyleydi[956]: Saray: 2.774.950, Bihke: 3.515.284, Hersek: 4.033.568, İzvornik: 4.399.549, Yenipazar: 2.958.812, Travnik: 3.296.911, Banaluka: 5.214.396.

Aşar daima en önemli vergi kalemiydi. Grafik 10, 12 ve 14 karşılaştırıldığı zaman görülecektir ki bazı yıllarda aşar gelirleri eyalette toplanan verginin neredeyse yarısından fazlasıdır Bu nedenle aşarın tahsil şeklinde sürekli değişiklik yapılmıştır. Devlet hem halkın hem kendisinin zarar görmeyeceği ve her iki tarafı da memnun edecek formülleri bulmak için çaba harcamıştır.

[953] B.O.A., *A. MKT. NZD.*, nr: 380/98, 24 CA 1278/27 Kasım 1861 tarihli Maliye Nezaretine yazılan arz pusulası.

[954] B.O.A., *A. MKT.MHM.*, nr: 311/24, 7 R 1281/9 Eylül 1864 tarihli Bosna Müfettişliğine gönderilen şukka.

[955] Salnâme rakamları ile grafik 14'de kullanılan İngiliz konsolos raporları arasında küçük farklar bulunmaktadır. Grafik 14 ve tablo 28'de görüldüğü gibi ilgili yıllarda İngiliz konsoloslarının verdiği rakamlar şöyledir. 1870: 26.813.788 kuruş, 1871: 27.834.196 kuruş. Bkz. Tablo 28.

[956] *S.V.B.-1287*, s. 144-145; *1288*, *s.* 134-135.

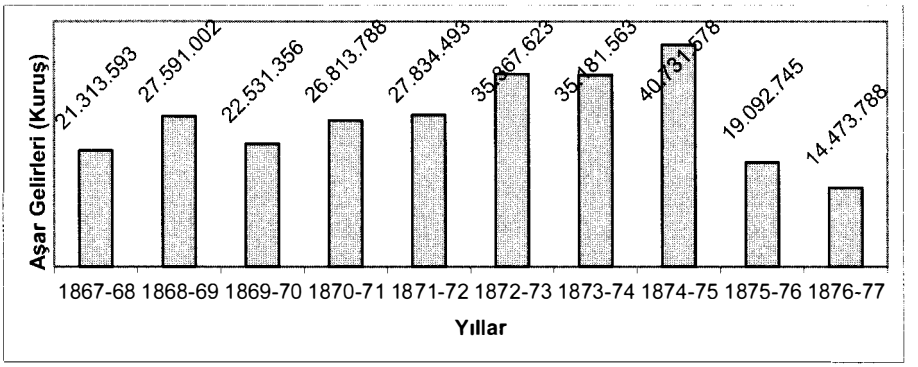

Grafik 14: 1867-1877 Yıllarında Bosna Aşar Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

3- Cizye

Cizye esas olarak yetişkin gayrimüslim erkeklerden alınan bir baş vergisiydi. Cizyenin miktarı üst sınıf için 60, orta sınıf için 30, alt sınıf içinse 15 kuruştu. Tanzîmât döneminde ilk olarak bu verginin, her cemaatin kendi dinî reisi aracılığıyla toplanması esası getirilmiştir. Merkezden defter şeklinde muhassıllara gönderilen cizye listeleri, her cemaatin dinî lideri tarafından tahsil edilerek muhassıllara teslim ediliyordu[957].

Cizye sadece Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak kalmamış, Avrupalılar tarafından devlete baskı aracı olarak kullanılmıştır. Müdahalelere fırsat vermek istemeyen Osmanlı yöneticileri cizye konusunda oldukça hassas davranmış, Tanzîmât Fermânı'nın ilânının ardından cizye toplanması ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. İlgili düzenlemede cizye tahsili esnasında bazı memurların halka kötü davrandığı belirtilerek, bu tavrın devlet tarafından kesinlikle kabul edilemeyeceği vurgulanmıştır. Halka baskı yapılmasının önüne geçmek için cizye tahsilinin cemaatler aracılığıyla toplanmasına karar verilmiştir. Bu sistemde cizye başkentteki cizye defterlerine göre kaza, kasaba ve köyler arasında bölüştürülür, daha sonra her idarî birim yöneticisinden (çoğunlukla kocabaşlar ve Kıptîlerde çeribaşılar) kendilerine düşen vergiyi tahsil etmeleri istenirdi. Böylece vergi tah-

[957] Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s. 14; Şener, *Vergi Sistemi*, s. 112-116; Çakır, *a.g.e.*, s. 51.

sildarlarının yaptığı iddia edilen suiistimallerin de önüne geçilmiş olunuyordu[958].

Tanzîmât'ın ilânının ardından Bosna'da yapılan ilk cizye ihalesinde (Muharrem 1256/Mart 1840) Bosna dört bölgeye ayrılmıştır. Bosna kısmının cizyesi yukarıda belirtilen kurallar dahilinde cemaatler aracılığıyla tahsil edilmeye başlanmıştır. İkinci bölge olan Hersek cizyesinin toplanması eski usulden (alerrüus-kişilerden mültezimler aracılığıyla tahsil) Bosna Valisi Mehmed Vecîhî Paşa'ya sarraf kefilliği karşılığında 1.252.710 kuruşa; üç bölge Yenipazar cizyesinin toplanması yine Bosna Valisi Mehmed Vecîhî Paşa'ya sarraf kefilliği karşılığında 59.730 kuruşa ihale edilmiştir. Dördüncü bölge olan Hersek Sancağı'na bağlı Grahova Kazası cizyesi ise Hersek Sancağı Mutasarrıfı Ali Paşa'ya 450.000 kuruş bedel karşılığında her hangi bir kefil istenmeksizin ihale edilmiştir[959].

1849 yılı cizye gelirlerinin 10-12.000 kese (5-6.000.000 kuruş) olacağı tahmin edilmekteydi[960]. 1851 gelirleri ise on altı yük 54.000 kuruş (1.654.000 kuruş) ile Eyalet Valisine maktuan ihale olunmuş, vali de otuz yük (3.000.000 kuruş) bedel ile beylere ihale etmiştir[961]. Problemin esasını da bu uygulama oluşturuyordu. Genel olarak valilere tayin edildikleri eyaletin gelirlerinin maktuan verilmesi gelenek halini almıştı[962]. Onlar da görevi belli bir kâr oranı dahilinde mütesellim, voyvoda ve memleket zenginlerine devretmişlerdir[963]. Böylece bir mütesellimler zinciri ortaya çıkıyordu. Bu uygulamadan hem devlet hem halk büyük zarara uğruyordu. Mesela 1851 yılında beylerin 3.042.375 kuruş cizye topladığı düşünüldüğünde[964], devletin bir yıllık vergi kaybı 1.388.375 kuruştur. Bu durumda devletin ve halkın uğradığı zarar açıkça meydandadır.

[958] B.O.A., *Tanzîmât-ı Hayriye Defteri*, s. 171, Evail-i Z 1255/5-14 Şubat 1840 tarihli emirnâme. Ancak Reşid Paşa'nın iş başında çekilmesiyle cizyenin yine önceki gibi alerrüus toplanmasına devam edilmiştir.

[959] B.O.A., *Tanzîmât-ı Hayriye Defteri*, s. 173.

[960] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef: 12.

[961] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6509.

[962] B.O.A., *İ.D.*, nr: 131.

[963] Yaman, *a.g.e.*, s. 22-23.

[964] Tablo: 10.

Bosna'da Tanzîmât'ı anlatmakla görevli Mehmed Şakir Paşa, reayaya verginin herkesin hal ve tahammülüne göre hiç kimse himaye edilmeden toplanacağı sözünü vermiştir[965]. Bu yüzden cizye 1851 senesinde itibaren an-cemaatin (cemaat ileri gelenleri aracılığıyla kişiyle muhatap olmadan yapılan tahsilat) toplanmaya başlamıştır. Fakat bu kez de Bosna Metropoliti bölgede henüz nüfus sayımlarının bitirilemediği gerekçesi ile an-cemaatin tahsile karşı çıkmıştır. Metropolit cizyenin ancak sonraki yıllarda nüfus sayımı gerçekleştirildikten sonra an-cemaatin tahsil edilmesinin uygun olacağını belirtmiş, merkez öneriyi kabul ederek Bosna'da 1851 yılı cizyesinin alerrüus toplanmasına izin vermiştir[966]. Ancak, bu sistemde de bazı aksaklıkların çıkması nedeniyle 16 Ekim 1851'de Meclis-i Vâlâ tarafından yeni bir düzenleme yapılarak yürürlüğe konulmuştur[967]. Yapılan düzenleme yeterli görülmeyerek 1853 senesinde Bosna reayasının en alt dilim olan *edna* oranı (15 kuruş) üzerinden cizye ödemesi karara bağlanmıştır[968].

Görüldüğü gibi devletin tek gayesi, verginin zamanında ve hakkâniyet ölçüleri içinde toplanmasını sağlamaktır. Çoğu zaman alınan kararlarda halkın gözetilmesi söz konusudur. Ancak, Tanzîmât döneminin genel karakteri olarak icraatlar kişilerle bağlı olduğundan, getirilmek istenen yeni düzenlemeler de kişilerin görev süresiyle sınırlı kalmıştır. Bu ise her uygulamanın yaz boz tahtasına dönmesine yol açmıştır. Cizye, etrafında dönen tüm spekülasyonlarla birlikte 1855 senesinde tarihe karıştı.

[965] B.O.A., *İ.D.*, nr: 14557, Lef: 14, 8 L 1267/6 Ağustos 1851 tarihli Bosnalılara Tanzîmât'ı anlatmakla görevli Mehmed Şakir Paşa'nın tahriratı.

[966] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6088, Lef: 1, tarihsiz Bosna Metropolitinin müzekkiresi; 3 RA 1267/6 Ocak 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ tezkiresi; 13 RA 1267/16 Ocak 1851 tarihli arz tezkiresi; 14 RA 1267/17 Ocak 1851 tarihli irâde.

[967] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 7493, Lef: 4, 18 Z 1267/14 Ekim 1851 tarihli cizye nizâmnâmesi.

[968] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11797, 28 RA 1270/29 Aralık 1853 tarihli arz tezkiresi.

4- Bedel-i Askerî

Kırım Savaşı nedeniyle askere duyulan ihtiyacın artması nedeniyle, 14 Mayıs 1855'te cizye kaldırıldı ve gayrimüslimlerin nüfusları oranında askere alınacağı ilân edildi. İhtiyaç fazlası olduklarından dolayı askere sevk edilemeyecek olanlar ise her yıl bedel-i askerî vereceklerdi. Fakat bu uygulama Hıristiyan tebaa arasında memnuniyetsizlik ortaya çıkardı ve özellikle Rumeli'de bazı kazaların gayrimüslim halkı dağlara kaçtılar. Gayrimüslimleri askere almada başarısız olan devlet, 1856 Islahât Fermânı'yla gayrimüslimlere bedel karşılığı askerlikten muaf tutulma hakkı tanıdı[969].

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin asker sayısı 200 bin dolaylarındaydı. Mevcut nüfuslarına göre her yıl gayri müslimlerden 16.666 kişinin askere alınması gerekiyordu. Ancak nüfus sayımı yapılarak gayrimüslimlerin gerçek nüfusları belirleninceye kadar bu miktardan dörtte bir oranında indirim yapılmış ve yükümlü sayısı 12.500 olarak belirlenmiştir. Yükümlü başına 5.000 kuruşluk bir bedel öngörülmüştü. Buna göre *bedel-i askerî* karşılığında 62.500.000 kuruş tahsil edilmesi gerekiyordu. Bu miktar cizye uygulamasından sağlanan gelirle aşağı yukarı aynıydı. Uygulanmasına 1271/1854-55 malî yılından itibaren başlanan bu vergi, her şahsın ödeyeceği vergiye ilâve edilerek tahsil edilecekti[970].

1870-71 salnâmelerine göre ilgili yıllarda toplam 4.931.194'şer kuruş bedelat-ı askeriye toplanmıştır. Bedel ödemede en büyük pay Hıristiyan nüfusun en fazla olduğu Hersek'e aittir. Tersi durumda bulunan Yenipazar ise en az bedel ödeyen sancak olmuştur. Bu verginin ilgili iki yılda sancaklara göre dağılımı ise şöyleydi[971]: Saray: 397.876, Bihke: 473.409, Hersek: 1.455.911, İzvornik: 681.994, Yenipazar: 374.134, Travnik: 551.385, Banaluka: 996.485. Aşağıda

[969] Ufuk Gülsoy, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Türkler*, c. XIV, Ankara 2002, s. 87.

[970] Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s. 14; Şener, *Vergi Sistemi*, s. 117-118; Çakır, *a.g.e.*, s. 54-55; Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 386-387.

[971] *S.V.B.-1287*, s. 144-145; *1288*, s. 134-135.

grafik 15'de görüleceği gibi aynı dönemde İngiliz belgelerine göre 4.212.987 kuruş bedel-i askerî toplandığı kayıtlıdır[972]. Grafik 12 ve 15'de de görüldüğü gibi bedel-i askerî gelirleri genel vergi oranları içerisinde hiçbir zaman yüksek bir meblağ oluşturmamış, genellikle düşük seviyelerde kalmıştır. Bedel-i askerinin en yüksek toplandığı 1874-75 senesinde dahi toplanan vergi içerisindeki oranı % 9.34 seviyesinde kalmıştır[973]. Bu sonuçta devletin bedel-i askerî bedelini düşük tutmasının çok büyük rolü vardır. Mesela 1870 salnâmesine göre 306.001 gayrimüslimin ödediği bedel-i askerî 4.931.194 kuruştu. Gayrimüslim erkek çocuklarını çıkardığımızda ödenen bedel-i askerî miktarı neredeyse 15 kuruşun altında kalmıştır[974].

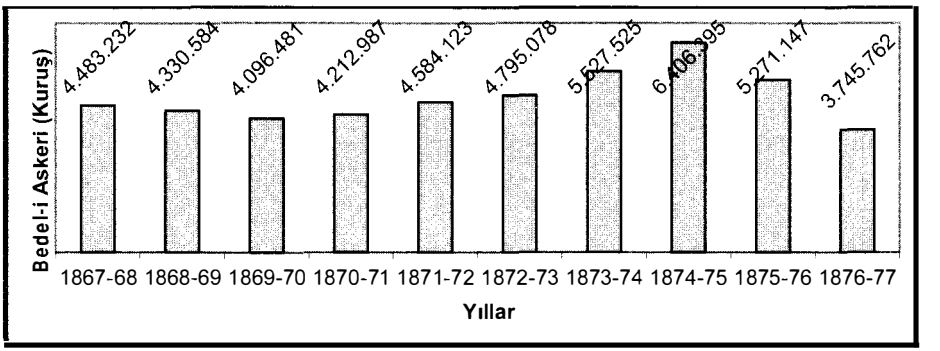

Grafik 15: 1867-1877 Yıllarında Bosna Bedel-i Askerî Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

5- İâne-i Askeriye

Osmanlı Devleti'nde olağanüstü zamanlarda bazı ek vergiler alınırdı. Klasik dönemde "*nüzûl*" adı ile ifade edilen bu vergiler kıtlık, savaş ve depremlerden sonra hazinenin uğradığı kayıpları telafi etmek için kullanılırdı. Tanzîmât döneminde "*iâne*" adı altında toplanılan verginin içeriği de nüzûlle aynıdır. Devlet Tanzîmâtla birlikte tebaasına her türlü olağanüstü vergiyi hangi ad altında olursa olsun kaldırma sözü vermişti. Fakat gittikçe bozulan ekonomiyi düzeltmek adına sıklıkla olmasa da ek vergi talepleri devam etmiştir. Bu dönemde daha ziyade kağıt para kullanımından kaynaklanan bütçe

[972] Tablo: 28.

[973] Karşılaştırınız grafik 10 ve 15.

[974] Bkz. Tablo: 5 ve 28.

açıklarını kapatmada, Kırım ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bütçeye getirdiği yükü hafifletmek amacıyla halktan iâne talebinde bulunulmuştu[975].

Bosna'da iâne toplanmasına neden olan konu Kırım Savaşı'dır. Kırım Savaşı'nın Osmanlı hazinesine getirdiği muazzam borç yükünden kurtulmayı hedefleyen hükümet halkın yardımına başvurmuştu. Daha önce sadece Müslümanlar'dan toplanan iâne-i askeriye, genişletilerek Hıristiyan halkı da kapsar hale getirilmiştir. Bu amaçla Temmuz 1856'da eyaletlere gönderilen bir genelgede askerlik hizmetinin vatan borcu olduğu belirtilmiş ve iâne-i askeriye adı altında Müslüman olmayanların da yeni bir vergi ödemeleri istenmiştir. İâne-i askeriye Hıristiyan tebaanın erkek nüfus miktarına göre hisselere ayrılacak, kaza müdür, reis ve kocabaşları eyalet meclisine çağrılarak kimin ne kadar iâne-i askeriye vereceğine dair pusulalar kendilerine verilecek, böylece tahsilata geçilecekti. Yeni verginin tahsiline 1856 Eylül ayında başlanacaktı[976]. Fakat Bosna'da iâne-i askeriye tahsilinde başarı sağlanamamıştır. 1858 senesinde Bosna Valisi Mehmed Reşid Paşa'ya gönderilen bir emirde, 1856'daki emir tekrarlanarak Bosna'da o tarihe kadar iâne-i askeriyenin toplanamadığı belirtilmiş ve konuya özen göstermesi istenmiştir[977]. Şubat 1858'de gönderilen bu emre karşılık, aynı yılın sonlarına doğru konu hâlâ bir çözüme kavuşturulamamıştı. Karışıklığa son vermek isteyen merkez hem bölgeye bir müfettiş göndermiş hem de iâne-i askeriyenin nasıl tahsil edileceğini açıklamıştır. İlgili emre göre Gayrimüslimler daha önce ödedikleri cizye miktarı kadar iâne-i askeriye vereceklerdi. Böylece hükümet dolaylı olarak cizye vergisini tahsil edebilecekti. Buna karşılık türlü ad altında ödenen her çeşit vergi lağvedilmiş ve tahsili yasaklanmıştır[978].

[975] XIX. yüzyıldaki genel iâne anlayışı ve sonuçları hakkında bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu. Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003, s. 83-104, 174-185.

[976] B.O.A., *Tanzîmât-ı Hayriye Defteri*, s. 112, Evail-i ZA 1272/4-13 Temmuz 1856 tarihli genelge.

[977] B.O.A., *Tanzîmât-ı Hayriye Defteri*, s. 148, Evasıt-ı B 1274/28 Şubat-6 Mart 1858 tarihli emir. Halbuki 1857 tarihli bir kayıtta sadece İzvornik Sancağı'ndan 2.000 kese (1.000.000 kuruş) iâne-i askeriye tahsil edildiği kayıtlıdır. Bkz. *A.MKT.MVL.*, nr: 91/11.

[978] B.O.A., *A. MKT.NZD.*, nr: 268/79.

1859'da kişilerin ödemekle yükümlü oldukları iâne-i askeriye bedeli Saray'da 15 kuruş ile 60 para arasında değişmekteydi. Bu rakam Travnik'te 90-85 kuruş arasında, Yenipazar'da 15 kuruş, İzvornik'te 135-65 kuruş arasında, Banaluka'da 82 kuruş, Bihke'de 105 kuruştu. Fakat 1858 senesi sonunda alınan bir kararla iâne-i askeriye kazalardan son alınan cizyeye eşitlenmişti[979]. Yani iâne-i askeriye bedeli kişi başına 15 kuruş olmuştur[980].

6- Ağnam Resmi (Koyun Vergisi)

Küçük baş hayvanlardan alınan vergiye ağnam resmi denmekteydi. Ağnam ayni tahsil edilirken, ağnamla ilgili çift parası, otlak, yaylak, kışlak resmi gibi bazı mera vergileri ve kasaphane, salhane, balta resmi gibi bir takım vergiler, selamet akçesi, geçit resmi, toprak bastı parası gibi bazı geçiş vergileri de alınmıştır. 1840'dan itibaren aynen ağnam almak usulü terkedilmiş, ağnamı ilgilendiren her türlü vergi kaldırılmıştır. Her koyun ve keçiden 1 kuruş maktu vergi ve 20'şer para mübaşiriye alınması kararlaştırılmıştır[981]. Fakat yeni düzenlemeyi Bosna'da uygulamak o kadar kolay olmamıştır. 1870'lerde dahi ağnamla ilgili hangi verginin alınıp hangisinin alınmayacağına eyalet yönetimi ve merkez dahil kesin karar verebilen bir merci yoktu.

1856 senesinde ondalık ağnamı uygulamasından vazgeçilerek koyunların sağladığı hasılat üzerinden vergi alınması kararlaştırıldı. Buna göre her bölgede küçük baş hayvanlardan sağlanan hasılatın % 10'u dolaylarında bir vergi kondu. Bu vergi bölgelere göre hayvan başına 2 ile 4 kuruş arasında değişiyordu. 1858 malî yılından itibaren başlanan bu tarifeli uygulamaya yalnız Rumeli bölgesinde başvurulmuştur[982]. Bosna Hersek'te ağnam vergisi en alt dilim olan 2 kuruş üzerinden alınmıştır[983].

[979] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 4; Gülsoy, a.g.m., s. 87.

[980] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11797.

[981] Tuncer, *Toprak Hukuku*, s. 59.

[982] Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s. 15-16; Şener, *Vergi Sistemi*, s. 140-144; Çakır, *a.g.e.*, s. 52-53; Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 387-388.

[983] Şener, *Vergi Sistemi*, s. 144.

Ağnam vergisi Tanzîmât'ta problem olan vergilerin başında gelmiştir. Sürekli kaldırılması düşünülen, bazen resmen kaldırılan ama varlığını çeşitli adlar altında devam ettirmiş bir vergidir. Bosna'da da durum farklı olmamıştır. Bizatihi devletin resmî kayıtları da bu konuda birbiriyle çelişir bir görünüm arzetmiştir. Mesela 1868 senesinde Bosna Valisi Şerif Osman Paşa merkeze gönderdiği bir yazıda, Bosna Vilâyeti'nin nezaketi nedeni ile Bosna'da ağnam rüsumu alınmadığını belirtmiştir. Vali eyalette sadece Yenipazar Sancağı'nda üç-dört seneden beri tahsil edilen bu vergiden yılda üç-dört yük (3-400.000 kuruş) gelir elde edildiğini, uygulamanın eyalette haksızlık ve ikilik meydana getirdiğini düşündüğünü, bu nedenle ağnam rüsumunun tüm eyalette alınmasını gerektiğini ifade etmiştir. Valinin tahminine göre ağnam rüsumu tüm eyalette alındığı takdirde Yenipazar Sancağı hariç 3.000 kese (1.500.000 kuruş) gelir elde edilebilecekti. Zaten sıkıntıda olan merkezi hazine bu teklifi hemen kabul etmiş ve ağnam rüsumunun emaneten tahsiline karar verilmiştir[984].

1869 tarihli Bosna Meclis-i Umûmîsi tarafından alınan bir kararda 1868 senesinde Bosna'da ağnam resminin kaldırıldığı belirtilerek, yaylak ve kışlak vergilerinin de kaldırılması istenmiştir. Merkez, Hersek ve Travnik Sancakları'nda alınan verginin yaylak ve kışlak vergisinden ibaret olduğunu ifade ederek; Bosna'daki yaylak ve kışlakların mera, mülk ve miri (devlete ait) olmak üzere üç sınıf olduğunu, merkezin sadece mera olan yaylak ve kışlakların vergisinden vazgeçebileceğini belirtmiştir[985]. Anlaşılacağı gibi hangi verginin kaldırıldığı, hangisinin devam ettiği açıkça belli değildir. Bu durum hem halkı hem de yöneticileri ziyadesiyle meşgul etmiştir. Fakat kesin olan adı, nevi ve oranı değişse de muhtelif adlar altında alınmaya devam edilmiştir. Keza 1870 ve 1871 senelerinde toplam 2.915.132'şer ku-

[984] B.O.A., *İ.D.*, nr: 3996, Lef: 2, 22 ZA 1284/16 Mart 1868 tarihli Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın Maliye Nezareti'ne gönderdiği tahrirat; Lef: 1, 15 Z 1284/8 Nisan 1868 tarihli Maliye Nazırı'nın tezkeresi; 19 Z 1284/12 Nisan 1868 tarihli arz tezkiresi; 20 Z 1284/13Nisan 1868 tarihli irâde; *A.MKT.MHM.*, nr: 405/36, 27 Z 1284/20 Nisan 1868 tarihli Bosna Valisi ve Maliye Nezareti'ne yazılan şukka; *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 76, 27 Z 1284/20 Nisan 1868 tarihli şukka.

[985] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 112, 115-116.

ruş ağnam vergisi toplanmıştır[986]. Ağnam ödemede en büyük pay Travnik'e aittir. Saraybosna ise tıpkı öşürde olduğu gibi en az ağnam vergisi ödeyen sancak olmuştur. Bu verginin ilgili iki yılda sancaklara göre dağılımı ise şöyleydi[987]: Saray: 271.677, Bihke: 264.135, Hersek: 588.721, İzvornik: 353.974, Yenipazar: 347.495, Travnik: 609.184, Banaluka: 479.946

Grafik 16'da görüldüğü gibi Bosna gibi önemli miktarda hayvan yetiştirilen bir eyaletten elde edilen vergi oranı çok düşüktür. Verginin en fazla tahsil edildiği 1874 senesinde dahi ağnam gelirlerinin genel gelirler içerisindeki payı % 7'ye ancak ulaşmıştır. Durum diğer yıllar için de farklı değildir. Grafik 10, 12 ve 16 değerlendirildiğinde devletin Bosna'dan ağnam vergisi almak için çok çaba sarfetmediği görülür. Devlet halkın huzursuzluk çıkarmaması karşılığında bu vergiden vazgeçmiş gibidir. 1875 isyanının en azından görünürde ağnam vergisinin ağırlığından patlak verdiği düşünüldüğünde, halkın da bu vergiyi ödemeye pek alışık olmadığı veya vermeye istekli olmadığı ortaya çıkar.

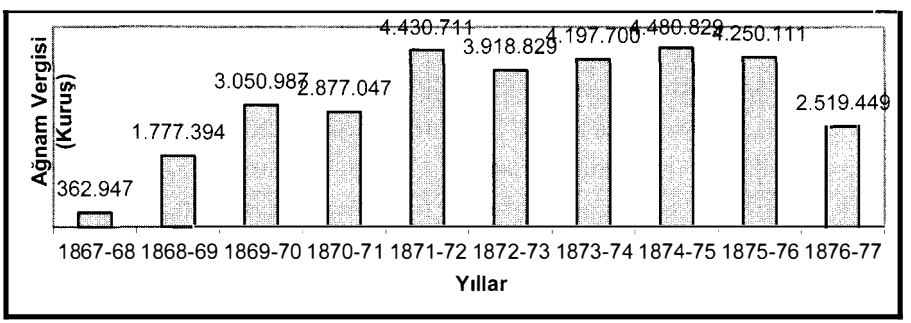

Grafik 16: 1867-1877 Yıllarında Bosna Ağnam Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

[986] Salnâme rakamları ile grafik 16'da kullanılan İngiliz konsolos raporları arasında, 1870 yılında pek bir fark bulunmazken 1871 yılına ait ciddi bir fark bulunmaktadır. Grafik 16 ve tablo 28'de görüldüğü gibi ilgili yıllarda İngiliz konsoloslarının verdiği rakmalar şöyledir. 1870: 2.877.047 kuruş, 1871: 4.430.711 kuruş. Bkz. Tablo: 28.

[987] *S.V.B.-1287*, s. 144-145; *1288*, s. 134-135. 1870 senesinde İzvornik ağnamında 18.000, Hersek ağnamında 3.000 kuruşluk bir düşüklük söz konusudur. Kanaatimizce yazım hatasıdır.

7- Canavar Resmi (Domuz Vergisi)

Domuzlar üzerinden alınan bir vergidir. Rumeli taraflarında ağnam resmiyle birlikte teamüle göre çeşitli tutarlarda alınagelmiştir. 1858-59 yılları öncesinde Saray, Yenipazar, Hersek'de ticarete konu olan vergi tahsilatı söz konusu değildi. Ancak Travnik, Bihke ve Banaluka'da beslenen yetişkin her domuz için 4 kuruş, yaylak vs. için her birinden 47 para, satılan her domuz için yirmişer para alınmaktaydı. İzvornik'te ise domuzun ihracı durumunda her çift için 8 kuruş gümrük vergisi ödenmekteydi[988].

1858-59 senesinden itibaren iki aylık yavrular istisna tutularak, domuz başına 10 kuruş alınmaya başlanmıştır. Daha sonraki yıllarda domuz başına 10 kuruş ağır bulunarak 3 kuruşa indirilmiştir[989]. Bosna Hersek problemli bir eyalet olduğu için diğer tüm vergilerde olduğu gibi canavar vergisinin tahsilinde de dikkatli davranılmıştır. 1859 tarihinde Meclis-i Mahsûs'da Bosna'da canavar vergisi olarak mutedil ve münasip bir vergi alınmasına karar verilmişti. Konu vergi oranının tespiti için Meclis-i Muhasebe'ye havale edilmiştir[990].

1865 senesinde canavar rüsumunun hazineye yararlı bir şekilde toplandığı ve Bosna'da konuyla ilgili bir sorun olmadığı valilik tarafından merkeze iletilmekteydi[991]. Ancak bu vergiyle ilgili şikâyetler ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Canavar rüsumu tahsilindeki en büyük problem, mültezimlerin küçük büyük ayırt etmeksizin her domuzdan vergi almaya kalkışmalarından kaynaklanmıştır. Şikâyetlerin İstanbul'a ulaşması üzerine tahsilatın kanunlara uygun şeklinde yapılması için mültezimler uyarılmıştır[992].

[988] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 4.

[989] Şener, *Vergi Sistemi*, s. 144-145; Çakır, *a.g.e.*, s. 52-53; Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 387.

[990] B.O.A., *A. AMD.*, nr: 90/58-2, 22 C 1275/27 Ocak 1859 tarihli Meclis-i Mahsus kararı.

[991] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 323/16, 19 Ş 1281/17 Ocak 1865 tarihli Maliye Nezaretine gönderilen tezkere.

[992] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 190, 7 L 1288/20 Aralık 1871 tarihli şukka.

1870 ve 1871 senesinde toplam 1.015.194'şer kuruş canavar vergisi tahsil edilmiştir[993]. Bu verginin yoğun olarak toplandığı sancak Banaluka olmuştur. Ancak ilgili kayıtlarda Hersek vergisinin rakamlara dahil olmadığını dikkate almak gerekir. Canavar vergisinin ilgili iki yılda sancaklara göre dağılımı şöyledir[994]: Saray: 5.142, Bihke: 89.725, İzvornik: 402.863, Yenipazar: 1.171, Travnik: 13.693, Banaluka: 502.600.

Grafik 17'de görüldüğü gibi tıpkı ağnam vergisinde olduğu gibi domuz vergisi de dikkate alınacak bir gelir kalemi değildir. Bosna'daki Hıristiyan nüfus düşünüldüğünde canavar vergisine ait gelirlerin daha yüksek olması gerekirdi. Fakat bu verginin en yüksek oranda tahsil edildiği 1871 senesinde dahi bu gelirin genel vergi gelirleri içindeki payı % 2'ye dahi ulaşmamıştır.

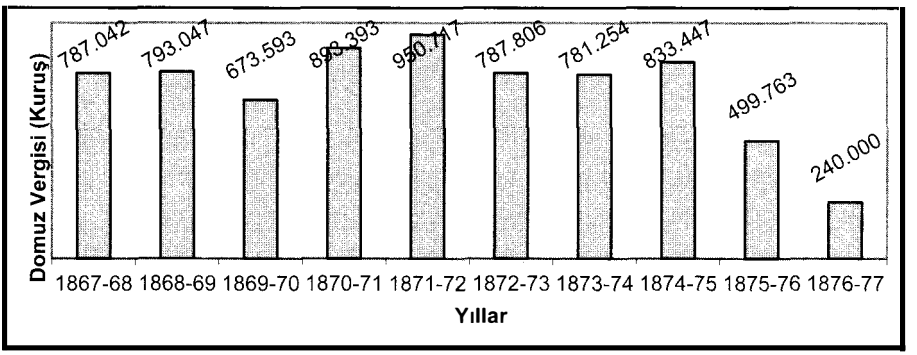

Grafik 17: 1867-1877 Yıllarında Bosna Domuz Vergisi Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

8- Gümrük Vergileri

Tanzîmât döneminde ticaret anlaşmaları gereğince ithal ürünlerden % 5; ihracatta ise % 12 gümrük vergisi alınmaktaydı. Gümrük vergileri Tanzîmât'ın hemen sonrasında iltizam usulünün kaldırılmasıyla gümrük eminleri, memurlar ve muhassıllar tarafından doğrudan hazine adına tahsil edildi. Fakat bu uygulamanın istenilen

[993] Salnâme rakamları ile grafik 17'de kullanılan İngiliz konsolos raporları arasında fark mevcuttur. Grafik 17 ve tablo 28'de görüldüğü gibi ilgili yıllarda İngiliz konsoloslarının verdiği rakamlar şöyledir. 1870: 893.392, 5 kuruş, 1871: 950.717 kuruş. Bkz. Tablo: 28.

[994] *S.V.B.-1287*, s. 144-145; *1288*, *s.* 134-135.

sonucu vermemesi üzerine İstanbul, Cidde ve Yemen dışındaki tüm gümrükler bir, iki ya da üç sene süreyle iltizama verilmeye başlandı[995].

Bosna gümrükleri Tanzîmât'ın ilk yıllarında Bosna valilerine maktuan ihale edilmekteydi. Mesela 1845 senesinde Osman Nuri Paşa, 1846'da ise Hacı Halil Kâmil Paşa'ya 4.400'er kese (2.200.000 kuruş) bedel ile verilmişti. Ancak bu ihalede devlet ciddi anlamda zarar görmekteydi. Osman Nuri Paşa tahsilatın 145.000 kuruşa yakınını tahsil edemediğini, dolayısıyla bu kısmın hazineye ödemesi gereken meblağdan düşülmesini istediğinde, dönemin maliye nazırı ihalenin gerçek bedelinin 8.816 kese (4.408.000 kuruş) olduğunu belirterek valinin isteğini geri çevirmişti[996].

Gümrüklerin düşük bedel ile ihalesine ilerleyen yıllarda da devam edilmiştir. İngiliz konsolosu Churchill gümrük gelirlerinin ihale edilen bedelin çok üzerinde olduğunu düşünmektedir. Churchill'e göre Bosna gümrüklerinin gerçek değeri 5,5-6,5 milyon kuruş değerindeydi. Bosna gümrükleri 1852'de 739.871, 1853'de 2.618.376, 1854'de 2.640.432,5, 1855'de 2.103.108, 1856 ve 1857'de ise 2.828.570'er kuruşa ihale edilmişti. Görüldüğü gibi isyan sonrasında oldukça düşük olan gümrük gelirleri daha sonra yükselerek 2-2,5 milyon kuruş seviyesine yükselmiştir. 1849 İsyanından hemen sonra Bosnalı beylerin yabancılara verdiği ayrıcalıklar Ömer Lûtfî Paşa tarafından kaldırılarak, gümrük sistemi Osmanlı Devleti'nin uluslararası antlaşmaları ve kapitülasyonlar doğrultusunda düzenlenmişti. Bu düzenlemenin ardından gümrük gelirlerinde üç-dört kat artışla 1856'dan sonra üç milyon kuruşa yaklaşmıştır[997].

Bosna gümrük gelirlerinin de genel gelirler içindeki payı çok düşüktür. Gümrüklerden en fazla gelirin elde edildiği 1874 senesinde dahi bu oran % 2 bile değildi. Fakat gümrük gelirlerindeki düşüklüğü olağan kabul etmek gereklidir. Çünkü bu durum Osmanlı Dev-

[995] Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s. 16; Cin-Akgündüz, *a.g.e.*, s. 391.

[996] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 1585, 27 B 1262/21 Temmuz 1846 tarihli Maliye Nazırı'nın tezkiresi

[997] *FA*, Doc.12, vol. 1, s. 26-27,

leti'nde uygulanan iktisadi ilkelerle yakından alakalıdır[998]. Ülkede yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar nedeniyle ithalattan elde edilen gelirler zaten çok düşük kalıyordu. Buna karşı ihracattan alınan yüksek gümrük oranları dış satımı neredeyse imkansız hale getiriyordu. Uygulama İngiliz Konsolosu'nun dahi tepkisini çekmişti[999].

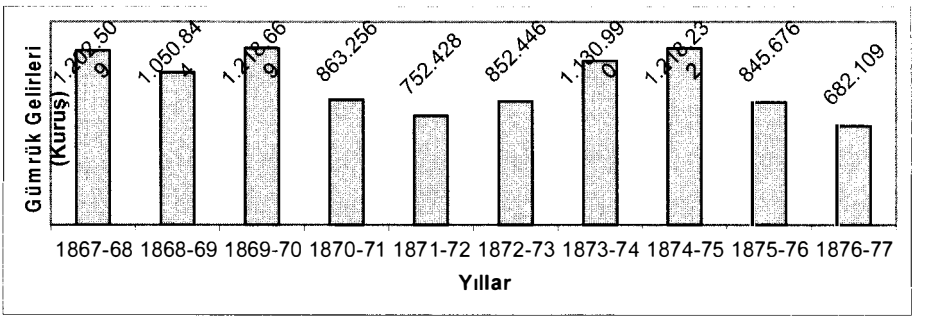

Grafik 18: 1867-1877 Yıllarında Bosna Gümrük Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

9- Müskirat (Sarhoşluk Veren Maddeler) Vergisi

1840 yılı Martı'ndan itibaren muhassıllar vasıtasıyla tahsil olunmuştur. Uzun süre müskirattan alınan vergiler çeşitli isimlerle anılmıştır. Daha önce sadece gümrük memurları tarafından kişinin yanında bulunan içkiye göre alınan müskirat vergisi Mehmed Tahir Paşa'nın valiliği döneminde değişikliğe uğramıştır. Onun valiliğinden 1859 senesine kadar tüm eyalette hamriye adı altında her haneden 8 kuruş ve kazganiye adı altında her kazgan için yıllık 50 kuruş (genelde 1 Macar altını alınıyor) toplanmaktaydı[1000]. Verginin tahsili hakkındaki şikâyetler, içki üretmeyi bırakanlardan da ilerleyen yıllarda kazganiye vergisinin alınmaya devam edilmesi ve verginin Macar altını olarak toplanmasından duyulan rahatsızlıktan kaynaklanmaktaydı. Halk, 1 Macar altının piyasa fiyatının 56 kuruş olduğunu ifade ederek, verginin altın olarak tahsiliyle kendilerinden daha fazla

[998] Genç, *a.g.e.*, s. 43-67.

[999] *FO*, Doc: 12, vol. 1, s. 24-25, 28-29.

[1000] Bosna'da içkiden alınan vergilere dair genel sorun, vergi oranlarının yüksekliğinden kaynaklanmaktaydı. Mesela 1857 senesinde İzvornik reayası hamr ve kazganiye vergilerinin fazlalığından şikâyet etmişlerdi. B.O.A., *A.MKT.MVL.*, nr: 91/11.

para alındığı iddiasındaydı. Şikâyetler 1859 düzenlemesiyle halledilmiştir[1001].

1859 yılı başlarında içkiye dair başka adlarla anılmakta olan çeşitli vergilerle, dahilî ve haricî gümrük vergileri tamamen kaldırılarak, sadece üretimden % 20 vergi alınmaya başlamıştır. Böylece tüm yerli ve yabancı uyruklular bu vergiye tabi tutulmuştur. Düzenlemeden sonra müskirat vergisi Zecriye Nezareti tarafından emaneten idare edilmiştir[1002].

Yeni düzenleme ilk olarak Travnik Sancağı'nda uygulanmaya başlamıştır. Böylece yukarıdaki düzenleme ile üretim ve tüketim sırasında ayrı ayrı alınan vergiler teke indirgenerek sadece üretim esnasında alınan bir vergi haline getirilmiştir. Uygulama tamamen halkın lehinedir. Alınan kararın sonuna eklenen bir madde ile yeni düzenlemenin sırası geldikçe tüm eyalete yayılacağı belirtilmiştir[1003].

Zecriye rüsumu 1861 yılında çıkarılan bir nizâmnâme ile resm-i mirî adlı bir vergiye dönüştürülerek üretimden % 10 olarak tahsil edilmeye başlanmıştır[1004].

1862'de arak (rakı) vergisi olarak yedişer kuruş hane vergisine ilâve edilmiştir. Böylece yeniden bir tür tüketim vergisi getirilmiştir[1005].

1869'a gelindiğinde bu vergiden kaynaklanan tek sorun, diğer vergi muafiyetlerine güvenerek din adamlarının rakı vergisi vermeden kaçınmaları olmuştur. Bosna Valiliği özellikle İzvornik'teki Katolik papazların ürettikleri rakının vergisini vermediklerini İstanbul'a bildirmiştir[1006].

[1001] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 4.

[1002] Şener, *Vergi Sistemi*, s. 163-164.

[1003] B.O.A., *A.AMD.*, nr: 90/58-1, 26 C 1275/31 Ocak 1859 tarihli tezkere; nr: 90/58-2.

[1004] Şener, *Vergi Sistemi*, s. 164.

[1005] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 40. (29 L 1278/29 Nisan 1862).

[1006] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 537. (4 B 1286/10 Ekim 1869).

10- Damga Resmi (Vergisi)

1845 senesinde itibaren hukukî ilişkilerde baskılı kağıtların kullanılmasının yaygınlaşması nedeniyle vergi alınmaya başlanmıştır. Bu vergiye önceleri *"varaka-i sahiha"* sonraları da *"resm-i damga"* adı verilmiştir. Damga resmi 1861'e kadar damgalı resmî kağıtlar üzerinden, bu tarihten itibaren kağıtlara vurulan damgalardan alınmıştır. 1873'de damga pulu kullanımı şekline dönüşmüştür[1007]. Grafik 19'da görüldüğü gibi damga vergisi gelirleri çok düşüktür. Bunda toplumlar arasında geleneksel ilişkilerin geçerli olması çok etkilidir. İnsanlar aralarındaki her türlü münasebeti resmî belgeler yerine birbirlerine verdikleri sözlerle yürüttüklerinden damga vergisinden elde edilen gelirler düşük seviyede seyretmiştir.

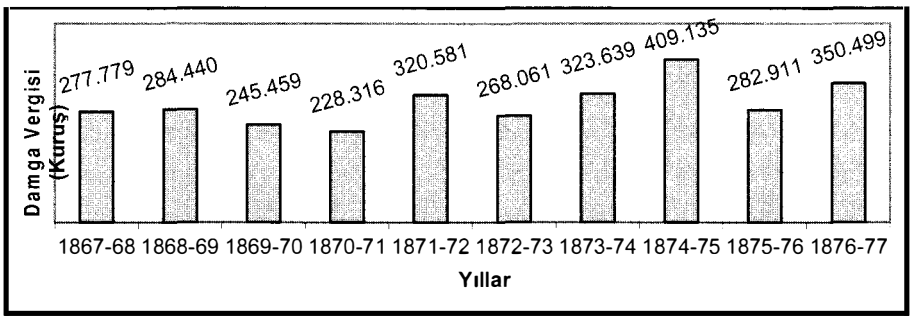

Grafik 19: 1867-1877 Yıllarında Bosna Damga Vergisi Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

11- Mahkeme Harçları

Tanzîmât'tan önce de mahkemelerden bazı harçlar alınmaktaydı. Mahkeme harçları örfî vergi statüsündeydi. Tanzîmât'tan sonra 1855'de çıkarılan bir nizâmnâme ile Şeriye Mahkemeleri'nde, 1864'de kurulmalarından sonra Nizâmiye Mahkemeleri'nde, 1860'dan itibaren kurulan Ticaret Mahkemeleri'nde ve son olarak 1869'da kurulan İdare Mahkemeleri'nde harç alınmaya başlanmıştır. Mahkeme harçları ilgili mahkemeden verilen her türlü belge ve keşif gerektiren hallerde alınmaktaydı[1008]. Grafik 20'de görüldüğü gibi mahkeme gelirleri genellikle 6-700.000 kuruş arasında seyretmiştir.

[1007] Şener, *a.g.e.*, s. 166-170; Çakır, *a.g.e.*, s. 53.
[1008] Şener, *a.g.e.*, s. 171-174; Çakır, *a.g.e.*, s. 53.

1867-1875 aralığındaki gelirlere bakarak, Bosna'da halkın sorunlarını mahkemeler aracılığıyla çözme eğiliminin arttığı kanaatine varılabilir.

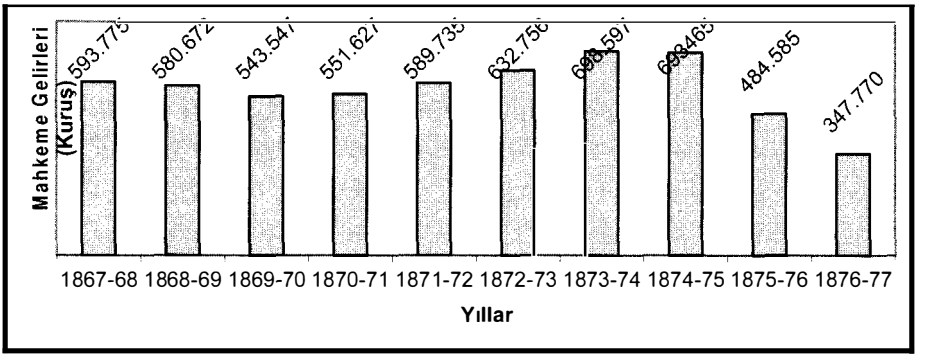

Grafik 20: 1867-1877 Yılları Arasında Bosna Mahkeme Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

12- Kontrat Harçları

Nüfus ve mürûr işlerini belli bir düzene koymak, kentlere taşradan gelen başıboş insanların yol açacağı asayiş sorunlarını önlemek için kira işlemleri belli kurallara bağlandı. Eyaletlerde bütün emlak, dükkan, mağaza, çiftlik, bağ ve bahçelerin kira sözleşmelerinin devletçe basılacak kontrat senetleri ile yapılması zorunluluğu getirildi. 1867'de yapılan yeni bir düzenleme ile kontrat sözleşmelerinin nasıl yapılacağı detaylarıyla açıklandı. Harç miktarı % 2,5 olarak belirlendi[1009]. Grafik 21 değerlendirildiğinde halkın arasındaki resmî ilişkilerin çok gelişmediği anlaşılmaktadır. Gerek toprakdan kaynaklanan üretim ilişkilerinin düzenlenmesi gerekse toplumsal problemlerde insanların keyfi uygulamalarına çare olarak düşünülen kontrat uygulamasından maalesef istenen netice alınamamıştır. "*Sözün*" o dönemde en önemli senet sayıldığı Bosna'da işler karşılıklı güven çerçevesinde yürütüldüğünden insanlar ilişkilerini kontratlar aracılığıyla düzenlemeye yanaşmamışlardır. Bu durumun en güzel örneği Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği esnasında yaşanmıştır. Cevdet Paşa bir türlü kontrol altına alınamayan Hersekli asileri verdiği

[1009] Şener, *a.g.e.*, s. 176.

kişisel sözle Mostar'a getirmeyi başarmış ve onlarla görüşerek yine kişisel çabası ile bölgedeki karışıklıkların önüne geçmişti[1010].

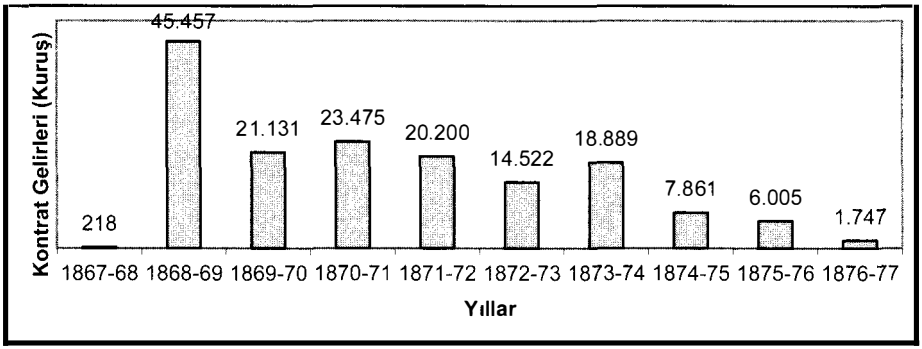

Grafik 21: 1867-1877 Yılları Arasında Bosna Kontrat Gelirleri (Kaynak: Tablo: 28)

13- Müteferrik Vergileri

Müteferrik vergileri daha ziyade eski şer'i vergiler oluşturuyordu. Bu vergiler Tanzîmât'tan sonra genelde ya kaldırılmış ya da adı değiştirilerek genel vergiler sınıfına dahil edilmişti. Fakat bazıları Tanzîmât Dönemi'nde de varlıklarını devam ettirmiştir. Son derece karışık işleyen ve günümüzde dahi tüm yönleriyle aydınlatılamayan Osmanlı vergi çeşit ve tahsili işi bizatihi Bosna içerisinde de farklılıklar göstermiştir. Bosna'da Tanzîmât'ın uygulanmaya başlamasıyla evvela ana vergi kalemleri düzenlenmiş, ardından Bosna sancakları arasında veya ülkenin diğer bölgeleri ile Bosna'da farklı uygulamalara sahne olan vergiler düzenlenmiştir.

1859 senesi bu anlamda müteferrik vergilerin düzenlenmesi için bir dönüm noktası olmuştur. Hükümet bölgedeki vergi karmaşasını ortadan kaldırmak ve gerekli düzenlemeleri merkeze teklif etmek üzere Hacı Ferit Efendi adlı bir maliye müfettişini Bosna'ya göndermiştir. Ferit Efendi müteferrik vergilerden halkın şikâyetine neden olanlarını lağvetmek bazılarını ise vergiye dahil etmekle görevliydi. O, Bosna valisi ve defterdarıyla müşterek hazırladığı raporunu 1858

[1010] Bkz. Bölüm I. s. 96.

yılı sonlarında tamamlayarak merkeze göndermiştir. Rapora göre yapılan düzenlemeler şunlardır[1011].

1- Sadece Bosna Eyaleti'ne mahsus olmak üzere Bac-ı Pazar vergisi lağvedilmiştir.

2- Travnik mürûr (geçiş) vergisi kaldırılmıştır.

3- Kahvehane, barut, saçma, kereste vergileri; Travnik Sancağı değirmentaşı, duhan gümrüğü, yaylak, otlak, enfiye; Yayçe Kazası demir madeni, Gölhisar Kazası hasır sazı, suluk saydiyesi[1012] ve katran; İznice Kazası kayık müruru; Ehlune Kazası değirmen icaresi; Dubiça çayırı rüsumunun eskisi gibi alınmaya devam edilmesi

1859'da yapılan çalışmalara rağmen yerel vergilerin tamamını kaldırmak mümkün olmamıştır. Mesela evlenmeye dair tüm vergiler Ahmed Cevdet Paşa'nın çabaları sonucu ancak 1864'de kaldırılabilmiştir[1013].

Varlığını devam ettiren vergilerden biri de resm-i kısmettir[1014]. Birçok yerde uygulanmamasına karşı bazı yerel idarecilerin resm-i kısmet talepleri devam etmiştir. 1867'de Bosna'da bazı kaza naiplerinin yeniden halktan resm-i kısmet talep etmeleri, üstelik bu ad altında halktan külliyetli miktarda para almaları şikâyete yol açmıştır. Bunun üzerine merkez konuyla ilgili bütün yetkilileri uyararak, resm-i kısmetin kuruş başına birer para alınmasını içeren bir emri bölgeye göndermiştir[1015].

[1011] B.O.A., *A.AMD.*, nr: 90/58-1, 26 C 1275/31 Ocak 1859 tarihli tezkere; nr: 90/58-2.

[1012] Devlete ait arazi, orman, deniz ve göllerde yapılan kara ve su avından alınan vergidir. Av için verilen ruhsat tezkerelerinden veya av hayvanlarının ticareti sırasında alınır. Çoğunlukla iltizam yöntemiyle tahsil edilen bir vergidir. Bkz. Şener, *Vergi Sistemi*, s. 165-166.

[1013] B.O.A., *A. MKT.MHM.*, nr: 298/53, 19 ZA 1280/26 Nisan 1864 tarihli Bosna Müfettişliği'ne yazılan şukka.

[1014] Resm-i Kısmet: Ölenlerin miraslarının tespiti esnasında ortaya çıkan mal varlığının varislerine dağıtılması karşılığında alınan harç yerine kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 30.

[1015] B.O.A., *Bosna Ahkâm Defteri*, nr: 9, s. 106-108.

C) ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti ziraî ekonomiye sahip bir ülkeydi. Bu ülkede toprakla ilgili reformlar yapmak hem çok tehlikeli hem de çok gerekliydi. Tanzîmâtçılar bu konunun önemini gayet iyi anladıklarından ortaya çıkması muhtemel tepkilere rağmen bu sahada reformlara girişmekten geri durmadılar. 1858 Arazi Kanunnâmesi hazırlanana kadar geçen yaklaşık yirmi yıl boyunca, yayımlanan irâde ve hatlarla modern toprak hukukuna geçiş için çalışmalar yaptılar. Böylece ülke hem zihniyet hem de uygulama olarak arazi kanunnâmesine hazır hale getirildi. İlk olarak Tanzîmât ilân olunduğu sırada herkes üzerinde oturduğu toprağın sahibi kabul edilerek, halkın tasarrufunda bulunan emlak, arazi ve hayvanlarının değerleri tespit edildi ve vergiler ona göre toplanmaya başlandı. Halka sınıf ve din farkı gözetilmeksizin emlak ve arazisinde serbestçe faaliyette bulunabilecekleri, sahip ve mutasarrıf oldukları arazi ve emlaklara kimsenin el koyamayacağı ilân olundu. Böylece Tanzîmât fermânında yer alan "*mal emniyeti*" maddesi uygulamaya geçirildi[1016].

Bosna'da işlenebilir toprakların büyük çoğunluğu Müslümanlar'a aitti. Geniş arazilerden oluşan çiftliklere "*başt*ina" sahiplerine ise "*Eshâb-ı alâka*", "*Erkân-ı Eyalet (Eyalet Erkânı)*","*Eshâb-ı Çiftlikât (Çiftlik Sahibi)*" veya sadece "*bey*" denmekteydi[1017]. Beylerin kökeni ortaçağa kadar uzanmaktaydı. Ortaçağ Bosna'sında hükümdar mülk olmayan tüm toprakları tasarrufunda bulundururdu. Hükümdar herhangi bir konuda yararlık gösteren bir kişiye bu toprakları hediye ederdi. Böylece Bosna'da geniş mülklere sahip imtiyazlı bir sınıf gelişti. Osmanlılar bölgeyi fethettiklerinde bu yapı küçük değişikliklerle devam

[1016] Gökbilgin, a.g.m., s. 105-106. Batı kamuoyu Osmanlı toprak kanunlarını, daima despot oryantal doğunun işletim mekanizması olarak gördüğünden XIX. yüzyıldaki iyi niyetli, çoğu zamanda kendileri tarafından tavsiye edilen ve uygulatılan reformları görmezden gelmeyi tercih ederler. Aksine toprak kanunlarının çok kötü olduğu neredeyse bütün çalışmaların değişmez klişesidir. Örnek olarak bkz. Ward, *a.g.e.*, s. 91.

[1017] Batı yazınında Osmanlı dönemi Bosnası'yla ilgili imgenin başlıcalarından birini beyler oluşturur. Tamamına yakını Osmanlı karşıtı olan bu eserlerde beyler, adeta "*kan emici canavarlar*" olarak tasvir edilirler. Bu propaganda değerlendirildiğinde Bosna'lı beylerin Hıristiyanlar üzerindeki nüfûzlarının kırılması için Batılıların Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskılar daha anlaşılır hale gelmektedir. Bkz. Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 8.

etti[1018]. Eski feodal beyler İslâmlaşma karşılığında mülklerini ocaklık tımar veya yeni toprak sahibi sınıf olarak muhafaza ettiler[1019]. XIX. yüzyıla gelindiğinde Bosna topraklarının % 80'i bu beyler tarafından kontrol ediliyordu[1020]. Merkezin reformları gerçekleştirmek için verdiği olağanüstü çabaya rağmen onlar geçmişteki ayrıcalıklarını kaybetmek istemiyorlardı[1021].

Büyük çoğunluğu Hıristiyanlar'dan oluşan çiftçilere ise *"kmet"* adı verilmekteydi. Kmetler çiftlik sahiplerinin topraklarında kiracı

[1018] Ortaçağ Bosnası'nda toprak ve üretim ilişkileri hakkında bkz. York Norman, *Reflections of the Çift-hane System in Medieval Bosnia and Serbia*, Ankara 1997, s. 59-69. (Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

[1019] Avdo Suçesko çiftliklerin, mahalli ve daha ziyade bölge yönetiminin dizginlerini elinde tutan Müslüman ileri gelenlerin çeşitli dalavereleri sonucu oluştuğunu savunmaktadır. Suçesko'nun ileri sürdüğü tez çiftliklerin oluşum sebeplerinden sadece biridir. Bkz. Avdo Suçesko, "Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayrıcı Nitelikler", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1993, s. 1169-1178. Truhelka'ya göre ise Osmanlılar Bosna'yı fethettiklerinde zaten bölgede baştina adı verilen büyük çiftlikler bulunuyordu. Fetihten sonra çiftlik sahiplerinin emlâkine dokunulmamıştır. Bkz. Ciro Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları". *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Çev. Cemal Köprülü, c. I, İstanbul 1931, s. 57-61; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 75-76; Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 89; Vanni Cappelli, "The Bosnian Question and the Great Powers", *Mediterranean Quarterly*, Winter 1997, s. 97. Resim: 12, 25.

[1020] Capelli, Türk yönetimi boyunca Bosna Hıristiyanları'nın Müslüman feodal toprak sahiplerinin boyunduruğu altında kabus gibi bir dönem yaşadığını yazar. Bu ifadeler Bosnalı beylere bakış açısını çok güzel ifade eder. Bkz. Vanni Capelli, "The National Question and the Balkan Peninsula", *Mediterranean Quarterly*, Fall 1999, *s.* 94. Aslında o dönemde Osmanlı ülkesi dışında ona komşu olan Avusturya ya da İtalya'da da tarımsal ilişkiler çoğunlukla aynıydı. Buna rağmen Bosna'nın sorun oluşturmasının altında Hıristiyanlar'ın Müslüman kontrolünde olması vardı. Mesela bu dönemde Hıristiyanlarla aynı, belki onlardan daha da kötü şartlarda bulunan Müslüman çiftçilerin durumuyla kimsenin ilgilenmemesi ilginçtir. Bkz. McGowan, a.g.m., s. 809. Tevfik Güran'ın bulguları ilk bakışta yukarıda ifade edilen oranla çelişir gibi görülebilir. O'na göre, Bosna'da toplam 1.758 yerleşim bölgesinin 1.304'ü köy, 454'ü çiftliktir. Bu da oran olarak çiftlik tipi yerleşimlerin % 26.8 olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak, o toprakları birim temelinde değerlendirmiş, mülkiyet olarak değerlendirmemiştir. Bizim yukarıda ifade ettiğimiz oran mülkiyet temelli bir değerlendirmedir. Bkz. Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998, s. 123.

[1021] *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 82, (*FO*, nr: 881/910); Babuna, *a.g.e.*, s. 35-37; Robin Okey, Bosna'daki Ağa ve Beyleri sınıfsal bir kast ve Balkan feodalizminin yansıması olarak görür. Okey, *a.g.e.*, s. 27; Hupchick, *a.g.e.*, s. 181.

olarak yaşar, toprağın verimine göre ürettikleri ürünün 1/3'ini çiftlik sahiplerine verirlerdi[1022].

Ürün paylaşımından kaynaklanan meseleleri çözmek için İstanbul'da yapılan görüşmelerin kayıtlarında çiftlik oluşumunun tarihi sürecine ilişkin çok önemli ipuçları mevcuttur. Başta Filipoviç, Suçeska ve bazı Balkan tarihçilerinin resmî kayıtlarda hiç yaşanmadığını ifade ettikleri ve XX. yüzyıl başında kendi ayrıcalıklarına tarihsel bir geçmiş arama çabası içinde olan bazı Bosnalı yazarların uydurdukları iddiasında olunan, İslâmlaşma karşılığında mülklerin yerlilere bırakılma hadisesi 1859 tarihli bir belgede gayet güzel açıklanmaktadır. Belgeye göre çiftlik, angarya ve üçleme konusunda 1859'a kadarki tarihsel süreç aşağıdaki şekilde gelişmişti[1023]:

1- Fetih sonrasında İslâm dinini kabul edenlerin arazileri kendilerine bırakılmıştır.

2- Müslümanlığı kabul etmeyenlerin toprakları Müslümanlar arasında paylaştırılmıştır.

3- Yabancı ülkelerden ve ülkenin başka bölgelerinden Bosna'ya giden Müslüman ve gayrimüslimler başkalarının çiftliklerinde kiracı olmuşlardır.

4- Kiracılardan bazıları zaman zaman satılık arazileri alarak toprak sahibi olmuşlardır.

5- Müslüman ve Hıristiyanların bazıları tasarruflarında bulunan araziyi kuşaktan kuşağa kullanarak nihayet tapu ile kendi toprakları haline dönüştürmüşlerdir (muhtemelen ocaklık tımarlardan bahsediyor).

[1022] *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 82, (*FO*, nr: 881/910); Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 77-78; Cappelli, *Bosnian Question*, s. 97. Avusturya işgal sonrasında 1859 toprak düzenlemesini aynen kabul etti. 1885'de toplam nüfusun % 2.06'sı toprak ağalarından, % 29.75'i özgür çiftçilerden, % 50.09'u kmetlerden, % 18.1'i ise diğer meslek guruplarına ait kişilerden oluşuyordu. Bkz. Sugar, *a.g.e.*, s. 6, 10. 1914'e gelindiğinde 93.368 kmet ailesi vardı. Buna karşı 6-7.000 civarında Müslüman bey ve ağa varlığını hâlâ devam ettirmekteydi. Bkz. Jelavich, *Balkans*, vol. II, s. 61; Resim: 19-21.

[1023] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 1, s. 1.

6- Toprak sahibi Müslüman ve Hıristiyanlar'ın bir kısmı arazilerini bizzat kendileri işlemektedirler.

7- Bir kısım çiftlik sahipleri ise topraklarını işlemek için Müslüman ve Hıristiyanlar'dan buldukları çiftçilere icara vermişlerdir. Eshâb-ı Alâka denilen kesim bunlardır ve çoğunluğu Müslümanlar'dan oluşmaktadır.

8- Bosna'da çiftlik Rumeli'nin diğer bölgelerindeki yerlere kıyasla daha küçüktür. Çiftlik 3-500 kıyyeden 1-2.000 kıyyeye bazı yerlerde ise 3-4.000 kıyyeye kadar tohum ekilebilen tarla, bağ, bahçe, bostan, çayır, koru gibi araziler ile ev, ahır, samanlık gibi bazı binalardan oluşan birime denmektedir.

9- Köy ise birbirine uzak kırk-elli bazen daha az evden oluşan birime denir. Bu köylerdeki toprakların bir kısmı köylülerin kendi arazisidir. Kalanlar ise bir veya birkaç çiftlik sahibinin tasarrufundadır. Bu yerler taliplerine icar ile kiralanmaktadır.

10- Kiralanan toprağın verimi ve kiracının ekonomik durumuna göre üçleme, yarıcılık, dörtleme, beşleme gibi usuller meydana çıkmıştır. Buna göre kiracı ürettiği ürünün yukarıda belirtilen bölümünü toprağın kirası olarak arazi sahibine vermiştir.

11- Üçleme uygulamasının geçerli olduğu çiftliklerde, çiftçilerin oturacağı evler, ahır ve samanlık gibi bazı binaların yapımı ve çiftlik dahilindeki meyvelerin bakım masrafı çiftlik sahibine, tohum ve öküz çiftçiye aittir. Üçlemenin hüküm sürdüğü çiftliklerde elde edilen üründen öşür çıkarıldıktan sonra hububat ve sebzenin 1/3'i, meyve ve otun yarısı çiftlik sahibine verilir. Bu arazide hane başına alınan 90 veya 95 kuruş verginin 1/3'ini de çiftlik sahibi öder. Çiftlik sahipleri kendisine ait olan hisseyi aldıktan sonra çiftçilerden bir şey talep etme veya çiftçiyi angarya kullanma hakkına sahip değillerdir. Üçleme usulü çoğunlukla Saray ve Travnik Sancakları'nda, Hersek Sancağı'nın ise bazı kesimlerinde eskiden beri (ez-kadim) uygulanmıştır.

12- İzvornik, Banaluka ve Bihke Sancakları'nda ise çiftçiler oturdukları toprağın bir bölümünü yıllık adı altında çiftlik sahibi adına bedava işlemişler, ürünü çiftlik sahibinin evine taşımışlar, mukavele-

lerine göre bir miktar bağ vesaire yetiştirmişlerdir Kendileri için işledikleri yerlerin hasılatından 1/9'ini, eğer çiftlik sahibi için ektikleri arazi çok büyük değil ise 1/5'ini çiftlik sahibine vermişlerdir.

1- Angarya

Toprak düzenlemeleri esnasında Tanzîmât'ı uygulamak isteyen idarecilerin karşısına, çözmeleri gereken en önemli sorun olarak angarya çıkmıştır. Çiftliklerde çalışan çiftçiler gereğinden fazla angarya olarak çalıştırıldıklarını, eş, kız ve hayvanlarının çiftlik sahibinin özel hizmetinde kullanıldığını gündeme getirmişlerdir. Reayanın hangi mevsimde ne kadar süreyle çiftlik sahibi tarafından angarya olarak çalıştırılacağı ise ayrı bir anlaşmazlık konusu olmuştur. Angarya hakkında yazılı bir düzenleme olmaması anlaşmazlığın boyutlarını daha da artırmıştır. Bu nedenle reaya ve çiftlik sahipleri arasında sürekli bir anlaşmazlık ve çekişme varlığını XIX. yüzyıl boyunca korumuştur. İki taraf da karşı tarafın görevlerini yerine getirmediği düşüncesi ile devlet makamlarına baş vurmuşlardır. Reayanın istenilen ölçüde çalışmadığı, çiftlik sahiplerinin ise reayaya dinlenme, yemek yeme, hatta uyuma izni dahi vermedikleri şikâyet konusu olmuştur. Anlaşmazlık Bosna'da halledilmesi gereken bir mesele olarak kalmamış, istismara açık olduğu için Avrupa kamuoyu da konuyla ilgilenmiştir.

Sultan daha Tanzîmât ilân edilmeden 1838 Ağustosu'nda Rumeli valilerine gönderdiği bir fermânda, reayayı isyana sürükleyen angarya konusu üzerinde durmuştur. Padişah angaryayı kaldırdığını ilân etmiş ve emre aykırı harekette bulunanları cezalandıracağını beyan etmiştir. Ancak yüzlerce yıllık bir geleneği bir fermânla ortadan kaldırmak çok zordu. Bu nedenle fermân angaryanın ortadan kaldırılmasına dair istenilen yararı sağlamamıştır[1024].

Tanzîmât'ın ilânının ardından acilen halledilmesi gereken konular içinde angarya da vardı. Bosna'da da bu çalışmalar bölgede Tanzîmât uygulanmadan çok önce başladı. Bu, devletin angaryanın

[1024] İnalcık, *Sosyal Tepkiler*, s. 367-68; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 83-84, 106; Sugar, *a.g.e.*, s. 10.

kaldırılmasına verdiği önemi göstermesi bakımından anlamlıdır. 1842'de eyalet valisi Mehmed Hüsrev bütün eyaleti dolaşarak angaryaya dair problemleri mahallerinde inceleyerek çözmeye çalışmıştır. O toprak sahipleri ile reayayı uzlaştırma çalışmalarının ilkini gerçekleştirerek, "*sözde*" her iki tarafın da kabul ettiği bir şartnâmeyi yürürlüğe koymuştur. Ancak onun çabası bu tarihten sonra örnekleri sıkça görülecek uzlaşı belgelerinden biri olmanın ötesinde herhangi bir anlam taşımayacaktır. Zira bu anlaşmalar her iki tarafın da valilerin gücüne boyun eğerek sözde bir uzlaşmayı kabul etmeleri sonucu ortaya çıkmıştır. Görüşmeler valilerin ısrarı karşısında tarafların temsilcilerinin bir araya gelmesiyle başlar, sözde bir anlaşma metni üzerinde uzlaşılır, ardından şaşalı ve iyi niyet dolu sözlerle memnuniyeti bildiren birkaç mektup İstanbul'a gönderilir[1025], idareciler ne kadar iyi bir iş yaptıklarıyla övünür[1026] ardından herkes topraklarına döner, eski düzen bırakılan yerden işlemeye devam ederdi.

Mehmed Hüsrev Paşa'nın çabasına gelince, o gerçekten de konuyu derinlemesine incelemiş ve o an için en uygun uzlaşma metnini taraflara imzalatmayı başarmıştır. Paşa eyaletteki bütün tarafları eyalet merkezi Travnik'e getirtmiş, oluşturulan bir mecliste konu her yönü ile ele alınmış ve nihayet bir uzlaşmaya varılmıştır. Fakat bu belge bir reform niteliğinde değil, var olan uygulamaların sınırlarının kalın çizgilerle çizilerek, haklar ve ödevler belgesi haline getirilmesinden ibarettir. Yine de bundan sonra oluşturulacak metinlere temel teşkil ettiği için son derece önemlidir. Çiftlik nizâmnâmesi de dahil olmak üzere birçok metinde Mehmed Hüsrev Paşa'nın çalışmalarının etkilerini görmek mümkündür.

1842 uzlaşmasına göre[1027]:

1- Reaya tarafından işlenilen toprak kardeşler arasında bölündüğü zaman bazı köylerde toprak sahibine verilen birer öküz bun-

[1025] B.O.A., *İ.M.Müh.*, nr: 2288, Lef: 8, Bosna ileri gelen ve reayasının ortak olarak gönderdiği arzuhal.

[1026] B.O.A., *İ.M.Müh.*, nr: 2288, Lef: 1, 23 ZA 1258/26 Aralık 1842 tarihli Mehmed Hüsrev Paşa'nın tahriratı.

[1027] B.O.A., *İ.M.Müh.*, nr: 2288, Lef: 1.

dan böyle verilmeyecek, toprak sahibi bu durumlarda reayadan bir şey talep etmeyecek.

2- Ürün bölüşümünün 1/9 üzerinden yapılması, bunun haricinde reayadan talep edilecek her nesnenin ücretinin ödenmesi.

3- Toprak sahibine her sene pastırma yapmak için verilen 1 veya 2 inek bu tarihten sonra verilmeyecek.

4- Toprak sahipleri tarafından reayadan hane başına senede 3, 5 veya 10 kıyye tütün alınırken, bu tarihten itibaren sadece tütün üretimi yapılan yerler reayası öşür verecek.

5- Reayadan durumuna göre ücretsiz birer vukıyye veya daha fazla alınan tereyağ bu tarihten sonra alınmayacak.

6- Ölen reayanın akrabalarından alınan ölüm vergisi adı altında her hangi bir şey talep edilmeyecek.

7- Reaya eş ve kızları toprak sahibinin evinde ücretsiz çalıştırılmayacak.

8- Gütmek için reayaya teslim edilen koyunlar telef oldukları takdirde, zayiatta kasıt yoksa ölen koyunların ücreti reyadan talep edilmeyecek.

9- Reaya tarafından üretilen balın sipahiye sadece öşrü verilecek, bunun haricinde reayadan bir şey talep edilmeyecek.

10- Kocası ölen reaya sipahi veya toprak sahibine öşür bedeli veya toprak hakkı olarak sadece 1 vukiyye keten verecek, başka bir şey vermeyecek.

11- Üretilen lahana ve fasulyenin 1/10'i öşür olarak sipahiye, 1/9 ise arazi sahibine verilecek.

12- Arazi sahibine mahsulün 1/9'ini verenler haftada iki gün, 1/5'ini verenler bir gün toprak sahibine angarya olarak çalışmakla yükümlü olup, üçte birini veya yarısını verenlerin angarya yükümlülükleri kaldırılmıştır. Toprak sahibi angarya hakkını kullanmadığı haftalarda bu hakkı sonraki haftalarla birleştirilemez. Angarya hakkı

kullanılmadığı takdirde ortadan kaybolur. Bir ailede bir yetişkin varsa sadece o yetişkin angarya hizmetinde kullanılabilir.

13- Sipahi veya arazi sahibi vergi toplamak veya başka amaçlarla köylere gittiği takdirde reayadan kesinlikle ücreti ödenmeden herhangi bir şey talep etmeyecek.

14- Bazı sipahiler idareleri altındaki köylere birkaç yılda bir uğrayıp haklarını toptan tahsil etmektedirler. Bu duruma kesinlikle izin verilmeyecek, sipahi kendi hissesini her yıl düzenli olarak tahsil edecek. Konu hakim ve zabitler tarafından titizlikle takip edilecek.

15- Tımarlı sipahiler tımar dahilinde mevcut otlakları kiraya verdiğinde, o tımarda meskun bulunanlar başka tımarlara domuz otlatmaya gittiklerinde, daha önce domuz başına verilen birer kuruş bu tarihten sonra alınmayacak.

16- Reayanın sakin olduğu çiftliği nedensiz bırakıp gitmesi yasaklanmıştır. Aynı şekilde çiftlik sahibinin de sebep yokken çiftliğinde sakin reayayı topraklarından çıkarma hakkı olmayacaktır.

Mehmed Hüsrev Paşa yukarıda görüldüğü gibi gerçekten de eyaletteki angarya sorununa ve kayda geçmemiş "*bidat*" uygulamalara son vermek için samimi çaba sarf etmiştir. Ancak sözde tarafların rızalarıyla ortaya çıkan ve metnin altında tüm tarafların imzaları bulunan antlaşmanın yaşama geçirildiğini iddia etmek zordur. Zira çok sonraki yıllarda da tam da yukarıda iddia edilen sorunların varlığı devam etmiştir[1028].

1848 İhtilâlleri'nin oluşturduğu kargaşanın Bosna'ya etkilerini tespit etmek için olağanüstü müfettişlikle bölgeye gönderilen Vamik Efendi, halkın sipahi ve beyler tarafından esir gibi kullanıldığını, ulemanın da bu duruma göz yumduğunu ifade etmiştir. Bosna'da esas problemin bu angarya meselesinin halledilememesi olduğunu belirten Vamik Efendi, angarya sorunu halledildiği takdirde Bosna'da reformlara karşı bir tepkinin oluşma veya reayanın 1848 İh-

[1028] Mesela 1849 Bosna İsyanı'nın nedenlerinden birini yukarıda çözüldüğü iddia edilen sorunlar oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Gölen, "Sırpların 1849 Bosna İsyanı'na Etkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 50. İstanbul Şubat 1998, s. 36-42.

tilâllerine destek vermesinin söz konusu olmayacağını merkeze iletmiştir. Hükümet Vamik Efendi'nin raporundan çok etkilenmiş ve problemlerin bu rapor doğrultusunda halli yönünde çalışmalara başlamıştır[1029].

Konunun giderek uluslararası boyut kazanması ve merkezin angarya sorununu çözmesi için kendisine baskı yapması üzerine Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa harekete geçmiştir. Paşa beyler, çiftlik sahipleri, despotlar, papazlar ve çiftçi temsilcilerini Travnik'e çağırmıştır. Onlara görevinin *"angarya sorununu çözmek"* olduğunu ifade eden paşanın çalışmaları sonucu, bir uzlaşmaya varılmıştır. Bu uzlaşmaya göre[1030]:

1- Çiftlik sahipleri reayadan karşılıksız olarak hiç bir şey talep etmeyecek.

2- Çiftçi ürettiği ürünün üçte birini çiftlik sahibine verecek, üçte ikisini kendisi alacak.

3- İki taraf ta kendi payına düşen vergiyi ödeyecek, yani her çiftliğin hissesine isabet eden verginin üçte birini çiftlik sahibi, üçte ikilik kısmını ise çiftçiler verecek.

4- Biçilen otlar yarı yarıya bölüşülecek, ancak reaya çiftlik sahibinin payını angarya olarak ambara taşımayacak.

5- İki taraf da bu anlaşmaya uyacağına dair senet imzalayacak, bu senetler Sırpça, Türkçe ve Latince olarak düzenlenerek kazalara gönderilecek.

[1029] B.O.A., *İ.M.Müh.*, nr: 1948, Lef: 2, 26 B 1264/28 Haziran 1848 tarihli Vamik Efendi'nin tahriratı; 29 S 1264/31 Temmuz 1848 tarihli arz tezkiresi.

[1030] İnalcık, *Bosna'da Tanzimat*, s. 8-11; Engelhard bu düzenlemeyi, Bâb-ı Âlî'nin Boşnak beylerin baskılarına boyun eğmesi olarak görür ve beylerin yaptığı haksızlıkların resmî tasdiki olarak niteler. Engelhard, *a.g.e.*, s. 86. Anlaşma daha sonra 1859 toplantılarında en fazla eleştirilen konuların başında gelmektedir. Özellikle reaya temsilcileri Mehmed Tahir Paşa'nın dörtleme, beşleme ve dokuzda bir hisse veren çiftçilerin yükümlüklerini üçlemeye yükselttiğini, üstelik angaryanın da ortadan kalkamadığını ifade etmişlerdir. Mehmed Tahir Paşa ise eyalet çapında üçlemeyi uygulamaya koymakla angaryanın önüne geçeğini düşünmekteydi. Ancak tahminleri gerçekleşmemiştir. B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 1; 2; 4.

Devlet son derece samimi olarak angaryanın kaldırılması için çaba sarf etmiştir. Bu amaçla çiftçilerin çiftliklerde angarya olarak yaptıkları işlerin ücreti devlet tarafından kendilerine ödenmiştir. Bu ödemelerin toplamı 1849 senesinde 16.000 kese (8.000.000 kuruş) gibi yüksek bir meblağa ulaşmıştır[1031]. Fakat devletin olağanüstü çabası her iki tarafı da tam anlamıyla memnun etmemiştir. Hele Mehmed Tahir Paşa'nın ifade ettiği gibi *"Angaryanın tamamen ortadan kaldırıldığını, çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasındaki vergi meselesinin iyi niyetli olarak halledildiğini ve eşit olarak düzenlendiğini"* iddia etmek mümkün değildir[1032].

Mehmed Tahir Paşa eyalet ileri gelenleri ile yaptığı görüşmeler sonucu, Bosnalı beylerden reayaya baskı yapmayacakları ve baskı yapılmasına izin vermeyeceklerine dair ayrıca bir de söz almıştı. Ancak Bosnalı beylerin baskı yapmayacaklarına dair verdikleri sözün herhangi bir değeri olmamıştır. Çünkü beyler çiftliklerinde yaşayan reayanın, çiftlik sahibi adına angarya olarak çalıştırılmasını son derece doğal bir olgu olarak kabul etmekte ve kendilerinin buna hakları olduğuna inanmaktaydılar. Bu nedenle angarya uygulamasından doğan problemler devam etmiştir[1033].

[1031] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef.9, 1 R 1265/24 Şubat 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı.

[1032] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef.5, 1 R 1265/24 Şubat 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı; Engelhard Mehmed Tahir Paşa'nın uzlaşı çabasını yerel feodal beylerin haklarının tasdiki olarak nitelemiştir. Ona göre, Tanzîmât'ın uygulanması için yapılan her çalışma reayanın aleyhine olmuş, reayanın hayat şartları gittikçe kötüleşmiş, her teşebbüste beylerin baskıları daha da artmış ve sonuçta Bosna reayası tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar kötü bir duruma düşmüştür. Bkz. Engelhard, *a.g.e.*, s. 86-87. Ancak onun görüşüne katılmak mümkün değildir. Zira reaya temsilcileri İstanbul'daki 1859 görüşmelerinde ciddi olarak muhatap statüsüne yükselmişti.

[1033] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10329, 17 S 1265/12 Ocak 1849 tarihli arz tezkiresi; nr: 10735, Lef.9. Bosna'da angaryayı ortadan kaldırma çalışmalarının Tanzîmât'la karıştırılmamasına çok dikkat edilmiştir. Bu nedenle Tanzîmât'ın uygulanması ile angaryanın kaldırılmasının ayrı şeyler olduğu beyan edilmiş. Tanzîmât sözü mümkün olduğunca kullanılmamaya çalışılmıştır. Böylece olası bir ayaklanma önlenmeye çalışılmıştır. Ancak bu konuda başarı sağlanamamış ve 1849'daki büyük ayaklanmanın nedenlerinden birini reaya-bey çekişmesi oluşturmuştur. nr: 10735, Lef. 6, 1 R 1265/24 Şubat 1849 tarihli Mehmed Tahir Paşa'nın tahriratı. Ortaylı, Tanzîmât'ın geniş köylü kitlelerinin hayatında kayda değer iyileşmeler meydana getirmediği kanaatindedir. Ona göre merkezi hükümetin taşrada yaptığı idarî reform sonucu kurulan mahalli meclislere, toprak sahipleri girmişler ve bunlar Tanzîmât'ın prensiplerinin uygulanmasını kendi çıkarları

Bosna'da çiftlik sahiplerinin yanında sipahiler tarafından yapıldığı iddia edilen baskılar da ayrı bir huzursuzluk kaynağı olmuştur. Bu konuda sipahilerin reayayı işlerinde angarya olarak çalıştırdığı, karşılığını ödemeden reayadan mal talep ettiği yolunda şikâyetler gündeme gelmiştir. Reaya temsilcileri durumu şikâyet için valinin yanına gittiklerinde hapse atıldıklarını, sipahilerin valiye rüşvet vererek durumu örtbas ettiğini, hapse atılanların ya hapiste kaldıklarını ya da davasından vazgeçtiğini belirtmesi üzerine serbest bırakıldığını, serbest kalanların ise sipahilerin baskılarına maruz kaldığını iddia etmişlerdir[1034].

Sipahilerle ilgili şikâyetlerin artması üzerine merkez Vali Mehmed Tahir Paşa'ya bir emir göndererek sipahilerin beratlarında yazan vergiler haricinde köylülerden bir şey talep etmemelerini sağlamasını istemiştir[1035]. Merkezin emrine ve ortaya atılan iddialara karşılık Mehmed Tahir Paşa merkeze gönderdiği raporunda, alınan tedbirler sonucu sipahilerin tımarları dahilindeki öşür vergisini toplamak için gittiği köylerde şiddet kullanmadıklarını, bütün çiftçilerin haklarına saygılı olduklarını, reayadan karşılıksız bir şey istemediklerini, masraflarına karşılık sadece beratında yazılı olan şer'î vergileri talep ettiklerini belirtmiştir[1036].

Hükümetin konuya ilişkin hassasiyeti ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Mesela 1852'de bölgeye müfettiş atanan Mehmed Kâmil Paşa'dan angarya konusunda dikkatli olması istenmiştir[1037].

Yapılan tüm girişim ve çalışmalara rağmen çiftçilerle çiftlik sahipleri arasındaki sürtüşmeler devam etmiştir. Çiftlik sahipleri reayayı işlerinde angarya kullanmaya devam etmiş, karşı gelenleri ise toprağından atmıştır. Buna karşılık çiftçiler de vakitli vakitsiz işledik-

doğrultusunda saptırmışlardır. Bu nedenle vergi toplama, iltizam ve angaryanın kaldırılması gibi kendi çıkarlarını zedeleyen hükümleri uygulatmamışlardır. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 106.

[1034] İnalcık, *Bosna'da Tanzimat*, s. 10-11.

[1035] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10329.

[1036] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10735, Lef.9.

[1037] B.O.A., *İ.H.*, nr: 4476, Lef: 1, 18 M 1269/1 Kasım 1852 tarihli Kâmil Paşa'ya verilecek talimat taslağı.

leri toprağı terk etmiş, böylece çiftlik sahibini zarara uğratmışlardır[1038].

Angaryadan doğan problemler Bosna Osmanlı hakimiyetinde kaldığı sürece devam etmiştir. Çünkü kökeni 1500 yılı aşan bir geleneğin emir veya kanunlarla değiştirilmesi mümkün olmamıştır. Buna karşı devlet ekonomik, siyasî, idarî her türlü yol ve fedakârlıkla bu sorunu çözmek için çabalamış, ancak halkın zihniyetini değiştiremediği için başarı sağlayamamıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında masum insanî istekler olarak çözülmesi için çaba sarf edilen angarya meselesi, yüzyılın ikinci yarısında tamamen milliyetçi amaçlar için kullanılmış ve bu mesele Bosna'daki her ayaklanmanın temel harcı olarak çok güzel istismar edilmiştir. Bu raddeye geldikten sonra da şikâyetçiler problemin çözülmesini amaç olarak düşünmemiş, daima araç olarak kullanmışlardır. Hatta bugün bile üretim ilişkileri geçmişte Balkanlar'da hüküm süren Osmanlı yönetimini kötülemek için bir araç olarak kullanılmakta ve milliyetçi amaçlara hizmet etmeyi sürdürmektedir.

2- Kontrat Uygulaması

Bölgede ürün paylaşımı ve vergi toplamada yaşanan meseleleri gidermek üzere 1853 senesinde kontrat uygulaması başlatılmıştır. Bu amaçla 30.000 adet mukavele senedi bastırılmıştır. Düzenlemeye göre; İstanbul'da basılacak matbu kontrat senetleri Bosna'ya gönderilecek, senetler toprak sahibi ile yarıcılar arasında imzalanacak, mukavelenâmeler beş sene süreyle geçerli olacak, imzalı mukavelenâmenin bir nüshası devlette kalacak bir nüshası taraflardan birine verilecekti. Mukavele yapılması için taraflara belli bir süre tanınmıştır. Bu sürenin bitiminde mukavele senedi imzalamamış olan kimselerin toprak nedeniyle meydana gelecek davaları, hakimler ve idare meclisleri tarafından görülmeyecekti[1039]. Bu yaptırım ile halkın sis-

[1038] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11234, Lef: 1, 23 Z 1269/27 Eylül 1853 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.

[1039] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11830, 19 Ş 1269/28 Mayıs 1853 tarihli Meclis-i Muhasebe mazbatası.

teme dahil edilmesi arzulanmıştı. Fakat başarılı olunduğunu söylemek güçtür.

Kontrat uygulamasıyla karşılıklı istismarın önüne geçmeyi planlayan İstanbul reaya lehine bazı iyileştirmeler de yapmıştır. Öncelikle çözüm bulmak için Defterhâne'den Bosna'ya bir memur gönderilmiştir. Memur problemin halli için Vidin'in bazı mahallerinde uygulanan "*icar-ı arazi*" kanununun burada da uygulanmasını önermiştir. Vidin'de Gospodarlık arazisi, bedeli arazi sahibine ödenmek kaydıyla tapu senediyle birlikte reayaya bırakılmıştı. Böylece reaya ekip biçtiği topraklarda bağımsız hale gelmişti[1040]. Ancak Bosna'da Hıristiyan nüfus Müslüman nüfustan fazla olduğu için, toprakların reayaya bırakılması durumunda İslâm nüfusun etkinliğinin yok olacağından çekinildiğinden icar uygulamasının Bosna'da tatbikine izin verilmemiştir[1041].

İlâveten reayanın tamamen topraksız kalmasının tepki çekeceği düşünüldüğünden, o ana kadar tapusuz ellerine geçirmiş oldukları topraklar ve dağlarda açtıkları arazi ve devlete ait boş arazilerden istedikleri yerler tapularıyla beraber kendilerine verilmiştir[1042]. Buna karşı Müslümanlar'ın ellerindeki arazinin reayanın eline geçmesini engellemek için de bir takım tedbirler almıştır[1043]. Bosna'daki Müslümanlar'ın ellerindeki araziyi, *"Müslümanlar'dan müşteri bulamadıkları gerekçesiyle"* reayaya arazi değerinin iki üç katına sattıkları gözlenmiştir. Böylece reaya toprak sahibi olmaya başlamıştır. Bu durumun

[1040] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 8984, 1 Z 1268/16 Eylül 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası. Gospodarlık rejimi ve uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 672-673; İnalcık, *Bulgar Meselesi*, s. 83-107.

[1041] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11234, Lef: 1.

[1042] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11234, 3 M 1270/6 Ekim 1853 tarihli irâde. Barbara Jelavich çiftçilerin toprak sahibi olmalarının Avusturya işgali döneminde olduğunu savunmaktadır. Bkz. Jelavich, *Balkans*, vol. II, s. 61. Devletin reayanın toprak sahibi olmasına sıcak bakmadığı, gizli de olsa bunu önleyecek tedbirler aldığı doğrudur. Fakat XIX. yüzyılda reayanın toprak sahibi olmasının önünde hukuki herhangi bir engel yoktur. Sayıları az da olsa reaya Bosna'da toprak sahibi olmuştur.

[1043] Toprakların reayaya satılmasının tehlikelerini ilk fark eden Ömer Lûtfî Paşa olmuştu. Fakat konu sürekli gündeme gelmeye devam ettiğine göre, toprak sahipleri arazilerini devlete satmaktansa, reayaya değerinin 2-3 katı fazlaya satmayı tercih etmiş olmalıdır. B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 7701, 16 S 1268/11 Aralık 1851 tarihli arz tezkiresi; nr: 12516, 27 CA 1270/25 Şubat 1854 tarihli arz tezkiresi.

önlenmesi için Müslümanlar'dan müşteri bulamayan arazi sahibinin, arazisinin bedeli kendisine ödenmek kaydıyla toprağının devlet tarafından satın alınmasına karar verilmiştir. Satın alınan toprağın bedeli arazi sahibine dokuz yılda eşit taksitler halinde ödenecekti. Devlet tarafından satın alınan bu topraklar, vergileri ödenmek şartı ile bir mukavele senediyle reayaya kiralanmıştır. Böylece Bosna'da devletin kiracısı bir sınıf ortaya çıkmıştır[1044].

İlerleyen tarihlerde özellikle çiftlik nizâmnâmesinin on ikinci maddesinin etkisiyle kontrat uygulamasının bölgede yerleştiği anlaşılmaktadır. 1861'de bu amaçla Hersek'e 5.000 adet konturato senedi gönderilmiştir[1045]. Zira, 1870 yılında Bosna Vilâyeti'ndeki resmî daireler arasında bir de nüfus ve kontrat uygulamasından sorumlu bir büro vardı. Bu dairenin varlığı uygulamanın sonraki yıllarda hayata geçirildiğini göstermektedir. Dairenin yöneticiliğini nüfus nazırı yapmaktaydı ve kendisine yardımcısı olmak üzere iki memur görevlendirilmişti[1046].

3- Çiftlik Nizâmnâmesi

1857 senesinde özellikle İzvornik, Banaluka ve Travnik'te reaya üçleme konusundaki rahatsızlıklarını ileri sürerek çeteler kurmuşlar, ardından da devletle çatışmaya başlamışlardı[1047]. Devletin çıkan ayaklanmayı bastırmak için yardım istediği din adamları tam tersi reayayı daha da tahrik ederek isyanın büyümesine yol açmışlardır. Hükümet bir taraftan Müslüman toprak sahiplerini teskin etmeye çalışırken, diğer taraftan sorunun çözümü için yine komisyonlar kurmuş, ara yol formülleri ile tarafları uzlaştırmaya çalışmış, ancak bu yoğun çaba

[1044] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 11830, 19 Ş 1269/28 Mayıs 1853 tarihli Meclis-i Muhasebe mazbatası.

[1045] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 348/28, 27 N 1277/8 Nisan 1861 tarihli Takvimhane Nezareti'ne gönderilen tezkere

[1046] *S.V.B.-1283*, s. 44.

[1047] Aslında Bosna reayasının durumu çevre ülkelerde yaşayan çiftçilerden farklı değildi. Mesela Avusturya'da yaşayan çiftçiler ürünün % 24'ünü çiftlik sahibine, % 17'sini devlete olmak üzere, % 41'ini veriyorlardı. Durum Polonya ve Romanya'da daha kötüydü. Bkz. Okey, *a.g.e.*, s. 28; Aynı dönemde Balkan tarihçilerinin iddialarına göre dahi Bosnalı çiftçilerin ürettiklerinin % 40'ı ellerinden alınıyordu. Bkz. Jelavich & Jelavich, *Balkan National*. s. 143.

başarısız olmuş ve eyalet yeniden büyük bir ayaklanma girdabı içine girmiştir[1048].

Hükümet uzun süredir problem olan bu meseleyi kökten halletmek için radikal bir adım atarak tarafları İstanbul'a çağırmıştır. Bosna'daki yedi sancağı temsilen biri Müslüman biri Hıristiyan olmak üzere iki kişi çiftlik sahiplerinden, iki kişi çiftçilerden, iki kişi kendi toprağı ile geçinen kişilerden oluşan, her sancaktan altışar, toplamda ise yirmi bir Müslüman yirmi bir Hıristiyandan oluşan kırk iki kişilik bir komisyon kurulmuştur[1049]. Üyeler yaklaşık on ay İstanbul'da kalarak soruna kalıcı ve kesin bir çözüm bulmak amacıyla çalışmışlardır. İstanbul'da sistem şu şekilde işlemekteydi. Öncelikle üç gurubun temsilcileri ayrı ayrı aksaklıkları bildiren raporlar hazırlayıp Meclis-i Tanzîmât'a sunarlardı. Büro görevlileri gerekli değerlendirmeyi yapar ve öncelikle kiracıların hazırladığı raporu çiftlik sahiplerine sunar, çiftlik sahipleri de kendilerine yöneltilen suçlamalar karşısında savunmalarını ve karşı iddialarını dile getirirlerdi. Bu uygulamadan yarıcılar davacı, çiftlik sahipleri davalı gibi bir izlenim edinilmektedir. Daha sonra bir araya getirilen metinde uzlaşılan noktalar kayda geçirilir ve tarafsız çiftçilerin raporlarıyla karşılaştırılırdı. Nihayet tarafların kabul edeceği bir metin hazırlanır ve tartışma bölümüne geçilirdi. Tartışmada sonuca bağlanan maddeler not edilir ve herkesi asgari memnun edecek bir metin hazırlanmaya gayret edilirdi. Görüşmeler esnasında ilginç olaylar da yaşanmıştır. Mesela Travnik, Hersek ve Yenipazar temsilcileri aralarında herhangi bir problem olmadığını belirterek kendilerinin görüşmelere katılmalarının gereksiz olduğunu düşünerek geri dönmek istemişlerdi[1050].

Tartışmalar esnasında çiftçilerin iddiaları kısaca şu başlıklardan oluşmaktaydı:

[1048] B.O.A., *A.AMD.*, nr: 52/19; *A.MKT.UM.*, nr: 296/89, 20 RA 1274/8 Kasım 1857 tarihli Bosna Valisine gönderilen şukka; nr: 304/82, 26 CA 1274/12 Ocak 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Paşa'ya gönderilen şukka; nr: 308/58, 13 B 1274/27 Şubat 1858 tarihli Bosna teftiş memuru Ahmed Aziz Paşa'nın tahriratı; nr: 332/30, 27 RA 1275/4 Kasım 1858 tarihli Bosna Valisi Mehmed Akif'in tahriratı; nr: 378/90, 19 R 1276/15 Kasım 1859 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı.

[1049] B.O.A., *A.MKT.UM.*, nr: 372/69.

[1050] B.O.A., *A.MKT.NZD.*, nr: 280/6; 281/57; 282/7; *İ.M.M.*, nr: 661.

1- Kendilerinden kanunî yükümlülüklerin üzerinde usulsüz olarak vergi tahsil edildiği.

2- Vergi memurlarının tahsilat esnasında, yiyip içtikleri ancak karşılığını köylüye ödemedikleri.

3- Devlet makamlarına yaptıkları şikâyetlerin dikkate alınmadığı veya hiç şikâyette bulunamadıkları.

4- Ürünlerini değerinin çok altında devlete satmaya mecbur bırakıldıkları.

5- Askerî operasyonlar sırasında ordu tarafından el konulan malların bedellerinin ya ödenmediği veya çok azının ödendiği.

6- Eş ve kızlarının arazi sahibi tarafından ev hizmetlerinde, erkeklerin ise diğer işlerde angarya olarak çalıştırıldıkları.

7- Arazi sahibinin keyfi olarak istediği yarıcıyı toprağından uzaklaştırdığı, toprağını ücretle tuttuğu adamlara işlettirdiği.

8- Çiftçiler tarafından çiftçiklerde yapılan binalara, onlar boşalttıkları takdirde el konulduğu ve ücretinin kiracılara ödenmediği.

9- Mahsulün arazi sahibine ait kısmının angarya olarak yarıcılara taşıttırıldığı.

10- Arazi sahibinin genellikle ürünün üçte birinden fazlasını aldığı veya kendi hissesine düşen vergiyi de yarıcılarına ödettirdiği.

Arazi sahipleri doğal olarak yarıcıların iddialarını reddetmiştir. Ancak vergi toplamada bazı aksaklıklar yaşandığı ve mültezimlerin halktan ücretini ödemeden bir şey talep etmemeleri yönündeki çabaya rağmen bazı kimselerin bu yola tevessül ettikleri anlaşılmaktadır. 1859 senesinden itibaren aşarın maktuan köylülere ihale edileceği kararlaştırıldığından, vergi ile ilgili problemler kendiliğinden halledilmiş sayılmıştır[1051].

Geriye çözülmesi gereken çiftçi-çiftlik sahibi arasındaki tartışma kalmıştır. Çiftçi temsilcilerinden bazıları İstanbul'a kiracı oldukları

[1051] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661.

toprağın ya tamamen kendilerine bırakılmasını veya bu sağlanamazsa toprak sahibine çok az bir şey vermekle yetinmek istediklerinden toplantılar tıkanmıştır. Çiftçi temsilcileri o kadar ileri gitmiştir ki istekleri yerine getirilmezse yerlerini terk edip başka ülkelere sığınacakları tehdidinde bulunmuşlardır. Buna karşı çiftlik sahipleri de topraklarının ellerinden alınacağı korkusuyla çiftçi temsilcilerinin her istediğine karşı çıkmışlardır. Arabulucu rolündeki devlet ise iki taraf arasında sıkışıp kalmıştır. Bir taraftan çiftçilerin hayat şartlarını düzeltmek için çaba sarf ederken, onların isteklerini yerine getirmenin Tanzîmât Fermânı'nda yer alan herkesin mal emniyetinin sağlanacağı ilkesine aykırı olduğunun bilincindedir. Nihayet Ağustos 1859 başında çiftçi temsilcilerine özel mülkiyete devletin müdahale edemeyeceği bildirilmiştir. Bunun üzerine çiftçi temsilcileri hiç olmazsa ürünün paylaşımı konusunda bir düzenleme yapılması ve çiftlik sahiplerinin kendilerine biraz daha ikramda bulunmalarının sağlanmasını yetkililerden istemişlerdir. Yetkililer bunu sağlayabilecekleri vaadi ile çiftçi temsilcilerini Bosna'ya göndererek, çiftlik sahipleri ile yeniden masaya oturmuşlardır. Yapılan görüşmelerin ardından ilgili karar taslağı 1859 Ağustos'u sonunda hazır hale getirilmiştir[1052].

Çok çetin tartışmalarla geçen on ay gibi uzun bir süre sonunda nihayet bir uzlaşı metni ortaya çıkmıştır. 28 Ağustos 1859'da Meclis-i Tanzîmât tarafından "*Bosna Eyâletiyle Hersek Sancağı çiftlikâtında câri olan yarıcılık ve üçleme ve dörtleme ve beşleme usûllerinde eshâb-ı alâka ile müstecirler beyninde cereyân iden müzâraa muâmelâtında bu defa icrâ olunan tadîlât*" başlığı altında on üç maddelik bir taslak kaleme alınarak padişaha sunulmuştur. Maddelerden ilk altısı ayrı ayrı sancaklardaki durumu düzenlemeye yöneliktir. Kalan yedi madde ise genel içerikli düzenlemeleri içermektedir[1053]. Çalışmalardan başta Meclis-i Tanzîmât Reisi Rüşdi Paşa olmak üzere devlet erkânı oldukça memnun kalmıştır. Rüşdi Paşa hazırlanan nizâmnâme ile "*Bosna'nın çift-*

[1052] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 1; Lef: 2, s. 1-7, 29 M 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası; Aličić. *Uredenje*, s. 76-77; Jelavich, *Balkans*, vol. 1, s. 351.

[1053] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 3; 29 M 1276/28 Ağustos 1859 tarihli Meclis-i Tanzîmât tarafından kaleme alınan nizâmnâme; Belge: 4.

likât ga•ilesinin bittiği" düşüncesindedir[1054]. Nizâmnâme Padişah tarafından 13 Safer 1276/11 Eylül 1859'da tasdik edildikten sonra[1055], 14 Safer 1276/12 Eylül 1859 tarihinde yürürlüğe girmiştir[1056].

Düzenlemeye göre[1057]:

Sancaklara Dair;

1- Saray Sancağı'nın çoğunluğunda devam eden üçleme ve bir kısmında geçerli olan yarıcılık uygulaması eskisi gibi devam edecektir. Ancak daha önce yarısı alınan meyve hasılatının üçte biri çiftlik sahibine verilecek, kalanı kiracının olacak. Çiftçilerin oturdukları binaların yapımı ve tamiri daima çiftlik sahibine ait olacak. Ancak kiracılar tarafından yapılarak onların malı olan binaların tamiri kiracılar tarafından gerçekleştirilecek. Çiftçiler çiftlik sahibi tarafından az veya çok hiç bir şekilde karşılıksız çalıştırılmayacak. Yarıcılık usulü-

[1054] *Ma'rûzât*, s. 68; Eren, *Tanzimat*, s. 747.

[1055] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, 13 S 1276/11 Eylül 1859 tarihli arz tezkiresi; 14 S 1276/12 Eylül 1859 tarihli irâde.

[1056] Safer Karârnâmesi olarak bilinir. *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s.765-771; Belge: 4. Bu düzenleme Avusturya işgali döneminde de toprak ilişkilerinde başlıca geçerli hukuku oluşturmuştur. Bkz. Jelavich, *Balkans*, vol. II, s. 61; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 107. Andriç, *"Irgat Siman"* romanında, Osmanlı toprak hukukunun Avusturya işgali döneminde geçerli olması konusunu işlemiştir. Romanda da konu edildiği biçimde, Avusturya işgali ile reaya eski toprak hukukunun tamamen sona ereceğini ve üzerinde kiracı olarak yaşadıkları toprakların kendilerine verileceğini düşünmüştür. Bunun olmaması onlarda derin hayal kırıklığına yol açmıştır. Bkz. İvo Andriç, *Irgat Siman*, Çev. Adnan Özyalçıner-İlhami Emin, İstanbul 1997, s. 11-51.

[1057] Metin için bkz. B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 3; *Düstûr*, I. Tertip, c. I, s. 765-771; Belge: 4; İngilizce metin için bkz. *FO*, Doc.19, vol. 5, s. 119-122. Karârnâme bugün de üzerinde tartışılan bir konudur. Eren, *Tanzimat*, s. 747; Balkan tarihçileri Çiftlik Nizâmnâmesi'ni feodal beylerin haklarının tasdiki olarak nitelerler. Dimitrof-Mançev, *a.g.e.*, 343. Fakat bu görüşe katılmak komisyonun yapısı dikkate alındığında mümkün değildir. Çünkü komisyonda Müslüman ve Hıristiyanlar'ın eşit sayıda temsil edilmeleri dinsel üstünlük sorununu ortadan kaldırmaktadır. Yine her gurubun temsilcisinin komisyonda eşit şekilde yer alması grupların bir diğerine baskı yapma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. İlaveten müzakere sürecinin on ay gibi uzun bir süreyi kapsaması, konunun her yönüyle tartışıldığını ve devlet yönetiminin komisyon üyelerine baskı yapmadığını göstermektedir. Yapısı itibariyle o dönem için demokratik bir hüviyete sahip olduğu görülen komisyonun çalışmalarını tarafların birbir haklarına saygı çerçevesi içinde yürüttüğünü, komisyon çalışmalarına katılan Ahmed Cevdet Paşa da doğrulamaktadır. Bkz. *Ma'rûzât*, s. 68; Düzenlemelerin etkilerinin çok güzel incelendiği lokal bir çalışma için bkz. Ahmet Aličić, "Čifluci Husein Kapetana Gradaščevića", *POF*, vol. 14-15, Sarajevo 1969, s. 311-328.

nün uygulandığı bölgelerde de üçleme için kabul edilen kurallar geçerli olacak.

2- Travnik Sancağı'nın çoğunluğunda devam eden üçleme ve çok az bir bölümünde geçerli olan dörtleme ve beşleme uygulaması eskisi gibi devam edecektir. Ancak daha önce yarısı alınan meyve hasılatının üçte biri çiftlik sahibine verilecek, kalanı kiracının olacak. Çiftçilerin oturdukları binaların yapımı ve tamiri çiftlik sahibi tarafından gerçekleştirilecek. Buna karşı çiftçiler tarafından yapılarak onların malı olan binaların tamirini çiftçiler yapacak. Çiftçiler az veya çok hiç bir şekilde karşılıksız olarak çalıştırılmayacak. Dörtleme ve beşleme usulünün uygulandığı çiftliklerde, çiftçiler yalnızca çiftlik sahibinin hasılat hissesini evine veya pazar yerine nakletmek; tarla, bağ ve bahçelerinde bazı ziraat işlerini yapmakla sorumlu olacak, başka bir yükümlülükleri olmayacak.

3- Banaluka ve Bihke Sancakları'nda genellikle üçleme geçerli olup uygulama eskisi gibi devam edecektir. Ancak daha önce üçte biri çiftlik sahibine ait olan sebze hasılatının bundan böyle dörtte biri çiftlik sahibine ait olacak geri kalanı kiracılara bırakılacaktır. Çiftçilerin oturdukları binaların yapımı ve tamiri çiftlik sahibine ait olacak. Fakat daha önce çiftçiler tarafından yapılarak onların malı olan binaların tamiri çiftçiler tarafından gerçekleştirilecek. Çiftçiler az veya çok hiç bir şekilde karşılıksız olarak çalıştırılmayacak.

4- İzvornik Sancağı'nda genellikle üçleme geçerli olup uygulama eskisi gibi devam edecektir. Ancak şimdiye kadar dört kazada üçte biri, diğer kazalarda ise yarısı çiftlik sahibine verilen otun bundan böyle bütün kazalarda üçte biri çiftlik sahibinin, kalanı çiftçilerin olacak. Çiftçilerin oturdukları binaların yapımı ve tamiri çiftlik sahibine ait olacak. Fakat daha önce çiftçiler tarafından yapılarak onların malı olan binaların tamiri çiftçiler tarafından gerçekleştirilecek. Çiftçiler az veya çok hiç bir şekilde karşılıksız olarak çalıştırılmayacak.

5- Yenipazar Sancağı'nda genellikle dörtleme geçerli olup uygulama eskisi gibi devam edecektir. Ancak dörtleme usulü nedeniyle çiftçilerin çiftlik sahibine karşı ifa etmek zorunda olduğu yükümlülükler, çiftlik sahibinin hasılat hissesini evine veya pazar yerine nak-

letmekten ibaret olacaktır. Çiftçilerin oturdukları binaların yapımı ve tamiri çiftlik sahibine ait olacak. Fakat daha önce çiftçiler tarafından yapılarak onların malı olan binaların tamiri çiftçiler tarafından gerçekleştirilecek. Çiftçiler az veya çok hiç bir şekilde karşılıksız olarak çalıştırılmayacak.

6- Hersek Sancağı'nın bazı bölgelerinde üçleme, bazı bölgelerinde yarıcılık, bazı bölgelerinde ise dörtleme ve beşleme geçerli olup uygulama eskisi gibi devam edecektir. Ancak bundan böyle üçlemenin geçerli olduğu yerlerde şimdiye kadar yarısı çiftlik sahibine yarısı çiftçilere ait olan sebze ve meyve hasılatından herhangi birinin üçte biri çiftlik sahibinin kalanı çiftçilerin olacak. Üçleme ve yarıcılığın uygulandığı yerlerde, çiftçiler az veya çok hiç bir şekilde karşılıksız olarak çalıştırılmayacak. Dörtleme ve beşlemenin geçerli olduğu yerlerde çiftçiler, sadece çiftlik sahibinin hissesini evine veya pazara götürmek, tarla, bağ ve bahçelerinde bazı ziraat işlerinde çalışmakla yükümlü olacak, başka bir iş yapmayacak.

Genele Dair:

7- Çiftlikteki binaların inşası ve tamiri çiftlik sahibine ait olacak. Ancak çiftçilerin yaptıkları ve kendi malları olan binaların tamiri kendilerine ait olacak. Çiftçi çalışmakta olduğu çiftliği terk edip başka bir çiftliğe giderse, bir komisyon kurularak kendisine ait binaların keşfi yapılacak ve parası çiftlik sahibi tarafından reayaya ödenecek. Binanın değerini tahmin edecek komisyon çiftlik sahibi ve çiftçinin güvendikleri ikişer kişiden oluşacak. Bu kişiler memleket meclisinde bir araya gelerek binanın kıymetini tayin edecek. Binanın değeri hakkında bu dört kişi karar veremezse, dördünün güvendikleri başka bir kişi bu konuda karar verecek, onun verdiği karar kabul edilecek.

8- Çiftlik sahiplerinin her istedikleri zaman, çiftçileri çiftliğinden çıkarma hakkı olmayacak. Ancak çiftçi çiftlikte çalışmaz ve çiftlik sahibine zarar verir, çiftlik sahibine vermesi gereken hisseyi vermez, aralarında olan kontrat hükümlerine uymaz, çiftlik sahibi hükümete müracaat ederek durumu ispat eder ve çiftçi tutumundan vazgeçmezse adli makamların yardımıyla çiftçinin o çiftlikteki işine son veri-

lecek. Çiftliği kendi isteğiyle terk edecek olan çiftçi, durumu çiftlik sahibine haber verecek. Habersiz herhangi bir çiftliği terk ederek çiftlik sahibini zarara uğratan çiftçi, çiftlik sahibinin zararını ödemekle yükümlü olacak.

9- Çiftlik sahiplerinin ürünün kendilerine ait bölümünü iltizama vermeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Bu tür davranışta bulunan çiftlik sahipleri devlet tarafından cezalandırılacak.

10- Çiftlik sahipleri çiftliklerine gittiklerinde, çiftçileri ikamet etikleri evlerinden çıkararak kendilerinin oturması, karşılıksız olarak yem ve yiyecek istemeleri tamamen yasaklanmıştır.

11- Çiftlik sahiplerinden bazıları İşlive eriğinden kendisine ait olan hisseyi erikten rakı çıkarıldıktan sonra almaktadırlar. Erikten rakı çıkarmak çok masraflı olduğundan çiftlik sahipleri kendi hisselerine düşen eriği yaş veya kuru olarak alacak, rakı çıkarıldıktan sonra talep etmeyecek.

12- Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ta çiftçi vekillerinden alınan bilgiye göre çiftlik sahiplerinden bazıları çiftliklerini icar ettikleri halde, sonradan anlaşma harici bazı taleplerde bulunmuşlardır. Çiftçiler bu istekleri yerine getirmediği zaman onları çiftliklerinden atmakla tehdit etmişlerdir. Bu durum şikâyet edilse bile iki taraf arasındaki anlaşmanın sözlü olması ve bir senet olmaması münasebetiyle bir sonuç çıkmamaktadır. Bu konuda her iki tarafın da anlayacağı dilde bir kontrat senedi düzenlenerek taraflar arasında imzalanması ve bu senedin bir nüshasının çiftçi, bir nüshasının çiftlik sahibi tarafından saklanması, yapılan anlaşma haricinden başka şey alınmaması, çiftlik sahibi ve anlaşmayı imzalayanlar ölmedikçe anlaşmanın devamı etmesi, bir çiftçinin yeni bir çiftliğe girmesi veya çiftlikte oturan ailenin büyüğünün ölmesi durumunda eski kontratın yeniden tanzim olunarak kaza ve karyelere dağıtılması, bu işlemin ücret talep edilmeden yapılması ve aksi davrananların cezalandırılması.

13- Hazırlanan nizâmnâmenin uygulanmasından vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdürler sorumludur. Nizâmnâmenin uygulanmasında esneklik gösterenler mesul tutulacaklardır.

Düzenleme ile Bosna Hersek'te var olan uygulamalar yazılı hale getirilerek yasallaştırılmıştır. Ancak taraflar arasındaki problemlere kesin bir çözüm getirilememiştir. Zaten nizâmnâmenin uygulanmasında da hayli güçlüklerle karşılaşılmıştır[1058]. Sonuçta nizâmnâme istenilen sonucu vermemiştir. Çünkü 1857'de başlayan ayaklanma artarak devam etmiştir. Eksikleri ve eleştirilere rağmen Bosna'da toprak sorununa en kalıcı çözüm bu nizâmnâme ile getirilmiştir. Zira, beklenenin aksine Avusturya işgali sonrasında da reaya lehine bir gelişme olmamış, toprak hukuku neredeyse Osmanlı yönetimi zamanındaki gibi kalmıştır. Avusturya 1905'de eyalette bir toprak reformu teşebbüsünde bulunmuş, fakat başarısız olarak eski düzene geri dönülmüştü[1059].

4- Tımar

Tımar sistemi özellikle Doğu Bloğu tarih anlayışında çok önemli bir tartışma veya suçlama mekanizması olarak kullanılmıştır[1060]. Bugün hâlâ Batı tarih yazımında konu feodal yapının bir parçası olarak ele alınmaya devam edilmektedir[1061]. Mesela Jelavich ikilisi tımarların mülk arazilere dönüşmesiyle çiftçileri, sipahilerin (yani toprak sahipleri) keyfi ve aklına estiğini yapan tavırlarından koruyacak bir yerel otoritenin olmadığını, bu yüzden Balkan çiftçileri için çok kötü günlerin başladığını ifade etmişlerdir. Onlara göre Balkan çiftçilerinin isyan hareketleri, içinde bulundukları yaşam şartlarının zorluğundan kaynaklanan doğal hareketlerdi ve İngiltere'deki Robin Hood hareketinin bir benzeriydi[1062]. Bosna Hersek için de durum farklı değildi.

[1058] Eren, *Tanzimat*, s. 747.

[1059] Sugar, *a.g.e.*, s. 6, 32-34; Anderson, *a.g.e.*, s. 235.

[1060] Mesela Todorov'un makalesi bu yaklaşıma çok güzel bir örnektir. Gerçi Todorov olayı abartmış, Osmanlılar'ın Balkanlar'daki her türlü dinsel, yönetsel, düşünsel ve ekonomik tavrını feodalite veya sosyal sınıf kavramlarıyla açıklamıştır. Yine de onun makalesi hem bu konuya hem de tarihin sosyalist propaganda için nasıl kullanıldığına dair gerçekten incelenmesi gereken bir çalışmadır. Bkz. Nikolaj Todorov, "Social Structures in the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centures", *Etudes Balkaniques*, no: 4, Sofia 1985, s. 48-71. Vucinich'e göre ise feodalizm tartışma götürmez biçimde Osmanlı toplumunun ana direklerinden biridir. Bkz. Vucinich, *Balkan Society*, s. 599-601; Acun, a.g.m., s. 901; Johnstone, *a.g.e.*, s. 170.

[1061] Benac, *a.g.e.*, s. 80; Okey, *a.g.e.*, s. 23; Hoffman, *a.g.e.*, s. 52; Acun, a.g.m., s. 901.

[1062] Jelavich & Jelavich, *The Balkans*, s. 31-32; Johnstone, *a.g.e.*, s. 170.

Bu nedenle Batılılara göre XIX. yüzyılda tımar sistemi mutlaka ortadan kaldırılması gereken bir unsurdu.

Tımarların Bosna'daki tarihsel gelişimi son derece etkileyicidir. Zira bölgenin Müslümanlaşmasında tımar sistemi çok etkili olmuş, dahası yerel halkın Osmanlı Devlet sistemine entegre olmasına yardımcı olmuştu. Klasik tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte Bosna tımarları devlet nazarındaki önemini yitirse de yerel halk nezdindeki ehemmiyetini XIX. yüzyıl sonlarına kadar korumayı başarmıştı[1063].

Bosna Hersek'te yerel beyler tarafından mülk olarak tasarruf edilmiş toprakların dışındaki tüm bölgeler tımarlara ayrılmıştı. Topraklar mahallerinde ikâmet eden tımarlı sipahiler tarafından yönetiliyordu. 1653'de eyalette toplam 1.980 tımar vardı. Bunlar cebelileri ile 7.000 asker çıkartabilecek kapasiteye sahipti. Bu tarihte en küçük tezkireli (merkez tarafından beratı onaylanan) tımar 6.000 akçeydi. Bunun 3.000 akçesi kılıç, 3.000 akçesi hisseydi. Bundan 1 akçe aşağısı tezkiresiz (beylerbeyleri tarafından dağıtılan) tımardı[1064]. XVIII. yüzyıl başında eyalette 144 zeamet, 3.617 tımar vardı. Prut Savaşı'na (1711) 1.533 Bosnalı sipahi katılmıştı[1065].

İlk zamanlarda Bosna'da tımar sahibi olmak oldukça revaçta olan kazançlı bir işti. Zamanla devletteki tedrici gerilemeye paralel olarak tımarlar eski cazibesini yitirdi. Buna bir de tımarların sık sık el değiştirmesi eklenince, bir zamanlar ülkenin yükselmesinde en önemli askerî işlevi üstlenmiş olan sipahiler bu kez ülke için bir tehdit oluşturmaya başladılar. Devlet bu huzursuzluğu bir parça dindirebilmek için tımarların babadan oğula geçmesine yani ocaklık tımarlara çevrilmesine izin verdi. Bosna'da bu süreç XVII. yüzyılın hemen başlarında başladı. 1594'te padişah Bosnalı sipahilerin kendi tımar ve zeametlerini veraseten intikal hakkı tanıdı. Özellikle Bosnalı birçok sipahinin şehit düştüğü 1593'teki Sisek Muharebesi tımarların ocak-

[1063] Tımar sistemi Boşnaklar arasında bugün dahi geçmişin Müslüman üstünlüğünün simgesi olarak algılanmaktadır. Hatta 1996 senesinde Bosna Hersek posta idaresi tarafından sipahiler anısına bir pul dahi basılmıştır. Bkz. Resim: 58.

[1064] Aynî Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 105; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 25, 89.

[1065] Jelavich, *Balkans*, vol. I, s. 88.

lık tımara dönüştürülmesine ivme kazandırdı[1066]. Padişahlar, Bosna'nın çevresi düşmanlarla çevrili olduğu için, şehit düşmüş sipahi ve zaimlerin çocuklarına babalarının tımarlarını silsile şeklinde vermeye başladılar. Hatta daha da ileri gidildi ve çocuğu olmayan sipahilerin tımarları, kardeş ve akrabalarına bırakıldı. Böylece klasik tımarlar ocaklık tımara çevrildi. Süreç başarısız Viyana Kuşatması'ndan sonra XVIII. yüzyılda daha da hızlandı. XIX. yüzyıla gelindiğinde Bosna'daki hemen hemen bütün tımarlar ocaklıktı. Sipahiler bu tımarları devletin malı olmaktan ziyade baba ocağı, kendi malları, dahası bölgede Osmanlı ve Müslüman varlığının devamının tek unsuru olarak görüyorlardı. Bölgedeki hassas durumun farkında olan İstanbul, Bosna'daki tımarlar konusunda daima dikkatli davrandı[1067].

III. Selim'in padişah olmasıyla tımarlardaki usulsüz uygulamaların önüne geçmek için çalışmalar yapılmaya başlandı. Fakat onun reformları Bosna'ya kadar ulaşmadı. Reformların Bosna'ya etkisi daha ziyade II. Mahmud döneminde oldu. 1834 senesinden itibaren tımarlar aşamalı olarak kaldırılmaya başlandı. Fakat Bosna'da tımarların lağvı devletin diğer yerlerindekinden biraz farklı oldu. Bosnalı

[1066] 1592'de Uskokların saldırılarından usanan Bosna Beylerbeyi Telli Hasan Paşa, Bosna'nın kuzey sınırına bir sefer düzenleyerek Hrastoviçe, Gora ve Bihke'yi fethetmişti. Bunun üzerine ertesi sene Avusturya tarafından bölgeye bir sefer düzenlenmişti. Sefer sırasında İstanbul'dan yardım alamayan Bosna Beylerbeyi 25-30.000 kişilik bir kuvvetle Avusturya ordusuna saldırmıştır. Savaşta Bosna kuvvetleri yenilmiş, yaklaşık 18.000 kişi ile birlikte Beylerbeyi Telli Hasan Paşa da şehit olmuştu. Bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, c. I, Ankara 1999, s. 286, 288, 320-321; Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, c. II, İstanbul 1283, s. 124-129; Joseph von Hammer Pugstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, c. IV, İstanbul 1993, s. 208-213; Bekir Kütükoğlu, "Murad III", *İA*., c. VIII, İstanbul 1987, s. 622-623; Benac, *a.g.e.*, s. 90; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 97-98; Velikonja, *a.g.e.*, s. 66.

[1067] Tımarların ocaklık haline getirilmesi Filipoviç tarafında çok ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu sahada araştırma yapanların onun konuyla ilgili makalesini mutlaka gözden geçirmesi gerekmektedir. Oldukça mükemmel olan çalışmanın tek eksik yanı Osmanlı Arşivleri'nden yeterince yararlanmamış olmasıdır. Konu arşive dayalı olarak çalışıldığında tamamıyla aydınlatılabilir. Filipoviç'in çalışması için bkz. Nedim Filipović, "Ocaklık Timars in Bosnia and Herzegovina", *POF*, vol. 36, Sarajevo 1987, s. 149-180; Filipoviç, *Timar*, s. 175-188; Bosna tımarlarının XVIII. yüzyıldaki yapısı Hickok tarafından tamamen aydınlatılmıştır. Bkz. Hickok, *a.g.e.*, s. 42-112. Sućeska, *Bosna*, s. 435; a.g. mlf., *Bosnian Moslems*, s. 2-3; Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*. Tokyo 1979, s. 1-2; Truhelka, a.g.m., s. 64; Pašić, *Islamic Architecture*, s. 9; Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 53; Hupchick, *a.g.e.*, s. 166, 173; Stavrianos, *The Balkans: 1453*, s. 140-141; Vucinich, *Balkan Society*, s. 600..

sipahiler diğer yerlerde olduğu gibi jandarma adı altında alışılmış sistemin devamını talep ettiler, ancak İstanbul onların isteğini kabul etmedi ve sipahilerden özel bir redif süvari alayı tertip edildi. Böylece hem tımarları ellerinde kaldı, hem de eyalet dışına çıkmalarının önüne geçilmeye çalışıldı[1068].

Tanzîmât'ın ilânının hemen ardından 1843 senesinde Tanzîmât'ın uygulandığı bölgelerde bir sipahinin ölmesi durumunda tımarlarına el konulması kararı alınmıştı. Fakat daha önce olduğu gibi bu karar da hayata geçirilememiştir. 1847'de sipahiler tasarruflarında bulunan tımarların yarı geliri ile ömür boyu emekli edilerek, tımarlarına hazine tarafından el konulmaya başlandı[1069]. Diğer eyaletlerde yürürlüğe giren bu kanunların Bosna'nın Tanzîmât'a dahil edilmesi durumunda kendi eyaletlerinde de uygulanmasından çekinen Bosnalı sipahiler, 1849'da başlayan büyük isyanda asilerin yanında yer aldılar. Kendi tımarlarını Bosna'da Müslüman varlığının tescili olarak gören sipahiler doğal olarak bu süreci durduracak her türlü faaliyete destek verdiler. Onların tutumu karşısında isyan sırasında yeni kurulan Bosna Meclis-i Kebiri'nin aldığı ilk karar isyana katılan sipahilerin tımarlarına el konulacağını ilân etmek olmuştur.

İsyanın etkisiyle 1851'den sonra sipahilerin halka kötü davrandıkları ve bu durumun reayanın isyanına yol açtığı bahanesi ile tımar sistemi aşamalı olarak ilga edilmeye çalışılmıştır[1070]. İlk olarak tımarlara tapusuz ve beratsız dahil edilen topraklara el konularak, bu topraklar çoğunlukla Müslüman alıcılara satılmıştır[1071]. Ardından eyalet-

[1068] Aličić, *Uredenje*, s. 21-22; Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahâtlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, c. II, İstanbul 2004, s. 971. Fakat alınan tedbirlerin pek başarılı olduğunu söylemek güçtür. Boué zaim ve sipahilerin sultana asker olarak hizmet etmeleri gerekirken, 1830'lu yıllarda sistemin tamamen kişisel amaçlara hizmet eder hale dönüştüğünü ifade etmektedir. Bkz. Boué, *Turquie D'europe*, Tome III, s. 183.

[1069] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 847, Lef: 1, 11 ZA 1275/12 Haziran 1859 tarihli mazbata sureti.

[1070] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6509, 12 RA 1267/15 Ocak 1851 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası; Engelhard, *a.g.e.*, s. 87.

[1071] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 755/73, 15 M 1268/10 Kasım 1851 tarihli Ömer Lûtfî Paşa'ya yazılan şukka; *İ.M.V.*, nr: 7701, 24 M 1268/19 Kasım 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; *A.MKT.NZD.*, nr: 47/62, 28 S 1268/23 Aralık 1851 tarihli arz tezkiresi.

teki tımarların durumu hakkında ayrıntılı bir araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda fetihten beri eyalette 4.000 tımar kaydının varlığına rastlanmıştır. Ancak zamanla beyler ve nüfuzlu kişilerin kendilerine verilen tımarları genişlettikleri, hatta halkın arazilerini alıp kendi tımarlarına dahil ettikleri ve bu yolla tımarlarını mülke dönüştürdükleri anlaşılmıştır. Nihayet 1851'e gelindiğinde tımar sayısının 1.512'ye düştüğü ortaya çıkmıştır. Defterlerdeki kayıtlardan eyalette 1785-86 tarihinden itibaren dağıtılan tımar sayısının 100 olduğu, Bosna'da eyalet valileri tarafından dağıtılan ve gelenek halini alan "*Bosna tezkeresi*" adı altında yapılan tımar dağıtımının da on seneden beri yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle son on yıl içerisinde tımar ve zeâmet sahibi oldukları iddiasıyla toprak tasarrufunda bulunanların iddialarının asılsız olduğu anlaşılmış ve ellerinde tımar beratı bulunmayanların topraklarına el konulmaya başlanmıştır[1072].

Tımarlarla ilgili çalışmalar bitirildikten sonra tımarları lağvetmek için harekete geçilmiştir. Merkez sipahilerin tepkisinden çekindiğinden tımarları aşamalı olarak kaldırmak için bir plan hazırlamıştı. Buna göre[1073];

1- Görev yapabilecek durumda olan tımar sahipleri tımar gelirinin 125 kuruş fazlasıyla Saraybosna ve diğer kazalara zaptiye olarak atanacaklar.

2- Görev yapamayacak durumda olan sipahilere üçer sene daha tımar beratlarında yazan gelirler bırakılacak veya bu tımarların emaneten idaresi sağlanacak.

3- Üç yıllık süre sonunda tımar gelirinden tımarın masrafları düşülerek her seneye isabet edecek gelirin yarısıyla sipahiler ömür boyu emekli edilecek.

Tımarlarının sipahiler için ne anlama geldiğini anlayan merkez, yukarıda yer alan genelde ülke çapında uyguladığı planı yürürlüğe

[1072] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6509, 24 R 1267/26 Şubat 1851 tarihli arz tezkiresi.

[1073] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6509, 12 RA 1267/15 Ocak 1851 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası.

sokmaktan vazgeçmiştir. Fakat bir yanda tımarların atıl durumu, diğer yanda reayanın sipahilerden gördüğünü iddia ettiği baskılar nedeniyle tımarların yeniden düzenlemesi sürekli gündemde olmaya devam etmiştir. Özellikle 1859'dan itibaren tımarların düzenlenmesi konusuna ciddiyetle eğilinmiştir. Yeniden bir araştırma yapılmış ve 1.747'si faal 73'ü emekli olmak üzere toplam 1.820 tımarın varlığı tespit edilmiştir. Uzun süren tartışmalar sonucu tımarların devamına karar verilmiştir. Tımar sahibin ölmesi durumunda işe yarar oğlunun eşkinci, varsa küçük oğlunun cebeli olmasına, evlatsız ölen olur ise kardeşine, kardeşi yoksa akrabasına tımarların verilmesine, sipahilerin dirayetlilerinden her sancak için bir binbaşı, üç yüzbaşı seçilerek sipahilerin onların komutası altında olmasına ve genellikle sınır bölgelerinde asayişi sağlamak için görevlendirilmelerine karar verilmiştir. Tımar sahiplerini rahatlatan bu kararın alınmasında Bosna valileri önemli rol oynamıştır. Valiler merkezin tüm tımarları lağvederek, sipahileri emekli etme kararının sakıncalarını ayrıntılarıyla merkeze anlatabilmiş ve nihayetinde bölgede devletin diğer bölgelerinden farklı bir tutum sergilenmiştir[1074].

Yapılan çalışmalara rağmen ilerleyen yıllarda da tımarlardan kaynaklanan sorunlar devam etmiştir. 1869'a gelindiğinde konuyu kesin çözüme kavuşturmak için çalışmalara başlanılmıştır. İlgili düzenlemeyi yapması için Defterhâne Kesedarı Penah Efendi bölgeye gönderilmiştir. Penah Efendi her tımarın gelirinin sipahiye kalan bölümünü hesaplamış, ancak tımar sahiplerinin ne kadar bedel alacağına dair kesin bir karar verememiştir. Hesaplamalar yapılırken bir takım hatalar da yapılmıştır. Tımar geliri çok olanların bir çoğuna az, geliri az olanların pek çoğuna da fazla gelir kaydetmiştir. Bu nedenle birçok sipahi tımarlarına el konulunca gelirlerinin yarısını kaybetme tehlikesiyle yüz yüze kalmıştır[1075]. Bunun üzerine tımar

[1074] B.O.A., *A.MKT.MVL.*, nr: 109/51, 16 M 1276/15 Ağustos 1859 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen şukka; nr: 119/35, 8 S 1277/26 Ağustos 1860 tarihli Bosna Valisi, Maliye Nezareti ve Serasker Paşa'ya yazılan şukka; *A. MKT. MHM.*, nr: 195/25, 29 S 1277/16 Eylül 1860 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen irâde; *İ.M.M.*, nr: 847, 24 M 1277/12 Ağustos 1860 tarihli arz tezkiresi; 25 M 1277/13 Ağustos 1860 tarihli irâde.

[1075] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530, ZA 1285/Şubat 1869 tarihli Divân-ı Muhasebe mazbatası.

gelirlerini düşürmeden sipahileri memnun edecek bir orta yol formülü bulmak için çalışmalar yapmıştır. Çözüm arayışları üç konu üzerinde yoğunlaşmıştır[1076].

1- Daha önce verilen hesap cetvellerine göre emeklilik.

2- Tımar gelirinin yarısı sahibine bırakılarak emeklilik. (Bu uygulama Anadolu ve Rumeli tımarlarında yaygın olarak kullanılmıştır.)

3- Tımar dağıtımına devam edilmesi.

Birinci şıkkın uygulanması halinde hesaplar düzgün tutulamadığından soruna çözüm olamayacağı düşünülmüştür. İkinci seçeneğin uygulanabilmesi için de tımar gelirlerinin defterhanece paylaştırılmasına ihtiyaç vardı. Fakat bu çalışmalar da gereği gibi yapılamamıştı. Eski Vali Mazhar Osman Paşa ise konuya ilişkin yaptığı değerlendirmede birinci şıkkın uygulanamayacağını rapor etmiştir. Osman Paşa tımar sahiplerinin sıkı biçimde denetlenerek tımar gelirinin 1.500 kuruşluk kısmına dokunulmayarak, 1.500 kuruştan yukarı olanların gelirlerinin üçte birinin hazine tarafından alınması şartıyla, tımar dağıtımına devam edilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir. Uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için bölgede bulunan sipahilerin yeniden örgütlenerek her sancağa bir onbaşı, iki-üç yüzbaşı atanarak gerekli görülen sancaklara sevk edilmelerinin uygun olacağını belirtmiştir. Paşa, Bosna'nın sınır eyaleti olması nedeniyle tımar dağıtımı yanında tavır almıştı. Merkez Bosna'da 1.500 kuruştan fazla geliri olan tımar sayısının azlığını dikkate alarak, Osman Paşa'nın önerileri uygulandığı takdirde Bosna Hersek'te tımar konusunda değişen bir şey olmayacağı kanaatine varmış ve öneriye sıcak bakmamıştır[1077].

Bosna'daki tımar problemini çözmek amacıyla Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmede ise Tanzîmât'ın uygulandığı diğer yerlerdeki gibi, tımar gelirlerinin yarısının emeklilik maaşı kabul edilerek tımarın

[1076] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530.
[1077] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530.

lağvedilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Ancak Bosna'nın stratejik durumu dikkate alınarak bu öneri de kabul görmemiştir[1078].

Meclis-i Vâlâ Tanzîmât'ın uygulanmaya başlamasından beri tımar dağıtılmadığını, aksine sahibi ölen 702 tımara el konulduğunu göz önüne alarak[1079] 6 Safer 1286/18 Mayıs 1869 tarihli bir tezkire ile yapılacak düzenlemenin içeriğini belirlemiştir. Tezkirede, *"1851 senesinde bütün tımar ve zeâmetlere devlet tarafından el konulduğu, Bosna'nın stratejik konumu nedeniyle Tanzîmât'ın uygulandığı diğer yerlerden ayrı tutularak tımar gelirlerinin tamamen sahibine bırakıldığı, tımarların bir heyet kontrolünde istihdamı isteği karşısında eyaletten gönderilen tımar defterlerinin tetkik olunduğu, Bosna'daki İslâm nüfusun muhafazasının çok önemli olduğu, Bosnalıların tımarı kendilerin için cihan kadar kıymetli bildikleri, eğer Bosna'daki tımarlarda da diğer yerlerdeki tımarlar gibi emeklilik nizâmı uygulanırsa bölge korumasının zayıflayacağı"* belirtilerek, *"Tımar sahiplerinin devletin diğer bölgelerindeki uygulamalardan müstesna tutulması, refahlarına dokunulmaması, tımar gelirlerinin sahiplerine bırakılması, şimdiye kadar tehir edilen tımar dağıtımına başlanması ve memlekete bir halel gelmemesi için tımar sahiplerinden ölenlerin tımarının büyük oğluna verilmesini içeren bir nizâmnâme hazırlanması"* Maliye Nezareti'nden talep edilmiştir. Nisan 1869 yılı içinde hazırlanan nizâmnâme 19 Mayıs 1869 tarihinde padişah tarafın kabul edilerek yürürlüğe girmiştir[1080].

Hazırlanan nizâmnâme şu esasları içermektedir[1081]:

1- Saraybosna, Bihke, Yenipazar, İzvornik, Banaluka, Hersek ve Travnik Sancakları'ndaki tımar ve zeâmetler mahallerinde incelenerek defter ve mazbatalar hazırlanacak. Hazinece el konulan tımarların gerçek gelirleri belirlenecek ve sahiplerine bölgesindeki mal sandıkları tarafından bedeli ödenecek.

[1078] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530.

[1079] Tımar dağıtım yasağına aykırı olarak sadece iki örnek tespit edilmiştir. Biri 1850 tarihinde ölen İstolçeli Zülfikâr Paşa'nın zeâmeti 1863 yılında oğulları Arif ve Kemal Beylere bırakılmıştır. Diğeri ise zeâmet kayıt mutasarrıfının ölmesiyle 8 yaşındaki oğlunun mağduriyetini önlemek için 1858 tarihinde bir emirnâme ile tımar verilmiştir. B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530.

[1080] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530, 6 S 1286/18 Mayıs 1869 tarihli arz tezkiresi; 7 S 1286/19 Mayıs 1869 tarihli irâde.

[1081] B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530, Nisan 1869 tarihli nizâmnâme; Belge: 7.

2- Tımar ve zeâmetlerin tam hasılat üzerine hazinece takdir olunan bedeli 50 kuruştan aşağı olanlar 50 kuruşa yükseltilecek, 50 kuruştan yukarı olanların fazlası alınacak. Tımar sahiplerinin gelirleri belirlenerek bir müfredat defteri yapılıp Bosna'ya gönderilecektir. Vilâyetçe bu nizâmnâmeye uygun olarak tanzim olunacak defter hazineye gönderilecektir. Düzenlenen deftere göre herkesin tımar beratları vergi harcı alınmadan verilecek.

3- Tımar ve zeâmetlerine el konulan kişilere veya varislerine tımarın zapt tarihinden itibaren tayin edilen bedeli ödenecektir.

4- Tımar ve zeâmet sahiplerinden 1868 senesi sonuna kadar vefat edenlerin sahip oldukları tımar ve zeâmetleri oğluna veya torununa, erkek çocuğu fazla ise büyüğüne verilecek, akraba ve kardeşlerine verilmeyecektir.

5- Nizâmnâme tarihinden sonra aileden intikalen tımar ve zeâmet sahibi olanların ölmesi durumunda tımar ve zeâmet küçük ve büyük oğluna, oğlu yoksa baba tarafından veya ana baba bir erkek kardeşine, erkek kardeşi birden fazla ise bunların büyüğüne verilecektir. Bunlardan biri de yoksa akrabalarına verilmeyecektir.

6- Tımar ve zeâmet sahiplerinden ölenlerin, ölüm tarihine kadar olan tımar ve zeâmet bedelleri varislerine ait olacak. Tımar ve zeâmet sahibinin ölümünden sonra işlemiş olan gelirleri yalnızca dördüncü ve beşinci maddelerdeki hükümler uyarınca tımar ve zeâmet sahibi olmaya hak edenler alabilecek.

7- Tımar ve zeâmetlerin dağıtımında tımar hisselere bölünmeyecek. Tımar sahipleri tımar ve zeâmetleri hiç bir surette başkasına bırakamayacak.

8- Bundan böyle uhdesine tımar ve zeâmet tevcihi lâzım gelen şahısların isim ve künyesi, vazifesi, tımar ve zeâmetin bedelini içeren mazbata vilâyetçe tanzim olunup İstanbul'a gönderilecektir. Bu mazbata hazinedeki kayıtla karşılaştırıldıktan sonra harçsız olarak derhal mahalline gönderilecektir.

9- Tımar ve zeâmetleri vilâyet dahilinde olup, vilâyeti terk edip geri gelmeyenler hakkında Anadolu ve Rumeli tımarlıları hakkındaki

hüküm uygulanacak. Bunlar mutasarrıf oldukları tımar ve zeâmetlerin yarı geliriyle emekli edilecek. Ölmeleri halinde tımar ve zeâmetlerine el konulacak. Vilâyet dışında oturup vilâyette tımar ve zeâmeti olanların hakkında da bu madde geçerli olacaktır.

10- Vilâyette tımar ve zeâmeti olanların ölümü halinde, vilâyet haricinde oturan evladına ve akrabasına tımar verilmeyecek. Nizâmnâme tarihine kadar verilmiş olan tımar var ise tımarın yarı geliri kendilerine bırakılacak, bu kişinin ölümü durumunda tımarın tamamına el konulacak.

11- Tımarın tüm gelirleri kendisine bırakılan bir tımar ve zeâmet sahibi tımarını terk ederek vilâyet haricine göç ederse mutasarrıf olduğu tımar ve zeâmet bedelinin yarısı alınacak ve ölümü durumunda mirasçılarına tımar verilmeyecek.

12- Yerli tımar ve zeâmet sahipleri mahallerinde istihdam olunacak, istihdam meselesi konuya ilişkin özel bir talimat ile uygulanacak.

13- İmamet ve hitabete ait tımar ve zeâmet hakkında yukarıdaki maddelerden ayrı olarak bunların gelirleri tam hasılat üzerinden tayin olunacak. Bu makama bakan kişinin ölümü halinde tımara el konulmayıp o makama atanan kişiye verilecektir.

Nizâmnâme Bosna'da derhal uygulanmıştır. Bu amaçla Topal Şerif Osman Paşa'nın yerine vali atanan Safvet Paşa'ya *"Bosna'daki tımar ve zeâmet sahiplerinin ailelerine geçmişteki tımarlarının verileceğine"* dair 31 Mayıs 1869 tarihli bir fermân verilmiştir. Safvet Paşa Bosna'ya gelir gelmez bu fermânı içeren Türkçe ve Boşnakça ilânnâmeler bastırarak tüm eyalete dağıtmıştır[1082].

Dağıtılan ilânnâmenin içeriği şöyledir[1083]: *"Bosna haricindeki memleketlerdeki tımar ve zeâmet sahipleri gelirlerinin 1/4 ile emekli edilmişlerdir. Bosna'da ise tımar ve zeâmetlerin tasarrufları tımar sahiplerine bırakılmıştır. Böyle bir lütûfa Boşnaklar'ın nail olmalarının sebebi vatanlarını canları*

[1082] B.O.A., *İ.D.*, nr: 41552, Lef: 1, 10 R 1286/20 Temmuz 1869 tarihli Bosna Valisi Safvet Paşa'nın tahriratı.

[1083] B.O.A., *İ.D.*, nr: 41552, Lef: 2, 5 R 1286/15 Temmuz 1869 tarihli Bosna'da yayınlanan ilânnâme: Belge: 8.

pahasına korumaları ve padişahın bugüne kadarki lütûf ve inayetlerinin kıymetini bilmeleridir. Padişah Bosna'daki İslâm nüfusunun muhafazasını düşünerek böyle bir lütufta bulunmuştur. Yayınlanan bu nizâmnâmeden sonra karışık halde bulunan tımar ve zeâmet uygulaması tamamen düzeltilecektir. Tımar sahibinde aranılan şey vatanlarından ayrılmamaları, birlik ve beraberliklerinin bozulmayarak, mevcut kuvvetlerine zarar gelmemesini sağlamaktır. Verilen haktan herkesin faydalanması için vilâyet merkezinde bir komisyon kurulacaktır. Tımar sahibi evlat ve ahfadından olanlar oraya müracaat ederek haklarını alabileceklerdir".

Padişah Bosna'da tımar meselesinin halledilmesinden ve halkın gösterdiği yapıcı tutumdan ve kendisini övücü sözlerinden memnun kalmıştır[1084].

Yukarıdaki çalışmalardan da anlaşılacağı gibi devlet Bosna'ya ayrıcalıklı davranmıştır[1085]. Böylece Bosna'da Müslüman nüfus hoşnut edilecek, İslâm varlığı ve gücünün korunmasını sağlanacaktı. Devlet 1851, daha da geriye götürülürse 1826'dan beri ezdiği Bosnalı sipahileri tamamen kendi yanına çekecekti. Belki bu nizâmnâme Bosnalı Müslümanlar'dan bir özür dileme, artan milliyetçi tepkiler nedeniyle eskiden olduğu gibi varlığını Müslümanlar'a dayandırarak devam ettirme çabasıydı. Zira, ilânnâmede bu özrün izlerini görmek mümkündür. Fakat geç kalınmıştı. 1875'de başlayan isyan, hükümetin yeniden Müslümanlar'a dayanarak otoritesini Bosnalı Hıristiyanlar üzerinde kurma planını geçersiz kılmıştır.

D) ULAŞIM

XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Batılı devletlerin deniz yoluyla Uzakdoğu mallarını ülkelerine taşımaları, yol ağını İpek ve Baha-

[1084] B.O.A., *İ.D.*, nr: 41552, 10 CA 1286/18 Ağustos 1869 tarihli arz tezkiresi.

[1085] Bosna'da sipahilere gösterilen teveccüh sadece Bosnalı sipahilerle sınırlı değildir. Belgrad'dan Bosna'ya sığınmış olanlar arasında tımar ve zeamet sahibi olanların bir kuşak sonraki çocuklarına da tımar ve zeamet bedelleri ödenmeye devam edilmiştir. Bunlara her yıl yüksek meblağlarda para hazinden ödeniyordu. Mesela 1874 senesinde bu amaçla 166.000 kuruş Belgrad muhaciri tımar ve zeamet sahiplerine ödenmişti. B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 474/11, 24 Z 1290/12 Şubat 1874 tarihli Bosna Valisi ve Maliye Nezareti'ne gönderilen şukka.

rat ticareti üzerinde kurmuş olan Osmanlı Devleti'nin karayollarının bozulması sonucunu da beraberinde getirdi. XVIII. yüzyılda Osmanlı yol ağı eskiyle kıyaslanamayacak derecede bozulmuş bulunuyordu. Halbuki aynı yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da yol yapım teknolojisinde yeni gelişmeler kaydedilmekteydi. İki İngiliz mühendis Thomas Telford ve John L. McAdam karayolu yapımında yeni bir teknik geliştirmişlerdi. Buna göre yol güzergâhı sağlam bir zemine dayandırılıyor ve yaklaşık 6-6,5 cm. ebatında kırılmış, köşeli taş parçaları 25 cm. kalınlığında yola döşeniyordu. Modern karayolunun ilk temellerinin atılmasının yanında XIX. yüzyıl başlarında buharlı gemiler ve demiryolunun ortaya çıkması, ulaştırma faaliyetlerinde devrim niteliği taşıyordu. Ulaşım araçlarındaki yeni gelişmeler Osmanlı devlet adamlarını modern ulaşım konusuna eğilmeye yöneltmişti. Özellikle II. Mahmud'dan itibaren Avrupa'daki Osmanlı elçileri konuyla ilgili raporları ülkeye göndermeye başlamışlardır. Tanzîmât Fermânı'nda yuvarlak olarak "*memleketin imarına çalışılacağı*" gibi bir ifade varken Islahât Fermânı'nda ulaşıma yapılan vurgu daha kesin olmuştur. Fermânda, "*İç ticaretin canlandırılması kara ve su yollarının ıslahına hükümetçe para ayrılacağı ve bu hususta Avrupa'nın bilgi ve sermayesinden faydalanılacağı*" belirtilmiştir. Fermânlarda vurgu yapılan hususlara yöneticiler de sahip çıkmışlar, yol yapım çalışmalarına ülke ekonomisinin kaldırabileceğinin çok üzerinde yatırım yapılmıştır. Bu konuda dış borçlanma da dahil her seçenek denenmiştir[1086].

Tanzîmât yöneticilerinin imar faaliyetlerine verdikleri önem sonucu, bayındırlık işlerinin yürütülmesi, ülkede ziraat ve sanayi alanında atılımlar yapmak üzere 1848 Kasım'ında Nafıa Nezareti kurulmuştur. Ancak Şubat 1849'da Nafıa ve Ticaret Nezaretleri birleştirilmiş, iş yoğunluğunun artması üzerine Mart 1867'de iki nezaret tekrar ayrılmıştır. Nezaret yeniden kurulduktan sonra bayındırlık faaliyetlerine ilişkin en önemli atılım, 1869 senesinde Turuk ve Maâbir Nizâmnâmesi'nin yayınlanması olmuştur. Nizâmnâmeye göre yollar dört gurupta toplanmıştı;

[1086] Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 26-27, 38.

1- Vilâyet merkezlerinden İstanbul'a, iskele ve demiryollarına ulaşan büyük yollar

2- Vilâyet ve sancaklar arasındaki yollar

3- Kazalardan kasabalara, ana güzergâhlara, demiryolu ve iskelelere giden sancak yolları

4- Nahiyeler arasındaki yollar

Yukarıdaki sınıflama doğrultusunda derhal yol yapım çalışmalarına başlanılmıştır. Birinci derece öneme sahip yolların yapım masrafını devlet üstlenmiş, bu amaçla yurt dışından yabancı mühendisler getirtilmiştir. İlk olarak, Erzurum-Trabzon, İzmit-Adapazarı-Hendek, Ankara, Dikili-Bergama-Kırkağaç, Bandırma-Balıkesir, Gemlik-Bursa, Samsun-Amasya, Tuna, Bosna, Halep ve Maraş Vilâyetleri'nde yollar yapılmaya başlanmıştır[1087].

1- Karayolu

Bosna Hersek, Roma Dönemi'nden beri önemli yollar üzerinde bulunmaktaydı. Yol güzergâhı üzerinde bulunması bölgenin stratejik önemini artırmış, bu nedenle bölgeye sahip olmaya çalışan fatihler için cazibe merkezi olmuştur. Diğer taraftan bu durum bölgenin iktisadî gelişmesine katkıda bulunmuştur. Karayolları üzerinde bulunan kentler gelişmiş, halk tarımın yanında ticaretten de önemli ölçüde gelir sağlamıştır. Mesela yollar üzerinde bulunan Saraybosna diğer Rumeli şehirlerine göre genç bir şehir olmasına rağmen, Rumeli'nin en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir[1088].

Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde çok iyi düzenlenmiş yol ağı[1089], XIX. yüzyılda yetersiz durumdaydı[1090]. Özellikle dağlık alan-

[1087] Engin, *a.g.e.*, s. 28-29; Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadî Yapısı*, s. 591.

[1088] Engin, *a.g.e.*, s. 23.

[1089] Bosna Hersek'te bulunan köprüler Bosna'daki gelişmiş yol ağının en güzel kanıtıdırlar. Bosna'da XIX. yüzyıl ve öncesine ait günümüze ulaşmış onlarca köprü vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Džemal Čelić-Mehmed Mujezinović, *Stari Mostovi u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1969; Lovrenović, *a.g.e.*, s. 118-119. Bunlar arasında ülkenin simgelerinden biri sayılan mimari harikası Mostar Köprüsü ve İvo Andriç'in romanına konu olan Drina Köprüsü en fazla bilinenlerdir. Bu köprülerde kullanılan çağını aşan teknik bugün hâlâ tartışma konusudur. Tartışma ve köprülerde kullanılan teknik

larda yol açmak ve güvenliğini sağlamak son derece güçtü. 1858'de eyalette araba ulaşımı yapılabilen tek güzergâh 1851'de Ömer Lûtfî Paşa tarafından yaptırılan Saraybosna-Brod (Avusturya sınırında) arasındaki yoldu[1091]. Bu yol da ilerleyen yıllarda ihmal edilerek bozulmuştu. 1875'te 225 km.'lik yol faytonla hiç durmadan iki gün iki gecede alınabiliyordu. Normal yolcular için bu süre üç günü bulabiliyordu. Bu süre yol kenarında yeterli ve sıhhî konaklama tesisleri bulunmadığı için yolcular için çok zahmetli geçiyordu. Genellikle yolcular kendi yatacak eşyalarını beraberlerinde taşımak zorunda kalıyorlardı[1092]. Dönemin görgü tanıklarından Murad Efendi, bölgede yolların yetersizliğini veya olmayışını değişik bir gerekçe ile açıklamıştır. Onun halktan edindiği bilgilere göre, halk kasıtlı olarak yol yapımına sıcak bakmamaktaydı. Çünkü, yolların olmamasının kendilerini düşman (özellikle Avusturya) işgalinden koruyacağına inanmaktaydılar. Bu nedenle halk yol yapımına kesin olarak karşı çıkıyor, yol olmamasından da yakınmıyorlardı[1093].

Devlet içinde bulunduğu ekonomik krize rağmen Bosna'da yol yapım çalışmalarından vazgeçmemiştir. Özellikle vilâyet teşkilatlanmasının ardından bu alanda bir atılım söz konusudur. Çalışmalara

---

hakkında bkz. Hasan Kuruyazıcı, "Mostar Köprüsü Nasıl Yapılmış Olabilir?", *Tarih ve Toplum*, c. XXII, Sayı: 131, s. 277-281; Robert Anhegger, "Osmanlı Devleti'nde İnşaat İşlerinin Tarihi Mostar Köprüsü", *Tarih ve Toplum*, c. XXII, Sayı: 131, s. 282-294. Günümüz Bosnası'nı gezenlerin dikkatini çeken en önemli yapılar arasında hâlâ Osmanlı Dönemi'nde yapılmış camilerle birlikte köprüler ilk sırayı alır. Bkz. Hutchinson, *a.g.e.*, s. 213-215; Canım, *a.g.e.*, s. 183-186. 1895'de Bosna'yı gezen İngiliz seyyah Moser okuyucularına "*Mostar Köprüsü'nün resmini kim bilmez ki?*" diye sormaktan kendini alamamıştır. Moser, *a.g.e.*, s. 62. Bu köprüler hakkındaki söylenceler aynı zamanda halk kültürünün önemli bir parçasını oluşturur. Hatta Hersek'in en önemli kentlerinden Mostar Türkçe köprü demektir. "Most" Boşnakça ve Sırpça'da köprü anlamına gelmektedir. Bkz. Altan Araslı, *Avrupa'da Türk İzleri*, c. I, İstanbul 2001, s. 21-42. Mostar Köprüsü simgesel kimliğinin bedelini Hırvat topçuları tarafından parçalanarak ödemiştir. Bkz. Altan Araslı, *Mostar Köprüsü*, Ankara 2004, s. 66-70.

[1090] Rasch, *a.g.e.*, s. 167-171; Collas, *a.g.e.*, s. 281.

[1091] *FA*, Doc. 12, vol. 1, s. 24. Ömer Lûtfî Paşa, 1849 isyanına karışanları tutukladıktan sonra yol yapımında çalıştırmıştır. Bkz. Glenny, *a.g.e.*, s. 86; Aksan, *a.g.e.*, s. 430.

[1092] Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 2; *Ceride-i Havâdis*, nr: 2930, 17 L 1292/16 Kasım 1875, s. 3.

[1093] Murad Efendi, *a.g.e.*, s. 127-129.

ciddi paralar harcanmıştır. Bu dönemde yol yapım çalışmaları ve harcanan paraların bir kısmı aşağıdaki gibidir[1094].

1- Liyubuşka Kazası'nda bulunan Milava Nehri üzerine köprü yapabilmek için 30.000 kuruştan fazla harcama yapılmıştır.

2- Eylül 1866'da Klek Limanı'ndan Mostar'a kadar uzanacak bir yolun yapımına başlanmıştır.

3- 1867'de vilâyet için çok önemli olan Saray-Koniçe-Mostar yolunun yapımına başlanılmıştır. Yolun Koniçe-Mostar arası hem çok pahalıya mal olmuş hem de yapımı çok uzun sürmüştür. 1871 senesinde hâlâ tamamlanamayan yol için sadece hazineden 5.000.000 kuruş harcanmıştı. Yolun maliyetine halkın katkısı da eklendiğinde, ortaya çıkarılan işin değeri 20.000.000 kuruşa ulaşmaktaydı. Bir türlü tamamlanamayan yol için 1873 senesinde de 192.000 kuruş ödenek istenmişti.

Tüm harcamalara rağmen yol bir türlü bitirilemiştir. Hükümet bu yola, Bosna'yı Hersek'le birleştireceği için çok önem vermiştir. Ancak yolun geçeceği bölgenin sarp ve kayalık olması çalışmaların istenilen ölçüde ilerlemesine mani olmuştur. 1874'de hiç olmazsa araba işlemesine elverecek ölçüde bitirilmesine çaba gösterilmiştir. Bu amaçla Neretva Nehri üzerine kurulmak üzere İngiltere'den iki demir köprü getirtilmiştir. Köprünün kurulmasıyla Bosna 2. Nizâmiye alayı miralaylarından Hacı Murad Bey görevlendirilmiştir[1095]. 3 Ekim'de demir köprülerden biri bitirilmek üzereydi[1096].

4- 1870'de Maglay Kazası önünden geçen nehir üzerine bir köprü inşa edilmiştir. Köprünün yapım masraflarının 162.000 kuruşunu halk, 119.000 kuruşunu ise devlet karşılamıştır.

5- 1871'de Tuzla-Breçka arasındaki yolun önemli bir kısmı bitirilmişti.

6- Raguza-Trebin-Bleke-Gaçka yolu ise 1873'de yapılmaktaydı.

[1094] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 15, 20, 56, 133, 169-170, 221-222, 228.

[1095] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2486, 20 R 1291/6 Haziran 1875, s. 2.

[1096] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2588, 21 Ş 1292/22 Haziran 1874, s. 2.

Bosna Hersek'te yolların durumuna ilişkin detaylı bilgiler ancak salnâmelerden elde edilebilmektedir. 1873 salnâmesinde Bosna'daki yolların durumu salnâmenin sonuna eklenmiş ve bu uygulama 1877 yılına kadar devam etmiştir. 1875 senesi Martı itibariyle Bosna'da 620 km. karayolu bitmiş, 1.309 km. karayolunun ise yapımına başlanmıştı[1097]. Karayolu yapımının önündeki en büyük engel her konuda olduğu gibi malî yetersizliklerdi. Mesela 1866 senesinde İznice-Visoka arasındaki yol yapımı bitirilmiştir. Ancak yol güzergâhının geçtiği Bosna Nehri üzerine yeni bir köprü yapımı istenmiş, hatta Visokalılar köprü yapımı için gerekli olan paranın 30.000 kuruşunu kereste vs. gibi hammaddeleri sağlayarak karşılama taahhüdünde dahi bulunmuşlar, fakat merkezden istenen 77.000 kuruşluk ödenek gelmeyince köprü yapılamamıştır[1098]. Ekonomik yetersizliklere rağmen inşaat ve onarımlar Bosna'nın Osmanlı hakimiyetinden çıktığı 1878 senesine kadar aralıksız devam etmiştir[1099].

1873-1878 yılları arasında Bosna bölgesindeki karayolu ağı aşağıdaki gibiydi[1100].

Saray Sancağı:

Saray, Koniçe, Foyniçe, Visoka ve Çelebipazar kazaları iyi durumda olan bir şose yoluyla birbirlerine bağlıydı.

Yenipazar Sancağı:

Seniçe'den İstrumça Köyü'ne 5, Ofça Nehri'ne 1 ve Yenipazar Kazası'na doğru 1,5 saatlik şose yolu vardı[1101].

[1097] *S.D.Â.O.-1294*, s. 137.

[1098] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 3, 7 M 1283/22 Mayıs 1866 tarihli hüküm. Devletin uyguladığı tasarruf tedbirlerinden her türlü inşaat faaliyeti etkilenmiştir. Aynı tarihlerde valilik tarafından Saraybosna'da 937.000 kuruşa yapılması istenen hükümet konağının da malî yetersizlikler nedeniyle inşasına izin verilmemiştir. *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 10, 14 S 1283/28 Haziran 1866 tarihli hüküm.

[1099] B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 1877, 5 Z 1294/11 Aralık 1877 tarihli arz tezkiresi.

[1100] *S.V.B.-1290*, s. 131-135; *1291*, s. 137-141; *1292*, s. 143-147; *1293*, s. 137-140; *1294*, s. 129-132; *S.D.Â.O.-1294*, s. 441; *1295*, s. 340-341; Belge: 9; Mesafeler için bkz.; Harita: 7.

Yenivaroş Kasabası sınırları içerisinde yer alan Ofça Köprüsü'nden Kartova Köyüne kadar 4 ve bu köyden Yenivaroş'a değin 2 saatlik, Vasne (Vane) Kasabası'ndan Akova Kazası'na kadar 3 saatlik bir şose yol mevcuttu.

İzvornik Sancağı:

Tuzla-ı Zir Kasabası'ndan Tuzla-i Bâlâ'ya 2, Garadçaniça'ya 8, Breçka'ya 4 ve İzvornik'e 4 saatlik şose yol vardı.

Breçka Kazası Tuzla, Gradçaniça, Aziziye-i Zir ve Biyelina Kazaları'na çok iyi durumda olan şose yoluyla bağlıydı.

Breçka'dan İzvornik Kazası sınırı ve Saray'a kadar şose bir yol uzanmaktaydı. Bu yol bakımsız durumdayken 1875 senesinde onarılarak diğer yolların standardına çıkarılmıştır.

Biyelina Kazası'ndan İzvornik'e 4, Raça İskelesi'ne 4 ve Birzovapolye 5 saatlik bir yol muvcuttu.

Kala Kazası'ndan Srebreniça'ya 3, Aziziye-i Bâlâ'ya 3, Aziziye-i Zir'e 6 ve Breçka'ya kadar 2 saatlik bir yol vardı.

Srebreniça'dan ise Liboy İskelesi'ne 3 saatlik bir yol mevcuttu.

Maglay'dan Brod üzerinden geçip Teşne'ye, oradan Saray yoluyla Zupçe Kazası sınırına ile Gradçaniça'ya kadar çok iyi durumda olan şose bir yol bulunmaktaydı.

Gradçaniça'dan Tuzla-ı Zir ve Maglay Kazası dahilinde yer alan Nâmet adlı köprüye kadar bir şose yol daha vardı.

Travnik Sancağı:

Travnik'ten Saray'a 4, Zupçe'ye 10, Yayçe sınırına 6 ve Vakf-ı Zir Kasabası'na doğru 5 saatlik şose bir yol mevcuttu.

Vakf-ı Bâlâ'dan Bugoyno'ya ve oradan Vakf-ı Zir, Kupres ve Ehlune'ye 12-12,5 saatlik şose bir yol vardı.

---

[101] Merkezler arasındaki uzaklık günümüzde olduğu gibi kilometre olarak değil, saat olarak ölçülmektedir. Ölçüm yapılırken dikkate alınan gösterge bir atın 1 saatte gidebileceği yoldur.

Ehlune'den Travnik ve Avusturya sınırına kadar çok iyi durumda olan bir şose yol bulunmaktaydı.

Banaluka Sancağı:

Banaluka Kasabası'ndan Gradişka'ya 5, Pernavor Kasabası'na 8, Timar Köyüne 4, Pridor'a 4 ve Yayçe'ye doğru 10 saatlik çok iyi durumda olan şose bir yol vardı.

Gradişka'dan Banaluka Kasabası sınırına kadar 3, Derbend Kazası Kubaş Köyü'nden Balikoviç Köyüne doğru 9 saatlik şose bir yol daha vardı.

Bihke Sancağı:

Ostruşça Kazası'nın kaymakamlık merkezi Sazin Kasabası'ndan Tersçe'ye kadar 4 saatlik bir yol vardı.

Nevesil Kazası'nın kaymakamlık merkezi olan Petrofça Kasabası'ndan Klyuç ve Bihke'ye ve kaza dahilinde yer alan Vakıf Kasabası'ndan Bihke'ye gayet iyi durumda olan bir şose yolu daha mevcuttu.

Hersek Sancağı:

Mostar-Koniçe arasında 12 saatlik çok iyi durumda olan bir şose yol vardı.

Storina'dan Seniçe'ye kadar 4 saatlik bir yol vardı.

Trebin'den Bleke'ye 6 ve Manastır'a 3 saatlik yol mevcuttu. Bu yol daha önce kötü durumda iken 1875 senesinde bakımı yapılarak iyi duruma getirilmiştir.

İstolçe Kazası'ndan Bleke'ye 5, Klek Limanı'na ise 14 saatlik şose bir yol mevcuttu.

Liyubuşka Kazası'ndan Mostar sınırları içindeki Çiftlik adlı noktaya kadar ise 3 saatlik bir yol bulunmaktaydı.

2- Demiryolu

1850'li yıllardan itibaren demiryolu inşası düşüncesi Osmanlı hükümetlerini meşgul etmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, Kırım

Savaşı'nın ardından askerî sevkıyat ve ticaretin gelişmesinde demiryolunun önemini daha iyi kavramıştı. Bu amaçla ilk demiryolu hattı Köstence-Çernavoda arasında 1860'da, ikincisi ise İzmir-Aydın arasında 1866 yılında tamamlanmıştır[1102].

Demiryolu ile merkeze bağlanacak yerlerin başında Rumeli gelmekteydi. Çünkü bölge askerî olduğu kadar ticarî olarak da önem taşımaktaydı. Demiryolu yapıldığı takdirde devletin diğer bölgelerine nispeten daha gelişmiş olan Rumeli'nin kaynakları daha verimli kullanılabilecekti. İlaveten Balkanlar'daki Rus etkisi de aza indirgenmiş olacak, meydana gelen karışıklıklara daha çabuk müdahale edilebilecekti. Bu nedenle bütün Balkanlar'ı kapsayan ve Avrupa demiryolu ağı ile bütünleşmiş bir demiryolu ağının inşası gibi büyük bir proje uygulamaya sokulmuştur. Rumeli demiryolunun parçası olan Bosna Hersek'te, demiryolunun yapımına ilişkin ilk teşebbüsler 1868'de başlamıştır. 31 Mart 1868 tarihinde Belçikalı Van der Elst kardeşlere verilen imtiyaz ile İstanbul'dan başlayarak Edirne, Tatarpazarı ve Bosna'dan geçerek Sava Nehri'ne veyahut Yenipazar'dan Sırp imtiyazına kadar bir ana hat yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak Elst kardeşlerin Osmanlı Devleti ile yaptıkları mukavele şartlarını yerine getirememeleri nedeniyle bu proje hayata geçirilememiştir[1103].

Benzer bir başarısız projeye de Avusturyalılar tarafından teşebbüs edilmiştir. Avusturyalı bir şirket, demiryolunun 30 mil civarındaki kömür, bakır ve kurşun madenlerini işletme karşılığında Bosna'ya döşenmesi öngörülen hatların yapımını üstlenmek istemiş, imtiyaz antlaşmasına ilişkin bir antlaşmayı da İstanbul'un onayına sunmuştu. Fakat Bâb-ı Âlî, Avusturyalılar'ın Bosna'ya bu derece nüfûz etmesine hoş bakmadığından sunulan teklifi reddetmiştir[1104].

Rumeli demiryolunu yapma projesinden vazgeçmeyen Osmanlı yöneticileri, nihayet 17 Nisan 1869 tarihinde Baron Hirsch ile yaptıkları anlaşmayla düşüncelerini hayata geçirmişlerdir. Yapılan antlaşma ile yapılacak demiryolu İstanbul'dan başlayıp Bosna'dan geçe-

[1102] Engin, *a.g.e.*, s. 39-40; Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadî Yapısı*, s. 592.

[1103] Engin, *a.g.e.*, s. 47-48.

[1104] Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 2.

rek Sava'ya ulaşacak veya Edirne, Filibe, İnos, Burgaz ve Selânik'e uğrayarak Bosna yoluyla Sava'ya uzanacaktı. Ancak daha sonra Baron Hirsch ile yapılan müzakerelerde hattın geçeceği güzergâh biraz değiştirilmiştir. Nihayet 24 Ekim 1870 tarihli irâde ile Selânik'ten Üsküp, Metroviçe, Brod, Saraybosna, Banaluka ve oradan Avusturya sınırında bulunan Novi'ye kadar olan hattın yapımı için izin verilmiştir. Yapılacak hat İstanbul-Edirne 319, Edirne-Sarımbey 243, Edirne-Dedeağaç 149, Selânik-Üsküp 243, Banaluka-Novi arası ise 102 km olmak üzere toplam 1.056 km olacaktı. Çalışmaların Bosna bölümü 1871 Mayıs ayı içerisinde başlamıştır. Daha sonra Selânik-Üsküp hattı yerine 361 km'lik Selânik-Metroviçe ve 105 km.'lik Tırnova-Yanbolu hatları eklenerek Rumeli demiryolunun uzunluğu 1.279 km.'ye ulaşmıştır[1105].

Bosna hattını diğer hatlarla birleştirmesi düşünülen Selânik-Metroviçe, Yenipazar-Saraybosna-Banaluka arasının yapım çalışmalarına ilişkin 18 Mayıs 1872'de bir mukavele yapılmıştı. Ancak aradan altı-yedi ay geçtiği halde herhangi bir teşebbüste bulunulmamıştı. Önceki acı tecrübeler nedeniyle oldukça dikkatli davranılıyordu. Ancak bu sırada beklenmedik bir müdahale işleri daha da yavaşlatmıştı. Avusturya Saraybosna'dan Sava Nehri kenarında bulunan Brod'a bir hat daha ilâve edilmez ise Novi'ye kadar olan yolu kendi hatlarıyla birleştirmeyecekti. Avusturya'nın isteği yerine getirilemezse bu kez Osmanlı demiryolu hattı Avrupa hatları ile entegre olamayacaktı. Hattın yapımına engel yoktu. Fakat her zamanki gibi en önemli sorun finansmandı. Zira toplam 1.215 km. olarak yapılması planan demiryolu 1.300 km.'ye yükselecekti. Osmanlı maliyesi bu derece yüksek bir meblağı karşılamaktan yoksun olduğundan borçlanma yoluna gidilecekti. Malî problemleri halledeceğine inanan Osmanlı yetkililerini bir başka konu daha düşündürmekteydi. Sözleşmede hattın yapımının ne kadar süreceğine dair bir ibare olmaması, borçlanmanın miktarı konusunda yetkilileri tereddüde sürüklemekteydi. Nihayet tüm pürüzler aşılarak Nisan 1873'te Avustur-

[1105] Engin, *a.g.e.*, s. 51, 57, 65-66, 73, 75, 83, 88, 90, 102, 110.

ya'nın istediği hattın yapımına başlandı. Ancak 1875'de çıkan Hersek İsyanı Bosna hatlarının tamamlanmasını engelledi[1106].

Banaluka-Novi demiryolu inşası sırasında zaman zaman istenmeyen olaylar meydana gelmiştir. Yerli halk demiryolu şirketinin binasını basmış, yapılmakta olan demiryolunu tahrip etmiştir. Olaylarda bir mühendis hayatını kaybetmiş, birçok kişi de yaralanmıştır. Rumeli Demiryolu'nun Bosna bölümünün yapımında ortaya çıkan başka bir sorun ise demiryolunun geçtiği bölgedeki ormanların demiryolu işçileri tarafından tahrip edildiği yolundaki haberlerden kaynaklanmıştır. Devlet halkı huzursuz eden bu haberler için derhal bir soruşturma başlatmıştır[1107]. Fakat bu hadiseler demir yoluna karşı olmanın sonucu değil, şirket çalışanları ile yerel halkın çeşitli konularda anlaşamamasından meydana gelmiştir. Nisan ayında da benzer bir şikâyet halkın demiryolu yapım şirketine ait memurlar tarafından kendi istekleri dışında çalıştırılmasından ve demiryolu yapımı için gerekli kerestenin yine halka zorla tedarik ettirilmesinden kaynaklanmıştır. Hükümet demiryolu şirketini uyararak halkın bir yerde çalışıp çalışmaması konusunda serbest olduğunu belirtmek zorunda kalmıştır[1108].

Yapımı ve gerekliliği en tartışmalı hat olan Banaluka-Novi demiryolu Haziran 1872'de tamamlanarak işletmeye açılmıştır[1109]. Çünkü Banaluka-Novi demiryolunun diğer hatlardan farklı bir durumu vardı. Hattın başka bir demiryoluyla bağlantısı yoktu. Bu yüz-

[1106] Engin, *a.g.e.*, s. 104-105. 110, 123; Malcolm, *Kosova*, s. 237.

[1107] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 669, 13 S 1282/22 Nisan 1872 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı. Gerçekten de demiryolunda çalışan memurlar kendilerine haksız kazanç sağlamak için kamuya ait ormanlardan demiryoluna gerekli olduğu bahanesi ile ağaç kesmekteydiler. Halbuki varılan anlaşma gereğince, demiryolunun ihtiyacı olan kereste önce İstanbul'a bildirilecek, İstanbul'un onayından sonra merkezin bölgede bulunan özel memurları aracılığıyla ağaç kesimine izin verilecekti. Hükümet kanunsuz ağaç kesiminin önüne geçmek için büyük çaba sarf etmiş fakat sorun demiryolu inşası boyunca devam etmiştir. *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 205, 12 R 1289/19 Haziran 1872 tarihli şukka.

[1108] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 200, 27 M 1289/6 Nisan 1872 tarihli şukka.

[1109] Engin, *a.g.e.*, s. 102, 110; Shaw & Shaw, *a.g.e.*, c. II, s. 192; Jelavich, *Balkans*, vol. I. s. 350.

den bölgesel yararın dışında bir faydası yoktu. Fakat Baron Hirsch ikramiyeli tahvillerin Viyana borsalarında satışını sağlayabilmek için Avusturyalılar'a göstermelik olarak bu hattı yapmak istemiş, Bâb-ı Âlî'de isteği kabul etmişti. Bu nedenle İstanbul hattın mümkün olduğunca kısa olarak inşa edilmesini istemiş, toplam 44 km.'lik bir hat yapılması hedeflenmiştir. Ancak bölgenin düzlük olması nedeniyle demiryolu yapımı kolaylık arzettiğinden, km. başına 200.000 Frank alan Baron Hirsch hattı 102 km.'ye çıkarmış, merkez de buna göz yummuştu. Buna rağmen hat gelişigüzel inşa edilmiş ve sık sık kazalar meydana gelmiştir[1110]. Özellikle bazı geçitlerde eğiminin doğru verilememesi, bazı bölümlerinde darlık kazalara davetiye çıkarmıştır[1111].

Rumeli demiryolunun işletmeye açılan bölümlerindeki en büyük problem ise halkın trenlere istenilen oranda rağbet etmemesiydi. Sürekli bu durumdan yakınan işletici şirketler, yerel yöneticilerin tren kullanımı konusunda halkı teşvik etmesi için İstanbul'un baskı yapmasını talep etmekteydiler. Firmaların şikâyet ettiği diğer bir konu ise ihtiyaçları olan maddeleri sağlamada kendilerine yeterince yardımcı olunmadığı yönündeydi. Hükümet gerek yapım gerekse işletme mukavelenâmelerini yerel idarî birimlere göndererek, ilgili antlaşmalara göre davranılmasını istemiştir[1112].

Demiryolunun tamamlanmasının ardından tren istasyonlarıyla karayollarının bağlantısını sağlayacak yolların yapımına geçilmiştir. Bosna demiryolu işletme şirketi ile yapılan sözleşmenin on yedinci maddesinde, Nisan 1874'e kadar demiryolunun iç bölgelerle bağlantısını sağlayacak yolların yapılacağı, aksi durumda şirketin uğrayacağı zararların tazmin edileceği taahhüt edilmişti. Mukavelenin sonucu olarak Eylül 1873'de Bosna'da 43 km. şose yolun yapımına başlanılmıştır. Valiliğe Nisan 1874'e kadar süre verilerek bu yolları bir an

[1110] Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 3-4; Engin, *a.g.e.*, s. 102, 119.

[1111] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 462/17, 27 C 1290/22 Ağustos 1873 tarihli Nafia Nezareti'ne yazılan tezkere.

[1112] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 230, 5 C 1290/1 Temmuz 1873 tarihli şukka.

önce tamamlaması için talimat verilmiştir. Ancak Mart 1874'de bu yolun sadece on kilometresi bitirilebilmişti[1113].

1873 senesinden itibaren Bosna salnâmelerindeki bilgilerden demiryolunun güzergâhı, taşıma ücreti ve tren sefer saatleri hakkında ayrıntılı bilgi edinilebilmektedir. Tablolar 30-35'den de anlaşılacağı gibi 102 kilometrelik güzergâh 1873 senesinde 4 saat 51 dakikada kat edilebilmekteydi. Süre 1874 ve 1875 senelerinde 6 saate çıkmıştır. Dönemin ulaşım vasıtaları düşünüldüğünde bu süreler yolcular için makul ve katlanılabilir bir durumdu. Fakat taşıma ücretlerinin oldukça pahalı olduğu görülmektedir. Halkın seyahat edebileceği üçüncü mevki yolcu ücreti en uzun mesafe olan Banaluka-Ravniçe arası 45 kuruşa yakındır. Bu yüzden halk demiryolu taşımacılığına rağbet etmemiştir. Halkı tren taşımacılığına çekebilmek için 1874'den itibaren fiyatlar aşağıya çekilmiştir. 1873'de üçüncü mevki yolcu taşıma ücreti Banaluka-Ravniçe arası için 45 kuruşken, 1875'de 41 kuruşa indirilmiştir.

Çabalara rağmen hattın başka şebekelerle bağlantısı olmamasından dolayı, işletmesinden istenilen gelir elde edilememiştir. Hattın toplam hasılatı km. başına ancak 400 Frank olmuştur. İşletmeden zarar eden Rumeli Demiryolu Şirketi gelirler masrafları karşılamıyor gerekçesi ile 31 Aralık 1876'da hattın işletmesini Bâb-ı Âlî'ye devretmiştir. Hükümetin de ancak birkaç ay işletebildiği hat, daha sonra kaderine terkedilmiştir[1114].

Bosna hattını Rumeli Demiryolu ve dolayısıyla Avrupa demiryolu ağı ile entegre edecek esas hat Saraybosna-Yenipazar hattı olmuştur. Bu hattın yapımı için 1873 senesinde 200.000 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Ancak ödenek yeterli gelmeyince ek ödenek tahsis edilmek zorunda kalınmıştır[1115]. Fakat 1875'den sonra gelişen olaylar nedeniyle hattı tamamlamak Avusturya işgal yönetimine kalmıştır.

[1113] B.●.A., *BEO. Aynıyât Defteri*, nr: 854, s. 233-234, 11 B 1290/4 Eylül 1873 tarihli şukka; s. 241-242, 5 S 1291/24 Mart 1874 tarihli şukka.

[1114] Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 3-4; Engin, *a.g.e.*, s. 102. Seferlerin durdurulması 1875'ten beri düşünülmekteydi. *Ceride-i Havâdis*, nr: 2930, 17 L 1292/16 Kasım 1875, s. 3.

[1115] B.O.A., *A.MKT.MHM.*, nr: 462/17.

Özellikle Avusturya Dışişleri Bakanlığı Ticaret Bölüm Şefi Baron Schwegel Selânik-Metroviçe hattının yapımı için özel çaba sarf etmiştir[1116]. Onun çabası Avusturya'nın Selânik üzerinden Ege'ye açılma projesinin bir parçası olarak kabul edilmiş ve demiryolunun yapımı uluslararası bir soruna dönüşmüştür. Başta Rusya olmak üzere Avusturya'nın Yenipazar üzerinden Makedonya'ya geçişi başka devletler tarafından engellenmek istenmiştir[1117].

İtirazlara rağmen Selânik-Bosna hattı tamamlanmıştır. 1893'e gelindiğinde Bosna hukuken hâlâ devletin bir parçası sayıldığından, Bosna hattı Osmanlı Demiryolu hattının bir parçası olarak kabul ediliyordu. Hat Selânik-Üsküp bağlantılı olarak Metroviçe'de başlıyor, Mostar ve Saraybosna üzerinden Avusturya sınırındaki Brod'a ulaşıyor, orada Avusturya demiryolu hatları ile birleşerek Avrupa demiryolu ağına entegre oluyordu. Metroviçe-Brod hattının toplam uzunluğu 445 km idi[1118].

E) HABERLEŞME

Tanzîmât'ın ilânıyla birlikte reformların benimsenmesi ve uygulanması için iletişim her zamankinden önemli hale gelmiştir. Özellikle uygulamada memurların çok sıkı kontrol edilmesi gerekiyordu. Bu amaçla bütün ülkede yeni posta hatları kuruldu. Dahası çağın gelişmeleriyle paralel olarak telgraf büyük bir hızla ülke sathına yayıldı[1119]. Tüm bu çalışmalar aynen Bosna'ya da yansıdı. Özellikle telgraf eyaletteki en ücra kasabaya kadar ulaştı.

[1116] Medlicott, a.g.m., s. 336. Avusturya'nın Bosna'da yapımını gerçekleştirdiği demiryolu hatları ve harcamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sugar, *a.g.e.*, s. 44-45, 49-52, 57-58, 71-74, 77-78, 233-234, 238-239.

[1117] Eliot, *a.g.e.*, c. II, s. 187-189; Jelavich, *Balkans*, vol. II, s. 61; Medlicott, a.g.m., s. 336.

[1118] *Hazine-i Fünûn*, nr: 14, s. 106-107, 2 R 1311/13 Ekim 1893; Medlicott, a.g.m., s. 336; Malcolm, *Kosova*, s. 237.

[1119] Hupchick, *a.g.e.*, s. 240.

1- Posta Teşkilatı

Daha önce ulak ve menzilhane sistemine dayalı olarak verilen posta hizmetleri 1840 Ekim'inde Posta Nezareti'nin kurulmasıyla daha sistemli hale getirilmiştir. Nezaretin kurulmasıyla birlikte İstanbul dışında taşrada da şubeler açılmaya başlanmıştır. İlk olarak Edirne'de kurulan Posta müdürlüğünü diğer şehirlerdeki müdürlükler takip etmiştir. 1868 senesine gelindiğinde Anadolu'da 142, Rumeli'de 116 posta merkezi çalışır durumdaydı[1120].

Bosna Hersek'te modern posta düzeninin kurulmasıyla ilgili ilk ciddi çalışmalar eyalette Tanzîmât'ın uygulanmasına dair teşebbüslerle başlamıştır. 8 Mayıs 1849 tarihli bir emir ile Bosna, Üsküp, İşkodra, Kavala, Rusçuk, Niğde ve Amasya'da posta sisteminin kurulmasına karar verilmiştir[1121]. Bu emir üzerine 27 Haziran 1849'da İstanbul-Yenipazar-Saraybosna-Travnik posta hattı açılmıştır. Eyalet dahilinde Yenipazar-Travnik arasındaki 64 saatlik mesafeye dokuz postahane daha kurulmuştur. Bölgedeki posta işlerine nezaret etmek üzere 500 kuruş maaşla bir posta müdürü ve mektup, evrak gibi emtiayı taşımak için de 500 kuruş maaşla bir posta görevlisi atanmıştır. Posta işlerinin malî yükü eyalet menzil gelirlerinden karşılanacaktı. Böylece Bosna Hersek'te posta teşkilatı resmen kurulmuştur[1122]. 1851 senesinde var olan posta hatlarına ek olarak Saraybosna'da bulunan Avusturya başkonsolosu Brod İskelesi (Avusturya toprağı) ile Saraybosna arasında acilen bir posta hattının işletmeye açılması konusunda ısrarcı olmuştur. Bölgede Tanzîmât'ı uygulamakla görevli Ömer Lûtfî Paşa, Avusturya başkonsolosunun ısrarı ve posta taşımacılığını yaygınlaştırılmasının yararlı olacağına inandığından, 28 merkezde daha postahane açılmasını merkezden istemiştir. Ömer Lûtfî Paşa, Saraybosna-Brod hattının yanında Saraybosna-Tuzla-Raça (Sırbistan toprağı), Saraybosna-Travnik-Bihke-Ehlune-Split

[1120] Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadî Yapısı*, s. 600-601.

[1121] B.O.A., *İ.D.*, nr: 10961, 13 C 1265/6 Mayıs 1849 tarihli arz tezkiresi; 15 C 1265/8 Mayıs 1849 tarihli irâde.

[1122] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 5702, Lef: 1, 29 ZA 1266/6 Ekim 1850 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 7 M 1267/12 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi; 9 M 1267/14 Kasım 1850 tarihli irâde.

İskelesi (Avusturya toprağı) arasında da yeni posta hatlarının açılmasının doğru ve mümkün olabileceğini, gerekli olan posta tatarları ve postahane müdürlerinin münasip maaşla yerli halktan sağlanabileceğini Bâb-ı Âlî'ye bildirmiştir. Fakat Posthane-i Âmire Nazırı posta tatarları ve müdürlerinin yerli halktan olmasının bazı sakıncalar ortaya çıkarabileceğini ifade ederek, istenilen görevlilerin kendi kurumu tarafından seçilerek gönderilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine merkez Ömer Lûtfî Paşa'nın kurulmasını istediği yirmi sekiz posta merkezine ilişkin ayrıntılı bir raporu göndermesine, acil olarak açılması istenilen Saraybosna-Brod hattının tesis edilmesine[1123], bu amaçla iki posta tatar görevlisi ve bir müdürün Bosna'ya gönderilmesine karar vermiştir[1124].

1865 senesinde ise Saraybosna-Travnik hattına ilâveten Saraybosna-Banaluka ve Saraybosna-Bihke hatları işletmeye açılmıştır[1125].

Posta taşıma ücreti ilgili merkezin mektup gönderilen merkeze olan saat uzaklığına göre hesaplanırdı. 1876-78 senelerinde 10 gramlık mektup için 100 saate kadar 60 para, 101-200 saat arası 3, 201 saatten daha uzak mesafeler için 6 kuruş alınmaktaydı. 10 gramı aşan her 5 gram için ise yukarıdaki bedelin yarısı kadar ücret ödenmekteydi. Standart mektubun yanında posta merkezi bulunan birimlerde standart ücretin 2 katı bedel ile taahhütlü mektup da gönderilebilmekteydi. Gazetelerin ise 16 gramı 5, 6-29 gramı 10, 30 gramdan fazla olan gazete ve risale şeklindeki gazetelerin 83 gramlığı ise 20 paraya taşınmaktaydı. Matbu evrakın 131 grama kadar olanı 10 gramlık mektup ücreti mukabili taşınmaktaydı. Yazılı materyal taşımanın yanında para ve bazı küçük eşyaların da taşıma işlemi gerçekleştirilmekteydi. Altın 1.000 kuruş için saat başı 3, Gümüş mecidiye

[1123] Avusturya konsolosunun istediği Saraybosna-Brod hattı fiili olarak devreye sokulmuştur. 1875'de bu hatta haftada bir kez Avusturya konsolosunun posta arabası gidip geliyordu. Bkz. Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 2.

[1124] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 6684, Lef: 3, 11 RA 1267/14 Ocak 1851 tarihli Bosna Meclis-i Kebir mazbatası; Lef: 2, 20 CA 1267/23 Mart 1851 tarihli Postahane-i Amire Nazırı'nın tahriratı; Lef: 1, 6 C 1267/8 Nisan 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 21 C 1267/ 23 nisan 1851 tarihli arz tezkiresi; 22 C 1267/24 Nisan 1851 tarihli irâde.

[1125] B.O.A., *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 297. (14 R 1282/6 Eylül 1865 tarihli Bosna Valisi'nin tahriratı).

1.000 kuruş için 6, Metelik 1.000 kuruş için 12, mücevher ve benzeri kıymetli eşya için 60'ar para sigorta ücreti talep edilmekteydi. 1-250 gram arasındaki eşyanın taşıma ücreti yine her saat başına 2, 251-500 gram eşya 4, 501-750 gram eşya 6, 751 gram-1 kg eşya ise 8 paraya taşınmaktaydı[1126].

Tablo 36'da görüldüğü gibi İstanbul Saraybosna arasında mektup göndermek 6 kuruşa mal olmaktaydı. Bu ücret yoksul halk kitleleri için pahalı sayılabilirdi. Posta ücretlerinin pahalı olmasının nedeni personel giderleriydi. Zira demiryolunun yeterince yaygın olmadığı, deniz taşımacılığından da coğrafî nedenler yüzünden istifade edilememesi postanın insanlar (posta tatarları) tarafından taşınmasını zorunlu kılmış, bu da maliyeti artırmıştır. Pahalılığın yanında gönderilen mektupların yerine ulaşmaması veya çok geç ulaşması, ayrıca gönderilen mektupların yerine ulaşacağına dair bir garanti verilmemesi mektup taşımacılığının sadece resmî evrakla sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bosna'da yaşayan yabancılar ise posta haberleşmelerini çoğunlukla yabancı konsolosların postaları vasıtasıyla sağlamaktaydılar[1127]. Yine de dönemin diğer iletişim aracı telgrafla karşılaştırıldığında mektup telgrafa göre çok ucuzdu.

2- Telgraf Şebekesi

Telgrafın 1840'lı yıllarda Avrupa ve Amerika'da yeni yeni gündeme girdiği sırada, çok geçmeden Osmanlılar da bu hızlı haberleşme aracına ilgi duymuşlar ve 1847'de ilk telgraf haberleşmesi Beylerbeyi Sarayı'nda denenmiştir. Ancak Osmanlı topraklarında telgraf aktif olarak Kırım Harbi sırasında kullanılmıştır. 1855'den itibaren ise sivil amaçlı telgraf kullanımı için İstanbul-Belgrad ve İstanbul Çanakkale hatları yapılmıştır. 1856'da Mors Alfabesi'nin Arap alfabesine göre geliştirilmesinden sonra telgraflar Türkçe olarak çekilmeye başlamıştır. Bu durum telgraf kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır[1128]. Bunun yanında yerel idarecileri denetleme aracı olarak görülen telgraf, hem merkezi yönetim hem de halk tarafından çok iyi

[1126] *S.D.Â.O. -1293*, s. 229-233; *1294*, s. 337-341; *1295*, s. 156-160.

[1127] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2930, 17 L 1292/16 Kasım 1875, s. 3.

[1128] Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadî Yapısı*, s. 605-606.

kabul görmüş ve kısa sürede tüm ülkeye telgraf hatları döşenmiştir[1129].

Bosna Hersek'te telgraf hatlarının gelişimini net şekilde takip edebildiğimiz 1866 tarihine gelindiğinde eyalette Saray, Hersek, Travnik, Banaluka ve Yenipazar olmak üzere yedi sancaktan beşinin yönetim merkezinde telgrafhâne bulunmaktaydı. İlaveten 1867'de İzvornik, 1868'de Bihke'ye de telgraf hatlarının döşenmesiyle eyaletin bütün sancakları telgrafla haberleşebilecek düzeye getirilmiştir. 1869'da askerî öneme sahip ve Karadağ sınırları dahilinde olan Nikşik'in bağlantısı gerçekleştirilmişti. Böylece ana hatların yapımı tamamlanmıştır[1130]. Bosna'da telgraf hatlarının döşenmesinin Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı yıl olan 1878'e kadar devam etmiştir[1131]. Mesela Çayniçe, Poçitel, Pridor ve Lubin'e 1878 yılında telgraf hattı çekilmiştir. Bu tarihte eyalette toplam otuz üç merkezde telgrafhane bulunmaktaydı[1132].

Bosnalılar telgrafı çok çabuk kabullenmişlerdi. Mesela aynı tespiti demiryolu için yapmak oldukça zordur. Bu nedenle hemen hemen her kaza ve hatta nahiye telgrafın kendi birimlerine de getirilmesi için ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir. Zaman zaman bazı kazalar telgraf hatlarının döşendiği direklerin temini ve dikilmesini ücretsiz olarak yapmışlardır. Bosna Meclis-i Umûmîsi tarafından merkeze gönderilen taleplerden başlıcalarından birini, muhtelif kazaların kendi kazalarına da telgraf hattı döşenmesine ilişkin istekleri oluşturmuştur. Halkın isteğine hükümetin kararlı tutumu eklenince kısa sürede tüm vilâyete telgraf hatları döşenmiştir[1133].

[1129] Davison, *a.g.e.*, s. 217.

[1130] Mostar-Nikşik hattı 24 saat mesafelik bir hattı. Hattın döşenmesi için 12.692 Frank ve memur maaşları içinse 4.739 kuruş harcanmıştır. B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 110, 15 ZA 1265/27 Şubat 1869 tarihli şukka; Tablo: 37.

[1131] 1876 Kasım'ında Hersek isyanın en sıcak günlerinde Hersek'e bağlı Gable'de bir telgrafhane açılmıştır. B.O.A., *İ.Ş.D.*, nr: 1570; Tablo: 37.

[1132] Tablo: 37.

[1133] B.O.A., *BEO. Ayniyât Defteri*, nr: 854, s. 115, 24 M 1286/6 Mayıs 1869 tarihli şukka.

1865-66 senesinde her yirmi kelimelik telgraf gönderisi için İstanbul-Saraybosna arasında 50, İstanbul-Seniçe arasında 40, İstanbul-Vişegrad arasında 45 kuruş ücret alınmaktaydı. Görüldüğü gibi bu tarihte telgraf ücreti oldukça pahalıydı. 1870-1878 senelerinde her yirmi kelimenin ücreti 10 kuruş olup, yirmi bir-otuz kelime arası 15, otuz bir-kırk kelime arası ise 20 kuruştu. Bu tarihlerde Bosna Hersek'in diğer Osmanlı vilâyet merkezleri ile haberleşmesi de mümkündü. Vilâyet dahilinde olduğu gibi vilâyetler arası haberleşmede yirmi kelime üzerinden ücretlendirilmekteydi[1134].

Zamanın en hızlı iletişim aracı telgraf yaygınlaştıkça telgraf kullanımından doğan problemler de meydana gelmekteydi. Mesela 1873 senesinde Bosna'nın Fransız Konsolos vekili tarafından İstanbul'a gönderilen telgrafın ücreti ödenmemiş, bunun üzerine telgraf çekilmeden konsolosluğa iade edilmiş, ancak iade esnasında kapalı zarfta bulunan telgrafın açılması soruna yol açmıştır. Zarfı açtığı iddia edilen telgraf memuru İlyas Efendi'ye valilik tarafından beş gün başka bir mahalde çalışma cezası verilmek istenmiş, fakat merkez telgraf memurlarının cezalandırılmasının ancak Telgraf Nezareti tarafından olacağını belirterek isteği reddetmiştir. Bu vakadan da anlaşılacağı gibi haberleşmede gizlilik ilkesine riayet edilmektedir[1135].

Osmanlı telgrafhanelerinde sadece Türkçe haberleşme yapılabildiğinden Bosna'da yaşayan yabancılar Saray, Brod, Banaluka, Mostar, Vişegrad, Seniçe ve Gradişka'da bulunan yabancı telgraf ajentaları aracılığıyla haberleşmelerini sağlıyorlardı[1136].

[1134] *S.V.B.- 1287*, s. 113; *1288*, s. 133; *S.D.Â.O.-1294*, s. 328-329; *1295*, s. 146-147; *1282*, s. 143; *S.D.Â.O.- 1282*, s. 143; Tablo: 38-39.

[1135] B.O.A., *BEO., Bosna Ayniyât Defteri*, nr: 853, s. 218.

[1136] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2930, 17 L 1292/16 Kasım 1875, s. 3.

SONUÇ

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti çağın icaplarına göre yeniden yapılanmak için bir dizi reform paketini uygulamaya sokmuştur. Ancak her nevi reforma gözü kapalı karşı çıkan Yeniçeri Ocağı'nın muhalefeti yüzünden iyi niyetle başlatılan bu reformlar bir sonuca ulaşamamıştır. Fakat 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından büyük bir reformcu olarak karşımıza çıkan Sultan II. Mahmud, idealindeki merkeziyetçi modern devleti kurmak için elinden geleni yapmış ve Tanzîmât'a giden yolu açmıştır.

Bir taraftan Fransız İhtilâli'nden sonra gelişen *Milliyetçilik cereyanları* ülke bütünlüğünü tehdit ederken, diğer taraftan batılı devletlerin gayrimüslim Osmanlı tebaasının haklarını korumak bahanesi ile sürekli devletin içişlerine karışması ve baskı yapması Tanzîmât'ın ilânını zorunlu kılmıştı. İdareciler tüm bu sorunları önlemek gayesi ile *eşitlik ve kanun hakimiyetini* esas alan bir düzenleme yaptılar. Böylece herkesin eşit olduğu bir devlet yaratılacak, insanlar kendisini mutlu hissettiği için de devlete karşı gelmeyecek, her türlü sorun nihayete erecek, fermânda da belirtildiği için herkes ülkesi için canla başla çalışacaktı. Ancak bu programın yürüyebilmesi için çok güçlü bir ekonomik kaynağa sahip olmak gerekiyordu. Fakat ülke hazinesi hiç de bu reformun sonuçlarını kaldıracak parasal kaynağa sahip değildi. Bu durumun en güzel örneğini vergi düzenlemeleri oluşturur. Mustafa Reşid Paşa Tanzîmât'ın ilânının hemen ardından iltizamı lağvedip modern manada vergi toplamanın ilk adımını atmış, ancak vergi gelirlerindeki muazzam düşüş karşısında eski usule geri dönülmek zorunda kalınmıştır. Yeniçağ'ın dünya görüşüne sahip bir toplumda böylesi bir reform paketini uygulamak çok güçtü. Her şeyden önce reformların gereğine inanan bir halk ve yönetici kadrosu lazımdı. Tanzîmât'ın icra sahipleri böyle bir halk tabanına sahip olmadıkları gibi, kendi içlerinde de reformlar konusunda fikir birliğine sahip değillerdi.

Öte yandan Tanzîmât'ın manası Müslüman ve gayrimüslim halk arasında başka başka anlamlara geliyordu. Müslümanlar Tanzîmât'ı yüzyıllardır süren üstünlüklerinin sona ermesi olarak telâkki ederken; gayrimüslimler kendilerine sonsuz haklar bahşeden bir fermân olarak algıladılar ve bağımsızlığa kadar varan büyük umutlara kapıldılar. Umutların ne anlama geldiğini anlamak için Bosna Hersek'in XIX. yüzyıldaki siyasî geçmişine bakmak yeterlidir. Bosna Hersek bu kargaşayı en ücra köşesine kadar yaşamış bir eyaletti.

Bosna devletin diğer eyaletlerinden daha farklı bir durum arzediyordu. Fetihden beri çok çeşitli imtiyazlara sahip olmuş, özel statüsünü daima korumuştur. Ayrıcalığın en güçlü göstergesi olan ortaçağdan kalma feodal çiftlik üniteleri varlıklarını XIX. yüzyıla kadar korumuşlardı. Tanzîmât'a kadar *Eshâb-ı Alâka* adı verilen bu çiftlik sahipleri kendilerini Bosna'nın ve reayanın tabiî sahipleri olarak görmüşlerdir. Bu yüzden Tanzîmât Fermânı'nı kendi haklarına indirilmiş bir darbe olarak algıladılar. Fermâna karşı tavır alarak bizzat halkı tahrik ettiler ve çeşitli isyanlar çıkardılar. Böylece Tanzîmât'ı tasvip etmediklerini açıkça ortaya koydular. İsyanların sonucunda, devlet geniş çaplı sürgünler ve askerî tedbirlerle reformlara karşı çıkan feodal beylerin nüfuzunu kırdı. XIX yüzyılın ikinci yarısında bu beylerin Bosna'daki etkinliği, geçmişle kıyaslanamayacak oranda yok edilmişti.

Osmanlı devlet adamlarının hedeflerinin aksine Tanzîmât Fermânı'nın hemen ardından dış müdahaleler daha da artmıştır. Üstelik bu kez ellerinde devletin uygulamaya söz verdiği yazılı bir reform programı da mevcuttu. Özellikle Bosna'da çeşitli emelleri olan Avusturya, Rusya, Fransa gibi ülkeler, Bosna'daki reayanın durumuyla yakından ilgilenmekteydiler. Devlet bu yakın takipten son derece rahatsızdır. Çıkan küçük büyük bütün kargaşalarda reayanın zarara uğratılmaması, silah kullanılırken dikkat edilmesi, çatışmalara Müslüman-Hıristiyan mücadelesi renginin verilmemesi için valilerden azami gayret sarf etmeleri istenmiştir. Merkez bu istekleri valilere bildirirken Bosna'nın stratejik öneminin yanında, Avrupa Devletleri'nin de Bosna'yla yakından ilgilendiklerini belirtmeden geçememiştir.

Tanzîmât'la birlikte sesleri daha gür çıkmaya başlayan reaya ise çiftlik sahipleri tarafından angarya olarak kullanıldıkları, sipahi ve çiftlik sahiplerinin bedava yiyecek istedikleri, haksız ve kanunsuz cezalara maruz kaldıkları, vergilerin belirlenen oranlardan fazla toplandığı, topraklarının olmadığı, kiliselerinin yetersiz olduğu yönünde şikâyetler dile getirmeye başlamıştır. Devlet başta angarya olmak üzere Bosna'ya gönderdiği irâdelerde reayanın şikâyet ettiği konuların halledilmesini yerel idarecilere emretmiştir. Reayanın içinde bulunduğu durum yabancılar tarafından da istismar edilerek devletin içişlerine müdahalede bahane olarak kullanılmıştır. İlk anda çiftçinin masum isteklerini savunmak için yapılan bu müdahaleler, zamanla halka milliyetçilik ve bağımsızlık duyguları empoze etme şekline dönüşmüştür.

1856'da ilân edilen *Islahât Fermânı* millî duyguları daha da ön plana çıkarmaya başladı. Hemen ardından 1857'de reayanın katıldığı bir ayaklanma patlak verdi. İlk kez bu isyan sırasında Karadağ ve Sırbistan gibi Panslavist özerk hükümetler doğrudan ayaklanmaya destek verme cesaretini gösterdiler. Onlar bu cesareti Rusya'dan gördükleri himayeden ve Panslavist komitelerden aldıkları yardımdan almışlardı. Diğer yandan yayılmacı emeller güden Hırvat şoven milliyetçiliği de Bosna için ayrı bir tehlike oluşturmaktaydı. Devlet halkın bu etkilerden kurtulabilmesi için, *sınırlardan her türlü Slavca yayının geçmesini engellemek* gibi bir takım tedbirler aldıysa da, bu tedbirlerin yeterli sonucu verdiğini söylemek zordur. Yasakların yanında problemlerin halli için de bir takım tedbirler alındı. Bu gaye ile 1859 da bir *Çiftlik Nizâmnâmesi* hazırlanıp yürürlüğe girdi. Ancak düzenleme, reaya tarafından var olan durumun yazılı olarak tasdiki olarak kabul edildiğinden, istenilen faydayı vermedi.

Devlet bir yandan reayayı memnun edici çözümler üretirken, diğer yandan Bosna'daki Müslüman halkı da korumak istemekteydi. Çünkü Bosna'da Müslüman nüfus korunduğu müddetçe Osmanlı hakimiyeti bölgede varlığını sürdürebilirdi. Bu nedenle Tanzîmât'ın getirdiği birçok yenilik ertelendiği gibi bir kısım uygulamalar da halkın rızası alındıktan sonra icra yoluna gidildi. Ayrıcalıklı tutumun en güzel örneğini 1869'da yürülüğe konan *Tımar Nizâmnâmesi* oluş-

turur. Nizâmnâme ile devletin diğer bölgelerinde lağvedilen tımar müessesinin Bosna'da devamına izin verilmiştir.

Devletin her sınıfı koruma ve eşit haklara yükseltme çabası Bosna'daki farklı etnik unsurlar sebebiyle iflâs etmiştir diyebiliriz. Zira hemen hemen tüm icraatlar bir tarafı rahatsız etmiş ve sonuçta sürekli durmak bilmeyen kargaşa ortamına yol açmıştır. Kanaatimizce Tanzîmât'ın en büyük hatalarından bir de budur. Tanzîmât reformları yüzyıllardır süregelen sosyal yapıyla oynamış, karşılığında da tepki almıştır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi halk henüz bu sosyal yapıyla oynanmasına, statünün bozulmasına hazır değildi. Var olan statü bozulunca yerine oturtmak mümkün olmamış ve tehlikeli durum Balkan haklarının bağımsızlıklarına giden yolu açmıştır. Böylece Tanzîmâtçılar'ın büyük umutlarla ve iyi niyetlerle halklar arasında eşitliği sağlayacağı gayesiyle ilân edilen Tanzîmât Fermânı tam tersi bir etki yaratmış ve Balkan milletlerinin bağımsızlığına giden yolu hızlandırmıştır.

XIX. yüzyıl Bosnası'na kurumsal reformların yanında dört kişi damgasını vurdu. Bu dört kişinin kimliği de birbirinden farklıydı. İlki bir ayan, ikincisi bir asker, üçüncüsü ise bir valiydi. Bugün dahi tüm Boşnaklar'ın kalbinde millî bir kahraman olan Kapudan Hüseyin Gradascviç, esasda kamu görevlisi niteliğini de taşıyan bir ayandı. Başlangıçta reformlara karşı çıkmak için ayaklanmıştı. Fakat olaylar onu bağımsızlık yanlısı bir hareketin lideri haline getirdi ve kendisi Bosna halkının kalbinde *Bosna ejderi* rütbesine terfi ettirildi. Öncülük ettiği hareket başlangıçta başarı kazandı. Hüseyin neden isyan ettiğini unutarak özerklik, belki daha da fazlasını istedi. Ancak İstanbul işe ciddiyetle eğilince kendisinden önce ve sonrasında isyan edenlerle aynı kaderi paylaştı. İsyan bastırıldı. Ama Boşnaklar'ın İstanbul'a öfkesi dinmedi.

1831'de Hüseyin Kapudan'a ihanet ederek onun yenilgisine neden olan Hersekli Ali Rızvanbegoviç, hem de halefinin gerekçeleriyle var olan memnuniyetsizliği değerlendirdi ve 1849'da büyük halk desteğine sahip bir ayaklanma başlattı. Yetmiş yaşını aşan ihtiyar kurdun aklında da muhtemelen Hüseyin Kapudan'ın aklındakiler

vardı. Aslında onun isteğinin özerklik olduğu Hersek'teki uzun mutasarrıflığı döneminde yaptığı icraatlardan açıkça anlaşılmaktaydı. Devlet önce kontrolü yitirir gibi oldu. Şaşkınlık uzun sürmedi. Devletin en ünlü generali üzerine aldığı tüm görevleri üstün bir başarıyla yerine getiren Ömer Lûtfî Paşa olağanüstü yetkilerle Bosna'ya gönderildi. Hedef açık seçik Bosnalı bey ve ağaları ortadan kaldırmaktı. Ömer Lûtfî Paşa sert ve acımasız bir askerdi. Fakat bu karşılaşmanın varlıklarının kaderini yazacağını çok iyi bilen Boşnak beyler, görünüşte ona itaat eder gibi yaptılar. Gerçekte Ali Paşa'nın dediği gibi, "*Boşnaklar ya savaşacaklar ya da otuz yıl sonra Bosna onların olmayacaktı*". Öngörü veya hamasi nutuk ne kabul edilirse edilsin Ali Paşa haklı çıkacaktı. Boşnaklar savaşmayı seçti. Bu durum Ömer Lûtfî Paşa'nın da işine geldi. O şöhretine şöhret kattı. Paşa, Mostar'dan Bihke'ye Bosna'yı bir uçtan öteki uca yeniden fethetti. Tanzîmât'ın bölgedeki en ateşli muhalifi Ali Paşa şüpheli bir biçimde öldü. Beylerin varlığı sona erdirilemediyse bile, onların nüfuzuna büyük darbe indirildi. Ömer Lûtfî Paşa derhal reformları uygulamaya soktu. Tanzîmât uygulandı. Meclis-i Kebir'i açtı. Eyaletin maliyesi yeniden düzenlendi. Tanzîmât'ın getirdiği vergi sistemi uygulanmaya başladı. Yer altı ve üstü her zenginliği ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalar yapıldı. Ticaret antlaşmaları gözden geçirildi. Eksik de olsa ilk nüfus sayımı gerçekleştirildi. Sınırları kontrol altına almak için yeni karakollar inşa edildi. Halkın elindeki silahlar toplandı. Kısa süreli de olsa bölgeye huzur ve sükun geldi. Eyaletteki her türlü intizamsızlığa son verildi. Ömer Lûtfî Paşa'nın yaptıkları küçümsenecek şeyler değildi. Fakat o tüm bunları yaparken ölçüsüz bir askerî güç ve şiddet kullanmıştı. Dolayısıyla onun ayrılmasından sonra durum eskiye dönmekte geçikmedi. 1857'de yine Ömer Lûtfî Paşa'nın sona erdirmek zorunda kalacağı yeni bir ayaklanma çıktı.

XIX. yüzyılda Bosna'nın kaderini çizen son kişi ise Bosna Valisi Topal Şerif Osman Paşa oldu. 1861-1869 yılları arasında sekiz yıl süren valiliği sırasında Bosna'da birçok ilke imza atıldı. İlk olarak Paşa'nın gayretleriyle Bosna vilâyete çevrilen eyaletlerin başında yer aldı. Vilâyet düzenlemesi Osman Paşa'nın canla başla çalışması sonucu sorunsuz olarak uygulanmaya başladı. Yine onun yoğun mesaisi

sonucu ilk vilâyet gazetelerinden biri Bosna'da yayımlanmaya başladı. Yeni bir geleneğe öncülük yaparak vilâyet salnâmesi yayımlandı. Yollar, köprüler, modern hükümet binaları, hastahaneler, okullar yapıldı, telgraf hatları döşendi. Paşa, icraatlarını halkla paylaşmayı ihmal etmedi. Halk da onu destekledi. Bölge eski günlerini aratmayacak bir sükun ve huzur dönemi yaşadı. Onun valiliği döneminde anlaşıldı ki, Müslümanlar'ın çıkardığı isyanların nedeni sadece tutuculuk değil, karşı tarafın ne yaptığını anlayamama eksikliğiydi. Halbuki Osman Paşa merkezin tüm reformlarını uygulamış, yine de bir huzursuzluk yaşanmamıştı. Boşnaklar da İstanbul'la didişmenin gerçekte kime yaradığını anlamış, fakat iş işten geçmişti.

1870'lerin başlarından itibaren Bosna'nın yeni başrol oyuncuları gayrimüslimlerdi. Hayallarini gerçekleştirmek adına her şey istismar edildi. Milliyetçilik, din, para, uluslararası denge her şey kullanıldı. Sonuçda 1875 Hersek İsyanı ile istenilen sonuca ulaşıldı. Reformlar uygulanmadığı bahanesiyle başlayan bu isyan, gerçekte tamamen milliyetçi bir karaktere sahipti. İsyan Osmanlı Devleti'nin dönüm noktalarından sayılan Osmanlı-Rus savaşına yol açtığı gibi, Bosna-Hersek'in de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgaline neden oldu. Savaş, Balkanlar'da, Bulgaristan ve Arnavutluk hariç bütün Osmanlı topraklarının elden çıkmasıyla sonuçlanırken, 50 yıldır sürdürülen Panslavizm böylece başarıya ulaştı.

Gerek nice kahramanın diyarı olmasından, gerek 200 yıl serhatte Osmanlı sınırlarını hakkıyla savunmanın gururundan, gerekse isyanlar, işgaller ve baskılar yüzünden yüzbinlerce Boşnağın Türkiye'ye sığınmasından, Anadolu insanının Bosna'ya olan duyarlılığı ve ilgisi Osmanlı Devleti'nin geri çekildiği hiçbir toprakla kıyaslanmayacak derecede canlı kaldı. Önce 1878'deki Avusturya işgali, ardından 1908'deki ilhak, sonrasında Yugoslavya yönetimi döneminde Bosna, Türk Milleti'nin kalbindeki yerini daima muhafaza etti ve etmeyi de sürdürmektedir.

TABLOLAR

Tablo 1: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Bosna Hersek Tapu Tahrir Defterleri Listesi[1137]

Bölge	Defter No	Sayfa	Tarih	Bölge	Defter No	Sayfa	Tarih
Bosna	5 M	---	883/1478	Hersek	5	276	882/1477/78
	24	487	894/1489		76	143	925/1519
	28	103	90471498-99		78	8	925/1519
	56	132	922/1516		91	116	926/1520
	57	94	922/1516		96	116	926/1520
	157	547	937/1530-31		150	119	935/1528-29
	164	179	937/1530-31		174	160	939/1532-33
	193	36	946/1539-40		198	183	946/1539-40
	201	---	947/1540-41		207	113	947/1540-41
	211	398	948/1541-42		209	113	947/1540-41
	212	336	948/1541-42		268	11	957/1550
	284	216	960/1553		654	116	III. Murad Dön.
	285	188	960/1553		728	237	---
	379	341	Tarihsiz		861	81	1113/1701-02
	411	82	Kanuni Dön.		987	70	Tarihsiz
	432	509	Tarihsiz		995	75	Tarihsiz
	435	306	Kanuni Dön.		1027	74	Tarihsiz
	440	148	Kanuni Dön.		1043	250	Tarihsiz
	462	31	975/1567-68		1063	55	Tarihsiz
	533	381	Tarihsiz		1076	93	Tarihsiz
	546	374	II. Selim Dön.		171	45	938/
	553	129	II. Selim Dön.		173	90	---

[1137] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 194-195.

	556	143	II. Selim Dön.		175	23	939/
	622	456	994/1586		260	495	955
	647	60	III. Murad Dön.		376	60	Kanuni Dön.
	728	237	I. Ahmed	İzvornik	395	137	Kanuni Dön.
	742	369	1033/1623-24		405	83	Tarihsiz
	804	22	1083/1672-73		655	108	III. Murad Dön.
	861	81	1113/1701-02		728	237	I. Ahmed
	974	121	Tarihsiz		743	397	1033/1623-24
	983	228	Tarihsiz		753	9	---
	1009	40	Tarihsiz	Yenipazar	597	55	989/1581
	1013	225	Tarihsiz		26	---	981/1573-74
	1014	171	Tarihsiz	Kilis	378	---	Kanuni Dön.
	1071	298	Tarihsiz		391	---	Kanuni Dön.
	1072	226	Tarihsiz		963	---	1291/1874?
Tergovişte	495	---	978/1570-71	Nevesil	1027	---	Tarihsiz
	314	---	966-67/1558-60	Nevesin	462	---	975/1567-68
Vişegrad	410	---	Kanuni Dön.				
	449	---	Kanuni Dön.				

Tablo 2: Çeşitli Yıllarda Bosna Hersek Nüfusu

Yıl	Yazar	Toplam	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Çingene	Yahudi
1807-8	Chyamette des Fosses[1138]	1.220.000	600.000	500.000	120.000		
1822	Pertusier[1139]	820.000	470.000	190.000	150.000		2.000
1834	Kovaçeviç [1140]	1.105.000					
1836	Ami Boué[1141]	1.200.000					
1844	Ubucini[1142]	1.100.000					
1844	Volkszaehlung	1.176.000					

[1138] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 4.

[1139] Geri kalan 8.000 kişinin Çingene ve Bohemyalı oldukları kayıtlıdır. Bkz. Pertusier, *a.g.e.*, s. 78.

[1140] Kovaçeviç, Volkszaehlung, Konstantinopler, Blau, Jaksiç, Roskieviç, Kutschera, Theodorovic, Manner, Helle, S. Laerchenfeld'e ait bilgiler için bkz. Eren, *Bosna*, s. 19.

[1141] Boué, *Turquie D'europe*, Tome II, s. 32.

[1142] Ubucini'nin 1844, Selahattin Bey, Akarlı, Ritter'in tahminleri için bkz. Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 15**-1927*, Ankara 1996, s. 22, 26, 29, 37-38; Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 126.

1845	Konstantinopler	1.850.000					
1850	Ubicini[1143]	1.400.000					
1851	Blau	881.546					
1854	İngiliz Dışişleri[1144]	1.000.000	405.000	460.000	135.000		
1855	Blau	895.384					
1858	Pasko Vasa[1145]	1.187.943	466.000	532.943	189.000		
1860	Konsolos Zohrab[1146]	1.200.000	490.000	550.000	160.000		
1863	Ahmed Cevdet Paşa[1147]	1.144.000	472.000	488.000	184.000		
1864	Gustav Thommel[1148]	1.211.772	442.170	571.756	185.504	10.037	2.305
1864	Jaksiç	1.151.972					
1865	Blau	822.722					
1865	Nikolai Todorov[1149]	639.425	209.814	296.774	128.960		3.877
1867	Selahattin Bey[1150]	1.100.000					
1868	Roskieviç	1.026.000					
1870	Salnâme[1151]	621.229	309.522	226.312	78.384	5.706	1.305
1870	Slav Yardım Komitesi[1152]		440.000	572.000	185.000		
1870	Avusturya Konsolosu Sax[1153]	1.243.000	621.229		185.000		

[1143] M. A. Ubucini, *Türkiye 1850*, Çev. Cemal Karaağaçlı, c. I, İstanbul Tarihsiz, s. 46.

[1144] *FA*, Doc: 1, vol. 2, s. 27.

[1145] Yazar Ömer Lûtfî Paşa tarafından yaptırıldığını iddia ettiği nüfus sayım sonuçlarını verdiğini belirtmiştir. Ancak Osmanlı nüfus sayımı sadece erkek nüfusu kapsadığından yukarıda verdiğimiz rakamlar yazara aittir. Bkz. Pasko Vasa-Efendija, *a.g.e.*, s. 28-29(Bosna nüfusu), 64-65(Hersek nüfusu).

[1146] *FA*, Doc: 1, vol. 2, s. 1; *EM*, Doc: 7, vol. 1, s. 80-81, (*FO*, nr: 881/910).

[1147] Ahmed Cevdet Paşa, Bosna teftiş memuriyetine atandığı 1863 senesi başlarında Bosna nüfusunu tablodaki gibi vermiştir. Ancak nüfusa ilişkin yukarıdaki bilgilerin yer aldığı arizasında, Bosna Eyaleti ve özellikle Hersek Sancağı'ndaki Müslümanlar'ın bir kısmının başka bölgelere göç ettiğini ve 1863 senesi başlangıcı itibariyle bölgede kalanların miktarının kesin olarak bilinemediğini ifade etmiştir. B.O.A., *Y.EE.*, nr: 79/39; *Tezâkir 21-39*, s. 31-32.

[1148] Thoemmel, *a.g.e.*, s. 76-77.

[1149] Sadece erkek nüfus. Todorov, *Balkan City*, s. 325.

[1150] Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 64.

[1151] *S.V.B.-1287*, s.144-145. Salnâmede sadece erkek nüfusun sayısı verilmiştir. Aynı sonuçları Avusturyalı yetkililer de güvenilir kabul ederler. Ancak onların nüfus tahminleri için bakınız yukarıda Sax. Bkz. 25 Ekim 1870 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Sax'ın raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s. 354-358.

[1152] 22 Nisan 1870 tarihli Avusturya'nın Petersburg Konsolosu B. Chotek'in raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s. 345.

1870	Halil İnalcık[1154]	1.746.399	870.130	636.208	220.353	16.040	3.668
1870	Halil Sedes	1.337.393	480.956				
1870	Mamner	1.023.750					
1871 1872-74	Hele Karpat[1155]	1.242.458 1.237.338	429.410				
1873	İngiliz Dışişleri[1156]	1.084.112	461.048	452.626	156.376	11.412	2.650
1873	Kutschera	1.068.600					
1873	Rasch[1157]	1.450.000					
1873-74	Ritter[1158]	1.242.456	630.456				
1874	Holmes[1159]	1.216.846	442.050	576.756	185.503	9.537	3.000
1874	Ceride-i Havâdis[1160]	1.200.000					
1875	Ceride-i Havâdis[1161]	1.364.179	547.000	580.000	215.540	18.000	3.639
1875	Gyurkovics[1162]	1.300.000	619.000	510.000	157.000	11.400	2.600
1875	M. Celaleddin Paşa[1163]	1.200.000		515.000			
1875	Besim Darkot[1164]	1.051.000					
1875	Theodorovic	1.177.525					
1875	Haris[1165]	1.200.000	440.000	575.000	185.000		
1875	Irby[1166]	1.215.846	442.050	575.756	185.503	9.537	3.000

[1153] 25 Ekim 1870 tarihli Avusturya'nın Bosna Konsolosu Sax'ın raporu. Gavranović, *a.g.e.*, s. 354-355.

[1154] 1287 Salnâmesine dayanılarak toplam nüfus hakkında verilen bilgiler için bkz. Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar ", *Balkanlar*, İstanbul 1993, s.31.

[1155] Karpat gayrimüslim nüfusu mezheplere veya dinlere göre ayırt etmeden toplam 807.928 olarak vermiştir. Bkz. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 134.

[1156] *FA*, Doc: 1, vol. 2, s. 27.

[1157] Rasch, bu sayıyı Boşnak, Hırvat ve Slovenler'in toplamı olarak vermiş, hangi etnik gurubun ne kadar olduğunu belirtmemiştir. Bkz. Rasch, *a.g.e.*, s. 184.

[1158] Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 157.

[1159] Bu tarihte *Almanach de Gotha* Sırp istatistiklerine dayanarak Bosna nüfusunu Hıristiyan ve Yahudiler 856.797, Müslümanları ise 480.596 toplam 1.337.393 kişi olarak vermiştir. Viyana'da yayımlanan *Monatschrift für den Orient* ise Türk istatistiklerine dayanarak 619.044 Müslüman ve 613.414 Müslüman olmayan olmak üzere toplam 1.232.458 kişinin Bosna'da yaşadığını belirtmiştir. Bkz. *FA*, Doc: 1, vol. 2, s. 1.

[1160] Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 47.200.000 olarak verilmiştir. *Cerîde-i Havâdis*, nr: 2471, 3 R 1291/20 Mayıs 1874, s. 2.

[1161] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2930, 17 L 1292/16 Kasım 1875, s. 3.

[1162] Georg von Gyurkovics, *Bosnien und Sie Nebenlander*, Wien 1879, s. 34.

[1163] *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 52.

[1164] Darkot, a.g.m., s. 726.

[1165] Harris, *a.g.e.*, s. 13.

[1166] Eserde toplam sonuçta 1.000 kişilik bir fazlalık vardır. Kaanatimizce toplama hatasıdır. Irby bu rakamları Türk makamlarının sayımlarından elde ettiğini, ancak kesin oranlar olmadığını vurgulamıştır. Yukarıdaki toplam nüfusa 5.000'e yakın Avusturya vatandaşı ve birkaç yüz Osmanlı memurunun da ilâve edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

1877 1877-78	Hele Karpat[1167]	1.242.458 1.206.816					
1878	Şemseddin Sâmî[1168]	1.251.000	500.000	580.000	150.000	13.000	8.000
1878	Layiha[1169]	1.348.000					
1878	Avusturya sayımı[1170]	1.153.489	448.613	496.485	208.391		
1879	Aleksandre Popoviç[1171]	1.158.440	448.613	496.761	209.391		3.426
1879	S. Laerchenfeld	1.000.000					
1885	Aleksandre Popoviç[1172]	1.335.371	492.710	571.250	265.788		5.085
1895	Avusturya sayımı[1173]	1.496.020	548.632	613.246	334.142		
1895	Aleksandre Popoviç[1174]	1.568.080	548.632	673.246	334.142		8.213
1906	Ali Rüşdî[1175]	2.000.000	700.000	900.000	400.000		
1907	Osmanlı Atlası[1176]	1.591.036					
1910	Avusturya sayımı[1177]	1.798.660	588.244	793.264	417.152		
1910	Aleksandre Popoviç[1178]	1.898.544	612.137	825.918	434.061		11.868

Ona göre Müslüman nüfus abartılmış, Ortodoks ve Katolik nüfus arasındaki oran da artırılmıştır. Bkz. Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, c. I, s. 7.

[1167] Karpat 1.013.568 kişinin Bosna'da, 193.248 kişinin Hersek'te yaşadığını belirtmiştir. Bkz. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, s. 139.

[1168] Şemseddin Sâmî, *Kâmûs*, s. 1386.

[1169] *Bosna Hersek*, Karabet Matbaası, İstanbul 1324, s. 12.

[1170] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 5.

[1171] Popoviç 249 kişiyi diğerleri olarak göstermiştir. Toplam nüfustaki fazlalık buradan kaynaklanmaktadır. Bkz. Popoviç, *a.g.e.*, s. 196.

[1172] Popoviç 538 kişiyi diğerleri olarak göstermiştir. Toplam nüfustaki fazlalık buradan kaynaklanmaktadır. Bkz. Popoviç, *a.g.e.*, s. 196.

[1173] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 5.

[1174] Popoviç 3.596 kişiyi Protestan, 251 kişiyi ise diğerleri olarak göstermiştir. Toplam nüfustaki fazlalık buradan kaynaklanmaktadır. Bkz. Popoviç, *a.g.e.*, s. 196.

[1175] Ali Rüşdî 1906 nüfusunu bu şekilde verdikten sonra Katoliklerin işgal öncesi nüfusunun 80.000 olduğunu belirtir. Bkz. Ali Rüşdî, *a.g.e.*, s. 2.

[1176] *Osmanlı Atlası*, s. 36.

[1177] *Bosna Hersek Arşiv Belgeleri*, s. 6.

[1178] Popoviç 6.342 kişiyi Protestan, 8.136 kişiyi Yunan Katolik, 82 kişiyi ise diğerleri olarak göstermiştir. Toplam nüfustaki fazlalık buradan kaynaklanmaktadır. Bkz. Popoviç, *a.g.e.*, s. 196.

Tablo 3: 1850-52 Ömer Lûtfî Paşa'nın Nüfus Sayımı[1179]

Sancak	Müslüman	Hıritiyan	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	25.444	18.992	867	402	**45.705**
İzvornik	52.918	64.030	---	2.340	**119.288**
Banaluka	13.331	61.949	---	474	**75.754**
Bihke	34.933	49.261	---	328	**84.522**
Travnik	24.111	48.863	174	626	**73.774**
Yenipazar	24.440	20.492	33	460	**45.425**
Hersek	36.846	64.806	---	1.035	**102.687**
Toplam	**212.023**	**328.393**	**1.074**	**5.665**	**547.155**

Tablo 4: 1864 Tarihinde Gustav Thoemmel'e Göre Nüfus Dağılımı[1180]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	66.880	32.300	19.780	1.680	5.400	**126.040**
İzvornik	102.230	89.380	36.600	------	1.080	**229.290**
Banaluka	3 1.960	134.180	21.300	60	200	**187.700**
Bihke	70.800	83.400	6.801	85	410	**161.496**
Travnik	53.150	51.200	51.806	320	800	**157.276**
Yenipazar	61.150	79.948	-----	95	807	**142.000**
Hersek	56.000	101.348	49.217	65	1.340	**207.970**
Toplam	**442.170**	**571.756**	**185.504**	**2.305**	**10.037**	**1.211.772**

Tablo 5: 1870 ve 71 Yıllarına Ait Salnâmelere Göre Erkek Nüfus Dağılımı[1181]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	35.188	18.343	8.747	959	677	**63.914**
İzvornik	63.661	46.767	11.663	126	1.964	**124.181**
Banaluka	29.902	44.923	14.426	23	589	**89.863**
Bihke	45.186	37.117	2.098	----	400	**84.801**
Travnik	43.487	25.095	23.161	157	658	**92.558**
Yenipazar	52.626	30.575	----	40	742	**83.983**
Hersek	39.472	23.492	18.289	----	676	**81.929**
Toplam	**309.522**	**226.312**	**78.384**	**1.305**	**5.706**	**621.229**

[1179] Efendija, *a.g.e.*, s. 28-29 (Bosna nüfusu), 64-65 (Hersek nüfusu).

[1180] Thoemmel, *a.g.e.*, 76-77.

[1181] *SVB.-1287*, s. 144-145; *1288*, s. 134-135.

Tablo 6: 1870'de Justin McCarthy'ye Göre Bosna Hersek Nüfusu[1182]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	98.921	51.566	24.590	2.696	1.903	**179.676**
İzvornik	178.964	131.471	32.787	354	5.521	**349.097**
Banaluka	84.061	126.288	40.554	65	1.656	**252.624**
Bihke	127.027	104.343	5.898	0	1.124	**238.392**
Travnik	122.251	70.547	65.110	441	1.850	**260.199**
Yenipazar	147.942	85.952	0	112	2.086	**236.092**
Hersek	110.964	66.041	51.414	0	1.900	**230.319**
Toplam	**870.130**	**636.208**	**220.353**	**3.668**	**16.040**	**1.746.399**

Tablo 7: 1875'de Ceride-i Havâdis'e Göre Bosna Hersek Nüfusu[1183]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	80.000	60.000	19.000	2.350	6.500	**167.850**
İzvornik	110.000	100.000	28.000	198	5.000	**243.198**
Banaluka	60.000	110.000	35.000	226	1.600	**206.826**
Bihke	85.000	75.000	9.000	17	900	**169.917**
Travnik	57.000	60.000	61.000	624	1.000	**179.624**
Yenipazar	95.000	85.000	---	154	1.500	**181.654**
Hersek	60.000	90.000	63.540	70	1.500	**215.110**
Toplam	**547.000**	**580.000**	**215.540**	**3.639**	**18.000**	**1.364.179**

Tablo 8: 1877 ve 1878 Senelerinde Bosna Hersek Nüfusu[1184]

Sancak	1877	1878
Saray	167.776	167.776
İzvornik	262.352	145.652
Banaluka	132.128	145.652
Bihke	134.800	112.828
Travnik	185.024	193.248

[1182] Justin McCarthy, "Muslims in Otoman Europe: Population From 1800 to 1912", *Nationalities Papers*, vol. 28, no: 1, 2000, s. 32. Aynı veriler İnalcık tarafından doğru kabul edilmiştir. Bkz. İnalcık, *Türkler ve Balkanlar*, s. 31; Bu rakamlar Velikonja tarafından da doğru kabul edilip eserine alınmıştır. O sadece Çingenelere ilişkin verileri tablosuna dahil etmemiş, ancak toplam Çingeneler de dahil edilmiş gibi verilmiştir. Bkz. Velikonja, *a.g.e.*, s. 89.

[1183] *Ceride-i Havâdis*, nr: 2930, 17 L 1292/16 Kasım 1875, s. 3.

[1184] *S.D.Â.O.-1294*, s. 441-444; *1295*, s. 340-342; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 158. 1295 Devlet salnâmesi'nde açık şekilde hata olduğu görülmektedir. Mesela İzvornik ve Banaluka Sancakları'nın nüfusları aynı olarak verilmiş ki, bu durum pek olası görünmemektedir. Muhtemelen bu tutarsızlık nedeniyle Karpat da kitabına 1295 salnâmesinin verilerini almamıştır.

Yenipazar	131.488	---
Hersek	193.248	189.524
Toplam	**1.206.816**	**954.680**

Tablo 9: 1878 Senesi'nde Bosna Hersek Erkek Nüfusu[1185]

Sancak	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Yahudi	Çingene	Toplam
Saray	36.062	20.534	8.910	976	715	**67.197**
İzvornik	57.456	50.510	15.271	14	3.002	**126.253**
Banaluka	16.269	44.515	14.899	23	595	**76.301**
Bihke	37.826	36.450	2.239	---	26	**76.541**
Travnik	27.284	29.307	26.055	176	747	**83.569**
Yenipazar	34.214	31.285	---	40	690	**66.229**
Hersek	30.726	26.366	18.864	21	863	**76.840**
Toplam	**239.837**	**238.967**	**86.238**	**1.250**	**6.638**	**572.930**

Tablo 10: 1858 Senesi'nde Hersek Kazaları'nın Nüfusu[1186]

Kaza	Nüfus
Taşlıca	8.634
Kolaşin	4.326
Foça	11.195
Livubuşka	8.826
Trebin	11.577
İstolçe	7.159
Gaçka	8.272
Prepol	5.864
Nevesin	5.157
Çayniçe	4.877
Nikşik	3.934
Dumna	3.076
Poçitel	2.485
Koniçe	1.765

[1185] B.O.A., *Y.EE.*, nr: 103/25.

[1186] B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 21444, Lef: 5.

Tablo 11: 1850-1851 Gayri Müslim Nüfus ve Ödedikleri Cizye (Kuruş)[1187]

Kaza	Nüfus	Cizye
Saraybosna	6.000	90.000
Zeniçe	2.500	37.500
Visoka ve Foyniçe	6.000	90.000
Vişegrad	3.000	45.000
Travnik	6.598	98.970
Zupçe ve Maglay	5.877	88.155
Teşne	9.135	137.025
Derbent ve Doboy	22.270	334.050
İzvornik, Belene ve Gradaçaç	27.100	406.500
Breçka	4.000	60.000
Tuzla ve Kladina	8.634	129.510
Srebreniça	6.210	93.150
Banaluka	29.114	436.710
Kostayniça, Novi, Pridor, Kozarça	8.600	129.000
Akhisar	9.873	148.095
Yayçe	8.690	130.350
Bihke	4.800	72.000
Nevesin	7.200	10.800
Klyuç	2.600	39.000
Krupa	2.310	34.650
Petrovaç	1.214	18.210
Meydan	3.600	54.000
Livno	8.900	133.500
Yenipazar	8.600	129.000
Toplam	**202.825**	**2.945.175**

[1187] Bu bilgiler, Mehmed Hûrşid Paşa'nın Bosna valiliği zamanında yaptırdığı sayıma istinaden Avusturya Konsolosu Dr. Demeter Atanaskoviç tarafından 18 Şubat 1853'te Saraybosna'dan gönderilen raporundan elde edilmiştir. Bosna Hersek'te Tanzîmât'ın uygulanmaya başlandığı 1850 Martı ile Şubat 1851 tarihleri arasında cizye veren 10 yaş ile 60 yaş arasındaki gayrimüslim nüfus ve ödedikleri cizyeyi içermektedir. Bkz. Gavranović, *a.g.e.*, s. 35. Metinde toplama hatası yapılarak toplam cizye 3.042.375 kuruş olarak verilmiştir.

Tablo 12: 1800 Yılında Bosna Hersek'te Bulunan Kapudanlıklar[1188]

Kapudanlık	Askerî Gücü
Bihke	3.080
Ostruşça	2.190
Dubiça	597
Kubaş	168
Kozarça	389
Teşne	678
Maglay	499
Doboy	212
Hırsana (حرصانا)	70
Kumovad	299
Banaluka	1.421
Gradişka	1.080
Yayçe	171
Novi	867
Krupa	1.131
Pridor	618
Yenipazar	1.348
Derbend	1.448
İstolçe-i Atik	1.406
Petrofça	417
Klyuç-ı Kilis	412
Kupres	236
Glamoç	328
Ehlune	999
Poçitel	351
Livnbuşka	271
Gusine	860
Dumna	295
Mostar	615
İstolçe	382
Trebin	1.209
Hırtara (حرطاره)	46
Kluk (Klek)	192
İzvornik	923
Tuzla	876
Gradaçaç	407
Klyuç-ı Hersenk	124
Toplam: 37	**26.615**

[1188] B.O.A., *H.H.*, nr: 2387-E.

Tablo 13: 1866-1878 Senelerinde Bosna Vilâyeti İdarî Taksimatı

Sancak	Kaza	Nahiye
Saray	Saray	
	Visoka	Varoş
	Foyniçe	Kreşova Pusovina
	Kladina	Olovo
	Çelebipazar	
	Vişegrad	
	Çayniçe	Gorajde
Banaluka	Banaluka	Orahova Pernavor Kubaş
	Gradişka	Orahova (1868)
	Teşne	Jepçe Doboy
	Derbend	Brod Kubaş (1868) Ocak (1870)
	Zupçe (1873'ten itibaren)	---
İzvornik	Tuzla	Tuzla-ı Bâlâ
	İzvornik	Kozluk
	Breçka	---
	Srebreniça	---
	Maglay	---
	Biyelina	Perzovopolye
	Berçe	Yeni Kasaba
	Gradaçaç	Kala Modriça Aziziye-i Zir Aziziye-i Bâlâ
	Gradçaniça (Graçaniça)	
	Kala (1873'ten itibaren)	Modriça Aziziye-i Zir Aziziye-i Bâlâ
	Aziziye-i Zir (1874'den itibaren)	Aziziye-i Bâlâ
Bihke	Bihke	---
	Pridor	Kozarça
	Kostayniçe	Novi Dubiça
	Maden	---
	Ostruşça	---
	Krupa	Otuka Pojim

	Nevesil	Petrofça Klyuç Vakıf (1868)
	Klyuç(1873'ten itibaren)	---
	Novi (1875'den itibaren)	---
Travnik	Travnik	İzniçe Vakf-ı Zir
	Yayçe	Varçar Vakf-ı Bâlâ Gölhisar
	Akhisar	Prozor Bugoyna Kupres
	Ehlune	Dumna Grahova
	Glamoç	Onsa
	Dumna(1873'ten itibaren)	---
	Prozor (1877'den itibaren)	---
Yenipazar	Seniçe	---
	Yenipazar	---
	Metroviçe	Banska
	Yenivaroş	Priboy
	Tergovişte	---
	Prepol	---
	Gusine	Plava
	Akova	Viranuş (1873)
	Taşlıca	---
	Kolaşin	---
	Berana=Vasovik	---
Hersek	Mostar	Blagay
	İstolçe	Poçitel Lubin Gable
	Liyubuşka	İmoçka
	Koniçe	
	Foça	Çerkoviçe
	Nevesin	
	Trebin	Zupçe Mokrine Kuryanik Kuruşeviça Storina Lubmir Zariçe Şuma Popova

Bleke	Benan Korita
Gaçka	Piva
Nikşik	
Piva (1870'den itibaren)	Çerkoviçe
Lubin (1875'den itibaren)	
Poçitel (1878'den itibaren)	

Tablo 14: Tanzîmât Dönemi Bosna Valileri ve Görev Süreleri

Valinin Adı	Görev Yaptığı Yıllar	Süresi (Yıl)
Mehmed Vecîhî Paşa[1189]	1835-29 Eylül 1840	5
Samakovlu Mehmed Hüsrev Paşa[1190]	29 Eylül 1840-12 Kasım 1843	3
Mühendis Kâmil Paşa[1191]	12 Kasım 1843-11 Kasım1844	1
Osman Nuri Paşa[1192]	11 Kasım 1844-Aralık 1845	1
Hacı Halil Kâmil Paşa[1193]	Aralık 1845- 2 Temmuz 1847	2
Çengeloğlu Mehmed Tahir Paşa[1194]	3 Temmuz 1847-Mayıs 1850	3
Çerkes Hafiz Mehmed Paşa[1195]	1 Haziran 1850-Temmuz 1850	2 ay

[1189] B.O.A., *İ.D.*, nr: 1045; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 29; *1291*, s. 42; *1292*, s. 38; *1293*, s. 50; *1294*, s. 36; Mehmed Süreyya, *SO*, Yay. Haz.Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran Seyit Ali Kahraman, c. V, İstanbul 1996, s. 1655; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, c. II, Ankara 1989, s. 1105.

[1190] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 162; İlgili defterde Mehmed Hüsrev Paşa'nın görevden azline dair emir 27 L 1259/20 Kasım 1843 tarihlidir. *İ.D.*, nr: 1045; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 29; *1291*, s. 42; *1292*, s. 38; *1293*, s. 50; *1294*, s. 36; *SO*, c. II, s. 684; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1191] B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s. 162; İlgili defterde Kâmil Paşa'nın atanmasına dair emir 27 L 1259/20 Kasım 1843 tarihlidir. *İ.D.*, nr: nr: 1045; 4660; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 42; *1292*, s. 38; *1293*, s. 50; *1294*, s. 36; *SO*, c. III, s. 862; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1192] B.O.A., *İ.D.*, nr: 4660; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 42; *1292*, s. 38; *1293*, s. 50; *1294*, s. 36; *SO*, c. IV, s. 1298; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1193] Halil Kâmil Paşa reaya sürekli karışıklık çıkardığı ve sınır boylarındaki serhat eşkıyasını bir türlü kontrol edemediği için Haziran 1847'de istifa etmiştir. İstifası 3 Temmuz 1847 tarihli irâde ile kabul edilmiştir. B.O.A, *İ.D.*, nr: 7758, Lef: 1; 18 B 1263/2 Temmuz 1847 tarihli arz tezkiresi; 19 B 1263/3 Temmuz 1847 tarihli irâde; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 42; *1292*, s. 38; *1293*, s. 50; *1294*, s. 36; *S.D.Â.O.-1263*, s. 82; *SO*, c. III, s. 864; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1194] B.O.A, *İ.D.*, nr: 7758; 8200; Tahir Paşa Bosna'daki aktif görevine ancak 22 Ekim 1847'de başlayabilmiştir. Paşa, Mayıs 1850'da Bosna Valiliği sırasında görevi başında ölmüştür. Bkz. *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 617, s. 172; *SO*, c. V, s. 1616; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 42; *1292*, s. 38; *1293*, s. 50; *1294*, s. 36; *S.D.Â.O.-1264*, s. 111; *1265*, s. 73; *1266*, s. 42; Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 32-33; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

Hayreddin Paşa[1196]	10 Ağustos 1850-Ağustos 1851	1
Abdurrahman Sâmî Paşa[1197]	Ağustos 1851-14 Ekim 1851	---
Giridli Veliyüddin Paşa[1198]	14 Ekim 1851-13 Ağustos 1852	10 ay
Mehmed Hûrşid Paşa[1199]	13 Ağustos 1852- Ocak 1857	4,5
Mehmed Reşid Paşa[1200]	Ocak 1857-27 Ocak 1858	1
Mehmed Kâni Paşa[1201]	27 Ocak 1858- 19 Eylül 1858	8 ay
Arnavud Mehmed Akif Paşa[1202]	19 Eylül 1858-Kasım 1858	1 ay
2. Defa Mehmed Kânî Paşa[1203]	Kasım 1858- Haziran 1859	8 ay
Bosnalı Mazhar Osman Paşa[1204]	1859-1861	3

[1195] B.O.A, *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 617, s. 172; Evahir-i B 1266/2-11 Haziran 1850 tarihli hüküm; *İ.D.*, nr: 12565; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 42; *1292*, s. 38; *1293*, s. 50; *1294*, s. 36; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 32-33; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106; Sicill-i Osmanî'de Bosna Valiliği Haziran-Temmuz 1849 gösterilerek hata yapılmıştır. Bkz. *SO*, c. II, s. 557.

[1196] B.O.A, *İ.D.*, nr: 12877; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 36; *S.D.Â.O.-1267*, s. 70; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 32-33; *Tabsıratü'l-eşkıyâ*, s. 8; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1197] B.O.A, *M.D.*, nr: 258, hk: 182, s. 49, Evahir-i Z 1267/17-26 Ekim 1851 tarihli hüküm; *İ.D.*, nr: 14545; *S.D.Â.O.-1268*, s. 68.

[1198] B.O.A, *M.D.*, nr: 258, hk: 188, s. 51, Evail-i M 1268/27 Ekim-5 Kasım 1851 tarihli hüküm; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *SO*, c. V, s. 1663; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1199] B.O.A., *M.D.*, nr: 258, hk: 425, s. 101-102, Evail-i ZA 1268/17-26 Ağustos 1852 tarihli hüküm; Paşa görevine 22 Eylül 1852'de başlamıştır. *İ.D.*, nr: 16097, Lef: 1; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1269*, s. 70; *1270*, s. 77; *1271*, s. 66; *1272*, s. 63; *1273*, s. 62; *SO*, c. II, s. 679; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106; Ahmed Lûtfî Efendi atama tarihi olarak 15 Eylül 1852'yi verir. *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 70-71, 125.

[1200] B.O.A, *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 643, s. 184-185; Evasit-i C 1274/27 Ocak-5 Şubat 1858 tarihli hüküm; *İ.M.M.*, nr: 476, 8 C 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106; Mehmed Reşid Paşa'nın Bosna Valiliği yaptığı süre *Sicill-i Osmanî*'de hatalı şekilde M 1272 (Eylül-Ekim 1855)-RA 1274 (Ekim-Kasım 1857) tarihleri olarak verilmiştir. *SO*, c. V, s. 1381.

[1201] B.O.A, *Mühimme-i Mektûme*, nr: 9, hk: 643, s. 184-185; *İ.M.M.*, nr: 476, 8 C 1274/24 Ocak 1858 tarihli arz tezkiresi; *İ.M.M.*, nr: 543, Lef: 1, 6 Eylül 1858 tarihli Kemal Paşa'dan gelen telgraf; 10 S 1275/19 Eylül 1858 tarihli arz tezkiresi; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1275*, s. 68; *SO*, c. III, s. 865; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 146; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1202] *İ.M.M.*, nr: 543, Lef: 1, 6 Eylül 1858 tarihli Kemal Paşa'dan gelen telgraf; 10 S 1275/19 Eylül 1858 tarihli arz tezkiresi; *S.V.B.-1283*, s. 29; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *SO*, c. I, s. 228; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. IX, s. 146; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1203] *S.V.B.-1283*, s. 30; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1204] *S.V.B.-1283*, s. 30; *1284*, s. 30; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1277*, s. 73; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106. İngiliz Konsolosu Holmes, kendisinin kibar

Topal Şerîf Osman Paşa[1205]	21 Şubat 1861-4 Ocak 1869	8
Ömer Fevzi Paşa[1206]	4 Ocak 1869-27 Şubat 1869	2 ay
2. Defa Topal Şerîf Osman Paşa[1207]	27 Şubat 1869-Haziran 1869	4 ay
Safvet Paşa[1208]	Haziran 1869- 19 Ocak 1871	1,5
2.Defa Arnavud Mehmed Akif Paşa[1209]	19 Ocak 1871-15 Eylül 1871	9 ay
Mehmed Âsım Paşa[1210]	15 Eylül 1871-21 Temmuz 1872	10 ay
Derviş İbrahim Paşa[1211]	21 Temmuz 1872-8 Ağustos 1872	19 gün

biri olmasına karşı çok yaşlı ve zayıf olduğunu, görünüşünü düzeltmek için de hiçbir şey yapmadığını ifade eder. Osman Paşa Bosnalıydı. Onun Bosnalı olması valiliği sırasında suiistimal edilmiş, eski arkadaş ve akrabaları valilik makamının yıpranmasına neden olmuşlardı. Bkz. *EM*, Doc: 8, vol. 1, s. 87.

[1205] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 53, 23 N 1285/7 Ocak 1869 tarihli hüküm; *S.V.B.-1283*, s. 30-31; *1284*, s. 30-31; *1285*, s. 18; *1286*, s. 16; *1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1278*, s. 73; *1279*, s. 75; *1280*, s. 68; *1281*, s. 66; *1282*, s. 65; *1283*, s. 71; *1284*, s. 88; *1285*, s. 98; *1286*, s. 124; *Sicill-i Osmanî*'de atanma tarihi 23 Ocak 1861, azil tarihi Aralık 1868 olarak verilmiştir. *SO*, c. V, s. 1591; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1206] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 53-54, 23 N 1285/7 Ocak 1869 tarihli hüküm; *S.V.B.-1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *Sicill-i Osmanî*'de atanma tarihi Aralık 1868, azil tarihi Ocak 1869 olarak verilmiştir. *SO*, c. IV, s. 1321; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz.M. Münir Aktepe, c. XII, Ankara 1989, s. 39; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1207] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 57-58, 15 ZA 1285/27 Şubat 1869 tarihli hüküm; *S.V.B.-1291*, s. 43; *1292*, s. 38; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *Sicill-i Osmanî*'de atanma tarihi Şubat 1869, azil tarihi 27 Mayıs 1869 olarak verilmiştir. *SO*, c. V, s. 1591; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XII, s. 39; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1208] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 58, 69; Safvet Paşa'nın Bosna Valiliğinden dolayı teşekkürü 28 Haziran 1869 tarihlidir. *BEO. Vilâyât Gelen-Giden, Bosna Gelen Defteri*, nr: 467, s. 520. (18 RA 1286/28 Haziran 1869 tarihli Bosna Vilâyet Meclis Mazbatası); *S.V.B.-1287*, s. 24; *1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *S.D.Â.O.-1287*, s. 139; *1294*, s. 37; *SO*, c. V, s. 1434; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XII, s. 48; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1209] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 69, 24 L 1287/17 Ocak 1871 tarihli hüküm; *S.V.B.-1288*, s. 26; *1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *Sicill-i Osmanî*'de atanma tarihi Şubat 1871, azil tarihi Temmuz 1871 olarak verilmiştir. *SO*, c. I, s. 228; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XII, s. 106; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1210] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 75-76, 5 B 1288/20 Eylül 1871 tarihli hüküm; *S.V.B.-1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *S.D.Â.O.-1289*, s. 144; *1294*, s. 37; *Sicill-i Osmanî*'de atanma tarihi Ağustos 1871, azil tarihi Temmuz 1872 olarak verilmiştir. *SO*, c. I, s. 327; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, c. XIII, Ankara 1990, s. 23; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, c. XIV, Ankara 1991, s. 26; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1211] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 101, 20 CA 1289/26 Temmuz 1872 tarihli hüküm; *S.V.B.-1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *Sicill-i Osmanî*'de atanma tarihi Ocak 1872, azil tarihi Ağustos 1872 olarak verilmiştir. *SO*, c. II, s. 412; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XIV, s. 26; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

Mehmed Raşid Paşa[1212]	8 Ağustos 1872- 15 Ekim 1872	3 ay
Mustafa Âsım Paşa[1213]	15 Ekim 1872-6 Ocak 1873	2 ay
Mustafa Paşa[1214]	6 Ocak 1873-11 Ocak 1873	6 gün
2. Defa Mustafa Âsım Paşa[1215]	11 Ocak 1873-15 Ekim 1873	9 ay
3.Defa Arnavud Mehmet Âkif Paşa[1216]	15 Ekim 1873-4 Mart 1874	5 ay
2. Defa Derviş İbrahim Paşa[1217]	4 Mart 1874-24 Ağustos 1875	1 yıl 4 ay
Ahmed Hamdi Paşa[1218]	24 Ağustos 1875-28 Ekim 1875	2 ay
Raûf Paşa[1219]	28 Ekim 1875-5 Ocak 1876	2 ay
İbrahim Paşa[1220]	5 Ocak 1876-15 Haziran 1876	6 ay
Mehmed Nazif Paşa[1221]	15 Haziran 1876-25 Nisan 1877	10 ay
Ahmed Mazhar Paşa[1222]	25 Nisan 1877-Ağustos 1878	1 yıl 3 ay

[1212] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 104-105, 6 C 1289/11 Ağustos 1872 tarihli hüküm; *S.V.B.-1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *Sicill-i Osmani*'de atanma tarihi hatalı şekilde Ağustos 1872, azil tarihi Ocak 1873 olarak verilmiştir. *SO*, c. IV, s. 1358; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XIV, s. 30; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1213] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 112, 11 ZA 1289/10 Ocak 1873 tarihli hüküm; *İ.D.*, 45772; nr: 46026; *S.V.B.-1290*, s. 33; *1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1290*, s. 137; *Sicill-i Osmani*'de atanma tarihi Ekim 1872, azil tarihi Ekim 1873 olarak verilmiştir. *SO*, c. I, s. 328; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XIV, s. 35; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1214] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 112-113, 11 ZA 1289/10 Ocak 1873 tarihli hüküm; Mustafa Paşa'nın Bosna Valiliği'ne ataması yapılmış ancak 11 Ocak'ta atama iptal edilerek Mustafa Paşa İşkodra Valiliği'ne atanmış, Mustafa Asım Paşa yerinde kalmıştır. *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 115, 22 ZA 1289/21 Ocak 1873 tarihli hüküm; *İ.D.*, nr: 46026; *S.V.B.- 1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. XIV, s. 38; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1215] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 115, 22 ZA 1289/21 Ocak 1873 tarihli hüküm; *İ.D.*, nr: 46026; *S.V.B.- 1291*, s. 43; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1216] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 136; 10 L 1290/1 Aralık 1873 tarihli hüküm; *S.V.B.-1291*, s. 43-44; *1292*, s. 39; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1291*, s. 140; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1217] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 138-139; 19 M 1291/8 Mart 1874 tarihli hüküm; *S.V.B.-1292*, s. 44; *1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1292*, s. 170; *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 51-55; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1218] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 167, 23 B 1292/25 Ağustos 1875 tarihli hüküm; *S.V.B.-1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *SO*, c. II, s. 591; *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 55-56; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1219] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 174, 28 N 1292/28 Ekim 1875 tarihli hüküm; *S.V.B.-1293*, s. 51; *1294*, s. 37; *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 56-58; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1220] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 181-182, 9 Z 1292/6 Ocak 1876 tarihli hüküm; *S.V.B.-1293*, s. 55; *1294*, s. 37; *S.D.Â.O.-1293*, s. 172; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1221] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 188-189, 23 CA 1293/16 Haziran 1876 tarihli hüküm; *S.V.B.-1294*, s. 41; *S.D.Â.O.-1294*, s. 440; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

Tablo 15: Bosna Kapı Kethüdaları[1223]

Sene	Bölge	Adı
1847-1848	Bosna	Şevket Bey
1849	Edirne, Hüdavendigâr, Yanya, Bosna, Şam, Maden-i Hümâyûn	Şevket Bey
1850	Bosna ve Maden Niş, Hersek ve Hakkari	Şevket Bey Nesim Efendi
1851	Bosna, Rumeli ve Filibe Belgrad ve Hersek	Nuri Bey Nesim Efendi
1851-52	Bosna, Sayda, Kudus, Çorum Hersek, Adalar, Edirne, Bağdat, Üsküp İzvornik	Aziz Efendi كفان Efendi Ahmed Bey
1852-53	Bağdat, Bosna ve Belgrad Hersek	Yusuf Cemil Efendi Şakir Efendi
1853-54	Bosna Hersek, Bursa, Kayseri, İzvornik, Karahisar-ı Sahip	İhsan Bey Şevket Bey Ahmed Bey
1854-55	Bosna Hersek	İhsan Bey Mustafa Efendi
1855-56	Bosna Hersek İzvornik	Kudret Bey Galib Efendi Mustafa Efendi
1856-57	Bosna Hersek, Süleymaniye İzvornik, Yemen	Kudret Efendi Galib Efendi İbrahim Ağa
1857-58	Bosna Hersek, Süleymaniye İzvornik, Menteşe, Midilli, Yemen	Rauf Bey Galib Efendi Hacı İbrahim Ağa
1858-59	Bosna ve Belgrad Travnik Bihke	سرفعت Bey Nuri Bey Hacı Arif Bey
1860-61	Üsküp ve Bosna Hersek	Azmi Bey Ruhi Bey
1861-62	Bosna Hersek	Refet Bey Nüzhet Efendi

[1222] B.O.A., *Tevcihât-ı Mülkiye Defteri*, nr: 1, s. 205-206, 12 R 1294/26 Nisan 1877 tarihli hüküm; *S.V.B.-1295*, s. 80; *S.D.Â.O.-1295*, s. 340; *SO*, c. III, s. 932; Öztuna, *a.g.e.*, s. 1106.

[1223] B.O.A, *İ.D.*, nr: 7873; 14545; 16290; *S.D.Â.O.-1264*, s. 111; *1265*, s. 86; *1266*, s. 47; *1267*, s. 77-78; *1268*, s. 76-77; *1269*, s. 79-80; *127●*, s. 86-87; *1271*, s. 97-98; *1272*, s. 75; *1273*, s. 73; *1274*, s. 80-81; *1275*, s. 79-80; *1277*, s. 83-84; *1278*, s. 83, 85; *1279*, s. 85-86; *128●*, s. 78; *1281*, s. 76; *1282*, s. 75; *1283*, s. 80; *1284*, s. 97; *1285*, s. 108; *1286*, s. 142; *1287*, s. 157; *1289*, s. 162; *129●*, s. 134; *1291*, s. 137; *1292*, s. 168; *1293*, s. 170; *1294*, s. 424; *1295*, s. 320.

1862-63	Bosna Hersek, Belgrad Bihke	Refet Bey Şakir Bey Emin Efendi
1863-64	Bosna, Banaluka İzvornik	Refet Bey Emin Efendi
1864-67	Bosna, Hersek, İşkodra, Belgrad	Recai Efendi
1867-68	Bosna, İşkodra, Belgrad	Recai Efendi
1868-1871	Bosna, İşkodra	Recai Efendi
1872	Bosna	Recai Efendi
1873-74	Bosna, İşkodra	Recai Efendi
1875	Bosna	Şefkati Bey
1876-78	Bosna	Cemil Bey

Tablo 16: Kaymakamlar[1224]

Sancak	Tarih	Kaymakam
Saraybosna	1865-68	Münib Efendi
İzvornik	1846-49	Mahmud Paşa
	1858	Nureddin Paşa
	1862-64	Muhiddin Efendi
	1865	Hilmi Efendi
	1866	Ali Efendi
	1867	Rauf Paşa
	1868-69	Hacı Ali Ağa
	1870	Hakkı Bey
	1871	Hürşid Bey
	1873-74	Mustafa Bey
	1875	Ragıb Ağa
	1876	Abdullah Bey
	1877	Hasan Bey

[1224] *S.V.B.-1283*, s. 50, 59, 65, 70, 78, 90; *1284*, s. 47, 50, 66, 70, 75; *1285*, s. 29-34, 37-43, 46, 47-55, 58-67, 70-75, 78-81, 84-86; *1286*, s. 31-34, 37-43, 46-49, 52-57, 61-65, 68, 70-71, 75-84; *1287*, s. 39, 41-43, 47, 49-50, 52-55, 60-61, 63-64, 69, 70-74, 78-86, 90-91, 93, 99-100, 102-103, 105-110; *1288*, s. 43-44, 46-47, 49, 51, 56, 59, 61-62, 64-66, 72-83, 75-76, 81, 83-87, 92, 94-99, 101-102, 107, 109, 111, 118-119, 121, 123-129; *1290*, s. 43, 45-49, 53, 55-56, 58-61, 63, 67, 69-77, 81, 83-90, 94-100, 107-109, 111-112, 116, 118-120; *1291*, s. 56, 58-62, 67, 69-78, 81-89, 93-100, 104-110, 115-117, 123-128; *1292*, s. 56, 58-59, 61-62, 64, 69, 71, 73-80, 84-92, 96-98, 100, 102, 104-106, 110-114, 118, 120, 122, 124, 128-134; *1293*, s. 69, 71-74, 76, 80-88, 92, 94-96, 98-100, 102, 106-110, 114, 116, 118, 120, 124-130; *1294*, s. 56, 58, 60-62, 65-66, 69-77, 81-86, 90, 92, 94, 96, 100-106, 110, 112-113, 115, 117-122; *1295*, s. 92-97, 100-104, 107-112, 115-118, 120-123, 125-127; *S.D.Â.O.-1263*, s. 82; *1264*, s. 111, *1265*, s. 73; *1268*, s. 68; *1270*, s. 77; *1272*, s. 63; *1273*, s. 62; *1274*, s. 70; *1275*, s. 68; *1279*, s. 75; *1280*, s. 68; *1281*, s. 66; *1282*, s. 65; *1283*, s. 71-72; *1284*, s. 88; *1285*, s. 98;

Banaluka	1851	Süleyman Ağa
	1853	Mahmud Bey
	1855-58	Adem Efendi
	1862-68	Ali Bey (Paşa)
Travnik	1851	Ali Paşa
	1853-55	Ahmed Bey
	1856	Şevki Efendi
	1857-58	Habib Paşa
	1862-66	Ahmed Bey (Paşa)
	1867-68	Mustafa Efendi
Bihke	1851	Şakir Efendi
	1853	Adem Efendi
	1855-58	Ahmed Bey (Paşa)
	1862-64	Hilmi Efendi
	1865-66	Rauf Bey
	1867-68	Ahmed Efendi
Yenipazar	1851	Mustafa Efendi
	1853-56	Ali Bey
	1857	Mehmed Efendi
	1858	Vehbi Efendi
	1862	Mustafa Ağa
	1863	Raif Efendi
	1865-67	Mahmud Paşa
	1868	Hulusi Efendi-Said Paşa
	1869-70	Zeki Efendi
	1871	Said Bey
	1873	Hüseyin Hamid Efendi
	1874	Ali Bey
	1875	Rıza Efendi
	1876	Mahmud Efendi
	1877	Seyfeddin Bey
Hersek (Mostar)	1858	Vasıf Efendi
	1862	Hûrşid Paşa
	1863	Cavid Efendi
	1865-66	Naşid Paşa
	1867	Celal Paşa
	1868	Mahmud Paşa
Trebin	1862-64	Münib Efendi
	1865-71	Ali Bey
	1873	İbrahim Salim Bey
	1874	Salih Paşa
	1875	Mehmed Bey
	1878	Salih Bey

Visoka	1868-69	Şevki Efendi
	1870-71	Nazım Bey
	1873-74	Hacı Arif Bey
	1875	Abdullah Efendi
	1876	Ahmed Şevket Efendi
	1877-78	Mehmed Faik Bey
Foyniçe	1868	Abdurrahman Bey
	1869	Hacı Hafız Bey
	1870-71	Şevki Efendi
	1873-74	Mehmed Emin Efendi
	1875	Hasan Bey
	1876	Seyfeddin Bey
	1877	Hulusi Bey
	1878	Süleyman Bey
Çelebipazar	1868-69	Seyfi Bey
	1870-71	Seyfullah Bey
	1873	Mustafa Faik Bey
	1874	Hulusi Bey
	1875-78	Mehmed Emin Efendi
Kladina	1868	Rüstem Ağa
	1870-71	Süleyman Rüşdi Bey
	1873	Ruşen Efendi
	1874	İslâm Salah Efendi
	1875-76	Abdulkadir Efendi
	1877-78	Mustafa Efendi
Višegrad	1868	İsmail Efendi
	1869	İbrahim Bey
	1870-71	İbrahim Hilmi Bey
	1873	Mehmed Cemaleddin Bey
	1874-75	Abdulvahab Efendi
	1876-78	Ömer Lûtfî Efendi
Çayniçe	1868-71	Şakir Efendi
	1873-74	Ali Rıza Efendi
	1875-77	Mehmed Şükrü Efendi
	1878	Hasan Tahsin Efendi
Taşlıca	1862-64	Reşid Efendi
	1868	Zeki Efendi
	1869	Şevki Efendi
	1870-71	Salih Bey
	1873	Abdüllatif Efendi
	1874	Salih Bey
	1875	Remzi Efendi
	1876-77	Raşid Paşa

Yenivaroş	1868	Yaşar Efendi
	1869-70	Behram Efendi
	1871-75	Said Ağa (Efendi)
	1876	İbrahim Bey
	1877	Mehmed Ruşen Efendi
Prepol	1868	Ferhad Bey
	1869	Ömer Ağa
	1870-71	Abdi Bey
	1873-74	Mehmed Fehim Efendi
	1875	Mahmud Efendi
	1876	Hasan Hüsnü Efendi
	1877	Hasan Bey
Akova	1868-71	İsmail Ağa
	1873	Murtaza Ağa
	1874	Behram Efendi
	1875	Abdullah Bey
	1876	Mustafa Efendi
	1877	Ali Rıza Bey
Metroviçe	1868	Ali Ağa
	1869-70	Feyzi Efendi
	1871	Raşid Ağa
	1873	Hasan Efendi
	1874	Emin Efendi
	1875-76	Fehim Efendi
Gusine	1868	Ali Bey
Berana	1868-71	Zaim İsmail Bey
(Vasovik)	1873	Ömer Abdüllütfi Efendi
	1874	Ömer Ağa
	1875	Hasan Bey
	1876	Mehmed Niyazi Efendi
	1877	Rüstem Sâmî Bey
Kolaşin	1868-71	Said Ağa
	1873-77	Osman Efendi
Tergoviştе	1868-71	Şemsi Efendi
	1873	Tahir Efendi
	1874-75	Hamza Bey
	1876-77	Mehmed Emin Efendi
Kala	1873-74	Hasan Feham Efendi
	1875-76	Hacı Ali Bey
	1877	Halil Refeti Efendi
	1878	Ahmed Şakir Bey
Breçka	1868	İsmail Bey
	1869-71	Hacı Ali Bey
	1873	Ali Rıza Efendi
	1874-77	Süleyman Bey
	1878	Mehmed Celaleddin Bey

Biyelina	1868	Abdullah Efendi
	1869	Sâmî Bey
	1870	Ali Bey
	1871	Süleyman Bey
	1873	Süleyman Pertev Efendi
	1874	Rıza Bey
	1875	İbrahim Bey
	1876	Hasan Bey
	1877	Şevki Bey
	1878	İzzet Bey
Srebreniça	1868	Salih Bey
	1869-70	Behram Ağa
	1871	İsmail Hakkı Bey
	1873-74	Hasan Bey
	1875	Abdülmebud Efendi
	1876	İbrahim Bey
	1877-78	Ali Kemal Efendi
Berçe	1868	Behram Ağa
	1869-70	Süleyman Efendi
	1871	Behram Efendi
	1873-74	Muhlis Efendi
	1875	Tahir Bey
	1876-78	Şakir Efendi
Maglay	1868-70	Hûrşid Bey
	1871	Hacı Hafız Abdurrahman Bey
	1873	Tosun Efendi
	1874	Ruşen Efendi
	1875	Şakir Efendi
	1876	Tahir Bey
	1877	Vehbi Efendi
	1878	Ali Rıza Efendi
Gradçaniça	1868	Ahmed Bey
(Gradaçaç)	1869-70	Fahri Bey
	1871	Zeki Bey
	1873	Hasan Bey
	1874	Mehmed Bey
	1875-76	Süleyman Pertev Efendi
	1877-78	Ali Efendi
Aziziye-i Zir	1877-78	Behram Ağa

Yayçe	1868	Süleyman Bey
	1869	Derviş Bey
	1870	Ahmed Bey
	1871	Hasan Efendi
	1873	Ragıb Bey
	1874	Şakir Efendi
	1875	Şevki Efendi
	1876	Mehmed Efendi
	1877	Hacı Murad Efendi
	1878	Said Ağa
Akhisar	1868	Derviş Bey
	1869-70	Süleyman Bey
	1871	Hasan Bey
	1873-75	Hasan Bey
	1876	Halil Refeti Efendi
	1877	Mehmed İslâm Bey
Ehlune	1868	Ali Bey
	1869	Süleyman Bey
	1870-71	Emin Efendi
	1873-75	Rauf Bey
	1876	Remzi Efendi
	1877-78	Abdullah Efendi
Glamoç	1868-70	İbrahim Efendi
	1871	Salih Efendi
	1873	Süleyman Bey
	1874	Mustafa Efendi
	1875	Rüşdi Efendi
	1876	İsmail Hakkı Efendi
	1877	Tahir Efendi
	1878	Mahmud Bey
Dumna	1873-74	Ahmed Rüşdi Efendi
	1875	Osman Efendi
	1876	İslâm Efendi
	1877-78	Ali Ağa
Prozor	1877	Süleyman Bey
	1878	Tahir Bey
Vakf-ı Zir	1878	İslâm Efendi
Gradişka	1868	Mehmed Efendi
	1869	Ragıb Bey
	1870-71	Mahmud Ağa
	1873	İzzet Hüsnü Efendi
	1874-76	Mustafa Faik Bey
	1877	Akif Efendi
	1878	Nuri Bey (Kaymakam Vekili)

Derbend	1868	Fahri Efendi
	1869-70	Mehmed Efendi
	1871	Ahmed Şerafeddin Efendi
	1873	Rıza Bey
	1874	Akif Efendi
	1875	Raşid Paşa
	1876	Akif Efendi
	1877-78	Süleyman Pertev Efendi
Teşne	1868	Sâmî Bey
	1869-71	Abdullah Efendi
	1873	Akif Efendi
	1874	Behram Ağa
	1875	Mehmed Efendi
	1876	Hasan Tahsin Bey
	1877-78	Mehmed Emin Efendi
Zupçe	1873	Mustafa Fehmi Efendi
	1875	Süleyman Efendi
	1876-77	Ali Rıza Efendi
	1878	Şükrü Efendi
Nevesil	1868-69	Mahmud Ağa
	1870	Derviş Bey
	1871	Ahmed Bey
	1873	Ahmed Nazif Efendi
	1874	Hasan Bey
	1875	Yusuf Ziya Efendi
	1876	Yusuf Ziya Efendi
	1877-78	Sezayi Bey
Ostruşça	1868	Süleyman Efendi
	1869	Ali Rıza Efendi
	1870	Ali Bey
	1871	Ferhad Bey
	1873	Ali Kemal Bey
	1874	Ali Rıza Bey
	1875	Süleyman Rüşdi Bey
	1876	Vehbi Efendi
	1877-78	Abdulvahab Efendi
Kostayniçe	1868	Ahmed Bey
	1869-70	İbrahim Bey
	1871	Derviş Bey
	1873	Tahir Efendi
	1874	İbrahim Efendi
	1875	Emin Efendi
	1876	Ali Bey
	1877-78	Süleyman Bey

Maden	1868-70	Hayrullah Efendi
	1871	Osman Efendi
	1873	İbrahim Bey
	1874	Muharrem Efendi
	1875	Mehmed Ruşen Efendi
	1876	İbrahim Bey
	1877-78	Abdulvahid Efendi
Pridor	1868-70	Hüseyin Bey
	1871	Süleyman Bey
	1873	Behram Efendi
	1874	İbrahim Efendi
	1875	Ali Fehmi Bey
	1876	Mehmed Emin Efendi
	1877-78	İsmail Hakkı Efendi
Krupa	1868-69	İbrahim Ağa
	1870-71	Mehmed Bey
	1873-75	Vahid Efendi
	1876	Abdulvahid Efendi
	1877	Abdulkadir Efendi
	1878	Tahir Bey
Klyuç	1873-75	Hasan Şevki Efendi
	1876	Mahmud Bey
	1877	Hasan Efendi
	1878	İbrahim Bey
İstolçe	1868	Hacı Hasan Bey
	1869-71	İbrahim Bey
	1873-74	İsmail Hakkı Efendi
	1875	Feyzi Rıza Efendi
	1878	Muharrem Bey
Liyubuşka	1868-71	Mehmed Bey
	1873	Hüsrev Efendi
	1874-75	Hacı Ahmed Şerafeddin Efendi
	1878	Süleyman Bey
Foça	1868	Murad Efendi
	1869	Salih Bey
	1870-71	Süleyman Bey
	1873-74	Hüseyin Remzi Efendi
	1875	İbrahim Remzi Efendi
	1878	Şevki Bey
Nevesin	1868	Hulusi Efendi
	1869	Mehmed Ağa
	1870	Abdulvahid Efendi
	1871	İbrahim Bey
	1873	Mehmet Cemil Bey
	1874	İsmail Bey
	1875	Ömer Ağa
	1878	Tevfik Efendi Bey

Koniçe	1868-70	İbrahim Remzi Efendi
	1871	Ahmed Bey
	1873	Mustafa Fayik Efendi
	1874	İbrahim Bey
	1875	İbrahim Hilmi Bey
	1878	Hacı Davud Bey
Nikşik	1868-69	Hacı Osman Efendi
	1870	Mustafa Efendi
	1871	İsmail Efendi
	1873	Mahmud Bey
	1874	Osman Efendi
	1875	Salih Bey
Gaçka	1868	Mustafa Bey
	1869	İsmail Ağa
	1870	Raşid Ağa
	1871	Feyzi Efendi
	1873	Feyzi Rıza Efendi
	1874	Hacı Davud Bey
	1875	Hulusi Bey
	1878	Rızvan (Rıdvan) Bey
Bleke	1868	Feham Efendi
	1869	Ali Efendi
	1870-71	Yaver Ağa
	1873	Hazım Bey
	1874-75	Mustafa Sıdkı Bey
Piva	1869-71	İbrahim Bey
	1873	Mustafa Sıdkı Bey
	1874	İbrahim Bey
	1875	İbrahim Bey
Poçitel	1878	Yaşar Bey
Lubin	1878	Mehmed Fehmi Bey

Tablo 17: Yıllara Göre Eyalet İdare Meclisi Üyeleri[1225]

Tarih	Görevi	Adı
1866	Başkan	Eyalet Valisi Şerif Osman Paşa
	Daimi Aza	Eyalet Muhasebecisi Mehmet Veysi Efendi
	Daimi Aza	Müfettiş-i Hükkâm Mehmet Kâmil Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Tevfik Bey
	Daimi Aza	Eyalet Politika Memuru Ali Efendi
	Daimi Aza	Mehmed Paşa (Mir-i Miran)
	Seçilmiş Aza	Müderris Saib Recai Efendi
	Seçilmiş Aza	Ahmet Asım Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Yaftanviç Manoli Efendi (Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	İvo Efendi (Katolik-Latin)
	Seçilmiş Aza	İsak Efendi (Musevî)
	Katip	Ahmet Şevki Efendi
1867	Başkan	Eyalet Valisi Şerif Osman Paşa
	Daimi Aza	Eyalet Muhasebecisi Mehmet Veysi Efendi
	Daimi Aza	Müfettiş-i Hükkâm Mehmet Kâmil Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Tevfik Bey
	Daimi Aza	Metropolit Ağatyos Efendi
	Daimi Aza	Haham Avram Efendi
	Daimi Aza	Latin Reisi Firagirgo Efendi
	Daimi Aza	Mehmed Paşa (Mir-i Miran)
	Seçilmiş Aza	Abdullah Efendi (İstinaf Memuru)
	Seçilmiş Aza	Ahmet Asım Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Yaftanviç Manoli Efendi (Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	İvo Efendi (Katolik-Latin)
	Seçilmiş Aza	İsak Efendi (Musevî)
	Katip	Ahmet Şevki Efendi
1868	Başkan	Eyalet Valisi Şerif Osman Paşa
	Daimi Aza	Eyalet Defterdarı Rıza Efendi
	Daimi Aza	Müfettiş-i Hükkâm Mehmet Kâmil Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Tevfik Bey
	Daimi Aza	Metropolid Diyonsiyos Efendi
	Daimi Aza	Haham Avram Efendi
	Daimi Aza	Latin Reisi Firagirgo Efendi
	Seçilmiş Aza	Ali Vasfi Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Hacı Derviş Ağa (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Ahmet Asım Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Yaftanviç Manoli Efendi (Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	İvo Efendi (Katolik-Latin)
	Seçilmiş Aza	İsak Efendi (Musevî)
	Katip	Ahmet Şevki Efendi

[1225] *S.V.B.-1283*, s. 31; *1284*, s. 21; *1285*, s. 18; *1286*, s. 16; *1287*, s. 24; *1288*, s. 26-27; *1290*, s. 34; *1291*, s. 45; *1292*, s. 45; *1293*, s. 56; *1294*, s. 42; *1295*, s. 80-81.

1869	Başkan	Eyalet Valisi Şerif Osman Paşa
	Daimi Aza	Defterdar Rıza Efendi
	Daimi Aza	Müfettiş-i Hükkâm Ali Haydar Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Tevfik Bey
	Seçilmiş Aza	Hacı Derviş Ağa (Istabl-ı Âmire)
	Seçilmiş Aza	Ahmet Asım Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Yaftanviç Manoli Efendi (Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	İvo Efendi (Katolik-Latin)
	Katip	Emin Efendi
1870	Başkan	Eyalet Valisi Safvet Paşa
	Daimi Aza	Defterdar Halil Mümtaz Efendi
	Daimi Aza	Müfettiş-i Hükkâm Ali Haydar Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu (Boş)
	Baş Katip	Şevki Efendi
	Seçilmiş Aza	Hacı Derviş Ağa (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Petraki Efendi (Kapucubaşı-Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	İsak Efendi (Musevî)
1871	Başkan	Eyalet Valisi Mehmed Akif Paşa
	Daimi Aza	Defterdar Halil Mümtaz Efendi
	Daimi Aza	Müfettiş-i Hükkâm Ali Haydar Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Ziya Bey
	Seçilmiş Aza	Hacı Derviş Ağa (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Ali Bey
	Seçilmiş Aza	Petraki Efendi (Kapucubaşı-Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	İsak Efendi (Musevî)
	Baş Katip	Ahmet Şevki Efendi
	2. Katip	Asım Efendi
	Mukayyid	İsmet Efendi
1873	Başkan	Eyalet Valisi Mustafa Asım Paşa
	Daimi Aza	Defterdar Hakkı Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Memet Lutfi Efendi
	Daimi Aza	Merkez Naibi
	Daimi Aza	Müftü Mustafa Hilmi Efendi
	Daimi Aza	Metropolit
	Daimi Aza	Evkaf Muhasebecisi
	Daimi Aza	Latin Reisi Firagirgo Efendi
	Daimi Aza	Haham Başvekili Avram Efendi
	Seçilmiş Aza	Hacı Asım Bey
	Seçilmiş Aza	Mato Efendi
	Seçilmiş Aza	Petraki Efendi (Ortodoks)
	Baş Katip	Ahmet Şevki Efendi
	2. Katip	Nuri Efendi

1874	Başkan	Eyalet Valisi Mehmed Akif Paşa
	Daimi Aza	Defderdar Hakkı Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Mehmet Lutfi Efendi
	Daimi Aza	Merkez Naibi Reşat Efendi
	Daimi Aza	Evkaf Muhasebecisi Asım Efendi
	Daimi Aza	Başkatip Salih Efendi
	Seçilmiş Aza	Müftü Mustafa Hilmi Efendi
	Seçilmiş Aza	Metropolid (Boş)
	Seçilmiş Aza	Latin Reisi Firagirgo Efendi
	Seçilmiş Aza	Haham Başvekili Avram Efendi
	Seçilmiş Aza	Hacı Asım Bey
	Seçilmiş Aza	Petraki Efendi (Ortodoks)
1875	Başkan	Eyalet Valisi Derviş İbrahim Paşa
	Daimi Aza	Defderdar Hakkı Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Enver Efendi
	Daimi Aza	Merkez Naibi Süleyman Şefik Efendi
	Daimi Aza	Evkaf Muhasebecisi
	Daimi Aza	Başkatip Salih Efendi
	Seçilmiş Aza	Müftü Mustafa Hilmi Efendi
	Seçilmiş Aza	Metropolid Antimos Efendi
	Seçilmiş Aza	Latin Reisi Firagirgo Efendi
	Seçilmiş Aza	Haham Başvekili Avram Efendi
	Seçilmiş Aza	Mustafa Hayreddin Bey
	Seçilmiş Aza	Haydar Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Dimitraki Efendi (Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	Salomon Efendi (Musevî)
1876	Başkan	Eyalet Valisi İbrahim Paşa
	Daimi Aza	Defderdar Elhac Raşit Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Enver Efendi
	Daimi Aza	Merkez Naibi Ömer Fehmi Efendi
	Daimi Aza	Evkaf Muhasebecisi Hakkı
	Daimi Aza	Başkatip Salih Efendi
	Seçilmiş Aza	Müftü Mustafa Hilmi Efendi
	Seçilmiş Aza	Metropolid Antimos Efendi
	Seçilmiş Aza	Latin Reisi Firagirgo Efendi
	Seçilmiş Aza	Haham Başvekili Avram Efendi
	Seçilmiş Aza	Mustafa Hayreddin Bey
	Seçilmiş Aza	Haydar Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Dimitraki Efendi (Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	Salomon Efendi (Musevî)

1877	Başkan	Eyalet Valisi Mehmet Nazif Paşa
	Daimi Aza	Defterdar Elhac Raşit Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Enver Efendi
	Daimi Aza	Merkez Naibi Ömer Fehmi Efendi
	Daimi Aza	Evkaf Muhasebecisi Hakkı Efendi
	Daimi Aza	Başkatip Salih Efendi
	Seçilmiş Aza	Müftü Mustafa Hilmi Efendi
	Seçilmiş Aza	Metropolid Antimos Efendi
	Seçilmiş Aza	Latin Reisi Firagirgo Efendi
	Seçilmiş Aza	Haham Başvekili Avram Efendi
	Seçilmiş Aza	Mustafa Hayreddin Bey
	Seçilmiş Aza	Haydar Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Dimitraki Efendi (Ortodoks)
	Seçilmiş Aza	Salomon Efendi (Musevî)
1878	Başkan	Eyalet Valisi Ahmet Mazhar Paşa
	Daimi Aza	Defterdar Elhac Raşit Efendi
	Daimi Aza	Mektupçu Ebuzziya Tevfik Bey
	Daimi Aza	Merkez Naibi Ömer Fehmi Efendi
	Daimi Aza	Evkaf Muhasebecisi Hakkı Efendi
	Daimi Aza	Başkatip Salih Efendi
	Daimi Aza	Müftü Mustafa Hilmi Efendi
	Daimi Aza	Metropolid Antimos Efendi
	Daimi Aza	Latin Piskopos Vekili Firagirgo Martiç
	Daimi Aza	Efendi
	Seçilmiş Aza	Haham Başvekili Avram Efendi
	Seçilmiş Aza	Mustafa Hayreddin Bey
	Seçilmiş Aza	Haydar Bey (Kapucubaşı)
	Seçilmiş Aza	Dimitraki Efendi (Ortodoks)
		Salomon Efendi (Musevî)

Tablo 18: Yıllara Göre Bosna Hersek'te Okul ve Öğrenci Sayısı[1226]

Sene	MO	HO	MuO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	MuKÖ	MuEÖ	MuÖT	ToplamÖS
1867	824	96	12	10.481	29.163	39.644	463	2.656	3.119	15	484	499	43.262
1868	819	92	12	11.205	31.250	42.455	539	2.502	3.041	23	556	579	46.075
1869	855	94	12	12.154	32.857	45.011	534	2.748	3.282	23	556	579	48.872
1870	945	27 78 105	11	11.514	30.136	41.650	238 527 765	624 2.623 3.247	862 3.150 4.012	34	492	526	46.188
1871	1.054	48 104 152	11	12.670	30.464	43.134	219 546 765	729 3.015 3.744	948 3.561 4.509	23	520	543	48.186

Sene	Medrese	Ortaokul	İlkokul	HO	MKÖ	MEÖ	MÖT	HKÖ	HEÖ	HÖT	ToplamÖS
1873	40	23	897	453	10.436	27.215	37.651	1.271	3.912	5.183	42.834
1874	40	23	897	453	10.436	27.215	37.651	1.271	3.912	5.183	42.834
1875	40	34	905	446	10.794	26.974	37.768	1.158	3.863	5.021	42.789
1876*	33	21	806	288	11.172	24.023	35.195	932	3.415	4.347	39.542
1877*	34	24	802	253	11.038	23.971	35.009	927	2.994	3.921	38.930

[1226] Bosna Hersek'te okul ve öğrenci sayıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gölen, *Eğitim*, s. 240-264; Ćurić, *a.g.e.*, s. 172-197.

* Bu tarihten sonraki verilere Hersek Sancağı dahil değildir.

* 1877 senesine ait devlet salnâmesinde Bosna Vilâyeti'nde 818 Müslüman, 131 Gayrimüslim ilkokulu bulunduğu ve bu okullarda toplam 13.596 erkek, 8.949 kız öğrencinin öğrenim gördüğü kayıtlıdır. Bkz. *S.D.Î.O.-1294*, s. 522; Aynı veriler 1878 senesine ait devlet salnâmesinde de tekrarlanmıştır. Bkz. *S.D.Î.O.-1295*, s. 344.

*Tablodaki kısaltmalar: MO : Müslüman Okul, HO : Hıristiyan Okul, MuO : Musevi Okul, MKÖ : Müslüman Kız öğrenci, MEÖ : Müslüman Erkek Öğrenci, MÖT : Müslüman Öğrenci Toplamı, HKÖ : Hıristiyan Kız Öğrenci, HEÖ : Hıristiyan Erkek Öğrenci, HÖT : Hıristiyan Öğrenci Toplamı, MuKÖ : Musevi Kız Öğrenci, MuEÖ : Musevi Erkek Öğrenci, MuÖT : Musevi Öğrenci Toplamı, ToplamÖS: Toplam Öğrenci Sayısı.

Tablo 19: 1873-1878 Seneleri Arasında Dârüşşafaka Görevlileri[1227]

1873-74 Nazır: Zabtiye Alaybeyi Edhem Bey Müdür: Ahmed Refet Efendi Sekreter: Selim Şinasi Bey Öğretmen: Hacı Hafız Salih Efendi Komisyon Üyesi: Abdullah Efendi Komisyon Üyesi: Mehmed Ağa Komisyon Üyesi: Salih Ağa Komisyon Üyesi: Petraki Efendi	1875 Nazır: Zabtiye Alaybeyi Halil Bey Müdür: Ahmed Refet Efendi Sekreter: Selim Şinasi Bey Öğretmen: ? Komisyon Üyesi: Abdullah Efendi Komisyon Üyesi: Mehmed Ağa Komisyon Üyesi: Salih Ağa Komisyon Üyesi: Petraki Efendi
1876 Nazır: Zabtiye Alaybeyi Halil Bey Müdür: Saraylı Mehmed Efendi Sekreter: Selim Şinasi Bey İdare Emini: Sabit Efendi Komisyon Üyesi: Mehmed Ağa Komisyon Üyesi: Salih Ağa Komisyon Üyesi: Petraki Efendi	1877 Nazır: Zabtiye Alaybeyi Halil Bey Müdür: Hasan Senai Efendi Müdür Yardımcısı: Hacı Hasan Efendi Sekreter: Selim Şinasi Bey Sıbyan Öğretmeni: İbrahim Efendi Terzi Ustası: Salih Ağa Ayakkabı Ustası: İsmail Ağa İşçi: Mustafa Ağa Komisyon Başkanı: İbrahim Hakkı Efendi Komisyon Üyesi: Nezir Efendi Komisyon Üyesi: Asım Bey Komisyon Üyesi: Galib Efendi Komisyon Üyesi: Sabit Efendi Komisyon Üyesi: Badi Efendi
1878 Müdür: Hasan Rakım Efendi Sekreter ve Öğretmen: Mustafa Necati	

[1227] *S.V.B.-129●*, s. 42; *1291*, s. 55; *1292*, s. 44, 56; *1293*, s. 55, 68; *1294*, s. 41, 55; *1295*; s. 79.

Tablo 20: Matbaa Çalışanları ve Görevleri[1228]

Görev	Görevlinin Adı	Görev Süresi
Müdür	Daviço Efendi	1867-73
	Halil Refet Bey	1874
	Yaver Bey	1875-76
	Said Şehameddin Efendi	1877
	Abdulkadir Efendi (Müdür Vekili)	1878
Bosna Gazetesi Türkçe Sorumlusu	Mustafa Refet İmamoviç[1229]	1867-68
	Mehmet Şakir Kurtkehayiç[1230]	1868-71
	Abdulkadir Efendi	1873, 1875
	Yaver Bey	1874
	Mehmet Hilmi Efendi	1876
	Said Şehameddin Efendi	1877
	Ebüzziya Tevfik Bey	1877
Bosna Gazetesi Sırpça Sorumlusu	Miloş Mandiç[1231]	1867-1878
Türkçe Baş Dizgici	Kadri Efendi	1867-71, 1874
	Ahmet Efendi	1873
	Abdulkadir Efendi	1875-1878

[1228] Tabloda sadece önemli kadrolarda bulunan görevlilerin adları ve görev süreleri verilmiştir. Tablo ve diğer görevliler için bkz. *S.V.B.-1284*, s. 35; *1285*, s. 21; *1286*, s. 20; *1287*, s. 28; *1288*, s. 31; *1290*, s. 36; *1291*, s. 47; *1292*, s. 47; *1293*, s. 58; *1294*, s. 15; Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu (1828-1928)*, İstanbul 1986, s. 49 (Bundan sonra *İstanbul Kütüphaneleri* olarak gösterilecektir); Memiya, a.g.m.-*I*, s. 59-61.

[1229] Mustafa Refet İmamoviç (Saraybosna 1842-1912): Gazetecilik görevinden sonra çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. İşgalden sonra 1883 senesinden itibaren Ulema Meclis'i sekreterliği görevini yürütmüştür. Bkz. Memiya, a.g.m.-*I*, s. 60.

[1230] Mehmet Şakir Kurtkehayiç (Akova Biyelopole) 1844-Viyana 1872): Bilgi edinmek konusunda çok hevesli olan Kurtkehayiç'e ilk eğitimi kadı olan babası tarafından verilmiştir. Taşlıca, Yenipazar ve Saraybosna'da çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Kısa süren yaşamında gazeteciliğin yanında Saraybosna Belediye Başkanlığı da yapmıştır. Bkz. Dağlı, a.g.m., s. 1589-1591; Memiya, a.g.m.-I. s. 60: Minka (Emine) Memiya, "Bosna Hersek'te İlk Gazeteler-II", *Çevren*, c. XVI, Sayı: 71, 1989, s. 28-29.

[1231] Miloş Mandiç (Bihke 1843-Visoka yakınlarındaki Mrakovo 1900): Mandiç Yenivaroş'ta öğretmenlik yaptığı esnada Saraybosnalı öğretmen Simo Çayhanoviç ile tanışmıştır. Bu sırada Sopron gazetesinin Sırpça bölümü için bir eleman aramaktaydı. Çayhanoviç Sopron'a Mandiç'i tavsiye etmiş ve Mandiç'in Bosna Gazetesi'nde işe başlamasını sağlamıştır. O, Türkçe ve Sırpça'nın yanında Fransızca, Almanca ve İtalyanca'yı da çok iyi bilmekteydi. Mandiç, Avusturya işgali döneminde de gazeteciliğe devam etmiştir. Gazeteciliği yanında 1880 senesinde Türkçe bir sözlük hazırlamış, 1883 senesinde ise Sırpça'nın okullarda doğru kullanımı için oluşturulan komisyonda görev almıştır. Bu görev esnasında Sırp okulları için dört ders kitabı hazırlamıştır. Ömrünü gazeteciliğe adamış bir insan olarak Mandiç, Sırp yayıncılığının simge isimlerinden biri kabul edilmiştir. Bkz. Memiya, a.g.m.-*I*, s. 59-60.

Sırpça Baş Dizgici	İstafan Efendi Bov Pervik Efendi	1867-1871 1873-1878
İbranice Dizgici	Solomon Efendi	1873-1878
Litografyacı	Ali Behram Ağa	1869-1878

Tablo 21: 1873-77 Tarihleri Arasında Cami ve Mescit Sayıları[1232]

Sancak	Kaza	1873	1874	1875	1876	1877
Saray	Saray	101	101	101	101	101
	Visoka	23	23	23	23	23
	Foyniçe	20	20	20	20	20
	Çayniçe	15	15	15	15	15
	Vişegrad	10	10	10	10	10
	Çelebipazar	19	19	19	19	19
	Kladina	15	15	15	15	15
	TOPLAM	**203**	**203**	**203**	**203**	**203**
Banaluka	Banaluka	49	49	49	49	49
	Gradişka	10	10	10	10	10
	Teşne	23	23	23	23	23
	Derbend	13	13	13	13	13
	Zupçe	8	8	8	8	8
	TOPLAM	**103**	**103**	**103**	**103**	**103**
İzvornik	Tuzla	20	20	20	20	18
	Breçka	14	14	14	14	15
	Biyelina	8	8	9	9	12
	Berçe	9	9	9	9	9
	Kala	12	16	17	17	15
	Srebreniça	19	19	19	19	19
	Maglay	11	11	11	11	11
	İzvornik	23	23	24	24	23
	Gradçaniça	23	23	23	23	18
	TOPLAM	**139**	**143**	**146**	**146**	**140**
Bihke	Bihke	33	33	33	33	33
	Nevesil	14	14	14	14	14
	Ostruşça	36	36	36	36	36
	Maden	19	19	19	19	19
	Kostayniçe	13	13	12	12	12
	Krupa	24	23	23	23	23
	Pridor	12	12	12	12	12
	Klyuç	9	9	9	9	9
	TOPLAM	**160**	**159**	**158**	**158**	**158**

[1232] *S.V.B.-129●*, s. 124-130; *1291*, s. 130-136; *1292*, s. 135-141; *1293*, s. 131-136; *1294*, s. 123-128.

Travnik	Travnik	64	64	64	64	64
	Yayçe	28	28	28	28	28
	Akhisar	23	23	23	23	23
	Ehlune	13	13	13	13	13
	Glamoç	9	9	9	9	9
	Dumna	3	9	9	9	9
	TOPLAM	**140**	**146**	**146**	**146**	**146**
Yenipazar	Seniçe	7	7	7	7	7
	Yenipazar	20	20	20	20	20
	Taşlıca	15	15	16	16	16
	Yenivaroş	2	2	2	2	2
	Akova	14	14	14	14	14
	Metroviçe	5	5	6	6	6
	Prepol	7	7	7	7	7
	Tergovişte	5	5	5	5	5
	Kolaşin	-	-	1	1	1
	Berana=Vasovik	-	-	1	1	1
	TOPLAM	**75**	**75**	**79**	**79**	**79**
Hersek	Mostar	45	45	45	A	A
	Trebin	12	12	12	Y	Y
	İstolçe	15	15	15	R	R
	Nevesin	11	11	11	I	I
	Liyubuşka	9	9	9		
	Gaçka	7	7	7	V	V
	Foça	34	34	34	İ	İ
	Koniçe	18	18	18	L	L
	Bleke	6	6	6	A	A
	Nikşik	3	3	3	Y	Y
	Piva	1	1	1	E	E
	TOPLAM	**161**	**161**	**161**	T	T
	GENEL TOPLAM	**981**	**990**	**996**	**835**	**829**

Tablo 22: 1870-71 Senesinde Bosna Hersek'te Elde Edilen Ürün Miktarı (Kıyye)[1233]

Sancak	Saray	İzvornik	Travnik	Bihke	Yenipazar	Banaluka	Hersek	Toplam
Buğday	3.373.463	6.827.343	3.831.520	4.848.939	2.151.345	4.579.480	1.646.369	**27.258.459**
Mısır	3.839.091	17.837.343	7.243.400	15.176.981	2.546.212	3.627.710	3.751.525	**54.022.262**
Arpa	3.501.941	706.347	10.168.540	2.353.156	2.316.010	26.276.801	2.486.840	**47.809.635**
Çavdar	335.942	357.607	2.128.986	552.510	1.013.538	483.600	1.292.184	**6.164.367**
	254.580	9.799	1.240.128	49.334	351.808	---	119.397	**2.025.046**
Süpürge	3.121	3.960	---	1.677	---	---	2.437.090	**2.445.848**
Darı	621.771	169.782	1.192.220	1.511.421	7.850	3.167.082	874.200	**7.544.326**
Yulaf	961.373	716.625	1.337.940	5.788.665	3.546.690	2.038.251	1.353.284	**15.742.828**
Keten	17.632	136.967	13.828	37.988	805	90.616	3.933	**301.769**
Kenevir	11.823	23.941	71.533	25.024	43.111	57.212	2.779	**235.423**
Patates	292.435	48.896	424.151	113.717	262.721	20.514	807.380	**1.969.814**
Erik	707.381	285.485	420.541	120.552	413.700	1.195.680	564.035	**3.707.374**
Fasulye	164.300	239.983	295.085	525.950	202.614	371.562	75.924	**1.875.418**
Pirinç	---	---	---	---	---	---	250.000	**250.000**

Tablo 23: 1870-71 Senesinde Bosna Hersek'te Yetiştirilen Hayvan Sayısı (Adet)[1234]

Sancak	Saray	İzvornik	Travnik	Bihke	Yenipazar	Banaluka	Hersek	Toplam
Manda	12	---	11	150	60	40	---	**273**
Öküz	14.448	46.235	18.110	36.640	7.943	30.633	15.208	**169.217**
Erkek Manda	2	9	6	41	5	76	---	**139**
Dişi Manda	9	26	29	155	30	186	---	**435**
Malak	5	11	19	136	14	153	---	**338**
Boğa	5.852	5.552	5.674	4.920	1.982	12.497	4.646	**41.123**
İnek	17.852	46.327	15.533	21.624	10.864	34.710	17.569	**164.479**
Dana	10.482	30.917	7.920	13.645	12.321	28.447	9.162	**112.894**
Aygır	1.978	1.796	1.413	1.214	1.104	1.545	1.072	**10.122**
Kısrak	3.696	10.282	3.632	6.416	2.607	18.664	2.393	**47.690**
Tay	1.961	5.757	1.746	2.783	958	3.815	860	**17.880**
Koç	13.454	12.606	38.191	8.225	20.535	20.046	15.138	**128.195**
Koyun	74.108	86.897	163.177	91.429	111.302	102.739	114.489	**744.141**
Kuzu	35.749	52.773	83.171	45.561	51.798	62.660	110.905	**442.617**
Teke	8.301	8.710	9.122	7.227	5.911	7.307	21.231	**67.809**
Keçi	41.504	42.137	43.022	32.395	45.834	43.462	94.498	**342.852**
Oğlak	20.311	35.502	19.722	14.315	16.957	12.660	38.624	**158.091**
Eşek	32	14	52	17	26	43	667	**851**
Domuz	1.160	90.411	1.841	16.817	192	78.473	7.869	**196.763**
At	5.938	11.296	6.960	6.108	1.430	9.736	5.073	**46.541**
Katır	42	42	28	5	11	108	168	**404**
Arı Kovanı	9.632	30.841	7.744	12.026	6.283	15.647	7.660	**89.833**

[1233] *S.V.B.-1287*, s. 148-149; *1288*, s. 138-139.

[1234] *S.V.B.-1287*, s. 146-147; *1288*, s. 136-137.

Tablo 24: 1868-1871 Yılları Arasında Bosna Hersek'te Bulunan Pazar Yerleri[1235]

Pazar Mahalli	Pazarın Kurulduğu Gün
Banaluka	Salı
Pernavor	Cuma
Gradişka	Perşembe
Orahova	Pazar
Teşne	Salı
Doboy	Cuma
Zupçe	Cuma
Derbend	Perşembe
Brod	Cuma
Kubaş	Pazar
Seniçe	Perşembe
Taşlıca	Pazartesi
Yenivaroş	Pazartesi
Metroviçe	Pazar
Akova	Cumartesi
Kolaşin	Pazar
Prepol	Cumartesi
Tergoviştc	Cuma
Vasovik	Perşembe
Gusine	Perşembe
Plava	Cuma
Yenipazar	Salı
Bihke	Cuma
Krupa	Pazar
Dubiça	Pazar
Dubiça İskelesi	Cumartesi
Novin	Cumartesi
Pridor	Cuma
Lubin	Pazar
Kozarça	Cumartesi
Maden	Çarşamba
Nevesil	Perşembc
Petrofça	Pazartesi
Vakıf	Perşembe
Klyuç	Cuma
Ostruşça	Cuma
Travnik	Cuma
İzniçe	Pazartesi
Vakf-ı Zir	Çarşamba
Yayçe	Cuma

[1235] *S.V.B.-1284*, s. 88-92; *1285*, s. 100-104; *1286*, s. 100-104; *1287*, s. 155-158; *1288*, s. 145-148.

Varçar	Pazartesi
Vakf-ı Bâlâ	Çarşamba
Bugoyna	Cuma
Ehlune	Çarşamba
Dumna	Pazartesi
Glamoç	Cuma
Memleha-i Zir	Cuma
Buracik	Pazar
Gradacaç	Cuma
Gradçaniça	Cuma
Modriça	Cuma
Aziziye-i Bâlâ	Pazartesi
Aziziye-i Zir	Çarşamba
Srebrenik	Salı
Maglay	Çarşamba
Srebreniça	Pazartesi
Breçka	Pazartesi
Berçe	Pazartesi
Biyelina	Çarşamba
İzvornik	Cuma
Kozluk	Cumartesi
Mostar	Cuma
Foça	Cumartesi
Trebin	Pazar
Nikşik	Pazar
Saray	Çarşamba
Visoka	Cuma
Varoş	Pazar
Koniçe	Pazartesi
Kreşova	Pazartesi
Pusovaça	Cuma ve Pazar
Vişegrad	Cuma
Kladina	Pazar
Çelebipazar	Pazar
Çayniçe	Salı
Rodo	Cumartesi
Gorajde	Perşembe

Tablo 25: Bosna Hersek'te Kurulan Panayırlar[1236]

Kaza	Panayırın Adı	Panayırın Kurulduğu Tarih	Panayır Süresi
		1867	
Breçka	Kralovaç	24 Haziran	1 gün
Breçka	Petrof	24 Haziran	1 gün
Breçka	İlino	20 Temmuz	1 gün
Breçka	Velika Gusponya	10 Ağustos	1 gün
Breçka	Mala Gusponya	8 Eylül	1 gün
Breçka	Francişka	4 Ekim	1 gün
Biyelina	Drago Lovac	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Brotça	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Hamaylı	Ruz-ı Hızır	1 gün
Kostayniçe	Brusara	10 Haziran/3 Ağustos	1'er gün
Kostayniçe	Kotorova	24 Temmuz/3 Eylül	1'er gün
Memlehateyn	Ekşi Su	Ağustos'un her Pazar günü	Haftada 1 gün
Banaluka	Duhova	5 Eylül	6 gün
		1868	
Breçka	Kralovaç	24 Haziran	1 gün
Breçka	Petrof	24 Haziran	1 gün
Breçka	İlino	20 Temmuz	1 gün
Breçka	Velika Gusponya	10 Ağustos	1 gün
Breçka	Mala Gusponya	8 Eylül	1 gün
Breçka	Francişka	4 Ekim	1 gün
Biyelina	Drago Lovac	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1 gün
Biyelina	Brotça	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1 gün
Biyelina	Hamaylı	Ruz-ı Hızır	1 gün
Memlehateyn	Ekşi Su	Ağustos'un her Pazar günü	Haftada 1 gün
		1869	
Breçka	Kralovaç	24 Haziran	1 gün
Breçka	Petrof	24 Haziran	1 gün
Breçka	İlino	20 Temmuz	1 gün
Breçka	Velika Gusponya	10 Ağustos	1 gün
Breçka	Mala Gusponya	8 Eylül	1 gün
Breçka	Francişka	4 Ekim	1 gün

[1236] *S.V.B.-1284*, s. 93; *1285*, s. 105; *1286*, s. 105-106; *1287*, s. 159-160; *1288*, s. 149-150.

Biyelina	Drago Lovac	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Brotça	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Hamaylı	Ruz-ı Hızır	1 gün
Travnik	Vakf-ı Bâlâ	Ruz-ı Hızır	3 gün
Kostayniçe	Brusara	10 Haziran/3 Ağustos	1'er gün
Kostayniçe	Kotorova	24 Temmuz/3 Eylül	1'er gün
Memlehateyn	Ekşi Su	Ağustos'un her Pazar günü	Haftada 1 gün
Akhisar	Vakf-ı Bâlâ	24 Haziran	2 gün
Ehlune	Dumna	24 Haziran/15 Ağustos	3'er gün
		1870	
Gradaçaç	Anton-ı Latin	1 Haziran	2 gün
Gradaçaç	Petrof-ı Latin	17 Haziran	1 gün
Gradaçaç	Petrof-ı Sırp	29 Haziran	1 gün
Gradaçaç	Velika Gusponya	10 Ağustos	1 gün
Gradaçaç	Mala Gusponya	8 Eylül	1 gün
Gradaçaç	Velika Gusponya-ı Latin	3 Ağustos	3 gün
Banaluka	Duhova	5 Eylül	6 gün
Breçka	Kralovaç	24 Haziran	1 gün
Breçka	Petrof	24 Haziran	1 gün
Breçka	İlino	2 Temmuz	1 gün
Breçka	Velika Gusponya	10 Ağustos	1 gün
Breçka	Mala Gusponya	8 Eylül	1 gün
Breçka	Francişka	4 Ekim	1 gün
Biyelina	Drago Lovac	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Brotça	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Hamaylı	Ruz-ı Hızır	1 gün
Memlehateyn	Ekşi Su	Ağustos'un her Pazar ve Pazartesi günleri	Haftada 2 gün
Kostayniçe	Kotorova	24 Temmuz/3 Eylül	1'er gün
Kostayniçe	Brusara	10 Haziran/3 Ağustos	1'er gün
Travnik	Vakf-ı Bâlâ	Ruz-ı Hızır	3 gün
Akhisar	Vakf-ı Bâlâ	24 Haziran	2 gün
Yayçe	Vakf-ı Bâlâ	1 Ekim	3 gün
Ehlune	---	24 Haziran	3 gün
Ehlune	Dumna	10 Ağustos/15 Ağustos	3'er gün
Pridor	---	20 Temmuz	5 gün
Nevesil	Klyuç	8 Temmuz	5 gün
Nevesil	Petrofça	15 Ağustos	5 gün

Maden	---	15 Mayıs	5 gün
İstolçe	Asueta İna	14 Haziran	1 gün
İstolçe	Asueti Roğ	15 Haziran	2 gün
		1871	
Koniçe	Dohova	---	3 gün
Gradaçaç	Anton-ı Latin	1 Haziran	2 gün
Gradaçaç	Petrof-ı Latin	17 Haziran	1 gün
Gradaçaç	Petrof-ı Sırp	29 Haziran	1 gün
Gradaçaç	Velika Gusponya	10 Ağustos	1 gün
Gradaçaç	Velika Gusponya-ı Latin	8 Ağustos	3 gün
Gradaçaç	Mala Gusponya	8 Eylül	1 gün
Breçka	Maçkoça	8 Nisan	1 gün
Breçka	Kralovaç	24 Haziran	1 gün
Breçka	Petrof	29 Haziran	1 gün
Breçka	İlino	2 Temmuz	1 gün
Breçka	Velika Gusponya	10 Ağustos	1 gün
Breçka	Mala Gusponya	8 Eylül	1 gün
Breçka	Francişka	4 Ekim	1 gün
Biyelina	Drago Lovac	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Brotça	Ruz-ı Hızır, 15 Ağustos, 8 Eylül	1'er gün
Biyelina	Hamaylı	Ruz-ı Hızır	1 gün
Memlehateyn	Ekşi Su	Ağustos'un her Pazar ve Pazartesi günleri	Haftada 2 gün
Banaluka	Duhova	5 Eylül	6 gün
Kostayniçe	Brusara	10 Haziran/3 Ağustos	1'er gün
Kostayniçe	Kotorova	24 Temmuz/3 Eylül	1'er gün
Travnik	Vakf-ı Bâlâ	Ruz-ı Hızır	3 gün
Akhisar	Vakf-ı Bâlâ	24 Haziran	2 gün
Yayçe	Vakf-ı Bâlâ	1 Ekim	3 gün
Ehlune	---	24 Haziran	3 gün
Ehlune	Dumna	10 Ağustos/15 Ağustos	3'er gün
Pridor	---	20 Temmuz	5 gün
Nevesil	Klyuç	8 Temmuz	5 gün
Nevesil	Petrofça	15 Ağustos	5 gün
Maden	---	15 Mayıs	5 gün
İstolçe	Asueti İna	14 Haziran	1 gün
İstolçe	Asueti Roğ	15 Haziran	2 gün

Tablo 26: 1857 Yılında Bosna Hersek'in İhracat ve İthalatı[1237]

İhracaat			İthalaat		
Malın Cinsi	**£**	**Kuruş**	**Malın Cinsi**	**£**	**Kuruş**
Öküz (75.000 baş)	450.000	49.135.500	Pamuk ve Yün	45.000	4.913.550
İnek (25.000 baş)	87.500	9.554.125	Basma Kumaş	30.000	3.275.700
Domuz (80.000 baş)	104.000	11.355.760	Pamuklu Kumaş	18.700	2.041.853
Koyun (15.000 baş)	7.125	777.978,7	Eğrilmiş İp	20.000	2.183.800
At (1.000 baş)	4.500	491.355	Fes	2.000	218.380
Erik	60.000	6.551.400	Altın Nakış	2.500	272.975
Köselc	10.000	1.091.900	Kürk	1.500	163.785
Yün	3.000	327.570	Saat	4.000	436.760
Koyun Derisi	3.000	327.570	Kağıt	1.200	131.028
Buğday	8.620	941.218	Elbise	8.000	873.520
Hint Kenevir	865	94.449,3	Şeker	18.700	2.041.853
Balmumu	1.800	196.542	Kahve	15.800	1.725.202
Demir	12.000	1.310.280	Pirinç	5.400	589.626
Çeşitli Mal	20.000	2.183.800	Tuz	8.600	939.034
Toplam	**772.410**	**84.339.447**	Rakı	21.500	2.347.585
			Çeşitli Mal	50.000	5.459.500
			Toplam	**252.900**	**27.614.151**

Tablo 27: 1863-1864 Yıllarında Bosna Hersek'in İhracat ve İthalatı (Kuruş)[1238]

İhracat			İthalaat	
Malın Cinsi	**Bölge**	**Ederi**	**Malın Cinsi**	**Ederi**
Buğday, Çavdar	Avusturya, Arnavutluk	5.500.000	Şeker	1.440.000
Mısır	Karadağ	2.900.000	Kahve	1.430.000
Arpa, Yulaf, Ot, Saman	Avusturya	2.750.000	Pirinç	1.600.000
Karışık Zahire	Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgeleri	1.000.000	Zeytinyağı	500.000
Erik	Peşte, Viyana, Hamburg	5.000.000	Muhtelif İçki	1.000.000
Ceviz, Fındık	Sırbistan	100.000	Taze ve kuru meyva	10.000
Fıçı tahtası, kereste	Avusturya	1.400.000	Muhtelif madde	60.000

[1237] *EA*, Doc.12, vol. 1, s. 27-28.

[1238] *Tezâkir 21-39*, s. 97-99.

lmumu	Trieste, Viyana	2.000.000	Tütün	5.500.000
ır	Avusturya	3.000.000	Sabun	400.000
yun	Avusturya	1.800.000	Mum	30.000
muz	Avusturya	400.000	Pamuk ve bez	4.000.000
ır, koyun risi	Avusturya	2.900.000	Basma	6.000.000
yvan ğırsağı	Avusturya	35.000	Mendil	3.000.000
rk	İstanbul	800.000	Çuha	7.000.000
yalı Meşin	Karadağ, Arnavutluk	1.000.000	Fes	1.500.000
pağı	Trieste, Viyana	2.400.000	Osmanlı işi kilim	480.000
çe, Kilim, tça	Sırbistan, Karadağ ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgeleri	1.170.000	Avrupa işi kilim	20.000
rit, ytan, yün ünleri	Sırbistan, Karadağ ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgeleri	2.000.000	Fanila ve yün ürünleri	1.500.000
m ve enmiş mir	Sırbistan, Eflak ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif bölgeleri	4.000.000	İpek	5.000.000
kır mmuller	Karadağ, Arnavutluk, Rumeli	200.000	İpekli ürünler	4.000.000
çak ve itli silahlar	Karadağ, Arnavutluk, Rumeli	650.000	Sırma şerit ve kaytan	1.300.000
plam		**41.005.000**	Kınnab	600.000
			Hazır elbise	5.000.000
			Mücevher	400.000
			Lepiska kürkü	400.000
			Kağıt	600.000
			Ham Bakır, kalay, kurşun	1.850.000
			Demir, pirinç tel ve teneke	86.000
			Silah	900.000
			Toplam	**55.606.000**

Tablo 28: İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1283-1292 (1867-1877) Senelerinde Vergi Gelirleri (1. Satır £ T.-2. Satır Kuruş) [1239]

Vergi Çeşidi	1283 1867-68	1284 1868-69	1285 1869-70	1286 1870-71	1287 1871-72	1288 1872-73	1289 1873-74	1290 1874-75	1291 1875-76	1292 1876-77
Vergi	105.630 11.533.739	102.983 11.244.713	107.160 11.700.800	93.011 10.155.871	99.635 10.879.144,6	95.552 10.433.322	103.970 11.352.484	99.773 10.894.212,8	73.584 8.034.637	13.594 1.484.328,7
Bedel-i Askeriye	41.059 4.483.232	39.661 4.330.584,5	37.517 4.096.481	38.584 4.212.987	41.983 4.584.123,3	43.915 4.795.078,8	50.623 5.527.525,3	58.672 6.406.395	48.275 5.271.147,2	34.305 3.745.762,6
Aşar	213.514 21.313.593	252.688 27.591.002	206.350 22.531.356	245.570 26.813.788	254.918 27.834.493,8	323.909 35.367.623	322.205 35.181.563	373.034 40.731.578,7	174.858 19.092.745	132.556 14.473.788,3
Ağnam Vergisi	3.324 362.947,5	16.278 1.777.394,8	27.942 3.050.987	26.349 2.877.047,3	40.578 4.430.711,4	35.890 3.918.829	38.444 4.197.700,3	44.334 4.840.829	38.924 4.250.111,5	23.074 2.519.449,8
Domuz Vergisi	7.208 787.041,5	7.263 793.047	6.169 673.593	8.182 893.392,5	8.707 950,717,2	7.215 787.805,8	7.155 781.254,4	7.633 833.447,2	4.577 499.762,6	2.198 239.999,6
Damga Vergisi	2.544 277.779,3	2.605 284.440	2.248 245.459	2.091 228.316,2	2.936 320.581,8	2.455 268.061,4	2.964 323.639,1	3.747 409.135	2.591 282.911,2	3.210 350.499,8
Kontrat Gelirleri	2 218,3	398 45.457,62	221 24.131	215 23.475,8	185 20.200,1	133 14.522,2	173 18.889,8	72 7.861,6	55 6.005,4	16 1.747
Adli Gelirler	5.438 593.775,2	5.318 580.672,4	4.978 543.547,8	5.052 551.627,8	5.401 589.735,1	5.795 632.756	6.398 698.597,6	6.351 693.465,6	4.438 484.585,2	3.185 347.770,1
Gümrük Gelirleri	11.013 1.202.509,4	9.624 1.050.844,5	11.161 1.218.669,5	7.906 863.256	6.891 752.428,2	7.807 852.446,3	10.358 1.130.990	11.157 1.218.232,7	7.745 845.676,5	6.247 682.109,8
Emlak Vergisi	10.666 1.164.620,5	1.871 204.294,5	2.709 295.795,7	4.414 481.964,6	---	---	1.212 132.338.2	---	---	---
Orman Gelirleri	---	3.828 417.979,3	18.223 1.989.769,3	7.736 844.693.8	17.898 1.954.282,4	43.605 4.761.230	26.170 2.857.502,3	13.217 1.443.164	1.072 117.051,6	157 17.142,8
Çeşitli Gelirler	11.257 1.229.151,8	14.337 1.565.457	7.565 826.022,3	12.547 1.370.007	11.062 1.207.859,6	10.037 1.095.940	7.872 859.543,6	10.266 1.120.944,4	4.314 471.045,6	19.972 2.180.742,4
Toplam	**411.655** **44.948.609**	**456.854** **49.883.388**	**432.243** **47.196.613**	**451.657** **49.316.427**	**490.194** **53.524.277.9**	**576.313** **62.927.616**	**577.544** **63.062.029**	**628.256** **68.599.266**	**360.433** **39.355.679**	**238.514** **26.043.343**

[1239] FA. Doc. 21, vol. 7, s. 172-185. Hersek 1291/1875-76'da ayrı bir vilâyete dönüştürüldüğünden 1292/1876-77'de vergi gelirleri ayrı olarak toplanmıştır. Biz 1292 gelirlerine Hersek'i de dahil ederek yukarıdaki tabloda verdik. Hersek'in 1292 yılı vergi gelirleri şöyledir (£ T.): Vergi: 1.547, Bedel-i askeri: 1.468, Aşar: 15.105, Ağnam: 2.890, Domuz Vergisi: 15, Damga Vergisi: ---, Kontrat Gelirleri: ---, Adli Gelirler: 364, Çeşitli Gümrükler: 669, Emlak Vergisi: ---, Orman Gelirleri: ---, Çeşitli Gelirler: 11.090. Toplam: 33.148.

Tablo 29: 1870-71 Salnâmelerine Göre Eyaletin Vergi Gelirleri (Kuruş) [1240]

Sancak	Saray	İzvornik	Travnik	Bihke	Yenipazar	Banaluka	Hersek	Toplam
Vergi	1.169.997	2.788.333	1.339.301	973.101	998.854	2.449.569	1.312.761	**11.031.916**
Aşar	2.774.950	4.399.549	3.296.911	3.515.284	2.958.812	5.214.396	4.033.568	**26.193.470**
Bedel-i Askeriye	397.876	681.994	551.385	473.409	374.134	996.485	1.455.911	**4.931.194**
Ağnam Vergisi	271.677	335.974	609.184	264.135	347.495	479.946	585.721	**2.894.132**
Domuz Vergisi	5.142	402.863	13.693	89.825	1.171	503.900	---	**1.016.594**
Çeşitli Gelirler	115.750	224.987	201.219	89.239	84.247	771.605	141.219	**1.628.266**
Toplam	**4.735.392**	**8.833.700**	**6.011.693**	**5.404.993**	**4.764.713**	**10.415.901**	**7.529.180**	**47.695.572**

Tablo 30: 1873 Senesinde Tren İstasyonları ve Hareket Saatleri[1241]

Banaluka Hattı - Ravniçe				Ravniçe - Banaluka Hattı			
İstasyon	Hareket Saati	Bekleme Süresi(dk.)	Mesafe (km)	İstasyon	Hareket Saati	Bekleme Süresi(dk)	Mesafe (km)
Banaluka	10: 00	---	---	Ravniçe	10: 00	---	---
İvanska	11: 04	8	21.46	Novi	10: 45	5	14.38
Omarska	11: 53	5	16.91	Pridor	12: 13	12	30.76
Pridor	12: 50	12	17.56	Omarska	01: 03	5	17.56
Novi	02: 11	5	30.76	İvanska	01: 55	8	16.91
Ravniçe	02: 51	---	14.38	Banaluka	02: 51	---	21.46

Tablo 31: 1873 Senesinde Tren Yolcu Ücreti[1242]

İstikâmet	1. Mevki		2. Mevki		3. Mevki	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Ravniçe-Banaluka	90	30	67	---	44	30
Ravniçe-İvanska	77	10	52	30	34	20
Ravniçe-Omarska	56	10	41	30	37	20
Ravniçe-Pridor	40	30	30	---	19	20
Ravniçe-Novi	13	20	20	9	6	20
Novi-Banaluka	77	20	57	10	37	20
Novi-İvanska	58	10	43	---	28	---
Novi-Omarska	43	10	32	---	21	---
Novi-Pridor	27	20	20	10	13	20
Pridor-Banaluka	50	10	37	10	24	20
Pridor-İvanska	31	---	22	30	15	---

[1240] *S.V.B.-1287*, s. 144-145; *1288*, s. 134-135. 1870 senesinde Banaluka müteferrik gelirleri 331.325 kuruş olarak kayıtlıdır.

[1241] *S.V.B.-1290*, s. 101-102.

[1242] Önceden bilet almadan acilen yolculuk yapması gerekenler, 1. ve 2. kamaralar için standart ücrete % 30 ilâve edilecektir. *S.V.B.-1290*, s. 101-102.

Pridor-Omarska	16	---	11	30	8	---
Omarska-Banaluka	34	20	25	20	16	30
Omarska-İvanska	15	---	11	10	7	20
İvanska-Banaluka	19	20	14	20	9	20

Tablo 32: 1874 Senesinde Tren İstasyonları ve Hareket Saatleri[1243]

Banaluka	Ravniçe	Ravniçe	Banaluka
İstasyon	Hareket Saati	İstasyon	Hareket Saati
Banaluka	09: 00	Ravniçe	09: 00
İvanska	10: 09	Novi	09: 35
Omarska	11: 09	Pridor	11: 45
Pridor	12: 21	Omarska	12: 47
Novi	02: 03	İvanska	01: 42
Ravniçe	02: 46	Banaluka	02: 46

Tablo 33: 1874 Senesinde Tren Yolcu Ücreti[1244]

	1. Mevki		2. Mevki		3. Mevki	
İstikâmet	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Banaluka- İvanska	18	30	14	---	9	10
İvanska- Omarska	14	20	10	30	7	---
Omarska- Pridor	15	10	11	10	7	20
Pridor- Novi	26	10	19	20	12	30
Nubin-Ravniçe	12	30	9	20	6	10

Tablo 34: 1875 Senesinde Tren İstasyonları ve Hareket Saatleri[1245]

Banaluka	Ravniçe	Hattı
İstasyon	Hareket Saati	Bekleme Süresi (dk.)
Banaluka	09: 00	---
İvanska	10: 05	5
Omarska	11: 14	15
Pridor	12: 21	15
Novi	02: 03	10
Ravniçe	02: 46	---

[1243] *S.V.B.-1291*, s. 51.
[1244] *S.V.B.-1291*, s. 51.
[1245] *S.V.B.-1292*, s. 142.

Tablo 35: 1875 Senesinde Tren Yolcu Ücreti[1246]

İstikâmet	1. Mevki		2. Mevki		3. Mevki	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Banaluka- İvanska	18	23	13	30	8	38
İvanska- Omarska	14	11	10	25	6	38
Omarska- Pridor	19	8	11	15	7	13
Pridor- Novi	26	6	19	15	12	24
Novi-Ravniçe	12	26	9	15	6	4
Banaluka- Omarska	35	36	24	15	15	34
Banaluka- Pridor	48	4	35	25	21	7
Banaluka- Novi	84	10	55	---	35	30
Banaluka- Ravniçe	86	5	64	15	41	34

Tablo 36: İstanbul-Bosna Hattı[1247]

Posta Merkezi	Uzaklık (Saat)
İstanbul-Ehlune	253
İstanbul-İstolçe	247
İstanbul-Banaluka	253
İstanbul-Bihke	271
İstanbul-Priboy	192
İstanbul-Saraybosna	217
İstanbul-Travnik	233
İstanbul-Trebin	259
İstanbul-Çelebipazar	209
İstanbul-Derbend	260
İstanbul-Dubniça	105
İstanbul-Koniçe	229
İstanbul-Vişegrad	200
İstanbul-Yenipazar	169

[1246] Eşya taşımak için kilometre başına her 1 ton için; 1. sınıf araba 35 para, 2. sınıf araba 27 para, 3. sınıf araba 25 para alınacaktır. *S.V.B.-1292*, s. 142.

[1247] *S.D.Â.O.-1293*, s. 238-240; *1294*, s. 337-341; *1295*, s. 156-160.

Tablo 37: Bosna Hersek'te Telgrafhâne Bulunan Merkezler[1248]

Tarih	Merkez
1866	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar.
1867	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, *İzvornik, Tuzla.*
1868	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, *Ehlune, Biyelina, Bihke.*
1869	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, *Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka.*
1870	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, *Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena.*
1871	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena, *Çelebipazar, Bleke.*
1873	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena, Çelebipazar, Bleke, *Trebin.*
1874	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena, Çelebipazar, Bleke, Trebin, *Berçe, Derbend.*
1875	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena, Çelebipazar, Bleke, Trebin, Berçe, Derbend, *Yenivaroş, Metroviçe.*
1876	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena, Çelebipazar, Bleke, Trebin, Berçe, Derbend, Yenivaroş, Metroviçe.
1877	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlune, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena, Çelebipazar, Bleke, Trebin, Berçe, Derbend, Yenivaroş, Metroviçe.

[1248] Tabloda italik olarak gösterilen yerler ilgili yılda yeni telgraf hattı döşenen bölgeleri belirtmektedir. *S.V.B.-1283*, s. 101-102; *1284*, s. 78-80; *1285*, s. 87-88; *1286*, s. 85-88; *1287*, s. 36, 46, 49, 51-53, 59, 64, 68, 77-78, 81, 83, 85-86, 89, 91, 98, 105, 106; *1288*, s. 42, 45, 48, 54, 59, 61, 63-64, 69, 75, 81, 91-92, 96, 101-102, 106, 108, 115, 119,123, 124-125; *1290*, s. 41, 48, 52, 54, 58-59, 62, 65, 67, 74, 76, 80, 83, 88, 93, 106, 110, 115, 117, 119; *1291*, s. 54, 61, 65, 68, 75-76, 79, 81-82, 85, 88-89, 94, 93-96, 98, 103, 113, 115, 117, 121, 125; *1292*, s. 55, 63, 67, 70, 74, 78, 80, 83, 84-86, 88-90, 92, 95, 97, 101, 104-105, 109, 121, 128; *1293*, s. 67, 74, 79-82, 84-87, 91, 94-95, 97-99, 108, 113, 115, 117, 133; *1294*, s. 54, 62, 68-71, 73-76, 80, 89, 99, 109, 112, 114, 116; *1295*, s. 95-96, 99-101, 103-104, 106-110, 115, 117, 119, 122, 125-126; *S.D.Â.O.-1282*, s. 143; *1283*, s. 142; *1284*, s. 159; *1285*, s. 158; *1286*, s. 170-171.

1878	Saray, Mostar, Travnik, Banaluka, Gradişka, Vişegrad, Seniçe, Yenipazar, İzvornik, Tuzla, Ehlunc, Biyelina, Bihke, Gaçka, Nikşik, Brod, Breçka, Srebreniça, Akova, Taşlıca, Kolaşin, Berena, Çelebipazar, Bleke, Trebin, Berçe, Derbend, Yenivaroş, Metroviçe, *Çayniçe, Poçitel, Pridor, Lubin.*

Tablo 38: İstanbul'dan Bosna'ya Gönderilen 20 Kelimelik Telgraf Ücreti (Kuruş) [1249]

Tarih	Telgraf Merkezi	Ücret
1865-66	Saraybosna	50
	Vişegrad	45
	Seniçe	40
1866-67	Saraybosna	50
	Mostar	50
	Travnik	50
	Vişegrad	45
	Seniçe	40
	Yenipazar	40
1867-68	Saraybosna	50
	Mostar	50
	Travnik	50
	Banaluka	50
	İzvornik	45
	Vişegrad	45
	Seniçe	40
	Yenipazar	40
1868-69	Tuzla	55
	Saraybosna	50
	Mostar	50
	Travnik	50
	Banaluka	50
	Gradişka	50
	İzvornik	45
	Vişegrad	45
	Seniçe	40
	Yenipazar	40

[1249] *S.D.Â.O.-1282*, s. 143; *1283*, s. 142; *1284*, s. 159; *1285*, s. 158; *1286*, s. 170-171.

1869-70	Bihke	65
	Tuzla	55
	Biyelina	55
	Ehlune	55
	Saraybosna	50
	Mostar	50
	Travnik	50
	Banaluka	50
	İzvornik	45
	Vişegrad	45
	Seniçe	40
	Yenipazar	40

Tablo 39: 1870-1878 Senelerinde Saraybosna Telgrafhanesi'nden Diğer Vilâyet Merkezlerine Gönderilen Yirmi Kelimelik Telgraf Ücreti (Kuruş)[1250]

Merkez	Ücret	Merkez	Ücret
İstanbul	35	Yanya	30
Erzurum	70	Trabzon	60
Sivas	60	İzmir	50
Bağdat	70	Ankara	50
Kastamonu	50	Edirne	30
Halep	60	Selânik	30
Diyarbakır	70	İşkodra	15
Konya	50	Cezayir-i Bahr-i Sefid	40
Suriye	70	Rusçuk	15
Hüdavendigâr	40	Prizren	15
Adana	60	Aydın	50

[1250] *S.V.B.-1287*, s. 113; *1288*, s. 132; *S.D.Â.O.- 1287*, s. 195; *1289*, s. 200-201; *1290*, s. 224-225; *1291*, s. 228-229; *1292*, s. 226-227; *1293*, s. 226-227; *1294*, s. 328-329; *1295*, s. 146-147.

BİBLİYOGRAFYA

A) Arşiv Vesikaları

1-Vesika Tasnifleri

a) *Bâb-i Âlî Evrak Odası Sadâret Evrakı*

i- *Sadâret-Mektûbî, Âmedî Kalemi*

34/89, 52/19, 67/56, 90/58

ii- *Sadâret-Mektûbî, Mühimme Kalemi*

13/31, 38/63, 45/78, 52/90, 133/63, 187/60, 195/25, 263/49, 268/7, 279/22, 292/64, 294/58, 298/53, 302/66, 311/24, 316/7, 323/16, 323/36, 325/82, 326/5, 331/10, 332/71, 333/14, 339/20, 344/18, 349/28, 350/6, 352/10, 352/86, 353/36, 360/20, 363/8, 373/20, 373/81, 375/75, 399/8, 405/36, 416/27, 417/58, 418/87, 426/64, 455/56, 462/17. 474/11, 480/95, 755/34, 755/73

iii- *Sadâret-Mektûbî, Nezâret ve Devâir Kalemi*

29/33, 29/76, 35/47, 47/62, 54/28, 190/98, 223/58, 229/75, 268/79, 280/6, 281/57, 282/7, 346/39, 348/28, 372/19, 380/98

iv- *Sadâret-Mektûbî, Meclis-i Vâlâ Kalemi*

91/11, 109/51, 119/35

v- *Sadâret-Mektûbî, Umûm Vilâyât*

104/85, 257/55, 283/99, 296/89, 304/82, 307/3, 308/58, 332/30, 372/69, 378/90, 398/15, 429/89, 455/35, 480/95

b) *Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi*

799, 1262-E, 2387-E

c) *Cevdet Tasnifi*

i- *Cevdet Sıhhıye*

92, 1167

d) *İrâde Tasnifleri*

i- *İrâde Dahiliye*

43, 131, 140, 448, 449, 1045, 1159, 1177, 1195, 1241, 1354, 2102, 2202, 2286, 2752, 3469, 3569, 3996, 4161, 4660, 6020, 7758, 7873, 8200, 10329, 10735, 10961, 12565, 12877, 12936, 13192, 13273, 13588, 14545, 14557, 14929, 15031, 15148, 15343, 15353, 15451, 15460, 15551, 15765, 16097, 16141, 16177, 16290, 16300, 17024, 17523, 17630, 17780, 26272, 27413, 28673, 28889, 34280, 35064,

35127, 35217, 35275, 35298, 35299, 35394, 35480, 35504, 35505, 36230, 36252, 36391, 36521, 36559, 36601, 36631, 36670, 36685, 36717, 36855, 37148, 37316, 37464, 37500, 37538, 38057, 38342, 38537, 38604, 38971, 39122, 40536, 40571, 41035, 41552, 41927, 42420, 42899, 42968, 43137, 45772, 46026, 46299, 46761, 48054, 49211, 50132

ii- *İrâde Hariciye*

1237, 1553, 3473, 3577, 3957, 3998, 4059, 4294, 4365, 4406, 4476, 4689, 4784, 4837, 4884, 4932, 6428, 12456, 16361

iii- *İrâde Meclis-i Vâlâ*

298, 326, 373, 712, 1585, 4239, 5702, 6088, 6509, 6684, 6692, 6760, 7047, 7493, 7539, 7701, 7799, 8009, 8772, 8798, 8978, 8984, 9623, 10667, 10848, 11234, 11301, 11797, 11830, 12516, 13259, 14182, 17012, 18369, 21444, 23456, 23550, 23671

iv- *İrâde Meclis-i Mahsûs*

436, 476, 492, 543, 552, 661, 847, 900, 1421, 1530, 1727.

v- *İrâde Şûrâ-yı Devlet*

24, 191, 268, 304, 470, 597, 613, 634, 652, 800, 1570, 1600, 1618, 1877

vi- *İrâde Mesâil-i Mühimme*

43, 1948, 2288, 2291

e) *Yıldız Evrakı*

i- *Yıldız-Esas Evrakı*

36/112, 79/39, 103/25

2- Defter Tasnifleri

a) *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Vilâyât Gelen-Giden Kayıt Defterleri Bosna Gelen-Giden Defterleri*

467, 469, 470

b) *Bâb-ı Âlî Evrak Odası Ayniyât Defterleri*

853, 854, 855, 857

c) *Dîvân-ı Hümâyûn Bosna Ahkâm Defterleri*

9

d) *Dîvân-ı Hümâyûn İmtiyaz Defterleri*

1

e) *Dîvân-ı Hümâyûn Kilise Defterleri*

1, 2

f) *Dîvân-ı Hümâyûn Meclîs-i Tanzîmât Defterleri*

3, 6

g) *Dîvân-ı Hümâyûn Tanzîmât-ı Hayriye Defteri*

h) *Dîvân-ı Hümâyûn Tevcîhât-ı Mülkiye Defterleri*

1

ı) *Mühimme Defterleri*

258

i) *Mühimme-i Mektûme Defterleri*

9, 10

B) Bibliyografya ve Kataloglar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, Ankara 1995. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 26.

Bosna-Hersek Bibliyografyası , Ankara 1993, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 8.

Bosna-Hersek Bibliyografyası, c. I-II, Ankara 1995, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 16.

***

Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007.

Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara 2001.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1992.

Bayrak, M. Orhan, *"Osmanlı Tarihi" Yazarları*, İstanbul 2002.

Cunbur, Müjgân-Dursun Kaya; *Türkiye Basmaları Toplu Katalogu Arap Harfli Türkçe Eserler (1729-1928)*, c. I, 1. Bl., Ankara 1990.

Çakır, Coşkun, "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, Yıl: 4, Sayı: 7, İstanbul 1999, s. 251-379.

Duman, Hasan, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu (1828-1928)*, İstanbul 1986.

Erzi, Adnan S., Belleten Dizini-I-II (Cilt I-XXXV, Sayı 1-140), Ankara 1988.

Faroqhi, Suraiya; *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Çev. Zeynep Altok, İstanbul 2001.

Gačanin, Sabaheta, "Pregled Izdanja Orijentalnog Instituta 1986-1997. Sa Bibliografijom Radova U POF-u 35-45", *POF*, vol. 46, Sarajevo 1997, s. 151-185.

Koraltürk, Murat, *Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası Denemesi (1910-1997)*, İstanbul 1998.

Koray, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası (1729-1955)*, c. I-IV, İstanbul 1959, 1970, 1985, 1987.

Merçil, Erdoğan, *Belleten Dizini-III (Cilt XXXVI-LI, Sayı 141-200)*, Ankara 1994.

Stanek, Emina, "Bibliografija Radova Akademika Avde Sućeska –u povodu sedamdeset godina života-", *POF*, vol. 46, Sarajevo 1997, s. 175-185.

Pitcher, Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 1999.

Tokay, Gül, "XIX. Yüzyıl Balkan Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. II, Sayı: 1, İstanbul 2004, s. 133-148.

Tuncer, Ferit Ragıp, *Milli Eğitim Yayınları Bibliyografyası (1923-1985)*, c. II, İstanbul 1989.

C) Yayınlanmış Belgeler

Bosna Hersek Ahâli-i İslâmiyesi Tarafından Meclis-i Mebusan-ı Osmaniye Takdim Olunan Lâyıhadır, Dersaadet 1324.

Bosna Hersek'le İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Ankara 1992, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 7.

5 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım), Ankara 1994, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 21.

British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Vol. 1, The Otoman Empire in the Balkans, 1856-1875, University Puplications of America 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Vol. 2, The Otoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, University Puplications of America 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Vol. 3, The Otoman Empire:

Diplomacy of the Powers, 1876-1878, University Puplications of America 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Vol. 5, The Otoman Empire in the Aftermath of the Berlin Settlement, 1878-1883, University Puplications of America 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers From The Foreign Office Confidential Print, General Editors: Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Part I, Series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editor: David Gillard, Vol. 7, The Otoman Empire: Finance and Trade, 1860-1879, University Puplications of America 1984.

Düstûr, I. Tertip, c. I, İstanbul 1289.

Sultan Selim-i Sâlis Devrine Aid Muhâberât-ı Siyasiye, İ. Ü. Kütüphanesi Türkçe Yazma no: 886.

***

Akbal, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, c. XV, Sayı: 60, Ankara 1951, s. 617-628.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûki Tahlilleri*, c. V, İstanbul 1992.

Aličić, Ahmed S., "Decree on the Organisation of the Vilâyets, 1867", *POF*, vol. 36, Sarajevo 1987, s. 255-276.

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997.

Nurdett, Anita L. P., *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents And Maps 1815-1945*, London 1995.

Destani, B., *Ethnic Minorities in the Balkan States 1860-1971*, vol. 1: 1860-1885, Archive Editions London 2003.

Gavranović, Berislav, *Bosna i Hercegovina od 1853-1870. Godine*, Sarajevo 1956.

Güran, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989.

Köksal, Yonca,-Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul 2007.

Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye Neâreti Tarihçe-i Teşkîlât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara 2001.

McGowan, Bruce W., *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.

Şimşir, Bilâl N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, c. I-II, Ankara 1989.

Tuncer, Hadiye, *Osmanlı İmparatorlunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Ankara 1962.

Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. I-II, Ankara 1987.

D) Gazeteler

Bosna Gazetesi, Yıl. 1, nr: 1.

Ceride-i Havâdis, nr: 2462, 2471, 2472, 2486, 2492, 2495, 2498, 2504, 2588, 2806, 2929, 2930

Hazine-i Fünûn, nr: 14

Notizie Del Mondo, nr: 62

Sırpske Novine (Sırp Haberleri), Yıl: 16, Sayı: 11.

Takvim-i Vekâyi, nr: 187, 437, 802, 803, 805, 806.

E) Salnâmeler

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a I, sene 1263, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a II, sene 1264, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a III, sene 1265, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a IV, sene 1266, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a V, sene 1267, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a VI, sene 1268, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a VII, sene 1269, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a VIII, sene 1270, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a IX, sene 1271, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a X, sene 1272, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XI, sene 1273, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XII, sene 1274, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XIII, sene 1275, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XV, sene 1277, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XVI, sene 1278, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XVII, sene 1279, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XVIII, sene 1280, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XIX, sene 1281, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XX, sene 1282, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXI, sene 1283, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXII, sene 1284, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXIII, sene 1285, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXIV, sene 1286, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXV, sene 1287, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXVII, sene 1289, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXVIII, sene 1290, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXIX, sene 1291, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye; Def'a XXX, sene 1292, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye; Def'a XXXI, sene 1293, İstanbul, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956)

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Def'a XXXII, sene 1294, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, Def'a XXXIII, sene 1295, (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Tasnif No: SAL. D. 059.956).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a I, sene 1283, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi Demirbaş No: 605, Tasnif No: SAL BOSNA 1283).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a II, sene 1284, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası.

(Hususi Kütüphanemiz).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a III, sene 1285, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No: 042125, Tasnif No: BOS. S. 059.94395).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a IV, sene 1286, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No: 042126, Tasnif No: BOS. S. 059.94395).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a V, sene 1287, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (Milli Kütüphane Yer No: 1967 SA 401).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a VI, sene 1288, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No: 042127, Tasnif No: BOS. S. 059.94395).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a VIII, sene 1290, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No: 042128, Tasnif No: BOS. S. 059.94395).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a IX, sene 1291, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (Milli Kütüphane Yer No: 1967 SA 401).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a X, sene 1292, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No: 042130, Tasnif No: BOS. S. 059.94395).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a XI, sene 1293, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi, Tasnif No: SAL BOSNA 1293).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a XII, sene 1294, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No: 042131, Tasnif No: BOS. S. 059.94395).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna; Def'a XIII, sene 1295, Saraybosna, Bosna vilâyet matbaası. (TDV. İSAM. Kütüphanesi, Demirbaş No: 042132, Tasnif No: BOS. S. 059.94395).

Trabzon Vilâyet Salnâmesi; Haz. Kudret Emiroğlu, c. I, Ankara 1993.

F) Kaynak Eser ve Seyahatnâmeler

Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000.

Bir Yeniçerinin Hatıratı, Çev. ve Yay. Haz. Kemal Beydilli, İstanbul 2003.

Bosna Hersek, Karabet Matbaası, İstanbul 1324.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, Haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul 1992.

Abdî; *Tabsıratü'l-eşkıyâ*, İstanbul 1289.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-40,* Yay. Cavid Baysun, Ankara 1991.

Ma'rûzât, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Yücel Demirel, c. IV-V, İstanbul 1999.

_____; *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. M. Münir Aktepe, c. IX , İstanbul 1984.

_____; *Vakanüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, c. X-XIV, Ankara 1988, 1989, 1990, 1991.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Tarih*, c. I, İstanbul 1219.

Ahmed Reşid, *Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmanî*, İkinci Kısım, Dersaâdet 1327.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâti*, c. I-III, İstanbul 1313-1314.

Ali Rüşdî, *Bosna Hersek'in Memâlik-i Osmaniyeden Tefrikiyle Avusturya'ya Satmak Fikrinde Bulunanların Vücûb-ı Telinini Nâtık Bosna Hersek Ahâlisi Namına Mebûsan ve Ayan-ı Osmanî Meclislerine Verilen Lâyihadır*, İstanbul 1324.

Aličić, Ahmed S., "Manuscript Ahval-i Bosna By Muhammed Emin İsević (Early 19th Century)", *POF*, vol. 50, Sarajevo 2002, s. 227-264.

Aynî Ali Efendi, *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları (Kanunnâme-i Âl-i Osman)*, Haz. Hadiye Tuncer, Ankara 1962.

Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref; *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları (Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsûs Mükemmel ve Mufassâl Atlas)*, Haz. Rahmi Tekin-Yaşar Baş, İstanbul 2003.

Boué, Ami, *La Turquie D'europe*, c. II-III, Paris 1840.

_____; *Recueil D'itinéraires Dans La Turquie D'europe*, c. II, Vienne 1854.

Boyer, Abel, *A description historical and geopraphical of Flanders, principal places on the Rhine, Savoy, and Catalonia*, &c. Also, an account of the several revolutions of those places either by conquest or treaties: particularly, from the Treaty of Munster, 1648. With maps., The second edition London 1702.

Chopin, M., "Bosnie, Servie, Herzegovine, Bulgarie, Slavonie, Illyrie, Croatie, Dalmatie, Montenegro, Albanie", *Provinces Danubiennes et Romumaines*, Par M. Chopin Et A. Ubucini, Paris Firmin Didot Fréres.

Collas, Bernard Camille, *1864'te Türkiye. Tanzimat sonrası düzenlemeler ve Kapitülasyonların tam metni*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005.

Coquelle, P., *Histoire du Monténégro et de La Bosnie Depuis Les Origines*, Paris 1895.

Curipeschitz, Benedict, *Yolculuk Günlüğü 1530*, Çev. Özdemir Nutku, Ankara 1977.

Eliot, Charles, *Avrupa'daki Türkiye*, Çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, c. I-II, İstanbul Tarihsiz.

Engelhard, Edovard P., *Türkiye ve Tanzîmât: Devlet-i Osmaniyye'nin Tarih-i Islâhâtı 1826-1882*, Çev. Ali Reşad, İstanbul 1328.

Ergirili Ahmed Hilmi İbni Resul, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr: 10071.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. V, İstanbul 1984.

Gyurkovics, Georg von, *Bosnien und Sie Nebenlander*, Wien 1879.

Hangi, Anton, *Die Moslim's in Bosnien-Hercegovina ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche*, Sarajevo 1907.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, Ankara 1999.

Hoernes, Moriz, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Herausgegeben vom Bosnisch Hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo*, Wien 1893.

Howard, G. W. F., *Türk Sularında Seyahat*, Çev. Şevket Serdar Türet, İstanbul 1978.

Hutchinson, Frances Kinsley, *Otomobille İlk Gezi 1908-Dalmaçya, Karadağ, Bosna ve Hersek Yollarında*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1999.

İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Şerafettin Turan, VII. Defter, Ankara 1991.

Lûtfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1341.

Klaić, Vjekoslav-Bojničič, Ivan von, *Geschichte Bosniens von den altesten Zeiten bis zum Verfalle des Königreiches. Nach dem Kroatischen*, Leipzig 1885.

Mackenzie, G. Muir – Irby, A. P., *Travels in The Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, c. I-II, London 1877.

Marriott, J. A. R., *The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1918.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, c. I-V, İstanbul 1996.

Mehmet Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, Yay. Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, c. II, Ankara 1987.

Moser, Henri, *An Oriental Holiday: Bosnia and Herzegovina. A Handbook For The Tourist*, London 1895.

Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çev. Alev Sunata Kırımlı, İstanbul 2007.

Mustafa Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, c. I-IV, İstanbul 1327.

Oruç bin Âdil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Yay. Franz Babinger, Hannover 1925.

Ömer Bosnavî, *Bosna Tarihi*, Haz. Kâmil Su, Ankara 1979.

Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, c. I, İstanbul 1281.

_____; *Tarih-i Peçevi*, c. II, İstanbul 1283.

Hammer, Joseph von, *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdalla Hadschi Chalfa*, Wien 1812.

_____; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, c. II, İstanbul 1989.

_____; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, c. IV, İstanbul 1993; c. IX, İstanbul 1992.

Ranke, Leopold, *The History of Servia, and The Servian Revolution: With a Sketch of the Insurrection in Bosnia*, Translated from the German: Alexander Kerr, London 1853.

Rasch, Gustav, *19. yy. sonlarında Avrupa'da Türkler*, Çev. Hüseyin Salihoğlu, İstanbul 2004.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, c. I, Ankara 1999.

Şemseddin Samî, "Bosna", *Kâmûsu'l A'lâm*, c. II, İstanbul 1309.

Thoemmel, Gustav, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst Türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien 1867.

Tito, Josip Broz, *Selected Military Works*, Belgrade 1966.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

Ubucini, M. A., *Türkiye 1850*, c. I, Çev. Cemal Karaağaçlı, İstanbul Tarihsiz. (Tercüman 1001 Temel Eser nr: 63).

Yriarte, Charles, *Bosnie et Herzégovine Souvenirs de Voyage Pendant L'Insurrection*, Paris 1876.

G) Araştırma ve İncelemeler

"Gülşensaray", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/ Eserler/Terimler*, c. III, İstanbul 1979, s. 400.

"Yıllık", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/ Eserler/Terimler*, c. VIII, İstanbul 1998, s. 597.

"Salnâme", *İ. A.*, c. X, İstanbul 1988, s. 134-136.

"Bosnia-Hercegovina", *Chambers's Encyclopedia*, vol.II, London 1950, s. 456-458.

Grosser Weltatlas: Ansiklopedik Büyük Dünya Atlası, İstanbul 1993.

Mufassal Osmanlı Tarihi, c. VI, İstanbul 1963.

Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermânı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 31-58.

Acun, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 899-908.

Adanır, Fikret, "The Formation of a 'Millet' Nation Bosnia-Hercegovina: a Historiographic Discussion", *The Ottomans and Balkans A Discussion of Historiography*, Edited by: Fikret Adanır and Suraiya Faroqhi, Brill 2002, s. 267-304.

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç*, İstanbul 2001.

Akarslan, Mediha, *Bosna-Hersek ve Türkiye*, İstanbul 1993.

Akın, Nur, *Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları*, İstanbul 2001.

Akman, Halil, *Paylaşılamayan Balkanlar*, İstanbul 2006.

Aksan, Virginia H., *Ottoman Wars 1700-1870 an Empire Besieged*, Pearson Longman: Great Britain 2007.

Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003.

Akyüz, Yahya, "Türkiye'de Çağdaş Anlamda Öğretmenlik Mesleğinin Doğuşu", *Türkler*, c. XV, Ankara 2002, s. 15-25.

_____, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, Ankara 2006.

Aličić, Ahmed S., *Uredenje Bosanskog Ejaleta Od 1789. Do 1878.* Godine, Sarajevo 1983.

_____, *Poimenični Popis Sandžaka Vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

_____, "Čifluci Husein Kapetana Gradaščevića", *POF*, vol.14-15, Sarajevo 1969, s. 311-328.

Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul 2000.

Andrić, İvo, *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule*, London 1990.

_____, *Irgat Siman*, Çev. Adnan Özyalçıner-İlhami Emin, İstanbul 1997.

_____, *Travnik Günlüğü*, Çev. Tahir Alangu, İstanbul 1999.

_____, *Drina Köprüsü*, Çev. Hasan Âli Ediz-Nuriye Müstakimoğlu, İstanbul 2004.

_____, *Ömer Lûtfî Paşa*, Çev. Ali Berktay, İstanbul 2004.

Anhegger, Robert, "Osmanlı Devleti'nde İnşaat İşlerinin Tarihi Mostar Köprüsü", *Tarih ve Toplum*, c. XXII, Sayı: 131, s. 282-294.

Araslı, Altan, *Avrupa'da Türk İzleri*, c. I-II, İstanbul 2001.

_____, *Mostar Köprüsü*, Ankara 2004.

Arslan, Hüseyin, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001.

Arifi, Ayet, "Gazi Hüsrevbeg Bosna'nın En Büyük Hayırseveri", *Yedi İklim*, Çev. Enver İbrahimkadiç, Sayı: 1, İstanbul Nisan 1992, s. 68-70.

Arnold, T. W., *İntişar-ı İslâm Tarihi (İslâmın Yayılış Tarihi)*, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982.

Aslantaş, Selim, *Osmanlıda Sırp İsyanları. 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul 2007.

Aydın, Mithat, *Balkanlar'da İsyan: Osmanlı-İngiliz Rekabeti. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, İstanbul 2005.

Ayhan, Halis-Hakkı Maviş, "Dârüşşafaka", *D.İ.A.*, c. XIX, İstanbul 1994, s. 7-9.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya*, c. II, 3. Kitap, İstanbul 1981.

Babuna, Aydın, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Çev. Hayati Torun, İstanbul 2000.

_____, "Nationalism and the Bosnian Muslims", *East European Quarterly*, vol. XXXIII, no: 2, June 1999, s. 195-218.

Bahadır, Gürbüz, *Batı'dan Doğu'ya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türkler*, Konya 2002.

Baigent, Michael-Richard Leigh–Henry Lincoln; *Savaşçı Keşişler Tarikatı: Tapınak Şövalyeleri*, Çev. Mehmet Topdaş, İstanbul 2004.

Balić, Smail, *Die Kultur der Bosniaken*, Wien 1978.

_____, "The Cultural Achievements of Bosnian Muslims", *Islâmic Studies*, vol. 36, no: 2, İslâmabad 1997, s. 137-175.

Baltalı, Kemal, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, c. LI, Sayı: 199, Ankara Nisan 1987, s. 205-230.

Bancoviç, Safet, "Müslümanlar'ın Karadağ'dan 19. Yüzyıldaki Göçü", *Muhacirlerin İzinde: Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s. 13-36.

Başgelen, Nezih, "Geçmişten Günümüze Dramın Ülkesi Bosna-Hersek", *Tarih ve Toplum*, c. XXII, Sayı: 131, İstanbul 1994, s. 295-297.

Baysun, M. Cavid, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat 1*, İstanbul 1940, s. 723-746.

Bećirbegović, Madžida, "Prosvjetni Objekti İslâmske Arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF*, vol. 20-21, Sarajevo 1974, s. 223-364.

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara 1996.

Belge, Murat, *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul 2005.

Benac, Alojz, *Bosnien-Herzegowina*, Belgrad 1986.

Benbassa, Esther-Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri*, Çev. Ayşe Atasoy, İstanbul 2003.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.

Bieber, Florian, "Muslim Identity in the Balkans Before the Establishment of Nation States", *Nationalities Papers*, vol. 28, no: 1, 2001, s. 13-28.

_____, "Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering: The Kosova myth from 600th anniversary to the present", *Rethinking History*, vol. 6, no: 1, 2002, s. 95-110.

Birsel, Cemil, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 661-722.

Bora, Tanıl, *Milliyetçiliğin Provakasyonu*, İstanbul 1991.

Brown, L. Carl, İmparatorluk Mirası. Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000.

Bury, J. P. T., "Nationalities and Nationalism", *The New Cambridge Modern History, vol. X: The Zenith of European Power. 1830-1870*, Cambridge 1960, s. 213-245.

Canım, Rıdvan, *Mostar'dan Tiflis'e Gezi Notları*, İstanbul 2002.

Capelli, Vanni, "The Bosnian Question and the Great Powers", *Mediterranean Quarterly*, Winter 1997, s. 92-114.

_____, "The National Question and the Balkan Peninsula", *Mediterranean Quarterly*, Fall 1999, s. 90-103.

Castellan, Georges, *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğ, İstanbul 1992.

Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, c. I, İstanbul 1990.

Cin, Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usûlleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 9-32.

Cohen, Roger, *Yıkık Evler Kırık Yürekler*, Çev. Füsun Doruker, İstanbul 1999.

Curta, Florin, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001.

Ćurić, Hajrudin, *La Situation Scolaire Des Musulmans En Bosnie-Herzegovine (1800-1878)*, Beograd 1965.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

_____, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, Ankara 2007.

_____, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Ankara 2008.

Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001.

Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskanı", *Türkler*, c. XIII, Ankara 2002, s. 936-941.

Çoruh, Hakkı Şinasi, "Kısa Boşnak Tarihi", *Türk* Kültürü, c. XI, Sayı: 122, İstanbul 1972, s. 89-96.

Çolak, Hüseyin, *Bogomilizm Doktrini ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1997. (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Čelić, Džemal-Mehmed Mujezinović, *Stari Mostovi u Bosni i Hercegovini*, Zagreb 1969.

Dağlı, Muhtar, "Saraybosna'da İlk Çıkan Gazete: Gülşensaray", *Tarih Dünyası*, Sayı: 38, İstanbul 1953, s. 1589-1591.

Darkot, Besim, "Bosna Hersek", *İ.A.*, c. II, İstanbul 1988, s. 725-729.

_____, "Karadağ", *İ.A.*, c. VI, İstanbul 1988, s. 221-230.

Davison, Roderic H., *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2004.

Deliorman, Altan, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kırım ve Balkanlarda Türk Neşriyat Hareketleri*, İstanbul 1966, (İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi).

_____, *Yugoslaya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, İstanbul 1975.

Demiral, A. Osman, *Bosna Krallığı: Bağımsızlıktan Osmanlı Fethine Kadar Bosna*, Ankara 2002, (Gazi Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Demirel, Muammer, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri", *Türkler*, c. XV, Ankara 2002, s. 44-60.

Denkova, Lidia, "Bogomilism and Literacy", *Etudes Balkaniques*, no: 1, Sofia 1993, s. 90-96.

Dimitrof, Straşimir–Kristyo Mançev, *İstoriya ma Balkanskite narodi. XV-XIX*, Sofia 1971.

Djurdjev, Branislav, "Bosna Hersek", *D.İ.A.*, c. VI, İstanbul 1992, s. 297-305.

Doni, Elena, - Chiara Valentini, *Etnik Tecavüz: Bosnalı Kadınların Dramı*, Çev. Sevcan Tutan, İstanbul 1994.

Donia, Robert J., "Review Article The New Bosniak History", *Nationalities Papers*, vol. 28, no: 2, 2000, s. 351-358.

Donia, Robert J.-John V. A. Fine JR., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, New York 1994.

Duman, Hasan, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu (1828-1928)*, İstanbul 1986.

_____, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*, c. I, Ankara 2000.

Duman, Tayyip, "Mesleki ve Teknik Eğitimin Gelişimi", *Türkler*, c. XV, Ankara 2002, s. 61-71.

Duran, Oktay, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayi*, İstanbul 1998.

Emecen, Feridun M., "Bosna Eyaleti", *D.İ.A.*, c. VI, İstanbul 1992, s. 296-297.

_____, "Balkanlar ve Bosna Tarihi Bakımından Kosova Savaşının (1389) Önemi", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 7-15.

Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993.

Er, Hamit, *Osmanlı Devleti'nde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul 1999.

Eren, Ahmet Cevat, *Mahmut II Zamanında Bosna Hersek*, İstanbul 1965.

_____, "Tanzimat", *İ.A.*, c. XI, İstanbul 1979, s. 709-765.

Eren, İsmail, "Bosna Hersek'te Türkiye ve Avusturya İdaresi Altında Yayınlanan Türkçe Gazete ve Dergiler", *Kitap Belleten-Türk Basın Tarihi Özel Sayısı-*, Yıl: 1, Sayı: 2, İstanbul 1960, s. 14-15.

_____, "1866 Yılından Sonra Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya'da Yayınlanan Türkçe Gazete ve Dergiler", *Bilgi*, c. XIV, Sayı: 163-64-65, Ekim-Kasım-Aralık 1961, s. 8-10.

_____, "Yugoslavya'da Türk Basını", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 23, İstanbul Ağustos 1969, s. 20-30.

_____, "Turska Štampa u Jugoslaviji (1866-1966)", *POF*, vol.14-15, Sarajevo 1969, s. 359-395.

_____, "Yugoslavya'daki Türk Sağlık Kuruluşları", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 17-19 Şubat 1988*, Ankara 1992, s. 21-33.

Eren, Necdet, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Osmanlı Efkâr-ı Umûmîyesindeki Tesirleri*, İstanbul 1956. (İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Seminer Kütüphanesi: No: 581).

Esin, Emel, "Bosna-Hersek'de Bogomillere Atfedilen, XIII-XVI. Asırlarda Lahdler İle Anadoludaki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese", *POF*, vol.30, Sarajevo 1980, 107-117.

Filipoviç, Nedim, "Bosna- Hersekte Timar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, Sayı: 1-4, İstanbul Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 154-188.

_____, "Ocaklık Timars in Bosnia and Herzegovina", *POF*, vol. 36, Sarajevo 1987, s. 149-180.

Fine, John V. A. Jr., *The Bosnian Church: A New Interpretation*, New York 1975.

_____, "The Various Faiths in the History of Bosnia: Middle Ages to the Present", *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in*

Multi-Ethnic States, Editör: Maya Shatzmiller, Montreal McGill-Queen's University Pres 2002.

Forbes, Nevill, *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, New York 1970.

Frazee, Charles A., *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge 1983.

Gavrankapetanoviç, Münir, *Direnen Saraybosna: Savaş Günlüğü*, İstanbul 1998.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

Glaquad, Snjezana Buzov, "Osmanlı Döneminde Bosna'ya Kısa Bir Bakış", *Yedi İklim*, Sayı: 1, Nisan 1992, s. 74-75.

Glenny, Misha, *Balkanlar 1804-1999. Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2001.

Goytisolo, Juan, *Saraybosna Yazıları*, Çev. Ayşen Gür, İstanbul 1996.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri", *Belleten*, c. XXXI, Sayı: 121, Ankara 1967, s. 93-111.

Gölen, Zafer, *Bosna Hersek'te Tanzimât'ın Uygulanması (1839-1876)*, Samsun 1996, (OMÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

_____, "Bosna Hersek Hakkında Bir Layiha", *S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, Isparta 1996, s. 291-321.

_____, "Sırpların 1849 Bosna İsyanı'na Etkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 50, Şubat 1998, s. 36-42.

_____, "Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki İlk Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.114, Haziran 1998, s. 135-142.

_____, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Bosna-Hersek'in İlhakına Tepkiler", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 60, Aralık 1998, s. 9-16.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Islahât Hareketleri ve Tanzimat", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 118, Şubat 1999, s. 97-114.

_____, "Reisülküttap Raşid Efendi'ye Göre İhtilal Sonrasında Fransa'nın Politik Yaklaşımları", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 83, 2000, s. 12-15.

_____, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, c. LXV, Sayı: 242, Nisan 2001, s. 219-246.

_____, "1849-1851 Bosna Hersek İsyanı", *Belleten*, c. LXVI, Sayı: 247, 2003, s. 905-930.

_____, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, S.52/53-2002-2003, Sarajevo 2004, s. 213-266.

Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İ.Ü.E.F.D.*, Sayı: 32, İstanbul 1979, *s.* 331-348.

Griffe, H. Mirgül Eren, *Osmanlının Hizmetkarı: Galip Ali Paşa Rızvanbegovic-Stocevic*, Ankara 2005.

Gülsoy, Ufuk, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Türkler*, c. XIV, Ankara 2002, s. 82-93.

Gür, Âlim, *Ebüzziya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*, Ankara 1998.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998.

Hacımeyliç, Kazım, "Bosna'daki Türk Varlığı", *Balkanlar'daki Türk Kütürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını, Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002.

Halilbegovic, Nadja, *Sarajevo's Childhood Wounded by War*, Ankara 1995.

Hamzaoğlu, Yusuf, *Sırbistan Türklüğü*, Üsküp 2004.

Handžić, Adem, *Population of Bosnia in the Ottoman Period A Historical Overview*, İstanbul 1994.

_____, *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the end of the Nineteenth Century in Bosnia*, İstanbul 1996.

_____, "XVII. Yüzyılda Bosna Eyaletinde Sınır Karakollarının Teşkilâtı Hakkında", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi. (İstanbul 23-28 Eylül 1985)*, c. I, İstanbul 1985, s. 263-270.

_____, "XVI. yüzyılda Bosna'da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 15-20.

Haris, David, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis og 1875-1878: The First Year*, California 1969.

Haydarpaşiç, Raif, "1879 Yenipazar Antlaşması", *Muhacirlerin İzinde: Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s. 39-48.

Heyd, Uriel, "The Later Otoman Empire in Rumelia and Anatolia", *The Cambridge History of İslâm*, vol. I: The Central Islâmic Lands, Cambridge 1970, s. 354-373

Hickok, Michael Robert, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*, Leiden-New York-Köln 1997.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.

Hoffman, George W., *The Balkans in Transition*, New Jersey 1963.

Holbrooke, Richard, *Bir Savaşı Bitirmek*, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 1999.

Howard, Douglas A., *The History of Turkey*, Westport-Connecticut-London 2001.

Hupchick, Dennis P., *The Balkans: from Constantinople to Communism*, New York 2002.

Hütteroth, Wolf Dieter, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihi Coğrafyası", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 45-53.

Işın, Ekrem, "Osmanlı Döneminde Tasavvufî Hayat", *Yeni Türkiye: 701 Osmanlı Özel Sayısı-II*, Sayı: 32, Ankara 2000, s. 496-503.

İdrizović, Muris, "Mehmed Šakir Kurtćehajić", *POF*, vol. 14-15, Sarajevo 1969, s. 353-358.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Eğitim ve Bilim", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c. I, İstanbul 1999, s. 221-361.

İlhan, Mehmet Suat, *Bosna Hersek Vahşeti ve Dünya Kamuoyu*, Hemşin 1994.

İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, c. I, İstanbul 1982.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Berktay, c. I, İstanbul 2000.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.

_____, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, c. I, Sayı: 5, İstanbul 1942, s. 1-11 (Ayrı Basım).

_____, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 343-359.

_____, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 361-424.

_____, "Türkler ve Balkanlar ", *Balkanlar*, İstanbul 1993, s. 9-32.

İnbaşı, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti" *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 154-164.

İnciciyan, L.- H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", *GDAAD*, Sayı: 4-5, İstanbul 1976, s. 101-108.

İpek, Nedim, *Rumeliden Anadoluya Türk Göçleri 1877-1890*, Ankara 1994.

_____, "Bosna Hersek Göçü (1878-1914)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 295-308.

_____, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, c. XIII, Ankara 2002, s. 15-24.

İsen, Mustafa, *Ötelerden Bir Ses*, Ankara 1997.

_____, "Balkanlarda Türk Edebiyatı", *Balkan Türkleri-Balkanlarda Türk Varlığı*, Derleyen: Erhan Türbedar, Ankara 2003, s. 224-253.

İzgöer, Ahmet Zeki, "Ahmed Cevdet Paşa ve Bosna Islahâtı", *Divân*, Sayı: 6, İstanbul 1999, s. 211-223.

Jakšić, Grgur, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom Kongresu*, Beograd 1955.

Jelavich, Barbara, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol. I, Cambridge 1983.

_____, *History of the Balkans: Twentieth Century*, vol. II, Cambridge 1983.

Jelavich, Charles & Barbara, *The Balkans*, New Jersey 1965.

_____, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Washington 1977.

_____, "Bosnia and Hercegovina", *The Encyclopedia Americana*, vol. IV, Connecticut 1982, s. 295-297.

Jezernik, Božidar, *Vahşi Avrupa: Batı'da Balkan İmajı*, Çev. Haşim Koç, İstanbul 2006.

Johnstone, Diana, *Ahmakların Seferi. Yugoslavya, NATO ve Batının Aldatmacaları*, Çev. Emre Ergüven-Ergin Bulut, İstanbul 2004.

Jovevska, Mariana, "Tolérance et Intolérans", *Etudes Balkaniques*, no: 2, Sofia 1995, s. 26-32.

Kara, Mustafa, "Buhara'dan Bursa ve Bosna'ya Dervişâne Bir Yürüyüş", *Türkler*, c. V, Ankara 2002, s. 561-568.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V-VI-VII, Ankara 1988

_____, "Gülhane Hatt-ı Hümâyûnunda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, c. XXVII, Sayı: 112, Ankara 1964, s. 581-601.

Karaman, M. Lütfullah, "Bosna Hersek ve Bosna Hersekliler", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 1-7.

Karatay, Osman, *Ba'de Harâbi'l Bosna*, İstanbul 1997.

_____, "Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi", *Balkanlar El Kitabı*, c. I, Çorum/Ankara 2006, s. 457-471.

_____, "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", *Balkanlar El Kitabı*, c. I, Çorum/Ankara 2006, s. 542-552.

Karčić, Fikret, "Administration of Islâmic Affairs in Bosnia and Hercegovina", *Islâmic Studies*, vol. 38, no: 4, İslamabad 1999, s. 535-561.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İstanbul 2002.

_____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

_____, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara 2004.

Kaşıkçı, Nihat-Yılmaz, Hasan, *Mora'dan Viyana'ya Osmanlı'nın Avrupası (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)*, Ankara 2001.

Katić, Tatjana, "Viyana Savaşı'ndan Sonra Sırbistan (1683-1699), *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 765-771.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda Hoşgörü", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 221-232.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.

Kılıç, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilâtı: Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 887-898.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, "1686 ve 1697'de Yakılan Budin ve Bosna-Saray Ağıdları", *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı: 289, İstanbul 1974, s. 7149-7150.

Kocabaş, Süleyman, *Avrupa Türkiyesi'nin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm*, İstanbul 1986.

Koçu, Reşat Ekrem, "Sıbyan Mektepleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 2, c. I, Sayı: 2, İstanbul 1 Mart 1966, s. 24-28.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul 1980.

Kodaman, Bayram-A. Turan Alkan, "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşit Paşa", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 1-10.

Kolaşinli, Hayri, "Boşnaklar'ın Kolaşin'den Göçü", *Muhacirlerin İzinde: Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara 2003, s. 99-102.

Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991.

Krcsmarik, J., "Bosna Hersek", *İ.A.*, c. II, İstanbul 1986, s. 729-735.

Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954.

_____, *Çengiç Beyleri-Osmanlı Devrinde Bosna Hersek Feodalizmi Hakkında Bir Etüd*, Çev. İsmail Eren, İstanbul 1960.

_____, "Collective Guarantee of Sarajevo Christians, 1788", *POF*, vol. 36, Sarajevo 1987, s. 105-132.

Kulin, Ayşe, *Sevdalinka*, İstanbul 1999.

Kuran, Ercümend, "Reşid Paşa" *İ.A.*, c. IX, İstanbul 1988, s. 701-705.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.

Kuruyazıcı, Hasan, "Mostar Köprüsü Nasıl Yapılmış Olabilir?", *Tarih ve Toplum*, c. XXII, Sayı: 131, s. 277-281.

Kut, Şule, *Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul 2005.

Kutlu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007.

Küçük, Cevdet, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7-8, İstanbul 1977, s. 185-224.

Küçük, Murat, *Tarihten Günümüze Makedonya ve Arnavutluk'ta Bektaşilik: Bir Nefes Balkan*, İstanbul 2006.

Kütükoğlu, Bekir, "Murad III", *İA.*, c. VIII, İstanbul 1987, s. 615-625.

Levy, Avigdor, "Military Reform and the Problem of Centralization in the Otoman Empire in the Eighteenth Century", *Middle Eastern Studies*, vol. 18, no: 3, London 1982, s. 227-249.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara 1987.

Lory, Bernard, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkanlarında Türkçe Konuşmak", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon-Paul Dumont, İstanbul 2003, *s.* 291-306.

Lovrenović, Ivan, *Bosnia A Cultural History*, London 2001.

Mahmutćehajić, Rusmir, *Benim Güzel Bosnam Gelenek ve Birlikte Yaşam*, İstanbul 2004.

Malcolm, Noel, *Bosna*, Çev. Aşkım Karadağlı, İstanbul 1999.

_____, *Kosova. Balkanları Anlamak İçin*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul 1999.

Maranki, Ahmet, *Balkan Mezalimi*, İstanbul 1993.

Marushiakova, Elena–Vesselin Popov, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2006.

Massignon, Louis, "Tasavvuf", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XII/1, İstanbul 1979, s. 26-31.

_____, "Tarikat", *İslâm Ansiklopedisi*, c. XII/1, İstanbul 1979, s. 1-17.

Mazower, Mark, *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*, London 2003.

McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

_____, "Muslims in Otoman Europe: Population From 1800 to 1912", *Nationalities Papers*, vol. 28, no: 1, 2000, s. 29-43.

_____, *Osmanlı'ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, Çev. Mehmet Tuncel, İstanbul 2006.

McGowan, Bruce, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, c. II, İstanbul 2004, s. 761-884.

Medlicott, W. N., "Austria-Hungary, Turkey and the Balkans", *The New Cambridge Modern History*, vol.XI: Material Progress and World-Wide Problems. 1870-1898, Cambridge 1962, s. 323-351.

Memişoğlu, Hüseyin, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitimi*, Ankara 2002.

Memiya, Minka (Emine), "Bosna Hersek'te İlk Gazeteler-I", *Çevren*, Çev. Gülten Nobırda, c. XVI, Sayı: 70, 1989, s. 53-63.

_____, "Bosna Hersek'te İlk Gazeteler-II", *Çevren*, Çev. Gülten Nobırda, c. XVI, Sayı: 71, 1989, s. 23-33.

Moaćanin, Nenad, "Osmanlı Bosnası", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 399-405.

Moreau, Odile, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", *Devletin Silâhlanması Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, Derleyen: Erik Jan Zürcher, İstanbul 2003, s. 145-154.

Murphy, Dervla, *Through The Embers of Chaos. Balkan Journeys*, London 2003.

Nagata, Yuzo, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo 1979.

Nagata, Yuzo–Maçiko Nagata, "Saraybosna Şeriye Sicilleri Üzerine Bir İnceleme", *XII. Türk Tarih Kongresi*, c. III, Ankara 1979, s. 690-724.

Neumann, C. K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul 2000.

Norman, York, *Reflections of the Çift-hane System in Medieval Bosnia and Serbia*, Ankara 1997, (Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Nurudinovic, Bisera, "Bosanske Salnâme (1866-1878. i 1882-1893), *POF*, vol.10-11, Sarajevo 1961, s. 253-265.

Nuza, Fehmi, "Bosnalıların Avusturya İşgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, c. XXIV, Sayı: 218, Eylül 1896, s. (58-66) 590-598.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 1996.

_____, "Tasavvuf, Sufiler ve Tarikatlar, Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı*, c. I, Yay. Haz.: Halil İnalcık-Günsel, Ankara 2004, s. 267-287.

Okey, Robin, *Eastern Europe 1740-1985. Feudalism to Communism*, London and New York 2004.

Okiç, Tayip, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırıcısı: Aleksander Vasiljeviç-Solovjev", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V, cüz: 1-4, İstanbul 1973, s. 205-222.

Ongunsu, A. H., "Tanzimat ve Amillerine Umûmi Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 1-12.

Ortaylı, İlber, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.

_____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995.

_____, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara 2007.

_____, "Tanzimat", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara 1985, s. 1545-1569.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 216-220.

Özcan, Tahsin, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetleri'nin Finansmanı", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 872-877.

Özgül, Metin Kayahan, *Hersekli Arif Hikmet*, Ankara 1987.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, c. II, Ankara 1989.

_____, *93 ve Balkan Savaşları: Avrupa Türkiyesi'ni Kaybımız. Rumeli'nin Elden Çıkışı*, İstanbul 2006.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Tanzimat Malîye Nazırları*, c. II, Ankara 1940.

_____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-II-III, İstanbul 1993.

Palairet, Michael, *Balkan Ekonomileri 1800-1914 Kalkınmasız Evrim*, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul 2000.

Palikuča, Edisa, *Mostar'ı Unutma. Savaştan Kaçan Boşnak Bir Kadının Trajik Öyküsü*, Çev. Filiz Nayır Deniztekin, İstanbul 1994.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997.

Pašić, Amir, *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, Translated by Midhat Rijanović, İstanbul 1994.

_____, "Bosnia-Herzegovina", *IRCICA Newsletter Bulletin D'information*, Nr: 31, İstanbul 1993.

Pasko Vasa-Efendija, *Bosna i Hercegovina Za Vreme Misije Dževdet-Efendije*, Sarajevo 1958.

Pelidiya, Enes, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra Bosna'daki Toplu Göç Hareketleri", *Çevren*, c. XVI, Sayı: 72, 1989, s. 31-34.

Perica, Vjekoslav, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*, New York: Oxford University Pres 2002.

Pešelj, Branko M., "Bosnia and Hercegovina", *The Encyclopedia Americana*, vol.IV, New York-Chicago-Washington, D.C. 1955, s. 287-290.

Petersen, Andrew, *Dictionary of Islâmic Architecture*, London and New York 1999.

Popoviç, Aleksandre, *Balkanlarda İslâm*, İstanbul 1995.

_____, "The Muslim Cultere in the Balkans", *Islamic Studies*, vol. 36, no: 2, İslamabad 1997, s. 177-190.

_____, "Osmanlı Sonrası Dönemde Güneydoğu Avrupa'daki Müslüman Tarîkatlar", *İslâm Dünyasında Tarîkatlar*, Editör: Alexandre Popoviç - Gilles Veinstein, Tercüme: Osman Türer, İstanbul 2004, s. 117-185.

Powicke, Fred J., "Bogomils", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, vol. II, New York 1955, s. 784-785.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev. Ayşe Berktay, İstanbul 2002.

_____, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahâtlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, c. II, İstanbul 2004, s. 887-1051.

Ramm, Agahta, "The Crimean War", *The New Cambridge Modern History*, vol. X: *The Zenith of European Power*. 1830-1870, Cambridge 1960, s. 468-492.

Recepoğlu, Altay Suroy, *Kosova'da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek*, Ankara 2001.

Roberts, Elizabeth, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, London 2007.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul 2003.

Samarćić, Radovan, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmed Paşa*, Çev. Meral Gaspıralı, İstanbul 1997.

Seaman, L. C. B., *Victorian England: Aspects of English and Imperial History 1837-1901*, London and New York 2003.

Sedes, İ. Halil, *1875-1876 Bosna Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasi Olaylar: Başlangıç*, I. Kısım, İstanbul 1946.

Selimoğlu, İsmail, "Balkanlardaki Türk İdare Sistemi (19. yy)", *Balkanlar'daki Türk Kütürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını, Uluslararası Sempozyum (26-28 Ekim 2001) Bildiri Kitabı*, Bursa 2002.

Shaw, Stanford J., "The Aims and Achievements of Otoman Rule in the Balkans", *Slavic Review*, vol. XXI, no: 4, Washington 1962, s. 615-622.

_____, "The Ottoman View of the Balkans", *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Edited By: Charles and Barbara Jelavich, Los Angeles 1963, s. 56-80.

Shaw, Stanford J.-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, İstanbul 1994.

Sicker, Martin, *The Islâmic World in Ascendancy: From Arab Conquests to the Siege of Vienna*, Westport-Connecticut-London 2000.

Siyavuşgil, Sabri Esat, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umûmîyesinde Uyandırdığı Akisler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 747-756.

Sloane, William, *Bir Tarih Laboratuarı: Balkanlar*, Çev. Sibel Özbudun, İstanbul 1987.

Sobutay, Tülay - Cem Akgün, *Bosna ve Hersek Ülke Etüdü*, İstanbul 1998.

Stavrianos, L. S., *The Balkans Since 1453*, New York 1961.

_____, *The Balkans 1815-1914*, New York 1966.

Stoilova, Tamara, "Russian Newspapers on the Otoman Empire in the 1760's", *Etudes Balkaniques*, no: 4, Sofia 1993, s. 38-42.

Sućeska, Avdo, "Osmanlı İmparatorluğunda Bosna", *POF*, vol. 30, Sarajevo 1980, s. 434-435

_____, "The Position of the Bosnian Moslems in the Otoman State", *International Journal of Turkish Studies*, vol. I, nr: 2, Wisconsin 1980; s. 1-24.

_____, "Bosna Eyaletinde Tekalif-i Şakka", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, İstanbul 1982, s. 755-762.

_____, "Sarayevo'da XVI. Asırda Vakıf Kredileri", *V. Miletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. Tebliğler (İstanbul 21-28 Ağustos 1989)*, Ankara 1990, s. 721-727.

_____, "Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayrıcı Nitelikler", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1993, s. 1169-1178.

Sugar, Peter F., *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, Seattle 1963.

Süleymanpaşiç, Mehmet, "Avusturya İşgal Ordularının Bosna ve Hersek'te Örfi Divânları", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 183, Ankara 1941, s. 354-356.

_____, "Bosna ve Hersek Müslümanlarının Memleketlerinde Osmanlı Hakimiyetini Son Müdafaaları", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 179, Ankara 1940, s. 254-256.

_____, "Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 172, Ankara 1940, s. 83-84.

_____, "Bosna ve Hersek Müslümanlarının Şimdiki Matbuat Hayatı", *Varlık*, Yıl: 8, c. XI, Sayı: 181, Ankara 1941, s. 307-309.

Sungur, Mutullah, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, c. XIII, Ankara 2002, s. 750-761.

Šabanović, Hazım, *Bosanski Pašaluk Postanak ı Upravna Podjela*, Sarajevo 1959.

Şahin, İlhan, "Osmanlı Döneminde Sarayova'nın Kuruluşu ve Yükselişi (1455-1561)", *Bosna Hersek*, İstanbul 1992, s. 21-29.

Şahin, Kâmil, "Saraybosna Şehri Merkezindeki Medreseler", *X. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1993, s. 263-272.

Şen, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, İstanbul 1996.

Şener, Abdüllatif; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990.

_____, "Tanzimat Dönemi Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 259-275.

Şentürk, Hüdai, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) Dâir Ahmed Cevdet Paşa Tarafından Kaleme

Alınan Layiha", *Belleten*, c. LIX, Sayı: 226, Ankara 1996, s. 715-737.

Taeschner, F., "Das Bosnische Zunftwesen Zur Türkenzeit (1463-1878), *Byzantinische Zeitschrift*, Band: 44, München 1951, s. 551-559.

Tanaskovic, Davuko, "Yugoslavya'daki Tarîkatlara Dair Filme Alınmış Beş Belgenin Takdimi", *İslâm Dünyasında Tarîkatlar*, Editörler: Alexandre Popovic-Gilles Veinstein, Tercüme: Osman Türer, İstanbul 2004, s. 187-193.

Tanman, Baha, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı*, c. I, Yay. Haz. Halil İnalcık-Günsel Renda, Ankara 2004, s. 289-315.

Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.

Tekindağ, Şehâbeddin, "Timurtaş", *İ.A.*, c. XII/1, İstanbul 1979, s. 372-374.

Todorov, Nikolai, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle 1983.

_____, "Social Structures in the Balkans During the Eighteenth and Nineteenth Centures", *Etudes Balkaniques*, no: 4, Sofia 1985, s. 48-71.

Todorova, Maria, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul 2003.

Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul 2003.

Tönük, Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, Ankara 1945.

Truhelka, Ciro, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Çev. Cemal Köprülü, c. I, İstanbul 1931, s. 43-69.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I-II, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, c. I-II, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

Üçel-Aybet, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul 2003.

Ülger, İrfan Kaya, *Yugoslavya Neden Parçalandı: Balkan Dramının Perde Arkası*, Ankara 2003.

Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999.

Ünver, A. Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat*, c. II, İstanbul 1999, s. 933-967.

Veinstein, Gilles, "Balkan Eyaletleri (1606-1774), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, c. I, İstanbul 1995, s. 349-413.

Velidedeoğlu, H. Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 139-209.

Velikonja, Mitja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, Translated From Slovenian by Rang'ichi Ng'inja, Texas 2003.

Vırmıça, Raif, *Kosova'da Osmanlı Mimari Eserleri-I*, Ankara 1999.

Vucinich, Wayne S., "The Nature of Balkan Society Under Ottoman Rule", *Slavic Review*, vol. XXI, no: 4, Washington 1962, s. 597-616.

_____, "Some Aspects of the Otoman Legacy", *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Edited By: Charles and Barbara Jelavich, Los Angeles 1963, s. 81-114.

Ward, A. W., *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, vol.III: 1866-1919, Cambridge 1923.

Wawro, Geoffrey, *Warfare and Society in Europe, 1792-1914*, London and New York 2000.

Yaman, Talat Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940.

Yardımcı, Mehmet Emin, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna*, İstanbul 2006.

Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul 2002.

Yıldız, Zekeriya, *Geçmişten Günümüze Bosna Hersek*, İstanbul 1993.

Zarcone, Thierry, "Dünyaya Açılma ya da Kapanma: Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm Tasavvufunun Toplumsallık Biçimlerine Bir Yaklaşım", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, Derleyenler: François Georgeon-Paul Dumont, İstanbul 2003, s. 29-39.

Zhelyazkova, Antonina, "Islamization in the Balkans as an Historiographical Problem: The Southeast-European Perspective", The Ottomans and Balkans A Discussion of Historiography, Edited by: Fikret Adanır and Suraiya Faroqhi, Brill 2002, s. 223-266.

DİZİN

I. Kosova Savaşı, 34
I. Murat, 39
I. Twartko,
Bosna Kralı, 34, 35
II. Abdülhamit, 128
II. Bela (Macar Kralı), 32
II. Josef (Avusturya İmparatoru), 57
II. Mahmud (Osmanlı Sultanı), 1, 61, 64, 191, 194, 336, 345, 363
II. Meşrutiyet, 1, 277
II. Twartko (Bosna Kralı), 35
II. Viyana Kuşatması, 53, 135
III. Frederic (Alman İmparatoru), 42
III. Innocent (Papa), 38
III. Selim, 59, 336
XXII. John (Papa), 38
1848 İhtilâlleri, 81, 84, 320, 321
1848 Macar Ayaklanması, 96

A

Abdurrahman Sami Paşa (Bosna Valisi), 157, 382
Abdülaziz (Osmanlı Sultanı), 214
Abdülmecid (Osmanlı Sultanı), 3
Abdürrahim Paşa (Bosna Valisi), 62
Adab (ders), 203
Adapazarı, 346
Adâlet Fermânı, 124, 125
Adana, 19
Adeline Irby, 123, 187
Adriyatik, 34, 52
Denizi, 7, 114
Ağaçhisar, 40
ağnam, 123, 278, 282, 301, 302, 303, 304
Ahmed Cevdet Paşa, 26, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 139, 187, 192, 193, 193, 261, 274, 310, 312
Ahmed Hamdi Paşa (Bosna Valisi), 152, 153, 384
Ahmed Mazhar Paşa (Bosna Valisi), 384
Ahmed Münib Efendi (isyancı), 72, 73, 79
Ahmed Paşa (müfettiş), 89
Ahmed Vefik Paşa, 221
Ahmet Cevad Eren, 24, 25
Akdeniz, 11
Akhisar, 136, 139, 148, 165, 166, 169, 238, 245, 246, 377, 380, 391, 403, 408, 409
Akova, 139, 149, 150, 165, 271, 350, 380, 389, 403, 405
Alfred Wilkinson (İngiliz maden işletmecisi), 262
Almanca, 217
Almanlar, 232
Aleksandr (Sırp Knezi), 105
Aleksandr Paşa (Osmanlı Delegesi), 126
Aleksandre Popoviç, 29
Ali Bistâmi, 41
Ali Paşa Rızvanbegoviç (Hersek Mutasarrıfı), 63, 64, 65, 72, 73, 79, 84, 86, 88, 137, 161, 265, 273, 296, 366, 367
Ali Rüşdi, 29
Alp Dinar, 8
Amasya, 246, 358
Amerika, 250, 360
Ami Boué, 24

Anadolu, 19, 37, 53, 116, 289, 342, 358, 368
angarya, 84, 108, 116, 125, 291, 292, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 328, 365
Angelo Zvidoviç (Katolik Rahip), 47
Ankara, 346
Anto Kariç (matbaacı), 210
arak (rakı) vergisi, 308
Arap, 192, 279, 360
Arapça, 183, 198, 200, 201, 202, 212, 213
Arazi Kanunnâmesi, 313
Aritmetik, 192
Arnavut-luk, 35, 43, 78, 115, 281, 368, 410, 411
Artin Efendi (Orman memuru), 274, 275, 276
Asâkir-i Mansure-i Muhammediye, 62
Askerî İdadi, 199
Askerî Tıbbiye, 199
Astronomi (ders), 203
aşar, 255, 278, 282, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295
Atanaskoviç (Avusturya'nın Bosna Konsolosu), 154
Avar-lar, 11, 32
Avrupa-lı, 2, 3, 19, 39, 53, 68, 70, 71, 80, 84, 135, 181, 219, 223, 250, 270, 295, 317, 345, 353, 356, 357, 360, 364
Avusturya-lı-lar, 7, 9, 10, 14, 17, 20, 28, 29, 30, 31, 53, 55, 56, 57, 59, 62, 70, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 111, 116, 119, 120, 122, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 150, 153, 154, 156, 203, 208, 211, 212, 213, 217, 223, 229, 232, 233, 235, 257, 258, 263, 264, 265, 272, 273, 274, 284, 286, 334, 347, 350, 352, 353, 356, 357, 358, 364, 368, 410, 411
Avusturya Macaristan, 80, 125, 219, 368
Aydın, 352
Aziziye-i Bâlâ, 186, 350, 379, 406
Aziziye-i Zir, 147, 186, 350, 379, 390, 406

B

Bâb-ı Âlî, 63, 70, 76, 77, 80, 113, 115, 125, 132, 140, 155, 158, 159, 275, 352, 354, 356, 358
bac-ı pazar vergisi, 312
Bağdat, 248, 385
Bakriç (Pakrats), 135
Balıkesir, 346
Balkan-lar, 7, 14, 23, 31, 32, 33, 37, 39, 43, 45, 47, 52, 54, 67, 123, 203, 219, 237, 239, 315, 324, 334, 352, 366, 368
Ban, 32
Ban Kulin (Bosna Prensi), 33, 38
Banaluka, 16, 30, 52, 53, 55, 77, 95, 96, 100, 135, 136, 137, 138, 144, 146, 147, 163, 165, 179, 196, 205, 238, 246, 249, 253, 254, 256, 259, 264, 270, 286, 294, 298, 301, 303, 304, 305, 316, 326, 331, 341, 350, 351, 353, 354, 356, 359, 361, 362, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 387, 402, 404, 405, 407, 408, 409
Bandırma, 346
Banska, 150, 380
Bar Limanı, 114
Baron dö Herbert (Avusturya Elçisi), 57
Baron Filipoviç (Avusturya İşgal orduları komutanı), 129, 131
Baron Hirsch, 352, 353, 354, 355
Başağazâde İbrahim Ethem Bey (Boşnak Mebus), 128
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 222, 369
Başçarşı, 128
baştina, 44, 313
bedel-i askerî, 20, 282, 298, 299

Beden Eğitimi (ders), 201
bedesten, 52
Bektaşîlik, 239, 240
Belçika, 352
Belegat (ders), 203
Belene, 377
Belgrad, 13, 17, 23, 52, 68, 105, 159, 210, 212, 360, 385, 386
Antlaşması, 55
Muhafızı-lığı, 71, 93, 101, 103, 153
Belgradcık, 136, 139
Benan, 106, 150, 381
Bendbaşı, 202
Berana, 149, 165, 245, 380, 389, 403
Berçe, 91, 136, 138, 147, 151, 166, 246, 379, 390, 402, 406
Bergama, 346
Berlin, 124, 128
Antlaşması, 127, 132
Kongresi, 126
Muahedesi, 132
Besien, 8
Besimzâde İbrahim Fehim (Boşnak Mebus), 128
Beylerbeyi Sarayı, 360s
Bihke, 23, 77, 78, 89, 96, 99, 100, 104, 130, 131, 135, 136, 137, 139, 144, 148, 163, 165, 180, 196, 218, 238, 245, 246, 249, 251, 255, 256, 259, 265, 269, 270, 285, 286, 294, 298, 301, 303, 304, 305, 316, 331, 341, 351, 358, 359, 361, 367, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 385, 386, 387, 402, 404, 405
Bihor, 93, 106, 136, 138, 139, 149
Biline Polje, 38
Birzovapole (Brozovopole), 147
Bismarck (Alman Şansölyesi), 126, 127
Biyelina, 30, 103, 136, 138, 147, 165, 169, 170, 232, 350, 379, 390, 402, 406, 407, 408, 409
Bizans, 17
Blagay, 136, 139, 150, 240, 380
Bleke, 111, 145, 150, 151, 165, 169, 173, 266, 267, 348, 351, 381, 394, 403
Bogomil, 13, 36, 37, 39, 46, 49
Bogomilizm, 33, 36, 38, 39, 46
Boğdan, 39
Bosanski Vjesnik, 213
Bosna-lı-lar, 14, 15, 41, 59, 62, 63, 81, 182, 183, 184, 188, 306, 315, 335, 341, 367
Alayı, 119
Beylerbeyliği, 52
Defterhânesi, 61
Dukası, 32
Ejderi, 63, 366
Gazetesi, 213, 215, 216, 217, 220, 221, 401
Irmağı, 8, 10
Kilisesi, 36
Kralı, 39, 41
Krallığı, 8, 34, 42
Metropoliti, 175
Salnâmesi-leri, 223, 224, 294
Sancağı, 50
Valiliği, 16, 63, 76, 94, 188, 196, 200, 204, 211, 232, 233, 261, 308
Valisi, 48, 67, 193, 208, 210, 216, 243, 289
Vilâyet Meclisi, 206, 207
Vilâyet Nizâmnâmesi, 156, 164, 184
Vilâyeti, 140, 144, 151, 215, 302, 326
Bosnabrod, 136
Bosnalı Takımı, 15
Boşnakça, 89, 192, 209, 215, 259, 343
Boşnak-lar, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 36, 81, 118, 130, 132, 183, 204, 237, 238, 343, 366, 367, 368
Bosniaques, 25
Boşnak Taifesi, 15
Boşnaklık, 15
Boşnaklık Kıtası, 15, 140
Böğürdelen, 23, 60

Breçka, 23, 73, 138, 147, 165, 166, 171, 245, 246, 348, 350, 377, 379, 389, 402, 406, 407, 408, 409
Brod, 130, 138, 147, 347, 350, 353, 357, 358, 359, 362, 379, 405
Bugoyna, 148, 258, 267, 350, 380, 406
Bulgaristan, 35, 43, 77, 112, 209, 368
Bulwer (İngiltere Başkonsolosu), 176
Burgaz, 352
Bursa, 17, 52, 115, 199, 206, 248, 346, 385
Bükreş Antlaşması, 60

C

canavar resmi, 282, 303, 304
Canik, 115
Cebir, 200
Cennetizâde Osman Bey (isyancı), 72, 73
Ceride-i Havâdis, 233, 258
Cezayir, 19
Charles Pertusier, 25
Choiseul-Gouffier (Fransa Elçisi), 57
Churchill (İngiliz Konsolos), 153, 306
Cidde, 306
cizye, 21, 24, 49, 54, 73, 96, 98, 278, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 377
Coğrafya, 192, 198, 200, 201, 202, 203, 209

Ç

Çayniçe, 39, 136, 139, 145, 165, 172, 173, 259, 269, 361, 376, 379, 388, 402, 406
Çelebi Mehmet (Osmanlı Sultanı), 35
Çelebipazar, 89, 136, 138, 145, 165, 170, 171, 246, 349, 379, 388, 402, 406
Çeribaşı, 295
Çerkoviçe, 150, 151, 380, 381
Çernavoda,352
Çerniçe, 136
Çetine, 114, 211
Çıldır, 19
Çingene (ler), 16, 18, 26, 30, 31, 32, 370, 374
Çorum, 385

D

Dadiç, 61
Dahiliye Nezareti, 163
Dâire-i Umûr-ı Islâh-ı Maârif, 184
Dalmaçya, 7, 11, 34, 35, 49, 51, 52, 53, 59, 249, 250, 265
damga resmi, 282, 309
Danilo (Karadağ Ladikası), 105, 106, 111
Dâr-ı Şûrâ, 179
Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye, 66, 87
Darphâne-i Âmire, 260
Dârü'l-fünûn, 181
Dârü'l-muallimin, 195, 201, 203
Dârüşşafaka, 205, 206, 207, 208, 209, 400
Dedeağaç, 353
Delagasyon Meclisi, 129
Delvine, 267
Derbenak, 245
Derbend, 73, 136, 138, 146, 147, 165, 244, 247, 377, 378, 379, 392, 402, 405
Dersaâdet, 174
Derviş İbrahim Paşa Mirliva, 95, 101
Bosna Valisi, 123, 124, 152, 157, 383, 384
Dikili, 346
Dilbilgisi, 201
Divân-ı Hümâyûn, 144, 243
Divân-ı Hümâyûn Kethüdası, 96
Diyarbakır, 78, 206

Dobor Savaşı, 35
Doboy, 146, 377, 378, 379, 405
Drina, 7, 8, 10, 275
Dubiça, 56, 99, 136, 139, 148, 378, 379, 405
Dubrovnik, 259, 259
Duga, 139
Dumna, 139, 148, 165, 172, 173, 244, 376, 378, 380, 391, 403, 406

E

Ebuzziya Tevfik, 131, 160, 217, 218, 224, 401
Eczacılık, 188, 236
Edebiyat, 198, 201
Edirne, 52, 78, 153, 199, 203, 248, 281, 352, 353, 385
Eflak, 39, 45, 411
Ehlune, 136, 139, 148, 165, 166, 167, 170, 171, 185, 244, 246, 272, 312, 350, 358, 378, 380, 391, 403, 406, 408, 409
Ege, 357
Elhac Mehmed İbrahim Paşa (Bosna Valisi), 60
Erkân-ı Eyalet, 313
Erzurum, 78, 144, 188, 199, 206, 346
Esad Paşa (Sadrazam), 123, 124
Eshâb-ı Alâka, 313, 316, 329, 364
Eshâb-ı Çiftlikât, 313
Ester-i Eflak, 136
Edhem Paşa (Hersek Mutasarrıfı), 138
Ethem Paşa (Meclis-i Tanzîmât azası), 105
Eugene (Avusturya Başkomutanı), 53
Eyüp Mezarlığı, 63

F

Farsça, 183, 199, 200, 209
Fatih Sultan Mehmet, 40, 41, 42, 47
Fazıl Paşa (Saraybosna Mütesellimi), 82, 84
Fen Bilgisi (ders), 200
Fenn-i İnşa (ders), 209
Ferhad Paşa (Bosna Beylerbeyi), 134
Fetva-yı Şerif (ders), 209
Fıkıh (ders), 203
Fidahiç, 61
Filibe, 248, 352, 385
Filipoviç, Nedim, 315
Fransa, 20, 59, 94, 108, 111, 140, 271, 275, 364
Fransız, 4, 140, 182, 362, 363
Fransızca, 200, 201, 209
Fransiskenler, 34
Foça, 30, 39, 136, 139, 150, 151, 165, 166, 167, 172, 173, 191, 238, 270, 376, 380, 393, 403, 406
Foyniçe, 89, 136, 145, 165, 259, 270, 349, 377, 379, 388, 402
Fuat Paşa (Keçecizâde), 117, 139
Furjon Kalesi, 55

G

Gable, 136, 150, 151, 242, 380
Gaçka, 136, 139, 145, 150, 151, 165, 172, 173, 246, 348, 376, 381, 394, 403
Galatasaray Lisesi, 188
Garaşanin, 44
Gavrankapetonoviç, 61
Gazi Hüsrev Bey
Bosna Sancakbeyi, 51
Kütüphanesi, 225
Medresesi, 183, 204
Tekkesi, 240
Vakfı, 202, 206, 207, 227, 228
Vakıf Gureba Hastahanesi, 227, 231
Gazi İsa Bey
Medresesi, 202

Vakfi, 206, 207
Gemlik, 346
Georgina Mackenzie, 123, 187
Girit, 83, 151, 199, 203
Glamoç, 136, 139, 148, 165, 167, 245, 378, 380, 391, 403, 406
Gorajde, 52, 146, 379, 406
Gorni Vakıf, 270
gospodarlık, 325
Gölhisar, 136, 139, 148, 312, 380
Gradaçaç, 103, 136, 138, 147, 245, 377, 378, 379, 390, 406, 408
Gradasceviç, 61, 63, 64
Gradçaniça, 73, 136, 138, 147, 165, 169, 350, 379, 390, 402, 406
Gradişka, 56, 138, 146, 165, 351, 362, 378, 379, 391, 402, 405
Grahova, 106, 110, 111, 136, 139, 148, 296, 380
Graz, 263
Grbaviça, 82
Gusine, 111, 145, 149, 150, 378, 380, 389, 405
Gustav Thommel, 26, 30, 374
Gülhâne,
Köşkü, 1
Hattı, 5, 66
Hatt-ı Hümâyûnu, 1, 65, 70
Gülşen-i Saray, 218, 219, 226
gümrük resmi, 154, 282, 293, 305, 306, 307
Gümüşoğlu Paşa Yiğit (Hersek Sancakbeyi), 43
Güzin, 136, 138

H

Habsburg, 53
Hacı Halil Kâmil Paşa (Bosna Valisi), 79, 80, 306, 381
Hacı Sinan Tekkesi, 240
Hadis (ders), 203
Hafiz, Mehmed Paşa (Bosna Valisi), 381
Hafızzâde Mehmed Bey (Boşnak Mebus), 128
Hakkari, 159, 385
Halep, 248, 264, 346
Halil İnalcık, 3, 27
Halvetîlik, 239, 240
Hamburg, 410
Hamza Bey (Hersek'in ilk Sancakbeyi), 42
Hanefi, 204
Hayreddin Paşa (Bosna Valisi), 382
Hekimoğlu Ali Paşa (Bosna Valisi), 55
Helen, 11
Helen Guruba (Bosna Kral Naibi), 35
Hendek, 346
Herseg, 8
Hersegovina, 8
Hersek, 8, 9, 10, 11, 18, 25, 28, 34, 42, 51, 60, 64, 71, 79, 93, 95, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 127, 128, 134, 135, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 150, 151, 159, 160, 162, 165, 168, 172, 179, 180, 189, 194, 199, 217, 220, 221, 234, 235, 238, 251, 254, 255, 256, 259, 265, 273, 284, 286, 294, 296, 298, 302, 303, 304, 305, 310, 316, 326, 327, 329,332, 341, 351, 361, 366, 367, 369, 374, 375, 376, 385, 386, 387, 403, 404
Hersekli Arif Hikmet, 6
Hersekzâde Ahmet Paşa, 43
Herzegoviniens, 25
Hendese, 203
Heyet (ders), 203
Hırvat-lar, 18, 25, 34, 35, 129, 232, 365
Hırvatistan, 7, 35, 49, 87, 102, 219
Hikmet-i Nazari (ders), 203
Hint-Avrupa, 11
Hisab (ders), 203
Holms Tiyatrosu, 216, 220

Hüdavendigâr, 188, 385
Hüseyin Kapudan Gradasceviç, 15, 63, 73, 86, 279, 366

I

Ilıca Kaplıcaları, 208
Islahât Fermânı, 95, 156, 182, 193, 242, 298, 345, 365
Islahhâne, 205, 206, 213
Istabl-ı Âmire, 257

İ

iâne-i askeriye, 299, 300, 301
İbrahim Paşa (Bosna Valisi), 153
İbranice, 192, 402
İgnayat Sopron (matbaacı), 212, 213
ihtisab, 278
İliya Tomiç (mürettip), 212
İllirya, 8, 11, 32
İlmihal (ders), 192
iltizam, 5, 124, 177, 277, 287, 288, 289, 293, 305, 306, 333
imlâ, 192, 198
İmoçka, 39, 136, 139, 150, 380
İnos, 352
İncil Duası, 37
İngiliz, 48, 112, 123, 153, 176, 187, 242, 262, 298, 306, 307, 345, 412
İngiltere, 95, 111, 112, 126, 334, 348
İnşa (ders), 202
İsa Peygamber, 37, 39
İskender Bey (Komutan), 88
İslâm, 1, 16, 17, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 204, 237, 239, 314, 315, 325, 341, 343, 344
İslâmiyet, 13, 45
İsmail Ağa Çengiç (Gradaçaçlı), 63
İsmail Paşa (Hersek Valisi), 137
İspanya, 16
İstanbul, 2, 6, 17, 39, 40, 41, 52, 54, 55, 56, 57, 61, 63, 64, 69, 70, 72, 74, 78, 104, 111, 112, 116, 123, 128, 135, 152, 155, 157, 158, 159, 167, 170, 176, 177, 182, 183, 185, 186, 188, 195, 198, 199, 200, 201, 206, 209, 212, 216, 217, 222, 226, 232, 242, 243, 245, 249, 250, 260, 261, 265, 273, 292, 306, 308, 315, 318, 325, 327, 328, 337, 342, 345, 352, 353, 354, 358, 360, 361, 362, 366, 368, 411
İstari Eflak, 139
İstari Maden, 136, 139
İstaru Seniçe, 139
istimâlet, 46
İstolçe, 136, 139, 143, 150, 151, 165, 172, 173, 235, 238, 245, 246, 351, 376, 378, 380, 393, 403, 409
İsveç, 263
İşkodra, 7, 112, 115, 151, 153, 206, 358, 386
Antlaşması, 114
İşlive (erik türü), 250, 333
İvo Andriç, 286
İzmir, 206, 352
İzmit, 346
İzniçe, 89, 139, 148, 238, 245, 312, 349, 380, 405
İznik, 203
İzvornik, 10, 18, 23, 30, 51, 60, 88, 91, 95, 111, 134, 135, 136, 138, 144, 147, 162, 163, 165, 170, 179, 180, 196, 230, 232, 233, 246, 249, 252, 255, 256, 265, 285, 286, 294, 298, 301, 303, 304, 305, 308, 316, 326, 331, 341, 350, 361, 370, 374, 375, 376, 378, 379, 385, 386, 402, 404, 406
Askerî Hastahanesi, 232

J

Jimnastik, 201
Johannes de Casamaris, 38
Josef Koetschet, 229
Justin McCarthy, 27, 375

K

Kadı Abdurrahman Muhammed (Bosnalı İsyancı), 56
Kadirîlik, 239, 240
Kahire, 248
Kala, 147, 165, 350, 379, 389, 402
Kamengrad, 139
Kâmil Paşa (Rumeli Teftiş Memuru), 99, 100
Kanunî Sultan Süleyman, 51
kapı kethüdası, 158, 159
Kapudan-lıklar, 53, 55, 60, 61, 63, 64, 378
Kara Yorgi, 60
Karadağ -lılar, 20, 25, 56, 79, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111,113, 114, 115, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 137, 138, 235, 361, 410, 411
Ladikası, 79, 105, 106, 112, 123, 145, 365
Karagöz Tiyatrosu, 220
Karaman, 19
karantina, 226, 233, 234, 235, 236
Karlofça, 97, 103
Antlaşması, 1, 54, 55
Kars, 19
Kastamonu, 206
Kastelnova, 42
Katolik-ler, 13, 18, 21, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 38, 46, 47, 49, 76, 95, 116, 131, 188, 190, 192, 225, 244, 245, 246, 247, 268, 308, 370, 374
Kavala, 358
Kayseri, 248, 385
kazganiye resmi, 307
Kelam (ders), 203
Kerka, 134, 135
Kıbrıs mutasarrıflığı, 153
Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (Sadrazam), 112
Kıptî, 295
Kırım Savaşı, 57, 101, 106, 288, 298, 299, 300, 351, 360
Kırkağaç, 346
Kilis, 51, 60, 134, 135, 136, 370, 378
Kitab-ı Mukaddes, 37
Kladina, 73, 136, 138, 145, 146, 165, 169, 377, 379, 388, 402, 406
Klek, 7, 265, 348, 351, 378
Karantinası, 235, 236
Klobuk, 111
Klyuç, 40, 139, 148, 165, 168, 351, 377, 378, 380, 393, 402, 405
kmet, 314
kocabaş, 21, 113, 115, 116, 282, 283, 295, 300
Kolaşin, 111, 136, 138, 139, 149, 165, 172, 376, 389, 403, 405
Koloni Militer, 145
Komisyon-ı Maârif-i Vilâyet, 184
Kompo Formiyo Antlaşması, 59
Koniçe, 111, 136, 138, 150, 151, 165, 173, 259, 260, 261, 267, 348, 349, 351, 376, 380, 394, 406, 409
Kont Andraşi (Avusturya Dışişleri Bakanı), 126, 127, 129
kontrat resmi, 280, 282
kontrat harçları, 310, 311
Konya, 188, 199, 203, 248
Korina, 136, 138
Korita, 150, 381
Koryaniçe, 111
Kosova, 7, 150
Kostayniçe, 23, 136, 138, 148, 165, 166, 272, 377, 379, 392, 402, 407, 408, 409
Kotramaniçler, 33
Kozarça, 136, 138, 148, 377, 378, 379, 405
Kozluk, 147, 379, 406
Köstence, 352
Krayina, 77, 78, 250
Kreşova, 136, 138, 146, 244, 259, 260, 262, 379, 388, 406
Kril, 192, 213
Kristaç, 111

Krupa, 89, 136, 139, 148, 165, 377, 378, 379, 393, 402, 405
Kruşavitça, 117
Kubaş, 146, 351, 378, 379, 405
Kudüs, 17
Kulenoviç, 61
Kulin Vakf, 136, 139
Kukoviça, 56
Kupres, 148, 256, 350, 378, 380
Kur'an, 192
Kurşunlu, 74
Kuruşeviça, 150, 380
Kuryanik (Koryanik), 150, 173, 380
Küçük Kaynarca Antlaşması, 56

L

Ladislas (Bosna Dukası), 32
Lako Miloşoviç (Pandorbaşı), 117
Latin, 11, 18, 192
Latince, 8, 192, 321
Lazar (Sırp Knezi), 34, 35
Lika, 51, 54
litografya, 210, 211, 224, 402
Livno, 377
Liyubuşka, 120, 136, 139, 150, 151, 165, 172, 173, 272, 348, 351, 376, 378, 380, 393, 403
Lombardiya, 59
Londra, 135
Lubin, 39, 136, 139, 150, 151, 361, 380, 381, 394, 405
Lubmir, 150, 380
Lübnan, 112

M

Maârif Nazırlığı, 192
Maârif Nezareti, 202
Maârif-i Umûmi (ye) Müdürlüğü, 142, 184
Nezareti, 182, 197
Nizâmnâmesi, 182, 192, 198
Meclisi, 195
Mabeyn-i Hümâyûn, 116
Macar, 13, 32, 33, 34, 35, 36, 80, 129, 135, 272, 307
Macaristan, 33, 42, 54, 68, 135
Maden, 148, 159, 165, 169, 170, 259, 270, 272, 379, 385, 393, 402, 405, 408, 409
Maden-i Hümâyûn, 78, 260, 261
Maglay, 73, 130, 136, 138, 147, 165, 348, 350, 377, 378, 379, 390, 402, 406
mahkeme harçları, 309, 310
mahkeme resmi, 282
Mahmud Nedim Paşa (Sadrazam), 124
Mahmud Paşa (İzvornikli), 75, 84, 87
Mahmud Paşa (Tuzlalı), 73, 75, 79, 84, 87
Mahmud Paşa (Vezir), 40, 41
Makedonya, 357
Maliye Nezareti, 144, 207, 282, 341
Malumat-ı nafia (ders), 192
Manastır, 199, 351
Maniheist, 36
Mantık (ders), 203
Maraş, 78, 346
Marsilya, 272
Makedonya, 34
matbaa, 160, 188, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 220, 401
Mate Ninoslav, 33
Matematik, 200, 202
Mathias Corvinus (Macar Kralı), 42,
Mazhar Osman Paşa (Bosna Valisi), 340, 382
Meani (ders), 203
Mebusan Meclisi, 128
Mecidî nişanı, 153
Meclis-i Âhkâm-ı Adliye, 3, 66
Meclis-i Kebir, 175
Meclis-i İcraat, 125
Meclis-i Maâbir, 275

Meclis-i Maârif-i Umûmîye, 181
Meclis-i Mahsûs, 304
Meclis-i Tanzîmât, 105, 329, 333
Meclis-i Tanzîmât-ı Askeriye, 153
Meclis-i Umûmî, 177, 178, 179, 180, 184, 267, 270, 276, 302, 361
Meclis-i Vâlâ, 3, 87, 163, 166, 170, 297, 340, 341
medrese, 16, 195, 182, 191, 203, 204, 205
Mehmed Âkif Paşa (Bosna Valisi), 157, 382, 383, 384
Mehmed Âsım Paşa (Bosna Valisi), 383
Mehmed Besim Paşa (Belgrad Muhafızı), 101
Mehmed Emin Âlî Paşa (Osmanlı Hariciye Nazırı), 96, 139
Mehmed Hûrşid Paşa (Bosna Valisi),93, 100, 106, 153, 154, 257, 382
Mehmed Hüsrev Paşa (Bosna Valisi), 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 260, 318, 320, 381
Mehmed Kâni Paşa (Bosna Valisi), 108, 109, 110, 111, 153, 157, 382
Mehmed Nazif Paşa (Bosna Valisi), 153, 384
Mehmed Reşid Paşa (Bosna Valisi), 108, 300, 382
Mehmed Şakir Bey (müfettiş), 89, 297
Mehmed Şakir Kurtkehayiç, 217, 218, 219, 220, 226, 401
Mehmed Tahir Paşa (Bosna Valisi), 81, 82, 83, 85, 87, 278, 279, 283, 289, 291, 292, 307, 321, 322, 323, 381
Mehmed Vecîhî Paşa (Bosna Valisi), 24, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 154, 296, 381
Mekâtib-i Rüştiye Nezareti, 191
Mekâtib-i Umûmîye Nezareti, 181, 182
Mekteb-i Askeriye Nazırlığı, 153
Mekteb-i Sultâni, 188
Mekteb-i Tıbbiye, 188
Mektûbi-i Vilâyet Kalemi, 202
mektupçu, 142, 143, 160, 161, 210, 221
Melamîlik, 239
Memleha, 138
Memleha-i Zir, 238, 406
Memlehateyn, 407, 408, 409
Memleketeyn, 57
Menteşe, 385
Meternich (Avusturya Dışişleri Bakanı), 70, 79
Metrofça, 139
Metroviçe, 127, 136, 139, 149, 150, 165, 234, 246, 353, 356, 357, 380, 389, 403, 405
Mevlevîlik, 239, 240
Mevlid, 204
Meydan, 377
Mısır, 270
Minnetoğlu Mehmet Bey (Bosna'nın ilk sancakbeyi), 42
Mithat Paşa, 205
Modriça, 147, 245, 379, 406
Moğol istilası, 33
Mohaç Zaferi, 51
Mokrine, 150, 380
Mostar, 16, 30, 39, 88, 113, 116, 130, 136, 138, 139, 150, 162, 163, 168, 185, 188, 196, 210, 220, 238, 240, 242, 244, 245, 264, 268, 270, 311, 348, 351, 357, 362, 367, 378, 380, 387, 403, 406
Gureba Hastahanesi, 230
muhassıl, 155, 166, 278, 283, 287, 295, 305, 307
Musevi (ler), 16, 17, 30, 31, 32, 192, 247
Mustafa Âsım Paşa (Bosna Valisi), 152, 153, 157, 384
Mustafa Paşa (Bosna Valisi), 62
Mustafa Refet İmamoviç, 217, 401
Mustafa Reşid Paşa, 1, 221, 363
Müderris, 74, 204

Müfettiş-i Hükkâm-ı Vilâyet, 142, 143, 144
Mühendis Kâmil Paşa (Bosna Valisi), 77, 78, 237, 381
mültezim, 107, 123, 288, 296, 304
Münşeat (ders), 200
mürettip-lik, 209, 210, 212, 213
müskirat vergisi, 307, 308
mütesellim, 64, 72, 73, 74, 82, 163, 292, 296

N

Nafıa Nezareti, 345
Nahiv (ders), 203
Nakşibendilik, 239
Neretva, 7, 8, 10, 32, 273, 348
Gazetesi, 220, 221
Nevâhî-i Asîye, 119
Nevesil, 136, 138, 148, 165, 245, 351, 380, 392, 402, 405, 408, 409
Nevesin, 39, 123, 136, 139, 150, 151, 165, 172, 173, 194, 238, 370, 376, 377, 380, 392, 403
Niğde, 358
Nikola (Karadağ Ladikası), 123
Nikşik, 111, 121, 136, 139, 145, 150, 151, 165, 171, 172, 173, 238, 246, 361, 376, 381, 394, 403, 406
Niş, 34, 77, 112, 140, 150, 159, 385
Novi, 56, 136, 139, 148, 353, 354, 377, 378, 379, 380
Novi Sad, 211
Novin, 173, 405
nüzûl, 299

O

Ocak, 147
Oğraniçe, 111
Olovo, 52, 136, 138, 146, 259, 379
Onsa, 148, 380, 405
Orahova, 146, 379
Orhan Gazi (Osmanlı Sultanı), 203
Orsova, 57
Ortodoks (lar), 13, 14, 16, 18, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 46, 49, 56, 107, 128, 131, 187, 190, 192, 193, 225, 244, 245, 246, 247, 267, 370, 374
Osman Nuri Paşa (Bosna Valisi), 78, 79, 154, 306, 381
Osmanlı-Avusturya Savaşı, 24, 55
Osmanlı-Rus Savaşı, 60, 125, 299, 368
Osmanlı Hilâliahmer Cemiyeti, 230
Osmanlı Kanunları, 200, 201
Osmanlı Sultanları, 223
Ostruşça, 139, 148, 165, 170, 238, 351, 378, 379, 392, 402, 405
Otuz Yıl Savaşları, 53
Otuka, 148
Ova Tekkesi, 240

Ö

Ömer Fevzi Paşa (Bosna Valisi), 152, 383
Ömer Lûtfî Paşa (Latas), 10, 26, 86, 88, 92, 93, 94, 105, 106, 114, 117, 136, 174, 240, 258, 260, 261, 272, 274, 306, 347, 358, 359, 367
öşür, 77, 96, 97, 98, 177, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 319, 323
Özi, 57
Öziçe, 23

P

Pançevo, 211
pandor, 79, 98, 100, 119, 236
Panslavist, 122, 219, 365, 368
Paris Konferansı, 106, 111
Pasarofça Antlaşması, 55
Pernavor, 146, 351, 405
Peşte, 410

Petrofça, 148, 351, 378, 380, 405
Petrovaç, 377
Piva, 139, 150, 151, 165, 245, 381, 394, 403
Plava, 111, 150, 380, 405
Ploşnik vadisi, 34
Poçitel, 136, 150, 173, 242, 246, 361, 376, 378, 380, 381, 394
Pojega, 134, 135
Pojim, 136, 139, 148, 379
Pokuplje, 52
Polonya, 219
Pop Jarko (asi lider), 119, 120
Popva-Popova, 136, 150, 151, 380
Portekiz, 16
Posavina, 250
Posta Nezareti, 357
Prens Mençikof, 104
Prepol, 39, 136, 139, 149, 165, 166, 172, 173, 194, 256, 376, 380, 389, 403, 405
Priboy, 136, 138, 150, 380
Pridor, 136, 139, 145, 165, 245, 259, 351, 361, 377, 378, 379, 393, 402, 405, 408, 409
Prizren, 150, 281
Prozor, 136, 139, 148, 168, 169, 172, 246, 270, 380, 391
Prusya, 56, 111, 124, 261
Prut Savaşı, 335
Pusovaça, 146, 406
Pusovina, 379

R

Racana (Raçna), 134
Radiyavana, 60
Raguza, 33, 34, 52, 264, 348
Rahbene, 135
Rahoviçe (Orahoviçe), 134, 135
Raşid Mehmet Efendi (Reisülküttap), 59
Raşnel, 78
Rauf Paşa (önce Bosna, sonra Hersek Valisi), 151, 153, 384
Ravniçe, 151, 356
Resim (ders), 198, 200, 201
resm-i ispenç, 49
resm-i kısmet, 312
Rıfaîlik, 239
Rızvanbegoviç, 61
Robin Hood, 334
Roma-lılar, 11, 39, 46, 258
Romanya, 43
Rum, 18
Rumeli, 19, 34, 57, 71, 112, 115, 135, 152, 153, 174, 203, 205, 267, 289, 298, 301, 304, 316, 317, 342, 346, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 385, 411
Beylerbeyliği, 134, 138
Rus-lar, 56, 57, 62, 104, 105, 112, 123, 352
Rusçuk, 140, 205, 206, 358
Rusya, 19, 31, 56, 57, 77, 101, 104, 105, 111, 112, 113, 119, 122, 123, 124, 219, 357, 364, 365
Rudina, 111
rüştiye, 181, 182, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 203, 204, 205

S

Sabah Mektebi, 209
Safvet Paşa (Bosna Valisi), 152, 153, 343, 383
Sait Paşa (Sadrazam), 128
salnâme, 24, 183, 189, 194, 199, 205, 208, 213, 221, 222, 223, 238, 247, 294, 298, 299, 348, 356, 368, 374
Samsun, 346
Sarajevski Cvjetnik, 218
Saray Sancağı, 30, 134, 135, 145, 146, 165, 199, 214, 238, 253, 254, 262, 271, 286, 294, 298, 301, 303, 304, 305, 316, 330, 348, 349, 350, 361, 362, 374, 375, 376, 379, 402, 404, 406

Saraybosna, 10, 16, 17, 18, 30, 48, 50, 51, 52, 53, 57, 62, 70, 71, 72, 73, 76, 81, 82, 83, 89, 100, 128, 130, 135, 136, 137, 138, 143, 146, 148, 176, 179, 180, 183, 185, 186, 193, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 206, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 224, 225, 226, 230, 236, 240, 242, 245, 247, 248, 256, 259, 264, 265, 268, 269, 270, 271, 294, 303, 338, 341, 346, 347, 353, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 377, 386
Askerî Hastahanesi, 230, 231, 232
Gureba Hastahanesi, 207
Sarf (ders), 203
Sarı Saltuk, 240
Sava, 7, 8, 10, 53, 97, 130, 352
Sax (Avusturya'nın Bosna Konsolosu), 14, 20, 21, 28
Seferad, 16
Selânik, 17, 31, 72, 153, 265, 281, 352, 353, 356, 357
Selim Bey (Bosna Teftiş Memuru), 71, 72, 75
Semendire, 39
Seniçe, 136, 139, 149, 172, 256, 349, 351, 361, 362, 380, 403, 405
Sersem Ali Baba Tekkesi, 240
sıbyan, 181, 182, 191, 192, 193
Sırbistan, 7, 20, 34, 57, 60, 93, 99, 104, 113, 122, 125, 127, 186, 219, 270, 358, 365, 410, 411
Sırp -lar, 13, 14, 34, 36, 44, 49, 56, 60, 73, 104, 105, 135, 209, 237, 352
Haberleri Gazetesi, 13
Hükümdarı, 38
Krallığı, 42
Knezi, 105
Senatosu, 105
Sırp-Hırvat, 11
Sırpça, 192, 213, 217, 218, 220, 321, 401, 402
Silahtar Ali Paşa (Bosna Valisi), 61
Silistre, 19
sipahi, 45, 52, 81, 291, 319, 320, 323, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 344, 365
Sisek, 272, 335
Sivas, 19, 78
Slav-lar, 12, 13, 17, 123, 187, 211
Slavca, 102, 365
Slavizm, 31
Sloven, 11
Slovenya, 52, 54
Sofya, 52, 153, 205
Sokol, 23
Sokollu, 51
Sokufça, 74
Sosyalist, 204, 232
Split, 358
Srebreniça, 42, 89, 91, 138, 147, 165, 166, 170, 171, 238, 259, 261, 350, 377, 379, 390, 402, 406
St. Sava Dükü, 8, 42
Stefan II. Kotramaniç, 34, 38
Stefan Dabiça (Bosna Kralı)s, 35
Stefan Kosariç (Hersek Dükü), 42, 43
Stefan Nemanja (Sırbistan Kralı), 38
Stefan Ostoya (Bosna Kralı), 35
Stefan Tomas (Bosna Kralı), 35, 36, 39
Stefan Tomaseviç, (Bosna Kralı), 36, 39, 40, 41
Stefan Vukçiç, 8, 42
Stoçeviç, 61
Storina, 7, 150, 265, 351, 380
Karantinası, 234, 235, 236
Subiçler, 33
Suçeska, Avdo, 315
Sunnî,204

Ş

Şamı, 199, 248, 264, 385
Şahin Bey (Osmanlı Uç Beyi), 34
Şemseddin Sami, 13, 26, 30

Şuma, 116, 150, 380

T

tahrir, 18,19,24
Takvim-i Vekâyi, 2, 88, 140, 233
Takvimhâne Nezareti, 210
Tarih (ders), 198, 200, 201, 209
Taşlıca, 39, 136, 139, 149, 165, 172, 256, 294, 376, 380, 388, 403, 405
Tatarpazarı, 352
Tefsir(ders), 203
Tergovişte, 93, 106, 139, 149, 165, 370, 380, 389, 403, 405
Tersçe, 78, 351
Teşne, 74, 136, 138, 146, 165, 172, 245, 272, 350, 377, 378, 379, 392, 402, 405
tımar, 45, 52, 61, 76, 84, 291, 314, 315, 320, 323, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344
Tırnova, 89, 138, 353
Timurtaş Paşa (Vezir), 39
tipografi, 224
Tokmil, 105
Topal Şerif Osman Paşa (Bosna Valisi), 143, 145, 157, 193, 206, 210, 211, 212, 215, 222, 302, 343, 367, 368, 383
Toskana, 129
Trabzon, 19, 73, 199, 206, 346
Trakya, 8
Travnik, 16, 30, 59, 62, 72, 78, 81, 82, 83, 89, 128, 135, 136, 139, 144, 148, 163, 165, 167, 179, 195, 196, 197, 238, 244, 245, 246, 252, 256, 261, 270, 286, 294, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 312, 316, 318, 321, 326, 327, 331, 341, 350, 358, 359, 361, 374, 375, 376, 377, 380, 38, 403, 404, 405, 408, 409
Askerî Hastahanesi, 233
Trebin, 30, 136, 139, 143, 145, 150, 151, 165, 172, 234, 238, 245, 348, 351, 376, 378, 380, 387, 406
Trieste, 250, 272, 411
Tuna, 55, 153, 188, 211, 281, 346
Vilâyeti, 140, 205, 255
Tuzla, 18, 30, 73, 74, 136, 147, 147, 162, 244, 245, 259, 261, 348, 350, 358, 377, 378, 379, 402
Tuzla-i Bâlâ, 138, 147, 350, 379
Tuzla-i Zir, 138, 147, 350
Türk Milleti, 368
Türk-ler, 11, 13, 15, 17, 19, 34, 35, 36, 46, 47, 48, 49, 51, 57, 111, 123, 130, 182, 183
Türkçe, 182, 183, 187, 188, 202, 212, 215, 217, 218, 220, 321, 343, 360, 362, 401
Türkiye, 368

U

Ulah, 45, 49
Umûr-ı Ecnebiye Müdürlüğü, 142, 143, 144
Una, 7, 10
Usul-i fıkıh, 203
Usul-i hadis, 203

Ü

üçleme, 97, 116, 250, 291, 292, 316, 329, 330, 331, 332
Üsküp, 52, 353, 357, 358, 385

V

vali muavinliği, 157, 158
Vakıf (nahiye), 148, 351, 380, 405
Vakf-ı Bâlâ, 148, 350, 380, 406
Vakf-ı Zir, 148, 275, 350, 380, 391, 405
Varçar, 148, 380, 406
Varoş, 136, 138, 145, 259, 263, 379, 406
Varşova, 56
Vasovik, 149, 380, 389, 403, 405
Vatikan, 95

veba, 57
Veliyüddin Paşa (Bosna Valisi), 96, 382
Venedik, 34, 42, 52, 53, 57, 59, 264
Verbaç, 8, 10
Vesyen, 8
veteriner, 188
Vidin, 140, 325
Vilâyet İdare Meclisi, 177, 178
Vilâyet Matbaası, 210, 212, 213, 215, 218, 220
Viranuş, 150, 380
Visoka, 34, 89, 136, 138, 145, 165, 244, 245, 260, 270, 349, 377, 379, 388, 402, 406
Vişegrad, 51, 136, 139, 145, 165, 361, 362, 370, 377, 379, 388, 402, 406
Viyana, 129, 211, 226, 260, 336, 354, 410, 411
Vladislas, 42
Vlah, 45
Vlahe, 42
Vlatke, 42
voyvoda, 296
Vulçıtrin, 74

Y

Yadar, 60
Yahudi-ler, 16, 17, 23, 26, 197, 370, 374
Yanbolu, 353
Yanya, 147, 281, 385
Yayçe, 41, 42, 51, 130, 136, 139, 148, 166, 245, 272, 312, 350, 351, 377, 378, 380, 391, 403, 405, 409
Kalesi, 40, 42, 165
Yemen, 306, 385
Yeni Kasaba, 147, 379
Yeniçeri-lik, 56, 152, 279
Ocağı, 61, 62, 63, 73, 117, 137, 363
Yenipazar, 8, 18, 30, 52, 74, 127, 128, 133, 136, 137, 139, 144, 148, 149, 150, 151, 162, 165, 172, 179, 196, 256, 265, 271, 286, 293, 294, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 327, 331, 341, 349, 352, 353, 356, 357, 358, 361, 370, 374, 375, 376, 377, 378, 380, 387, 403, 404, 405
Yenivaroş, 136, 139, 149, 150, 165, 246, 256, 349, 380, 389, 403, 405
Yugoslavya, 204, 215, 232, 368
Yunan, 135
Yunanistan, 43

Z

Zacasna, 135
Zadra, 211
Zagreb, 211
Zaptiye Nazırlığı, 153
Zariçe, 150, 380
zeamet, 52, 61, 341, 342, 343, 344
Zecriye Nezareti, 308
zecriye rüsumu, 308
Zemun (Zemlin), 212
Zeniçe, 269, 377
Ziya Bey (Bosna Teftiş Memuru), 116
Zohrab (İngiltere'nin Bosna Konsolosu), 48, 176, 242
Zupa, 106, 111
Zupçe, 105, 136, 138, 146, 150, 350, 377, 379, 380, 392, 402, 405

EKLER

EK: 1- ARŞİV BELGELERİ

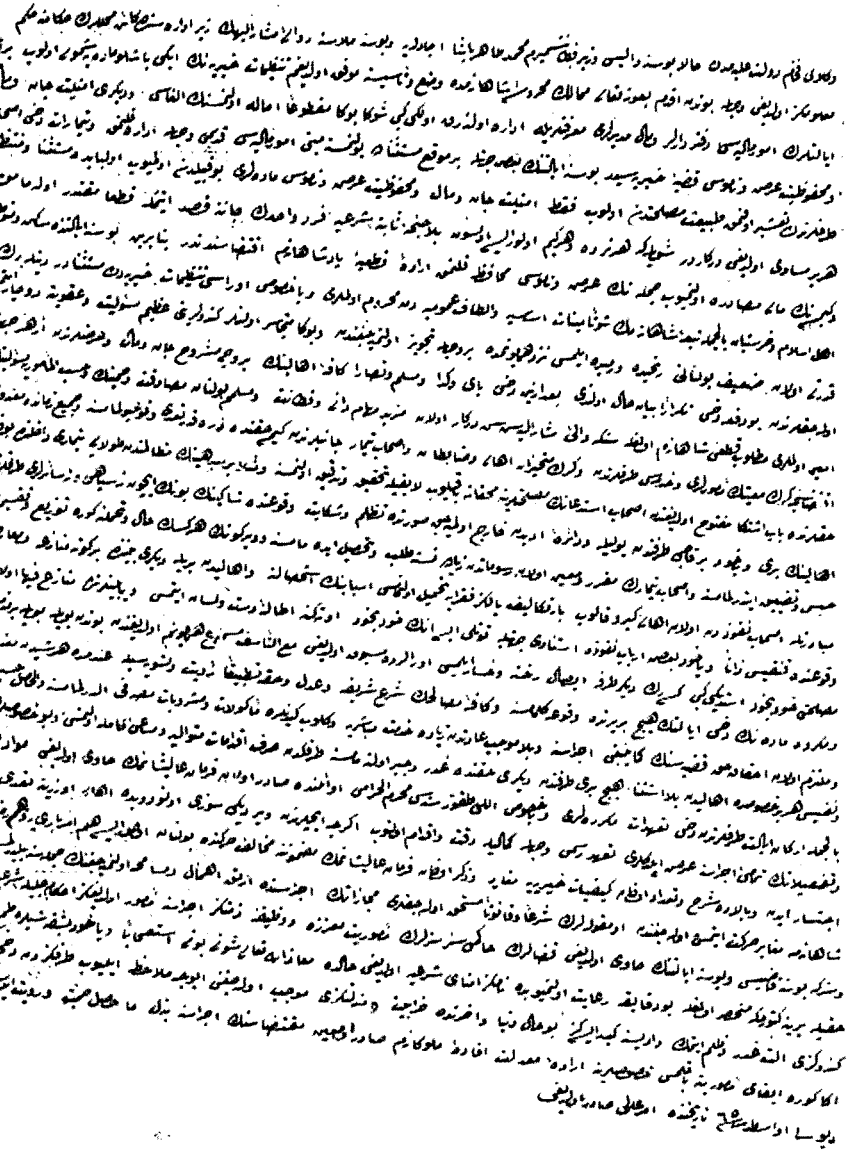

Belge 1: Bosna Valisi Mehmed Tahir Paşa'ya Tanzîmât'ın Uygulanmasına Dair Gönderilen Emir. Kaynak: B.O.A., *İ.M.V.*, nr: 4239, Lef: 1 Evasıt-ı R 1265/6-15 Mart 1849.

وقوعات سمیّه

Belge 2: Tanzîmât'ın Bosna'da Uygulanmasına Dair *Takvim-i Vekâyi*'de Yayınlanan Kararname (Kaynak: *Takvim-i Vekâyi*, nr: 437, 26 M 1267/1 Aralık 1850)

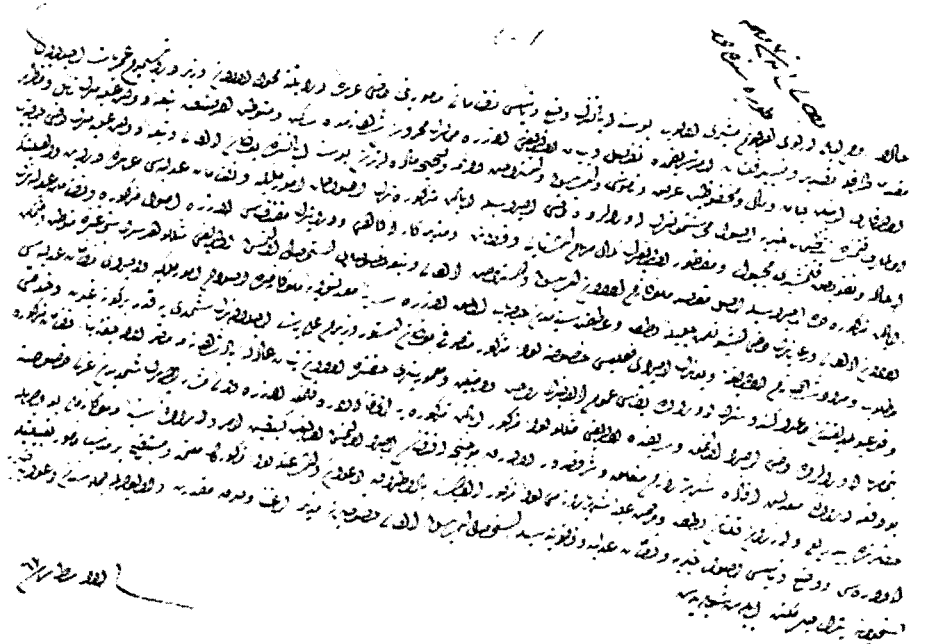

Belge 3: Tanzîmât'ın Bosna'da Uygulanmasına Dair Ömer Paşa'ya Gönderilen Emir (Kaynak: *B.O.A.*, Mühimme-i Mektûme, nr: 9, hk: 621, s. 174, Evasıt-ı R 1267/13-22 Şubat 1851)

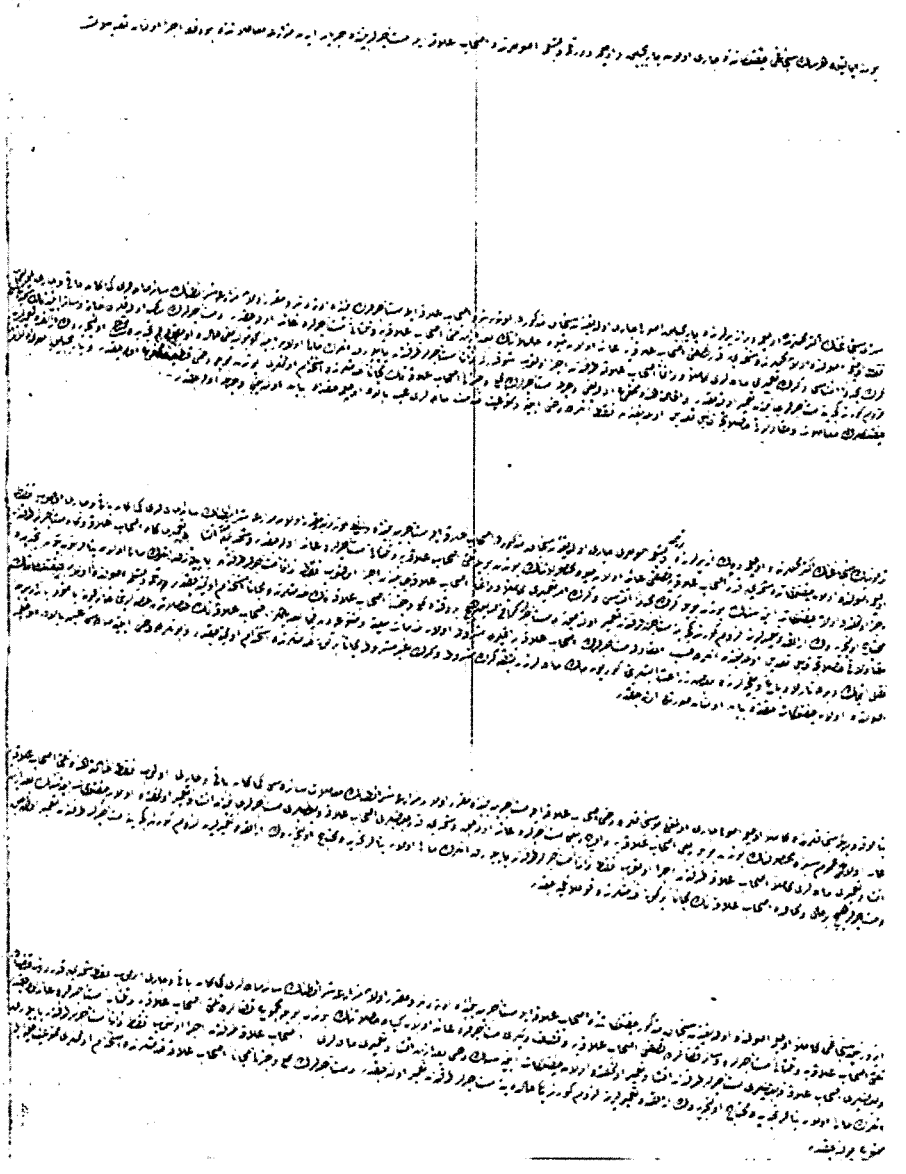

Belge 4: Çiftlik Nizamnamesinin 19 M 1276/28 Ağustos 1859 tarihli ilk nüshası, varak: 1 (Kaynak: B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 3)

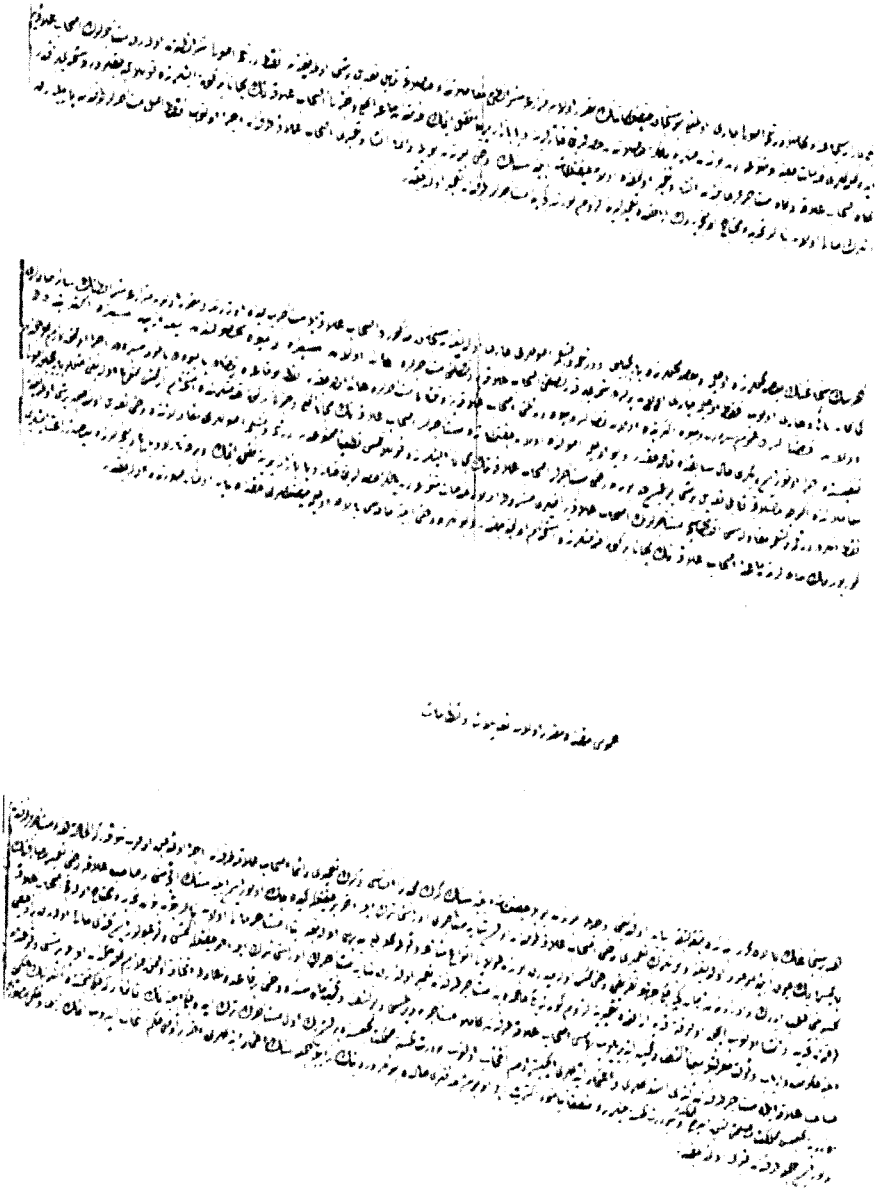

Belge 4: Çiftlik Nizamnamesinin 19 M 1276/28 Ağustos 1859 tarihli ilk nüshası, varak: 2 (Kaynak: B.O.A., İ.M.M., nr: 661, Lef: 3)

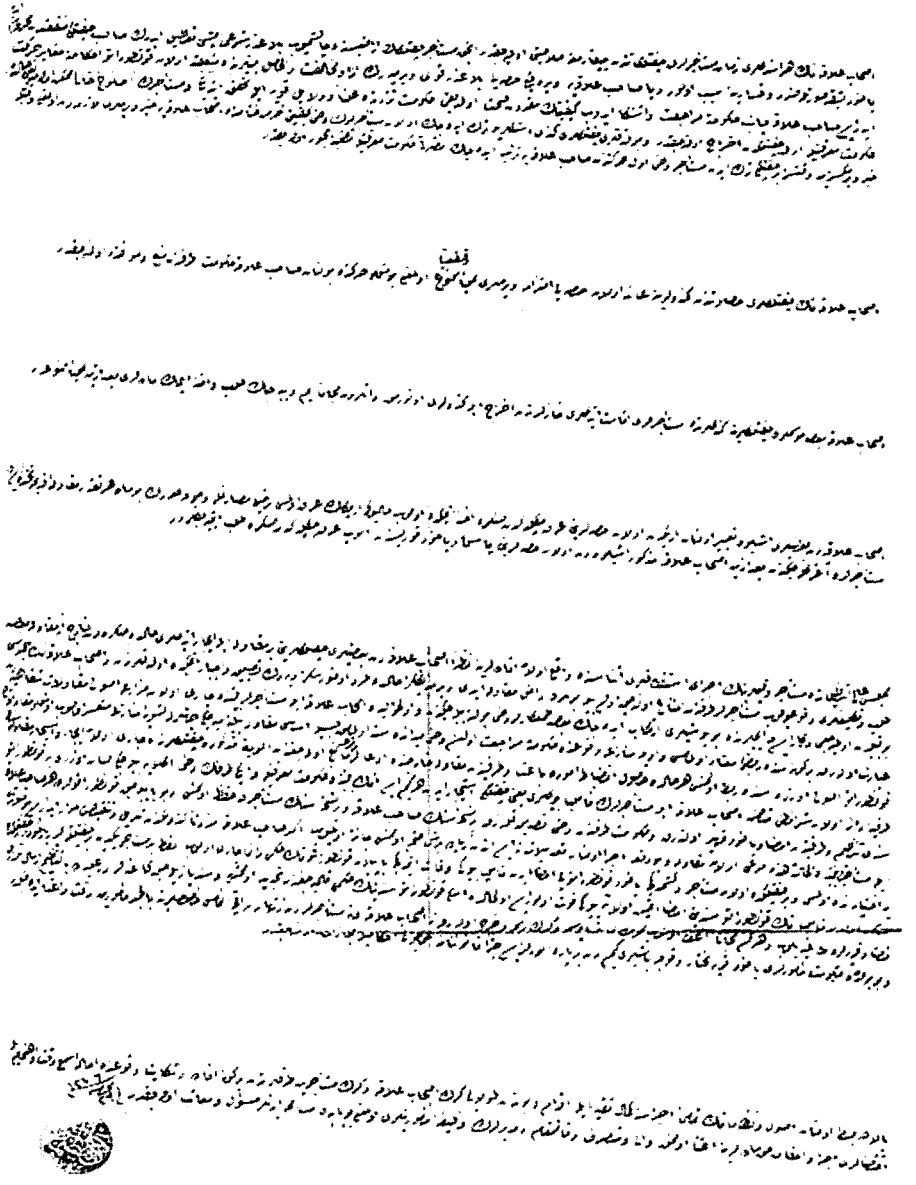

Belge-4: Çiftlik Nizamnamesinin 19 M 1276/28 Ağustos 1859 tarihli ilk nüshası, varak: 3 (Kaynak: B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 661, Lef: 3)

بوسنه

سنه	مالیس فرنکی	سنه	مالیس رومی	یوم	تموز	(سنه)	محرم
۱۸۶۶	۲۸	۱۲۸۲	۱۶	(پازار ایرتسی)	۱	۱۲۸۳	۱۴

اشبو غزته داخلیه و خارجیه هر درلو حوادثی و منافع عمومیه یه دائر انواع مباحثی شامل اولهرق هفته ده بر دفعه چهارشنبه یوم بر نسخه لکی (۴۰) والی ایلکی (۳۰) واوچ ایلکی (۲۰) غروشه و بر نسخه نسی (۴۰) پاره یه دیر طشره یه ایچون پوشته یه بر نسخه اجرق ایچون بر نسخه لکنه و یاخود والی واوچ ایلکه مقرری اولق اسیله تارلق سرای بوسنه ده کائن ولایت جلیه بسته مراجعت اولمری لازم کلور مواد مندرجه و نافع عمومیه دائر مواد ارسالنه رغبت بیورلدقلری اولور ایسه مع المنونیه قبول اله طبع ونشر ایدیلور

مواد خصوصیه

جناب قادر السموات والارض حضرتلری حضرت محمد ایله بعثت بسته ملکوتنی اولاد و ذرّیتنه میراث بیورمغله بر چوق پادشاهلر مزین تخت شهریاری اولوب دوران روزگار و مرور لیل و نهار ایله اعصار اولنی اوزره بوسنه و حلقه اهالیسی دخی اولدقلری پادشاهلرک عدل و احسانلرینه مظهر اولوب حضرتلرینک حسن حمایت و عنایتلرینه مستغرق بولنمقده ایکن حضرت کائنات یتوانیا علی مزور الزمان زیور طغرای اولاد امجادی سریر خلافتنه قرار و آثار تولات جلیله شاهانه سی بادام الاکوان بوسنه وحلقه باعث شرف واعتبار ایلیون آیین دور جلوس مسعدت مأنوس شاهانه لریله اهالی احوالی جهت وملت ایچون پرتوی و شرفلی حکم و فرمان اول کونده نیو همیشه تحت اندیشه و نیت خیر اندیشه مألوفکاه لری ترقیات احوال عالمک ولداله مصروف اولدیغندن پوشیده دیر بسته حصول اولان اجرآتی باعث تمکن یکدیگر یاسک تسکرات مفروضه سی اولدیغنه بنا جکی کبی زینت بخش صحایف سطوح اولان اوامر عالیه جمله سی تکثیر سی و کافه بی تخییات بهاء ولی منع وسد عن اولدیغی انکار اولنه من ز جمله بر دولت ادارت عاطفه و تنفیذه مستند بولنان مصروف اهالیسنک تزیید آمال ثروت و یسار و تحکیم مبادی امنیت و آسایشی اول چکونه یک موضوع بر اوسوز مخرج اولان کافه قوانین و نظامات جقوقدن شمار یا حصه مند اولدقلری حاصل اولیه جکی آشکار اولدیغی و نظامات موجوده نک جریان احکامی ایچون مصالح واقعیه الیاتک برحسب الموقع و مقتضیات کذراته وابسته بولندیغی مرحبه تقدیر ایله انسیو ولایتمزک شکل بولمالس اولسی حسابک فوائد و نظامات موضوعه ایله اولدیغی اوزره اعمال متوطئه نک توقی آسایش وزو تلریی مستلزم اولان و سکونت اهالیت سایه سنده بتمه کندیلریک کردن حیاتلریه یورق بولنان وظائف اشغالی ایچون اهالی یه هر نوع خسوصیده دعوتجی و اخطار دیی اوله جقدر اولمارق شهراه مدنیتده یکی عالم وحسیات وتخاصی کیدرلک یولم اولان اهالینک مجرد آثار قدسیه سی تعیین احساد ملک وملت اولان توجهات مبارکه حضرت شهریار جهانیانه نظراً حضرتلرینه قارشو اظهار ایدرک سایه معمور شهریاری حضرت ملوکانه ده مملکت سایه اهالیسنه فائق وخدمات وغیرت مصروفه لری تقدیرات وتشکرات فوقیه یه لایق اولور همان جناب رب الارباب پادشاه اعلاطون حکم اقدسی حضرتلرینک عروتیسالی شاهانه سن اورانی تضاعیف صندوقه دن افزون و هرایالات ممالک شاهانه لرینک وسیعه ترقیات احوال اوله جق آثار نافعه لری آیینه تصویره روان بیورمسی دعاسی ترکا وتبه دیباچه صحیفه طبع واعلان قدیری

مرکزکا نمدوی عزتلو جناب افندیک غزته ولایتی تسعیدا کچوندر دکاری تقریر مضمر

جناب رب عزت هیچ بر کل عبد یرک خلافت وطراوتی مثل حدیقه دولت وورداعیی اقتدار جنابلرینه بادشاه زاده لرینک تصدق شهزاده لرینک جنابت بی امثال ولی نعمت اولان پادشاهر نجیب بی امثال جلیل پادشاهلرینک ایامنده ایلیه ایلیه ایلیه

Belge 5: *Bosna Gazetesi*'nin İlk Sayısı, s. 2 (Kaynak: B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, Lef: 2.)

БОСНА.

МУХАРЕМ 13. ГОДИНЕ 1283. БРОЈ 1. У ПОНЕДЕЉАК 16. и 28. МАЈА 1866.

Овај полски лист у недељи дана једанпут, и стоји годишње 40 гр., по шест мјесеци 20 гр. унапријед ваља слати новце. Предплатници или Сарајска имају још и позатамску такси платити. Предплата прима се у овој вилајетској — штампарији. Сви — потписи, који се у другу обште потребне ствари на почетку у овом листу примају се увиђене.

ВИЛАЈЕТСКЕ ВЈЕСТИ.

Хвала Богу премилостивоме, створитељу неба и свијета! Хвала Теби, што си нас одабрао за царем нашим, кога ће нас да сјетан у историји рода човјечијег. Ти си је усрећио народе своје, увеличао је царство своје са институцијама, које су извор среће и благостања свију. Нека Бог премилостиви подиже млого године сретељност Императора нашег СУЛТАНА-АБДУЛ-АЗИС-ХАНА! који је дика престола свога, и чест и понос народа свијех.

Сувише Твоје на вољу, о царе! почетак је нашије пријатну, вријеме ове среће и образованости. Од тог дана отечество Твоје стварало непрестано на то је било, да се стање Твојих држава побољша, да их доведеш до степена највеће цвјетања. Као што се бринљиви родитељ стара о срећи својих, тако си и Ти старан о напредњању народа Твојих, украсећи Твоје царство с користима заједнице, од којих се већ може хиљадама набрајати, и које ће пости дијете плодове тек у будућности.

Између тих благотворних закона од врлих је онај, који опредјељује да су сви Твоји поданци једнаки пред законом, и што могу једнако правде уживати. Да се овај закон доследе у живот, установљени су царевом милошћу вилајети, а надлештске управе устројене су тако, да ниже и нижу интересе народа, просиђа брзо сваг на унутрашњу управу односе послове и стараћу се, да спомељани одношаји у свом реду буду одржавани. Добро посједнице од тог устројства и најпростији ће човјек увидити, кад погледа, колико и шта је за кратко вријеме у ком обзиру учињено, и кад погледа на грађење путова, напредовање трговине, сигурност личности и имања, и т. д. Ја такова красна дјела, којих је благословене посљедице премилостиви Император наш у премудрости својој напред видио, морамо вјеру бити благодарни, и молити се Богу дан и ноћ за његово здравље.

Вилајетска је управа већ почела своје рад грудити се, да вилајет напредује у сваком обзиру. Али и народу лежи у интересу, да учествује у том реду и да подношљиве да се достигне циљ премилостивога цара нашег, који хоће, да се народ научи читању и писању и у осталим за напредак нужним наукама. Ми се надамо, да ће нести то и да чинити, без да нам на то потреби бити, јер у знању човјечанском науке су потребне, без њих нема бриљанта на ни једне стране.

За распространење образованости у народу, највећа су средства новине на народном језику. Такове новине сто сад излазе и Босне вилајет, које поново пост ове самога предмета, у коме излазе. По напријетој царској мисли би требало још прије да излазе, али су томе свјетли техничке природе, које су сада хвала Богу одложене.

Као што се види новине ће ове носити име „Босна“, излазиће на турском и босанском језику у недељи дана једанпут, и биће орган њеде вилајета босанског, те ће им бити задатак: да изучавају народ, да га уведе к напредњаку, и да га посвјетују у недостатцима у недостатцима њихових итд.

Ми се надамо, да ће скоро бити користи одуда, само нек-се будемо, и сами трудили путем цивилизације, и да ће босански народ у напредовању много друге земље престићи, уједно и предњачити у томе од тих конака, којих ће дјеловање задобити, као што се надамо — обште признање и благодарности свијета. И ако се одмах не почетка неуспије добро оно што буду оне сијале, то ће им се ипак плодови доцније осјетити.

За овако великодушно поклон царске милости остаће наш вјерујетан цар СУЛТАН-АБДУЛ-АЗИС-ХАН безсмртан у историји народа и држава својих, јошт у томе Александру Македонском и безсмртноме Елтону. Свемогући Боже! одари нашега цара с дугим и срећним животом; нека му буду годишо живота забележене на свима листовима, колико их год нађе у новчевима, и подај, да се и у осталим провинцијама великога овог царства сретан лик среће и напретка. С том некрешом молитвом да завршимо први број овога листа!

ПОЗДРАВ

господину вилајетскоме књижевнику

МУНИБ-ЕФЕНДИЈЕ

У ИМЕ ПРЕМИЛОСТИВОГ БОГА!

Као год што се развија пупољак руже у ружичној башти, те разиђели с зеленом и мирисом својим око и срце људско, и као што се увенуло цвијеће опорављ летном капицом, тако и Ти, о царе! обрадујеш и разиђеваш подданике Твоје, и уређаваш државу Твоју. Твој јак је сјајасан престо и диже и поноси; у томе си раван оном-сјајеломе који у пространо пријеме.

Ми Те хвалимо од веселим срцем, молећи се свемогућему Богу, да обдари и са срећом, и са слазом и са здрављем пресвјетлога Господара и Императора нашег СУЛТАНА-АБДУЛ-АЗИС-ХАНА! Амин.

Одавно си отишао, о царе! на престо сјајелијех и славних Твојих предака, види се јасно, како се корак по корак напредује у царевини

Belge-5: *Bosna Gazetesi*'nin İlk Sayısı, s. 3 (Kaynak: B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, Lef: 2)

Tvojij, i kako je Tvoja mudra nizor svekoga bermeta i sreće koje tiekućim nedjelja sa milionom patrijotskoga srdca stanovnika od Tvojih podanika. Nekoga se nabrojatja posebnjo sva nojedjana kresna ujajesa, dostajuja za pjeme Tvoja carovanja, te Ty samo da snomenem onaj znanak, kojim je ustanovljen pilajet, i što he svedno toh takoju i u Bosni uskoro stvoriti novine u slavu velikodušnoga Ispostatora sanjeta, koji su neizmjernim sredstvo za prosjetu naroda.

Što one novine novinu znanjeti bilo o novoj godini (arabsko), kad je sve priroda kakvoćom za radom, i kad se nigja srca cijeloga Bosanskoga stvorena od znanje, svatram, da je znak dobrome uspjehu, i da he i od tih novina biti djela, nauke i obrazovanosti, koje de prosvjetiju novosta svakojake i holmodjeju uredbe i zakone, ljubeznivo narodu i uputiti ga prama djelu i napredovanju, odatle he se blagodat donjije tek osjetiti. Za toga radi čestitam cijeloj patrijotima i narodu poznatih tih novina, koje he biti podizač civilizacije u narodu.

Molimo se dakle svemogućemu Gospodu: Da Sobrani premilostivoga Ispostatora sanjet mnogim godinama, da nad srotnom Njegovom vladom jima naše obilnih korisnih zaključenja ustanovljanja budu.

POZDRAV

na poznatu pravoslavnu mjestnom kuhu

KAMIL-EFENDIJE.

Narode cvijo ljubeski care! raspostranjatelju prosjeća u državi Tvojij. Sultanje Abdul-Aziz-Hanel neka Te premilostivi Bog poživi mnoge godine, neka Tvoja državna djela do konca sijeta. Pod slavnim Tvojim znakom vijeka ukaza blagodne nauka i napredovanja, kao što pokazuju po svima krajevima Tvoga cijestva, gdje se dan i noć rada na tom polju, i gdje su svi narodi pozvati ljubavlju prosjeće, da ty nauka zaredjuju, da uspijeju u prosjetnom radu. I nama Bosna, ovaj kresni i prestajni dio Tvojega carstva, polučivši sad onu blagodat Boganju, te se i oni ona dječica s tim darom prosajoti. Novinje pod imenom „Bosna“ u Sarajevu izlaziće biće kazatelj puta, koja vodi nauci i napredovanju, te ih ja zato čestitam za radošnju pozdravljajući plemenit pasao.

POZDRAV

na poznatu pravoslavnu mjestnom kuhu

MEHMED EMIN-EFENDIJE.

Cijela Car-ja Bosna se pruža
Nemir roda prosjeća joj ruža
Mirno pruža biser-redke pisme
Eto, Bosno, tebi sunca blizne!

Po nalogu Šeih-ul-Islama postavljen je na mjesto pokojnog kadije tuzlanskoga Sadik-efendije, bivši kadija gradački, a na posljednje mjesto imenovan je Fehim-efendija.

U Sarajevskom kadiluku bihaćkoj sanjaka postavljen je bivši medjanski kadija Mehmed-Arif-efendija za kadiju.

Po telegrafskom izvještaju kaita kojekoje banjalučke, da je u prošasi Nevzi vezirskoj pisanji Osman Agripović sa svojim drugarima, koji su od dve godine odsutnim po planinama. Slijed zatim stiže druga depeša istoga karakteka, da se neki dan sam predao vlasti neki vinjek nosim Raso, koji takoje od dvojez pomoća po planinama vjekovao.

UNUTRAŠNJE VIJESTI.

Ukazom Njegovog velicanstva Sultana po predlogu Ministra Muhasebata ono su imenovani postavljeni:

Za člana glavne kontrole prvi pisar istog ministarstva g. Mesrurbija-efendija sa rutbom ulu-emina-sanje.

Za člana u istom odjelenju novo ustanovljeno komisije za obšte poslove imenovan je g. Sadik-efendija, bivši Rejsul-kasir solunski.

Istoga dinina odjelena Muhasebata g. Ali Bey dobio je čin Rutbej-ula.

G. Hafiz-Bey, Arkusir istoga dinina dobio je čin Rubej-sanjio sinf-e-sani mutemajaza.

INOSTRANE VIJESTI.

— Od 15. Maja javljaju novine Ejdenskoge Beleg, da je predloženo francuski poslanik u Londonu, g. Desatur, engleskom kabinetu, da bude evropski kongres, na kom da se pretresuju pitanja o Dunavskim-Holandiji i o Venecija, i da je on. m. bilo englesko ministarstvo u parlamentu zapitano o stanju evropske politike, na što da je g. Lejard odgovorio, da su Engleska, Francuska i Rusija ostalim dvorovima predložile, da bude kongres, i nada se, da he predlog tih sila uvažen biti, da se putem kongresa pretresaju stvari. Ovakva misli odgovor dao je i lord Klarendon u gornjem domu englesko. O ovim vijestima veli misli list, da su Rusija, kao što se vidi, jako nazaljna na kongres, ali Austrija toj predlogu nije primila, niko ga bude primila, biće to samo ugodno.

— Na Ispitu javljaju neke novine, da he Mađarska na novi sastanak cara i kralja još osamdeset hiljada novih dati, osim onih, koji su već pod oružjem. — Austrijsko-dvorski dug iznosi po najnovijoj onih beletrijskih novina dva hiljada pet stotina miliona florina.

— Italijanska vlada nadala je zapovjest, da se deset regimenta specijalnoga ustanove, koji he imati crvene košulje i crvene kape.

POLICAJNA OBJAVA.

Prod konakom Sejumeta najen je pre neki dan kemer s novcem koga, koji se sad nalazi kod policije mjestne, gdje ga onaj čiji jest, može dobiti.

Štamparija u Sarajevu.

Belge-5: *Bosna Gazetesi*'nin İlk Sayısı, s. 4 (Kaynak: B.O.A., *İ.D.*, nr: 38342, Lef: 2.)

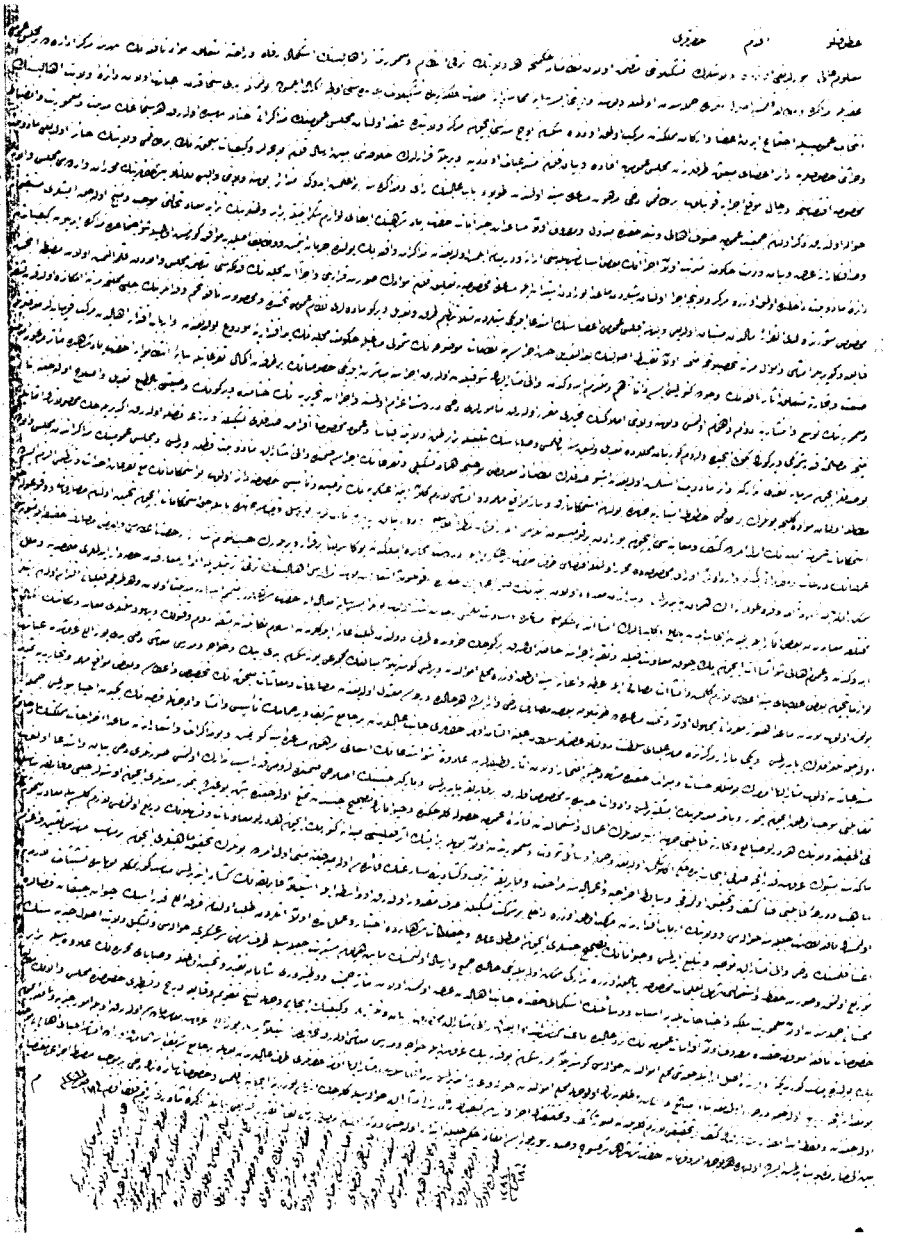

Belge 6: Bosna'da Meclis-i Umûmî'nin Toplanmasıyla İlgili Arz Tezkiresi (Kaynak: B.O.A., İ.M.M., nr: 1421)

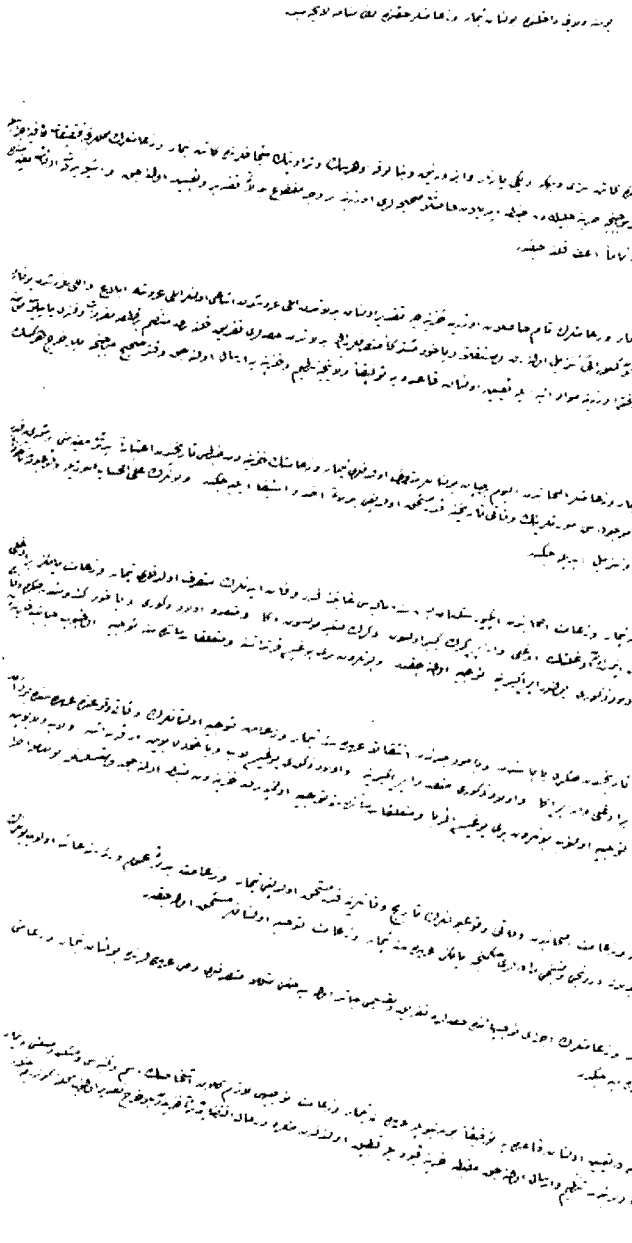

Belge 7: 1869 Tımar Nizamnamesi (Kaynak: B.O.A., İ.M.M., nr: 1530)

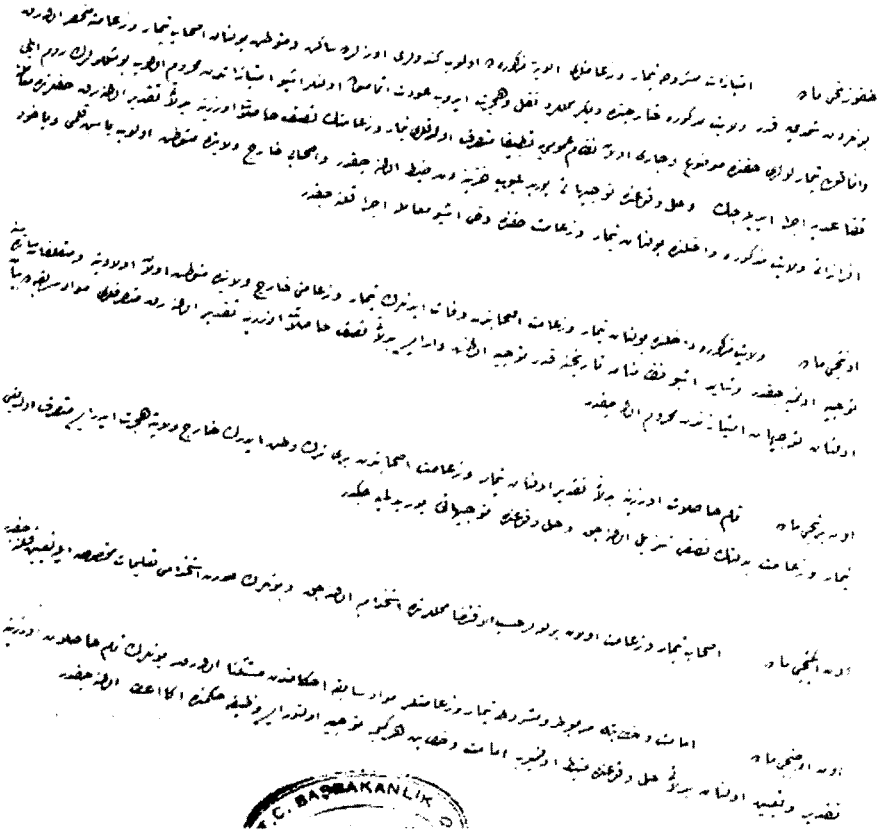

Belge 7: 1869 Tımar Nizamnamesi (Kaynak: B.O.A., *İ.M.M.*, nr: 1530)

ОБЈАВА.

Његово величанство Султан благоволело је сада издати заповјест, по којој закон, који је састављен у министерском савјету о начину вршења надзора над странцима у Турској, неће ступити у живот. Зато се нити закон претиче, нити преводи на босански језик те се разлике с којим год начином по неколико екземплара овога закона, да би га житељи боље разумјели.

Нека свемогућствии Бог поживи и на славном престолу подари ве. личанство Султана, нашега хранитеља дан год сунцу постоји, и његово чисто срдачно чело нека буде средство остварењу свега праведног и мира. На овоме нека нађе мир број милостива Његовог Величанства, који даје сваког врсти својих поданика, а особито се босанске цивилизоване милостиве је дарежао. над сто не овога житељства погледао је којему и дозволио да у својој домовини служи, а резерви нарочите награде дао, дражевога дана најпаче од ове земље узима, и осим тога небројене милости ова провинција од царске ваљде узима, тако да сваки човјек, који се поноси теме, што је некрени подложни царевн, не једва шје у стању довољно благодарити.

Како да се према оној милости благодарни покажемо, над ну у другијем крајевим тамарлије и земљ стављени у поређу с четвртином онога права, који су уживали, те њима се тако високо цијене клева, а босанско житељство, овако, као што је икада краљу плаћало своје услуге, тако је дозволено да складним наградп ужива.

Овом милошћу најгорава Његово величанство цар, да пуколикомлено житељство у Босни сигурна и спокојну повјест и стање побољша. За ваше коначно побољшење ћувањство и одушевљена за државу и народ овога житељства његово је величанство Султан будући су ово што ће се дозвати поглоше тамарски у овом закону ваљду биле врло задовољно благословило издати закон, који ће све послове уредити и побољшати, а сваки ће знати у томе овоспитавају, који служе на то, да се њи-

хјера напрви, јер се од овога нај важнија тишина то, да се спазе од свога времена неодвајају и да им се стање непорушава и тако, да им се сваднја свога непокраједи.

Зато су у том закону потребне свезе споразумне и додане, за које се надам, да ће се житељи овога земља од свију житељства напредности почети и материјалима му помоћ јасно се показати, јер ова царска склоност је милост а тога се сјећају је, да се у свом пољу заштићена мирно дуговање или прајеваре, да се ово добро, што његово величанство житељне босанског земља дало небо од ове страше учавало, или да се неби вдоволи чести изнад вреје него што их уруче дају, претворили у лапше. те дјелавше и дозволе овога добра, и милодарство нама праведни таком теме, и ја те је пречисте мени преворучено високом великом ведиру и дао на тој земи у руке, и ја што ван овакову милост у овој земљу дошао, дрвени ја за великну сутьбу, и радост, коју ови вреје зве добио, ја ни изјављујем и честитам ван овакон звездом.

Ви сви, који сте с вашим ћутањем начели историје, ви сте своји ћутањем ову земљу цвуг задобили, к тамста су ваши преоци узрок да се слава основајућа узвиси, и ви сте под овога житељства основајућега сивоси онијех ћутања, који су изјасњавањем биле, као што сте до сада и свјемени ваш житељ царској признавали и настојавали, да у сваком случају своју дужност извршите, тако и у будуће ва ова милости и благости цареве, које никад у овој крају нијесте ужинали, трудо да благодарите, и да своју захвалама речевога закона будете подложни, и као Бог да и ваша дјеца и потомци док небеса и земља стоје, да у кавају.

Краљ је жели царева, да ви ово одлас ваша пословено ужинате ове велике ћутрба, и зато је ћентралној јдеју земаљеском остальном једна јака комисија, с ова не дегледати темаљаје на овој мени, како је њима најкаље, и зато у оцијашњем положају се тимарје ја вишом вишедодаје ова се обрате овој комисији, а овим тога неће ће се олакшице засобно објата.

Ministarstvo vanjskih poslova
Arhiv
Br. 117

اعلان

بوسنه ایالتنده واقع بالجمله زعامات ونواحینك اصول تصرفیه سی حقنده مجلس خاص وکلا قراریله قید اولنان نظامنامه‌نك بدءاً دستور العمل طوتلمی خصوصنه امر وفرمان مرحمت بیان حضرت ولی نعمتی شرف صدور بولدوغندن نظامنامه مذکورك صورتی بوشتاً طبع ترجمه‌سیله یاور طبع اولوب لابشه ارباب تجارت وسائر اهالی به تعمیم اولمق ایچون اشبو اعلانامه تنظیم ایله یاز نسخ مطبوعه سی کوندرلمشدر جناب حق ولی نعمتی متزاید ولی نعمت قدردان وشفیقانه عدالت نشان اقدامی مظهر تقدیر جهان طور وقبله نعمت عالی ثابت شهریار اقلیم اجکیون وجود مقدس تاجدارلرینی مکمل اسباب قوام دولت ودین قیلمیون صنوف تبعه حضرت ملکداریلرینی جه سی جنده ی درجع پیور یلان ورعیه حواطف شاهانه ازیه حد ونهایت یوقدیکن بوسنه ایالتی جنده ویلایتده پیشه اولدیغی جهتله بدؤ پیور یلان خدمات جلیله تبعه پروری وکل جنکلرینك نظم وسیوده کاری افراد عسکریه‌نك بنیه جنکلکاری وارتسنده اولان لطف وعنایت شاهانه‌لری جنکده مکافات حقانیه‌سنده سزاوار پیور ولمی وتکالیف ورعیه‌نك سائر جنکلرینك تخفیفاتدن دون حکومتی کی ایجه آثار مراحم عالیه‌یه مستغرق اولدقلرندن بوایالتلرینك ترقیات وتعالیلرینی تکرار ایدن سگ اقتداری اولدیغی جانبه یه احساسه نصل شکرار ایده‌ك سائر جنکلرده یرلنان زعامات وقیادات اصحابی ثلثیات اصلیه‌سنك درکه‌ی برله تقاعد اولدقدن صکره انلرك اولجه‌لیك احسان پیورلمش وبوکون محمد عالی ابنه یوقطه‌سنه جدیده یرلنان نامزی اسلامبولده جسیم عائله‌لری برله قونیه ویکیچری اسیایك اسکلی ازمه‌سنده محمد بکده مقیم اولمقده اولدقلری جهتله بوکون من القدیم دولت وملت حقوقه‌سی ایراز ایتش اولدقلری آثار حمیده‌لرك وقایع وتجاسرت وغیرت معلوم وسیر اولمشدر ایشته بوحسن سوابق وخدمات ارثیه‌سی اولمق اوزره ثبات خلافت سنیه شاهانه‌سی اولبابده اولان تبعیت وعبودیت جناب پادشاهی اولبابده اولان تبعیت وعبودیت سنیه شاهانه‌یه ربط اشته یرمان جلیلی برنکله دنی ایتیاز وتمایز پیدا ومشهود ظرفیت اولمغله مشار الیه‌نك بوسنه جنده ویلایت مزبوره‌ده ذکر اولنان تجارات سابقه‌لری تکرار بدئی یرلنه بوسنه‌لی اولمق اشبو نظامنامه یه توفیقا حیننی دفع وصلاح ایله مقصد اصلیه حصولی خطاشده دلالت ایدیجك شیاری تماما جامع ایلدیکی جهتله جنکه بوندن الزام بیورلمیان شی تجارت صاحبلرینك وطنلرینه کیدوب کلمه‌لرینی سهل وآسان تسهیلی یولنده قونیه مرکز ایله دیکر ولایتلرده مجیدی برنشان خلق کماسی مادہ دقیقه سنی الده وفق بناء علیه نظامنامه مذکوره قیصوه لازمه درج وعلاوه ایدلمکله بنی عالی الیه سگ نظامنامه احکامنك تماسیا موقع

ق ٥ ربیع الاخر سنه ٨٦ والی وفرمانفرمان ولایت بوسنه

Belge 8: 1869 Tımar Nizamnamesi'nin Ardından Bosna'da Yayınlanan İlanname (Kaynak: B.O.A., İ.D., nr: 41552, Lef: 2)

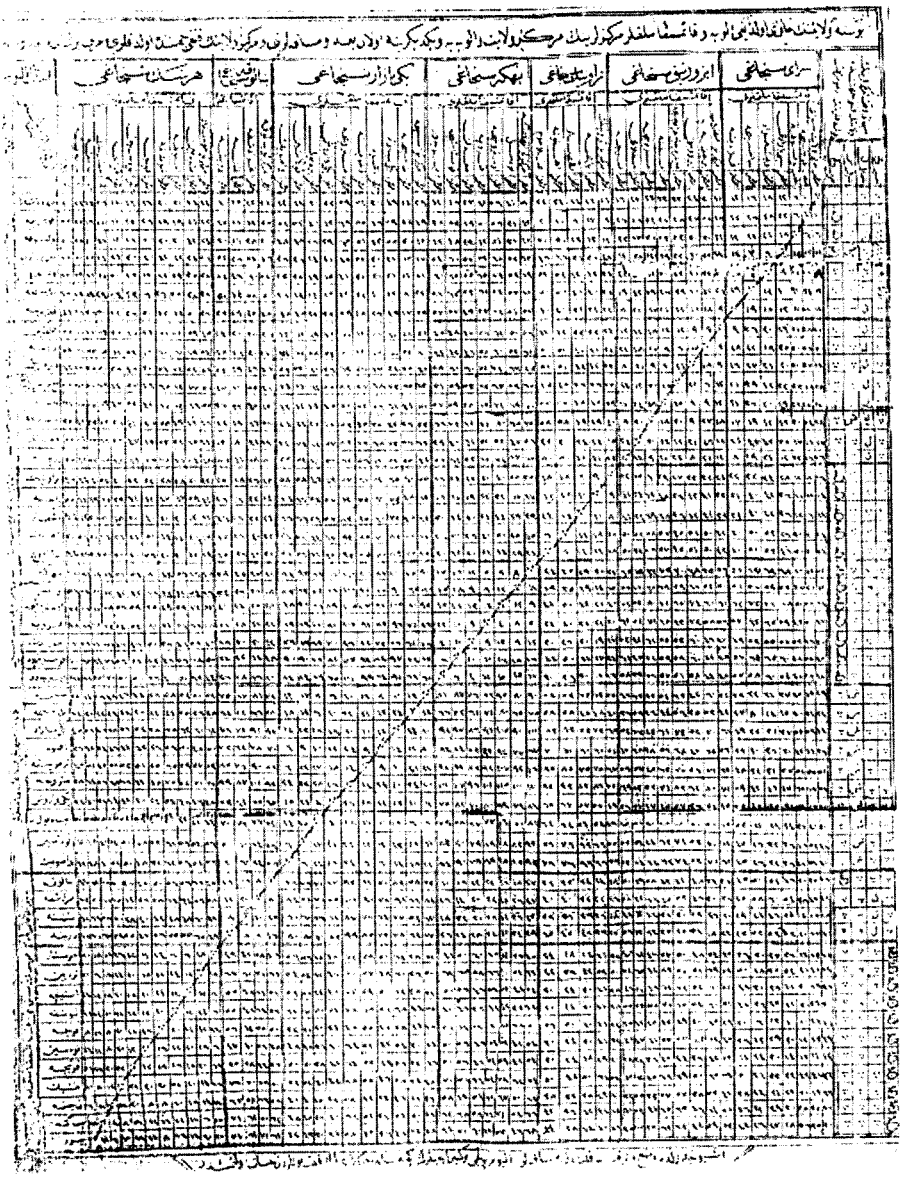

Belge 9: 1874'de Bosna'da Kazalar Arasındaki Yol Mesafesini Gösteren Cetvel (Kaynak: S.V.B.-1291)

EK: 2- RESİMLER

Resim 1: Ortaçağ'dan kalma Bogomil mezar taşları
(Kaynak:www.bhtourism.ba)

Resim 2: Ortaçağ'dan kalma Ortodoks mezar taşları
Kaynak: Oliver, *a.g.e.*, s. 147.

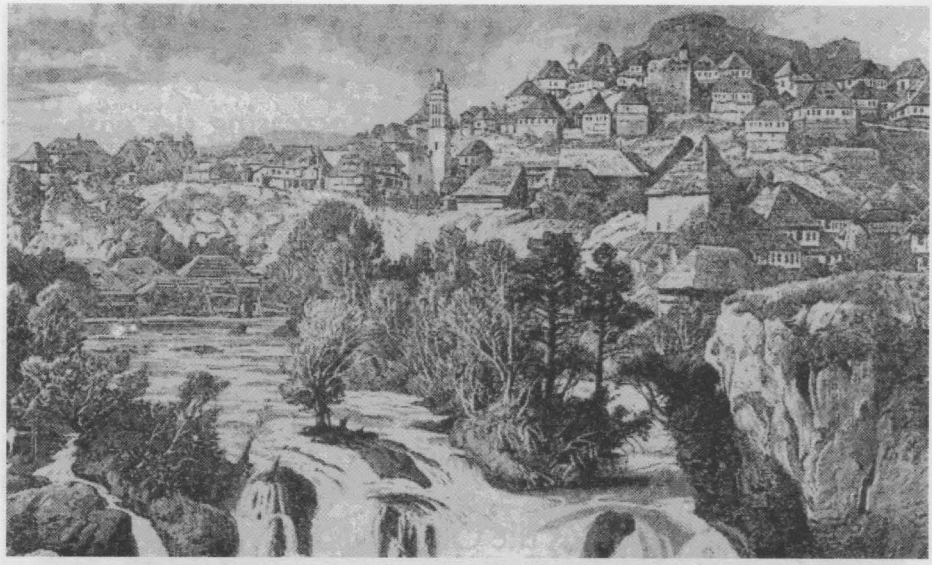

Resim 3: Bosna'nın Krallık başkenti Yayçe
Kaynak: Donia-Fine, *a.g.e.*, *s.* 33.

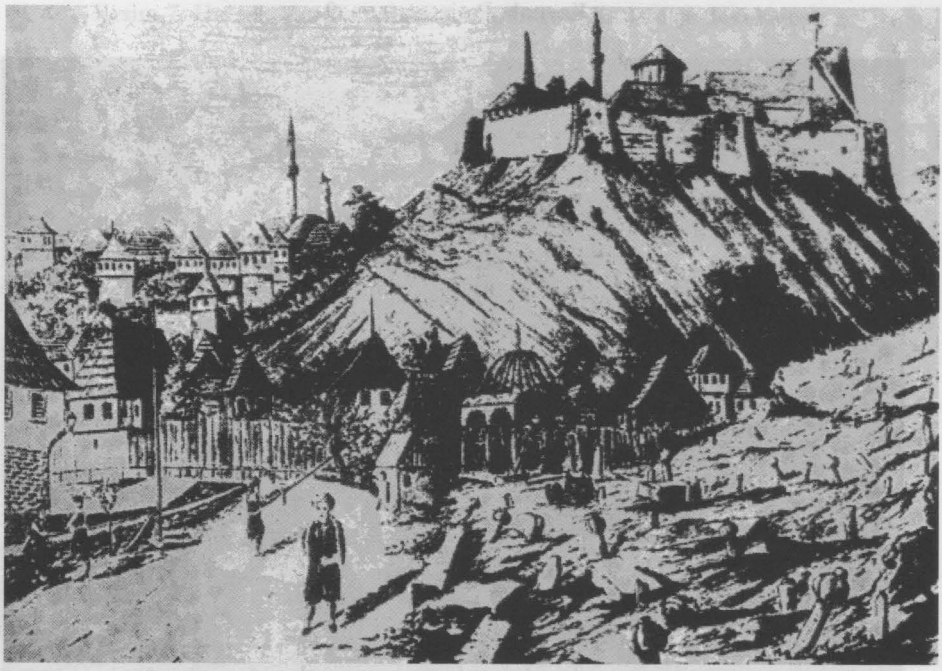

Resim 4: Bosna Eyaleti'ne başkentlik yapmış olan Travnik
Kaynak: Donia-Fine, *a.g.e.*, *s.* 58.

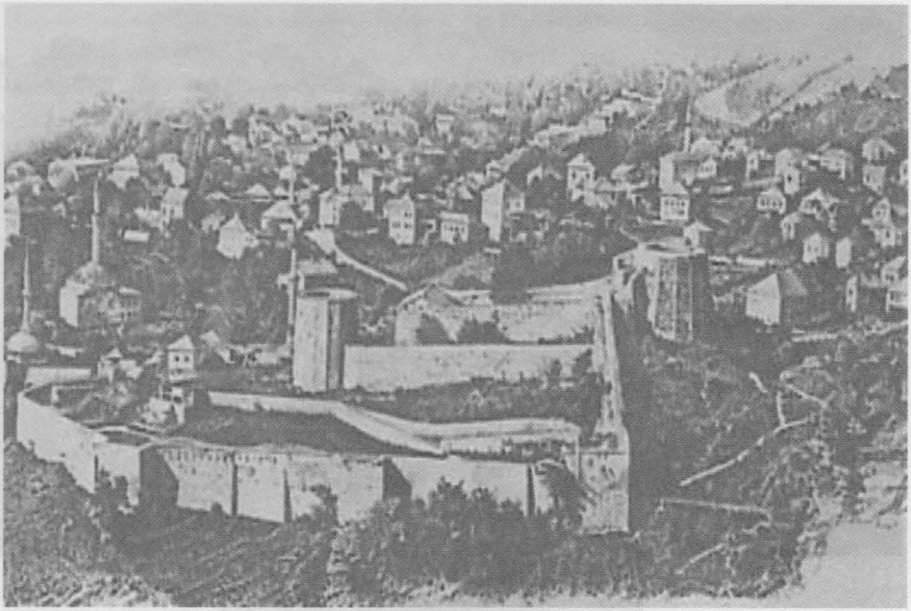

Resim 5: Travnik'den başka bir görüntü
Kaynak: Pasiç, *a.g.e.*, s. 9.

Resim 6: XIX. yüzyıl sonlarında Travnik
Kaynak: Araslı, Mostar, s. 311.

Resim 7: Hersek Mutasarrıfı Ali Rızvanbegoviç'in İstolçe'deki kalesi
Kaynak: Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 58.

Resim 8: 1879'da Mostar'dan Bir Görünüm
Kaynak: Gyurkovic, *a.g.e.*, s. I.

Resim 9: XX. yüzyıl başlarında Banaluka Ferhad Paşa Cami Şadırvan ve Saat Kulesi
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. II, s. 144.

Resim 10: 1879 Senesinde Bosnalı Erkekler
Kaynak: Gyurkovic, *a.g.e.*, s. 23.

Resim 11: 1879 Senesinde Bosnalı Kadınlar
Kaynak: Gyurkovic, *a.g.e.*, s. 25

Resim 12: Bosnalı bir bey
Kaynak: Donia-Fine, *a.g.e.*, s. 76.

Resim 13: Bosnalı Müslüman kadın
Kaynak: Oliver, *a.g.e.*, s. 119.

Resim 14: Bosnalı Müslüman erkek
Kaynak: Oliver, *a.g.e.*, s. 118.

Resim 15: Bosnalı Ortodoks bir erkek
Kaynak: Oliver, *a.g.e.*, s. 98.

Resim 16: Bosnalı Ortodoks kadın ve erkek
Kaynak: Oliver, *a.g.e.*, s. 108.

Resim 17: Bosnalı Katolik kadın ve erkek
Kaynak: Oliver, *a.g.e.*, s. 111.

Resim 18: Bosnalı işçi bir çingene
Kaynak: Oliver, *a.g.e.*, s. 98.

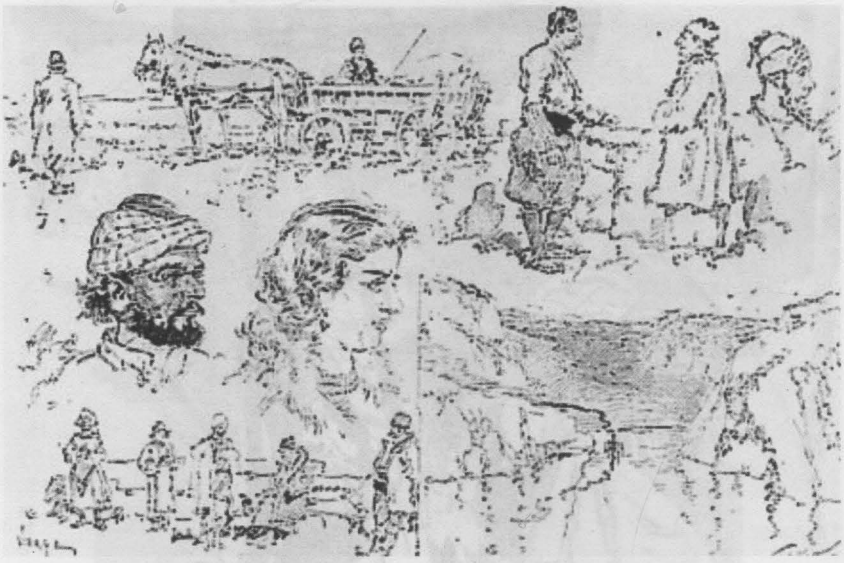

Resim 19: Sava Nehri kenarında yaşayan çiftçiler
Kaynak: Yriarte, *a.g.e.*, s. 93.

Resim 20: Katolik çiftçiler
Kaynak: Yriarte, *a.g.e.*, s. 181.

Resim 21: Çiftçi Kızlar
Kaynak: Moser, *a.g.e.*, s. 3.

Resim 22: Odun Satıcısı
Kaynak: Moser, *a.g.e.*, s. 4.

Resim 23: Pazar Yeri
Kaynak: Moser, *a.g.e.*, s. 17.

Resim 24: Tüccar Kervanı
Kaynak: Hangi, *a.g.e.*, s. 97.

Resim 25: Bosnalı Beyler ve bir papaz
Kaynak: Mackenzie-Irby, *a.g.e.*, s. 255.

Resim 26: Bosna'yı fetheden Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmet
Kaynak: İnalcık, *Klasik Çağ*.

Resim 27: Rahip Angelo Zvidoviç'i Fatih Sultan Mehmet'in huzurunda gösteren bir tablo
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 56.

Resim 28: XIX. yüzyılda Bosna tarihine etki etmiş Osmanlı Padişahları. Soldan Sağa: II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, V. Murat, II. Abdülhamid
Kaynak: *Adım Adım Osmanlı Tarihi*, c. IV.

Resim 29: Fatih Sultan Mehmet'in Rahip Angelo Zvidoviç'e verdiği Ahidnâme
Kaynak: Kaşıkçı-Yılmaz, *a.g.e.*, s. 247.

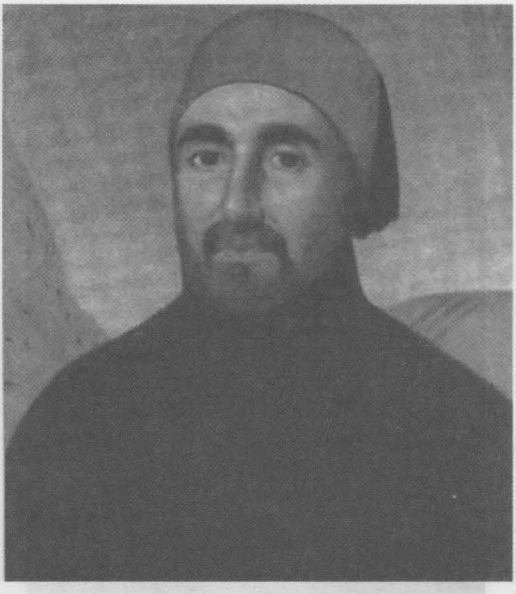

Resim 30: Tanzîmât hareketinin mimarlarından Mustafa Reşid Paşa
Kaynak: *Tanzimat I.*

Resim 31: Bosna'da çıkan isyanları iki kez bastırmış olan Ömer Lütfi Paşa
Kaynak: *Gülümseyen Tarih*, Sayı: 11 Ağustos 2004.

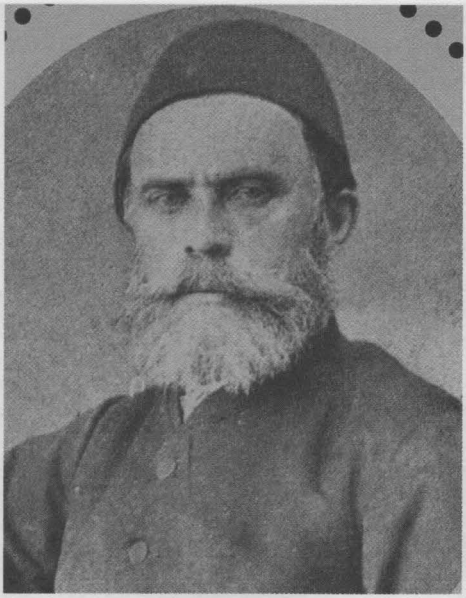

Resim 32: Ahmed Cevdet Paşa
Kaynak: *Vefatının 100. Yılına Armağan: Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1997, kapak.

Resim 33: 1861-69 yılları arasında valilik yapan Topal Şerif Osman Paşa
Kaynak: *I. Tıp Tarihi Kongresi*, s. 332+8.

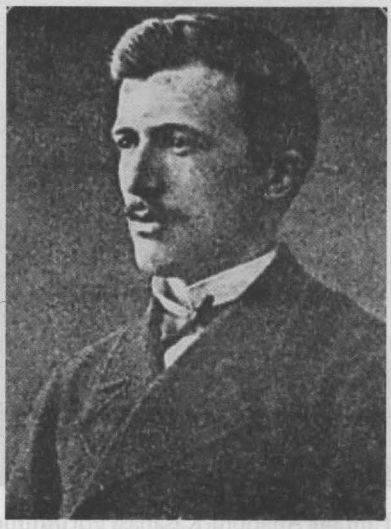

Resim 34: Son Bosna Salnâmesini hazırlayan Ebüzziya Tevfik
Kaynak: *Toplumsal Tarih*, Sayı: 128.

Resim 35: Saraybosna Vakıf Gureba Hastahanesi Doktorlarından Josef Koetschet
Kaynak: *I. Tıp Tarihi Kongresi*, s. 332+8.

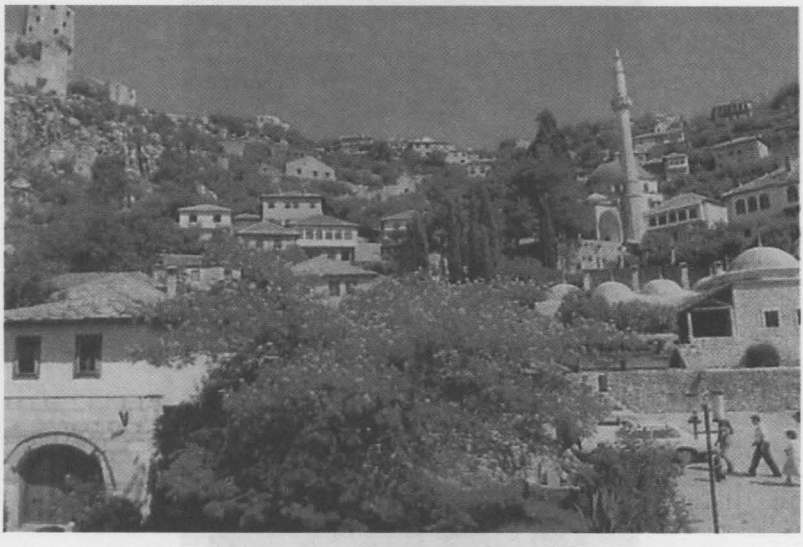

Resim 36: Tam bir Anadolu Kasabası görünümdeki Poçitel
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 32.

Resim 37: Güzelliğiyle ünlü Mostar Köprüsü'nün yıkılmadan önceki hali
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 28.

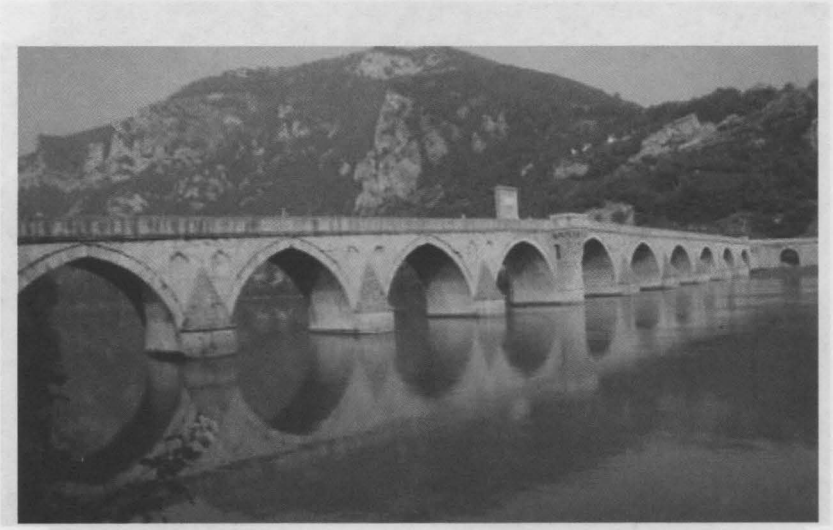

Resim 38: Romanlara konu olan Vişegrad'daki Drina (Sokulu Mehmet Paşa) Köprüsü
Kaynak: *Bosna Hersek*, s. 119.

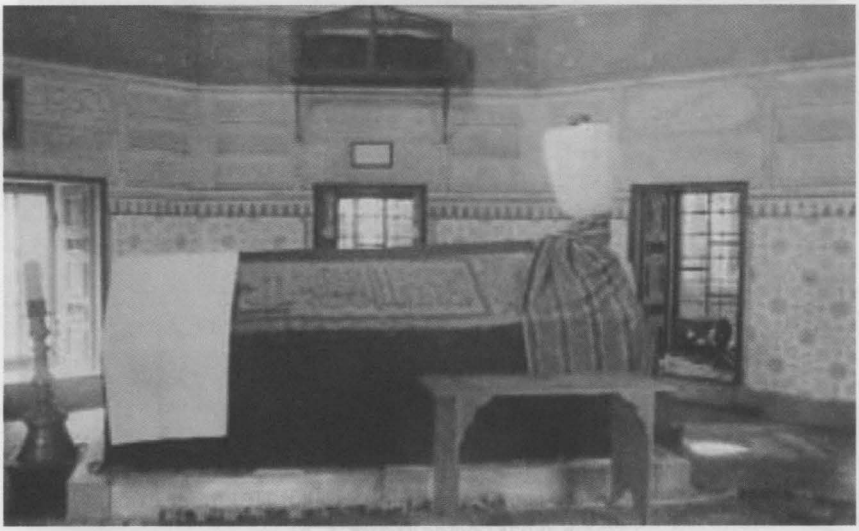

Resim 39: Saraybosna'nın imarında önemli katkıları olan Gazi Hüsrev Bey'in türbesi
Kaynak: *Bosna Hersek*, s. 95.

Resim 40: Ali Rızvanbegoviç Paşa'nın İstolçe'deki Konağı
Kaynak: *Bosna Hersek*, s. 163.

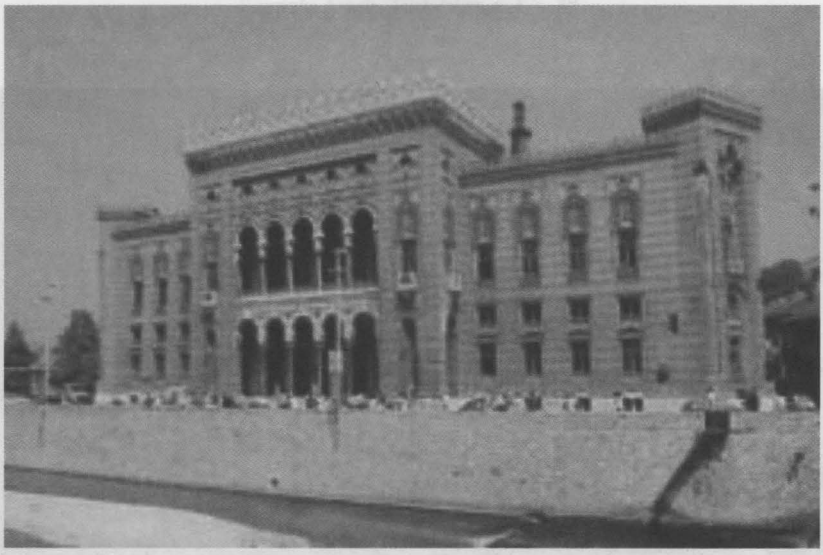

Resim 41: Avusturya işgali zamanında yapılan Hükümet Konağı
Kaynak: *Bosna Hersek*, s. 81.

Resim 42: Avusturya işgali zamanında yapılan Latin Katedrali
Kaynak: *Bosna Hersek*, s. 81.

Resim 43: Saraybosna Başçarşı'dan günümüze ait bir görünüm
Kaynak: *Bosna Hersek*, s. 91.

Resim 44: Saraybosna Müzesinde bulunan Osmanlı Dönemi Bakır İşçiliğine ait örnekler
Kaynak: Lovrenović, *a.g.e.*, s. 128+3.

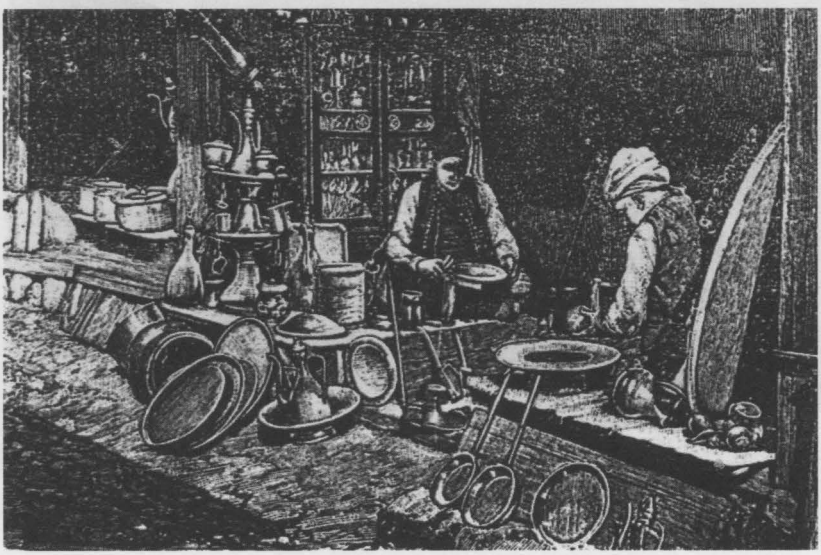

Resim 45: XX. yüzyıl başlarında bakır ustaları ve dükkanı
Kaynak: Hangi, *a.g.e.*, s. 63.

Resim 46: Bosna'da halen devam eden bakır işçilik örneklerinden biri
Kaynak: *Bosna Hersek*, s. 92.

Resim 47: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 344.

Resim 48: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 344.

Resim 49: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 344.

Resim 50: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 343.

Resim 51: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 343.

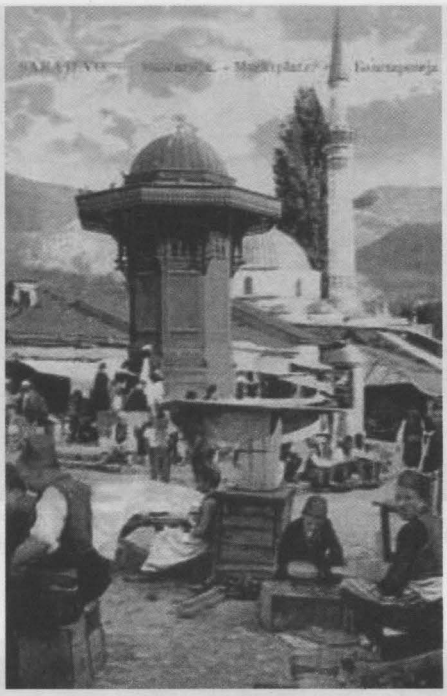

Resim 52: XIX. yüzyıl sonlarında Başçarşı'dan bir görünüm
Kaynak: Araslı, *Mostar*, s. 314.

Resim 53: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar'da bir düğün alayı
Kaynak: Araslı, *Mostar*, s. 310.

Resim 54: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar
Kaynak: Araslı, *Mostar*, s. 311.

Resim 55: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar pazarı
Kaynak: Araslı, *Mostar*, s. 312.

Resim 56: XIX. yüzyıl sonlarında Mostar pazarı
Kaynak: Araslı, *Mostar*, s. 312.

Resim 57: XIX. yüzyıl sonlarında Bayramda kuzu çeviren Boşnaklar
Kaynak: Araslı, *Mostar*, s. 314

Resim 58: Sipahilerin anısına Bosna Hersek'te 1996 senesinde basılmış bir posta pulu
Kaynak: Araslı, *Türk İzleri*, c. I, s. 71.

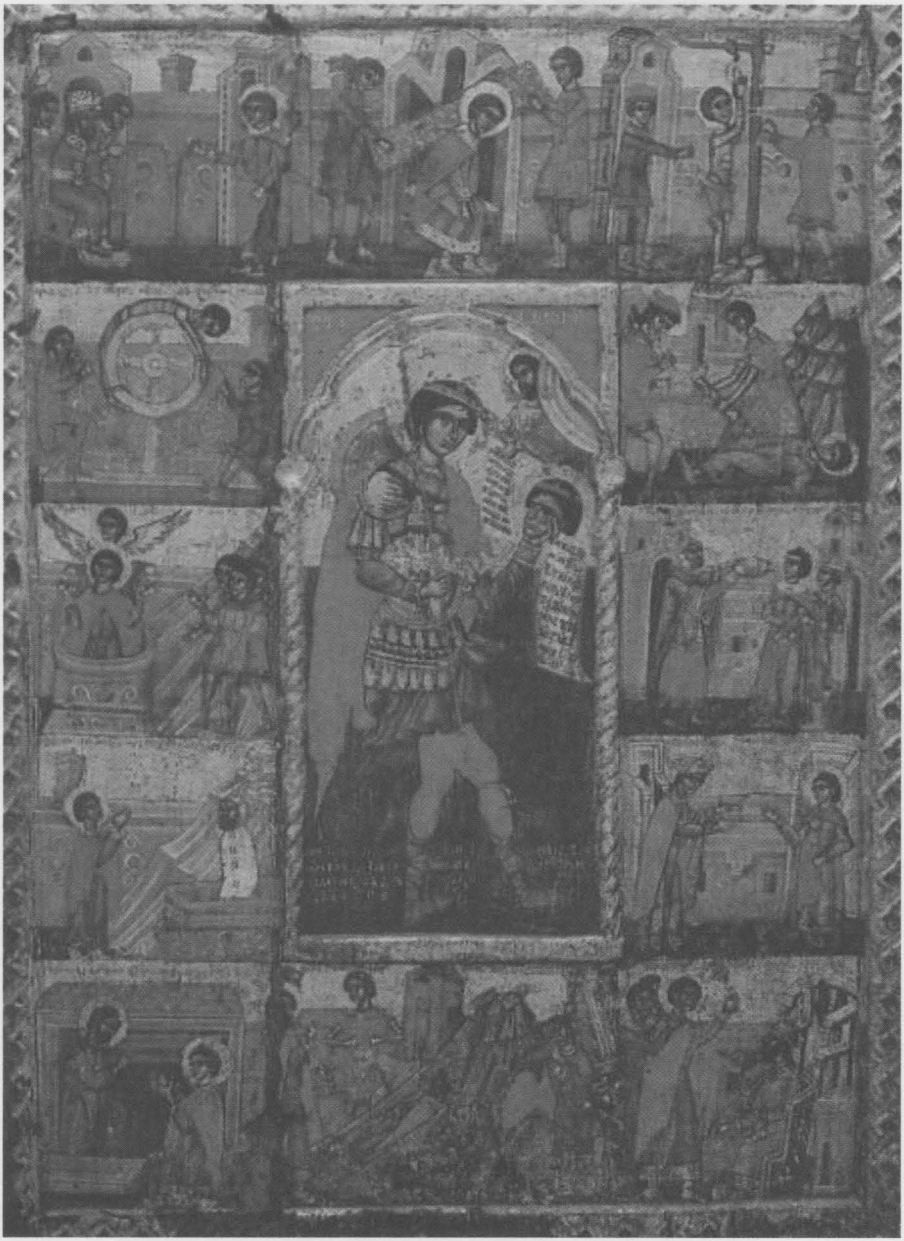

Resim 59: Çayniçe'de Eski Ortodoks Manastırı'nın duvarında bulunan 1574 tarihli bir ikon
Kaynak:Lovrenović, *a.g.e.*, s. 128+6.

Resim 60: Vakıf Gureba Hastahanesi ve Dârüşşafaka'nın temsili çizimleri
(Sol Gureba Hastahanesi, sağ Dârüşşafaka)
Kaynak: *S.V.B.*-1291, s. 55.

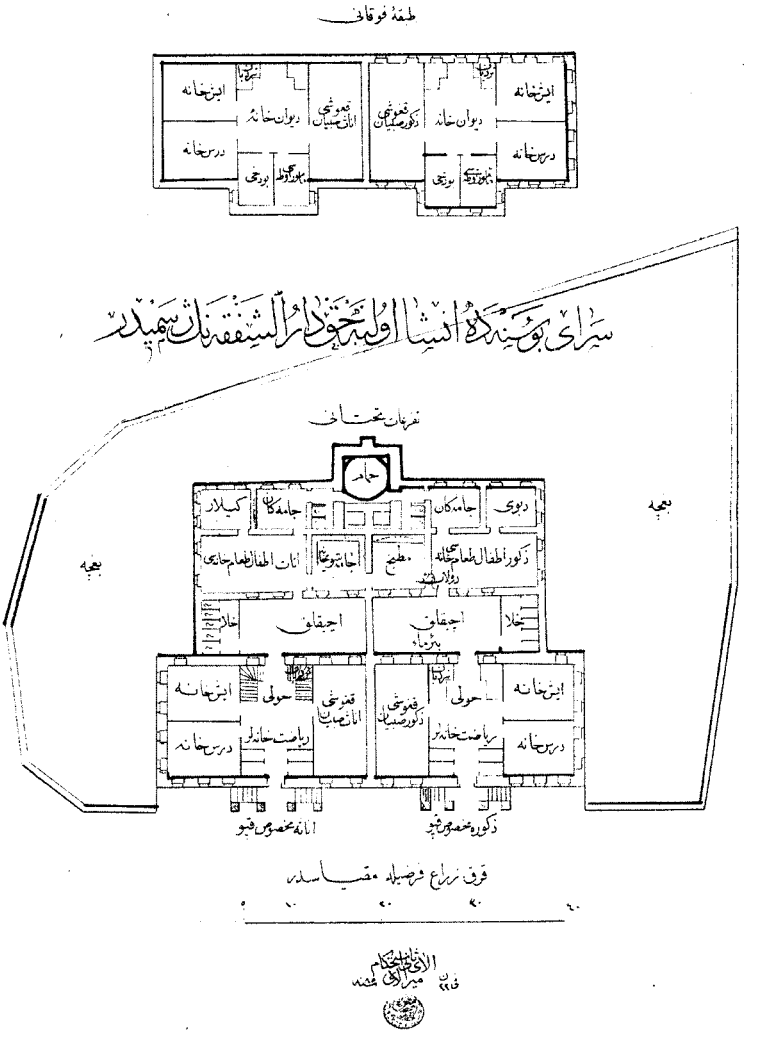

Resim 61: Dârüşşafaka'nın planı
Kaynak: *B.O.A., İ.Ş.D.*, nr:597, 22 N 1285/6 Ocak 1869 tarihli Saraybosna Dârüşşafaka Planı

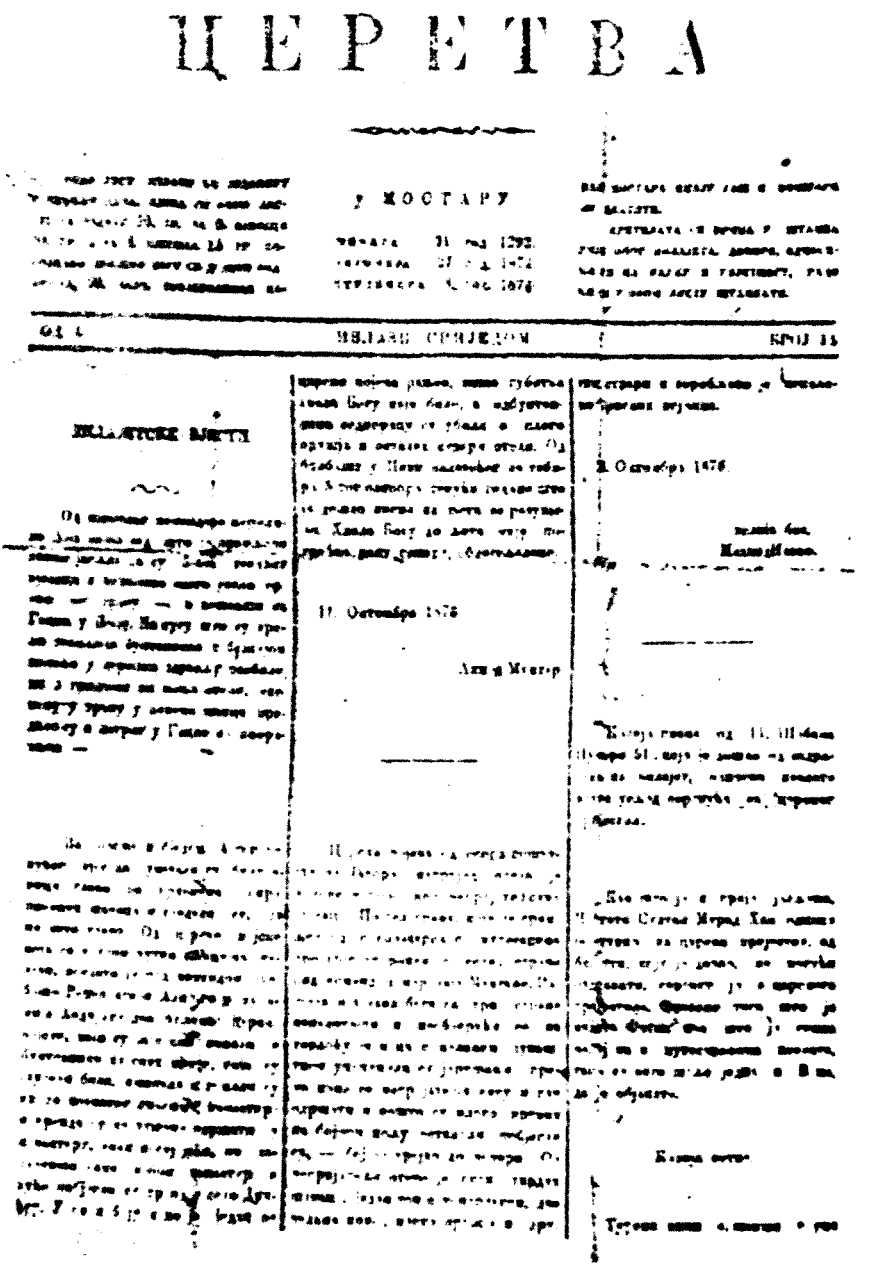

ЦЕРЕТВА

У МОСТАРУ

СЛУЖБЕНИ ДИО

Resim 62: *Neretva Gazetesi*'nin Kapağı
Kaynak: Čurić, *a.g.e.*, s. 29.

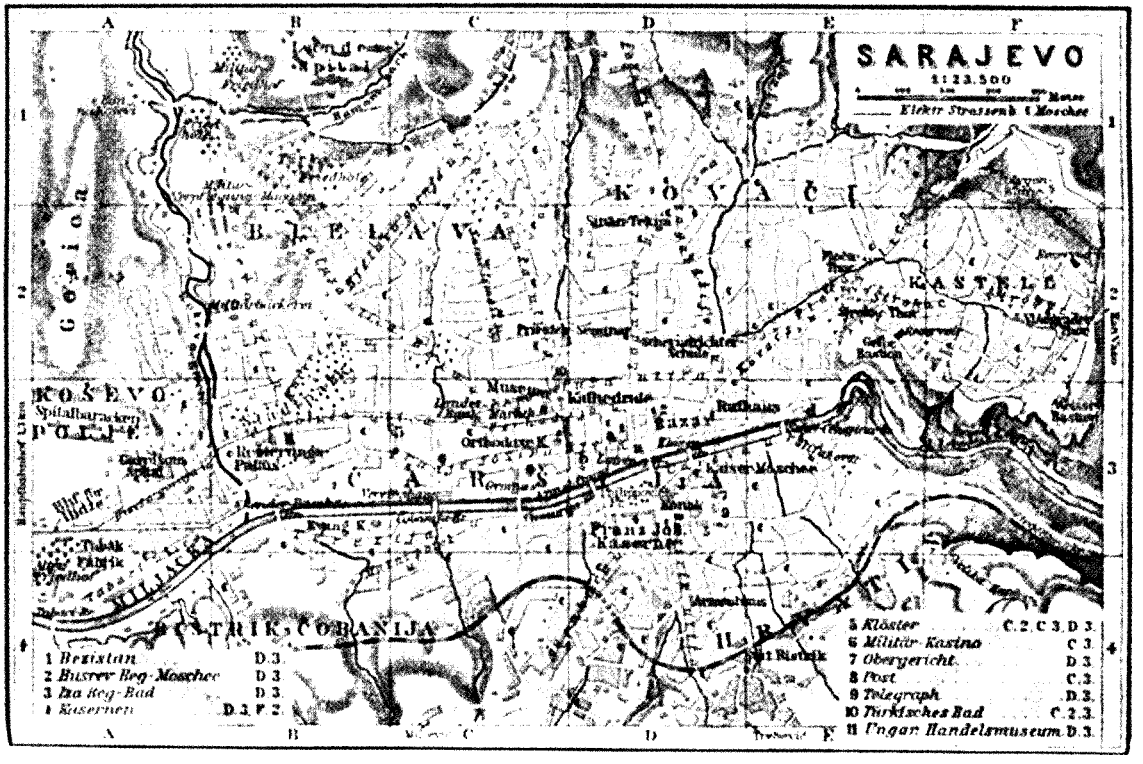

Resim 63: Saraybosna'nın 1905 tarihli Kent Planı
Kaynak: Karl Baedeker, Austria-Hungary Including Dalmatia and Bosnia. Handbook For Travellers, 1905. (http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/sarajevo_1905.jpg)

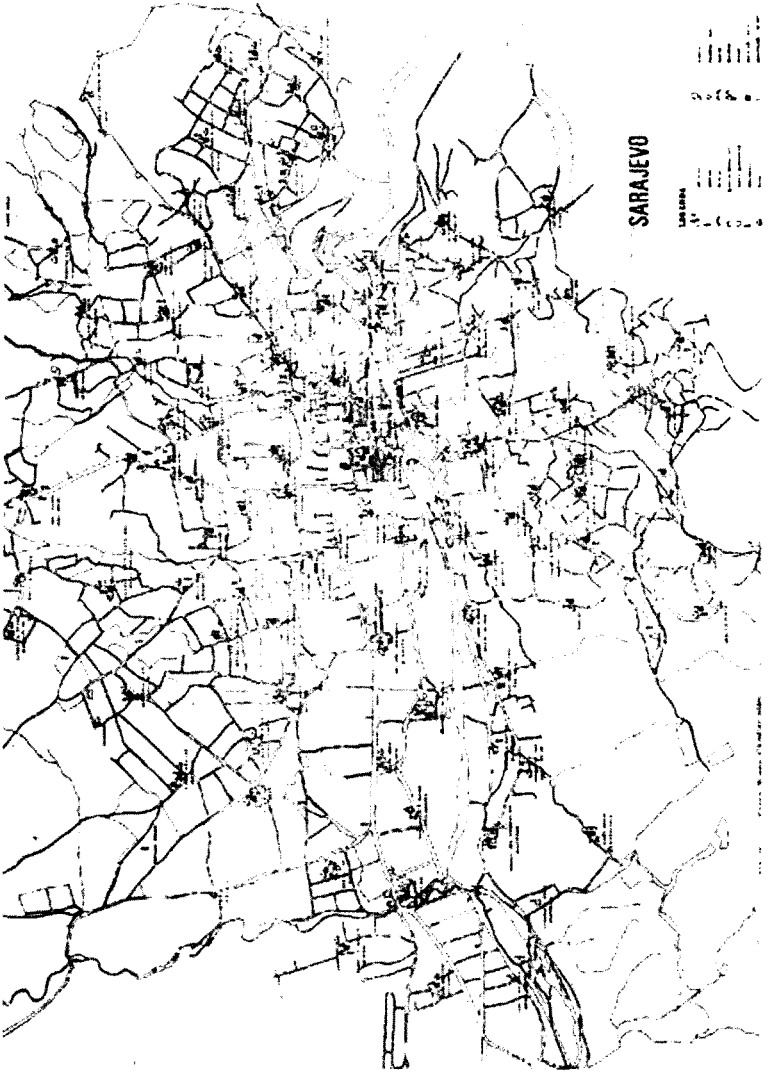

Resim 64: Saraybosna'nın 1905 tarihli Kent Planı
Kaynak: Ayverdi, *a.g.e.*, c. III, 3. Kitap.

EK: 3- HARİTALAR

Harita 1: 1695'de Bosna Beylerbeyliği ve Komşuları
Kaynak: *Estats Del'empire Des Turqs En Europe, divisés suivant l'Estendue des Beglerbegliz Zou Gouvernements dans lesquels sont marquées les Residences des Sangiacs qui en dependent,* Amsterdam 1695.
Kaynak: TTK Kütüphanesi.

Harita 2: 1794'de Bosna Hersek ve çevresi detay
Kaynak: Samuel Dunn, *Second Part of Turkey in Europe, Containing Valakia, Croatia, Dalmatia, Bosnia, Servia, Bulgaria, and Albania, with the Roum-Ili, Morea and Archipelago*, London 1794.
Kaynak: TTK Kütüphanesi.

Harita 3: 1856-1878 tarihleri arasında Bosna Hersek ve çevresinin siyasî değişimi
Kaynak: J.G. Bartholomew, *Literary and Historical Atlas of Europe, 1912.*
(http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/balkans1912.jpg)

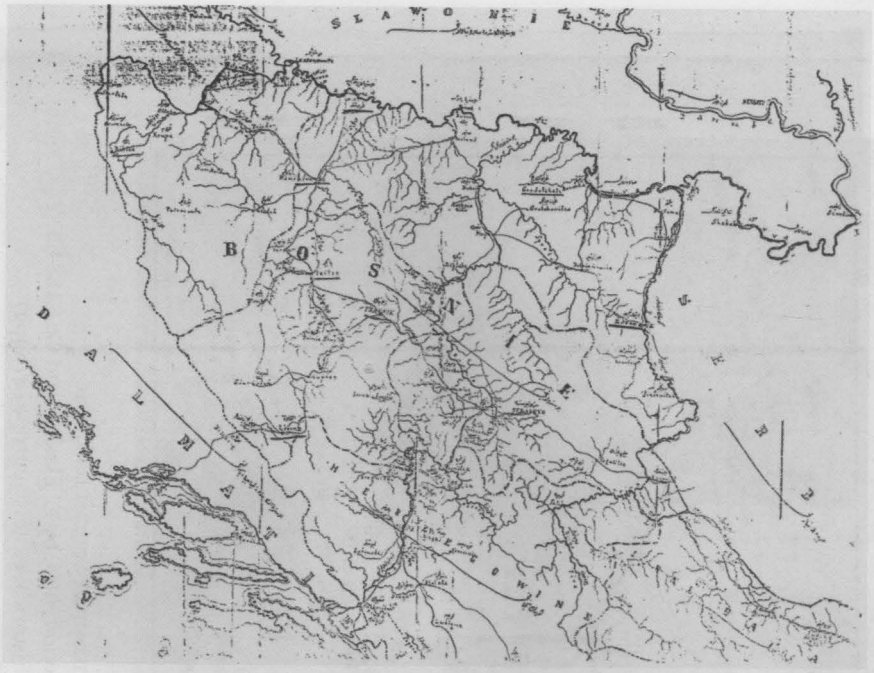

Harita 4: 1870'de Bosna Hersek ve çevresi
Kaynak: *S.V.B.-1870.*

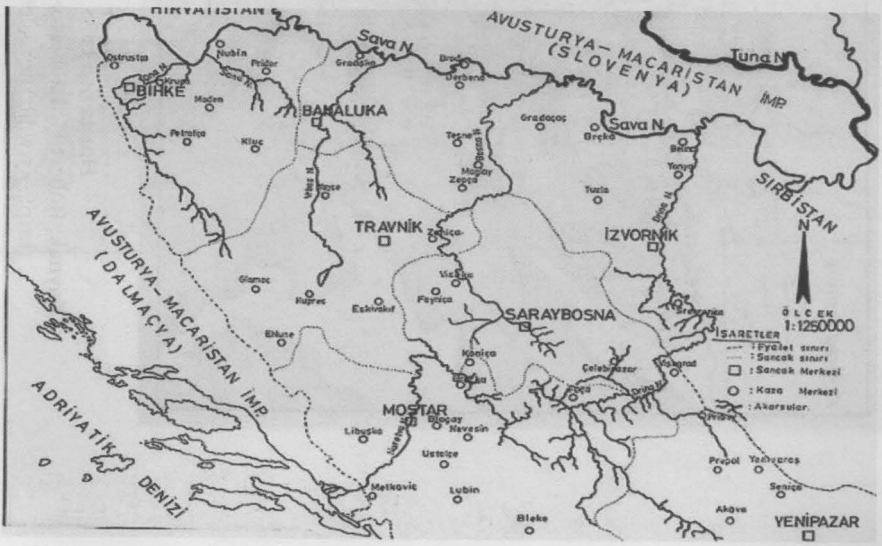

Harita 5: 1870'de Bosna Hersek ve çevresi
Kaynak: *S.V.B.-1870.* (Çizen: Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Atayeter)

Harita 6: : 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Balkanlar
Kaynak: Robert H. Labberton, *An Historical Atlas*, by E. Elaxton and Co., 1884.
(http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/eastern_europe1878.jpg)

Harita 7: 1325/1907'de Bosna Hersek İdarî Bölünüşü
Haritada Yenipazar Sancağı yer almamaktadır.
Kaynak: *Osmanlı Atlası*, s. 36.

ZAGREB (AGRAM)
SPLIT (SPALATO)
PÉCS (FÜNFKIRCHEN)
Subotica
NOVI SAD
SARAJEVO
SARAYBOSNA
Banja Luka
Mostar
Dubrovnik (Ragusa)
Osijek
Vukovar
Slavonski Brod
Tuzla
Zenica
Travnik
Jajce
Bihać
Karlovac
Sisak
Virovitica
Slavonska Požega
Vinkovci
Zadar
Knin
Šibenik (Sebenico)
Trogir
Imotski
Metković
Ploče
Hvar
Korčula
Lastovo
Mljet
Vis
Rogatica
Višegrad
Foča
Prijepolje
Pljevlja
Titovo Užice
Valjevo
Loznica
Sremska Mitrovica
Bijeljina
Brčko
Derventa
Doboj
Prijedor
Kozara Daği
Bosanska Krupa
Bosanska Dubica
Bosanska Gradiška
Slavonska Požega
Đakovo
Našice
Osijek
Darda
Apatin
Sombor
Bačka Topola
Stanišić
Cantavir
Kula
Vrbas
Srbobran
Temerin
Bačka Palanka
Ruma
Sremska Rača
Šabac
Obrenovac
Kamenica
Krupanj
Srebrenica
Rogačica
Han Pijesak
Čevljanovići
Vlasenica
Milanovac
Titovo Užice
Čačak
Ranko
Ljubovija
Loznica
Bijeljina
Mačva
Semberija
Majevica
Posavina
Posavina
Bosna
Una
Sana
Vrbas
Drina
Neretva
Cetina
Lika
Gacka
Velebit
Dinara
Kapela
Plješevica
Grmeč Daği
Kozara
Trebovica
Vlašić Daği
Romanija
Bjelašnica
Treskavica
Visočica
Zelengora
Maglić
Durmitor
Sinjajevina
Bjelasica
Lovćen
Orjen
Prokletije
Šar Planina
Kopaonik
Rudo
Priboj
Čajetina
Užice
Požega
Kosmaj
Avala
Fruška Gora
Vršac
Deliblatska Peščara
Subotica
Baja
Bácsalmás
Mohács
Villány
Siklós
Drava
Mura
Kupa
Sava
Una
Vrbas
Bosna

24.00

ISBN 978-975-16-2299-0